

ISSN (online) 2959-6017

ISSN (print) 2959-6009

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ

ВЕСТНИК

BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 1(88),

Алматы, 2026

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 1(88), 2026

Алматы

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№1(88), 2026

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д., **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**
(жауапты хатшы),
магистр оқытушы:

Б.А. Отаралы
(техникалық хатшы),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин (АҚШ)**,
PhD, проф. **Клаудия Чанг (АҚШ)**,
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіұзақ (Түркия)**,
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер (Германия)**,
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма (Жапония)**,
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы (Түркия)**,
т.ғ.д., проф. **Ғ.М. Қарасаев**,
PhD, доцент **К.С. Каримов**
(Өзбекстан Республикасы)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2026

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 30.03.2026 қол қойылды.
Пішімі 60х84 ¹/₈. Көлемі 59.5 б.т.
Тапсырыс 627

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

- Кокебаева Г.К., Закарья Р. (США), Стамшалов Е.И.** Вынужденная миграция: Испанские республиканцы в Казахстане..... 7
- Kokebayeva G. K., Zakarya R. (USA), Stamshalov Y.I.** Forced migration: Spanish republicans in Kazakhstan
- Еспенбетова А.М., Ғанибаева Ж.А.** Ұлы Отан Соғысы жеңісіндегі әйелдердің рөлі (Ақтөбе өңірі материалдары бойынша)..... 18
- Yespenbetova A.M., Ganibaeva Zh.A.** The role of women in victory in the Great Patriotic War (based on the materials of the Aktobe region)
- Абдиханова А.Ж., Мырзалиева Э.К.** XX ғасырдың 20-50 жылдардағы Оңтүстік Қазақстандағы діни өмірдің эволюциясы..... 31
- Abdikhanova A.Zh., Mirzalieva E.K.** Evolution of religious live in Southern Kazakhstan in 1920-1950 in the XX century
- Капбарова Г.Ш., А.К. Шашаев, А.Т. Райымқұл** Түркістан өңіріндегі көші-қон үдерістері: тарихи-әлеуметтік талдау (1991–2024 жж.)..... 46
- Kapbarova G. Sh., Shashaev A. K., Rayimkul A.T.** Migration processes in the Turkestan region: a historical and social analysis (1991–2024)

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

- Вальдемар Шмидт (Регенсбург, Германия)** Немецкая колониальная политика в период «эры Дернабурга» (1906 - 1910 гг.): реформы в германских колониях в Африке их значение и результаты..... 57
- Waldemar Schmidt (Regensburg, German)** German colonial policy during the "Dernburg era" (1906-1910): reforms In the german colonies in Africa, their significance and results
- Эргашев Ш. (Республика Узбекистан), Отарбаева Г., Отарбаева А.** Планы Антанты по разделу Османской Империи во время первой мировой войны..... 73
- Ergashev A. (Республика Узбекистан), Otarbayeva G., Otarbayeva A.** The Entente's plans for the partition of the Ottoman Empire during the First World War.
- Абдукадыров Н.М., Акынова А.П., Еришева Т.А.** XIX ғ. 70-жж. Осман империясындағы Балқан мәселелері бойынша Отто Фон Бисмарктің саяси ұстанымдары және Берлин Конгресі..... 83
- Abdukadyrov N.M., Akynova A.P., Erisheva T.A.** Political positions of Otto Von Bismarck on Balkan problems in the ottoman empire in the 1870s and the Berlin Congress

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

- Назарова М.Ш., Сарсенбаев А.Б.** Қазақстандағы ішкі және сыртқы көші-қон үдерісінің халықаралық жағдайға әсері: саяси аспектілер, ағындарды басқару және қоғамдық пікір..... 101

Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические
и социально-политические науки»,
№1(88), 2026

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова
(ответ. секретарь),
преп. магистр: Б.А. Отаралы
(тех. секретарь),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин (США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиукап (Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция),
д.и.н., проф. Г.М. Карасаев,
PhD, доцент К.С. Каримов
(г. Коканд, Республика Узбекистан)

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2026

Зарегистрировано в Министерстве
культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 30.03.2026.
Формат 60x84 1/8. Объем 59,5 уч.-изд.л.
Заказ 627.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического
университета имени Абая

Nazarova M.Sh., Sarsenbayev A.B. The impact of internal and external migration processes in Kazakhstan on the international situation: political aspects, flow management, and public opinion
Қуанышев Ж.І., Хасенова Н.Н., Бадиев А.М. Қазақстан өңірлерінің 1990–2000 жылдардағы мәдени дамуы: салыстырмалы талдау..... 114
Kuanyshev Zh.I., Khassenova N.N., Badiyev A.M. Cultural development of the regions of Kazakhstan in 1990-2000: a comparative analysis
Tulbassiyeva S. Political and social reasons for the deprivation of voting rights in Almaty in the 1920-1930 s..... 132
Тулбасиева С.К. 1920–1930 жылдардағы Алматыда сайлау құқығынан айырудың саяси және әлеуметтік себептері
Козгамбаева Г.Б., Динашева Л.С. Түркістан облысына жер аударылған гректердің әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы..... 145
Kozgambayeva G.B., Dinashcheva L.S. Socio-economic and living conditions of greeks deported to the Turkestan region

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ METHODS OF TEACHING HISTORY

Idrissova A.M., Dalayeva T.T. Narrative strategies of representing historical personalities in textbooks on the modern history of Kazakhstan..... 159
Идрисова А.М., Далаева Т.Т. Қазақстанның жаңа заман тарихы оқулықтарындағы тарихи тұлғалар бейнелеудің нарративтік стратегиялары
Қайыркен Ә., Н.А. Мұхаметжанова, Шүкеева А. Қазақстан мектептерінде тарихи білім берудің ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы маңыздылығы..... 174
Kairken A., Mukhametzhanova N.A., Shukeeva A. The importance of historical education in the formation of national identity in schools of Kazakhstan
Еркинбекова Б.А. Тарих сабағында Созақ көтерілісін тиімді оқыту әдістемесі: педагогикалық инновациялар мен оқыту технологиялары..... 193
Erkinbekova B.A. Effective methods for teaching the Sozak uprising in history lessons: pedagogical innovations and instructional technologies
Тугелова М.Т. Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің қалыптасуындағы тарихи және әдістемелік аспектілер (1917-1941)..... 206
Tugelova M. Historical and methodological aspects of the formation of the system of special and vocational education in the South Kazakhstan region (1917-1941)
Мухаметкалиева К.Б., Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д. 1920 жылдардағы Семей өңіріндегі ағарту ісі мен білім беру жүйесін оқытуда интерактивті әдістерді қолдану..... 219
Mukhametkaliyeva K.B., Atantayeva B.Zh., Akhmetova R.D. The application of interactive approaches in teaching the history of education and enlightenment in the semipalatinsk region in the 1920 s
Naurzova K.K., Duisebay B.O. Methodology for using materials from the Ak Zhol newspaper as a source of information in history lessons..... 234
Наурзова К.К., Дүйсебай Б.О. «Ақ жол» газеті материалдарын тарих сабағында дерек көзі ретінде пайдаланудың әдістемесі.

Abay Kazakh National Pedagogical University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political sciences» №1(88), 2026

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:

doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor*
(*editorial-in-chief's assistant*),

Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor*
(*responsible secretar*),

Otaraly B.A. *master teacher*
(*technical secretary*),

Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor,*

Zhumagulov B.S. *candidate of historical sciences, professor,*

Virginia Martin. *professor, PhD (USA),*
Claudia Chang *professor, PhD (USA),*

Kara Abdiyapap *doctor of historical sciences, professor (Turkey),*

Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor (Kirgistan),*

Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),*

Zhumagulov K.T. *doctor of historical sciences, professor,*

Mayer M. *doctor of historical sciences, professor (Germany),*

Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),*

Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences (Japan),*

Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor (Turkey)*

Karasayev G.M. *doctor of historical sciences, professor*

Karimov K.S. *PhD associate Professor, (Republic of Uzbekistan)*

Abai Kazakh National Pedagogical University, 2026

Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan,
May, 8, 2009 №10102-Zh

Signed for print 30.03.2026

Format 60x84 1/8.

Volume 59.5 p., уч.-изд.л. Order 627.

050010, Almaty

Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house

Abai Kazakh National Pedagogical University

Akhmetov C. Interdisciplinary study of the activities of secular and Muslim educational institutions in the Turkestan region in the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century.....

248

Ахметов С.И. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Түркістан өлкесіндегі зайырлы және мұсылмандық оқу орындарының қызметін пәнаралық тұрғыда оқыту

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Молдахмет А.А., Талеев Д.Ә., Есен С.Ғ. Ежелгі және ортағасырлық Созак.....

265

Moldakhmetl A.A., Taleev, D.A., Yessen S.G. Ancient and medieval Sozak

Нарымбет Г.Б., Жанболатов С.Е., Ахметшина Г.У. Алтын Орда мемлекеттік басқару жүйесіндегі «қараша билердің» атқарған рөлі.....

282

Narymbet G., Zhanbolatov S., Akhmetshina G. The role of "karasha biyev" in the Golden Horde public administration system

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Бейсенбаева Г.К., Касенова А.Д. Түркі кезеңіндегі тас мүсіндердің әскери идеологиялық аспектісін зерттеу.....

293

Beisenbayeva, G.K., Kassenova A.D. Study of the military and ideological aspects of stone statues of the turkic period

Жақсылық Е.Е., Сейтқазина Қ.О., Мирзамсеитова К.Е. «Құран құрсауы» және мұсылман зиялы қауым өкілдеріне қарсы іс: жаңа зерттеулер (1930-1940).....

306

Zhaksylyk E.E., Seitkazina K.O., K.E. Mirzamseitova «The chain of the Quran» and the repression of the muslim elite: new research (1930-1940)

Кушенова Г.И., Абдраимов Е.А. Жәдиттік білім реформалары аясында Хусаиновтар медресесінің тәжірибесі: тарихи-деректанулық талдау.....

319

Kushenova G.I., A.Abdraimov Ye.A. The experience of the Husainov madrasas within the framework of jadidist educational reforms: a historical and source-critical analysis

Tulenbergenova S.T., Rustem K.M., Suteeva C.A. Interdisciplinary research in historical science.....

337

Түленбергенова С.Т., Рүстем К.М., Сутеева К.А. Тарих ғылымындағы пәнаралық зерттеулер

Мамырбеков А.М., Б.Б. Токишкadiров, Садыков Д.К. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегіндегі қазақ тарихының мәселелері және тарихи сананы қалыптастыру.....

349

Mamyrbekov A.M., Tokishkadirov B.B., Sadykov D.K. Shakarim Kudaiberdiev and the problems of kazakh history and the formation of historical consciousness in his work "The genealogy of the turks, kyrgyz-kazakhs and khans"

Муталиев М.К., Кая Ч. (Түркия), Темірханов Б.Н. Түркияда Шағатай ұлысын зерттеу еңбектерінің қалыптасуы мен дамуы.....

362

Mutaliyev M.K., Kaya C. (Türkiye), Temirkhanov B.N. The emergence and development of studies on the Chagatai khanate in Turkey

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

- Абдрахманова К.Ж., Ахатова А.А., Аралбай С.М.** Өкітай Әлиханұлы Бөкейхановтың ғылымның дамуына сіңірген орасан зор еңбегі..... 375
- Abdrakhmanova K.Zh., Akhatova A.A., Aralbai S.M.** The enormous contribution of Ukitay Alihanovich Bukeikhanov to the development of science
- Ермаханова Р.Б., Дүкенбаева З.О.** Ш.Мұртаза шығармаларының тарихилық сипаты..... 384
- Ermakhanova R.B., Dukenbayeva Z.O.** Historical character of the works of S. Murtaza
- Тастекова Г.Б., Байдалы Р.Ж., Балгабаева Г.З.** Мырзағазы Есполовтың публицистикасы қоғамдық-саяси қызметінің бір аспектісі ретінде..... 398
- Tastekova G.B., Baidaly R.Zh., Balgabaeva G.Z.** Myrzagazy Espolov's journalism as one of the aspects of socio-political activity
- Zhurasova A., Myrzabayeva B.** From the history of Abulmambet khan's foreign policy..... 413
- Журасова А., Мырзабаева Б.** Әбілмәмбет ханның сыртқы саясатының тарихынан
- Нурпеисова Э.Т., Әбіл Е.А., Бекмағамбетов Р.К.** Деятельность Елдеса Омарова в народном комиссариате просвещения Казахской АССР (Оренбургский период)..... 428
- Nurpeissova E., Abil Ye., Bekmagambetov R.K.** Activities of Eldes Omarov in the people's commissariat of education of the Kazakh ASSR (Orenburg period)

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

- Tassilova A.A.** The double burden phenomenon: the contribution of Southern Kazakhstan women to victory during the war years (based on archive materials)..... 439
- Тасилова А.А.** The double burden феномені: соғыс жылдарындағы Оңтүстік Қазақстан әйелдерінің жеңістегі үлесі (архив материалдары негізінде)
- Әбубәкір М.Н.** XX ғасыр басындағы Шығыс Қазақстандағы Алаш қозғалысының құрылымдық-институционалдық қызметі: тарихи талдау..... 451
- Abubakir M.N.** The structural and institutional activities of the Alash movement in East Kazakhstan in the early 20th century: a historical analysis
- Шолахов М.Г.** Анализ европейской историографии хана Джанибека..... 462
- Sholakhov M.G.** Analysis of European historiography of khan Janibek

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршы журналының «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар тізбесіне енгізілді (2021 жылғы 9 қыркүйектегі №739 бұйрығы).

Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки» внесен в список для публикации основных результатов научных деятельности по историческим наукам изданий рекомендуемых Комитетом по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (приказ № 739 от 9 сентября 2021 года).

The bulletin Abai KazNPU, the series "Historical and socio-political Sciences" is included in the list for the publication of the main results of scientific activities in historical sciences of publications recommended by the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Order No. 739 dated September 9, 2021).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.09.03

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94(47).084.8

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.001>

Г.К. Кокебаева¹, Р.Закарья², Е.И. Стамшалов³

¹Д.и.н., профессор,

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

e-mail: kokebayeva@gmail.com

²PhD, приглашённый учёный Гарвардского университета

Гарвардский университет, Кембридж, США

e-mail: rakhmetolla_zakarya@fas.harvard.edu

³PhD, преподаватель

³Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

e-mail: kun2013@mail.ru

**ВЫНУЖДЕННАЯ МИГРАЦИЯ:
ИСПАНСКИЕ РЕСПУБЛИКАНЦЫ В КАЗАХСТАНЕ**

Аннотация

Гражданская война в Испании была идеологическим конфликтом между республиканцами, защищавшими правительство Испанской Республики, и националистами генерала Франко, стремившимися свергнуть левый режим. Германия и Италия вмешались в гражданскую войну, оказав военную поддержку франкистам. СССР начал поставки оружия республиканцам. Добровольцы из зарубежных стран сформировали интернациональные бригады для борьбы на стороне Испанской Республики. В марте 1939 года франкисты смогли оккупировать республиканскую зону полностью, после чего Франко объявил об окончании Гражданской войны. После поражения Испанской Республики около полумиллиона республиканцев были вынуждены бежать за границу, большинство из них уехало в эмиграцию в СССР. В 1941 году испанские республиканцы вместе со всеми эмигрантами были эвакуированы в восточные регионы страны, и большинство из них оказались в Казахстане. Судьба испанских республиканцев, эвакуированных в 1941 году в Казахстан, до сих пор не получила должного освещения в научной литературе. Источниками наших исследований служили документальные материалы казахстанских отделений международных организаций, которые оказывали помощь политическим эмигрантам. При изучении данной проблемы руководствовались концепцией о многообразии и альтернативности исторической реальности. В первой половине XX века в странах Европы наметились несколько возможных вариантов политического развития. Судьба испанских республиканцев, эмигрировавших в СССР, рассматривается в контексте борьбы этих возможностей.

Ключевые слова: гражданская война, испанские республиканцы, эмигранты, беженцы, эвакуация, международная организация помощи борцам революции.

Благодарности. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант AP26101905).

Г.К. Көкебаева^{1*}, Р.Закарья², Е.И.Стамшилов³

¹Т.ғ.д., профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: kokebayeva@gmail.com

²PhD, Гарвард университетінің шақырылған ғалымы
Гарвард университеті, Кембридж, АҚШ
e-mail: rakhmetolla_zakarya@fas.harvard.edu

³PhD, оқытушы
³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: kun2013@mail.ru

МӘЖБҮРЛІ МИГРАЦИЯ: ИСПАН РЕСПУБЛИКАШЫЛДАРЫ ҚАЗАҚСТАНДА

Аңдатпа

Испаниядағы азамат соғысы Испан Республикасын қорғаған республикашылдар мен солшыл үкіметті құлатуға ұмтылған Франко ұлтшылдарының арасындағы идеологиялық қақтығыс еді. Германия мен Италия азамат соғысына араласып, франкистерге көмек берді. КСРО республикашылдарға қару-жарақ жіберді. Шетелдерден келген еріктілер Испан Республикасы жағында күресу үшін интернационалдық бригадалар құрды. 1939 жылдың наурызында франкистер бүкіл республикалық белдеуді тұтастай басып алды, осыдан кейін Франко азамат соғысының аяқталғаны туралы мәлімдеме жасады. Испан Республикасы жеңілген соң республика жағында күрескен испандықтар шетелге қашуға мәжбүр болды, олардың көпшілігі Кеңес Одағына эмиграцияға кетті. 1941 жылы испан республикашыл күрескерлері басқа барлық эмигранттармен бірге елдің шығыс аймақтарына көшірілді, олардың көпшілігі Қазақстанға келді. 1941 жылы Қазақстанға келген испан республикашылдарының тағдыры күні бүгінге дейін отандық және шетелдік ғылыми әдебиетте орын алған жоқ. Біздің ғылыми зерттеулеріміздің дерегі ретінде саяси эмигранттарға көмек беретін халықаралық ұйымдардың қазақстандық бөлімдерінің құжаттық материалдары пайдаланылып, зерделенді. Аталған мәселені зерттеуде тарихи шындықтың көптүрлілігі мен альтернативтілігі туралы концепция басшылыққа алынды. XX ғ. бірінші жартысында Еуропа елдерінде саяси дамудың бірнеше мүмкін нұсқалары қалыптасты. КСРО-ға келген испан республикашылдарының тағдыры осы нұсқалардың күресі аясында зерттеледі.

Кілт сөздер: азамат соғысы, испан республикашылдары, эмигранттар, босқындар, эвакуация, революция күрескерлеріне халықаралық көмек беру ұйымы.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру жобасын орындау барысында даярланды (грант AP26101905).

G.K. Kokebayeva¹, R.Zakarya², Y.I. Stamshalov³

¹ Dr., Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: kokebayeva@gmail.com

² PhD, Visiting Scholar at Harvard University
Harvard University, Cambridge, USA
e-mail: rakhmetolla_zakarya@fas.harvard.edu

³ PhD, Lecturer,
³ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: kun2013@mail.ru

FORCED MIGRATION: SPANISH REPUBLICANS IN KAZAKHSTAN

Abstract

The Spanish Civil War was an ideological conflict between the Republicans, who defended the government of the Spanish Republic, and the Nationalists, led by General Franco, who sought to overthrow the left-wing regime. Germany and Italy intervened in the Civil War, providing military support to Franco's forces. The Soviet Union began supplying arms to the Republicans. Volunteers from abroad formed international brigades to fight on the side of the Spanish Republic. In March 1939, Franco's forces managed to occupy the Republican zone in its entirety, after which Franco declared the Civil War over. Following the defeat of the Spanish Republic, around half a million Republicans were forced to flee abroad, with the majority emigrating to the USSR. In 1941, the Spanish Republicans, along with all the emigrants, were evacuated to the eastern regions of the country and most of them ended up in Kazakhstan. The fate of the Spanish Republicans evacuated to Kazakhstan in 1941 has not yet been adequately covered in academic literature. Our research was based on documentary materials from the Kazakhstani branches of international organisations that provided assistance to political emigrants. In studying this issue, we were guided by the concept of the diversity and alternativeness of historical reality. In the first half of the 20th century, several possible scenarios for political development emerged in European countries. The fate of Spanish Republicans who emigrated to the USSR is considered in the context of this struggle.

Key words: civil war, Spanish Republicans, emigrants, refugees, evacuation, international organisation for assisting revolutionaries.

Acknowledgements. *This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP26101905)*

Введение

Гражданская война в Испании (1936-1939) была значительным конфликтом, возникшим в период политических потрясений в Испании после установления Второй Испанской республики в 1931 году. Новая республика, отличавшаяся либеральной конституцией с антиклерикальными элементами, столкнулась с глубокими разногласиями между левыми и правыми политическими силами. Правые группировки в Испании объединились под знаменем националистов, в то время как свободная коалиция социалистов, анархистов и республиканцев, стремившихся сохранить Вторую республику, называла себя лоялистами. Генерал Франсиско Франко возглавил восстание против республики, развязав войну, которая привлекла международное внимание и вызвала широкий резонанс. В то время как нацистская Германия и фашистская Италия оказывали поддержку националистам Франко, Советский Союз и Мексика поддерживали республиканские силы. Сильная военная помощь со стороны

Германии и Италии в сочетании с институциональным преимуществом националистов в армии привели к поражению республиканцев.

После поражения испанской республики многие республиканцы из числа командования армии и интернациональных бригад, рядовые бойцы, лидеры левых партий эмигрировали в Советский Союз. Когда началась война между СССР и Германией эмигрантов, которые жили и работали в основном в западных частях страны, эвакуировали в восточные советские республики, большинство из них оказались в Казахстане.

Из публикаций советского периода можно отметить лишь воспоминания участников партизанского движения на оккупированной немцами территории СССР о подвигах испанских эмигрантов [1,2,3]. Интенсивное изучение истории испанской эмиграции началось в постсоветский период. В книге А.В.Ельпатьяевского анализируется состав и численность испанской эмиграции в СССР, участие эмигрантов в Отечественной войне [4]. Автор использовал неопубликованные документы, извлеченные из архивов России. В книге присутствует обзор научных исследований испанских авторов и воспоминаний участников Отечественной войны. В работе А.В.Ельпатьяевского есть некоторые сведения о репрессированных испанцах, попавших в казахстанские лагеря. Книга И.Ю.Воронковой посвящена изучению проблемы участия республики Беларусь в испанской гражданской войне [5]. В 6-главе этой книги рассказывается об участии испанских эмигрантов в сражениях на советско-германском фронте и партизанском движении на территории Беларуси.

Необходимо отметить активный интерес современных испанских авторов к истории испанской эмиграции в СССР. Работа Д.Арасы является комплексным системным исследованием истории жизни и деятельности испанцев в СССР [6]. Самой изученной проблемой в испанской историографии была и остается проблема эвакуации детей республиканцев в СССР. В статье М.G.Caballero приведен интересный сравнительный анализ пребывания испанских детей в СССР, Франции и Великобритании [7]. Из последних работ можно отметить исследования И.Коломино Лимонеро и Н.Ибэнес Ортега [8, 9].

Судьба репрессированных испанцев в СССР, их жизнь в ГУЛАГе изучена в работах Л.Иордаше, К.Гюелл и С.Серрано [10,11,12]. Одна из работ Л.Иордаше посвящена судьбе испанцев, оказавшихся в лагерях Казахстана [13].

Методы и материалы

Источниками наших исследований служили документальные материалы казахстанских отделений международных организаций, которые оказывали помощь политическим эмигрантам. Изученные нами источники из казахстанских архивов еще не были внедрены в научный оборот.

При исследовании выбранной нами темы используется историко-системный метод, который позволяет рассматривать исследуемый объект как часть сложно организованной системы. Функционирование и развитие этой системы включает в себя основные компоненты, как отдельное конкретное событие, историческая ситуация, глобальный процесс. В нашем исследовании в качестве компонентов исторической системы выступают гражданская война в Испании, эмиграция испанских республиканцев в СССР и эвакуация в Казахстан. Эти реальные события, явления и процессы взаимосвязаны, взаимообусловлены и имеют причинно-следственные связи. Выявление этих внутренних связей позволяет понять и оценить исследуемый объект.

Результаты и обсуждение

А.В. Ельпатьяевский со ссылкой на книгу Ж. Рубио пишет, что в 1939 году в СССР находились 6000 испанцев, из них не менее 4000 прибыло прямо из Испании в течение войны, а остальные – весной и летом 1939 года из Франции и Африки [4, с.40; 14, с.352]. Испанские историки на основе анализа материалов испанских архивов, выявили следующие сведения: общая численность испанских мигрантов в СССР составило 4299 человек, из которых 891 политический эмигрант, 157 курсанты-летчики, 2895 детей, которые прибыли во время

войны, и 122 учителей и вспомогательный персонал, 68 моряков, еще 87 детей, которые сопровождали своих родителей, еще 27 испанцев, которые прибыли в 1945 году из Германии, 51 бойцов «Голубой дивизии», участвовавшей во второй мировой войне на стороне Германии [31, с.3; 13, с.74].

В 1941 году началась эвакуация населения из западных областей, в том числе и эмигрантов, в восточные советские республики. В ноябре 1941 года из Ворошиловграда в Казахстан была эвакуирована группа политических эмигрантов – рабочих паровозостроительного завода имени Октябрьской революции, большинство которых были республиканцы из Испании. Они стали работать в предприятиях Алматы, но были трудности в обеспечении их жильем. 6 января 1942 года Казахстанское отделение МОПР отправило следующее сообщение в центральные органы: «В ноябре месяце 1941 г. из Ворошиловграда с заводом «Октябрьская Революция» эвакуирована группа политэмигрантов рабочих этого завода частью в Омск, частью в Алма-Ата. В дороге от этой группы отстало несколько человек, один из которых Лаос Сесар, больной политэмигрант из Испании остался в Саратове в госпитале № 1, корпус №11. В первой половине декабря группа политэмигрантов этого завода в количестве 53 человек во главе с товарищем Вайсом, прибыла в Алма-Ата, и в настоящее время устраиваются на работу на заводе Наркомтяжмаша. ЦК МОПР КазССР просит вас узнать в Госпитале о состоянии здоровья т. Лаос и если он в состоянии ехать, направить его в г.Алма-Ата. Все политэмигранты прибывшие из Ворошиловграда, живут близ о Алма-Ата 1 в клубе Мелькомбината. Дайте т. Лаос этот адрес. О результатах просьба сообщить. Адрес: Алма-Ата, ул 8- марта,15, Дом Промышленности» [15, с.12]. МОПР проявила также заботу о больных испанцах, и они получали должное лечение в медицинских учреждениях Алматы. [16, с.122].

В 1942 году прибыла еще одна группа испанских эмигрантов, среди которых были наряду с рабочими воспитатели и бывшие воспитанницы Ленинградского детского дома, оставшие от своей группы. Рабочих отправили в Текелийский комбинат. Были определенные трудности устройства на работу воспитателя и воспитанниц детского дома, после переписки сотрудников МОПР с областными отделениями этой организации им нашли жилье и работу в районах Алматинской области. В архиве сохранилось письмо И. Кирос-Альварес и А.Фернандес-Гарсия, написанное инструктору казахстанской МОПР 22 марта 1943 года с выражением благодарности: «Уже месяц, как живем здесь. В первое время трудно жили, тогда Райсовет нам очень помог, выдал 200 рублей каждому и направил нас на разные места на работу, но устроиться мы не могли, потому что не было для нас работы. После этого мы ходили в Райком партии и в Райком МОПР и то где все было в порядке. Устроили на работу и оказали нам помощь через Райком партии. Мы жили в квартире очень холодном, а теперь нас обеспечили хорошей комнатой. Получили через Правление колхоза 20 кг муки, 20 кг картофеля, завтра будем получать еще 3 пуда картофеля и пол килограмма масла. Это подарки от разных организаций. Завтра должны идти к секретарю Райкома Партии, обещали выдать нам обувь. Женщины, работающие в Райкоме партии, подарили нам матрацы, ложки, тарелки и прочие. Теперь наше положение стало совсем другое. Мы очень благодарим вас, мы узнали, что вы написали письмо в Райком партии, чтобы поинтересовались о нас. Мы не ожидали такой большой помощи и мы совсем удивлены и не знаем чем благодарить за все то, что нам сделали» [17, с.13,18].

В 1942 году в Текели начали строить свинцово-цинковый комбинат, и туда были отправлены работавшие в Садонском свинцово-цинковом комбинате испанские республиканцы. Испанцы добирались в Казахстан почти два месяца и прибыли в Текели истощенными и больными. Такая же ситуация была и с эвакуированными в Узбекистан и Сибирь испанскими эмигрантами. Вот так вспоминают испанские эмигранты эту тяжелую эвакуацию: «Испанские беженцы очутились в жалкой ситуации. Большое число «коллективов», выехавших из Украины в первые дни войны, находились более двух месяцев в поездах, живя на платформах

при темпера туре более 30 градусов ниже нуля. Таким способом они очутились в Сибири. Большая их часть не достигла конца путешествия. В Азии положение страшное» [18, с.133]. Часть испанцев, отправленных в Текели застряли в Актюбинске без финансовых средств и питания. Эвакуационный отдел Совета народных комиссаров Казахской АССР перевел туда сначала 18 тысяч, затем еще 15 тысяч рублей [17, с.70]. В Текелийский комбинат прибыло 108 человек, из них: мужчин – 34, женщин – 46, детей – 28. [19, с.1].

Второй год войны вследствие огромной волны эвакуации населения западных регионов СССР в Казахстан, возникли большие трудности с обеспечением прибывших эмигрантов жильем и финансовыми средствами. Председатель Казахского отделения МОПР 4 декабря 1942 года доложил ЦК Компартии КазССР о создавшейся ситуации: «Прибывшая месяц тому назад большая группа эвакуированных из Садони-комбината (Орджоникидзевского края) испанцев в Текели комбинат (Талды-Курганский район) находится в катастрофическом положении. Вследствие необеспеченности элементарно-необходимыми продуктами и денежными средствами во время следования в пути (6 недель) и уже на месте из них 6 товарищей (1 мужчина, 1 женщина и 4 детей) умерли из-за буквально истощенности и тяжелых заболеваний. Из 108 товарищей, проживающих на сегодняшний день в Текели-комбинате 9 товарищей тяжело больны, из них 7 товарищей лежат в больнице. Администрация Текели-комбината не выплатила испанцам-работникам Садони-комбината зарплат и суточные за время следования в пути и подъемные, несмотря на то что испанцы получили перевод в Текели-комбинат. И так нарушается законное положение. Они совершенно не трудоустроены. Из 27 трудоспособных и квалифицированных испанцев работает только 8 товарищ и то не по специальности. Из 22-х женщин имеющих специальности, ни одна не работает. Продуктами питания, жилищными условиями, топливом крайне не обеспечены. Товарищи ходят почти все босиком и раздетыми. Парторганизация комбината Райком партии относится не серьезно к нуждам коллектива испанцев, из которых 34 товарища находятся в Красной Армии, семьи которых также прибыли в Текели-комбинат. Политмассовая работа не ведется. Товарищи отстали от политических событий. Ни секретарь партбюро комбината товарищ Бондарянюк, ни секретарь райкома партии, ни один из ответственных руководителей комбината ни разу не посещали испанцев, чтобы познакомиться с их положением и им помочь. Для удовлетворения первоначальных нужд испанцев нами переведена сумма 15 000 рублей в адрес Районного комитета партии» [17, с.70]. Представитель МОПР предложил переселить испанцев в город Чимкент, однако правительство Казахской АССР не разрешило переезд, так как строящийся Текели-комбинат нуждался в рабочей силе [20, с.9-12; 28, с.2].

Руководство СССР придавало большое значение вопросу материального обеспечения коммунистов Испании, коммунисты получали по 450 рублей по сравнению со всеми республиканцами, получавших максимум по 250 рублей. Руководство Коммунистической партии Испании с благодарностью приняло этот жест солидарности и отметило в своем письме центральному органу МОПР: «Узнав от товарища Кобенья о заботах и внимании, оказываемых Вами всем нашим товарищам, я пользуюсь случаем, чтобы выразить вам нашу глубокую благодарность от имени компартии Испании. Одновременно, я прошу вас особенно помочь товарищу Кобенья, учитывая то, что это старый революционер, раненый во время войны в Испании. 14.01.43 г. С благодарностью крепко жму руку. Представитель КП Испании Х.Эрнандес» [21, с.7].

Большинство политических эмигрантов прибыло в Казахстан в неорганизованном порядке, в одиночку или вместе с другим эвакуированным населением из западных областей СССР, без направлений от МОПР. Они обращались в казахстанское отделение МОПР, когда особо нуждались в материальной помощи, поэтому сведения о численности политических эмигрантов в Казахстане в первые месяцы войны не могли быть полными. После того как Центральный комитет МОПР СССР направил письмо всем республиканским отделениям МОПР о проведении учета политических эмигрантов, эвакуированных на их территорию,

выяснилось, что в Казахстане к концу мая 1942 года проживало 420 эмигрантов, из них 130 члены их семей; среди них испанцев – 21 (без учета членов семьи) [17, с.1]. В связи с мобилизацией всех сил и средств страны для нужд фронта, в Казахстане снабжение населения продовольствием стало ухудшаться, что отразилось и на положении эмигрантов. Однако МОПР не переставала заботиться о политических эмигрантах. Так, в феврале 1944 года МОПР командировал своего сотрудника в Текели для проверки положения эмигрантов. В ходе проверки выяснилось, что эмигранты еще не получили продукты, выделяемых им в последних месяцах 1943 года. Усилиями сотрудника МОПР были получены и розданы среди 33 семьями эмигрантов 45 килограммов колбасы, 85 килограммов мороженой рыбы, 32 килограмма растительного масла [21, с.14]. В период войны в Казахстан прибыло больше полумиллиона эвакуированных людей из западных районов СССР, и столько же депортированных народов. Поэтому каждым годом стало труднее и сложнее обеспечение всех продовольствием, тем не менее казахстанское отделение МОПР старалось обеспечить эвакуированных испанцев продуктами и одеждой.

В отличие от других политических эмигрантов почти все испанцы переезжали в СССР вместе с семьей. Большинство испанцев отправились на фронт, в то время как их семьи оставались в Казахстане. Проблема отправки испанцев на фронт – сложный вопрос, который имеет несколько аспектов. Получили ли испанцы статус гражданина СССР, который обязывал служить в советской армии; если не получили гражданства, то могли ли отправиться испанцы на фронт добровольцами, в таком случае могли ли они попасть в регулярные части советской армии. Эти и другие аспекты данной проблемы требует специального изучения. Как отмечает А.В. Ельпатыевский, одним из первых актов советской власти в отношении испанских эмигрантов было изъятие их национальных паспортов с заменой их видами на жительство, в которых они числились лицами без гражданства [4, с.243]. По статье 3 Закона «О гражданстве Союза Советских Социалистических Республик» от 19 августа 1938 года: «Иностранцы, независимо от их национальности и расы, принимаются в гражданство СССР по их ходатайству Президиумом Верховного Совета СССР или Президиумом Верховного Совета союзной республики, в пределах которой они проживают». Однако, судя по архивным материалам испанцы не спешили получить гражданство СССР.

По имеющимся сведениям испанцы служили в частях ополчения, партизанских отрядах, в разведывательных ротах. Испанец Анхель Грондаль Коралл так вспоминает свою военную службу: «Как и большинство добровольцев-испанцев, я воевал против нацистов в составе отдельной бригады специального назначения госбезопасности, был членом «диверсионной группы», действовавшей в немецком тылу. ...С самого начала войны мы подавали прошения призвать нас в армию, но нам всегда отвечали, что это невозможно, поскольку мы иностранцы. Наконец, уже из Казахстана, испанцы-республиканцы написали письмо тогдашнему руководителю страны Иосифу Сталину, что, похоже, принесло свои плоды – вскоре нас вызвали в Москву. Нас направили в разведшколу, которой руководил полковник Старинов – многие из нас знали его еще по Испании, где он был военным советником» [18, с.134]. В регулярные части Красной Армии в качестве добровольцев, видимо, попали испанцы, которые получили боевой опыт в сражениях гражданской войны в Испании. Среди призванных на фронт политэмигрантов, призванных на службу в Красную Армию: были 12 испанцев, работающих в Алма-Ате, 13 из Актюбинского коллектива, 14 из Текелийского коллектива [15, с.37]. На фронтах второй мировой войны испанцы показали не только боевой опыт, но и готовность умереть за свою новую родину – Советский Союз. Рубену Руису Ибаррури, Франсиско Гульон и многие другие испанцы воевали за СССР и погибли. Испанские летчики, сражавшиеся за республику в Испании, после начала советско-германской войны, участвовали в воздушных боях за советскую страну.

29 мая 1944 года СНК СССР принял решение переселить испанских эмигрантов в полуострове Крым и поручил центральным органам МОПР подготовить их список. Были определены порядок и график переселения: «Пропуска для всех товарищей будут присланы

Главным управлением милиции в областные управления, которые непосредственно выдадут пропуска на въезд в Крым. Прошу вас сообщить испанским товарищам, что в Крым в совхозы, куда они будут помещены и где будут работать, посланы из Москвы испанские товарищи для подготовки к приему переселяемых. К Вам также прибудет наш представитель, который кроме помощи и вам в организации переезда, будет сопровождать испанских товарищей до места назначения. Вы должны оплатить стоимость проезда испанских товарищей и членов их семей по железной дороге, выдать получающим ежемесячное пособие за месяц вперед, а также выдать пособие на переезд всем уезжающим из расчета 300 рублей на каждого уезжающего товарища и по 200 рублей на каждого ребенка. Прошу вас также позаботиться, чтобы кроме рейсовой карточки испанские товарищи получили за месяц вперед выдаваемых политэмигрантский паек... Во всяком случае, выезд в Крым должен быть осуществлено не позже конца второй декады августа месяца» [23, с.5; 24, с.26]. После освобождения Крыма определенная часть населения, в том числе и татары, были депортированы в восточные регионы СССР, вследствие чего освободились жилые дома и другие помещения, что, видимо, позволило решить проблему расселения испанских эмигрантов. В список, составленный казахстанским отделением МОПР, вошли работники завода тяжелого машиностроения в Алматы, Текелийского свинцово-цинкового комбината, также и испанцы из Актюбинска и Караганды [25, с.4; 19, с.1]. В архиве сохранились анкеты, заполненные испанскими эмигрантами перед отправкой их в Крым. Вот одна из них: «Аросели Фернандес Гарена, испанка провинция Астурия г. Овиедо 1917 г. рождения. Мои родители: Феустино Фернандес работал на фабрике Металлурга, социалист, умер 1931 г. Мать Услетинс Гарена, домашняя хозяйка, умерла 1919 г. Брат Хозе, находится в Америке, Брат Фауетино рабочий металлург в Испании. Брат Аурелио находится в тюрьме в Испании. Брат Франциско расстрелян 1935. Я комсомолка. Когда началась война в Испании, я добровольно пошла на фронт. Была там 13 месяцев. В 1937 г. я приехала в СССР через партию коммунистов. Жила в Ленинграде, работала там в интернате воспитательницей, затем с 1939 г. работала на фабрике «Красная работница». В финскую войну была донором без оплаты. В 1942 г. эвакуировали из Ленинграда в Пятигорск, где утеряны были документы, затем в Казахстан. Жила в Алакульском районе Алма-Атинской области, село Учарал. В настоящее время проживаю в г. Алма-Ата и лечусь, так как имею серьёзное нервное заболевание» [21, с.12].

29 сентября 1944 года председатель центрального комитета МОПР написал СНК Казахской ССР письмо: «На основании Вашего распоряжения Наркомторгу [Народный комиссариат торговли] КазССР от 2 сентября с.г. за № 27-46 Наркомторг дал указание Алма-Атинскому Горторготделу [Городской торговый отдел] о выдаче отъезжающим в Крым испанским политэмигрантам рейсовых карточек. Так как отъезд испанцев предполагался не позднее 5-10 сентября, о чем была договоренность и с Управлением Турксиба, на основании вашего распоряжения Алма-Атинскую группу испанцев, а к 15 сентября и все остальные испанцы были освобождены от работы и получили расчет. Дело стояло только за приездом в алма-Ата испанской группы с Текелистроля (Талды-Курганская область), куда для организации переезда отправился представитель ЦК МОПР СССР т. Эстрелла. Но за отсутствием вагонов текелийская группа испанцев, доехав да Талды-Кургана, до сих пор не может выехать в Алма-Ату, чем задержалась и отправка всех испанцев в Крым. На днях вагон для испанцев в Талды-курган направлен, и приезд текелийской группы ожидается 30/1. Между тем находясь без работы, испанцы жили весь сентябрь только за счет полученных рейсовых карточек, которые сейчас им полностью использованы, а на дорогу уже ничего не осталось. В связи с этим, и учитывая, что испанцы смогут выехать из Алма-Аты только числа 4-5 октября, прошу вас разрешить наркомторгу дать указание горторготделу выдать всей отъезжающей группе испанцев (54-55 человек) рейсовые карточки на октябрь месяц и карточки на сухой паек, вместо карточек, которые они получает по месту работы» [24, с.19]. Правительство Казахстана выделило определенную сумму для осуществления переселения 64 испанцев в Крым [21, с.18-21]. В конце июня 1944 года в город Алма-Ата из города Барнаул прибыла бывшая воспитанница

Ленинградского Испанского детдома 15-летняя испанка Артаса Бальса Дорита, работавшая на Меланжевом комбинате в Барнауле. В Алма-Ате Артаса случайно встретила бывшую воспитательницу Ленинградского Испанского детского дома Кирос Альварес, которая привела ее в МОПР для взятия ее на учет и оказания помощи по устройству на работу. Родители Дориты Артасы были убиты в период гражданской войны в Испании. [22, с.13]. Впоследствии она также была отправлена в Крым вместе со всеми испанскими эмигрантами.

В 20-30-е годы XX в. В ССР началась небывалая по объему репрессия, гонениям подверглись люди разных национальностей, политических убеждений и религиозных верований. Количество жертв сталинского террора пока еще определяются. В книге американского исследователя Р. Дж. Руммеля «Смертоносная политика: советский геноцид и массовые убийства» приводятся следующие цифры: в 1923-1928 гг. жертвами террора стали 2 200 000, в 1929-1935 гг. – 11 440 000, в 1936-1938 гг. – 4 345 000, с 1939 по июнь 1941 года – 5 104 000, в период войны (июнь 1941 – 1945 гг.) – 13 053 000, в 1945-1953 гг. – 15 613 000 человек [26, с.VII-IX]. Аналитический отдел Министерства иностранных дел Германии накануне войны на основе изучения советских источников и сведений, полученных от посольств европейских стран в Берлине, подготовил документ, отражающий статистику репрессий в СССР в 1917-1941 гг. По сведениям, приведенным в этом документе за 1917-1941 гг. репрессированы 81 227 000 чел., из них 33 388 000 – погибли [27, с.4-11]. Массовые репрессии касались также и иностранных граждан – политических эмигрантов и трудовых мигрантов, в том числе и испанцев.

Судьба многих репрессированных испанских эмигрантов связана с лагерями, расположенными на территории Казахстана. Самый большой из них, Карагандинский лагерный комплекс поражал иностранцев своей огромной территорией, как отмечает испанский исследователь Луиза Иордаше, его территория «была больше, чем такие страны, как Бельгия, Нидерланды или Дания» [28, с.39]. По некоторым сведениям, в Карлаге находились 152 испанца, из них 14 умерли в лагере, остальные в 1954 году вернулись на родину [29]. Изучавший историю репрессий среди испанских эмигрантов в СССР У.Фостер приводит другую статистику: на 1 января 1943 года в лагерях Казахстана находились 66 испанских антифашистов, из них 11 умерли [30]. Несмотря на возможные гонения со стороны правительства Франко некоторые испанцы хотели уехать в Испанию. Настроение испанцев, их стремление вернуться к оставшимся родственникам в Испании, были использованы советской пропагандистской машиной. Представитель США в ООН Элеонора Рузвельт на заседании Генеральной Ассамблеи в 1946 году выразил опасение о возвращении на родину испанцев, имея ввиду репрессивную политику правительства Франко в отношении антифашистов. Советская пресса доносила выступление представителя США и других международных деятелей по поводу репатриации испанцев. Однако настолько сильно было желание испанских мигрантов вернуться на родину, Хосе Ромеро Каррейра из Караганды написал письмо Элеоноре Рузвельт от имени пятидесяти испанцев. В письме, отметив заботу представителя США о возможности возникновения угрозы свободе вернувшихся в франкистскую Испанию мигрантов, он подчеркнул, что определенная часть испанцев в СССР люди без твердого политического убеждения и они хотят вернуться на родину независимо от политического направления испанского правительства [13, с.86].

Определенные сведения об ужасах советских репрессий доходили и до Испании, Советское руководство, чтобы опровергнуть эти слухи и представить СССР в положительном свете перед испанцами, обратилось к Испанской коммунистической партии. В 1948 году группа испанцев из Караганды, которые уже были интернированы в Крым, выразили желание уехать на родину. В Крым прибыла комиссия в составе испанского коммуниста Франсиско Абада, журналиста из Телеграфного агентства Советского Союза (ТАСС) и представителя МОПР для получения интервью у испанцев, побывавших в Карлаге. После беседы с комиссией 18 интернированных испанцев согласились остаться в СССР и работать на советских предприятиях. Заявление этих испанцев было опубликовано в советской газете «Труд» и имело определенный успех в

пропагандистской работе коммунистов двух стран, стремившихся реабилитировать советскую систему в глазах зарубежных рабочих [11, с.275-276].

Репрессированные иностранцы, в том числе и испанцы были реабилитированы в 1993 году. Таким образом, через полвека после несправедливого приговора советской власти испанцы были признаны жертвой политических репрессий в СССР.

Заключение. Испанские республиканцы пережили все тяготы эмигрантской жизни в СССР, отмеченной влиянием коммунистической идеологии, испытаниями войной и репрессией. Испанцы, попавшие в лагеря, должны были ждать вместе со всеми репрессированными смерти Сталина и амнистии, чтобы воссоединиться со своими семьями. Те, кто женился на русских, остались, и некоторые из них были отправлены на Кубу в 1960 году для оказания языковой поддержки второго вторжения СССР в испаноязычный мир.

Избежавшие репрессий испанцы смогли интегрироваться в советское общество, учиться и работать в СССР, они помнят его как вторую родину, которая, возможно, дала многим из них больше возможностей, чем они могли бы найти в франкистской Испании. Испанцы – юристы, инженеры, педагоги и журналисты, внесли определенный вклад в развитие советского общества своими профессиональными знаниями и интеллектуальным образованием. В любом случае испанские эмигранты в СССР, эвакуированные в Казахстан или попавшие в казахстанские лагеря не по своей воле, вызывают большой интерес испанских историков. В Казахстане «испанские исследования» начались недавно и накопленный архивный материал ждет своих будущих исследователей.

Список использованной литературы:

1. Цесарьский А.В. *Записки партизанского врача.* – М.: Сов. писатель, 1956. – 348 с.
2. Медведев Д.Н. *Сильные духом.* – М.: Правда, 1985. – 471 с.
3. Мероньо Ф. *И снова в бой: Воспоминания испанского летчика – участника Великой Отечественной войны.* – М.: Воениздат, 1977. – 183 с.
4. Елпатьевский А.В. *Испанская эмиграция в СССР.* – Тверь: ГЕРС, 2002. – 290 с.
5. Воронкова И.Ю. *Беларусь и война в Испании.* – Минск: Беларуская навука, 2009. – 159 с.
6. Arasa D. *Los españoles de Stalin.* – Barcelona: Belacqva, 2005. – 448 p.
7. Caballero M.G. *Fracturas de guerra: los niños de la Guerra Civil española en el Reino Unido y la Unión Soviética // Bulletin of Spanish Studies.* – 2012. – Vol. 89, Issue 7/8. – P.241-254.
8. Colomina Limonero I. *Dos patrias, tres mil destinos: Vida y exilio de los niños de la guerra de España refugiados en la Unión Soviética.* – Madrid: Fundación Francisco Largo Caballero y Ediciones Cinca, 2010. – 280 p.
9. Ibáñez Ortega N. *El exilio infantil vasco en la URSS. De la Guerra Civil a la Segunda Guerra Mundial (1937-1945) // Vasconia,* 2012. – Nr. 38. – P. 939-966.
10. Iordache L. *Republicanos españoles en el Gulag (1939-1956).* – Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, 2008. – 142 p.
11. Iordache L., Güell C. *Memoria del Gulag: el exilio y la emigración española en la URSS y la represión estalinista // Historia Contemporánea,* 2013. – Nr.6. – P.246-278.
12. Serrano S. *Españoles en el Gulag: republicanos bajo el estalinismo.* – Madrid: Península, 2011. – 487 p.
13. Iordache L. *Telas de súplica por la libertad. Cartas desde Karlag (URSS) // Vegueta. Anuario de la Facultad de Geografía e Historia,* 2019. – Nr.19. – P.73-93.
14. Rubio J. *Asilos Canjes Durante Guerra Civil Española.* – Barcelona: Planeta, 1979. – 510 p.
15. *Центральный государственный архив Республики Казахстан, Ф.1125. Оп. 2. Д.122.*
16. *Центральный государственный архив Республики Казахстан, Ф.1125. Оп. 2. Д.143.*
17. *Центральный государственный архив Республики Казахстан, Ф.1125. Оп. 2. Д.135.*
18. Коронелли Дж. *Жизнь испанца Мануэля Родейро // Иванов Е., Коронелли Дж. Коронель: Сборник избранных статей и исследований.* – М.: Триолет, 2015. – С.100-141.

19. Центральный государственный архив Республики Казахстан, Ф.1125. Оп. 2. Д.235.
20. Центральный государственный архив Республики Казахстан, Ф.1125. Оп. 2. Д.217.
21. Центральный государственный архив Республики Казахстан, Ф.1125. Оп. 2. Д.194.
22. Центральный государственный архив Республики Казахстан, Ф.1125. Оп. 2. Д.207.
23. Центральный государственный архив Республики Казахстан, Ф.1125. Оп. 2. Д.230.
24. Центральный государственный архив Республики Казахстан, Ф.1125. Оп. 2. Д.222.
25. Центральный государственный архив Республики Казахстан, Ф.1125. Оп.2. Д.233.
26. Rummel R.J. *Lethal Politics & Soviet Genocide and Mass Murder since 1917*. – New Brunswick, 1990. – 268 p.
27. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), R 104587.
28. Iordache L. *Espanoles tras las alambradas. Republicanos en los campos franceses, nazis y soviéticos (1939- 1956)* // *Hispania Nova*, 2019. – Nr.1 (extraordinario). – P. 19-65.
29. В Карагандинской области открыты памятные знаки испанцам и эстонцам - жертвам политических репрессий. 30.05.2015. Электронный источник. Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/v-karagandinskoy-oblasti-otkryty-pamyatnye-znaki-ispancam-i-estoncami-zhertvam-politicheskikh-repressiy-foto_a2781881
30. Foster W. *The tragedy of Karaganda: Members of the CNT and other Spanish anti-fascists in the Soviet Union, 1938-1956*. 25.06.2008, available at: <https://libcom.org/article/1938-1956-tragedy-karaganda>
31. Martínez C.G., Marín M.E. *Rojos y Azules' españoles en la Unión Soviética* // *Historia Actual Online*. – 2016. – Vol.40 (2). – P. 7-28.

References:

1. Tsesar'skiy A.V. *Zapiski partizanskogo vracha*. – M.: Sov. pisatel', 1956. – 348 s.
2. Medvedev D.N. *Sil'nyye dukhom*. – M.: Pravda, 1985. – 471 s.
3. Meron'o F. *I snova v boy: Vospominaniya ispanskogo letchika – uchastnika Velikoy Otchestvennoy voyny*. – M.: Voenizdat, 1977. – 183 s.
4. Yelpat'yevskiy A.V. *Ispanskaya emigratsiya v SSSR*. – Tver': GERS, 2002. – 290 s.
5. Voronkova I.YU. *Belarus' i voyna v Ispanii*. – Minsk: Belarusskaya navuka, 2009. – 159 s.
6. Arasa D. *Los españoles de Stalin*. – Barcelona: Belacqva, 2005. – 448 p.
7. Caballero M.G. *Fracturas de guerra: los niños de la Guerra Civil española en el Reino Unido y la Unión Soviética* // *Bulletin of Spanish Studies*. – 2012. – Vol. 89, Issue 7/8. – P.241-254.
8. Colomina Limonero I. *Dos patrias, tres mil destinos: Vida y exilio de los niños de la guerra de España refugiados en la Unión Soviética*. – Madrid: Fundación Francisco Largo Caballero y Ediciones Cinca, 2010. – 280 p.
9. Ibáñez Ortega N. *El exilio infantil vasco en la URSS. De la Guerra Civil a la Segunda Guerra Mundial (1937-1945)* // *Vasconia*, 2012. – Nr. 38. – P. 939-966.
10. Iordache L. *Republicanos españoles en el Gulag (1939-1956)*. – Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, 2008. – 142 p.
11. Iordache L., Güell C. *Memoria del Gulag: el exilio y la emigración española en la URSS y la represión estalinista* // *Historia Contemporánea*, 2013. – Nr.6. – P.246-278.
12. Serrano S. *Espanoles en el Gulag: republicanos bajo el estalinismo*. – Madrid: Península, 2011. – 487 p.
13. Iordache L. *Telas de súplica por la libertad. Cartas desde Karlag (URSS)* // *Vegueta. Anuario de la Facultad de Geografía e Historia*, 2019. – Nr.19. – P.73-93.
14. Rubio J. *Asilos Canjes Durante Guerra Civil Española*. – Barcelona: Planeta, 1979. – 510 p.
15. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan, F.1125. Op. 2. D.122.
16. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan, F.1125. Op. 2. D.143.
17. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan, F.1125. Op. 2. D.135.

18. Koronelli Dzh. Zhizn' ispantsa Manuelya Rodeyro // Ivanov Ye., Koronelli Dzh. Koronel': Sbornik izbrannykh statey i issledovaniy. – M.: Tpiolem, 2015. – S.100-141.
19. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan, F.1125. Op. 2. D.235.
20. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan, F.1125. Op. 2. D.217.
21. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan, F.1125. Op. 2. D.194.
22. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan, F.1125. Op. 2. D.207.
23. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan, F.1125. Op. 2. D.230.
24. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan, F.1125. Op. 2. D.222.
25. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan, F.1125. Op.2. D.233.
26. Rummel R.J. Lethal Politics & Soviet Genocide and Mass Murder since 1917. – New Brunswick, 1990. – 268 p.
27. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), R 104587.
28. Iordache L. Españoles tras las alambradas. Republicanos en los campos franceses, nazis y soviéticos (1939- 1956) // Hispania Nova, 2019. – Nr.1 (extraordinario). – P. 19-65.
29. V Karagandinskoy oblasti otkryty pamyatnyye znaki ispantsam i estontsam - zhertvam politicheskikh repressiy. 30.05.2015. Elektronnyy istochnik. Rezhim dostupa: https://www.inform.kz/ru/v-karagandinskoy-oblasti-otkryty-pamyatnye-znaki-ispancam-i-estontsam-zhertvam-politicheskikh-repressiy-foto_a2781881
30. Foster W. The tragedy of Karaganda: Members of the CNT and other Spanish anti-fascists in the Soviet Union, 1938-1956. 25.06.2008, available at: <https://libcom.org/article/1938-1956-tragedy-karaganda>
31. Martínez C.G., Marín M.E. Rojos y Azules' españoles en la Unión Soviética // Historia Actual Online. – 2016. – Vol.40 (2). – P. 7-28.

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/UDS 94 (574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.002>

А.М. Еспенбетова^{ID}*¹, Ж.А. Ғанибаева^{ID}²

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: aikami@mail.ru

²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: sangar98@mail.ru

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЕҢІСІНДЕГІ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІ **(Ақтөбе өңірі материалдары бойынша)**

Аңдатпа

Мақала Ұлы Отан соғысы жеңісіндегі Ақтөбе өңірінің әйелдерінің рөлін көрсетуге арналған. Өңір тарихын зерделеу Отандық тарихнаманың маңызды рөл атқаратындақтан, мақала тақырыбының өзектілігін атап өтуге болады. Мәселе бойынша зерттеулерге тарихнамалық шолу жасай отырып, авторлар әлі де, мәселе төңірегінде зерттеулердің қажеттілігіне назар аударады. Еңбек майданында түрлі кәсіптерді – бұрғылаушы, жөндеуші, токарь, машинист, комбайншы, шахтер, паравозшы, тракторлар мен автомобильдердің жүргізушілері, есепшілер, дабылшылар болуымен бірге, әскери мамандықтарды – медбике, ұшқыш, танкист, пулеметші, сапер, барлаушы, тіпті мергендікті игерді. Авторлар, мақаланы жазу барысында бұрын ғылыми

айналымға енгізілмеген Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві қорларының құжаттарын, «Актюбинская правда» атты мерзімді басылым материалдарын, мемуарлық естелік деректерді кеңінен пайдаланған, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы экономиканың басты салаларындағы әйелдердің жанқиярлық еңбектері мен қызметтерін қарастырған. Өлкедегі әйелдердің тылдағы еңбек үлесінің өсуін статистикалық деректер арқылы талдаған. Жекелеген аудандар бойынша савхоз, колхоздағы әйелдердің ердікке толы қызметтері сараланады. Сонымен қатар, мақалада түрлі өндірістік салаларында белсенділік танытқан «стахановшы» «әйелдердің жұмысты ерлермен тең деңгейде атқарғандығына назар аударады. Мәселені талдауда тарихи-хронологиялық, объективтілік, жүйелілік қағидалары басшылыққа алынып зерттелінген.

Кілтті сөздер: Ұлы Отан соғысы, әскери, жеңіс, майдан, тыл, өнеркәсіп, ерлік, патриот. туған өлке, фашизм.

А.М. Еспенбетова ¹, Ж.А. Ганибаева ²

¹Кандидат исторических наук, доцент
Актюбинского регионального университета имени К.Жубанова,
Актобе, Казахстан,
e-mail: aikami@mail.ru

²Кандидат исторических наук, старший преподаватель
Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан,
e-mail: sangar98@mail.ru

РОЛЬ ЖЕНЩИН В ПОБЕДЕ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ (на материалах Актюбинской области)

Аннотация

Статья посвящена на раскрытию роли советских женщин Актюбинского региона в обеспечении Победы в Великой Отечественной войне. Актуальность темы статьи можно отметить, поскольку изучение региональной истории играет важную роль в отечественной историографии. Представляя историографический обзор исследований по данной проблеме, авторы, тем не менее, обращают внимание на необходимость дальнейших исследований по этому вопросу. Женщины трудились на трудовом фронте, осваивая различные профессии — бурильщика, слесаря, токаря, машиниста, комбайнёра, шахтёра, водителя паровозов, тракторов и автомобилей, бухгалтера, связиста. Наряду с этим, они овладевали военными специальностями: медсестры, лётчицы, танкистки, пулемётчицы, сапёры, разведчицы, а также снайперы.

В процессе написания статьи, авторами были широко использованы ранее не введенные в научный оборот документы из фондов Государственного архива Актюбинской области, материалы периодической печати, в частности газеты «Актюбинская правда», а также мемуарные источники. Авторы рассматривают самоотверженный труд и деятельность женщин в ключевых отраслях экономики в годы войны. Анализируя вклад женщин региона в трудовой тыл, авторы опираются на статистические данные. Отдельное внимание уделяется героическому труду женщин в совхозах и колхозах по районам области. Кроме того, подчёркивается роль женщин-стахановцы, проявивших лидерство в производственных процессах фабрик и заводов и трудившихся наравне с мужчинами. При анализе проблемы соблюдены историко-хронологический подход, принципы объективности и системности.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, армия, победа, фронт, тыл, промышленность, героизм, патриот. родина, фашизм.

A.M. Yespenbetova ^{*1}, Zh.A. Ganibaeva ²

¹ *Candidate of Historical Sciences, Associate professor of the Aktobe Regional University named after K.Zhubaov, Aktobe, Kazakhstan,
e-mail: aikami@mail.ru*

² *Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan,
e-mail: sangar98@mail.ru*

THE ROLE OF WOMEN IN VICTORY IN THE GREAT PATRIOTIC WAR (based on the materials of the Aktobe region)

Abstrakt

This article examines the role of Soviet women from the Aktobe region in securing Victory in the Great Patriotic War. The relevance of this topic is noteworthy, as the study of regional history plays a significant role in national historiography. While presenting a historiographical overview of research on this issue, the authors nevertheless point out the need for further scholarly investigation.

Women worked on the labor front, mastering a wide range of professions—drillers, mechanics, turners, machine operators, combine operators, miners, and drivers of locomotives, tractors, and automobiles, as well as accountants and communications workers. Alongside these civilian occupations, they also acquired military specialties, serving as nurses, pilots, tank crew members, machine gunners, sappers, scouts, and snipers.

In preparing the article, the authors made extensive use of previously unpublished documents from the collections of the State Archive of the Aktobe Region, periodical materials—particularly the newspaper Aktyubinskaya Pravda—as well as memoir sources. They explore the selfless labor and activities of women in key sectors of the wartime economy. In analyzing the contribution of regional women to the home front, the authors rely on statistical data.

Special attention is given to the heroic work of women in state and collective farms across the region's districts. The article also highlights the role of female Stakhanovites, who demonstrated leadership in the production processes of factories and plants and worked on an equal footing with men. The analysis follows a historical and chronological approach and is guided by the principles of objectivity and systematic study.

Keywords: Great Patriotic War, army, victory, front, rear, industry, heroism, patriot. homeland, fascism

Кіріспе. 1941-1945 жылдарға созылған Ұлы Отан соғысы еліміздің басынан кешірген ең ауыр қиын да, сұрапыл кезең болған еді. Үрей мен қорқыныш, адамгершілікке жатпайтын жағдайда өмір сүру, үміт пен аштық – осылардың барлығын біздің аға ұрпағымыз басынан кешірді. Сұрапыл соғыс жыныс пен жасты таңдамады. Майданға ерлер ғана емес, Отанын қорғау үшін өрімдей жастар мен ақ жаулықты аналар мен қыздар да аттанды. Мақаланы жазудағы алдыға қойылған мақсат, Ұлы Отан соғысы жеңісіне 80-жыл толуына орай, ел басына ауыр жағдай түскен кезде халқына қорған бола білген ер жүрек аналарымыз бен апаларымыздың есімдерін ұлықтай отырып, өнегелі ерлігі мен жанкешті еңбектерін кейінгі ұрпаққа насихаттау. Қан майданда және тылда еңбек еткен ардагерлерімізді халық есінде мәңгіге қалдыру. Неміс фашистерін жеңуге зор үлес қосқан Отандастарымыздың арасында Ақтөбелік аналарымыз бен апаларымыз. қазіргі біздің тыныш, бейбіт өміріміздің іргетасын қалауда зор үлес қосты, олар өз өмірін қиып, бүгінгі бүкіл тарихтың бағытын өзгертуі мүмкін дәуірде біздің болашақтағы құқығымызды қорғады.

Ұлы Отан соғысы кезінде әйелдер ерлердің көтерген жүгін бірдей көтеріп, майданда шайқасты. Олар әскери мамандықтың алуан түрлерін – медбике, ұшқыш, танкист, пулеметші, сапер, барлаушы, шахтер мамандықтарын, тіпті мергендікті игерді. Әскери қиын жағдайда кешегі мектеп оқушылары болған жас қыздар ерлік жасап, Отан үшін жанын қиды. Кеңес әйелдерінің Ұлы Отан соғысына жаппай қатысуы әлемдік тарихта бұрын-соңды болмаған құбылыс. Фашистік Германияда да, одақтас елдерде де, соғысқа қатысқан әйелдердің саны мұндай көп болмаған, оның үстіне әйелдер шетелде жауынгерлік мамандықтарды меңгермеген. «Ұлы Отан соғысындағы жеңістегі әйелдердің рөлі» тақырыбының ғылыми маңыздылығы әйелдердің әскери және тыл қызметтеріне қосқан үлесін жан-жақты талдау арқылы соғыс туралы тарихи білімді кеңейтуде және тереңдетуде жатыр. Бұл тақырыпты зерттеу бізге әскери тарихқа дәстүрлі түрде ерлерге бағытталған көзқарасты жеңуге және 1941-1945 жылдардағы оқиғалардың толығырақ және объективті көрінісін қалпына келтіруге көмектеседі. Ұлы Отан соғысы жеңісіндегі әйелдердің рөлін зерттеу, олардың шайқасқа, медициналық қолдауға, барлауға, өнеркәсіпке, ауыл шаруашылығына және әлеуметтік салаға қатысуын анықтауға, сондай-ақ толық соғыс жағдайында гендерлік рөлдердің өзгеруін талдауға көмектеседі. Бұл кеңес қоғамы үшін соғыстың әлеуметтік, демографиялық және мәдени салдарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл тақырып гендерлік зерттеулерді, әлеуметтік тарихты және тарихи антропологияны дамыту үшін маңызды және тарихи жадты сақтауға және әйелдердің жеңіске жетудегі үлесін ғылыми тұрғыдан қайта қарастыруға ықпал етеді.

Осыған орай, мақаланың мақсаты – тақырып бойынша әлі де жарық көрмеген деректер мен естеліктерді ғылыми айналымға қосу және оның жан-жақты зерделеу арқылы Отан соғысындағы жеңіске әйелдердің қосқан үлесін талдау, олардың әскери операцияларға және тылдағы еңбек қызметіне қатысуының негізгі бағыттарын анықтау, сондай-ақ әйелдер ерлігінің Жеңіске жетудегі және кеңес қоғамының кейінгі дамуындағы маңыздылығын анықтау болып табылады.

Материалдар мен әдістер: Зерттеу барысында бұрын ғылыми айналымға енгізілмеген архивтік құжаттар, түрлі құжаттық жинақтар, мерзімді басылым материалдары, ғылыми еңбектер мен мемуарлық деректер кең көлемде пайдаланылды. Барлық дереккөздер мазмұндық ерекшеліктеріне байланысты шартты түрде үш топқа бөлініп қарастырылды. Бірінші топқа Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві (АқОМА) қорларынан алынған материалдар жатады [1]. Ұлы Отан соғысы жылдарында қазақстандық азаматтардың Кеңес Армиясы қатарына өз еркімен қабылдануына қатысты өтініштері, Қазақ КСР-індегі еңбек ресурстарын бөлу бюросының қызметіне байланысты есептері мен қаулылары, сондай-ақ совхоздар мен колхоздардың ауыл шаруашылығы жұмыстарын соғыс жағдайына бейімдеу нәтижелері туралы мәліметтер бар. Екінші топқа зерттеу тақырыбына сәйкес құрастырылған құжаттық жинақтар кіреді. Бұл жинақтарда соғыс жағдайындағы еңбек тәртібі, эвакуацияланған кәсіпорындарда еңбек еткен әйелдерге қатысты мәселелер қамтылған. Атап өтсек, XX ғ. 60-шы жылдары жарық көрген «Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.» атты құжаттар жинағы мен өзге де еңбектерден алынған деректер өңірдің өнеркәсіптік саласын сипаттау үшін қолданылды [2]. Маңызды деректер қатарын сұрапыл соғысты өз көзімен көріп, естелік жазбалардың мәліметтері құрайды. Үшінші топты мерзімді баспасөз материалдары құрайды, яғни соғыс жылдарында Ақтөбеде жарық көрген «Актюбинская правда» атты мерзімдік баспасөз материалдарында еңбек майданындағы әйелдердің қызметтері зерделеніп ғылыми айналымға қосылды [3].

Мақсаты мен міндеттері. Мақаланы жазудың басты мақсатымыз – Ұлы Отан соғысындағы жеңісте қазақстандық әйелдердің қосқан үлесін тың құжаттар негізінде айқындап көрсету, жаужүрек апаларымыз бен аналарымыздың ерлігі мен жанқиярлық еңбектерін кейінгі ұрпаққа насихаттау.

Зерттеудің мақсатына орай төмендегідей міндеттер қойылды:

- Кеңес әйелдерінің халық шаруашылығындағы үлесінің артуы және оларды соғыс жағдайына жұмылдырудың барысы жайында баяндау;
- Ақтөбе өңірінің майдан арсеналы ретінде әйел адамдардың еңбек майданындағы үлесі жаңа деректермен анықтау;
- Жекелеген аудандар бойынша соғысқа жұмылдырылған әйелдер жайында деректерді талдап көрсету;
- Әлеуметтік жағдайы, түрлі жұқпалы аурулар мен аштыққа ұшырауы, кеңестік саясатқа келіспеушіліктері мен наразылықтардың болуы, мобилизациядан жалтару, елден кету сынды көп айтылмайтын мәселелерге назар аудару;

Талқылаулар мен нәтижелер. Мәселенің зерттелуіне келетін болсақ, Ұлы Отан соғысы тақырыбына қатысты зерттеулер, соғыс кезінде-ақ жазыла бастады. Бұл еңбектерде соғыс жылдарындағы кеңес халқының майдан мен тылдағы ерлікке толы еңбектері, жұмысшы табының қоғамдық рөлі кеңінен қарастырылды. Кеңестік кезеңде зерттеушілер В.С. Мурманцева-ның [4], Н.И. Кондакованың [5], ғылыми жұмыстарында мол архив құжаттары негізінде әйелдердің тылдағы, майдандағы, партизандық қозғалыстардағы үлесі жан-жақты қарастырылған. Ортадық Азия елдерінің соғыс жылдарындағы ерлігі мәселесі Я.Давлятова, Н.П. Животовская, З.Ф. Ибрагимова сияқты авторлардың кандидаттық зерттеулерінің басты тақырыбына айналды. Отандық тарихшылар арасында Г.Д. Нұрбекова өз зерттеуінде Ұлы Отан соғысы кезіндегі әйелдердің рөлі қарастырды [6].

XX ғасырдың 60-70-ші жылдары белгілі тарихшылар М.Қозыбаев, Т.Б. Балакаева, П.С. Беландар [7] мәселе төңірегінде ғылыми бағытты қалыптастырған авторлар қатарын құрады. Ғалым М.Қ. Қозыбаевтың зерттеуінде нәзік жандылардың маңызды үлесіне назар аударылып, елдің шаруашылығын соғыс жағдайына қайта бейімдеудегі, сондай-ақ қала мен ауыл тұрғындарын соғысқа жұмылдырудағы, Қазақстанның майдан арсеналына айналуындағы рөлі мен белсенділігін талдайды.

Жалпы, кеңестік тарихнаманың ерекшеліктерінің бірі – қазақстандық авторлар, арнайы шектеулер мен тыйым салушылық болмаса да жекелеген мәселелер мен белгілі аймақтық зерттеулермен ғана шектелген.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде жарияланған Р.И. Бисембина, Л.Т. Кожакеева, А.Б. Есимова, Б.К. Көшербаева, Г.Б. Бырбаевалардың зерттеулерінде соғыс уақытындағы Қазақстандағы тамақ өнеркәсібі саласының қызметі және ондағы мамандардың жағдайы, соғыс алдындағы және соғыс кезеңіндегі Қазақстан тұрғындарының әлеуметтік-демографиялық құрылымы, ұлттық әскери құрамалардың жасақталуы мен жауынгерлік қызметтері сараланған, дегенмен де, әйелдердің рөлі зерттеуде қамтылмаған.

Әйелдердің әскери ерлігі мен еңбек майданындағы үлесін арқау еткен бірқатар аймақтық деңгейде Алимбаева мен Жаркынбаеваның еңбектерін атап өтуге болады. Сонымен қатар, зерттеуші В.Шепель өзінің ғылыми мақаласында сержант және қатардағы құрамда әскери міндетке шақырылған әйелдердің нақты санын көрсетіп, олардың майдан мен тылдағы қызметін жан-жақты талдайды [8].

Зерттеулердің тарихнамалық базасын кеңейткен маңызды академиялық еңбек – 5 томнан тұратын «Қазақстан тарихы (ежелгі дәуірден бүгінге дейін)» жинағы. Онда әр кезеңдерде Ұлы Отан соғысының майдандарында 600 мыңнан 1 миллионға дейін әйел қатысқаны және олардың арасында 80 мыңға жуығы офицерлік шен алғаны және майданда Қазақстаннан 5183 әйел мен қыз болғаны атап көрсетіледі [9]. Құрамында З.Г. Сақтағанова, Ж.Ж. Тұрсынова, А.Ж. Смагулова бар ұжымдық авторлардың монографиясында Орталық Қазақстан әйелдері, олардың көп қырлы қызметі мен Ұлы Отан соғысы кезіндегі жеңіске қосқан үлесі зерттеу нысаны болды [10]. Сонымен қатар, М. Бекбаеваның еңбегінде жалпы Қазақстан бойынша Ұлы Отан соғысындағы майдан мен тылдағы жанқиярлық еңбек ерліктері деректер арқылы қарастырылған [11].

Батыс Қазақстан өңіріне қатысты Б. С. Жұмағұловтың монографиясында XVIII-XX ғғ. Батыс Қазақстан өңірлерінің әскери тарихы қарастырылған. Үш ғасырға жуық кезеңді қамтыған еңбекте өңірдің Ұлы Отан соғысы кезеңдегі маңызы, әскери-техникалық әлеуеті талданған. Н.С. Аликулованың монографиясын атап өтуге болады [12]. Еңбекте Батыс Қазақстанға арнайы келушілер мен еңбек армиясының жағдайы, соғыс жылдарындағы экономикалық дамуы, әскери құрамалардың жасақталуы, тылдағы еңбек, халықтың әлеуметтік жағдайы мәселелерін айқындап көрсетеді. Бұдан байқалатыны, Ұлы Отан соғысы тақырыбына арналып, жарияланған зерттеулердің саны баршылық, мазмұны жағынан алуан түрлі. Еңбектерде аймақтың соғыс жылдарындағы экономикалық жағдайының кейбір тұстары ғана зерттеу аясында қарастырылып, әйелдердің үлесі арнайы зерттеу нысаны болып табылмайды.

Ұлы Отан соғысының алғашқы күндерінен бастап мемлекеттік билік өкілдері халыққа орын алған әскери-саяси жағдайдың маңыздылығын ашық баяндап, ресми үндеулер жариялады. Үкімет тарапынан туындаған күрделі жағдайды түсіндіре отырып, ел азаматтарын жауға қарсы тұру үшін барынша жұмылдыруға баса назар аударылды. Бұл соғысқа Ақтөбе өңірінен жалпы саны 122 423 азамат атсалысып, олардың 36 мыңнан астамы майдан даласынан оралмады. Соғыс жылдарында 35 ақтөбелік Кеңес Одағының Батыры атағын иеленсе, 9 азамат «Даңқ» орденінің толық кавалері атанды, ал шамамен 15 мыңға жуық жерлесіміз әртүрлі жауынгерлік ордендермен марапатталды.

Ақтөбеліктер тек майдан шебінде ғана емес, сонымен қатар тылда да жанқиярлықпен еңбек етіп, аштық пен ауыр тұрмыс тауқыметін бастан өткерді. Тылдағы жанкешті еңбегі үшін 26 000-нан астам азамат «1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы ерен еңбегі үшін» медалімен марапатталған. Тыл жұмысына қатысқан еңбекшілер, әсіресе әйелдер, Қызыл Армия мен әскери-теңіз флотын қару-жарақпен, оқ-дәрімен, азық-түлікпен және киім кешекпен қамтамасыз ету үшін тынымсыз еңбек етті. Соғыс жағдайында адам ресурстарының негізгі бөлігін әйелдер құрады және олардың еңбегі ерекше маңызға ие болды. Майдан мен тылдағы өзара үйлесімділік – Жеңістің басты алғышартына айналды. Тылдағы басты міндет – майданды қажетті материалдық-техникалық жабдықтармен қамту болса, ер азаматтардың әскер қатарына жаппай шақырылуы жағдайында бұл жүк әйелдерге жүктелді. Экономиканың барлық салаларындағы кәсіби ер адамдардың еңбегі әйелдердің қызметімен алмастырылды. Бұл үрдіс халықтың отаншылдық рухымен қатар, орталықтандырылған мобилизациялық шаралар аясында жүзеге асты. Мемлекеттің барлық материалдық және адами ресурстары қорғаныс саласына бағытталды. Мемлекеттік және партиялық органдар қабылдаған көптеген қаулы-қарарлар әйелдердің еңбекке тартылуын жүйелеуге арналды. Соғысқа дейінгі кезеңде еңбекке қабілетті әйелдердің 34%-ын үй шаруасындағы әйелдер құраған болса, соғыс жылдары бұл категория еңбек нарығына кеңінен тартылды. Сонымен қатар, зейнет жасындағы әйелдер мен бойжеткен қыздар да жұмыс күшінің қатарын толықтырды. Сөйтіп, майданға аттанған ер адамдардың орнын үй шаруасындағы әйелдер, зейнеткерлер мен жас қыздар алмастырды.

Халықты еңбекке жұмылдыру саясаты КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының «Соғыс жағдайында еңбекке қабілетті қалалық тұрғындарды өнеркәсіп пен құрылыс саласына жұмылдыру туралы» және Халық Комиссарлар Кеңесінің «Қалалық және ауылдық еңбекке қабілетті тұрғындарды ауыл шаруашылығы саласына, атап айтқанда колхоздар, совхоздар мен машина-трактор станцияларына жұмылдыру тәртібі туралы» қаулылары арқылы жүзеге асырылды. Еңбек міндетінен бас тартқандар қылмыстық жауапкершілікке тартылған.

Кеңес Одағы көлемінде әйелдердің ауыл шаруашылығындағы еңбек үлесі айтарлықтай өсті. Мысалы, қолда бар мәліметтерге сүйенсек, 1943 жылға таман Ақтөбе өлкесінде шамамен екі мыңға жуық әйел азаматтар қайта даярлау курсынан өтіп, тыл жұмысына белсене қатысқан. Ұлы Отан соғысы кезінде өнеркәсіп, мекеме, колхоз, Машина трактор станцияларында және басқа да ұйымдарда әйелдер саны күрт артты. Кадр тапшылығын жою жолында Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті жанынан жасақталған әйелдер мәселесі жөніндегі бөлім елеулі жұмыс атқарды. Әртүрлі жылдары облыстың ірі кәсіпорындары мен

шаруашылықтарында жұмыс атқарған Т.Мұхаметдинова, Ч.Кудлинская, С.Бижанова, В.Дурова, З.Сейтқұлова, К.Ирманова, Е.Смелик, Низимбетова, Сүлейменова, Ишмұхамедова және басқа да азаматшалар жоғары дәрежедегі ұйымдастырушылық қабілеттерімен көзге түскен [13, 143-б.].

«Актюбинская правда» газетінде 1942 жылғы 14 қаңтарында Ақтөбе қаласындағы С.М. Киров атындағы комбинатта көлік цехында (стрелочница) жұмысшысы М.П. Иванованың әңгімесі баяндалған. Соғыстың алғашқы күндерінде бүкіл кеңес халқы жас баладан кәріге дейін Сталиннің үндеуіне қосылып жаңа жұмыс сағатына шыққандығы айтылған: «На Актюбинский комбинат имени С.М. Кирова пришло много женщин – бывших домохозяек. Вместе с ними я тоже пошла на производство и заняла пост своего мужа Василия Пантелеевича, ушедшего на фронт. За короткое время я овладела новой для меня специальности, что доля моего труда тоже участвует в общих усилиях нашего рабочего коллектива по оказанию помощи фронту, где с оружием в руках сражается мой муж. И я стараюсь сделать все, что в моих силах» [14, 3 с.].

Өндірістік салада әйелдер санының артуы олардың кәсіби даярлығын жетілдіру мен жаңа мамандықтарға баулудың өзектілігін арттырды. Бұл бағыттағы қажеттілікті ескере отырып, партия мен үкімет кадрлық әлеуетті дамыту ісіне тұрақты түрде назар аударды. Соғыс басталған сәттен-ақ, білікті еңбек ресурстарын қалыптастыруға бағытталған іс-шаралар кешені жүзеге асырыла бастады. Нәтижесінде көптеген әйел жұмысшылар еңбек қызметін атқара жүріп, жаңа кәсіптерді меңгеруге мүмкіндік алды. Осы үдеріс барысында мыңдаған әйел азаматтар белсенді еңбек үлгісін көрсетті.

Отан соғысы жылдарында кеңес әйелдері жоғары патриотизм көрсетті. Олар Кеңес мемлекетінің Бас Хатшысы Сталиннің жауды түпкілікті талқандау үндеуіне жаңа еңбек өрлеуімен үн қатты. Отан қорғаушылардың аналары мен апа-қарындастары, әйелдері мен қыздары ең күрделі машиналар мен механизмдерде, станок пен тракторда жұмыс жасауына соғыс уақытының ешбір қиындықтары кедергі бола алмады. Бұрынғы үй шаруасындағы әйелдер, қыздар үй шаруашылығын тастап, өндіріске араласып, жоғары білікті мамандықтарды игеріп, майданға қажетті тауарлар шығаратын кәсіпорындарда тынымсыз еңбек етті. Бұрынғы үй шаруасындағы Дядикова бұрғылаушы мамандығын соғыс жылдарында алып, вагон депосында жұмыс істеп, тапсырманы 200-300 пайызға орындайды. Зауытта директор болған, майдангер Малолетковтың жұбайы Межебовская қалыптаушы біліктілігін игеріп, нормативті 250 пайыздан астам орындап келеді. Бұл зауыттың токарлары Исмагилова, Сағидуллина, Сермұхамедова, Иванченко және басқалар стахановтық әдіспен жұмыс істейді. Жас өндірушілер Коваленко, Бехтиярова, Шахринова, Жалмағамбетова және басқалары өндіріс көлемін күннен-күнге арттыруда. Қалалық өндірістік комбинатта майдангердің анасы 70 жастағы Имханицкая тоқымашы болып, жұмыстағы белгіленген мөлшерді 200 пайызға дейін орындайды» [15, 2 с.]. Кәсіпорындарда әйелдердің осындай жанқиярлық еңбегінің мысалдары көп.

Соғыс жылдарында Ақтөбе облысындағы өндірістік және ауыл шаруашылық салаларында әйелдердің белсенділігі күрт артты. Мәселен, С.М. Киров атындағы Ақтөбе химия комбинатында 22 әйел негізгі өндірістік үдерістерге тікелей араласып, цехтардағы жұмысты ерлермен тең деңгейде атқарды. Комсомол қатарындағы Вера Лысенко, Клавдия Жирякова, Рубцова, Сташенина сынды әйелдер комбинаттың мақтанышына айналды [16, 2 с.].

1943 жылғы ресми деректерге сүйенсек, облыс бойынша 297 әйел мал өсіретін фермаларды басқарған, 280-і басқарма басшысы, 201-і звено жетекшісі, 63-і дала бригадасын басқарған, ал 77 әйел колхоз төрағасының орынбасары қызметін атқарған.

Ключевой ауданындағы «Қарағаш» колхозының сауыншысы Науат Бошанова жылдық жоспарды небары 11 айда орындап, өзіне бекітілген 12 сауын сиырдың төлдеріне ерекше күтім көрсеткен. Сонымен қатар, қысқы мал азығын дайындау жұмыстарына да белсене қатысып, ферманың тиімді жұмыс істеуіне өз үлесін қосқан. Оның еңбегі аудандық тексеру комиссиясының алғыс хатымен марапатталған [16, 85-п.].

Мәртөк ауданындағы «Свет» колхозының ферма меңгерушісі Дарья Марченко – мал шаруашылығын дамытуға үлес қосқан үздік мамандардың бірі. Ол 22 аналық шошқадан 274 төл алғаны үшін 1940 жылы Бүкілодақтық ауыл шаруашылығы көрмесінің комитеті тарапынан үлкен күміс медальмен марапатталды.

Колхоздардағы еңбекке ерлердің майданға аттануына байланысты әйелдер кеңінен тартылды. Бекеш Ныспаев майданға кеткен соң, трактор бригадасының жетекшісі Петр Проценко өз міндетін Рая Күлешоваға сеніп тапсырды. Рая ауыр «СТЗ» тракторын тез меңгеріп, күндік еңбек нормаларын артығымен орындап отырды.

Соғыс жылдары ауыл шаруашылығында бір емес, бірнеше техникалық кәсіпті меңгерген әйел тракторшылар саны артты. Олар егін орағы аяқталған соң қосалқы тіркемелер мен тракторларды жөндеумен айналысып, комбайншы, дизелист, дәнекерлеуші, моторист сынды түрлі техникалық қызметтерді де қатар атқарды.

Облыстағы «Қазақстанға 14 жыл» колхозының жас тракторшы қыздары Сәлім Бажанова мен Қанзия Ақаева маусымдық егіс жұмыстары кезінде белгіленген 13 гектардың орнына 19-20 гектарға дейін жер жыртып, жоғары еңбек нәтижесін көрсетті. Сол секілді, Қобда ауданындағы Бегалы МТ тракторшысы Анна Кучмеева да ауыр техниканы тиімді басқарып, үздік нәтижеге қол жеткізді. Мәртөк ауданында 1942 жылдың басында әйелдер басқарған 33 еңбек звеносы жұмыс істеген. Осы кезеңде әйел мамандар тек орындаушы емес, сонымен қатар ұйымдастырушылық қабілеті жоғары басшы ретінде де көріне білді. Мысалы, «Буденный» колхозының сауыншысы Нюра Чумакова, «Украинец» колхозынан Мария Заможняя, «Степной пахарь» және «Ударник» колхоздарындағы Александра Усенко мен Дарья Колькутина – білікті мал мамандары әрі жетекші қызметкерлер ретінде танылды [17].

Қобда ауданының «Қызыл әскер» колхозында 1938 жылы мал саны мардымсыз болса, 1942 жылға қарай еңбек ұжымының тынымсыз еңбегінің арқасында мал басы бірнеше есеге өсті (245 сиыр, 83 жылқы, 1100 қой, 120 шошқа) [20]. Ауыл шаруашылығындағы озат еңбек көрсеткіштерімен көзге түскен Нина Ткаченко, Екатерина Бондаренко жән Анна Веденко сияқты әйелдердің есімдері облыс көлемінде кеңінен танылған болатын. Ленин атындағы колхоздың сауыншысы А. Бондаренко 1943 жылы жоспарланған 12 260 литр сүттің орнына 15 518 литр сауып, рекордтық көрсеткішке қол жеткізді. Ырғыз ауданындағы «Октябрь» артелінің сауыншысы Төлегенова да жоғары өнімділік көрсетті.

«Жаңа Елек» колхозының тракторшысы, стахановшы А.Мусина 1941 жылы өзіне жүктелген 141 гектардың орнына 408 гектар жер жыртып. Оның жетістігі маусымдық жұмыстарға алдын ала дайындық пен техниканы жетік меңгеруінің нәтижесі болды. Сонымен қатар, Жұрын ауданының «Ащықұдық» артеліндегі Есенова жетекшілік еткен бригада бүкілодақтық социалистік жарысқа қатысатынын жариялап, ұжымдық ынтымақтың үлгісін көрсетті [16,3 с.].

Темір ауданындағы «Алға» және Молотов атындағы колхоздарда еңбек еткен Қалиева мен Бурабекова жылдық жоспарларын толық орындады. Ерлердің орнына келген әйелдер бір уақытта бірнеше міндетті атқаруға мәжбүр болды. Мысалы, Құрманова жылқы бағумен қатар түйелерді де бағып-күтумен айналысқан. Бурабекова сауын сиырлармен қатар бұзаулардың өсіп-жетілуіне де жауап берді.

«Красный пахарь» колхозының әйелдері МТС жұмысшыларымен бірлесіп, қой жүнін өңдеу жұмыстары тоқтап қалмауы үшін майданға арналған қолғаптар мен шұлықтарды тоқып, сарбаздарға арналған қажетті заттарды өз еріктерімен жөнелтті.

Өз Отанының жалынды патриот әйелдері машина, агрегат, локомотив, трактор, комбайн, астық жинағыш, машинамен күндіз-түні үзіліссіз, толық, максималды жүктемемен жұмыс істейтін жағдайда болды. Әрбір жұмысшы, колхозшы, үй шаруасындағы әйел жөндеуші, бұрғылаушы, токарь, машинист, комбайншы, паравоздар, тракторлар мен автомобильдердің жүргізушілері, есепшілер, дабылшылар және басқа да мамандықтарды меңгеріп, Қызыл Армия үкіметін қорғап майданға кеткен күйеулері, ағалары, әкелері мен ұлдарының өндірістегі жұмыстарын

алмастырды. Барлық жерде техникалық үйірмелер ұйымдастырылып, станоктарды, өндіріс техникасын меңгерді, колхоздар мен совхоздар алқаптарында, кәсіпорындарда, мекемелерде, темір жол көлігінде еңбек өнімділігін жан-жақты арттырды. «Әйелдердің техниканы тез меңгеруіне көмектесу – әрбір инженердің, техниктің, механиктің, трактор бригадасының жетекшісінің, тракторшы-машинисттің, білікті жұмысшының міндеті. Жолдастар! Өзіңізді өндірісте лайықты алмастырушы дайындаңыз. Еңбекшілер депутаттарының облыстық Кеңесі мен Қазақстан Коммунистік партиясының (большевиктер) өлкелік комитеті, бұл үндеу облыстың барлық еңбекшілері арасында қызу және бірауыздан қолдау табатынына, ал біздің тамаша Отанымыздың жалынды патриоттары – жұмысшылар, колхозшылар және үй шаруасындағы әйелдер – техникалық мамандықтарды игеру жолындағы жанқиярлық еңбектерімен, сүйіспеншілігімен және большевиктер қоғамының жаңашылдығына тағы да сенімді», – деп көрсетілді. (Еңбекшілер депутаттары Ақтөбе облыстық Кеңесі Қазақстан Компартиясы (большевиктер) Ақтөбе облыстық комитеті қорынан [18, 12- п.])

Соғыс жылдарында госпитальдарда жаралыларды емдеп, майданға үлкен көмек бергені белгілі. Ақтөбе облысында бірнеше эвакуациялық госпиталь орналасқан. Еңбекшілер депутаттары облыстық Кеңестік атқару комитеті мен КҚП(б) облыстық комитеті бюросының 1941 жылғы 8 шілдедегі бірлескен мәжілісінің қаулысына сәйкес облыста 1700 төсектік төрт эвакуациялық госпиталь орналасты: № 7 эвакуациялық аурухана Алға стансасында 40 төсектік, Шалқар қаласындағы №8 эвакуациялық аурухана, Ақтөбе қаласында – 500 төсектік №5 эвакуациялық аурухана және 500 төсектік №6 эвакуациялық аурухана болды. Эвакуациялық ауруханалар қонақ үй, перзентхана, интернат және мектеп ғимараттарында орналасты.

Новороссийск әйелдері жараланған отан қорғаушылардың денсаулығы мен жауынгерлік әзірлігін қалпына келтіретін ауруханалардың жұмыс істеді. Жақында кеңестік патриоттар Отан қорғаушыларға 680 жұмыртқа жинап, 35 кг қамыр, пісірілген өнімдер, бірнеше қуырылған тауық әзірледі. Осы қарапайым сыйлықпен бірге белсенді әйелдер қауымының өкілдері жаралыларға ұжымдық жылы лебізін жолдады. Патриоттарға қамқорлық көрсеткені үшін алғыс білдіріп, сарбаздар мен командирлер – Ключев, Душак, Литвиженко, Константинов, Батрак қол қойған ұжымдық хаттар былай деп жауап береді: «Енді біздің халқымыз үшін соғысдан басқа мақсат жоқ, біздің мақсатымыз – үкімет пен партияның бізге жүктеген міндетін барлық қиындықтар мен қауіп-қатерге қарамастан, орындау. Құрметті аналарымыз бен апаларымыз! Сіздің тылдағы табыстарыңызды біліп алған линия жеккөрінішті жауды бұдан да дәл әрі қаһарлы түрде жояды» [16, 3 с.].

Ақтөбе қаласына қарайтын темір жол торабы бойынша 80 үй шаруасындағы әйел жол бойындағы жұмыстарға тартылды. Осындай ауыр еңбек еткен жандар Т.Қарасаева, Қ.Жаулешова, Т.Волкова, М.Лопатина, А.Кравченко, К.Дорофеева, Н.Коваленко, Р.Исмагилова, Р.Близнюк және басқалары Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің мақтау қағаздарымен марапатталған.

Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің Төрағасының бұйрығына сәйкес 1941 жылы 3 қазанда Харьковтен Ақтөбеге балалар сүйек туберкулезіне қарсы санаторий келді. Ақтөбе облыстық еңбекшілер депутаттары Кеңесі атқару комитетінің 1941 жылғы 3 қазандағы №155 қаулысымен Ақтөбе қаласындағы санаторийдің жұмыс істеуіне қажетті жағдай жасалды. Осы мақсатта 2-балалар үйінің ғимараты, қалалық құрылыс техникумының студенттері мен 6-қазақ орта мектебінің оқушылары жатақханасы асығыс босатылды.

Колхозда еңбек еткен әйелдер кәсіпорындағы әйелдерден қалыспады. Қалалық аудан колхоздарында аға сауыншы Корольская, МТФ меңгерушісі Гончаренко («Октябрьдің 12 жылдығы» колхозы), сауыншылар Т. Т. Хасенова, Үрпекова, Есекенова («Ақшат» колхозы) мал шаруашылығында жақсы жұмыс атқаруда. Малды жақсы күтудің арқасында олар баққан мал шығыны болмай қыстауға жақсы дайындалғандығы айтылған деректер бар.

Балабақшадағы, балалар үйіндегі әйелдердің еңбектеріне қатысты «Необходимо отметить работу наших женщин в детских садах, яслях и детдомах. В детсаду № 22 воспитываются 120 детей железнодорожников, из них 50 детей фронтовиков. Здесь уютно и чисто. Питание

организовано хорошо. Заведующая его тов. Резникова заботится о своих воспитанниках, как родная мать. За хорошую постановку работы детсад получил переходящее Красное Знамя Управления Оренбургской железной дороги»....Активное участие принимают женщины в общественной работе», – деп көсетілді архив деректерінде [19, 9-п.].

Осылайша әйелдер қоғамдық жұмыстарға белсене қатысты. Аурухана бөлімшелерінде 90-нан астам әйел емделіп жатқан сарбаздарға күтім жасаған. Үй шаруасындағы әйелдер сарбаздарға 4 мың келіге жуық көкөніс, майдангерлердің балаларына бірнеше ондаған мың рубль жинады. Ата-анасыз, баспанасыз қалған 350 бала асырап алып, әйелдердің қамқорлығына алынған. Сол жылдары Қазақстанда майдангерлердің отбасыларына көмек көрсету айлығы өткізеді. Бұл ұлттық іске әйелдер барынша белсенді қатысып отырды. Кәсіпорындар мен мекемелердегі әйелдер кеңесі мен әйелдерді ұйымдастырушылардың міндеті – майдангерлердің отбасыларына көмек көрсету айлығын өткізуге барлық әйелдерді белсене тарту еді. Айтылған деректер Коммунистік партияның Ақтөбе қалалық комитетінің хатшысы Жоламанованың «Әйелдердің еңбек ету ортасы» туралы мәлімдемесінен алынған болатын [20, 4 с.].

Ақтөбе облыстық комитетінің бюросы және еңбекші халық депутаттары облыстық Кеңесі атқару комитеті 1942 жылғы 8 мамырда Облыстық колхоздары мен совхоздарында мектеп оқушыларының ауыл шаруашылығы жұмыстарына қатысуы туралы қаулысында ауыл шаруашылығына мектеп оқушыларын тарту туралы деректер келтірілген. Ақтөбе облыстық коммунистік партия (большевиктер) комитетінің бюросы мен еңбекшілер депутаттары облыстық Кеңесінің атқару комитеті жергілікті партия, комсомол және кеңес органдарының, сондай-ақ облыстық билік органдарының мектеп оқушыларын ауыл шаруашылығы жұмыстарына пайдалануына немқұрайлы қараудың нәтижесін дұрыс ұйымдастырылмағаны айтылады. Мысалы: Степной ауданы өздеріне келген оқушыларды еңбекке пайдаланудан бас тартты, нәтижесінде оларды Новороссийск ауданына ауыстыруға тура келді. Кейбір аудандарда (Родниковск, Мартөк) тамақтандыру өте нашар ұйымдастырылған, осыған байланысты студенттер үйлеріне тамақ ішуге қайтадан барып келуге мәжбүр болды. Родниковск ауданында жұмыс істеген №11 мектептің мұғалімдері мен жоғары сынып оқушылары әлі күнге дейін еңбек сіңірген күндері үшін ештеңе алған жоқ. Дала жұмыстарын аяқтаған балалар үйлеріне жаяу жүруге мәжбүр болды [21, 4-п.].

Сонымен бірге, соғыс жылдарында ел ішінде азық-түліктің жетіспеушілігі сезілді. 1941 жылы 1-қыркүйектен бастап Қазақстанның 8 қаласында атап айтсақ, Ақтөбеде; Оралда карточка жүйесі жойылды. Алайда кейбір аудандарда азық-түлік тапшылығы сезілді. Берілуге тиісті күндік нормалары аз мөлшерде берілді. Мысалы, Шалқар ауданындағы аса қиындық туғызған жағдай, нан пісіретін ұнның уақытында жеткізілмеуі [22, 51-п.]. Темір ауданында 425 адам нанмен қамтамасыз етілуі тиіс. Осыншама адамға нанға 1,1 тн ұн беріліп, күніне әрбір адамға 130 грамм нан берілсе, қыркүйек айынан бастап, ол екі есеге кеміп, 65 грамға дейін азайып кетті. Ключевский ауданында әр адамға күндік норма 95 граммен, қыркүйек айында 48 грамға келсе, Мартөк ауданында қыркүйек айында 46 грамнан берілді [23, 12-п.].

Осылайша соғыстың алғашқы күндерінен бастап, «Барлығы майдан үшін, барлығы жеңіс үшін» деген ұранмен соғысқа аттанған ерлердің орнын әйелдер, қариялар, мен балалар алмастырды. Тыл еңбеккерлерінің да жауды жеңудегі рөлі жоғары еді. Олар соғыс күндерінің барлық ауыртпалықтарын қажырлылықпен көтеріп, патриотизмнің шынайы үлгісін көрсетті.

Ұлы Отан соғысының бастапқы кезеңінде Кеңес әскерлерінің орасан зор шығындары 1942 жылы КСРО әйелдерді белсенді армия мен тыл бөлімдерінде қызмет етуге жаппай жұмылдыруды жүзеге асырды. Көмекші қызметтерде майданға жіберілген Қызыл Армия жауынгерлерін алмастырып, дабылшылар, авто-тракторшылар, телефоншылар, барлаушылар, пулеметшілер, қоймашылар, кітапханашылар, аспаздар және т.б. жұмыстарын әйелдер атқаруы керек еді. Ал еріктілерге келетін болсақ, белсенді әскерге жіберуге өтініш білдіргендердің ішінде өтініштердің 50%-ға жуығын әйелдер жазған.

Елге соғыс қаупі төнген кезде, ер адамдардан еш кем түспейтін таңғажайып батылдық пен қайсарлық көрсетті. Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде әйелдер ел экономикасының негізгі қозғаушы күштерінің біріне айналды. Жалпы жұмысшы күшінің шамамен үштен екісі, ал ауыл шаруашылығында еңбек етушілердің төрттен үші әйелдер болды. Соғыстың алғашқы күнінен бастап соңына дейін еңбек бөлінісі жынысқа қарай жүргізілмеді – әйелдер ерлермен тең дәрежеде ауыр және күрделі жұмыстарды атқарды.

Олар ауыл шаруашылығында жер жыртып, егін екті, өнім жинап, өнеркәсіп салаларында дәнекерлеу, ағаш өңдеу, техникамен жұмыс істеу сияқты мамандықтарды игерді. Өнеркәсіптік өндіріс толықтай әскери қажеттіліктерді өтеуге бағытталып, әйелдер зауыт-фабрикаларда күніне 16 сағатқа дейін станок басында еңбек етті. Сонымен қатар, олар отбасындағы аналық міндеттерін де қатар атқарды. Егістік алқаптарында жұмыс істей отырып, майдан қажеттіліктерін өтеу мақсатында азық-түлік өндірісін қамтамасыз етті. Әйелдердің осындай жанқиярлық еңбегінің нәтижесінде Қызыл Армияны азық-түлік, шикізат және әскери техниканың (ұшақтар мен танктердің бөлшектері) қажетті ресурстарымен тұрақты түрде қамтамасыз ету мүмкін болды.

Қорытынды. Сонымен Ақтөбе өңірінің әйелдері елге соғыс қаупі төнген кезде, ер адамдардан еш кем түспейтін таңғажайып батылдық пен қайсарлық көрсетті. Осы әйелдердің еңбегінің арқасында армия азық-түлікпен, шикізатпен, ұшақтар мен танктердің бөлшектерімен қамтамасыз етілді. Олар әскери мамандықтың алуан түрлерін – медбике, ұшқыш, пулеметші, сапер, барлаушы болып, тіпті мергендікті игерді. Әскери қиын жағдайда кешегі мектеп оқушылары болған жас қыздар ерлік жасап, Отан үшін жанын қиды, әскери ордендер мен басқа да марапаттарға ие болды. Кеңес әйелдерінің Ұлы Отан соғысына жаппай қатысуы әлемдік тарихта бұрын-соңды болмаған құбылыс еді. Екінші дүниежүзілік соғыс адамзат тарихындағы ең қанды қақтығыс қана емес, сонымен қатар әйелдердің ең көп әскери қимылдарға қатысқан кезеңі болды. Кеңес әскерінде миллионға жуық қыз болды. Отанды жаудан қорғауға деген зор құлшынысына қарамастан, барлық әйелдерді майданға жіберуге рұқсат етілмеді. Зерттеу жұмысын жазу барысында архив қорларында қатталған көптеген деректерді көрдік. ҰОС әйелдердің жанұқиярлық ерліктері мен ерен еңбегі, соғыс жылдарындағы халықтың мойнына түскен ауыртпашылықтар, халықтың әлеуметтік жағдайы, түрлі жұқпалы аурулар мен аштыққа ұшырауы, кеңестік саясатқа келіспеушіліктер мен наразылықтардың болуы, мобилизациядан жалтару, елден кету сынды көп айтылмайтын мәселелер анықтау міндеті тұр. Бұл мәселелерді жан-жақты зерттеп, тарихтағы объективті бағасын алуы шарт.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 13-қор, 3, 140, 1, 351, 284 істер.
2. Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945 гг. в 2 томах Т. 2. 1944–1945 гг.: Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Издательство: «Наука» Каз ССР, 1967. – 530 с.
3. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, «Актюбинская Правда» газеті 1941–1945 жж.
4. Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне. – М.: Мысль, 1974. – 119 с.;
5. Кондакова Н.И., Майн В.Н. Великая Отечественная война 1941-1945 гг. в современном патриотическом воспитании граждан. – М.: Армпресс, 2008. – 287 с.
6. Нурбекова Г.Д. Женщины Казахстана фронту. – Алма-Ата, 1968. – 304 с.;
7. Козыбаев М.К. Казахстан – арсенал фронта – Алма-Ата, 1969. – 475 с.; Балакаев Т.Б. Колхозное крестьянство Казахстана в годы в Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. – Алма Ата: Наука, 1971.–350 с.; Белан П.С. Казахстанцы в боях за Ленинград. – Алма Ата: Наука, 1973. – 243 с.
8. Шепель В.Н. Женщины Казахстана в трудные военные годы. – Москва; 2010. Мысль, №3. – С. 98 – 100.

9. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней. В 5-ти томах. Т.4. – Алматы: Атамұра, 2009. – 768 с.

10. Сактаганова З.Г. К вопросу об участии женщин Казахстана на фронтах Великой Отечественной войны // Исторический курьер, 2021 № 3 (17)7. С. 32 – 40. <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-uchastii-zhenshin-kazahstana-na-frontah-velikoy-otechestvennoy-voyny>

11. Бекбаева М. Қазақстан. Жеңіске қосқан үлесі 1941–1945. Қазақстан. Вклад в победу 1941–1945. ТОО «Издательство Арман –ПВ». 2025. – 208 с.

12. Аликулова Н.С. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Батыс Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы. Монография. Алматы: Medet Group, 2021. –184 б.

13. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы халықтың әлеуметтік ахуалы/ Ұлы Отан соғысы және Қазақстан: тарихи жадының мәселелері: халықаралық конференция материалдары/ Жалпы ред. басқарған т.ғ.д., Х.Ж. Сактаганова. – Қарағанды, 2020. – 458 б.

14. На посту мужа /Актюбинская правда, 14 января, 1942 г. № 11. – 3 с.

15. Женщины фронту / Актюбинская Правда, от 11 декабря, 1943 г. – 2 с.

16. 16 Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 13-қор. 1-т. 1 – іс, 85 – п,

17. Ержанов А.Қ. Ұлы Отан Соғысы жылдарында ерен еңбек үлгісін көрсеткен ақтөбелік әйелдер туралы. Qazaqstan tarihy <https://e-history.kz/kz>

18. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 13 – қор, 10 – т. 3 – іс, 12 – п.

19. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 13 – қор, 11-т., 140 – іс, 9 – п.

20. Забота о раненых /Актюбинская Правда, от 20 июня, 1943 г. 4 с.

21. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 13 – қор, 1 – т., 284 – іс, 4 – п.

22. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 13 – қор, 10 – т., 351 – іс, 51 – п.

23. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 13 – қор, 11-т., 204 – іс, 12 – п.

References:

1. Aqtobe oblystyik memlekettik arkhivi 13 qor [Aktobe Regional State Archive]. – Fund 13. Case 3, 140, 1, 351, 284.

2. Kazakhstan v period Velikoi Otechestvennoi voyny Sovetskogo Soyuz. 1941–1945. [Kazakhstan during the Great Patriotic War of the Soviet Union. 1941–1945]. –V 2 t. T. 2. 1944 –1945 gg.: Collection. doc. and materials. – Alma-Ata: Publishing house: «Nauka» Kazakh. SSR, 1967. – 530 p.

3. Aqtobe oblystyik memlekettik arkhivi /Aktubinskaya Pravda gazetii [Aktobe regional state archive, Aktyubinskaya Pravda» newspaper, 1941–1945 gg.

4. Murmantseva V.S. Sovetskie zhenshchiny v Velikoi Otechestvennoi voine [Soviet women in the Great Patriotic War] Moskva, Mysl', 1974. 119 p.

5. Kondakova N.I., Main V. N. Velikaya Otechestvennaya voina 1941–1945 gg. v sovremennom patrioticheskom vospitanii grazhdan [Great Patriotic War 1941–1945. in modern patriotic education of citizens]. – Moskva: Armprint, 2008. – 287 p.

6. Nurbekova G.D. Zhenzhchin Kazakhstana frontu [Women of Kazakhstan Front]. – Alma –Ata, 1968. – 304 p.

7. Kozybaev M.K. Kazakhstan – arsenal fronta [Kazakhstan – an Kazakhstan a the front]. – Alma-Ata, 1969. – 475 p.; Balakaev T. B.. Kolkhoznoe krest'yanstvo Kazakhstana v gody Velikoi Otechestvennoi voyny, 1941–1945 gg. [Collective farming of Kazakhstan during the Great Patriotic War, 1941–1945gg.]. – Alma-Ata: Nauka, 1971.– 350 p.; Belan P.S. Kazhstantsy v boyakh za Leningrad [Kazakhstanian people in colors for Leningrad.– Alma-Ata: Nauka, 1973. – 243 p.

8. Shepel' V.N. Zhenshchiny Kazakhstana v trudnye voennye gody [Women of Kazakhstan in difficult war years]. – Moskva: Mysl', №3, – P. 98-100.

9. Istoriya Kazakhstana (s drevneishikh времен до nashikh dnei v 5-ti tomakh. [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day) In 5 volumes]. – T.4. Almaty: «Atamұra» 2009. – 768 p.

10. Saktaganova Z.G. Voprosy ob uchastii zhenshchin v Kazakhstane na fronte Velikoy Otechestvennoy voyny // [Questions about the participation of women in Kazakhstan on the front lines

of the Great Patriotic War // *Historical courier*, 2021 № 3 (17)7 P. 32 – 40.
<https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-uchastii-zhenschin-kazahstana-na-frontah-velikoy-otechestvennoy-voyny>

11. Bekbaeva M. *Qazaqstan. Jeñiske qosqan ulesi 1941-1945. Kazaxstan. Vklad v pobedu 1941-1945. Kazakhstan. [Contribution to the Victory 1941-1945]. «Publishing house: Arman-PV». 2025. – 208 p.*

12. Alikulova N.S. *Ұлы Отан соғысы зhyldaryndagy Batys Қазақстанның әлеуметтік – экономикалық жағдайы. [The socio-economic situation of Western Kazakhstan during the Great Patriotic War]. Monograph. Almaty: Medet Group, 2021. – 184 p.*

13. *Ұлы отан соғысы зhyldaryndagy khalyқтың әлеуметтік ақуалы /Ұлы Отан соғысы және Қазақстан: тарихи жадынның мәселелері: khalykaralyk katysuymen otetin espublikalyk gylymi-tazhiribelik konferentsiyanyn materialdary./Zhalpy redaksiyasyn baskargan t.g.d., Z. Zh. Saktaganova. [The social situation of the population during the Great Patriotic War situation/Great Patriotic War and Kazakhstan: issues of historical memory: materials of the republican scientific and practical conference with international participation. / General editor, Doctor of History, Z. Zh. Saktaganova] – Қарағанды, 2020. – 458 p.*

14. *Na postu muzha [At the husband's post] Aktyubinskaya Pravda, January 14, 1942, № 11. 3 p*

15. *Zhenshchiny frontu [Women at the front]/ Aktyubinskaya Pravda, December 11, 1943. 2 p.*

16. *Ақтобе облыстық мемлекеттік архиви [Aktobe regional state archive] Fund 13. description 1. Case. 42. P. 85.*

17. *Erzhanov A.K. About the women of Aktobe who set an example of bravery during the Great Patriotic War. Qazaqstan tarihy <https://e-history.kz/kz>*

18. *Ақтобе облыстық мемлекеттік архиви [Aktobe regional state archive]. Fund 13, description 10. Case 3. P 12–n.*

19 *Ақтобе облыстық мемлекеттік архиви [Aktobe regional state archive]. Fund 13. description 11. Case 140. P. 9.*

20 *Zabota o ranenikh [Care for the wounded] /Aktyubinskaya Pravda, June 20, 1943. 4 p.*

21.*Ақтобе облыстық мемлекеттік архиви [Aktobe regional state archive] Fund 3. description 1. Case 284. P. 4.*

22 *Ақтобе облыстық мемлекеттік архиви [Aktobe regional state archive]. Fund 13, description 10. Case 351. P. 51.*

23. *Ақтобе облыстық мемлекеттік архиви [Aktobe regional state archive]. Fund 13, description 11. Case 204. P.12.*

ГТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.01

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94:2(574.5)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.003>

А.Ж. Абдиханова¹, Э.К. Мырзалиева²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы
Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Қазақстан, Шымкент,
e-mail: alimal106@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан
педагогикалық университеті, Қазақстан, Шымкент, e-mail: ema-2006@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-50 ЖЫЛДАРДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІНИ ӨМІРДІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Аңдатпа

Мақалада 1920-1950 жылдар аралығындағы Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі діни жағдай мен кеңестік кезеңдегі дінге қарсы саясаттың жүзеге асыру ерекшеліктерін сипаттайды. Зерттеудің ақпараттық талдау негізін Оңтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік архивтің құжаттары құрайды. Архивтік материалдар негізінде ислам дінінің аймақ халқының рухани өмірде айтарлықтай рөл атқарғаны және кеңестік идеологиялық қысымға бейімделе отырып сақталғаны анықталады. Ислам дінінің жағдайын, жергілікті діни дәстүрлердің сақталуы мен олардың уақыт өте келе өзгеру үрдістерін талдайды. Ислам діни дәстүрлермен қатар, зерттеуде аймақтың діни құрылымында православие, протестанттық, меннониттік, баптистік, Евангелист христиан-баптистік, елуінші күн, адвентистік, иудейлік және лютерандық қауымдар мұсылмандыққа қарағанда едәуір аз тараған және шектеулі әлеуметтік топтар шеңберінде қызметін жалғастырғанын көрсетеді. Олардың көпшілігі неміс, литва, украин, беларус ұлт өкілдерінен тұрды. Кеңестік оңтүстік өңірде православие және протестанттық дін осы этникалық топтардың өмірінде маңызды орын алып, олардың діни өмірінің негізгі көрсеткіштерінің бірі ретінде көрініс тапты. Зерттеу барысында кеңестік шектеулерге қарамастан діни бірлестіктердің сақталуы, олардың қоғамдағы орны мен даму динамикасы талданады. Мақалада қарастырылатын мәселенің өзектілігі қазіргі Қазақстандағы діни өмірдің қалыптасуына әсер ететін тарихи-мәдени, саяси және әлеуметтік факторлармен айқындалады. Соғыстан кейінгі кезеңде мешіттер мен шіркеулердің басым бөлігі ресми жабылды, бірақ діни қауымдастықтар өз қызметін бейресми түрде жалғастырады. Мұндай құбылыс аймақ халқының діни дәстүрге деген адалдығын және рухани сабақтастықтың үзілмегенін көрсетеді. Зерттеу нәтижелері Оңтүстік Қазақстанның діни кеңістігі көпконфессиялды, тарихи сабақтастығы мен діни төзімділік дәстүрлері берік сақталған өңір екенін дәлелдейді.

Кілт сөздер: Ислам, конфессия, мешіт, діни саясат, атеизм, православие, протестанттық ағымдар.

А.Ж. Абдиханова¹, Э.К. Мырзалиева²

¹кандидат исторических наук, Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова, Казахстан, Шымкент, e-mail: alima1106@mail.ru

²кандидат исторических наук, Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова, Казахстан, Шымкент, e-mail: ema-2006@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0006-4512-6610>

ЭВОЛЮЦИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ ЖИЗНИ В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ В 1920-1950 ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация

В статье рассматривается религиозная ситуация в Южно-Казахстанской области в 1920 – 1950-е годы и особенности реализации антирелигиозной политики в советский период. Информационный анализ исследования основан на документах Государственного архива Южно-Казахстанской области. На основе архивных материалов установлено, что ислам играл значительную роль в духовной жизни населения региона и смог сохраниться, адаптируясь к условиям советского идеологического давления. В статье анализируется состояние исламской религии, сохранения местных религиозных традиций и динамика их трансформации во времени. Наряду с исламскими религиозными традициями в исследовании показано, что в конфессиональном составе региона существовали православные, протестантские, меннонитские, баптистские, Евангельские христианско-баптистские, пятидесятнические, адвентистские, иудейские и лютеранские общины, однако их численность была незначительной, а деятельность охватывала лишь ограниченные социальные группы по сравнению с мусульманскими общинами. Основную часть данной группы составляли представители немецкой, литовской, украинской и белорусской национальностей. В южном регионе православие и протестантизм занимали важное место в жизни этих этнических групп и выступали одним из основных показателей их религиозной жизни. В исследовании проводится анализ сохранения религиозных объединений, их социальной роли и динамики в условиях советских ограничений. Актуальность проблемы, рассматриваемой в статье, обусловлена историко-культурными, политическими и социальными факторами, оказывающими влияние на формирование религиозной жизни в современном Казахстане. В послевоенный период большинство мечетей и церквей были закрыты, но религиозные общины продолжали свою деятельность в неофициальной форме. Это свидетельствует о сохранении духовных традиций населения региона и непрерывность религиозной преемственности. Результаты исследования подтверждают, что религиозное пространство Южного Казахстана отличалось многоконфессиональностью, исторической преемственностью и устойчивыми традициями религиозной толерантности.

Ключевые слова: Ислам, конфессия, мечеть, религиозная политика, атеизм, православие, протестантские движения.

A.Zh. Abdikhanova¹, E.K. Mirzalieva²

¹*Candidate of Historical Sciences, South Kazakhstan Pedagogical University named after O.Zhanibekov, Kazakhstan, Shymkent, e-mail: alimal106@mail.ru*

²*Candidate of Historical Sciences, South Kazakhstan Pedagogical University named after O.Zhanibekov, Kazakhstan, Shymkent, e-mail: ema-2006@mail.ru*

EVOLUTION OF RELIGIOUS LIFE IN SOUTHERN KAZAKHSTAN IN 1920-1950 IN THE XX CENTURY

Abstract

This article examines the religious situation in the South Kazakhstan region from the 1920s to the 1950s and the implementation of anti-religious policies during the Soviet period. The study's information analysis is based on documents from the State Archives of the South Kazakhstan region. Archival materials reveal that Islam played a significant role in the spiritual life of the region's population and survived by adapting to the conditions of Soviet ideological policy. The article analyzes the state of the Islamic religion, the preservation of local religious traditions, and the dynamics of their transformation over time. Along with Islam religious traditions, the study shows that the region's denominations included Orthodox, Protestant, Mennonite, Baptist, Evangelical Christian-Baptist, Pentecostal, Adventist, Jewish, and Lutheran communities. However, their numbers were insignificant, and their activities covered only limited social groups compared to Muslim communities. The majority of this group consisted of representatives of German, Lithuanian, Ukrainian, and Belarusian ethnicities. In the southern region, Orthodox and Protestantism occupied a significant place in the lives of these ethnic groups and were among the main indicators of their religious life. This study analyzes the preservation of religious associations, their social role, and their dynamics under Soviet restrictions. The relevance of the problem examined in this article is determined by the historical, cultural, political and social factors influencing the formation of religious life in modern Kazakhstan. In the postwar period, most mosques and churches were closed, but religious communities continued their activities unofficially. This demonstrates the preservation of the spiritual traditions of the region's population and the continuity of religious continuity. The study's results confirm that the religious space of South Kazakhstan was distinguished by its multi-confessional nature, historical continuity, and strong traditions of religious tolerance.

Keywords: Islam, denomination, mosque, religious policy, atheism, Orthodoxy, Protestant movements.

Кіріспе. Кеңестік саясат діннің қоғамдық өмірдегі ықпалын шектеуге, мешіттер мен шіркеудің, басқа діни ағымдардың қызметін бақылау мен реттеуге бағытталған саясатты жүзеге асырды. Қазақстанның оңтүстік өңірлері жалпы мемлекеттік дін саясатының бір бөлігі болды. Денгенмен, оңтүстік аймақтар өзіндік этникалық, тарихи жағдайымен ерекшеленді. Кеңес өкіметінің алғашқы жарлықтарының шешімі прогрессивті мәңге ие болды, өйткені онда мемлекеттің діни бірлестіктердің ішкі істеріне араласпау туралы атап көрсетілген. Жаңа өкіметтің саясатына алаңдаушылық білдіргенімен исламдық қауымдар қызметін жалғастыра берді. Жергілікті халықтың қолдауынан айырылып қалудан қорыққан большевиктер, алғашқыда, бірден шабуылға кірісе алған жоқ. XX ғасырдың 30-шы жылдары дінге қарсы күрестің күшею процесі басталады. «Діни бірлестіктер» туралы шыққан заң [1] дін саясатындағы негізгі құқықтық актісі болды. Бұл заң 90-шы жылдарға дейін діни қызметкерлердің жұмысын реттеп тұрды және шіркеудің, мешіттердің, синагогалардың, ғибадатханалар мен дінге сенушілердің қызметін шектеді. Шіркеу мен мешіттерді, діни бірлестіктердің ғибадатханаларын тәркілеу, мемлекеттік тіркеу жасамау діни оқу орындары мен діни басылымдарын жабу, діни мекеме-

лерден тыс жерде қандайда бір белсенділік танытуға тиым салу, тағы басқа осы бағыттағы іс-шаралар діни ұйымдармен күресудің негізгі әдістері болып табылды.

Оңтүстік Қазақстандағы діни ұйымдардың санына қарап және олардың тарихын мұқият зерделеу өкіметтің тыйм салу шараларына, дінге қарсы үгіт-насихатына қарамастан, діннің ықпалын шектеу мүмкін болмады. Оңтүстік өңірде ислам діні жай ғана тұрмыстық формаға ауысып күнделікті өмірмен тығыз қайнасып кетті. Партия ұйымдарының мүшелері де, комсомолдар да, қарапайым халық та күнделікті діни жоралғыларды салт-дәстүрдің бөлігі ретінде өз өмірінде сақтап қалды. Православие шіркеуі де өз позициясын жоғалтқан жоқ, сенушілердің саны азайған жоқ.

Қазақстан аумағында діни ахуалдың дамуы күрделі және бірыңғай болмады. Бұл саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени, идеологиялық факторлармен анықталады. 1930-1940 жылдары халықтардың департациялануы барысында оңтүстік өңірде басқа конфессиялар саны айтарлықтай өсті. Осы жылдары католиктер, протестанттар, меннониттер, баптистер, Евангелист христиан-баптистер, елуінші күн, адвентистер, Иегова күәгерлері және т.б. санының өсуіне алып келді. Олардың көпшілігі неміс, литва, украин, беларус ұлт өкілдерінен тұрды.

Мақалада көтерілетін мәселенің өзектілігі қазіргі Қазақстандағы діни өмірге ықпалын тигізетін тарих-мәдени, саяси-әлеуметтік факторларға байланысты анықталады. Біріншіден, ислам дінінің жағдайын, жергілікті діни дәстүрлердің сақталу мен трансформациялану үрдістерін талдауға мүмкіндік береді. Екіншіден, кеңестік саясатың бүкіл елде, соның ішінде оңтүстік өңірдегі православиялық және протестанттық діндер мемлекеттің тарапынан жүргізген қатан шектеулеріне қарамастан неміс, литва, украин т.б этникалық топтардың өмірінде маңызды рөл атқарады, діни өмірінің маңызды көрсеткіші болып табылады. Үшіншіден, оңтүстік аймақтағы протестантизм тарихын зерттеу діни ағымдарды, олардың динамикасын мен даму қарқынын хронологиялық тізбекте салыстыруға мүмкіндік береді. Төртіншіден, қатаң мемлекеттік саясат жағдайында дін, сенім, әдет-ғұрыптарды сақтау мен оның уақыт талаптарына бейімделіп өзгеру механизмдерін анықтауға болады.

Мақсат: XX ғасырдың 30-50 жж. Оңтүстік Қазақстандағы ислам, православие, католик және протестанттық діни ағымдардың дамуын зерттеу. Протестантизмнің жағдайына кеңестік саясаттың ықпалын қарастыру.

Зерттеу міндеттері Оңтүстік Қазақстандағы кеңестік дінге қарсы саясат жағдайында діни бірлестіктердің қызметін, динамикасын және сенушілердің санын анықтауға бағытталған. Өңірде протестанттық қауымдардың тарағанын, олардың шоғырланған орталықтарын зерттеу.

Деректердің сапасы мен өзектілігін бағалау барысында географиялық және хронологиялық фактор негізге алынды. Зерттеу жұмысының шеңбері XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы Оңтүстік өңірін қамти отырып, Оңтүстік Қазақстан өңіріне бағытталды. Бұл зерттеуде аймақтағы діни орындар, мешіттер мен шіркеулер, сондай-ақ протестанттық қауымдардың орналасу ерекшеліктері ескерілді. Орта Азияғы исламдық діни орталықтар - Түркістан, Сайрам қалаларының орталасуы дінге ықпалы да талданады. Географиялық іріктеу барысында қазіргі Шымкент, Тараз, Түркістан және Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі өзге де қалалар мен облыстардағы діни бірлестіктердің кеңестік билік саясатына бейімделуі мен діни ахуал зерттеледі.

1920-1950 жылдардағы Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі діни жағдайды зерттеу хронологиялық іріктеу діни өмірдегі саяси өзгерістер қандай кезендерде болғанын анықтауға көмек береді. Дінге қатысты мемлекеттік саясаттың өзгеру қалай өзгергенін, оның күнделікті халықтың өміріне әсері қандай болды және әлеуметтік трансформация жағдайында діни ағымдардың дамуы мен сақталуын бағалауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми мақаланың ақпараттық талдау базасы Оңтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағатының материалдары құрады. Мұрағаттың қорын талдау барысында қызықты материалдар алынды. КСРО Министрлер Кеңесінің жанындағы дін істері жөніндегі Кеңестің Шымкент облысы бойынша уәкілетті өкілі мариалдары

жинақталған 1353 қор құжаттарымен жұмыс істеу барысында алынды. Бұл материалдарда өңірдегі діни ахуалдың толық ауқымы, оның ерекшеліктері мен дінге қарсы үгіт-насихат шаралары көрсетілген. 121 қор – Шымкент облысының атқару комитетінің еңбекшілер депутаттары, 357 қор - Аудандық статистикалық есеп органдары, 86 қор - Мектептер мен халық ағарту бөлімінің 1949-1950 оқу жылының бірінші жарты жылдығындағы оқу-тәрбие жұмысының қорытындысы туралы есеп облыстағы діни ахуал туралы баяндамалар мен ақпараттар берді.

Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Компартиясы орталық комитетінің мұрағатында 708 қор, РКП(б) Қырғыз (Қазақ) өлкелік комитетінің 139 қор, РКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің 141 қор құжаттарында маңызды ақпараттар сақталынған. 708 қорда Оңтүстік Қазақстандағы ислам дінінің, орыс православие шіркеуінің және басқа конфессиялардың қызметі туралы ақпараттық есептер ерекше қызығушылық тудырады. Мақалада діни культтер, дінге қарсы үгіт-насихат бойынша партия съездерінің, конференциялар мен пленарлық отырыстардың қаулылары мен резолюциялары, оның орындалу барысы туралы материалдар қолданылды. Бұл дереккөздер тобына мемлекеттік мекемелерге діни бірлестіктерді тіркеу туралы өтініштер мен хаттар және діни ықпалға бейім деп саналатын коммунистердің жеке істерін партиялық бақылау комиссиялары қараған материалдар жатады.

Нәтижелер мен талқылаулар. Мақалада қарастырылған ғылыми деректер мен зеттеулерді талдау нәтижесінде Оңтүстік Қазақстан аймағындағы діннің эволюциялық даму ерекшеліктері мен кеңестік кезеңдегі діни саясаттың ықпалына қатысты келесі тұжырымдамалар жасауға болады. Оңтүстік Қазақстан облысында 1951 жылы үш қала Шымкент, Түркістан, Ленгір және 20 аудан болды [2]. Олардың ішінде кейбір қалалар мен аудандар революцияға дейін әкімшілік және діни орталық ретінде айырықша рөл атқарған, мысалы, Түркістан қаласы, Шымкент қаласы, Сайрам ауылы. Түркістан қаласының діни маңызы Қожа Ахмет Яссауи атымен байланысты болса, Сайрам да (көне Исфиджаб) исламдық білім мен діни дәстүрдің ірі орталығы ретінде ерекшеленген. Олар бір кездері қазақ даласына діни ықпал ету мақсатында Бұхара және Ташкент қалаларымен бәскелес болған. Революцияға дейін облыс территориясында 330 мешіт, оның ішінде Түркістан қаласында 40 мешіт, бірнеше медресе, Сайрамда – 30, Манкент ауылында – 23, Шымкент қаласында – 43 мешіт пен мазардар орналасқан [3]. Қазан төңкерісінен кейін Кеңес өкіметі орнаған кезде, әсіресе 1930 жылдары ұжымдастыру науқаны барысында мешіттердің едәуір бөлігі жабылды. Архивтік деректерге сәйкес, осы кезеңде облыс аумағындағы мешіттердің жартысынан астамы өз қызметін тоқтақан. Ұлы Отан соғысына дейін аймақтағы барлық мешіттер ресми түрде жабылғанымен, кейбір ауылдық жерлерде мешіттер жұмысын жалғастырған, мысалы Сайрам ауданы Қарабұлақ ауылында, Бостандық ауданы Сайлық ауылында мешіттер қызмет еткен. Ұлы Отан соғыс жылдары орталық биліктің ресми рұқсатынсыз бірқатар аудандарда мешіттер қайта ашыла бастаған. Түркістан ауданында - 11, Сайрам ауданында – 9, Шымкент қаласында – 8 мешіт өз жұмысын қайта жалғастырған [4]. Соғыстан кейінгі жылдары Кеңес өкіметі тарапынан діни ұйымдардың қызметін шектеу және ғибадат орындарын жабу үрдісі жүйелі түрде жүргізілген. 1951 жылы облыс аумағында ресми небәрі төрт мешіт тіркелгені мәлім. Алайда, ресми тіркеуге алынбаған облыстың барлық аудандарында мұсылман қауымдары өз қызметін жалғастырған. Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Діни істер жөніндегі уәкілдің есебінде «халықтың арасында мұсылман дініне сенушілердің саны біртіндеп азайды» деп көрсетілгенімен, бұл мәлімет нақты діни жағдайды толық бейнеле алмайды. Аймақ тұрғындары исламдық діни дәстүрлер мен ғұрыптарды сақтап, оларды тұрмыстық өмірде орындауды жалғастырған. Мысалы, мұсылмандардың басты мерекелерінің бірі – Құрбан айт облыстың барлық аудандарында кеңінен аталып өткен. Статистикалық мәліметтерге сәйкес Шымкент қаласындағы мешіттерге келушілердің саны жыл сайын артып отырған. 1948 жылы Құрбан Айт күні 3600 адам қатысса, 1949 жылы 4200 адамға жеткен. Жергілікті халық арасында сүндетке отырғызу діни әдет-ғұрпы да сақталған. 1947-1951 жылдар аралығында облыстағы мұсылман қауымдарынан мешіт ашуға және діни қызметті

зандастыруға қатысты 93 өтініш түскен. Бұл өтініштердің барлығы Діни істер жөніндегі уәкіл тарапынан қаралып, қабылданбаған [5]. Осы деректердің барлығы жергілікті халық арасында ислам ықпалының біртіндеп, баяу қарқынмен әлсірегенін, яғни діни сана мен діни дәстүрдің әлеуметтік өмірмен сабақтастығын сақтап қалғанын көрсетеді.

Зерттеу нәтижесінің келесі мәсесі, бұл Оңтүстік Қазақстан діни құрылымы тұрғысынан көпконфессионалды өңір болып сипатталады. Мұнда ислам дінімен қатар православие және протестанттық діни ағымдар өкілдері өмір сүрген. Алайда олардың басым бөлігі кеңестік кезеңде ресми тіркеуден өтпеген, өз қызметін жасырын түрде жүргізуге мәжбүр болған. 1947 жылы аймақта 7 орыс православ шіркеуі жұмыс жасады. Евангелистік христиан-баптистердің діни қауымы да айтарлықтай белсенділік танытып, 1951 жылға қарай олардың мүшелерінің саны 271 адамға жеткен [6]. Иудейлік, лютерандық және армян шіркеуінің ресми тіркеуден өтпеген шағын қауымдары да аймақта өздерінің діни дәстүрлері мен ғибадат тәжірибелерін сақтап келген [7].

Зерттеу нәтижесінде, архивтік деректердің Кеңес өкіметінің дінге қарсы қатаң саясатына қарамастан, діни сенімнің жойылмағанын, керісінше бейресми түрде өмір сүруін жалғастырығанын айқын көрсетеді. Мешіттер мен шіркеулердің жаппай жабылуына қарамастан, халық арасында діни рәсімдер мен мерекелер атқарылуын тоқтатпаған. «1952 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы бірінші тоқсан бойынша өңірде діни ағымдардың құлдырау белгілері байқалмаған. Осы уақытқа дейін түрлі себептермен қауымды және ғибадат үйін тіркеуге рұқсат берілмеген сенушілер қайта тіркеуге рұқсат беру туралы өтініштерін беріп отыр. Олар Сайрам, Қаратас, Бостандың ауданындағы мұсылмандар, Черноводск аулындағы, Ленгір қаласындағы баптистер, Шымкент қаласындағы иудейлер, Киров, Пахтарал ауданындағы лютерандар, Ильичев, Қызық Құм ауданындағы армян шіркеуі» [8]. Аталған фактілер өңірдегі діни ұйымдардың өз қызметін сақтап қалуға және зандастыруға деген ұмтылысының жоғары болғанын дәлелдейді.

Қазақстандағы дін мәселесі бойынша ғылыми әдебиеттерді талдау барысында дінге қарсы мемлекеттік саясат пен дін қызметкерлерінің құғын сүргінге ұшырауы және жергілікті тұрғындардың діни өміріне тигізген ықпалына арналған зерттеулер маңызды орын алады. Н.Д. Нуртазина [9], А.К. Султанғалиева [10], З.Г. Сактаганованың [11], Б.М. Ауанасованың [12], А.М. Джунусбаеваның [13] т.б. еңбектерінде Кеңес мемлекетінің дін саласындағы саясатының заңнамалық негіздеріне, дінге қарсы бағытталған идеологиялық және әкімшілік шаралардың негізгі нысандары мен әдістеріне назар аударылады. Қазақстанның аймақтарындағы діни өмірін зерттеген Л.А. Бургарт [14] зерттеулерінде Шығыс Қазақстанның, И.Рохозинский [15] Ю.В. Шаповал [16], Ж.С. Мажитова [17] зерттеулерінде Солтүстік Қазақстанның діни өмірдің күрделі динамикасын, этникалық әртүрлілік пен саяси құғын-сүргін жағдайындағы ерекшеліктерін қарастырады. С.Пейрус мақаласында Орта Азия республикаларындағы православие, протестанттық, католик және өзге де азшылық христиандық діни қозғалыстардың Кеңес өкіметі тұсындағы қызметі мен билік тарапынан реттелу ерекшеліктері талданады. Зерттеу барысында ислам үстемдік еткен кеңістігінде христиан қауымдарының қалыптасуы және дамуы, сондай-ақ кеңестік биліктің оларды тіркеу бақылау және кей жағдайда қудалау тәжірибесі қарастырылады [18]. Е.Е. Жақсылық тағы басқа зертеушілердің бір тобы Оңтүстік Қазақстандағы мемлекет пен ислам діни ұйымдардың өзара әрекеттесуін, мұсылмандық мерекелік рәсімдерді зерттеген [19]. Бірақ, ислам мен православиеден өзге конфессиялардың құрылымы және діни өмірдің күнделікті тәжірибесі арнайы зерттеу нысаны ретінде жан-жақты әрі жүйелі түрде талдауды қажет етеді.

Кеңес өкіметі орнаған алғашқы жылдардан бастап жүргізілген шектеу шаралары мен белсенді дінге қарсы үгіт-насихатқа қарамастан, діннің қоғамдағы рөлін түбегейлі жою мүмкін болмағандығын көрсетеді. Дін қоғамдық кеңістіктен, жеке күнделікті өмір саласына ығысып, жасырын сипатта өз қызметін жалғастырды. Оңтүстік Қазақстан аумағында ислам және христиандықты ұстанатын халықтар ұзақ тарихи кезеңдер бойында бейбіт және өзара

түсіністік жағдайында өмір сүріп келеді. Кеңестік кезеңде Оңтүстік Қазақстанда ислам дінінің қоғамдық және мәдени өмірдегі рөлі төмендеген жоқ, халықтың басым бөлігі тіпті комсомол және партия ұйымына мүше болғанына қарамастан, күнделікті өмірде әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерді сақтауды жалғастырды. Православие шіркеуі де сенушілер санын азайтқан жоқ. Бірақ, Оңтүстік өңірдегі діни бірлестіктер мен дінге сенушілердің нақты әрі толық саны жөніндегі мәлімет толық емес, ол бірнеше факторларға байланысты. Біріншіден, дінге қарсы саясаттың әсерінен азаматтар өз діни сенімін ашық көрсетуден бас тартты, бұл өз кезегінде ресми тіркеуге алынбаған діни тәжірибенің кең таралуына әкелді. Екіншіден, ресми статистикалық мәліметтер тек тіркелген діни мекемелер мен белсенді сенушілерді қамтыды, ал бейресми діни өмір мен жеке сенім практикасы есепке алынбады.

Діни істер жөніндегі уәкілдердің есептерінде көрсетілген мешіттер мен шіркеулерге, ғибадат үйлеріне барған дінге сенушілердің санына қатысты жүйелі мәліметтер келтіріледі және дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын күшейту қажеттілігі жиі көтеріліп, халық арасында атеистік тәрбиені кеңінен жүргізуге бағытталған ұсыныстар беріледі. Мұндай материалдар аймақтағы мұсылмандар мен христиандардың саны туралы мағлұмат береді. 1922 жылдың аяғында азамат соғысы, ашаршылық және жұттан кейін халық арасында діни қозғалыстардың жалпы өрлеуі басталды. Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясының Жетісу губерниялық комитеті хатшылығының жабық мәжілісінде 1926 жылғы 1 тамыздағы №12 хаттамада «мұсылман дінбасылары 458 молдадан тұрды...олардың 210-ы діни бірлестіктерге тіркелмеген. Ұлттық құрамы бойынша қазақтар – 400 молда, ұйғұр – 28 молда, дүнген -12 молда, қашқар-1 молда, өзбек – 4 молда, татар – 13 молда» [20]. Мұсылмандық діни мекемелер Қазақ-станның барлық аймақтарында жұмыс істеп әртүрлі ұлттардың қазақтар, татарлар, дүнгендер, өзбектердің дінбасыларын біріктірді. Қазақтар діни қызметкерлердің 90%-ын құрады [21].

Дінге сенушілер арасынан шыққан ұйымдастырушылар діни қауымдарды тіркеуге және ғибадатханаларды, шіркеулерді пайдалану туралы өтініш берді. 1922-1923 жылдар аралығында Әулие-Ата қаласына келіп түскен өтініштер бойынша тіркелген шіркеулер: Покровская шіркеуі мен Николаевский соборы [22]. Тіркеуден өтпеген діни қауымдар да болды.

Қазақстанға Одақтың бірқатар аймақтарынан халықтардың жер аударылуының нәтижесінде оңтүстік өңірде өзге конфессияларға сенушілер саны едәуір артты. Бұл жағдай діни ахуал мен діни ұйымдардың сандық құрамына ықпал етті. Мысалы, Әулие-Ата қаласында баптистер қауымының құрамында 13 ер адам, 29 әйел адам болған, жалпы саны - 42 адам [23]. Қауым аптасына үш рет жиналыс өткізіп, онда діни рәсімдерді орындады. Бұл кездесулерге баптистердің қатарында жоқ, алайда оларға жанашырлық танытатын азаматтар, соның ішінде әйелдер мен жасөспірімдер де қатысты.

Аулие-Ата қаласында орналасқан Евангелистік елушілер қауымы 1926 жылы баптистер бөлінген кезде қалыптасты. Қауым құрамы 12 адамнан тұрды, оның 5 ер, 7 әйел. Әлеуметтік жағынан барлық мүшелері кедей жұмысшылар мен қолөнершілер қатарынан шыққан, олардың көпшілігі хат танымады.

Жергілікті кеңестік билік Евангелистік елушілер қауымын баптистерге қарағанда анағұрлым зиянды секта ретінде бағалады. Мұндай көзқарас олардың діни жоралғыларында билік тарапынан «тағылық әдет-ғұрыптар» деп танылып, Кеңес өкіметінің идеологиясына сай келмейтін діни тәжірибелердің сенушілер арасында кең таралуына қауіп ретінде қарастырылып, қатаң бақылауға алынды. Бұл қауым да аптасына үш рет жиналыс өткізді, оған да жанашыр адамдар қатысты. 1928 жылы олардың қатарына екі комсомол мүшесінің қосылғаны да белгілі факт ретінде тіркелді. Соңғы уақытта қауым сандық тұрғыдан өсім көрсетпегенімен, керісінше, сапалық жағынан нығайған. Қауымның діни басшылығы баптистерге қарағанда әлдеқайда ұйымдасқан, және әйелдер арасында жұмыс жүргізетін арнайы үйірмелер жұмыс атқарды.

Жетінші күн адвентистерінің діни қауымы Әулие-Ата қаласының орталығына орналасты. Құрамы әлеуметтік жағынан жұмысшылардан тұратын 12 адам болды. Қауымды үш айлық адвентистер курсы бітірген Мәскеуден келген арнайы жетекші басқарды. Бұл 1926 жылдан бастап кеңейе бастап қауым құрамы 32 адамға дейін жетті.

1928 жылға дейін Әулие-Ата қаласында 16 адамнан тұратын Иегова куәгерлерінің діни қауымы болды, бірақ ол тарап, 4 адам ғана қалды, оның ішінде 45-70 жас аралығындағы 3 әйел және 1 ер адам. Әулие-Атада баптистердің болуы да атап өтіледі. Мысалы, Жуалы ауданында – 18 адам, Успенск ауылында – 24 адам, Мерке ауданы, Мерке ауылында – 13 адам, Шу ауданы, Гуляевка ауылында – 45 адам [24].

Жоғарыда келтірілген деректерді негізге алатын болсақ, секталаудағы дінге сенушілер санының аз болғанын көрсететі, жалпы саны шамамен 40-45 адамнан аспаған. Діни бірлестіктердің құрамы негізінен егде жастағы адамдардан тұрған, олардың үлесі жалпы сенушілер санының 70-75 пайызын құраған [25]. Кеңестік биліктің баптистерге, Евангелистік елушілерге, Жетінші күн адвентистеріне және Иегова куәгерлеріне әртүрлі деңгейде қадағалау жүргізіп, оларға қатысты көзқарастары біркелкі болмады.

Қазақстанның оңтүстік өңірдің көп конфессияналды аймақ ретінде қалыптасуына саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени факторлар ықпал етті. Дегенмен, өңірдің бүкіл тарихи даму кезеңінде ислам діні басым дін ретінде айқындалды. КСРО-ның ислам аймақтарында «ғылыми атеизм» идеологиясы бұқаралық санада халықтың дәстүрлі әдет-ғұрыптарға қарсы күрес ретінде қабылданғандықтан, кеңестік кезеңде дін идеологиялық шабуылдың негізгі нысанына айналды, яғни орыстандыру саясатының бір қырын көрсететін өзге көрінісі болып табылады.

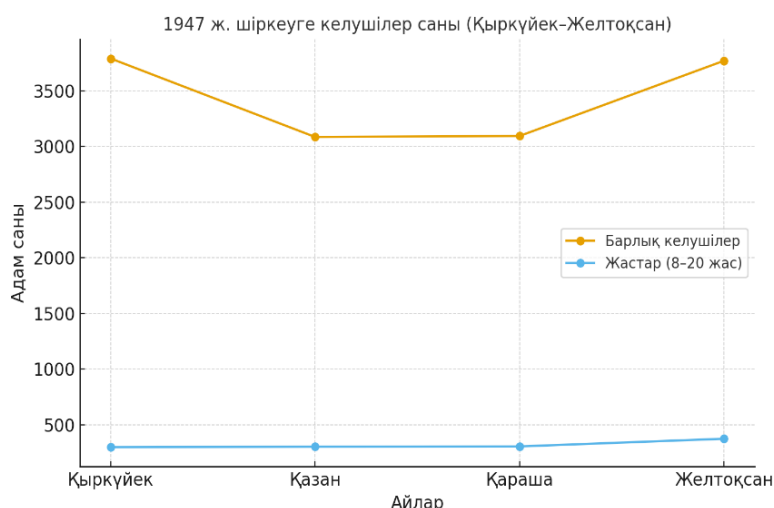
Өкімет тарапынан жүргізілген дінге қатысты ырықтандыру саясатына шектеу қойылып, 1929 жылдан бастап дінге қарсы күрестің күшею процесі басталды. 1929 жылы сәуірде шығарылған «Діни бірлестіктер туралы» декрет Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті мен РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің дін саясатындағы негізгі құқықтық актісі болды. Кеңес өкіметі дін қызметкерлерінің қызмет аясын қатаң шектеуге бағытталған саясат жүргізді. Оларға діни рәсімдер мен уағыздарды тек арнайы ғибадат орындарында - мешіттерде, шіркеулерде, монастырьларда, ғибадатханаларда, синагогаларда немесе дінге сенушілердің жеке үйлерінде ғана атқаруына рұқсат етілді. Діни өмір мемлекет тарапынан толық бақылауға алынып, діни қызметтің қоғамдағы рөлі шектелді. Діни ұйымдарға қарсы күрестің негізгі әдістері ретінде ғибадатханаларды, мешіттер мен шіркеулерді, синагогаларды тәркілеу, діни қауымдарды мемлекеттік тіркеуден өткізбеу, діни оқу орындары мен діни басылымдарды жабу, сондай-ақ шіркеу қабырғасынан тыс кез келген діни қызмет түріне іс жүзінде тыйым салу қолданылды. Осы кезеңде бүкіл елде, оның ішінде Қазақстанда да исламды қудалау басталды. Қазақстанда 1928-1933 жж. 198 шіркеу мен мешіт жабылды. 1932 жылы мұсылман дінбасылары мен дінге сенушілерге қарсы репрессиялар басталды.

Репрессиялар мен тыйым салуға қарамастан Оңтүстік Қазақстан облысының халқы ислам дінін ұстануын жалғастырды. Келесі деректерге назар аударсақ болады. «Қазан социалистік революциясынан кейін, Кеңес өкіметі орнаған кезде, әсіресе ұжымдастыру кезеңінде, 1930 жылы мешіттердің жартысынан көбі жабылды. Ұлы Отан соғысына дейін облыстағы барлық мешіттер жабылғанымен, іс жүзінде кейбір аудандарда, мешіттер ресми емес жұмыс істеген, мысалы, Сайрам ауданындағы Қара бұлақ ауылында, Бостандық ауданындағы Сайлық ауылында. Соғыс жылдарында облыстың барлық аудандарында, әсіресе Түркістан ауданында – 11, Сайрам ауданында – 9, Шымкентте – 8 мешіт қайта тіркеусіз жұмыс істей бастады» [26]. 1941 жылдан бастап дін саласындағы орын алған кейбір жеңілдіктер мемлекет ұстанған дін саясатының негізгі қағидаларына тұтастай әсер еткен жоқ. Өкімет тарапынан уақытша дінге сенушілерге қатысты жұмсару байқалғанымен дінді қоғамның дамуына кедергі келтіретін кері құбылыс ретінде жүйелі түрде жоюды көздеді. Осындай саясаттың нәтижесінде 1946-1948 жылдар аралығында 68-ге жуық мешіт жабылды [27]. Қазақстанның ең діншіл аймағы болып

саналатын Оңтүстік Қазақстан облысында мұсылман қауымдардың саны едәуір азайған. 1947 жылы бүкіл Шымкент қаласында екі мешіт ғана жұмыс істеген [28]. Мешіттердің саны шектеулі болғанына қарамастан, дінге сенушілердің саны бұл мешітте азайған жоқ. Мұсылман мерекелері кезінде мешіттерге жиналған жұрттың бір бөлігі ғана сыйып, қалғаны сыртта тұруға мәжбүр болған. Шымкент қаласындағы тіркелген мешіттерге діни мейрамдарда, әсіресе «Құрбан айт» күндері сенушілердің саны артты. Мысалы, 1948 жылы 3600 адам болса, 1949 жылы 4200 адам болған. 1947-1951 жылдар аралығында облыстағы мұсылмандардан мешіт ашу туралы 93 өтініш түскен, бірақ бұл өтініштің барлығы қабылданбады [29].

50 жылдардың басында Оңтүстік Қазақстан облысында діни бірлестіктердің көпшілігі мұсылман қауымдары құрады, сонымен қатар Евангелистік христиан-баптистердің бір қауымы да өз қызметін жүзеге асырды. Ресми тіркелмегенімен, өздерінің діни бірлестіктерін тіркеуге және ғибадат үйлерін ашуға ұмтылған лютеран, еврей, армян қауымдары да қызмет етті. Оңтүстік Қазақстандағы діни ахуал туралы ақпараттық есепте: «Түлкібас ауданы, Ванновка ауылындағы, Сайрам ауданы Черноводск ауылындағы, Ленгер қаласынағы евангелистік христиан-баптистер; Шымкент қаласындағы еврейлер қауымы; Киров және Пахта-Арал аудандарында тұратын лютерандар; Ильичевск және Қызылқұм аудандарындағы армян шіркеуі тіркеу туралы және ғибадат үйін ашуға рұқсат беру туралы өтінішпен келді» [30].

Соғыс жылдары мен соғыстан кейінгі кезеңде діни саясатта босаңсу байқалды ал, дінге қарсы үгіт-насихаттың негізгі назары фашизмге қарсы аударылды (31). Қазақстанда мұсылман емес конфессиялар арасында да белсенділік артты. Мәселен, 1947 жылы Шымкент облысында 3 православие шіркеуі қызмет атқарды, олар қаланың орталық, теміржол және зауыттық аудандарда орналасты. Бір-бірден Арыс, Түркістан аудандарында және Түлкібас аудандарында екі шіркеу болды. Аймақтағы православие дінін ұстанушылар санын Орыс православие шіркеуіне келушілердің есебінен бағамдауға болады. Архивтегі деректерге сүйенсек, 1947 жылы қыркүйекте 3791 адам, оның ішінде 8-20 жас аралығындағы жастар саны 299 адам; қазанда 3086 адам, оның ішінде 8-20 жас аралығындағы жастар саны 304 адам; қарашада 3095 адам, оның ішінде 8-20 жас аралығындағы жастар саны 306 адам; желтоқсанда 3771 адам, оның ішінде 8-20 жас аралығындағы жастар саны 375 адам. Яғни, қыркүйек-желтоқсан айлары аралығында шіркеуге жалпы 18743 адам келген, оның ішінде 8 – 20 жас аралығындағы жастар саны 1284 адамнан тұрды [32].

1947 жылы қыркүйек пен желтоқсан айлары аралығында шіркеуге келушілер саны әр айда әртүрлі болған. Қыркүйек айында келушілердің саны ең жоғарғы деңгейде - 3791 адам болған. Қазан мен қарашада бұл көрсеткіш төмендеп, 3086 және 3095 шамасында тұрақтаған. Ал желтоқсан айында қайтады өсті. Бұл жағдай келушілер санының ауытқуын көрсетеді. Жастар

(8-20 жас аралығындағы келушілер) санына келетін болсақ, олардың қатысу деңгейі айтарлықтай тұрақты болған. Қыркүйек пен желтоқсан арасындағы жастар 299-375 адамды құрады. Яғни, жастардың шіркеуге бару белсенділігі жалпы келушілер санына қарағанда айтарлықтай өзгермеген.

Жалпы алғанда, 1947 жылдың соңғы төрт айындағы мәліметтер шіркеуге келушілер санының күз айларында азайып, жыл соңында қайта артқанын көрсетеді. Бұл құбылыстың себебі діни мерекелердің өту уақытымен байланысты. Ал, жастардың қатысу деңгейі тұрақты сақталды және олардың үлесі барлық кешілердің шамамен 10 пайызын ғана құрайды.

1947 жылғы Оңтүстік Қазақстан облысындағы орыс православие шіркеулер тізімі [33].

№	Шіркеу атауы	Орналасқан аудан
1	Шымкент (Шымкент қаласы)	Шымкент қаласы, Орталық аудан
2	Ванновка (Ванновка ауылы)	Түлкібас ауданы
3	Чапаевка (Чапаевка елді мекені)	Шымкент қаласы, Теміржол аудан
4	Свинцовая (Свинцовая елді мекені)	Шымкент қаласы, Зауыттық аудан
5	Арыс (Арыс ауылы)	Арыс ауданы
6	Түркістан (Түркістан қаласы)	Түркістан ауданы
7	Түлкібас (Түлкібас станциясы)	Түлкібас ауданы

Соғыстан кейінгі кезеңде православиелік діни қауымдар саны аз және географиялық тұрғыдан шашыранқы орналасты. Бұл ең алдымен мемлекет тарапынан дінге деген бақылаудың күшеюімен байланысты, дегенмен, аз қауымның ішінде де дінге берік, белсенді адамдар сақталып қалды. Қауымның айтарлықтай бөлігі қарт азаматтар құрады. Егде жастағы адамдардың діни сенімге тұрақты болуы олардың рухани тірек іздегенін және дәстүрді сақтауға ұмтылғанын білдіреді. Яғни, дін қоғамдық өмірде толық жоғалып кетпей, қиын кездерде де өміршендігін сақтайды.

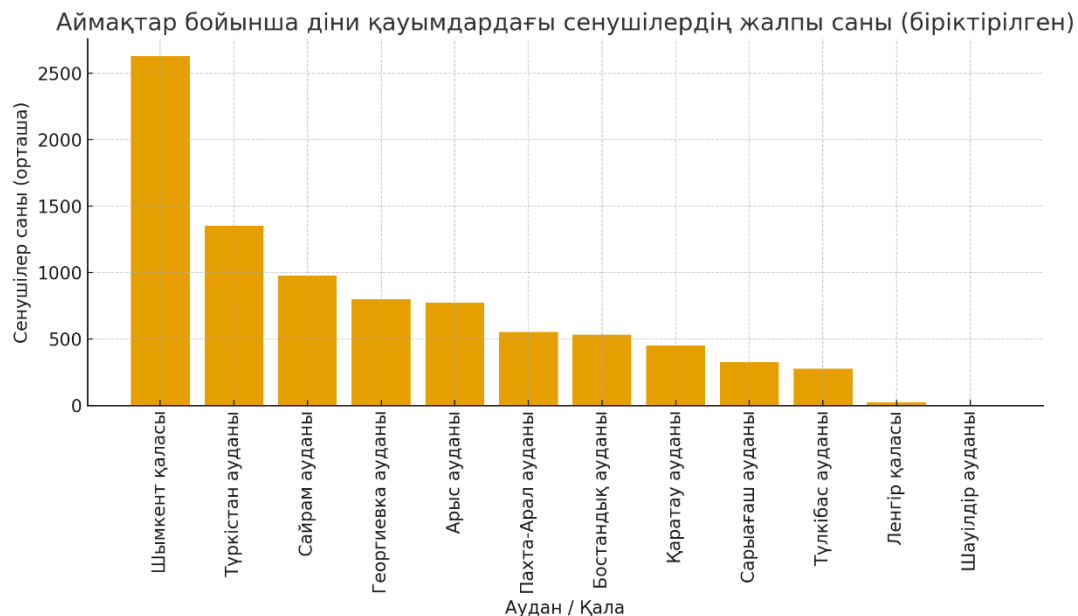
1947 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша дінге сенушілердің саны негізінен мұсылмандар мен православие дінін ұстанушылардан тұрды. Сонымен қатар, діни ландшафтта евангелиялық христиан-баптистер, еврей-иудаистер мен басқа да шағын діни топтар да тіркелді. Аталған мәліметтер тек ресми тіркеуден өткен немесе тіркеуге өтініш білдірген діни бірлестіктерге қатысты екенін атап өткен жөн. Бұл кезеңде ресми емес діни іс-әрекет жүргізген қауымдар мен жекелеген сенушілер саны есепке алынбады.

1947 жылғы Оңтүстік Қазақстан облысындағы діни қауымдардың тізімі [34]

№	Діни қауымның немесе топтардың орналасқан жері	атауы	Сенушілер саны	Жетекшінің аты-жөні	ескерту
1	Шымкент қаласы, Орталық үй, Социалистическая көшесі №1	Евангелистік христиан-баптистер	250-350	Лозин Моисей Лукьянович	тіркелген
2	Шымкент қаласы, Орталық, Амангелді көшесі №21	мұсылман	1000-1200	Мықтыбаев Сарсенбай	тіркелген
3	Түркістан ауданы, Түркістан, Ескі қала №ба	мұсылман	800-1000	Орахирдинов Сидык	тіркелген
4	Сайрам ауданы		70-80	Черного	тіркелмеген
5	Шымкент к., Зауыт ауд., Зауыт көшесі №18	мұсылман	400-500	Нарходжаев Файзулла	тіркелмеген
6	Сайрам ауданы, Сайрам ауылы	мұсылман	800-1000		Кеңестің қарауында
7	Түркістан ауданы, Хантаги ауылы	мұсылман	400-500		Кеңестің қарауында

8	Шымкент қаласы, Орталық, Амангелді көшесі №12	Жергілікті туземдік еврей/иудейлік	250-300		Кеңестің қарауында
9	Қаратау ауданы, Тұрбат ауылы	мұсылман	400-500		Кеңестің қарауында
10	Шымкент қ., Орталық, Мохнат к. №46	мұсылман	200-300		тіркелмеген
11	Шымкент ауыл кеңесі Сталин атындағы колхоз	мұсылман	200-300		тіркелмеген
12	Пахта-Арал ауданы, Бірлік ауыл кеңесі	мұсылман	500-600		тіркелмеген
13	Бостандық ауданы, Нургус ауылы	мұсылман	250-360		тіркелмеген
14	Бостандық ауданы, Хандайлік ауылы	мұсылман	200-250		тіркелмеген
15	Георгиевка ауданы, Сұлтан рабат ауылы	мұсылман	400-500		Шешім қабылдауға жатады
16	Георгиевка ауданы, Жарғалық ауылы	мұсылман	300-400		- // -
17	Арыс ауданы, Турлановка ауылы	мұсылман	200-250		Кеңестің қарауында
18	Арыс ауданы, Чапаевка колхозы	мұсылман	250-300		Шешім қабылдауға жатады
19	Түлкібас ауданы, Үш бұлақ ауылы	мұсылман	250-300		- // -
20	Сарыағаш ауданы, Наркұс ауылы	мұсылман	300-350		- // -
21	Арыс ауданы, Арыс ауылы	мұсылман	40-50		- // -
22	Арыс ауданы	мұсылман	200-250		- // -
23	Шауілдір ауданы, Отрар ауылы	мұсылман	250-300		- // -
24	Ленгiр қаласы	Евангелистік христиан-баптистер	20-25		- // -

Берілген мәліметтер Оңтүстік Қазақстан облысында діни қауымдардың сандық құрамын сипаттайды. Қауымдардың басым бөлігі тіркелмеген және кеңестік биліктің қатаң бақылауда болған. Бұл жағдай Кеңестік өкіметтің атеистік саясатының нәтижесі болып табылады. Мемлекет діннің қоғамдағы ықпалын шектеу мақсатында діни ұйымдардың қызметіне заңды тұрғыдан реттеп, олардың іс-әрекетін шектеуге ұмтылған. Кестеде көрсетілген 24 діни қауымның тек үшеуі ғана ресми тіркелген, ал қалғандары рұсатсыз қызмет атқарған. Сонымен қатар, көптеген қауым басшыларының аты-жөні көрсетілмеген. Басшылары көрсетілмеген қауымдар арасында мұсылмандық сенімдегілердің басым болып, ал христиан-баптистер мен иудейлік қауымдар саны жағынан едәуір аз екендігі байқалады.

Аймақтық тұрғыдан қарағанда, діни қауымдар негізінен Шымкент, Түркістан, Сайрам, Арыс, Бостандық, және Георгиевка аудандарында шоғырланған. Шымкент қаласы діни өмірдің ең белсенді орталығы ретінде ерекшеленеді, мұнда мұсылман, евангелистік және иудейлік қауымдар қатар өмір сүрген. Түркістан мен Сайрам аудандары дәстүрлі түрде ислам дінінің тарихи орталықтары саналып, бұл өңірде тіркелген сенушілердің саны 1200 - 2500 адамға дейін жетті. Бұл кестеде сенушілер саны көрсетілмеген немесе мәліметтері толық емес аймақтар мен діни қауымдар талдау нәтижесіне енгізілмеді [35].

1947 жылы діни ғибадат үйлерін ашу мақсатында мұсылман қауымынан – 13, еврей қауымынан – 1 және евангелистік христиан-баптистерден – 3 өтініш тіркелген. Алайда олардың барлығы әртүрлі, негізсіз себептермен тіркеуден өткізілмеген. Көптеген мұсылман қауымдары қажетті ресми құжаттардың толық болмауына байланысты тіркеуден өте алмаған. Шымкент қаласында Амангелді көшесі, 12-үй мекенжайындағы бұрынғы синагога ғимараты жатақхана ретінде пайдаланылғандықтан, еврей қауымының өтініші қанағаттандырылмаған. Қызыл-Құм және Ленгiр қаласында орналасқан евангелистік-христиан баптистер қауымдарының тіркеуден өтпеуіне сенушілер санының жеткіліксіздігі, яғни 20 адамнан аз болуы себеп болған.

Тіркеуден бас тартуға қарамастан, әртүрлі діни конфессия өкілдері жаңа ғибадат үйлерін ашу жөніндегі өтініштерін беруді жалғастырған. Бұл аймақтағы діни сенім иелерінің рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға деген тұрақты ұмтылысты айғақтайды.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде анықталғандай, Оңтүстік Қазақстанда Кеңес өкіметінің дінге қарсы саясаты ұзақ мерзім бойы жүйелі түрде жүргізілгенімен, діни сананы түбегейлі жою мүмкін болмаған. Архивтік деректер мен статистикалық мәліметтер халықтың діни дәстүрлерге адалдығын және ислам діні мен басқа конфессиялардың аймақтық мәдениеттігі орын сақтап қалғанын көрсетеді. Кеңес билігі тарапынан мешіттер мен шіркеулердің, ғибадатханалардың жаппай жабылуы, діни қызметкерлердің қуғынға ұшырауы, діни ұйымдарды тіркеуге тыйым салу сияқты шектеу шараларына қарамастан, дінге сенушілер өз нанымдарын тұрмыстық және қауымдық деңгейде жалғастырған.

Соғыстан кейінгі кезеңде діни ұйымдардың ресми тіркелу деңгейі төмендегенімен, халық арасында діни дәстүрлер мен мерекелердің аталып өтуі жалғасын тапқан. Бұл құбылыс кеңестік идеологиялық шектеулер жаңдайында да діни сана мен қоғамдық өмірдің өзара байланысының сақталғанын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері Оңтүстік Қазақстанның діни кеңістігі көпконфессионалдық сипатта болғанын дәлелдейді. Аймақ халқының көпшілігі ислам дінін ұстанғанымен, мұнда православие, протестанттық, иудейлік, лютерандық және армян діни қауымдарының өкілдері өмір сүріп, өздерінің діни дәстүрлері мен ғибадат тәжірибелерін жалғастырған. Бұл құбылыс өңірдің тарихи-мәдени алуан түрлілігін әрі діни төзімділік дәстүрлерінің сақталғанын көрсетеді.

Жалпы алғанда, 1920-1950 жылдар аралығындағы Оңтүстік Қазақстандағы діни өмір кеңестік атеистік саясаттың қатаң қысымына қарамастан, бейімделу үрдістері, бейресми діни қызмет пен рухани дәстүрдің үздіксіздігі арқылы өзінің өміршеңдігін сақтап қалған күрделі тарихи-әлеуметтік құбылыс ретінде сипатталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «О религиозных объединениях» *Постановления ВЦИК и СНК РСФСР от 8 апреля 1929 года* <https://www.pravenc.ru/text/2578029.html>
2. ТОМА 1353 қор, 2-тізбе, 8-іс, 199-н.
3. ТОМА 1353 қор, 2-тізбе, 8-іс, 200-н.
4. ТОМА 1353 қор, 2-тізбе, 8-іс, 201-н.
5. ТОМА 1353 қор, 2-тізбе, 8-іс, 200-н.
6. ТОМА 1353 қор, 2-тізбе, 6-іс, 58-н.
7. ТОМА 1353 қор, 2-тізбе, 28-іс, 175-н.
8. ТОМА 1353 қор, 2-тізбе, 15-іс, 8-н.
9. Нуртазина Н.Д. Борьба с исламом. Религиозная политика Советской власти в Казахстане в 20-40-е годы XX века / Н.Д.Нуртазина. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. [текст] <https://www.studmed.ru/>
10. Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история: этничность и общество. - Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 1998 – 188 с.
11. Сактаганова З.Г. Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX в. [текст] <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya>
12. Ауанасова Б.М. История эволюции религиозных отношений в Казахстане (на примере ислама 1941-1991 гг.): дис. ...канд.ист.наук. – Уральск, 2007. – 135с.
13. Джунусбаева А.М., Шамишденова Ф.М., Маликов Б.У. О религиозной ситуации в Казахстане накануне Великой Отечественной войны [текст] <http://library.wku.edu.kz/>
14. Бургарт Л.А. Религиозные группы немцев-спецпоселенцев в ВКО по материалам агентурно-осведомительной сети НКВД (40-е – 50-е гг.) // Культура немцев Казахстана: история и современность / ред. С.К.Вензель. – Алматы: Типография немецкого дома, 1999. – С.112-122 <https://cyberleninka.ru>
15. Jerzy Rohoziński «“Licensed” and “underground” religious revival in postwar northern Soviet Kazakhstan» <https://www.researchgate>.
16. Шаповал Ю.В. Борьба советской власти с мусульманским духовенством в Северном Казахстане в 20-30-е годы XX века: от сатуси «лишенце» до «участников контрреволюционных организаций» [текст] <https://mysl.kazgazeta.kz/news/16420>
17. Мажитова Ж.С., Ильясова К.М. Шамишева Г.С. История религиозной жизни немецкого населения Северо-Казахстанской области в конце 1950-х гг. по докладным запискам в Совет Министров СССР (по материалам Северо-Казахстанского государственного архива) [текст] <https://bulhistphaa.enu.kz>

18. Peyrouse, Sébastien Christian *Movements in Central Asia: Managing a Religious Minority in Soviet Times* <https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicatn/acta/25/peyrouse.pdf>
19. Жақсылық Қ.Қ. 1946-1960 жылдардағы оңтүстік өңірдегі ислам діни мерекелік рәсімдері [текст] <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz>
20. ҚР ПА 141 қор, 1-мізбе, 933-іс, 4-н
21. Мустафина Р.М. Бытовой ислам у казахов (XIX – XX вв) (историко-этнографическое исследование): автореф. ... докт., ист. наук. – Алматы, 2006. – 42 б
22. ӨзР ОМА 39-Р қор, 1-мізбе, 6596-іс, 52-н
23. ТОМА 2079 қор, 1-мізбе, 4-іс, 13-н.
24. ТОМА 2079 қор, 1-мізбе, 4-іс, 23-н.
25. ҚР ОМА 2079 қор, 1-мізбе, 8-іс, 179-н
26. ТОМА 1353 қор, 2-мізбе, 44-іс, 116-н..
27. ТОМА 1353 қор, 2-мізбе, 44-іс, 117-н.
28. ТОМА 1353 қор, 2-мізбе, 44-іс, 5-н.
29. ТОМА 1353 қор, 2-мізбе, 6-іс, 214-н.
30. ТОМА 1353 қор, 2-мізбе, 6-іс, 20-н .
31. Джунусбаева А.М., Джунусбаев С.М. Из истории деятельности Союза воинствующих безбожников Казахстана. / Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия» №7 2025. - Т.30, вып. 2(118). – 30-41 с. <https://rep.ksu.kz/handle/data/20687?show=full>
32. ТОМА 1353 қор, 2-мізбе, 6-іс, 20-н .
33. ТОМА 1353 қор, 2-мізбе, 6-іс, 58-н.
34. ТОМА 1353 қор, 2-мізбе, 15-іс, 2-н
35. ТОМА 1353 қор, 2-мізбе, 15-іс, 3-н.

References:

- 1 «O religioznikh obedineniyakh» Postanovleniya VCIK i CNK RSFR ot 8 aprelya 1929 goda <https://www.pravenc.ru/text/2578029.html>
- 2 ТОМА 1353 kor, 2-tizbe, 8-is, 199-p
- 3 ТОМА 1353 kor, 2-tizbe, 8-is, 200-p
- 4 ТОМА 1353 kor, 2-tizbe, 8-is, 201-p
- 5 ТОМА 1353 kor, 2-tizbe, 8-is, 200-p
- 6 ТОМА 1353 kor, 2-tizbe, 6-is, 58-p
- 7 ТОМА 1353 kor, 2-tizbe, 28-is, 175-p
- 8 ТОМА 1353 kor, 2-tizbe, 15-is, 8-p
- 9 Nurtazuna N.D. Bor'ba s islamom. Religioznaya politika Sovetskoy vlasti v Kazakhstane v 20-40-ye gody XX veka / N.D. Nurtazuna. – Almaty: Kazakh Universiteti, 2008 [tekst] <https://www.studmed.ru/>
- 10 Sultangaliva A.K. Islam v Kazakhstane: istoriya: etnichnost' i obshchestvo. Almaty, Kazakhstanskiy institut strategicheskikh issledovaniy pri Prezidente Respubliki Kazakhstan, 1998 – 188 s.
- 11 Saktaganova Z.G. Sovetskaya model gosudarstvennoy religioznoy politiki v Kazakhstane I religioznaya povsednevnost kazakhstantsev vo vtorom polugodii XX v. [tekst] <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya>
- 12 Auanasova B.M. Istoriya vozniknoveniya otnosheniy vperevyye v Kazakhstane (na primere islama 1941-1991 gg.): dis. ...kand.ist.nauk. – Uralsk, 2007.-135s.
- 13 Dzhunusbayeva A.M., Shamshidenova F.M., Malikov B.U. O religioznykh situatsiyakh v Kazakhstane nakanune Velikoy Otechestvennoy voyny. [tekst] <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz>

14 Burgart L.A. Religioznyye gruppy nemtsev-spetsposelentsev v VKO po materialam agenturno-osvedomitel'noy seti NKVD (40-ye – 50-ye gg.) // *Kul'tura nemtsev Kazakhstana: istoriya i sovremennost'* / red. S.K. Venzel'. – Almaty: Tipografiya nemetskogo doma, 1999. – S.112-122. <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz>

15 Yezhi Rogozinskiy ««Litsenzionnoye» i «podpol'noye» religioznoye vozrozhdeniye v poslevoyennom severnom sovetskom Kazakhstane» [tekst]

16 Shapoval YU.V. Bor'ba sovetskoj vlasti s musul'manskim dukhovstvom v Severnom Kazakhstane v 20-30-ye gody KHKH: vek ot satusp «lishentse» do «uchastnikov kontrrevolyutsionnykh organizatsiy» [tekst] <https://mysl.kazgazeta.kz/news/16420>

17 Mazhitova ZH.S., Il'yasova K.M. Shamahiyeva G.S. Istoriya religioznoj zhizni nemetskogo naseleniya Severo-Kazakhstanskoy oblasti v kontse 1950-kh gg. Po dokladnym zapiskam v Sovete Ministrov SSSR (po materialam Severo-Kazakhstanskogo gosudarstvennogo arkiva) [tekst] <https://bulhistphaa.enu.kz>

18 Peyruz, Sebast'yan Khristianskiye dvizheniya v Tsentral'noy Azii: upravleniye religioznym men'shinstvom v sovetskiye vremena [tekst]

<https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publictn/acta/25/peyrouse.pdf>

19 Zhaksylyk K.K. 1946-1960 zhyldardagy ontustik onirdegi islam dinikelik rasimderi [tekst] <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz>

20 KR PA 141 kor, 1-tizbe, 933-is, 4-p

21 Mustafina R.M. Bytovoy islam u kazakhov (KHIKH – KHKH vv) (istoriko-etnograficheskoye issledovaniye): avtoref. ...dokt.ist.nauk. – Almaty, 2006. 42 b.

22 OzR OMA 39-R kor, 1-tizbe, 659b-is, 52-p

23 TOMA 2079 kor, 1-tizbe, 4-is, 13-p

24 TOMA 2079 kor, 1-tizbe, 4-is, 23-p

25 TOMA 2079 kor, 1-tizbe, 8-is, 179-p

26 TOMA 1353 kor, 2-tizbe, 44-is, 116-p

27 TOMA 1353 kor, 2-tizbe, 44-is, 117-p

28 TOMA 1353 kor, 2-tizbe, 6-is, 5-p

29 TOMA 1353 kor, 2-tizbe, 6-is, 214-p

30 TOMA 1353 kor, 2-tizbe, 6-is, 20-p

31 Dzhunusbaeva F.M., Dzhunusbaev S.M. Iz istorii deyatelnosti Soyuza voynstvuyushikh bezbozhnikov Kazakhstana / *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya»*. - 2025. - T.30, vyp.2(118). – 30-41s <https://rep.ksu.kz/handle/data/20687?show=full>

32 TOMA 1353 kor, 2-tizbe, 6-is, 20-p

33 TOMA 1353 kor, 2-tizbe, 6-is, 58-p

34 TOMA 1353 kor, 2-tizbe, 15-is, 2-p

35 TOMA 1353 kor, 2-tizbe, 15-is, 3-p

ГТАХР / МРНТИ / IRSTI: 11.25.01
ӘӨЖ / УДК / UDC 314.15(574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.004>

Г.Ш. Канбарова*¹ , А.К. Шашаев² , А.Т. Райымқұл³

¹ докторант, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы
Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Қазақстан, Шымкент,
e-mail: goha1986-01@mail.ru

² тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор.
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. Қазақстан, Алматы,
e-mail: shashaevauezhan@mail.ru

³ оқытушы, Халықаралық туризм және меймандостық университеті. Қазақстан, Түркістан.
e-mail: rayimkul.aigerim@iuth.edu.kz

ТҮРКІСТАН ӨНІРІНДЕГІ КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСТЕРІ: ТАРИХИ-ӘЛЕУМЕТТІК ТАЛДАУ (1991–2024 жж.)

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының тәуелсіздік кезеңінде қалыптасқан көші-қон үдерістері тарихи, әлеуметтік-экономикалық және құқықтық тұрғыдан кешенді талданады. Зерттеудің мақсаты – Түркістан өңіріндегі көші-қон үдерістерінің негізгі бағыттары мен факторларын анықтап, олардың өңірдің демографиялық құрылымы мен әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпалын айқындау. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы және жүйелік талдау әдістері, сондай-ақ статистикалық және әлеуметтік-демографиялық талдау тәсілдері құрайды. Деректік база ретінде Қазақстан Республикасының көші-қон саласын реттейтін нормативтік-құқықтық актілері, Түркістан облысының мемлекеттік архивінің құжаттары, Қазақстан Республикасы Президенті архивінің материалдары, сондай-ақ ресми статистикалық деректер мен ғылыми зерттеулер пайдаланылды. Мақалада тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдегі Қазақстандағы мемлекеттік көші-қон саясатының қалыптасуы, этникалық репатриация мен еңбек миграциясын реттеу тетіктері қарастырылады. Сонымен қатар Түркістан өңіріндегі көші-қон ағындарының бағыттары, мигранттардың жас құрылымы мен әлеуметтік ерекшеліктері талданып, олардың еңбек ресурстарының қалыптасуына және өңірдің демографиялық дамуына ықпалы көрсетіледі. Зерттеу нәтижелері көші-қон үдерістерінің өңірдің демографиялық құрылымына, еңбек нарығына және әлеуметтік инфрақұрылымның дамуына елеулі әсер ететінін көрсетеді. Сонымен қатар жүргізілген талдау көші-қон динамикасының негізгі факторларын анықтауға және оның әлеуметтік-экономикалық салдарын бағалауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: көші-қон, этникалық репатриация, қандастар, еңбек миграциясы, Түркістан өңірі, демографиялық үдерістер.

Г.Ш. Капбарова*¹ , А.К. Шашаев,² А.Т. Райымқұл ³

¹ докторант, Южно-Казахстанский педагогический университет имени
Узбекали Жанибекова, Казахстан, Шымкент, e-mail: goha1986-01@mail.ru

² кандидат исторических наук, ассоциированный профессор.
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, Алматы,
e-mail: shashaevauezhan@mail.ru

³ преподаватель, Международный университет туризма и гостеприимства,
Казахстан, Туркестан, e-mail: rayimkul.aigerim@iuth.edu.kz

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ТУРКЕСТАНСКОМ РЕГИОНЕ: ИСТОРИКО-СОЦИАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ (1991–2024 гг.)

Аннотация

В статье представлен комплексный анализ миграционных процессов, сформировавшихся в Республике Казахстан в период независимости, с учетом их исторических, социально-экономических и правовых аспектов. Цель исследования – выявить основные направления и факторы миграционных процессов в Туркестанском регионе и определить их влияние на демографическую структуру и социально-экономическое развитие региона. Методологическую основу исследования составляют историко-генетический, историко-сравнительный и системный методы, а также методы статистического и социально-демографического анализа. Источниковую базу составили нормативно-правовые акты Республики Казахстан в сфере миграции, архивные материалы Туркестанского областного государственного архива и Архива Президента Республики Казахстан, а также официальные статистические данные и научные публикации. В статье рассматриваются особенности формирования государственной миграционной политики в Казахстане после обретения независимости, механизмы регулирования этнической репатриации и трудовой миграции. На региональном уровне анализируются масштабы и направления миграционных потоков в Туркестанском регионе, возрастная структура мигрантов и их влияние на формирование трудовых ресурсов и демографическое развитие региона. Результаты исследования показывают, что миграционные процессы оказывают значительное влияние на демографическую структуру региона, рынок труда и развитие социальной инфраструктуры. Полученные результаты способствуют более глубокому пониманию региональных особенностей миграционных процессов и могут быть использованы при совершенствовании государственной миграционной политики.

Ключевые слова: миграция, этническая репатриация, трудовая миграция, Туркестанский регион, демографические процессы.

G.Sh. Kapbarova*¹ , A.K. Shashaev ² , A.T. Rayimkul ³

¹ doctoral student. South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov.
Kazakhstan, Shymkent, e-mail: goha1986-01@mail.ru

² candidate of historical sciences, associate professor, Institute of History and Ethnology named after
Ch. Ch. Valikhanov. Kazakhstan, Almaty, e-mail: shashaevauezhan@mail.ru

³ lecturer, International University of Tourism and Hospitality,
Kazakhstan, Turkestan, e-mail: rayimkul.aigerim@iuth.edu.kz

MIGRATION PROCESSES IN THE TURKESTAN REGION: A HISTORICAL AND SOCIAL ANALYSIS (1991–2024)

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of migration processes that developed in the Republic of Kazakhstan during the period of independence, considering their historical, socio-economic, and legal aspects. The aim of the study is to identify the main trends and factors of

migration processes in the Turkestan region and to assess their impact on the demographic structure and socio-economic development of the region. The methodological framework of the study is based on historical-genetic, historical-comparative, and systemic approaches, as well as statistical and socio-demographic analysis. The research relies on legislative acts of the Republic of Kazakhstan regulating migration processes, archival documents from the Turkestan Regional State Archive and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, as well as official statistical data and scholarly publications. The article examines the formation of state migration policy in Kazakhstan after independence, including mechanisms regulating ethnic repatriation and labor migration. At the regional level, the study analyzes the scale and direction of migration flows in the Turkestan region, the age structure of migrants, and their role in shaping labor resources and demographic development. The results indicate that migration processes significantly influence the demographic structure of the region, the labor market, and the development of social infrastructure. The findings contribute to a better understanding of regional migration dynamics and may serve as a scientific basis for improving state migration policy.

Keywords: migration, ethnic repatriation, labor migration, Turkestan region, demographic processes.

Кіріспе. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуымен бірге елдің әлеуметтік-экономикалық, саяси және демографиялық дамуында түбегейлі өзгерістер орын алды. Нарықтық экономикаға көшу, бұрынғы кеңестік кеңістіктегі саяси тұрақсыздық, этносаралық қатынастардың өзгеруі және әлеуметтік құрылымдардың трансформациясы көші-қон үдерістерінің қарқын алуына ықпал етті. Осы жағдайда көші-қон Қазақстан қоғамының әлеуметтік-экономикалық дамуына әсер ететін маңызды факторлардың біріне айналып, мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының қатарынан орын алды.

1990-жылдардың басында қабылданған көші-қон саласындағы заңнамалық актілер ел аумағындағы көші-қон қатынастарын реттеуге, этникалық репатриация мен еңбек миграциясын жүйелеуге бағытталды. Тәуелсіздік кезеңінде көші-қон үдерістері демографиялық құрылымның өзгеруіне, еңбек ресурстарының қалыптасуына және өңірлік дамудың ерекшеліктеріне тікелей ықпал етті. Сондықтан көші-қон мәселесін тарихи-әлеуметтік тұрғыдан зерттеу қазіргі кезеңде ғылыми және практикалық маңызға ие.

Бұл үдерістер әсіресе халық тығыз қоныстанған, этникалық құрамы алуан түрлі және көші-қон ағындары жоғары Түркістан өңірінде (бұрынғы Оңтүстік Қазақстан облысы) айқын байқалады. Аймақта қандастардың шоғырланып қоныстануы, ішкі және сыртқы еңбек миграциясы өңірдің әлеуметтік инфрақұрылымына, еңбек нарығына және демографиялық құрылымына айтарлықтай ықпал етеді. Сондықтан өңірлік деңгейде көші-қон үдерістерін кешенді зерттеу олардың әлеуметтік-экономикалық салдарын түсінуге мүмкіндік береді.

Демографиялық көрсеткіштер де өңірдегі көші-қон үдерістерінің ерекшеліктерін айқындайды. Зерттеулерге сәйкес, Шымкент қаласы мен Түркістан облысында жастар үлесі халықтың 15%-дан астамын құрайды, ал өңір республика бойынша туу көрсеткіші жоғары аймақтардың бірі болып табылады. 1000 адамға шаққанда туу деңгейінің 22,6 сәбиге жетуі халық санының табиғи өсімін арттырып, еңбек ресурстарының өңіралық көші-қонын күшейтетін факторлардың бірі ретінде қарастырылады.

Қазақстандағы көші-қон мәселелері отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде кеңінен қарастырылған. Қазақстанның демографиялық дамуы мен көші-қон процестерін зерттеуде Т. Картаева, Л. Кожакеева, А. Айталы [1–3] еңбектерінің ғылыми маңызы зор. Бұл зерттеулерде халықтың демографиялық құрылымы, этникалық көші-қон және диаспора мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар халықаралық деңгейде көші-қон үдерістерінің әлеуметтік-экономикалық әсері Е. Shevtsova [4] және Халықаралық көші-қон ұйымының (IOM) [5] зерттеулерінде талданады.

Соңғы жылдары көші-қон үдерістерінің аймақтық ерекшеліктерін талдауға бағытталған жаңа зерттеулер де пайда болуда. Мәселен, “A Spatial Analysis of Internal Migration in

Kazakhstan” (2024) зерттеуінде 2009–2021 жылдар аралығында Түркістан облысының ішкі көші-қон үшін тартымдылығы салыстырмалы түрде төмен екені көрсетіліп, осы кезеңде ішкі мигранттардың тек 6,4%-ы ғана аталған өңірге қоныс аударғаны анықталған [6]. Бұл зерттеулер көші-қон үдерістерін демографиялық және әлеуметтік факторлармен кешенді байланыстыра қарастырудың маңыздылығын көрсетеді.

Сондай-ақ соңғы жылдары Түркістан өңіріндегі көші-қон үдерістерінің тарихи-демографиялық аспектілері бірқатар ғылыми еңбектерде қарастырылды. Мәселен, Г.Ш. Капбарова, А.Гюндогду және А.К. Шашаев зерттеулерінде өңірдегі көші-қон динамикасының негізгі кезеңдері мен демографиялық ерекшеліктері талданған [7]. Сонымен қатар Г.Ш. Капбарова, А.К. Шашаев және С.У. Карибаев еңбектерінде тәуелсіздік кезеңіндегі өңірдің тарихи-демографиялық жағдайы және көші-қон процестерінің әлеуметтік-экономикалық факторлары қарастырылған [8]. Дегенмен, өңірдегі көші-қон үдерістерін аймақтық материалдар негізінде тарихи-әлеуметтік тұрғыдан кешенді талдайтын зерттеулер әлі де жеткіліксіз.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы Қазақстандағы көші-қон үдерістерін тарихи-әлеуметтік және құқықтық тұрғыдан кешенді талдаумен айқындалады. Мақалада көші-қон саясатының қалыптасуы мен эволюциясы, этникалық репатриация мен еңбек миграциясының өңірлік ерекшеліктері архивтік деректер мен ресми статистикалық материалдар негізінде зерделенеді. Аймақтық деңгейдегі талдау көші-қонның демографиялық құрылымға және еңбек ресурстарының қалыптасуына ықпалын нақтылауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты – тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстандағы көші-қон үдерістерінің негізгі бағыттарын анықтау және Түркістан өңіріндегі этникалық репатриация мен еңбек миграциясының әлеуметтік-экономикалық және демографиялық әсерін кешенді түрде талдау.

Осы зерттеудің негізгі ғылыми проблемасы – тәуелсіздік кезеңінде Түркістан өңірінде қалыптасқан көші-қон үдерістерінің әлеуметтік-демографиялық құрылымға, еңбек ресурстарының қалыптасуына және аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпалын анықтау болып табылады. Осыған байланысты зерттеу келесі ғылыми сұраққа жауап беруге бағытталған: тәуелсіздік кезеңінде Түркістан өңіріндегі көші-қон үдерістері демографиялық құрылым мен әлеуметтік-экономикалық дамуға қандай әсер етті?

Материалдар мен әдістер. Зерттеу Қазақстан Республикасының тәуелсіздік кезеңінде қалыптасқан көші-қон үдерістерін, оның ішінде этникалық репатриация мен еңбек миграциясының әлеуметтік-экономикалық және демографиялық ерекшеліктерін кешенді талдауға бағытталды. Зерттеудің деректік базасын көші-қон саласын реттейтін нормативтік-құқықтық актілер құрайды. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының «Көшіп келу туралы» (1992 ж.) және «Халықтың көші-қоны туралы» (1997 ж., 2011 ж.) заңдары, Үкімет қаулылары және уәкілетті мемлекеттік органдардың ресми құжаттары пайдаланылды. Сонымен қатар зерттеу барысында Түркістан облысының мемлекеттік архивінде және Қазақстан Республикасы Президентінің архивінде сақталған көші-қон квоталары, қандастарды қабылдау, орналастыру және әлеуметтік бейімдеу мәселелеріне қатысты құжаттық материалдар талданды. Зерттеуде ресми статистикалық деректер кеңінен қолданылды. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросының мәліметтері, өңірлік статистикалық есептер, сондай-ақ халықаралық ұйымдардың аналитикалық материалдары пайдаланылды. Бұл деректер көші-қон үдерістерінің демографиялық құрылымын, өңіраралық қозғалыс динамикасын және халық санының өзгеру үрдістерін анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында жалпы ғылыми және арнайы тарихи зерттеу әдістері қолданылды. Тарихи-генетикалық әдіс көші-қон саясатының қалыптасуы мен эволюциясын тарихи даму контекстінде қарастыруға мүмкіндік берді. Тарихи-салыстырмалы әдіс Қазақстандағы көші-қон үдерістерін басқа мемлекеттердің тәжірибесімен салыстыра отырып талдауға негіз болды. Тарихи-жүйелік әдіс көші-қонның демографиялық, әлеуметтік және экономикалық факторлармен өзара байланысын анықтауға қолданылды.

Сонымен қатар статистикалық және сандық талдау тәсілдері көші-қон динамикасын, халықтың жас құрылымын және демографиялық көрсеткіштердің өзгерісін зерттеуге пайдаланылды. Архивтік құжаттар мен ресми статистикалық материалдарға мазмұндық талдау жүргізіліп, Түркістан өңіріндегі көші-қон үдерістерінің аймақтық ерекшеліктері айқындалды. Қолданылған әдістер кешені көші-қон үдерістерін тарихи-әлеуметтік тұрғыдан жан-жақты талдауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және оны талқылау. Тәуелсіздік кезеңіндегі көші-қон үдерістерінің қалыптасуы мен дамуын талдау олардың құқықтық негіздерімен, мемлекеттік саясаттың эволюциясымен және аймақтық демографиялық ерекшеліктермен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Осы тұрғыда Қазақстан Республикасында көші-қон саласын реттейтін заңнамалық база қалыптастырылды. Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 26 маусымда қабылданған «Көшіп келу туралы» және 1997 жылғы 13 желтоқсанда қабылданған «Халықтың көші-қоны туралы» заңдары көші-қон саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеп, көші-қон үдерістерінің құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін қалыптастырды. Аталған заңнамалық актілер тәуелсіздік кезеңіндегі көші-қон саясатының институционалдық базасын айқындап [9], этникалық репатриация мен еңбек миграциясын реттеу тетіктерін белгіледі. Нәтижесінде тарихи Отанына оралған этникалық қазақтарды қабылдау, орналастыру және әлеуметтік бейімдеу мәселелерін мемлекеттік деңгейде ұйымдастыруға бағытталған жүйе қалыптасты.

Көші-қон саясатын іске асыру мақсатында Қазақстан Республикасында көші-қон және демография жөніндегі агенттік, сондай-ақ Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы сияқты мемлекеттік және қоғамдық институттар құрылды. Сонымен қатар шетелдерден тарихи Отанына оралған этникалық қазақтарға арналған квоталық жүйе енгізіліп, оларды қабылдау, орналастыру және әлеуметтік қолдау шараларын жүзеге асыру үшін мемлекеттік және жергілікті бюджеттерден қаржы бөлінді. Бұл шаралар этникалық репатриация үдерісін институционалдық тұрғыдан реттеуге мүмкіндік берді.

Көші-қон саясатының құқықтық негіздері кейінгі кезеңдерде де жетілдіріліп отырды. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі №477-IV «Халықтың көші-қоны туралы» Заңының 5-тарауында қандастарды бейімдеу және ықпалдастыру мәселелері арнайы қарастырылған. Заңның 24-бабына сәйкес этникалық қазақтарды және олардың отбасы мүшелерін алғашқы орналастыру, әлеуметтік бейімдеу және интеграциялау мақсатында арнайы орталықтар құру қарастырылған [10]. Бұл механизмдер қандастардың жаңа әлеуметтік ортаға бейімделуін институционалдық тұрғыдан қамтамасыз етуге бағытталған.

Соңғы жылдары Қазақстанға қоныс аударған қандастардың құрылымы мен демографиялық көрсеткіштері көші-қон үдерістерінің жаңа ерекшеліктерін көрсетеді. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің мәліметтері бойынша 2024 жылдың басынан Қазақстанға келген қандастардың 45,4%-ы Қытайдан, 38,9%-ы Өзбекстаннан, 6%-ы Моңғолиядан, 5,8%-ы Түрікменстаннан, 2,7%-ы Ресейден және 1,3%-ы басқа елдерден келген [11]. Бұл деректер этникалық репатриация ағындарының негізгі бағыттары Орталық Азия елдері мен Қытай аймағымен байланысты екенін көрсетеді. Қоныс аударған этникалық қазақтардың жас құрылымы да көші-қон үдерістерінің демографиялық сипатын айқындайды. 2024 жылғы мәліметтер бойынша еңбекке қабілетті жастағы қандастардың үлесі 57,1%-ды, еңбекке қабілетті жастан кіші тұрғындар 33,4%-ды, ал зейнеткерлер 9,5%-ды құрайды. Сонымен қатар еңбекке қабілетті жастағы қоныс аударушылардың білім деңгейі бойынша 17,5%-ының жоғары білімді, 25%-ының орта кәсіби білімді, 54,7%-ының жалпы орта білімді екені анықталған. Бұл көрсеткіштер этникалық репатриацияның еңбек ресурстары мен адами капитал құрылымына ықпал ететін маңызды фактор екенін көрсетеді.

Кесте 1. Қандастардың елдер бойынша үлесі (2024)

Ел	Үлес (%)
Қытай	45,4
Өзбекстан	38,9
Моңғолия	6
Түрікменстан	5,8
Ресей	2,7
Басқа елдер	1,3

Дереккөз - ҚР ЕХӘҚМ [11]

Аймақтық деңгейде қарастырғанда Түркістан өңірі этникалық репатриацияның негізгі қабылдаушы аймақтарының бірі болып табылады. Түркістан облысының мемлекеттік архиві деректеріне сәйкес, 2004 жылы Оңтүстік Қазақстан облысына көші-қон квотасы бойынша 4889 адам қоныс аударған. Оның ішінде 4779 адам Өзбекстаннан, 79 адам Түрікменстаннан, 25 адам Тәжікстаннан, 4 адам Қырғызстаннан және 2 адам Ресейден келген [12]. Бұл деректер өңірдің географиялық орналасуы мен тарихи-мәдени байланыстары этникалық репатриация бағыттарының қалыптасуына ықпал еткенін айқындайды.

Архив материалдары өңірде жүзеге асырылған көші-қон саясатының нақты механизмдерін де сипаттайды. Мәселен, 2009 жылғы есептерде облыс әкімдігі жанындағы «Оралмандар істері жөніндегі» кеңес отырыстарында «Нұрлы көш» бағдарламасы аясында қандастарды жұмыспен қамту, кәсіби даярлау, әлеуметтік қамтамасыз ету және олардың балаларының білім алу мәселелері қарастырылғаны көрсетілген [13]. Бұл шаралар көші-қон үдерістерінің әлеуметтік бейімделу аспектілерін мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының біріне айналдырды.

Түркістан өңіріндегі көші-қон құрылымында маусымдық және еңбек миграциясы да маңызды орын алады. Аймақта ауыл шаруашылығының дамуы мен еңбек нарығының ерекшеліктеріне байланысты маусымдық еңбек миграциясы кең таралған құбылыс болып табылады. Мұндай миграциялық қозғалыстар өңірдің экономикалық құрылымымен және еңбек ресурстарының аумақтық бөлінісімен тығыз байланысты.

Сонымен қатар архив деректері көші-қон квоталарының орындалу динамикасын да көрсетеді. Мысалы, 2005 жылы Оңтүстік Қазақстан облысына көші-қон квотасы бойынша 2710 оралман отбасын қабылдау жоспарланған. Оның ішінде 2550 отбасы Өзбекстаннан, 100 отбасы Түрікменстаннан, 50 отбасы ТМД елдерінен және 10 отбасы Түркиядан қоныс аударуы тиіс болған. Сол жылы жүргізілген комиссия отырыстарының нәтижесінде 2670 отбасы (15 247 адам) квотаға енгізіліп, бөлінген квота 98,5% деңгейінде орындалған [14]. Бұл көрсеткіштер этникалық репатриация үдерісінің жоғары қарқынмен жүзеге асқанын көрсетеді.

Этникалық репатриациямен қатар, Қазақстан Республикасының көші-қон саясаты шетелде тұратын этникалық қазақтарды білім беру жүйесіне тартуға бағытталған бірқатар шараларды да қамтыды. Мәселен, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2005 жылғы 25 мамырдағы №508 қаулысына сәйкес республикалық бюджет есебінен қаржыландырылатын білім беру ұйымдарында кәсіби орта және жоғары білім алуға арналған мемлекеттік білім беру тапсырысы бекітіліп, шетелде тұратын ұлты қазақ талапкерлерді оқыту үшін жоғары оқу орындарының дайындық бөлімдерінде 1400 орын бөлінді. Бұл бағдарлама аясында талапкерлерді іріктеу Қазақстан Республикасының шетелдегі дипломатиялық өкілдіктері арқылы жүзеге асырылды [15].

Түркістан өңіріндегі көші-қон үдерістерін талдау соңғы жылдары жүргізілген ғылыми зерттеулердің нәтижелерімен де сәйкес келеді. Мәселен, «A Spatial Analysis of Internal Migration in Kazakhstan» (2024) зерттеуінде Қазақстандағы өңіраралық көші-қон ағындарының кеңістіктік құрылымы қарастырылып, 2009–2021 жылдар аралығында Түркістан облысы ішкі көші-қон үшін салыстырмалы түрде төмен тартымдылыққа ие аймақтардың қатарына жатқызылған [6]. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес, осы кезеңде ішкі мигранттардың тек 6,4%-ы ғана аталған өңірге қоныс аударған. Бұл көрсеткіш өңірдегі демографиялық өсімнің негізінен

табиғи өсім есебінен қалыптасатынын және еңбек ресурстарының бір бөлігі экономикалық тұрғыдан неғұрлым дамыған аймақтарға бағытталатынын көрсетеді.

Сонымен қатар демографиялық зерттеулерде Оңтүстік өңірдің халық құрылымындағы жастар үлесінің жоғары болуы көші-қон үдерістерінің маңызды факторларының бірі ретінде қарастырылады. «Long live youth! Demography of Central Asian states» (2025) зерттеуінде Шымкент қаласы мен Түркістан облысында жастардың үлесі халықтың 15%-дан астамын құрайтыны көрсетілген [16]. Мұндай демографиялық құрылым еңбек ресурстарының мобильділігін арттырып, өңіраралық көші-қон ағындарының қалыптасуына ықпал етеді.

Соңғы жылдардағы зерттеулерде Қазақстандағы көші-қон саясатының эволюциясына да ерекше назар аударылған. «Migration Processes in the Republic of Kazakhstan» (2024) зерттеуінде 2022-2026 жылдарға арналған көші-қон саясаты тұжырымдамасы этникалық миграцияны басқару жүйесін жетілдіруге және қандастарды жергілікті қауымдастықтарға тиімді интеграциялауға бағытталғаны атап көрсетілген [17]. Бұл құжат көші-қон саясатының институционалдық механизмдерін жетілдірумен қатар, өңірлік еңбек нарығының қажеттіліктерін ескере отырып көші-қон ағындарын реттеудің маңыздылығын айқындайды.

Осылайша, архивтік деректер мен заманауи статистикалық көрсеткіштерді салыстырмалы түрде талдау Түркістан өңіріндегі көші-қон үдерістерінің күрделі және көпқырлы сипатқа ие екенін көрсетеді. Бір жағынан, өңір этникалық репатриацияның негізгі қабылдаушы аймақтарының бірі болып қала берсе, екінші жағынан, халық санының табиғи өсімі мен еңбек ресурстарының мобильділігі өңіраралық көші-қон қозғалыстарының қарқын алуына ықпал етеді.

Қазақстандағы көші-қон үдерістерінің маңызды бағыттарының бірі жастардың білім алу мақсатында шетелге көшуімен байланысты. Еуразиялық экономикалық комиссияның мәліметтері бойынша, 2019-2020 жылдары Ресей Федерациясының жоғары оқу орындарында шамамен 63 мың қазақстандық студент білім алған. Қазақстандағы жоғары оқу орындары студенттерінің жалпы саны шамамен 605 мың екенін ескерсек, әрбір оныншы қазақстандық студент шетелде білім алады. Сонымен қатар Еуразиялық экономикалық одақ елдері арасында Қазақстан студенттердің «экспорты» бойынша 67% үлеске ие екені байқалады [17]. Бұл көрсеткіштер жастар миграциясының білім алу факторымен тығыз байланысты екенін көрсетеді.

Халықаралық көші-қон ұйымының (ИОМ) Орталық Азия бойынша жүргізген зерттеулері де осы үрдісті растайды. Сарапшылардың бағалауынша, өңір елдерінен жұмыс немесе білім алу мақсатында шетелге кеткен жастардың шамамен 30–35%-ы кейін тұрақты түрде шетелде қалуы мүмкін. Басқаша айтқанда, шетелде білім алып жүрген шамамен 20 мың студент болашақта өз елдеріне қайтпауы ықтимал [5]. Мұндай құбылыс білім алу мақсатындағы көші-қонның екіжақты сипатын көрсетеді: бір жағынан ол жастардың кәсіби біліктілігін арттыруға мүмкіндік берсе, екінші жағынан ұлттық еңбек нарығында жоғары білікті кадрлардың сыртқа кетуіне алып келуі мүмкін.

Көші-қон үдерістерінің қазіргі жағдайын толық түсіну үшін олардың тарихи алғышарттарын қарастыру да маңызды. XX ғасырдың соңында, әсіресе 1980-жылдардың аяғында Кеңес Одағы аумағында көші-қон қозғалыстарының сипаты, ауқымы мен бағыттары айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Экономикалық дағдарыс, саяси тұрақсыздық және этносаралық қатынастардың шиеленісуі көші-қон ағындарының құрылымын өзгертті. Осы кезеңде этникалық репатриация үрдісі күшейіп, көптеген этникалық қазақтар тарихи Отанына оралу мүмкіндігіне ие болды.

Мысалы, 1991-1994 жылдары Тәжікстан аумағында тұрған шамамен 122 мың этникалық қазақ Қазақстанға қоныс аударды. Сонымен қатар 1995 жылдың басына қарай республикада тіркелген босқындардың басым бөлігін этникалық қазақтар құраған. Бұл кезеңдегі көші-қон үдерістері этникалық факторлармен қатар экономикалық және саяси жағдайлардың әсерімен қалыптасты.

Архив құжаттары тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы репатриация процесінің әлеуметтік қиындықтарын да көрсетеді. Мәселен, 1994 жылғы 20 қыркүйекте Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің депутаттары ел басшылығына жолдаған хатта Ираннан Қазақстанға көшіп келген қазақ отбасыларының әлеуметтік жағдайының күрделі болғаны көрсетілген. Құжатта қоныс аударған адамдардың тұрғын үй, жұмыспен қамту, азық-түлік және әлеуметтік қамтамасыз ету мәселелерінде қиындықтарға тап болғаны баяндалады [18]. Бұл деректер тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде көші-қон саясатының институционалдық механизмдері толық қалыптаспағанын көрсетеді.

Аймақтық деңгейде Оңтүстік Қазақстан өңірі көпэтносты құрылымымен ерекшеленеді. Зерттеулер бойынша бұл өңір Қазақстандағы этникалық құрамы жағынан күрделі аймақтардың бірі болып табылады. Өңірдегі этникалық құрылымда қазақтармен қатар өзбек, орыс, татар, тәжік және басқа этностардың үлесі едәуір жоғары [19].

1999 жылғы халық санағының деректері бойынша Оңтүстік Қазақстан облысында қазақтардың үлесі 55,8%-ды, орыстар – 15,3%-ды, өзбектер – 15,6%-ды, әзірбайжандар – 1,5%-ды, татарлар – 1,9%-ды, тәжіктер – 1,1%-ды құраған. Сонымен қатар 2001 жылғы деректерге сәйкес облыс халқының 37%-ы қалаларда, ал 63%-ы ауылдық жерлерде тұрған [20]. Бұл көрсеткіштер өңірде ауыл халқының үлесі жоғары екенін және көші-қон үдерістерінің ауылдық аймақтармен тығыз байланысты екенін көрсетеді.

Өңірдегі көші-қон динамикасын архив деректері де айқындайды. Мәселен, 1999 жылы Оңтүстік Қазақстан облысына сырттан 4889 адам қоныс аударған. Олардың басым бөлігі Өзбекстаннан келген (4779 адам), ал қалғандары Түрікменстан, Тәжікстан, Қырғызстан және Ресейден қоныс аударған [18].

Кесте 2 - Оңтүстік Қазақстан облысына сырттан көшіп келгендер (1999 жыл)

№	Көші-қон шыққан ел	Келген адам саны
1	Өзбекістан	4779
2	Түркменстан	79
3	Тәжікстан	25
4	Қырғызстан	4
5	Ресей	2
Жалпы		4889

Дереккөз - Түркістан облыстық мемлекеттік архиві [18]

Бұл көрсеткіштер өңірдің географиялық орналасуы мен тарихи-мәдени байланыстары көршілес Орталық Азия мемлекеттерімен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Сонымен қатар көші-қон ағындарының негізгі бөлігі көршілес мемлекеттерден келетін этникалық қазақтармен байланысты болғаны байқалады.

Қазіргі кезеңде халықтың көші-қонына әсер ететін негізгі факторлардың қатарында әлеуметтік-экономикалық жағдайлар маңызды орын алады. Атап айтқанда, экономиканың құрылымдық өзгерістері, өнеркәсіптік өндіріс деңгейінің төмендігі, қызмет көрсету саласының басымдығы, жұмыссыздық деңгейінің жоғары болуы және еңбек нарығы талаптары мен білім беру жүйесі түлектерінің кәсіби даярлығы арасындағы сәйкессіздік көші-қон ағындарының қалыптасуына ықпал ететін негізгі себептердің бірі болып табылады. Сонымен қатар өңірлер арасындағы әлеуметтік-экономикалық даму деңгейінің айырмашылықтары да халықтың аумақтық қозғалысын күшейтетін фактор ретінде қарастырылады.

Осыған байланысты мемлекеттік көші-қон саясаты еңбек нарығындағы демографиялық қажеттіліктер мен әлеуметтік-экономикалық даму мақсаттарына сәйкес жүзеге асырылуы тиіс. Мұндай саясат жаңа жұмыс орындарын құруды ынталандыруды, еңбек ресурстарының

сапасын арттыруды және көші-қон ағындарын тиімді басқару тетіктерін жетілдіруді қамтуы қажет.

Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы көші-қон үдерістерінің күрделі және көпқырлы сипатқа ие екенін көрсетеді. Көші-қонның тарихи дамуы, оның құқықтық негіздері мен әлеуметтік салдары елдің демографиялық құрылымы мен әлеуметтік-экономикалық жағдайына айтарлықтай ықпал етті. Сонымен қатар этникалық репатриация үдерістері Қазақстан қоғамының этнодемографиялық құрылымының өзгеруіне әсер етті.

Қазақстанның көші-қон саясаты тарихи Отанына оралған этникалық қазақтар үшін ерекше маңызға ие. Қандастарды қабылдау, орналастыру және әлеуметтік бейімдеу шаралары кезең-кезеңімен жүзеге асырылғанымен, олардың жаңа әлеуметтік ортаға бейімделу үдерісі біркелкі болмағаны байқалады. Мысалы, егде жастағы адамдар үшін бейімделу күрделірек болғанымен, балалар мен жастар жаңа әлеуметтік ортаға тезірек бейімделетіні анықталды. Сонымен қатар 2000 жылдардан кейін Қазақстанға көшіп келген оралмандардың бейімделу деңгейі салыстырмалы түрде жоғары болғаны байқалады, бұл қоғамдағы қазақ халқының үлесінің артуымен және тілдік ортаның кеңеюімен түсіндіріледі [19].

Көші-қон үдерістерін зерттеуде диаспоралық қауымдастықтардың әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайын талдау да маңызды орын алады. А.А. Айталының еңбектерінде қазақ диаспорасының әлеуметтік-экономикалық мәртебесі, оның қабылдаушы қоғамға интеграциялану ерекшеліктері және этносаралық қатынастардың құқықтық-саяси негіздері концептуалды және салыстырмалы тұрғыдан қарастырылған [20]. Бұл зерттеулер көші-қон үдерістерінің этнодемографиялық және әлеуметтік аспектілерін түсіндіруге, сондай-ақ диаспоралық қауымдастықтардың тарихи Отаны мен қабылдаушы қоғам арасындағы байланыстарын талдауға мүмкіндік береді.

Түркістан өңірінде жүргізілген талдау нәтижелері қандастардың сандық көрсеткіштерімен қатар олардың жас құрылымы мен білім деңгейіндегі айырмашылықтарды да анықтауға мүмкіндік берді. Мұндай деректер көші-қон үдерістерінің әлеуметтік-демографиялық құрылымын айқындап қана қоймай, еңбек ресурстарының қалыптасуы мен аймақтық демографиялық динамиканың ерекшеліктерін түсіндіруге жағдай жасайды. Сонымен қатар бұл мәліметтер көші-қон және әлеуметтік саясат салаларында мемлекеттік қолдауды қажет ететін бағыттарды анықтауға негіз болады.

Жалпы алғанда, жүргізілген талдау нәтижелері Түркістан өңіріндегі көші-қон үдерістерінің тарихи, демографиялық және әлеуметтік факторлармен тығыз байланыста қалыптасқанын көрсетеді. Архивтік деректер, статистикалық материалдар және ғылыми зерттеулерді салыстырмалы талдау өңірдегі этникалық репатриация, еңбек миграциясы және демографиялық өзгерістердің аймақтық даму динамикасына айтарлықтай ықпал ететінін айқындауға мүмкіндік берді.

Қорытынды. Мақалада Қазақстан Республикасының тәуелсіздік кезеңінде қалыптасқан көші-қон үдерістерінің негізгі бағыттары, олардың құқықтық, әлеуметтік және демографиялық қырлары кешенді түрде талданды. Зерттеу нәтижелері көші-қонның елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына, демографиялық құрылымына және еңбек ресурстарының қалыптасуына ықпал ететін көпқырлы құбылыс екенін көрсетеді.

Түркістан өңірінде этникалық репатриация мен еңбек миграциясының өзара байланыста дамитыны анықталды. Бұл үдерістер өңірдің демографиялық құрылымына, әлеуметтік инфрақұрылымына және еңбек нарығының қалыптасуына айтарлықтай әсер етті. Сонымен қатар қандастардың жаңа әлеуметтік ортаға бейімделу процесі жас ерекшеліктеріне байланысты әркелкі сипатта өтетіні байқалады. Егде жастағы адамдар үшін бұл үдеріс күрделірек болғанымен, балалар мен жастардың жаңа әлеуметтік ортаға бейімделуі салыстырмалы түрде жылдам-ырақ жүзеге асады. Уақыт өте келе оралмандардың әлеуметтік бейімделу деңгейінің артуы олардың қоғамдық өмірге белсенді қатысу мүмкіндіктерін кеңейтті.

Зерттеу барысында көші-қон үдерістерінің аймақтық ерекшеліктері демографиялық өсім, еңбек ресурстарының мобильділігі және әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен тығыз байланысты екені анықталды. Өңірлер арасындағы даму деңгейінің айырмашылықтары, еңбек нарығының құрылымы және халықтың табиғи өсімі көші-қон ағындарының қалыптасуына әсер ететін негізгі факторлар болып табылады. Осыған байланысты көші-қон саясатын қалыптастыру барысында өңірлік ерекшеліктерді ескеру және еңбек ресурстарының тиімді бөлінуін қамтамасыз ету маңызды болып табылады.

Жалпы алғанда, жүргізілген зерттеу Қазақстандағы көші-қон саясатын ғылыми тұрғыдан негіздеуге, оның әлеуметтік-экономикалық даму мақсаттарымен өзара байланысын анықтауға және көші-қон үдерістерін тиімді басқару бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері негізінде келесі ғылыми тұжырымдар жасалды:

1. Тәуелсіздік кезеңінде Қазақстандағы көші-қон үдерістері әлеуметтік-экономикалық трансформациялармен тығыз байланысты дамып, елдің демографиялық құрылымы мен әлеуметтік кеңістігінің өзгеруіне ықпал етті.

2. Оңтүстік Қазақстан (қазіргі Түркістан) өңірінде этникалық репатриация мен еңбек миграциясы демографиялық құрылымның қалыптасуына және еңбек ресурстарының аумақтық қайта бөлінуіне айтарлықтай әсер етті.

3. Өңірдегі көші-қон үдерістерінің динамикасы демографиялық өсім, еңбек нарығының ерекшеліктері және әлеуметтік-экономикалық факторлармен өзара байланысты қалыптасты.

4. Көші-қон үдерістерін тиімді басқару аймақтық әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етудің және еңбек ресурстарын ұтымды пайдаланудың маңызды тетіктерінің бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Картаева Т. *Демографические процессы в Казахстане: историко-социальный анализ*. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 256 с.
2. Кожаскеева Л. *Демографическое развитие Казахстана в условиях трансформации общества*. – Алматы: Ғылым, 2016. – 214 с.
3. Айтмалы А.А. *Қазақ диаспорасы және көші-қон үдерістері*. – Алматы: Паритет, 2017. – 240 б.
4. Shevtsova E. *Migration processes and their socio-economic impact in Central Asia // Central Asian Survey*. – 2019. – Vol. 38. – №3. – P. 345–360.
5. *International Organization for Migration (IOM). Migration trends in Central Asia*. – Geneva, 2023. – URL: <https://www.iom.int> (қаралған күні: 10.03.2026).
6. *A Spatial Analysis of Internal Migration in Kazakhstan // Demographic Research*. – 2024. – URL: <https://www.demographic-research.org> (қаралған күні: 10.03.2026).
7. Капбаров Г.Ш., Гюндогду А., Шашаев А.К. *Оңтүстік Қазақстан облысындағы көші-қон үдерістерінің динамикасы (1991–2023 жж.) // Отан тарихы*. – 2024. – Т. 27. – № 2. – Б. 376–388.
8. Капбаров Г.Ш., Шашаев А.К., Карибаев С.У. *Тәуелсіздіктің алғашқы жиырма жылдығындағы Оңтүстік Қазақстанның тарихи-демографиялық жағдайы (1991–2011 жж.) // Edu.e-history.kz*. – 2024. – Т. 11. – № 2. – Б. 373–386. – URL: <https://edu.e-history.kz> (қаралған күні: 10.03.2026).
9. Нысанбаев Ә., Нысанбаева Г. *Қазақстандағы көші-қон саясаты және демографиялық даму мәселелері // Қоғам және дәуір*. – 2021. – № 4. – Б. 45–56.
10. *Қазақстан Республикасының «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы*. – Астана, 2011. – URL: <https://adilet.zan.kz> (қаралған күні: 10.03.2026).
11. *Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі. Қандастарды қабылдау бойынша статистикалық мәліметтер*. – Астана, 2024. – URL: <https://www.gov.kz> (қаралған күні: 10.03.2026).

12. Түркістан облыстық мемлекеттік архиві. Қор 1454, тізбе 1, іс 33.
13. Түркістан облыстық мемлекеттік архиві. Қор 1454, тізбе 1, іс 177.
14. Түркістан облыстық мемлекеттік архиві. Қор 1454, тізбе 1, іс 39.
15. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2005 жылғы 25 мамырдағы №508 қаулысы. – URL: <https://adilet.zan.kz> (қаралған күні: 10.03.2026).
16. Long live youth! Demography of Central Asian states. – UNFPA analytical report. – 2025. – URL: <https://www.unfpa.org> (қаралған күні: 10.03.2026).
17. Migration Processes in the Republic of Kazakhstan. – Analytical report. – Astana, 2024. – URL: <https://www.gov.kz> (қаралған күні: 10.03.2026).
18. Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. Қор 75-Н, тізбе 1, іс 2092.
19. Пантюшов А. Этнодемографические процессы в Южном Казахстане // Центральная Азия и Кавказ. – 2015. – № 3. – С. 112–120.
20. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. 1999 жылғы халық санағының қорытындылары. – Астана, 2000. – URL: <https://stat.gov.kz> (қаралған күні: 10.03.2026).

References:

1. Kartaeva T. Demograficheskie protsessy v Kazakhstane: istoriko-sotsial'nyi analiz [Demographic processes in Kazakhstan]. Almaty: Qazaq universiteti, 2018. 256 p. (in Russian).
2. Kozhakeyeva L. Demograficheskoe razvitie Kazakhstana v usloviyakh transformatsii obshchestva [Demographic development of Kazakhstan]. Almaty: Gylym, 2016. 214 p. (in Russian).
3. Aitaly A.A. Qazaq diasporasy zhane koshi-qon uderisteri [Kazakh diaspora and migration processes]. Almaty: Raritet, 2017. 240 p. (in Kazakh).
4. Shevtsova E. Migration processes and their socio-economic impact in Central Asia. Central Asian Survey. 2019. Vol. 38. No. 3. P. 345–360. (in English).
5. International Organization for Migration (IOM). Migration trends in Central Asia. Geneva, 2023. Available at: <https://www.iom.int> (accessed 10 March 2026).
6. A Spatial Analysis of Internal Migration in Kazakhstan. Demographic Research. 2024. Available at: <https://www.demographic-research.org> (accessed 10 March 2026).
7. Kapbarova G.Sh., Gyundogdu A., Shashaev A.K. Ontustik Kazakhstan oblysyndagy koshi-qon uderisterinin dinamikasy (1991–2023). Otan Tarihy. 2024. Vol. 27. No. 2. P. 376–388. (in Kazakh).
8. Kapbarova G.Sh., Shashaev A.K., Karibaev S.U. Tauelsizdikting algashky zhiyrma zhyldygindagy Ontustik Kazakhstannyn tarihi-demografiyalyk zhagdaiy (1991–2011). Edu.e-history.kz. 2024. Vol. 11. No. 2. P. 373–386. (in Kazakh).
9. Nysanbaev A., Nysanbaeva G. Migration policy and demographic development of Kazakhstan. Qogam zhane Daur. 2021. No. 4. P. 45–56. (in Russian).
10. Law of the Republic of Kazakhstan On Migration of Population. Astana, 2011.
11. Ministry of Labor and Social Protection of Population of the Republic of Kazakhstan. Statistical data on ethnic repatriates. Astana, 2024.
12. Turkistan Regional State Archive. Fond 1454, list 1, file 33.
13. Turkistan Regional State Archive. Fond 1454, list 1, file 177.
14. Turkistan Regional State Archive. Fond 1454, list 1, file 39.
15. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 508 (May 25, 2005).
16. Long Live Youth! Demography of Central Asian States. UNFPA analytical report. 2025.
17. Migration Processes in the Republic of Kazakhstan. Analytical report. Astana, 2024.
18. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. Fond 75-N, list 1, file 2092.
19. Pantyushov A. Ethnodemographic processes in Southern Kazakhstan. Central Asia and the Caucasus. 2015. No. 3. P. 112–120.
20. Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan. Results of the 1999 Population Census. Astana, 2000.

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

ҒТАХР/МРНТИ / IRSTI 03.09.03

ӘӨЖ /УДК/ UDC 94.01

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.005>

Вальдемар Шмидт*¹

¹магистр истории Университет Регенсбурга, Регенсбург, Германия

E-mail: werdongar@gmx.de

**НЕМЕЦКАЯ КОЛОНИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В ПЕРИОД «ЭРЫ ДЕРНБУРГА»
(1906-1910 гг.): РЕФОРМЫ В ГЕРМАНСКИХ КОЛОНИЯХ
В АФРИКЕ ИХ ЗНАЧЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ**

Аннотация

Статья посвящена анализу деятельности Бернхарда Дернабурга на посту руководителя колониального ведомства Германии. В статье автор рассмотрел роль Дернабурга, как инициатора проведения колониальных реформ, прежде всего для крупнейших колоний Германии в Африке. Помимо этого автор уделил внимание двум информационным поездкам Дернабурга в африканские колонии, а также посещение им английских владений в Южной Африке. Автор рассмотрел также основные аспекты колониальных реформ предложенных Дернабургом – это реформирование колониального ведомства страны, привлечение крупных предпринимателей к инвестициям в колонии, а также использование колониального опыта Великобритании для проведения немецкой колониальной политики. В статье также рассматриваются результаты и ограничения реформ 1906–1910 гг., определяется место «эры Дернабурга» в истории германской колониальной политики. В заключении делается вывод о том, что данный период стал попыткой системной модернизации управления германскими колониями в Африке, однако реализация намеченных преобразований оказалась частично ограниченной внутренними политическими, финансовыми и международными факторами. В статье также рассматривается влияние реформ Дернабурга на формирование долгосрочной стратегии германского колониального присутствия в Африке, а также их значение в контексте международной колониальной конкуренции начала XX века. Подчеркивается, что «эра Дернабурга» стала важным этапом институционализации колониального управления Германии и отражала стремление интегрировать заморские территории в общеимперскую экономическую систему. Вместе с тем отмечается, что противоречия между экономическими интересами, политическими амбициями и реальными возможностями метрополии предопределили ограниченный характер достигнутых результатов.

Ключевые слова: Бернхард Дернабург, колониальный кризис, колониальные реформы, информационные поездки, Германская Восточная Африка, Германская Юго – Западная Африка.

Waldemar Schmidt*

*Magister of History, University of Regensburg,
Regensburg, Germany, E-mail: werdongar@gmx.de*

GERMAN COLONIAL POLICY DURING THE "DERNBURG ERA" (1906-1910): REFORMS IN THE GERMAN COLONIES IN AFRICA, THEIR SIGNIFICANCE AND RESULTS

Abstract

The article is devoted to the analysis of the activities of Bernhard Dernburg as the head of the colonial department of Germany. In the article, the author examined the role of Dernburg as the initiator of colonial reforms, primarily for the largest colonies of Germany in Africa. In addition, the author paid attention to two informational trips of Dernburg to African colonies, as well as his visit to English possessions in South Africa. The author also examined the main aspects of the colonial reforms proposed by Dernburg - this is the reform of the country's colonial department, the attraction of large entrepreneurs to investments in the colonies, as well as the use of the colonial experience of Great Britain to carry out German colonial policy.

The article also examines the results and limitations of the reforms of 1906-1910, and defines the place of the "Dernburg era" in the history of German colonial policy. In conclusion, it is concluded that this period was an attempt at a systematic modernization of the management of the German colonies in Africa, but the implementation of the planned transformations was partially limited by internal political, financial and international factors. The article also examines the impact of the Dernburg reforms on the formation of a long-term strategy for the German colonial presence in Africa, as well as their significance in the context of international colonial competition at the beginning of the 20th century. It is emphasized that the "Dernburg era" became an important stage in the institutionalization of Germany's colonial administration and reflected the desire to integrate overseas territories into the imperial economic system. At the same time, it is noted that the contradictions between economic interests, political ambitions and the real possibilities of the metropolis have predetermined the limited nature of the results achieved.

Keywords: Bernhard Dernburg, colonial crisis, colonial reforms, fact-finding missions, German East Africa, German South-West Africa.

Вальдемар Шмидт*

Регенсбург университетінің тарих магистрі, Регенсбург, Германия

E-mail: werdongar@gmx.de

<https://orcid.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.010>

«ДЕРНБУРГ ДӘУІРІ» (1906–1910 жж.) КЕЗІНДЕГІ ГЕРМАНИЯНЫҢ ОТАРЛЫҚ САЯСАТЫ: АФРИКАДАҒЫ GERMAN ОТАРЛАРЫНДАҒЫ РЕФОРМАЛАР, ОЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Германияның отарлық ведомствосының басшысы қызметін атқарған Бернхард Дернбургтің қызметі талданады. Автор мақалада Дернбургтің ең алдымен Германияның Африкадағы ірі отарлары үшін жүргізілген отарлық реформалардың бастамашысы ретіндегі рөлін қарастырады. Сонымен қатар автор Дернбургтің Африкадағы герман отарларына жасаған екі ақпараттық сапарына, сондай-ақ оның Оңтүстік Африкадағы ағылшын иеліктеріне барған сапарына назар аударады.

Автор Дербург ұсынған отарлық реформалардың негізгі бағыттарын да талдайды. Олардың қатарында елдің отарлық ведомствосын қайта ұйымдастыру, ірі кәсіпкерлерді отарларға инвестиция салуға тарту, сондай-ақ Германияның отарлық саясатын жүргізуде Ұлыбританияның отарлық тәжірибесін пайдалану мәселелері бар.

Мақалада 1906-1910 жылдардағы реформалардың нәтижелері мен шектеулері де қарастырылып, «Дербург дәуірінің» герман отарлық саясаты тарихындағы орны айқындалады. Қорытындысында бұл кезең Германияның Африкадағы отарларын басқару жүйесін кешенді түрде жаңғыртуға бағытталған әрекет болғаны көрсетіледі. Алайда жоспарланған өзгерістерді жүзеге асыру ішкі саяси, қаржылық және халықаралық факторлардың әсерінен толық жүзеге аспағаны атап өтіледі.

Сондай-ақ мақалада Дербург реформаларының Германияның Африкадағы ұзақ мерзімді отарлық стратегиясының қалыптасуына ықпалы, сондай-ақ XX ғасырдың басындағы халықаралық отарлық бәсекелестік контекстіндегі маңызы қарастырылады. «Дербург дәуірі» Германияның отарлық басқару жүйесін институционалдандырудың маңызды кезеңі болғаны және теңізден тыс аумақтарды жалпыимпериялық экономикалық жүйеге интеграциялау талпынысын көрсеткені атап өтіледі. Сонымен бірге экономикалық мүдделер, саяси амбициялар және метрополияның нақты мүмкіндіктері арасындағы қайшылықтар қол жеткізілген нәтижелердің шектеулі болуына әсер еткені көрсетіледі.

Кілт сөздер: Бернхард Дербург, отарлық дағдарыс, отарлық реформалар, ақпараттық сапарлар, Германияның Шығыс Африкасы, Германияның Оңтүстік Батыс Африкасы

Введение

В связи с исследованиями колониальной истории Германии необходимо рассмотреть ряд вопросов связанных с деятельностью Бернхарда Дербурга (1865-1937), как руководителя колониального ведомства. Надо отметить, что о деятельности Дербурга на посту руководителя колониального ведомства Германии и его реформах написано довольно не много, хотя его деятельность имела определенный успех в реформировании колониальной системы кайзеровской Германии. Назначение Дербурга на пост руководителя колониального ведомства, был вызван прежде всего тем, что еще в 1904 г. им был предложен проект, включавший в себя целый ряд реформ не только по реорганизации колониального управления, но и реформы по экономической деятельности в колониях.

Актуальность исследования была обусловлена необходимостью введения в научный оборот малоизвестных материалов о деятельности Бернхарда Дербурга, как руководителя колониального ведомства в проведении колониальных реформ в крупнейших колониях Германии на африканском континенте. Исследование деятельности Дербурга, как колониального политика раскрывает внутриполитическую борьбу в Германии в проведении дальнейших мероприятий по колонизации африканских колоний.

Материалы и методология исследования.

При рассмотрении темы о деятельности Бернхарда Дербурга и его колониальных реформ важное значение приобретают архивные документы Федерального архива Германии, в фондах которого сосредоточены материалы освещающие вопросы подготовки инспекционных поездок, а также мнение различных политических кругов Германии по вопросам дальнейшего проведения колониальной политики страны. Немаловажную роль для более тщательного анализа деятельности Дербурга на посту руководителя колониального ведомства страны и оценки его реформ в африканских колониальных владениях приобретают материалы периодической печати.

В статье на основе архивных материалов и публикаций прессы автор попытался показать основные этапы подготовки инспекционной поездки государственного секретаря колониального ведомства Дербурга первоначально в Германскую Восточную Африку (1907 г.), а затем в Британскую Южную Африку и Германскую Юго-Западную Африку (1908 г.).

Инспекционные поездки в африканские колонии, которые совершил Дербург имели важное значение для совершенствования управленческой структуры в африканских колониях, а также реформированию экономической и хозяйственной системы в африканских колониях Германии.

Обсуждение.

К началу Первой мировой войны возросли интересы европейских колониальных держав в проведении совместных мероприятий в Африке, несмотря на все более усилившиеся противоречия. В этом смысле особенно важное значение приобретает деятельность Бернхарда Дербурга (1906-1910 гг.) на посту государственного секретаря колониального ведомства, который в своих представлениях о дальнейшем экономическом и хозяйственном развитии немецких колоний в Африке ориентировался на модель колонизации Великобритании [1, с. 112-113].

Период перед назначением Дербурга на пост главы колониального ведомства Германии, характеризовался борьбой в рейхстаге по вопросам дальнейшего проведения колониальной политики, которые стали объектом обсуждения в различных кругах страны. Дискуссию о дальнейших путях развития колониальной политики страны в рейхстаге вызвала речь депутата рейхстага от партии Центр Маттиаса Эрцбергера, который в выступлении 14 декабря 1905 г. отметил, что причины колониальных неудач страны обусловлены ее бессистемной колониальной политикой. Эрцбергер также затронул вопрос о служащих колониального ведомства. «Главное обвинение против деятельности колониального ведомства я выдвигаю следующее, что колониальное отделение состоит из некомпетентных служащих, что затрудняет его работу» [2, с.10].

Эрцбергер, так же как и Август Бебель от социал – демократов преследовали определенную цель, информировать некоторые партии представленные в рейхстаге о колониальной политике, а именно подвергнуть критике политику правительства в отношении колоний и оказать влияние на деятельность рейхстага. Однако общей линии в проведении критики правительственной политики в отношении колоний у партии Центр и социал – демократов не имелось. Противоречия по вопросам проведения колониальной политики достигли своего апогея в период 1906 г.

В августе 1906 г. Фридрих Вильгельм Лозбель и Отто Хамман предложили рейхсканцлеру Бюлову кандидатуру Бернхарда Дербурга на пост руководителя колониального ведомства. По их мнению Дербург мог реорганизовать колониальное ведомство и принести новые методы в его деятельность [3, с.13]. В беседе с Бюловым 17 августа 1906 г. Дербург разъяснил основные пункты программы реформ необходимых для экономического и административного развития колониальной политики. В беседе Бюлов также подчеркнул, что для успешного проведения реформ, было важно развитие торговли и индустрии, которые высказывают определенные экономические круги страны.

30 августа 1906 г. Дербург получил предложение возглавить колониальное отделение и в дальнейшем согласие на постановку вопроса в рейхстаге об организации имперского колониального ведомства. Еще перед тем, как Дербург дал согласие на принятие руководства колониальным ведомством «Kölnische Zeitung» характеризуя его личность писала «Дербург знает точно, что ему предстоит сложная работа, хотя в последнее время он много работал с вопросами нашего дальнейшего колониального развития. И если его деятельность не будет противоречить требованиям канцлера, то мы уверены, что его назначение соответствует необходимости в реорганизации деятельности колониального ведомства» [4, с.3].

5 сентября 1906 г. Дербург согласился с данным предложением и просил бывшего руководителя колониального ведомства Гогенлоэ – Лангебурга сообщить об отставке и назвать нового директора колониального отделения. 5 сентября 1906 г. поэтому поводу газета «Westfälische Zeitung» об изменениях произошедших в руководстве колониального ведомства писала, что «назначение нового руководителя колониального управления Дербурга в прессе было охарактеризовано различными мнениями. И отставка бывшего руководителя

колониального управления Гогенлоэ – Лангербурга не являлось свободным решением последнего» [5, с.2].

По поводу назначения Дернбурга газета «General Anzeiger für Dortmund und die Provinz Westfalen» 8 сентября 1906 г. писала, «что назначение Дернбурга означает кризис управленческой системы колониями» [6, с.5]. Назначение Дернбурга на пост руководителя колониального ведомства рассматривалось нежелательным из различных оснований, однако оно являлось реакцией на возникший кризис в проводимой правительством колониальной политики [7, с.264]. Интерес канцлера Бюлова при назначении Дернбурга на пост руководителя колониального отделения объяснялся тем, что Бюлов был уверен в том, что Дернбург является олицетворением «нового колониального курса». Кроме этого Бюлов считал, что Дернбург соответствует той личности, которая сможет сформировать общественное мнение страны в необходимости дальнейшего проведения колониальной политики [8, с.7].

Позиции правительства Бюлова в конце 1906 г. в проведении политики внутри страны были сильны, однако помимо социал – демократов, со стороны других политических партий были выдвинуты требования по изменению проведения колониальной политики. Во взаимосвязи с войной в Германской Юго-Западной Африке в кругах политических партий господствовало мнение об отказе от колониальных захватов. В результате чего образовалась оппозиция из социал – демократов, партии Центр и мелких политических группировок, которые представляли большинство в рейхстаге. Не только социал – демократы проводили антиколониальную агитацию, но также и другие партии использовали сведения о состоянии в колониях для внутриполитической борьбы в стране. Для правительства возникла опасность, что среди общественности Германии возникнет мнение об отказе на колониальные приобретения [9, с.147].

Восстание в Германской Юго-Западной Африке, требовало принятия решения об усилении колониальных войск, чтобы подавить восстание. В конце 1906 г. правительство потребовало от рейхстага для этих нужд 29 млн. марок. Депутаты партии Центр отклонили это требование, хотя и были готовы согласиться, когда определенные пункты негативной деятельности колониального ведомства будут устранены. С новым руководителем колониального ведомства Бернхардом Дернбургом депутаты партии Центр и социал – демократы не хотели вести разговоры. Поэтому депутаты от партии Центр и социал – демократы отклонили это предложение, что послужило роспуску рейхстага и назначению новых выборов в январе 1907 г. [10, сс.336 - 337].

В связи с создавшейся кризисной ситуацией, Бюлов охарактеризовал рейхстаг и его депутатов, как угрозу для безопасности Германии, так как правительство наоборот заботиться о национальном благополучии страны. Уже в 1907 г. партии представленные в рейхстаге были охарактеризованы им, как враги препятствующие деятельности правительства.

В декабре 1906 г. правительство во главе с канцлером Бюловым подверглось резкой критике со стороны партии Центр и социал – демократов во главе с Бебелем. В период все нарастающей критики канцлер Бюлов надеялся убедить депутатов рейхстага в том, что он намерен в ближайшее время начать политику по проведению реформ в деятельности колониального ведомства. Однако эти шаги со стороны канцлера не привели к улучшению ситуации, что способствовало в дальнейшем роспуску рейхстага. Несмотря на то, что партия Центр являлась одной из сильнейших оппозиционных сил в рейхстаге, в ней не имелось единого мнения по вопросам колониальной политики.

Руководителем империалистического крыла в партии Центр являлся Маттиас Эрцбергер, который с 1903 г. резко критиковал деятельность и не состоятельность колониального отделения, которое депутатам рейхстага предоставляет не достоверную информацию о положении в немецких колониях. Также не было и единства по вопросам колониальной политики и среди членов социал – демократии. Крыло социал – демократов во главе с Бебелем рассматривали империализм как политику ограбления, для них реформы не представляли

интереса, но главным являлся отказ от колоний. Помимо крыла во главе с Бебелем в немецкой социал – демократии имелись «ревизионисты», которые пропагандировали идею о том, что наличие колониальных владений предполагает для немецких рабочих рабочие места. В предвыборной комании Бюлова, Дернбург выступал с докладами по всей стране, целью которых являлось убедить общественность страны в необходимости наличия колоний [11, с. 697].

В выступлениях Дернбург подчеркивал, что заморские колонии могут управляться цивилизованными методами и при этом приносить прибыли. Его лозунгом являлся экономический империализм. В выступлениях Дернбург также обращал внимание на то, что немецкие колонии в Африке – это мало исследованные регионы, но в ближайшем времени они станут источником величия страны. Для Дернбурга экономические критерии стояли в основе проведения колониальных реформ. Не только нужда Германии в полезных ископаемых и колониальных продуктах, но и участие Германии в на мировом рынке по мнению Дернбурга должна была возрасти, в результате экономических мероприятий в колониях. Следовательно предложенная Дернбургом программа колониальных реформ была прежде всего нацелена на усиление экономических факторов.

В 1906 г. он был назначен директором колониального ведомства, хотя и не имел четких представлений в проведении колониальной политики. Целью данного назначения явилось то, что Дернбург должен был провести реформы по улучшению деятельности колониальной администрации. Дернбург происходил из еврейской семьи и до назначения на пост руководителя колониального ведомства работал банкиром. Назначение Дернбурга на пост руководителя имперского колониального ведомства было положительно оценено в англо – американских кругах [12, с.47].

Рейхсканцлер фон Бюлов 28 ноября 1906 г. лично представил в рейхстаге Дернбурга, как приемника Гогенлоэ – Лангенбурга на посту руководителя колониального ведомства. Бюлов охарактеризовал Дернбурга перед депутатами рейхстага, как личность, которая хорошо информирована в развитии промышленности и обладает основополагающими экономическими знаниями. При этом рейхсканцлер обосновал свой выбор тем, что он надеется на опыт Дернбурга в экономических вопросах, с помощью которых он сможет организовать новое направление в деятельности колониального ведомства страны. 28 ноября 1906 г. Дернбург в выступлении перед депутатами рейхстага обещал рассмотрение различных пунктов критики направленной против колониального ведомства.

После назначения на пост главы колониального ведомства Дернбург приступил к проведению реформ по улучшению деятельности имперского колониального ведомства и вынашивал идею о получении более полных представлений о положении в немецких колониях. Помимо организационных и личностных перестановок в колониальном отделении, Дернбург использовал летний каникулы рейхстага, для ознакомления с содержанием новой работы. Кроме нововведений в колониальном отделении, Дернбург обратил внимание на два основных направления в деятельности колониального отделения. Во-первых, он уделил внимание экономическому развитию колоний. Как основу для проведения реформ в этой области Дернбург предлагал тезис, который высказывал в многочисленных работах об экономической самостоятельности колоний. Однако это предложение Дернбурга нашло сопротивление в кругах общественности и депутатов рейхстага. Второй особенностью деятельности Дернбурга на посту руководителя колониального отделения являлось прекращение колониальных скандалов. Тем более, что канцлер Бюлов требовал не замедлительного расследования. Дернбург реагировал не замедлительно, и уничтожил монопольные договоры фирм Ворманн и Типпельскирх, а также создал специальную комиссию для расследования. Уже после шестимесячного пребывания на посту руководителя колониальной политикой страны, он требовал от губернаторов колоний, чтобы они предоставили долгосрочную программу для решения колониальных проблем имеющихся в колониях [13, с. 113].

Основными пунктами новой рабочей программы руководителя колониального отделения были следующие:

1. Развитие железных дорог и портовых коммуникаций в колониях
2. Развитие сельского, лесного и водного хозяйства
3. Исследование и разработка природных ископаемых
4. Решение рабочего вопроса
5. Решение налогового и таможенного вопроса

Начиная с 1906 г. Дернабург издал многочисленные информативные записки, в которых высказывались мысли об экономическом и финансовом развитии немецких колоний. Однако по мнению Дернабурга возможность проведения экономических и хозяйственных реформ в колониях было возможно при улучшении деятельности управления немецкими колониями, которое по его мнению должно было ориентироваться на британскую систему колониального управления. Период в деятельности колониального ведомства Германии под руководством Бернхарда Дернабурга 1906-1910 гг. в прессе характеризовался, как период прогресса в колониальной политике страны. Дернабург после назначения на пост руководителя колониального ведомства подготовил обширную программу реформ по развитию колоний.

Во-первых, его программа предполагала реформирование немецкого колониального ведомства в колониальное министерство. Во-вторых, в программе по реформированию колониальной политики страны, Дернабургом высказывалась мысль, что немецкое государство должно использовать пример колониальной деятельности Англии, а следовательно должно оказать помощь для организации обучения колониальных служащих. В-третьих, его программа реформ предполагала привлечение крупных предпринимателей и поощрение их активности со стороны государства для строительства железных дорог, портов в колониях.

Правительство после успешных выборов в рейхстаг находилось в положении, когда колониальная политика могла проводиться в его интересах. Главной целью было создание имперского колониального ведомства. В период кризиса колониальной политики, восстаний в Германской Восточной и Германской Юго-Западной Африке, имперское правительство видело необходимость для усиления активности колониальной деятельности, для чего предлагало создание единого колониального министерства, которое бы выполняло политические функции.

17 мая 1907 г. Вильгельм II дал согласие на реорганизацию колониального отделения, которое должно было быть преобразовано в имперское колониальное ведомство. Под руководством канцлера Бюлова, Дернабург как государственный секретарь колониального ведомства определял его деятельность. Важную проблему для успешного проведения колониальной реформы для Дернабурга представляла деятельность Колониального союза, который являлся могучей силой влиявшей на деятельность колониальных обществ, а также на принятие решений по колониальным вопросам. Колониальный союз являлся особенностью в немецкой колониальной политике, так рейхстаг и его решения по колониальным проблемам зависели от деятельности союза, которая влияла на развитие колоний [14, с. 61].

В связи с этим Дернабург был вынужден в сообщении канцлеру Бюлову от 8 июля 1907 г., просить его о прекращении деятельности Колониального союза [15, сс.3-4]. Именно летом 1907 г. произошел перелом, так как Бюлов переслал письмо Дернабурга Вильгельму II, сопроводив его своими замечаниями, из которых было ясно, что канцлер вполне согласен с мнением Дернабурга [16, с.5]. После ознакомления с содержанием письма Бюлова Вильгельм II согласился с мнением канцлера и Дернабурга о запрещении деятельности Колониального союза и дал разрешение Бюлову на проведение необходимых мероприятий.

Прекращение деятельности Колониального союза имело важное значение для обоснования новых целей колониальной политики, и открывало для Дернабурга широкие возможности для проведения колониальных реформ. Дернабург в переписке с Бюловым называл две основные причины, по которым требовалось запрещение деятельности Колониального союза: во-первых, недоверие немецкого общества к деятельности Колониального союза, а во-вторых его не

последовательная позиция в принятии решений по колониальным вопросам между рейхстагом и правительством [17, с.6].

Однако Дернабург не отрицал, что деятельность Колониального союза в ранний период для развития колониального движения была необходима, но в последние годы, как писал Дернабург, Колониальный союз достиг не так много и во многом стал тормозом в развитии колониальной деятельности страны. Помимо этого Дернабург указывал, что во взаимоотношениях с рейхстагом, решения Колониального союза противоречат решениям последнего по колониальным вопросам, а для проведения успешной колониальной политики, как указывал Дернабург, необходимо получение согласия рейхстага. Другой причиной для роспуска Колониального союза, о которой говорилось в письме Бюлова Вильгельму II являлось то, что в связи с увеличением задач колониальной деятельности колониального управления, Колониальный союз не оказывает достаточной поддержки. Улучшение по вопросам финансирования колоний произошло в 1907 г., когда Дернабург провел реформы по распределению финансов для колоний на основе английской и французской моделей. С одной стороны финансовая самостоятельность колоний являлась основным принципом реформирования. Метрополия должна была перенимать только военные расходы, все остальные мероприятия проводившиеся в колониях должны были финансироваться самостоятельно.

С другой стороны была реформирована система перечисления денег, колонии могли получить финансовую поддержку только после принятия решений рейхстага. Дернабург рассматривал вопросы колонизации, как взаимоотношения различных отраслей знания. «Колонизация, развитие плантаций или же переселенческая колонизация, в равной степени одинаковы, так как это означает использование земли, ее природных богатств, фауны и флоры при использовании лучших методов» [18, с.5]. При этом Дернабург отмечал, что важным в процессе колонизации является участие местного населения в этом процессе [19, с.58].

Помимо этого Дернабург указывал, что «колонизация это наука и техника в одном целом, ее невозможно изучить в университетских аудиториях. И главной целью является прежде всего практика, как основа для успешной колонизации» [20, с.12]. Взгляд Дернабурга на английскую модель колониального управления являлся основой колониальных реформ. Германская дискуссия о колониальных реформах не являлась реакцией на колониальные войны, она не являлась также особенностью для Германии по улучшению колониальной политики [21, с.30]. В Англии в это же время также можно было наблюдать развитие идей на улучшение проведения колониальных методов по управлению колониями.

Первая информационная поездка государственного секретаря колониального ведомства Дернабурга в Германскую Восточную Африку началась 13 июля 1907 г. и длилась до 30 октября 1907 г. Дернабург еще ранее говорил о том, чтобы получить представление о необходимости проведения хозяйственных и административных реформах, он видел первостепенную задачу лично ознакомиться с состоянием дел в колониях. Уже после назначения на пост руководителя колониального ведомства, Дернабург сделал заявление, что намерен совершить поездку в колонии, чтобы вынести определенные представления [22, с.34].

В связи с подготовкой поездки Дернабурга в Германскую Восточную Африку газета «Westfälische Tageszeitung» опубликовала информацию следующего характера: «За проектированная информационная поездка руководителя колониального ведомства Дернабурга касается не только колониальных владений Германии в Африке, но также направлена на посещение не которых областей колониальных владений Великобритании в Южной Африке. Дернабург после запрещения рейхстагом деятельности Колониального союза предпримет информационную поездку в Германскую Восточную Африку, где в сопровождении губернатора колонии Рехенберга, он посетит те области колонии, которые в ближайшее время должна быть оказана экономическая помощь» [23, с.6].

26 марта 1907 г. региональная газета «Ohligser Anzeiger» опубликовало интервью Дернбурга о предстоящей поездке в колониальные владения Германии в Африке. В частности статья отмечала, что «Дернбург намерен прежде всего уделить внимание экономическим вопросам» [24, с.1]. Важным для Дернбурга при разработке концепции реформ в Германской Восточной Африке было общение с губернатором колонии Рехенбергом [25, сс.111-114].

27 апреля 1907 г. губернатор Германской Восточной Африки фон Рехенберг отправил письмо в колониальное управление при министерстве иностранных дел, в котором отмечал, что «ему известно из немецких газет о готовящейся инспекционной поездке главы колониального ведомства, в которой также должны принять участие большое количество промышленников. Поэтому я прошу также, чтобы была направлена специальная телеграмма о программе и продолжительности этой инспекционной поездки» [26, с.10].

31 мая 1907 г. Дернбург направил письмо губернатору Германской Восточной Африки фон Рехенбергу, в котором изложил план посещения во время инспекционной поездки в восточноафриканскую колонию. В частности Дернбург писал: «что намерен посетить прежде всего ведомственные учреждения в Дар – эр – Саламе, чтобы лично ознакомиться с их деятельностью. Однако основной целью его пребывания в колонии является ознакомление с хлопковыми плантациями в Садани, и крупными плантациями по выращиванию sisalia и работой фабрики по его переработке в Пангани. Помимо этого он намерен посетить сельскохозяйственный институт в Амани, а также крупные кофейные плантации в районе Восточной Узамбары. Целью его пребывания в колонии также является посещение поселения российских немцев и буров в районе Килиманджаро» [27, с.5].

Исходя из содержания письма, в круг интересов Дернбурга входили не только вопросы экономического характера, но также вопросы связанные с переселенческой политикой. Когда Дернбург приехал в Германскую Восточную Африку, то в колонии происходила дискуссия о причинах восстания Маджи-Маджи и о дальнейших планах развития колонии. Новый губернатор Рехенберг сменивший Гетцена, видел причины восстания Маджи-Маджи в неправильном управлении колонией, в усилении принудительных работ и увеличении налогов [28, с.194].

В связи с малочисленностью рабочей силы и плохой конкуренции восточноафриканского экспорта на мировом рынке, он рассматривал массовое переселение европейцев в колонию и расширение европейских плантаций с использованием африканской рабочей силы мало эффективным. Потребность в рабочей силе для уже существующих плантаций не могла по его мнению существовать на основе принудительного труда, а должна была развиваться на основе свободного рабочего рынка. Рехенберг считал, что дальнейшее экономическое развитие колонии не зависит от образования новых плантаций, а требовал развития условий для упрочнения сельского хозяйства среди местного населения [29, с.163].

Губернатор с его планом реформирования экономической жизни в колонии находился в трудной ситуации, так как его решения для развития Германской Восточной Африки, как переселенческой колонии и его взгляды на развитие хозяйственной деятельности местного населения, с помощью чего он надеялся превратить Германскую Восточную Африку в торговую колонию, нашли сопротивление среди европейских переселенцев. Спор между Рехенбергом и переселенцами особенно ярко прослеживается в восточноафриканской прессе [30, pp.46- 73].

Кроме этого губернатору Рехенбергу было необходимо убедить служащих колониальной администрации в правильности его решений по проведению реформ. Имя Рехенберга тесным образом связано с деятельностью Бернхарда Дернбурга, который разработал программу проведения реформ колониальной системы. Поэтому для Рехенберга более подходящей возможностью для проведения новой политики в колонии были не только тесные отношения с главой канцелярии рейхсканцлера Фридрихом Вильгельмом фон Лозбеллем (1904-1909), но также посещение Дернбургом колонии [31, сс.241 -261].

Основополагающим для Рехенберга являлась организация путешествия главы имперского колониального ведомства. Находясь в Дар – эр - Саламе, Дернабург отправил телеграмму Вильгельму II о благополучном прибытии в колонию. 7 августа 1907 г. Вильгельм II из Швинемюнде послал государственному секретарю Дернабургу телеграмму: « Я благодарю Вас и всех находящихся там немцев за привет из колонии. И если под вашим руководством определенно будущее колоний, которое Отечество воспримет с гордостью и поднимет мужество колонистов, то мы должны не зависимо от состояния дел в колонии работать совместно. Без этого не возможно ожидать прогресса» [32, с.4].

9 августа 1907 г. газета « Badische Presse» опубликовала выдержки из статьи написанные корреспондентом «Daily Mail» Фредриком Вильямом Виле, в которой автор положительно отзывался о личности Дернабурга и его пребывании в Германской Восточной Африке. Корреспондент писал «Дернабург верит в будущее немецких колоний. Он смог заинтересовать определенную группу крупных капиталистов для оказания финансовой помощи немецким колониям» [33, с.5].

После недолгого пребывания в Дар – эр – Саламе и посещения султана на Занзибаре, 10 августа 1907 г. начнется длительное путешествие по железной дороге через Британскую Восточную Африку, целью которой являлось ознакомление с плантациями африканцев. Помимо этого Дернабург посетил в конце сентября кофейные плантации в районе Узамбары и пришел к выводу, что плантации африканцев рентабельнее, чем европейцев [34, с.60].

Фото №1 Дернабург в Германской Восточной Африке [35]

Дернабург так же пришел к мнению, что немецкое правительство должно оказывать помощь плантациям, которые являются рентабельными. При этом сельскохозяйственные предприятия, которые не рентабельны не должны субсидироваться, примером этому служили многочисленные немецкие плантации по производству кофе в Узамбаре [36, с.41].

Bundesarchiv, Bild 146-1982-170-28A
Foto: o. Ang. | 1907 ca.

Фото № 2 Дернбург в Германской Восточной Африке[37]

Посредством собранных представлений Дернбург пришел к мнению, что Германская Восточная Африка по своему экономическому развитию не может являться территорией пригодной для переселения, но она может быть территорией для развития торговли и сельского хозяйства местного населения [38, с.95].

Bundesarchiv, Bild 146-1984-041-07
Foto: o. Ang. | 1907

Фото № 3 Дернбург в Германской Восточной Африке 1907 г. [39]

В секретном сообщении правительству о результатах поездки в Германскую Восточную Африку, Дернбург разъяснил, что африканцы являются «важнейшим и единственным производителем экспорта сельскохозяйственных продуктов» [40, с.37].

В вопросах дальнейшего экономического развития Дернбург следовал планам высказанным губернатором восточноафриканской колонии Рехенбергом. Дернбург подтвердил официально, что местные рабочие не являются ленивыми и уставшими от хозяйства, наоборот они по его мнению являются очень работоспособными. Также в секретном сообщении правительству о результатах поездки в восточноафриканские колонии, Дернбург разъяснил, что местное население колонии является единственной производительной силой способной на производство

сельскохозяйственных продуктов [41, с.37]. На этих основаниях Дербург предлагал отменить принудительный труд, повышение таможенного налога на продукты питания.

В связи с завершением информационной поездки Дербурга в Германскую Восточную Африку «Kölnische Zeitung» писала, что «завершившаяся информационная поездка Дербурга в Германскую Восточную Африку имеет огромное значение, прежде всего потому, что он посетил не только побережье колонии, но и отдельные территории колонии. Поездка Дербурга в Табору объяснялась ее значимостью, так как он хотел ознакомиться с условиями, которые в дальнейшем намеревался использовать при проведении политики строительства железной дороги. Дербург после посещения Табору и округа Танги высказал мысль, что он против государственного принуждения по наему рабочей силы. Помимо этого он предложил работодателям создать совместное объединение по использованию рабочих. Дербург предложил в областях, где существуют плантации, ввести специальный орган комиссаров из местного населения, задачей которых должна являться функция по проверке договоров местного населения с плантаторами. Кроме этого он категорически высказался против принудительных мероприятий по привлечению местного населения к работе. Пребывание государственного секретаря колониального ведомства в Германской Восточной Африке без сомнения должно иметь последствия, особенно для реорганизации управления колонией». [42, с.7]

Четырехмесячная поездка главы колониального ведомства Дербурга с 12.05. 1908 по 22.08.1908 г. первоначально в Великобританию, а затем в Южную Африку и Германскую Юго-Западную Африку, явилась второй крупной поездкой в колониальные владения. В результате второй информационной поездки Дербург интенсивно знакомился с деятельностью английской колониальной администрации, которая по его мнению должна была очень подробно исследована. Цель Дербурга в посещении колоний сводилась к тому, что он хотел немецкие колонии сделать экономически рентабельными. Однако в немецкой колониальной прессе и литературе этому вопросу уделяли мало внимания. Особенно это было связано с дискуссией о информационной поездке Дербурга через Лондон в Германскую Юго-Западную Африку и Британскую Южную Африку. На банкете посвященном чествованию Дербурга в 1908 г. в Лондоне, британский военный министр отметил, что «британское правительство надеется, своими знаниями в области колонизации оказать помощь государственному секретарю». Это высказывание военного министра Великобритании в различных печатных органах Германии было оценно, как угроза немецкой колониальной политике.

В отличие от первой информационной поездки Дербург в 1908 г. первоначально посетил Лондон, где он получил информацию об английской колониальной политике и особенно о ситуации в Британской Южной Африке. В Лондоне Дербург находился с 13.05 по 16.05. 1908 г. , где познакомился с представителями английской колониальной политики и их мнением о его информационной поездке. План его поездки в английской прессе, а особенно прибытие в Лондоне был принят с удовлетворением. Дербург хотел в Лондоне лично встретиться с различными колониальными политиками, и поэтому его посещение и прибытие в Лондоне было не запланировано и носило неофициальный характер. Он использовал в период пребывания в Лондоне хорошие контакты возникшие в период его деятельности как банкира. 2 июня 1908 г. группа во главе с Дербургом прибыла в Капштадт, где была принята премьер – министром южноафриканской колонии Мерриманном[43, с.147 -182]. Целью посещения южноафриканской колонии Великобритании являлось ознакомление с различными предприятиями, законами, которые по мнению Дербурга являлись важными для экономического развития Германской Юго – Западной Африки. Поездка в британские колонии стояла под знаком прежде всего ознакомления с английской системой колониального управления. Эта программа была строго спланирована. Помимо этого посещение Дербургом английских колоний было вызвано, также и тем, что еще с 1907 г. немецкое правительство вело с английским правительством разговоры по различным проблемам и прежде всего о присоединении английских территорий к Германской Юго- Западной Африке. Также генеральный

консул в Капштадте за год перед этим искал возможность подготовить почву для этих разговоров.

Однако по различным причинам до поездки Дернабурга, эти мероприятия не привели к результатам, так как английское правительство, находилось в сложной ситуации, потому что среди общественности Великобритании отдача владений Германии было непопулярным шагом. Представления о будущем решении рабочего вопроса в немецких колониях Дернабург получил в Трансваале, так как там в отличие от Родезии и немецких колоний гарантировалась защита государством, прежде всего рабочим законодательством от насилия предпринимателей. При посещении Наталя Дернабург был проинформирован о развитии сельскохозяйства и проблемах по развитию водного хозяйства. [44, с.23]

14 июля 1908 г. Дернабург прибыл в Германскую Юго-Западную Африку. 6 августа 1908 г. Дернабург вел разговоры в Виндхук с отдельными переселенцами и фермерами, а также с бургамистром Вильгельмом Кюнцем и руководящими служащими губернаторства. В частности в беседе с Кюнцем, Дернабург подчеркнул, что «лучшее обеспечение местного населения, прежде всего медицинские мероприятия и достаточное количество продуктов, должны способствовать в будущем, что из среды местного населения будет комплектоваться рабочая сила колонии» [45, с. 6].

В беседах были затронуты вопросы о здравоохранении, об организации самоуправления, юстиции и дорожного строительства, а также экономические аспекты дальнейшего развития колонии. Германская Юго-Западная Африка произвела на Дернабурга плохое впечатление, так как после восстания местного населения ее экономическая инфраструктура была полностью нарушена.

Заключение

После колониального кризиса 1906 г. завершился первый период германского колониального господства (1885-1906 гг.), так как Дернабург предложил основополагающую реорганизацию колониальной политики. Цель его реформ сводилась к тому, чтобы прекратить бессистемную колониальную политику и достичь экономической рентабельности колоний. Для того, чтобы достичь эти цели, он предложил реформы, включавшие в себя изменения в деятельности колониального управления, экономические и финансовые реформы, а также проведение новой политики в отношении населения колоний. Но особенно важным в реформировании колониальной политики, Дернабург отводил новой политике в отношении местного населения, с ее экономическими и политическими целями, являлась основным пунктом его колониальной программы. Так как для успешной колонизации были важны мирные отношения с местным населением, а также достаточное количество рабочей силы. После собранных сведений в результате информационных поездок в африканские колонии, Дернабург в начале 1908 г. предложил реформирование политики в отношении местного населения колоний.

Однако она была подвергнута критике со стороны национал – консервативных партий, которые совместно с переселенцами в колониях и прессой образовали оппозицию руководителю колониального ведомства, что впоследствии способствовало изменению курса в деятельности Дернабурга.

В период руководства Дернабурга колониальной политикой жизненная ситуация африканцев не улучшилась. Наоборот она ухудшилась в результате деятельности управленческих органов. Политика реформ в «эру Дернабурга» была не чем иным, как политикой ограбления колоний.

Список использованной литературы:

1. Schiefel Werner. Bernhard Dernburg 1865 – 1937. Kolonialpolitiker und Bankier in wilhelminischen Deutschland. – Zürich: Atlantis Verlag, 1974. – 277 p.
2. Erzberger Mattias. Die Kolonial – Bilanz. Bilder aus der deutschen Kolonialpolitik auf Grund der Verhandlungen des Reichstags im Sessionsabschnitt 1905/1906. – Berlin: Germania, 1906. – 93 p

3. Hamman Otto. *Um den Kaiser. Erinnerungen aus den Jahren 1906 – 1909.*- Berlin: Hobbing, 1919. – 106 p.
4. *Kölnische Zeitung* vom 4.09.1906, № 942
5. *Westfälische Zeitung* vom 5.09.1906, № 208
6. *General Anzeiger für Dortmund und die Provinz Westfalen* vom 8.09.1906, № 247
7. Abermeth Katharina. *Heinrich Schnee. Karrierewege und Erfahrungswelten eines deutschen Kolonialbeamten.* Kiel: Solivagus Praeterutum, 2017. – 531 p.
8. Dalwigk zu Lichtenfels, Egon Freiherr von. *Dernburg amtliche Tätigkeit im Allgemeinen und seine Eingeborenenpolitik in Deutsch – Ostafrika im Besonderen.* – Berlin: Reimer, 1911. - 69 p.
9. Wegner Jörn. *Des Kriegs – und die Kolonialfrage in der britischen und deutschen Arbeiterbewegung im Vergleich 1899 – 1914.* Berlin: Metropol Verlag, 2014, - 383p.
10. Stürmer Michael. *Das ruhelose Reich. Deutschland 1866-1914.* Berlin: Siedler, 1994. – 449 p.
11. Pakenham Thomas. *Der Kauernde Löwe. Die Kolonisierung Afrikas. 1876 – 1912.* - Düsseldorf: ECON Verlag 1993. - 813 p.
12. Lindner Ulrike. *Koloniale Begegnungen Deutschland und Großbritannien als Imperial Mächte in Afrika 1880 -1914.* Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2011. - 533 p
13. BArch R 1001/ 767 <Runderlaß Dernburgs vom 17.11.1906 an alle Gouverneure>
14. Spellmeyer H. *Deutsche Kolonialpolitik im Reichstag.* - Stuttgart: Kohlhammer, 1931. – 140p.
15. BArch R 1001/ 6997 <Dernburg an Bülow am 8.07.1907>
16. BArch R 1001/ 6997 <Bülow an Wilhelm II am 11.07.1907>
17. BArch R 1001/ 6997 <Bülow an Dernburg am 22. 07.1907>
18. Dernburg. *Zielpolitik des deutschen Kolonialwesens.* Berlin: Mittler, 1907 – 88 p.
19. Ruppenthal Jens. *Kolonialismus als «Wissenschaft und Technik».* Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007. – 273 p.
20. Dernburg. *Zielpolitik des deutschen Kolonialwesens.* Berlin: Mittler, 1907 – 88 p
21. Gosse Pascal. *Kolonialismus, Eugenik und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland 1850 – 1918.* Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2000. – 266 p.
22. BArch R 1001/ 300 «Geheimer Bericht des Staatssekretärs Dernburg über seine Reise von 13.07 bis 30.10.1907 nach Ostafrika ausgeführte Dienstreise»
23. *Westfälische Tageszeitung* vom 8.03.1907, № 56
24. *Ohligser Anzeiger* vom 26.03. 1907, № 72
25. Methner Wilhelm. *Unter drei Gouverneuren. 16 Jahre Dienst in deutschen Tropen.* Breslau: Korn, 1938. - 452 p
26. Bundesarchiv. Reichskolonialamt. *Akten: Informationsauskunft Dernburg Reisen nach Ostafrika im Jahre 1907, vom 29.05.1907 bis 19.05.1908.* (dane BArch R 1001/ 301 Bd. 1.)
27. BArch R 1001/ 301 Bd. 1.
28. Bald Detlef. *Deutsch – Ostafrika 1900 – 1914. Eine Studie über Verwaltung, Interessengruppen und wirtschaftliche Erschließung.* München: Weltforum – Verlag, 1970. – 238 p
29. Längin Bernd. *Die deutschen Kolonien – Schauplätze und Schicksale 1884 – 1918.* Hamburg 2004
30. Gründer Horst. *Geschichte der deutschen Kolonien.* Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2018. – 368 p.
31. Redeker Dietrich. *Die Geschichte der Tagespresse Deutsch – Ostafrikas 1899 – 1916.* Breslau: Kleist, 1938. - 135 p.
32. Bald Detlef. *Die Reformpolitik von Gouverneur Rechenberg. Koloniale Handelsexpansion und indische Minderheit in Deutsch – Ostafrika 1900 – 1914,* in: *Africana Collecta II* (Hrsg.) von Oberndörfer Dieter. Freiburg in Br.: Bestelmann Universitätsverlag, 1971. - 306 p.
33. *Langenberger Zeitung* vom 8.08. 1907, № 184
34. *Badische Presse* vom 9.08.1907, № 366
35. BArch. Bild 146 – 2007 - 0013

36. Bongard Oskar. *Die Studienreise des Staatssekretärs Dernburg nach Deutsch – Ostafrika*. Berlin: Wilhelm Süsserott, 1908. – 79 p.
37. BArch. Bild 146 -1982- 170 – 28 A
38. BArch R 1001/ 300
39. Bundesarchiv. Bild 146 – 1984 – 041 – 07
40. Zimmermann Adolf. *Mit Dernburg nach Ostafrika*. Berlin: Schwetschke, 1908. – 148 p.
41. BArch R 1001/ 300
42. BArch R 1001/ 300
43. Kölnische Zeitung vom 5.11.1907, № 1148
44. BArch R 1001/ 1462 «Tagebuch Henckel von Donnersmarck»
45. Aufzeichnungen von Dr. Künz über die Besprechung des Staatssekretärs mit den Referenten des Gouvernements vom 6.08 bis 8.08.1908, in: BArch R 1001/1465

References:

1. Schiefel Werner. *Bernhard Dernburg 1865 – 1937. Kolonialpolitiker und Bankier in wilhelminischen Deutschland*. – Zürich: Atlantis Verlag, 1974. – 277 p.
2. Erzberger Matthias. *Die Kolonial – Bilanz. Bilder aus der deutschen Kolonialpolitik auf Grund der Verhandlungen des Reichstags im Sessionsabschnitt 1905/1906*. – Berlin: Germania, 1906. – 93 p
3. Hamman Otto. *Um den Kaiser. Erinnerungen aus den Jahren 1906 – 1909*. – Berlin: Hobbing, 1919. – 106 p.
4. Kölnische Zeitung vom 4.09.1906, № 942
5. Westfälische Zeitung vom 5.09.1906, № 208
6. General Anzeiger für Dortmund und die Provinz Westfalen vom 8.09.1906, № 247
7. Abermeth Katharina. *Heinrich Schnee. Karrierewege und Erfahrungswelten eines deutschen Kolonialbeamten*. Kiel: Solivagus Praeteritum, 2017. – 531 p.
8. Dalwigk zu Lichtenfels, Egon Freiherr von. *Dernburg amtliche Tätigkeit im Allgemeinen und seine Eingeborenenpolitik in Deutsch – Ostafrika im Besonderen*. – Berlin: Reimer, 1911. - 69 p.
9. Wegner Jörn. *Des Kriegs – und die Kolonialfrage in der britischen und deutschen Arbeiterbewegung im Vergleich 1899 – 1914*. Berlin: Metropol Verlag, 2014, - 383p.
10. Stürmer Michael. *Das ruhelose Reich. Deutschland 1866-1914*. Berlin: Siedler, 1994. – 449 p.
11. Pakenham Thomas. *Der Kauende Löwe. Die Kolonisierung Afrikas. 1876 – 1912*. - Düsseldorf: ECON Verlag 1993. - 813 p.
12. Lindner Ulrike. *Koloniale Begegnungen Deutschland und Großbritannien als Imperial Mächte in Afrika 1880 -1914*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2011. - 533 p
13. BArch R 1001/ 767 <Runderlaß Dernburgs vom 17.11.1906 an alle Gouverneure>
14. Spellmeyer H. *Deutsche Kolonialpolitik im Reichstag*. - Stuttgart: Kohlhammer, 1931. – 140p.
15. BArch R 1001/ 6997 <Dernburg an Bülow am 8.07.1907>
16. BArch R 1001/ 6997 <Bülow an Wilhelm II am 11.07.1907>
17. BArch R 1001/ 6997 <Bülow an Dernburg am 22. 07.1907>
18. Dernburg. *Zielpolitik des deutschen Kolonialwesens*. Berlin: Mittler, 1907 – 88 p.
19. Ruppenthal Jens. *Kolonialismus als «Wissenschaft und Technik»*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007. – 273 p.
20. Dernburg. *Zielpolitik des deutschen Kolonialwesens*. Berlin: Mittler, 1907 – 88 p
21. Gosse Pascal. *Kolonialismus, Eugenik und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland 1850 – 1918*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2000. – 266 p.
22. BArch R 1001/ 300 «Geheimer Bericht des Staatssekretärs Dernburg über seine Reise von 13.07 bis 30.10.1907 nach Ostafrika ausgeführte Dienstreise»
23. Westfälische Tageszeitung vom 8.03.1907, № 56
24. Ohligser Anzeiger vom 26.03. 1907, № 72

25. Methner Wilhelm. *Unter drei Gouverneuren. 16 Jahre Dienst in deutschen Tropen*. Breslau: Korn, 1938. - 452 p
26. Bundesarchiv. Reichskolonialamt. Akten: Informationsauskunft Dernburg Reisen nach Ostafrika im Jahre 1907, vom 29.05.1907 bis 19.05.1908. (далее BArch R 1001/ 301 Bd. 1.)
27. BArch R 1001/ 301 Bd. 1.
28. Bald Detlef. *Deutsch – Ostafrika 1900 – 1914. Eine Studie über Verwaltung, Interessengruppen und wirtschaftliche Erschließung*. München: Weltforum – Verlag, 1970. – 238 p
29. Längin Bernd. *Die deutschen Kolonien – Schauplätze und Schicksale 1884 – 1918*. Hamburg 2004
30. Gründer Horst. *Geschichte der deutschen Kolonien*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2018. – 368 p.
31. Redeker Dietrich. *Die Geschichte der Tagespresse Deutsch – Ostafrikas 1899 – 1916*. Breslau: Kleist, 1938. - 135 p.
32. Bald Detlef. *Die Reformpolitik von Gouverneur Rechenberg. Koloniale Handelsexpansion und indische Minderheit in Deutsch – Ostafrika 1900 – 1914*, in: *Africana Collecta II* (Hrsg.) von Oberndörfer Dieter. Freiburg in Br.: Bestermann Universitätsverlag, 1971. - 306 p.
33. Langenberger Zeitung vom 8.08. 1907, № 184
34. Badische Presse vom 9.08.1907, № 366
35. BArch. Bild 146 – 2007 - 0013
36. Bongard Oskar. *Die Studienreise des Staatssekretärs Dernburg nach Deutsch – Ostafrika*. Berlin: Wilhelm Süsserott, 1908. – 79 p.
37. BArch. Bild 146 -1982- 170 – 28 A
38. BArch R 1001/ 300
39. Bundesarchiv. Bild 146 – 1984 – 041 – 07
40. Zimmermann Adolf. *Mit Dernburg nach Ostafrika*. Berlin: Schwetschke, 1908. – 148 p.
41. BArch R 1001/ 300
42. BArch R 1001/ 300
43. Kölnische Zeitung vom 5.11.1907, № 1148
44. BArch R 1001/ 1462 «Tagebuch Henckel von Donnersmarck»
45. Aufzeichnungen von Dr. Künz über die Besprechung des Staatssekretärs mit den Referenten des Gouvernements vom 6.08 bis 8.08.1908, in: BArch R 1001/1465

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI 03.09.03
ЭОЖ/УДК/ UDC 647. 94

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.006>

Ш.Эргашев ^{1*}, Г.Отарбаева ², А.Отарбаева

¹ Университет Ренессанс таълим, г.Ташкент, Республика Узбекистан,
e-mail: 24shuhrat@mail.ru

² НАО Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М. Ауезова
г. Шымкент, Республика Казахстан,
e-mail: gul_4979@mail.ru

³ НАО Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М. Ауезова
г. Шымкент, Республика Казахстан,
e-mail: azha_78@mail.ru

ПЛАНЫ АНТАНТЫ ПО РАЗДЕЛУ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

Статья посвящена одной из важнейших проблем Первой мировой войны – цели раздела Османской империи странами Антанты. Вопрос о турецком наследии, особенно о проливах и Константинополе, сыграл важную роль в возникновении мировой войны 1914-1918 годов. До начала войны все государства Антанты строили свои планы на счет турецких территорий. В статье отмечается, что в последние десятилетия внимание исследователей к истории «периферийных» регионов во время Первой мировой войны значительно увеличилось. В 1914-1918 гг. особенно выражался рост интереса к социально-экономическому, политическому, культурному развитию ближневосточного региона. Автор отмечает, что многие работы так или иначе связаны с историей Османской империи, крупнейшего государства Ближнего Востока в то время. Начавшаяся как война профессиональной армии, Первая мировая война превратилась в войну народов и закончилась разрушением империй, гражданскими войнами, взрывом ненависти и пристрастием к жестокости, которое определило историю всего двадцатого века. В результате Османская империя разделила судьбу многих стран, как победивших, так и побежденных в этой войне. Мультиконфессиональное Османское государство стало одной из крупнейших империй II тысячелетия до нашей эры. Как и империя Габсбургов, она на протяжении длительного времени находилась под властью одной династии, которая правила на троне в течение 644 лет – с 1280 по 1924 годы.

Ключевые слова: Первая мировая война, Османская империя, Антанта, Центральные державы, проливы, Константинополь, Англия, Франция, Германия, Россия

Ш.Эргашев ¹*, Г.Отарбаева ², А.Отарбаева ³

¹Тарих ғылымдарының докторы, Ренессанс университетінің профессоры,
Ташкент қ., Өзбекстан Республикасы, e-mail: 24shuhrat@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті
«Жалпы тарих және музей ісі» кафедрасының меңгерушісі,
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы,
e-mail: gul_4979@mail.ru

³Магистр, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің
«Қазақстан тарихы» кафедрасының аға оқытушысы,
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы,
e-mail: azha_78@mail.ru

АНТАНТАНЫҢ БІРІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗІНДЕ ОСМАН ИМПЕРИЯСЫН БӨЛУ ЖОСПАРЛАРЫ

Аңдатпа

Мақала бірінші дүниежүзілік соғыстың маңызды мәселелерінің бірі – Антанта елдерінің Осман империясын бөлу мақсатына арналған. Түрік мұрасы, әсіресе бұғаздар мен Константинополь туралы мәселе 1914-1918 жылдардағы дүниежүзілік соғыстың пайда болуында маңызды рөл атқарды. Соғыс басталғанға дейін барлық Антанта мемлекеттері өз жоспарларын түрік территорияларының есебіне салды. Мақалада соңғы онжылдықтарда зерттеушілердің Бірінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі «перифериялық» аймақтардың тарихына назар аударуы айтарлықтай өскені атап өтілді. 1914-1918 жылдары Таяу Шығыс аймағының әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени дамуына қызығушылықтың артуы ерекше байқалды. Автор көптеген жұмыстар сол кездегі Таяу Шығыстағы ең үлкен мемлекет Осман империясының тарихымен байланысты екенін атап өтті. Кәсіби армия соғысы ретінде басталған Бірінші дүниежүзілік соғыс халықтар соғысына айналды және империялардың жойылуымен, азаматтық соғыстармен, жеккөрушіліктің жарылуымен және қатыгездікке тәуелділікпен аяқталды. Автор көптеген жұмыстар сол кездегі Таяу Шығыстағы ең үлкен мемлекет Осман империясының тарихымен байланысты екенін атап өтті. Кәсіби армия соғысы ретінде басталған Бірінші дүниежүзілік соғыс халықтар соғысына айналды және империялардың жойылуымен, азаматтық соғыстармен, жеккөрушіліктің жарылуымен және бүкіл XX ғасырдың тарихын анықтаған қатыгездікке тәуелділікпен аяқталды. Нәтижесінде Осман империясы осы соғыста жеңіске жеткен және жеңілген көптеген елдердің тағдырымен бөлісті. Мультиконфессиялық Османлы мемлекеті біздің дәуірімізге дейінгі II мыңжылдықтағы ең ірі империялардың біріне айналды. Габсбург империясы сияқты, ол ұзақ уақыт бойы 644 жылғы тақты басқарған бір әулеттің қол астында болды – 1280 жылдан 1924 жылға дейін.

Кілігі сөздер: Бірінші дүниежүзілік соғыс, Осман империясы, Антанта, Орталық державалар, бұғаздар, Константинополь, Англия, Франция, Германия, Ресей.

Shukhrat Ergashev^{ID*}¹, Otarbayeva K. G. ^{ID}², Otarbayeva A. K. ^{ID}³

¹*Doctor of Historical Sciences, Professor at Renaissance Muslim University,
Tashkent, Republic of Uzbekistan
E-mail: 24shuhrat@mail.ru*

²*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department
of «World History and Museum Studies»
at the South Kazakhstan Research University named after M.Auezov,
Shymkent, Republic of Kazakhstan.
E-mail: gul_4979@mail.ru*

³*Master's degree, Senior Lecturer at the Department of «History of Kazakhstan»
of the M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent,
Republic of Kazakhstan E-mail: azha_78@mail.ru
ORCID: 0009-0003-4538-0860*

THE ENTENTE'S PLANS FOR THE PARTITION OF THE OTTOMAN EMPIRE DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract

The article is devoted to one of the most important problems of the First World War – the goal of dividing the Ottoman Empire by the Entente countries. The issue of the Turkish heritage, especially the Straits and Constantinople, played an important role in the outbreak of the World War of 1914-1918. Before the start of the war, all the Entente states had made their plans for the Turkish territories. The article notes that in recent decades, researchers' attention to the history of the "peripheral" regions during the First World War has increased significantly. In 1914-1918, there was a particularly pronounced increase in interest in the socio-economic, political, and cultural development of the Middle East region. The author notes that many of the works are somehow related to the history of the Ottoman Empire, the largest state in the Middle East at that time. Having begun as a professional army war, the First World War turned into a war of nations and ended with the destruction of empires, civil wars, an explosion of hatred and a predilection for cruelty that defined the history of the entire twentieth century. As a result, the Ottoman Empire shared the fate of many countries, both victorious and defeated in this war. The multi-religious Ottoman state became one of the largest empires of the second millennium BC. Like the Habsburg Empire, it was for a long time under the rule of one dynasty, which ruled the throne for 644 years — from 1280 to 1924.

Key words: World War I, Ottoman Empire, Entente, Central Powers, Straits, Constantinople, England, France, Germany, Russia

Введение

Первая мировая война, ставшей одним из крупнейших конфликтов и трагических событий XX века, привела к разрушению сложившегося в Европе международного порядка. Осенью 1918 года война закончилась. Коалиция «Центральных Держав» – Германия, Австро-Венгрия, Османской империя и Болгария была разгромлена. В победившую коалицию входило 28 государств, но реально судьба Европы и Ближнего Востока оказались в руках Великобритании и Франции. Россия слишком рано вышла из войны, а США слишком поздно в нее вступили и имели слишком мало дипломатического опыта, чтобы оказывать реальное воздействие на послевоенное урегулирование, даже если у них было такое желание. К тому же руководители этих стран по разным причинам не воспринимали традиционных принципов европейской дипломатии [10]. В результате Первая мировая война и вызвавшие ее факторы не были

устранены, а закончились возникновением новых экономических условий, политических и социальных проблем как для стран-победительниц, так и для побежденных [14, С. 349].

Еще в ходе первой мировой войны страны Антанты уже планировали разделить Турцию. При наличии той сложной финансово-экономической ситуации, которая всегда существовала на Ближнем Востоке, согласовать интересы и устремления Антанты представляло, конечно, огромные трудности. Два года происходила в недрах Антанты ожесточенная дипломатическая борьба из-за турецкого наследства, пока не удалось достигнуть некоторого соглашения.

Англия защищала свои огромные колониальные владения и была не прочь округлить их за счет германских колоний в Африке. У Франции были свои интересы на Ближнем Востоке. Так же, хотелось вернуть Эльзас и Лотарингию, потерянные в 1870 г., а также прихватить богатый Саарский угольный бассейн. В России считали жизненно важным отобрать у Турции проливы Босфор и Дарданеллы вместе с Константинополем.

Два года происходила в недрах Антанты ожесточенная дипломатическая борьба из-за турецкого наследства, пока не удалось достигнуть некоторого соглашения.

Материалы и методы исследования.

В статье использованы историко-сравнительный, историко-системный и ретроспективный методы исследования.

Использованная литература на русском языке, хотя она по объему не столь велика, имеет тем не менее важное значение. Особенно ценным, на наш взгляд, являются работы М.П. Павловича, В.В. Коряжина, написанные в 20-годы XX века, «Европейские державы и Турция во время мировой войны. Раздел азиатской Турции» – статья, подготовленная по секретным документам министерства иностранных дел России. Из статьи более позднего периода можно выделить рецензию Е. Саркисова на книгу Л.Ф. Миллера «Краткая история Турции», где автор подходит с точки зрения критического анализа.

Работы турецких авторов – Орала Сандера, Фарида Армаоглы, Дорис Геттинг отличаются тем, что авторы при подготовке своих работ использовали материалы турецких архивов и мемуары участников событий, из которых важное значение с точки зрения критического подхода к событиям имели мемуары Махмуда Мухтар-паши и Ахмеда Иззет-паши.

Результаты и их обсуждение.

Вопрос о разделе Азиатской Турции приобрел не только вполне самостоятельное политическое значение с момента вступления Турции в войну, но и определяющий политику союзных держав для ближайшего послевоенного периода характер. С вопросом о Константинополе и проливах он связан органически и неразрывно: притязания России сделаны были поводом и основанием для приступа к осуществлению притязаний западных держав в азиатских владениях Турции [5, С.1].

Война, следовательно, с самого начала, независимо от участия или неучастия в ней Турции, была войною за существование Турецкой империи. Турция должна была выбирать между выступлением на стороне центральных держав, которое присоединило бы ее силы к борьбе против опасности ее уничтожения, и безвольным, пассивным ожиданием решения своей участи». Такова же была и точка зрения той части младотурецких государственных деятелей, которые, с начала кризиса стояли за выступление Турции на стороне центральных держав.

Необходимо отметить, что и Турция имела свои интересы для участия на стороне центральных держав. Хотя Турция являлась орудием империалистической Германии, она вместе с тем сама имела свои собственные захватнические планы. Осуществить эти планы младотурецкая клика могла только в союзе с кайзеровской Германией, ибо захватнические планы турок были направлены, главным образом, против России.

Известно, что мировая война была начата Германией. Она претендовала на англо-французские колонии, Украину и Прибалтику, стремилась вместе с Австро-Венгрией абсолютно господствовать на Балканском полуострове и дальше – на Ближнем Востоке.

Пока Германия не интересовалась вопросом о турецком наследстве, русско-германские отношения носили самый дружественный характер. Но как только господствующие классы Германии устремили свое внимание на Ближний Восток, русско-германские отношения стали портиться.

Официальное начало войны активизировало дискуссии о «турецком наследстве». Царский манифест гласил, что выступление Османской империи «только ускорит роковой для нее ход событий и откроет России путь к разрешению завещанных ей предками исторических задач на берегах Черного моря». Что это были за «исторические задачи», ни для кого не было загадкой: речь шла о Константинополе и проливах [3, С.328].

План расчленения Османской империи предусматривало особое тайное соглашение 1915 г., авторами которого были дипломатические эксперты англичанин Марк Сайкс и француз Франсуа Жорж-Пико. В 1916 г. к «соглашению Сайкс-Пико», как стали его называть, присоединилась Россия. Кроме того, в 1915 г. была оформлена еще одна тайная договоренность, включавшая памятные записки министра иностранных дел России С.Д. Сазонова и британского посла в Петрограде Дж. Бьюкенена.

По соглашению Сайкс-Пико к России должны были отойти области Эрзурума, Трабзона, Вана и Битлиса, а также часть турецкого Курдистана к югу от двух последних городов. По договоренности Сазонова-Бьюкенена России были обещаны Константинополь (Стамбул) и Черноморские проливы (Босфор, Дарданеллы, побережье Мраморного моря). Правда, передача России Стамбула и проливов была обусловлена существенными оговорками: во-первых, она могла состояться только в том случае, если война будет доведена до победного конца, и, во-вторых, если Англии и Франции осуществят свои собственные планы на Востоке и в других регионах мира. Последняя оговорка делала весьма проблематичной будущую аннексию этих территорий Россией [8, С.57].

В 1915 г. возникает вопрос о будущем Турецкой империи, в связи с попытками держав Антанты привлечь на свою сторону Грецию и Болгарию. Они принуждены обещать первой – территориальные компенсации в Малой Азии, а второй – приобретения в Европейской Турции (Вост. Фракию до линии Энос – Мидия). Среди возникших по этому поводу переговоров Делькассе делает неосторожное замечание о важности для Франции Смирны, как узла французских ж.д., вследствие чего для России, Англии и Франции необходимо «предварительно сговориться о разделе Турции» [6, С. 4].

Конечно, роль застрельщика, как и следовало ожидать, играла здесь Россия. Лишь только Турция вступила в войну (21.X.1914 г.), как все русские буржуазные партии начали требовать осуществления «исторических задач России» на Востоке. Английское правительство пыталось сначала сопротивляться русским притязаниям. В ответ на торжественном заседании Государственной Думы, где Сазонов довольно прозрачно намекал на предстоящий выход России к свободному морю, Э. Грей сделал неприятное разъяснение, что «та политическая форма, которую примет стремление России – будет обсуждаться на мирной конференции». Эти слова руководителя английской политики произвели среди русских империалистически-буржуазных кругов впечатление взорвавшейся бомбы. Негодование было настолько сильно, что информированный Бьюкененом Э. Грей пытался свалить все на Францию, якобы препятствующую утверждению России в проливах. Однако, Делькассе совершенно резонно констатировал, что «узел вопроса находится в Лондоне», что, конечно, прекрасно было известно петербургским дипломатам [10].

Что сделала Османская империя для присоединения к блоку союзных держав? Тот факт, что ее вторая попытка не осуществилась, неизбежно подтолкнул Османскую империю в объятия Германии. В правительстве Турции основными сторонниками союза с немцами были

великий визирь Саит-Халим-паша, военный министр Энвер-паша, министр внутренних дел Талат-бей и председатель парламента Халил-бей. Однако предложение о вступлении в блок Тройственного союза сначала пришло из Австрии, и на основе этого предложения Османская империя 22 июля обратилась к Германии с просьбой о союзе, а по просьбе Вильгельма II Германия начала переговоры о союзе с Османской империей. Известную роль в этом вопросе сыграл австро-венгерский министр иностранных дел граф Берхтольд, подавший 14 июля 1914 г. мысль о союзе; с предложением о заключении союза к Вильгельму II обратился 22 июля 1914 г. Энвер-паша [7, С. 26].

По данным турецких ученых переговоры с Германией начались в Стамбуле 27 июля и продолжались два дня. Турецко-германский договор о союзе был подписан 2 августа 1914 года. Министр финансов Кавит-бей, известный как сторонник союзных держав и военно-морского ведомства, министр Джемаль-паша и многие другие члены кабинета министров не были проинформированы об этих секретных переговорах, но после подписания альянса им сообщили.

По этому договору:

- 1) два государства проявят полный нейтралитет в споре между Австрией и Сербией;
- 2) если в результате военных мер, предпринятых Россией, Австрия и Россия начнут войну и Германия будет вынуждена прийти на помощь Австрии, то к войне присоединится и Османская империя;
- 3) если Османская империя останется под угрозой, Германия будет защищать её с оружием;
- 4) Союз продлится до конца 1918 года и снова будет действовать в течение пяти лет, если одна из сторон не прекратит его.

4 августа 1914 года, когда началась мировая война, Османской империи пришлось бросить кости таким образом раз и навсегда [15].

В дополнение к «договору о союзе» от 2 августа 1914 г. обе стороны подписали в дальнейшем особую конвенцию о положении германской военной миссии в Турции [7, С. 28].

По данным российских источников 28 июля Турция предложила Германии тайный оборонительный и наступательный союз исключительно против России. Предложение было принято, но выступление Турции замедлилось впечатлением, произведенным вступлением в войну Англии, и для того, чтобы победить колебания в среде правящих турецких кругов, «понадобилось самое энергичное давление со стороны центральных держав» [5, С. 55].

Решение Турции вступить в союз с Германией было, несомненно, продиктовано стремлением сохранить империю, и османские лидеры надеялись использовать войну, чтобы провести перестройку империи и защитить ее от дальнейших вторжений. Они понимали, что империя не выйдет из конфликта без изменений [2, С. 12].

Здесь необходимо отметить, что Турция имела свои интересы для участия на стороне центральных держав. Хотя Турция являлась орудием империалистической Германии, она вместе с тем сама имела свои собственные захватнические планы. Осуществить эти планы младотурецкая клика могла только в союзе с кайзеровской Германией, ибо захватнические планы турок были направлены, главным образом, против России. По этому поводу председатель германской восточной комиссии Лепсиус пишет, что турки лелеяли мечту, включить в состав Османской империи Закавказье, Северный Иран, Северный Кавказ, Туркестан. Посол Австро-Венгрии в Стамбуле И. Понятовский в период первой мировой войны сообщил, что правительство Энвер-паши питает надежду на быстрый захват нефтяного Баку [9, С. 83].

Операции англичан в Дарданеллах, угрожавшие, в случае успеха, британской оккупацией Константинополя, чрезвычайно встревожили царское правительство, а оно усилило свой натиск на Англию. В задачи настоящей статьи не входит подробное рассмотрение борьбы за проливы; ограничимся поэтому указанием, что после ряда проволочек со стороны Англии, указывавшей, что она за отсрочку разрешения турецкого вопроса до мирного договора, что Англия не заинтересована в разделе Турции и т. п., все же она принуждена была пойти на уступки.

В марте 1915 г. Франция и Англия отказались в пользу России от того, «что собственно является наиболее ценным приобретением всей войны» - от Константинополя и проливов. Помимо ряда ограничений русского суверенитета в проливах, а также территориальных компенсаций (в Персии) - и Делькассе и Э. Грей указали царскому правительству, что утверждение России на берегах Мраморного моря зависит от разрешения другого вопроса, а именно о разделе азиатских владений Турции.

Как мы видим, вопрос о разделе Османской империи возник в теснейшей связи с устремлением русских империалистов к Константинополю и проливам. Несомненно, что уступка последних России носила чрезвычайно вынужденный характер, как для Англии, так и для «дружественной» Франции. Много месяцев спустя (29/XII 1915 г.) Извольский сообщал Сазонову, что «соглашение о Константинополе и проливах в здешних (парижских) парламентских кругах не особенно популярно, и оно послужило поводом к нареканиям на Делькассе». Но царский империализм в то время еще был слишком силен, и Англии и Франции пришлось идти на уступки, позаботившись о максимальных компенсациях в Азиатской Турции.

В общем, в течение года все великие державы зондировали почву и создавали соответствующие предпосылки для предъявления максимальных территориальных требований [6, С. 50].

Среди завоевательных целей Германии первостепенное место занимал вопрос о Багдадской дороге, тесно связанный с вопросом о гегемонии в проливах и в Константинополе. Немецкая газета «Дейтше Цейтунг» еще в октябре 1899 г. объясняла значение багдадского рельсового проекта, как орудия, с помощью которого Турция будет превращена в немецкую колонию [8, С. 55-56].

В Берлине хорошо знали, что Османская империя из-за младотурецкого переворота 1908 года находилась в состоянии кризиса, внутренние беспорядки и Балканские войны 1912 и 1913 годов привели империю на грани краха. Люди в Берлине были фактически убеждены, что она скоро рухнет. Еще в 1913 году немецкой военной миссии под командованием маршала Отто Лимана фон Сандерса было поручено реформировать Османскую армию. Но когда во время июльского кризиса 1914 года военный министр Турции Энвер-паша предложил Германскому рейху военный союз, который укрепил бы позиции турок на Балканах в долгосрочной перспективе, он был отвергнут. Но в конце июля сам немецкий император Вильгельм II захотел слияния [12].

В мировой войне наряду с другими первоклассными государствами усердно готовилась и царская Россия. Тайные документы, захваченные в архиве министерства иностранных дел на другой день после октябрьского переворота, не оставляют сомнения насчет той основной цели, которую преследовало царское правительство, готовясь к мировой войне. Записки камергера Базили, «Журнал Особого Совещания» 8 февраля 1914 г. и другие документы неопровержимо показывают, в чем заключались основные планы русского империализма. Из этих документов явствует, что планы захвата Константинополя разрабатывались российскими военными сферами еще с 1896 г.

Секретнейшее заседание 8 февраля 1914 года происходило за 5 месяцев до начала мировой войны. На этом совещании разрабатывался план захвата Константинополя и проливов. При этом предусматривалось, что эта операция должна происходить в обстановке общеевропейской войны, и заранее учитывались будущие роли Сербии, Болгарии, Греции, Румынии и других государств. Приняты были определенные решения и журнал совещания представлен на одобрение Николая II. На подлиннике журнала имеется собственноручная стереотипная надпись Николая II: «Всячески одобряю заключение совещания».

Документ этот показывает, что ответственность за мировую войну ни в коем случае не может быть возложена на одну Германию, как бы велики ни были грехи Вильгельма и его клеветов, как бы несомненны ни были стремления [8, С. 53].

Наконец, что касается до Англии, то попутно с Месопотамской кампанией она вступает в оживленные переговоры с арабскими националистами. Она обещает им образование самостоятельного арабского государства, в состав которого входила бы даже Палестина, но ставит непременным условием для этого восстание их против турок.

Именно к этой эпохе относится соглашение между Англией и шейхом Мекки Хуссейном-бен-Али о включении в будущие его владения всей территории распространения арабского языка, т.-е. не только, собственно, Аравии, но и побережья Сирии. Россия осторожно выдвигает встречный проект создания «автономной» Армении с выходом в Средиземное море в одном из портов Киликии. Франция спешит в письменной форме зафиксировать согласие на включение в будущие ее владения в Азиатской Турции Сирии и Киликии. Когда автономной Армении создать не удастся, хотя бы и на бумаге, так как армяне требуют слишком многого, Россия выступает с новым предложением: образовать «независимое» мусульманское государство под главенством, будто бы согласного поднять восстание против султана, Джемал-паши. Наконец, в январе-феврале 1916 г. полоса закулисных интриг кончается: союзники приступают к переговорам сначала в Лондоне, а затем и Петрограде [12].

После этой подготовки державы Антанты приступили, наконец, к заключению соглашений о разделе Османской империи. В феврале 1916 г. уполномоченным Франции Ж. Пико и Англии сэром М. Сайксом был составлен проект раздела Азиатской Турции, который и лег в основу всех дальнейших переговоров.

Основной чертой соглашения было то, что Франции и Англии удалось добиться полного соглашения по вопросу о судьбе арабских областей, входивших в состав Турции. Области эти делились на две категории: на аннексируемые Англией и Францией и на входящий в состав арабского государства, фактически подвластного им.

Франция получила прибрежную Сирию (без Алеппо и Дамаска), а также порты Акку и Кайфу, с прилегающим районом Палестине. В этих территориях они пожеланию могли устанавливать свое прямое или косвенное управление. Что касается до Палестины, то она составила зону, находящуюся под особым интернациональным управлением, форма которого должна была быть установлена по соглашению с Россией и прочими союзниками.

Территории, находящиеся между французской и английской зонами, составили арабское государство или конфедерацию таковых. Лишенная выхода морю, имеющая лишь отрезки железнодорожных путей, область эта, конечно, никогда не смогла бы жить самостоятельной политической жизнью. Франция и Англия, впрочем, вполне предусмотрели это обстоятельство и поделили эту территорию на две части, Северная, включающая Дамаск, Алеппо, Дейр-Эс-Зор и Мосул – составляли зону влияния Франции. Южная, от Мертвого моря до персидской границы – зона влияния Англии. Права назначать советников, устраивать займы и т.п.д. эти области вассальными по отношению к Англии и Франции [12].

Участие Италии в разделе азиатских владений Турции составляет, быть может, самую любопытную страничку истории дипломатических сношений во время мировой войны. Условия вступления Италии в войну на стороне держав Антанты были определены Лондонским Соглашением 1915 г. (26/IV н. ст.), которое устанавливало, что: 1) Италия заинтересована в равновесии сил в Средиземном море и 2) в случае общего раздела Турции она должна получить «соответствующую часть в областях Средиземного моря, прилегающих к Адалии».

В свою очередь Италия требовала аннексии некоторых территорий, в том числе со славянским населением. По секретным договорам 1915 и 1917 гг. ей были обещаны Трентино (Южный Тироль), Истрия с портами Триест и Пула, Далмация, Додеканесские острова, протекторат над Центральной Албанией, существенная доля «турецкого наследства», включая Измир (Смирну), а также увеличение колониальных владений в Африке [4, С. 115].

Несмотря на то, что Италия уже 5 июня 1915 г. объявила войну Австро-Венгрии, а три месяца спустя – Турции, все переговоры о разделе Азиатской Турции совершались в глубочайшей тайне от нее. Это чересчур бесцеремонное отношение союзников переполняет чашу терпения итальянского правительства. Оно спешно составляет меморандум о притязаниях Италии в Малой Азии и вручает его державам. Притязания эти, как и надо было ожидать, носят

совершенно неумеренный характер: итальянцы требуют передачи им трех вилайетов: Конийского, Адалийского и Айдинского (со Смирной), а также равного участия в правах, вытекающих из англо-французского соглашения (напр., в международном управлении Палестиной). Притязания Италии вызывают необычайное озлобление у других держав, главным образом у России и Франции.

Для окончательного определения итальянской доли в Малой Азии в Лондоне устраивается специальное совещание послов. Италии предлагают территорию, начинающийся на юге от Смирны (в Скаланове) и идущую на Ак Шехр – Ак Сарай – до французских границ в Киликии. Итальянцы, однако, категорически отказываются принять эту границу, хотя, по вычислениям Британского Географического Общества, она и гарантирует им зону, «равноценную» французской. Обсуждение итальянских притязаний происходит в необыкновенной атмосфере. Русский посол в Риме Гирс констатирует «раздражение, усиливающееся в последнее время в взаимоотношениях между Францией и Италией», что внушает ему опасения за период после войны. В дипломатической переписке, относящейся к этому времени, можно найти желчные выпады против «крикливых притязаний Италии», «давление Соннино, (итальянский премьер-министр – Ш.Э.) не чуждого некоторого шантажа» и т.п [15].

В политическом отношении для России наиболее значимой неудачей стал провал ее планов выхода в Средиземное море, к важнейшим мировым экономическим коммуникациям путем захвата у Турции Черноморских проливов. Кроме этого, в соответствии с договорами, достигнутых между странами Антанты, в случае победы, Российской империи отходили Константинополь с небольшой территорией, включающей Западное побережье Босфора и Мраморного моря, полуостров Галлиполи (Гелиболу), южная Фракия по линии Энос-Мидия, Восточное побережье Босфора до Измирского залива, острова Мраморного моря, острова Имброс и Тенедос [11, С. 272].

Дипломатия Англии и недостаточная активность российских политиков привели к тому, что эта основная цель России в первой мировой войне не была достигнута. «На апрель 1917 года Император Николай Александрович повелел овладеть Царьградом. Государю удалось победить инерцию слепой и косной Ставки. Два года назад – в апреле 1915 года – операция эта должна была спасти Россию, теперь же все сроки были давно пропущены» [15].

Захватившие в октябре 1917 года власть в Петрограде большевики унаследовали от царского, а позже Временного правительства острую проблему «армянского фактора», прямо влиявшего на их отношения с Османской империей. В этой связи, с одной стороны, уже 20 ноября 1917 года в обращении к мусульманам России и Востока, касаясь вопроса о будущих границах Турции, они заявили, что договор о разделе Турции и отнятии у нее Армении порван и уничтожен (подразумевалось соглашение Сайкс-Пико от 26 апреля 1916 года, которое предусматривало раздел территории Османской Турции между Англией, Францией и Россией). Таким образом, Советская Россия признала границы Османской Турции до 1914 года, отказавшись от каких-либо территориальных притязаний к ней [1, С. 66].

Заключение.

Планы Антанты по разделу Османской империи осуществились не до конца. Поскольку великие державы Европы не смогли воспрепятствовать падению царской России и установлению коммунистического режима, это государство ушло в «себя», готовясь в будущем коренным образом изменить баланс сил не только в Европе, но и во всём мире. Крах Османской империи также оставил вакуум в балансе сил на Ближнем Востоке. Победители войны – Англия и Франция – вместо того чтобы в разумных пределах заполнить этот вакуум, восприняли его как нетронутое пространство для собственного империализма [13].

По Северскому договору, заключенному между Антантой и Турцией в 1920 г. Великобритания получила мандат на управление Ираком и Палестиной, Франция стала государством-мандатарием Сирии и Ливана.

Потеря арабских территорий, по сути, лишь освободила турок от бремени, они перестали быть насильниками единоверцев. Уже через три года после Версаля возникла новая Турция, произошел «распад феодальной исламской империи и построение на ее обломках государства

европейского типа. Несомненно, вдребезги разгромленная Турция оказалась одним из победителей войны: мир для нее стал лучше довоенного» [12].

Таким образом, планы Антанты по разделу Османской империи, осуществились частично. А реальные результаты первой мировой войны совершенно ясно показывает абсурд войн в целом, тем более войн на уничтожение противника, войн истребительных и захвата чужих территорий.

Список использованной литературы:

1. Алиева С.И. Национально-освободительное движение турецкого народа против французской оккупации Мараша в советской историографии // Современная научная мысль 2020. №3. С. 64–77
2. Аюпова Н.И. Основные вехи развития турецко-германских отношений: взгляд из Турции // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2020, № 2, с. 9–19
3. Богомолов И.К. «Больной человек» на тонущем корабле: образ Турции в российской печати времен Первой мировой войны // Имагология и компаративистика. - 2022. - № 18.- С. 323–345. doi: 10.17223/24099554/18/16.
4. Всемирная история в десяти томах. Том VIII.
5. Европейские державы и Турция во время мировой войны. Раздел азиатской Турции (по секретным документам министерства иностранных дел). Под редакцией Е.П. Адамова. – Издание Литиздата НКВД, Москва, 1924.
6. Коряжин В. Раздел Турции во время мировой войны / Новый Восток, 1923, № 4. С. 4 – 55.
7. Лудшувейт Е.Ф. Турция в годы первой мировой войны. 1914–1918 гг. (Военно-политический очерк). – Издательство Московского университета, 1966. Керсновский А.А. История русской армии. Т. 4. – М., 1994.
8. Павлович (Вельтман) М.П. Революционная Турция. – М.: Госиздат, 1921.
9. Саркисов Е. Рецензия на книгу Л.Ф. Миллера «Краткая история Турции». Госполитиздат, 1948 // Известия Академии наук Армянской ССР. Общественные науки. – 1949. - № 4.
10. Фомин А.М. Проблемы Ближнего Востока в англо-французских отношениях в 1918–1923 годах: Автореферат диссертации на соискании ученой степени кандидата исторических наук <https://www.Dissercat.com/content/problemy-blizhnego-vostoka-v-anglo-frantsuzskikh-otnosheniyakh-v-1918-1923-godakh> (14.06.2024).
11. Шаццлло В.К. Первая мировая война 1914–1918: факты, документы. – М., 2003.
12. Doris Götting. Dietürkisch-deutsche Waffenbrüderschaftim Ersten Weltkrieg. <https://www.bpb.de/themen/-europa/tuerkei/184966/die-tuerkisch-deutsche-waffenbruederschaft-im-erstenweltkrieg/>.
13. Sait DİNÇ. Atatürk Döneminde (1920- 1938) Türk Dış Politikasında Gelişmelere Genel Bir Bakış; İkili ve Çok uluslu İlişkiler / Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi.
14. Oral Sander, Siyasi Tarih (lkçalardan 1918'e), 6. Baskı, Ankara, 1998.
15. Fahir Armaoglu. 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995), s.175-176. <https://www.kitapyurdu.com/kitap/20yuzuil-siyasi-tarihi-19141995>.

References:

1. Alieva, S.I. The National Liberation Movement of the Turkish People against the French Occupation of Marash in Soviet Historiography // Modern Scientific Thought, 2020, No. 3, pp. 64–77.
2. Ayupova, N.I. Main Stages in the Development of Turkish–German Relations: A View from Turkey // Bulletin of Nizhny Novgorod University named after N.I. Lobachevsky, 2020, No. 2, pp. 9–19.
3. Bogomolov, I.K. “The Sick Man” on a Sinking Ship: The Image of Turkey in the Russian Press during the First World War // Imagology and Comparative Studies, 2022, No. 18, pp. 323–345. DOI: 10.17223/24099554/18/16.
4. World History in Ten Volumes. Volume VIII.
5. European Powers and Turkey during the World War. The Partition of Asiatic Turkey (Based on Secret Documents of the Ministry of Foreign Affairs). Edited by E.P. Adamov. – Moscow: Litizdat of the People’s Commissariat for Foreign Affairs (NKID), 1924.

6. Koryazhin, V. *The Partition of Turkey during the World War* // *Novy Vostok (The New East)*, 1923, No. 4, pp. 4–55.
7. Ludshuveit, E.F. *Turkey during the First World War, 1914–1918 (Military-Political Essay)*. – Moscow: Moscow University Press, 1966.
8. Kersnovsky, A.A. *History of the Russian Army. Vol. 4*. – Moscow, 1994.
9. Pavlovich (Veltman), M.P. *Revolutionary Turkey*. – Moscow: Gosizdat, 1921.
10. Sarkisov, E. Review of L.F. Miller's book *A Brief History of Turkey*. *Gospolitizdat*, 1948 // *Bulletin of the Academy of Sciences of the Armenian SSR. Social Sciences*, 1949, No. 4.
11. Fomin, A.M. *Problems of the Middle East in Anglo-French Relations in 1918–1923: Abstract of the Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences*. Available at: <https://www.dissercat.com/content/problemy-blizhnego-vostoka-v-anglo-frantsuzskikh-otnosheniyakh-v-1918-1923-godakh> (accessed 14.06.2024).
12. Shatsillo, V.K. *The First World War, 1914–1918: Facts and Documents*. — Moscow, 2003.
13. Götting, Doris. *The Turkish–German Brotherhood in Arms during the First World War*. Available at: <https://www.bpb.de/themen/europa/tuerkei/184966/die-tuerkisch-deutsche-waffenbruederschaft-im-ersten-weltkrieg/>
14. Dinç, Sait. *An Overview of Developments in Turkish Foreign Policy during the Atatürk Era (1920–1938): Bilateral and Multilateral Relations*. Çukurova University, Center for Turkology Research.
15. Sander, Oral. *Political History (from the Earliest Times to 1918)*. 6th ed. Ankara, 1998.
16. Armaoğlu, Fahir. *20th Century Political History (1914–1995)*. pp. 175–176. Available at: <https://www.kitapyurdu.com/kitap/20yuzuil-siyasi-tarihi-19141995>

FTAXP/ МРНТИ/ IRSTI: 03.09.31

ӘӨЖ/УДК/ UDC:930(73) «20»: 94 (560)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.007>

Абдукадыров Н.М. ¹, Акынова А.П. ^{2*}, Еришьева Т.А. ³

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, PhD. Алматы қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

²Абай атындағы ҚазҰПУ, Әлем тарихы кафедрасының Аға оқытушысы, PhD Алматы қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: akynova.aygerim@gmail.com ORCID

³А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы. Қостанай қ., Қазақстан. E-mail: tolkyn_08.03.1987@mail.ru

XIX ғ. 70-жж. ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНДАҒЫ БАЛҚАН МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША ОТТО ФОН БИСМАРКТИҢ САЯСИ ҰСТАНЫМДАРЫ ЖӘНЕ БЕРЛИН КОНГРЕСІ

Аңдатпа

XIX ғасырдың 70-жылдары халықаралық қатынастарда Осман империясының Балқан провинциялары үшін саяси мәселелер күшейді. Бұл кезеңде Осман империясына қарасты болған Болгария, Сербия, Босния және Герцеговина, Румыния сынды провинциялардың тәуелсіздігі мен автономиялық дербестігі жолында әлемдік империялар арасында дипломатиялық тартыс жүрді. Бұл мәселелер Англия, Ресей, Австро-Венгрия және Осман империясы арасында «Шығыс мәселесінің» аясында орын алды. Уақыт өте Балқан мәселелеріне осы кезеңде Еуропада күшейіп келе жатқан Германия араласа бастады. XIX ғ. 70-жж. Балқан мәселелері бойынша бірнеше

халықаралық жиындар ұйымдастырылып, соның ең негізгісі 1878 жылы болған Берлин конгресі болды. Берлин конгресі Кайзерлік Германия канцлері Отто фон Бисмарк тарапынан ұйымдастырылды. Германияның Балқан мәселесіне қатысты саясатына байланысты Бисмарктің өзіндік ұстанымдары қалыптасты. Ғылыми мақалада, герман канцлері Отто фон Бисмарктің аталған кезеңдегі Балқан мәселесіне қатысты саяси ұстанымдары зерттеледі. 1878 жылы болған Берлин конгресінде герман канцлері Отто фон Бисмарктің Осман империясына және еуропалық империяларға деген саясаты ғылыми талдауға түседі. Сонымен қатар, конгрестің барысы мен нәтижелері және Бисмарктің саяси қызметі зерттеледі. Берлин конгресінде болған халықаралық мәселелер мен конгрестің герман-түрік байланыстарына ықпалы қарастырылады.

Кілт сөздер. Осман империясы, «Шығыс мәселесі», Берлин конгресі, Отто фон Бисмарк, Халықаралық қатынастар.

Н.М. Абдукадыров ¹, А.П. Ақынова, ², Т.А. Еришева ³

¹Доцент кафедры Всемирной истории, историографии и источниковедения
КазНУ имени аль-Фараби, PhD, Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

²Старший преподаватель кафедры Всеобщей истории КазНПУ им. Абая, PhD.
Алматы, Республика Казахстан, E-mail: akynova.aygerim@gmail.com

³Старший преподаватель кафедры Истории Казахстана
Костанайского регионального университета имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.
E-mail: tolkyn_08.03.1987@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПОЗИЦИИ ОТТО ФОН БИСМАРКА ПО БАЛКАНСКИМ ПРОБЛЕМАМ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В 70-х ГОДАХ XIX в. И БЕРЛИНСКИЙ КОНГРЕСС

Аннотация

В 70-х годах XIX века в международных отношениях обострились политические проблемы балканских провинций Османской империи. В этот период происходили дипломатические споры между мировыми империями по поводу независимости и автономии таких провинций, как Болгария, Сербия, Босния и Герцеговина, Румыния, входивших в состав Османской империи. Эти вопросы возникали в рамках «Восточного вопроса» между Англией, Россией, Австро-Венгрией и Османской империей. Со временем в балканские вопросы начала вмешиваться Германия, которая в то время набирала силу в Европе. В 19 в. 70-е гг. было организовано несколько международных конференций по балканским вопросам, важнейшей из которых стал Берлинский конгресс 1878 г. Берлинский конгресс был организован канцлером кайзеровской Германии Отто фон Бисмарком. Собственные позиции Бисмарка формировались в связи с политикой Германии по балканскому вопросу. В научной статье рассматриваются политические позиции канцлера Германии Отто фон Бисмарка по балканскому вопросу. В статье анализируется политика канцлера Германии Отто фон Бисмарка по отношению к Османской империи и европейским империям на Берлинском конгрессе. Кроме того, дается историческая оценка итогам конгресса и политической деятельности Бисмарка. Определяются международные вопросы, поднятые на Берлинском конгрессе, и влияние конгресса на германо-турецкие отношения.

Ключевые слова. Османская империя, «Восточный вопрос», Берлинский конгресс, Отто фон Бисмарк, международные отношения.

Abdukadyrov N.M. ¹, Akynova A.P. ², Erisheva T.A. ³

¹Ph.D, associate professor of the Department of World History, Historiography and Source Studies,
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

²KazNPU named after. Abai, Senior Lecturer at the Department of World History Almaty,
Republic of Kazakhstan, E-mail: akynova.aygerim@gmail.com

³Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan,
Kostanay Regional University named after A.Baitursynov. Kostanay, Republic of Kazakhstan,
E-mail: tolkyn_08.03.1987@mail.ru.

POLITICAL POSITIONS OF OTTO VON BISMARCK ON BALKAN PROBLEMS IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 1870s AND THE BERLIN CONGRESS

Abstract

In the 1870s, the political problems of the Balkan provinces of the Ottoman Empire became aggravated in international relations. During this period, diplomatic disputes took place between world empires regarding the independence and autonomy of such provinces as Bulgaria, Serbia, Bosnia and Herzegovina, Romania, which were part of the Ottoman Empire. These issues arose within the framework of the "Eastern Question" between England, Russia, Austria-Hungary and the Ottoman Empire. Over time, Germany, which was gaining strength in Europe at that time, began to interfere in the Balkan issues. In the 19th c. 1870s Several international conferences on the Balkan issues were organized, the most important of which was the Berlin Congress of 1878. The Berlin Congress was organized by the Chancellor of Imperial Germany Otto von Bismarck. Bismarck's own positions were formed in connection with Germany's policy on the Balkan issue. The scientific article examines the political positions of German Chancellor Otto von Bismarck on the Balkan issue. The article analyzes the policy of German Chancellor Otto von Bismarck towards the Ottoman Empire and European empires at the Berlin Congress. In addition, a historical assessment is given to the results of the congress and Bismarck's political activities. The international issues raised at the Berlin Congress and the influence of the congress on German-Turkish relations are determined.

Keywords: Ottoman Empire, "Eastern Question", Berlin Congress, Otto von Bismarck, international relations.

Кіріспе. XIX ғасырда халықаралық қатынастарда Осман империясы үшін еуропалық империялардың саяси-дипломатиялық қысымына қарсы тұру өте ауыр болды. Соның ең негізгілерінің бірі – XIX ғ. 70-жылдары Балқан халықтарының осман билігіне қарсы басқөтерулері менбұл көтерілістерге еуропалық империялардың араласуымен сипатталды. Зерттеу тақырыбының өзектілігін терең анықтау үшін Балқан мәселелері мен оны шешу үшін ұйымдастырылған конференциялар мен оның нәтижелеріне тоқталған орынды. 1875 жылы Босния мен Герцеговинада және 1876 жылы Болгарияда осман билігіне қарсы көтеріліс қимылдары орын алып, ол сұлтан билігі тарапынан басылды. Бұл жағдай Балқан түбегіндегі басқа да халықтардың ашу-ызасын оятты. Мәселеге Балқан халықтарының сұранысы бойынша еуропалық империялар араласты. Осман империясы өз ішкі ісіне еуропалықтардың араласуын негізсіз деп тапты. 1876 жылы Ыстамбұлда, 1877 жылы Лондонда Балқан мәселелерін шешуге арналған конференциялар ұйымдастырылып, онда еуропалық империялар Осман империясынан Балқан провинцияларындағы халықтардың мүддесін қорғау және оларға автономия беру

талаптарын қойды. Мұның барлығы Шығыс мәселесі¹ аясында қарастырылды.

Еуропалық империялардың қойған талаптары Осман империясы тарапынан қабылданбады және оның салдары Болгарияның тағдырын қамтамасыз етуге тек соғыс арқылы мүмкін деген ұстаным қалыптасты. Бұл принципті Ресей, Англия және Австро-Венгрия ұстанып, ақыры еуропалықтар 1977 жылы Ресейдің Осман империясына қарсы соғысу ниетін қолдады. Осылайша, Балқан мәселелері 1877-1878 жж. болған кезекті орыс-түрік соғысына алып келді және ол Осман империясының жеңілуімен аяқталды [1, 609-610 p.].

Қазіргі ғылымда Балқан мәселесі бойынша зерттеулерде әр түрлі көзқарастар мен пікірлер қалыптасып, олардың ең негізгісі бұл мәселеге Кайзерлік Германияның ұстанымдарымен байланысты болып отыр. Сол кезеңде Еуропада ең қуатты мемлекеттің бірі болған Германияның Балқан мәселелеріне деген саяси ұстанымы болды ма? Егер болса қандай деңгейде болды? – деген нақты тарихи сұрақтар туындайтыны анық. Бұл жағдай тақырыптың осы қырынан зерттелуін қажет етеді. Себебі, Германия Балқан мәселесінің бастапқы кезеңіндегі мәселелерде белсенді болмағанымен, оның шешілуі кезеңінде білек сыбана кірісті. Оның басты мысалы 1878 жылғы Берлин конгресі болып ол Шығыс мәселесінің тарихындағы халықаралық жиындардың бірі саналады. Бұл конгресс негізінен Балқан мәселесін шешуге бағытталғанымен, оның мазмұны Осман империясының тағдырымен байланысты болды. Қазіргі кезде конгрестің шешімі мен оған қатысқан ірі саяси тұлғалардың ұстанымдарына қатысты зерттеулер жүргізілуде. Солардың бірі Берлин конгресінің ұйымдастырушысы саналған Отто фон Бисмарктің саясатын зерттеу маңызды тақырыптардың қатарынан орын алып отыр. Соңғы жылдары түркиялық, еуропалық және ресейлік тарихнамада Бисмарктің сыртқы саясатына қатысты тың зерттеулер жүргізілуде. Мұның барлығы «темір канцлердің» халықаралық қатынастардағы беделімен, саяси ықпалымен және тәжірибесімен байланысты болды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу тақырыбы бойынша материалдар көлемді болып, ғылыми жұмыста еуропалық архивтердің материалдардың көшірмелері негізінде дайындалған құжаттар жинақтары қолданысқа тартылды. Зерттеу жұмысында Британ империясының сыртқы істеріне қатысты құжаттарының көшірмелері қолданылды. Отыз алты томнан тұратын бұл құжаттар жинағы Кеннет Борн мен Камерон Уоттың ұйымдастыруымен жарияланып, оның 3-4 томдарында Берлин конгресімен байланысты болған құжаттардың көшірмелері алынып, олар қолданысқа енді [2].

Архив материалдары бойынша жинақталған келесі құжат жинақтары Францияда жарияланған Осман империясының сыртқы саяси тарихына қатысты төрт томнан тұратын аса көлемді құжаттар жинағы болып табылады. Бұл құжаттар жинағын Габриель Норадук жинақтаған [3]. Жинақтың 2-4 томдарында Германияның балқан мәселесіне қатысты саясаты мен онда Отто фон Бисмарктің Осман империясының саяси жағдайына қатысты айтылған ойлары жазылған. Сондай-ақ ғылыми жұмыста, Францияның Ұлттық мұрағаты (Archives Nationales) мен Сыртқы істер министрлігінің мұрағат құжаттарының көшіріліп жинақталған құжаттар жинақтары қолданылды. Мұнда Францияның сыртқы елдермен дипломатиялық байланыстарына қатысты құжаттары жарияланып, ондағы Балқан мәселесіне қатысты болған мәліметтер қолданысқа енгізілді [4].

Келесі кезекте неміс тіліндегі германдық құжаттар жинақтары да қолданысқа енді. Мұндай құжаттар жинақтардың ең негізгілері Ханс Йорг Корнрумфтың 1878 жылғы Берлин конгресі кезінде қабылданған халықаралық құжаттар мен конгресс кезіндегі Германияның Осман империясы мен Балқан мәселесіне деген саяси ұстанымы туралы жариялаған бірқатар құжаттар мен материалдар жинақтары болды [5]. Неміс тіліндегі келесі маңызды деректердің бірі Отто фон Бисмарктің жеке құжаттар жинақтары болып табылады. Бұл жинақ неміс тілінде басылып 9

¹Шығыс мәселесі – XVIII ғ. соңы мен XX ғ. басына дейінгі кезеңде халықаралық қатынастар мен дипломатияда орыналған проблемалық процесс болып, ол – осы кезеңдегі Осман империясындағы тоқырау мен дағдарысқа орай оның иелігін бөлісу жолындағы еуропалық империялардың арасындағы күресімен байланысты болған халықаралық тартыстар мен қарама-қайшылықтар кешеніне берілген атау.

кітаптан құралады. Әрбір томда канцлердің жылдар бойына еткен мемлекеттік қызметі мен атқарған халықаралық жұмыстары нақты фактілермен көрсетілген. Жинақтың 6 томында Берлин конгресіне қатысты материалдар қамтылған [8].

Сол сияқты, Ресей империясының да сыртқы істер бойынша құжаттар жинағы зерттеу тақырыбының негізгі дереккөздерінің қатарынан орын алады [6]. Империялардың сыртқы істер бойынша құжаттары конгрестің мазмұны мен ондағы қатысушылардың ұстанымдарын көрсетуге мүмкіндік береді. Бұлардан тыс ең маңызды дерек, ол конгрестің шешімі бойынша қабылданған Берлин трактатының тексті болып табылады. Трактатта тақырыптың мазмұнына қатысты мәліметтер қамтылған [7].

Зерттеу әдістеріне келсек, мақалада тарих ғылымының дәстүрлі және заманауи әдістері мен принциптері принциптерін басшылыққа ала отырып, ең алдымен Германияның Балқанға қатысты ұстанған саясаты зерттелді және немістердің Осман империясына деген ұстанымдары айқындалды. Зерттеу тақырыбы бірнеше аспектіні қамтып, ол бір жағынан халықаралық қатынастар тарихына арналған жұмыс болса, екінші жағынан жеке тұлғаның принциптері, жеке ойы мен саяси көзқарастары, яғни Отто фон Бисмарктің жеке тұлғалық ерекшеліктері де маңызды орын алғандықтан, зерттеу жұмысында соңғы жылдары тарих ғылымымен бірлесе жүргізілетін пәнаралық әдістер де қолданылды [9]. Оның ішінде Бисмарктің принциптеріне байланысты құқықтық, психологиялық және әлеуметтанулық зерттеулер араласа жүргізіліп, ол жаңа нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік берді.

XIX ғасырда халықаралық қатынастарда Германияның Балқан саясаты мен дипломатиялық байланыстарды қолдану деңгейі туралы халықаралық процестер бойынша анализ жасаған американдық саясаттанушы Д.Хелдтің тұжырымдарын басшылыққа алуға болады. Оның тұжырымы – «халықаралық саясаттың негізгі формалары күрес, ынтымақтастық және келіс-сөздер» – деп саналады. Ғалымның тұжырымы бойынша Бисмарк пен оның халықаралық саясаттағы әріптестері арасында орын алған саяси шиеленістер мен канцлердің Осман империясына жаңа саяси көзқарас пен ықпалдастықтың сипатын көруге болады [10].

Сол сияқты, Бисмарктің халықаралық қатынастар тарихындағы Герман мемлекетінің сыртқы саяси мәселелер призмасы арқылы қарастырылатын бұл процесті зерттеу канцлердің «Шығысқа бет бұру» терминімен сипатталатын Бисмарк саясатының жағдайын талдаумен тығыз байланысты. Мұнда еуропалық империялардың арасынан Германияның Шығысқа көз тізуі халықаралық жағдайды салыстырмалы талдаумен сипатталады. Мұндай салыстырмалы талдау халықаралық құқық субъектілерінің саясатын, саяси процестің [11] негізгі қатысушыларының тұжырымдамаларын, идеяларын, мақсаттары мен мотивтерін салыстыруға және Бисмарктің түріктерге деген саясатын қарастыруға мүмкіндік берді.

Талқылау. Мақаланың тақырыбы әлем тарихымен байланысты болып, отандық ғылымда аз зерттелген тақырыптар қатарынан орын алады. Зерттеу тақырыбы бірнеше мемлекеттің тарихына қатысты болғандықтан, тақырыптың әр түрлі мәселелерімен шетелдік зерттеушілер шұғылданған. Тақырып бойынша мәселелер неміс, кеңестік, ресейлік және түрік тарихшылары мен ғалымдарының зерттеулерінде кездеседі. Зерттеу тақырыбы бойынша арнайы жеке тақырып болмағанымен, Берлин конгресі және сол кездегі халықаралық саясат пен байланыстар туралы қалам тартқан зерттеушілердің еңбектерінде мәселеге қатысты ойлар айтылған.

XIX ғ. соңғы ширегінде Балқан мәселесіне байланысты еуропалық мемлекеттердің Осман империясына саяси қысым жасауы туралы зерттеулер Григор Шолгеннің еңбектерінде де кездеседі. Зерттеуші Берлин конгресін «Шығыс мәселесінің» аясында қарастырып, [12] онда Осман империясы бойынша еуропалық империялардың ұстанымдарын көрсетті. Сол сияқты, Берлин конгресі мен оның мазмұны туралы зерттеу жұмыстары И. Гейсс [13] тарапынан жүргізіліп, ол осы келісімнің мазмұнын талдады және Бисмарктің ұстанымдарын көрсеткен. Бисмарктің дипломатиялық қызметі бойынша арнайы зерттеу жүргізген Бернд Рилл [14] өз еңбегінде Германияның Балқанға және сол кездегі халықаралық ұстанымдарына ерекше тоқталған.

Сол сияқты кеңестік және ресейлік зерттеушілердің еңбектерінде Германияның Шығыс мәселесіне қатысты саясаты және Берлин конгресі мен Бисмарктің ұстанымдарына қатысты мәліметтер берілген. Кеңестік кезеңде Германияның Балқандағы саясаты біржақты қаралып, Бисмарк соғысушы және аса күшті қолбасшы ретінде сипатталды [15]. Сонымен қатар, Бисмарктің кезіндегі саяси дағдарыстар [16] мен «темір канцлер» тұсында Герман империясының Еуропадағы жалпы сипаты мен жетістіктері туралы ғылыми еңбектер жарияланды [17]. Сонымен қатар, ресейлік тарихшылар Берлин конгресінде Бисмарк батысеуропалық империялардың ұстанымын кеңейтті деп тұжырымдайды [18]. Дегенмен, олар Германияның Балқандағы саясаты мен Бисмарктің қызметіне біржақты қарамайды, өйткені Бисмарк ұзақ жылдар бойы Ресей билігімен жақсы байланыста болған [19].

Сол сияқты мәселеге түрік тарихшылары да өз ғылыми бағасын берген. Түрік тарихшылары Рифат Учарол, Балқан мәселелеріне қатысты Сан-Стефано келісімі мен Берлин конгресінің ұйымдастырылған кезіндегі осман-ағылшын саяси қатынастарын зерттеп, ол бұл байланыстарды 1878 жылғы Кипр мәселесі негізінде қарастырды [20]. Оның басты ғылыми тұжырымы, 1877-1878 жылы орыс-түрік соғысының аяқталған соң, Англия Осман империясының Ресейге қарсы дипломатиялық күресінде оған саяси қолдау көрсетіп, есесіне империя құрамында болған Кипрге ешбір кедергісіз саяси бақылау орнатуына қатысты болды. Келесі кезекте, аталған мәселе бойынша іргелі ғылыми зерттеулердің бірі Ильбер Ортайлының еңбегі болды [21]. Зерттеуші, Құлдырау дәуіріндегі осман-герман саяси қатынастары мен Осман империясындағы немістер тарихын зерттеген. Зерттеу жұмысында, сұлтан II Абдулхамит пен канцлер II Вильгельм арасындағы саяси байланыстарға терең тоқталған [22]. Осман империясы мен Германияның сыртқы саяси және экономикалық байланыстар тарихы Мұстафа Өзйүкселдің Берлин-Бағдат теміржолының салыну тарихына қатысты монографиясында қамтылды.

Нәтижелер. XIX ғ. 70-жылдары балқан халықтарының осман билігіне қарсы көтерілген әрекеттерінің нәтижесінде туындаған халықаралық мәселелер дипломатиялық жолмен шешілмейтіні белгілі болды. Ол жоғарыда аталғандай, 1877-1878 жж. орыс-түрік соғысының тууына алып келді. Австро-Венгрия мен Англияның бейтараптығын ескере отырып, 1877 жылы Ресей соғысты бастады. 1878 жылы бұл соғыс түріктердің толық жеңілісімен аяқталды [23, 12-15 р.].

1877-1878 жылдары болған орыс-түрік соғысы 1878 жылы ақпан айында қабылданған Сан-Стефано келісімімен аяқталды. Келісім Осман империясы мен Ресей арасында жасалды. Негізінен, бұл соғыс «Шығыс мәселесі» бойынша Балқандағы саяси дағдарыстарға байланысты туындағандықтан, ол мемлекетаралық емес, халықаралық деңгейде шешілуі тиіс еді. Бірақ, Ресей тарапы мұны елеген жоқ. Сондықтан, Сан-Стефано бейбіт келісімі еуропалық держауалардың тарапынан үлкен сынға ұшырады. Мұнда негізгі қарсылық Англия мен Австро-Венгрия тарапынан көрсетілді. Бұл екі империяның Балқандағы мүдделері маңызды болып, мұнда Англияға Ресейдің түрік бұғаздары арқылы Жерорта теңізіне түсу мүмкіндігі ұнамады, ал Австро-Венгрия болса Босния және Герцеговина үшін саяси әрекеттерді бастады.

Мұнда Ресей үшін Англияның талаптары маңызды болды, себебі, Британ империясы қуатты мемлекет еді. Осыны басшылыққа ала отырып, Ресей әкімшілігі Англиямен келісім жасауға ұмтылды. Ол бойынша 1878 жылы 18 мамырда ағылшын-орыс құпия келісімі жасалды. Келісім Лондонда жасалып, ол Сан-Стефано келісімшартын өзара қайта қарады. Келісімде Англия талаптарын ұсынып, ол бойынша ағылшындардың мүддесіне негізделген бірқатар баптар өзгертілді. Келісімнің құпия болуының себебі мұнда екі мемлекеттің де сыртқы геосаяси мүдделері болды және ол соған негізделіп жасалды. Дегенмен, мұның бәрі жеткіліксіз еді [24, 71-73 с.].

Англия мұнымен шектелмей түріктерге де жақындады. Орыс-түрік соғысы аяқталар шағында, дәлірек айтқанда орыс кемелері Ыстамбұлды атқылай бастаған тұста Англия мұны ауыздықтауға кірісіп британ елшілері соғысты тоқтату үшін дипломатиялық қимылдарға көшкен еді. Мұнда шын мәнінде Англия түріктерге көмектесу мақсатында емес, орыс кемелерінің түрік бұғаздарына түсуден қауіптеніп, сол үшін іске кірісті. Осыдан соң, Англия бұл жолы да әр

кездегідей «саяси ойындармен» әрекет етті. Ыстамбұлдағы британ елшісі Генри Лейард 23 мамырда Түркиямен қорғаныстық одақ туралы құпия келісімге қол қойды. Бұл келісім бейресми түрде Кипр конвенциясы деп аталып, оған сәйкес Ұлыбритания Кипрді бақылау құқығын алды. Ал іс жүзінде Кипр Британ империясына өтті. Осылайша, орыс-түрік соғысы аяқталар шақта Англия өзінің кезекті «саясатының» арқасында Осман империясынан Кипр аралына иелік ету құқығын алды [25, 313 с.].

Сәйкесінше, Англия Осман империясының қауіпсіздігіне кепілдік беріп, егер Ресей Сан-Стефанода белгіленген шектен тыс түзетуді қайта талап ететін болса, Англия оны қолдайтын болды. Осылайша, Шығыс мәселесі аясында «саяси ойындар» Балқанда қайта жанданды. Ол бойынша Англия Балқан жотасын Болгария үшін ең жақсы шекара деп санады. Австро-Венгрия болса, бұрынғы австро-ресейлік келісімдерді бұзғанын жариялады. Мұның себебі, Австро-Венгрия мен Англияның мүдделері бірдей болып, олар Ресейдің Балқан түбегіндегі саяси орнын нығайтуға, ондағы славян халықтарының ұлт-азаттық күреске шығуына, әсіресе ол жерде үлкен славян мемлекеті – Болгарияның құрылуына қарсы болды.

Мұнымен тоқтамаған еуропалық империялар сол кезде күшейіп дамып келе жатқан Германияны да өзіне тартып, оны Ресейге қарсы қойды. Бұл кезде Балқандағы және жалпы Еуропадағы саяси жағдайды ту сыртынан бақылап отырған Германия бұл мәселеге бірден киілікпеді. Ал, Ресейдің еуропалық коалицияға қарсы жаңа соғыс бастауға қауқары жоқ екені көрініп тұрды. Ең негізгі факторлардың бірі бұл кезде Ресей Германиямен жақсы қарым-қатынаста болатын. Бұлай деуіміздің себебі, егер Еуропада Ресей Англиямен тартысқа түсе қалған жағдайда Германияға үміт артқан еді. Бірақ, жағдай өзгеріп кетті. Себебі, Англия мен Австро-Венгрияның Сан-Стефано келісімін қайта қарау туралы ұсынысынан соң Германияның Балқан мәселелеріне деген қызығушылығы артты. Герман империясының сыртқы саясатын өз қолында ұстаған О. Бисмарк бұл мәселені бей-жай қалдырмау керектігін ұғынды. Мұның салдарынан Германия мен Ресей арасында салқындық туды. Осылайша халықаралық мәселелер ушықты. Бұл жолы Ресейдің Германиядан да қолдау күтудің ешбір мүмкіндігі қалмады. Еуропалық империялар Ресейді тығырыққа тіреді.

Балқан мәселелріне кіріскен Бисмарк Германиядағы Ресей елшісімен жеке әңгімелесуде Сан-Стефано келісімін қайта қарайтынын және ол үшін Берлинде конгресс шақыратынын жеткізді. Сондай-ақ елші арқылы бұл халықаралық конгресте қабылданатын келісімшарттың талаптарын талқылауға келісуді ұсынды. Еуропалық империялар тарапынан оқшауланған Ресей Сан-Стефано келісімін алдын-ала жеке мемлекетаралық деңгейде жасалған келісім деп танып, бұл келісімнің шарттарын Берлин конгресінде қайта қарауға келісуге мәжбүр болды. Расында да, Ресей әкімшілігі Балқан мәселелерін өз мүддесіне ғана сай етіп шешуге кіріскен еді. Ал бұл кезде Балқан мәселесі, ең ірі халықаралық саяси ошақтардың бірі саналды. Осыған орай Сан-Стефано келісімі дағдарысқа ұшырап, ол Берлинде халықаралық масштабта қайта қаралатын болды (1, 619-620 pp.).

Берлинде Конгресі және Германияның саясаты

Конгресске Германия канцлері Бисмарк төрағалық етті. Ең маңызды мәселелер әдетте Германия, Ұлыбритания, Австро-Венгрия және Ресей өкілдерінің жеке кездесулерінде алдын ала шешілді, олардың делегацияларын тиісінше Бисмарк, британ премьер-министрі лорд Биконсфилд, Австро-Венгрияның сыртқы істер министрі Д. Андраши және Ресейдің сыртқы істер министрі канцлер А.М. Горчаков басқарды. Сонымен қатар Франция сыртқы істер министрі Уоддингтон, Италия сыртқы істер министрі Корти және Түркия тарапынан Каратеодори паша бастаған делегация өкілдері қатысты. Конгресске Грекия, Румыния, Черногория және Сербия өкілдері де шақырылды [3, 3-7 pp.].

Берлин конгресі 13 маусым бейсенбі күні түстен кейін сағат екіде ресми түрде ашылды, сол кезде барлық қатысушы елдердің делегациялары бұрынғы Радзивилл сарайының бал залына жиналды. Осыдан соң бейресми кездесулер көптеп орын алды. Үкімет басшылары мен сыртқы істер министрлер арасында дау-дамай көбейіп кетті. Ең басты мәселе Осман империясының

Балқандағы территорияларын тәуелсіз мемлекеттерге бөлу және Ресейдің Сан-Стефано келісіндегі талабы бойынша жүзеге асырылған Болгарияның Осман империясынан шыққан аумақтарын түріктерге кері қайтару. Бейресми жекелеген кездесулер мен жалпы отырыстардағы пікір алмасулар кезінде Сан-Стефано шартының ережелеріне қатысты көптеген қарсылықтар жойылды. Дегенмен, егер Бисмарк төраға ретінде конгрестің барысын өзінің қатаң және нақты бақылауында ұстамаса, ескі наразылықтарды оятуы мүмкін болған кейбір мәселелерге қатысты біршама сұрақтар туындап отырды [26].

Конгрестегі негізгі сұрақтар Сан-Стефано келісімімен анықталған Осман империясының Балқандағы территориясы болды. Мұнда, Австро-Венгрия Босния мен Герцеговинаға үміткер болса, Англия Болгарияны, сондай-ақ Түркиядан Ресейге берілген Закавказьені Осман империясына кері қайтару керек болды. Болгария аумағы орыстарды Ыстамбұлға жақындатпайтын буфер есебінде саналды. Бұл мәселелерде Бисмарк өзін алғашқыда бейтарап делдал ретінде көрсетті. Дегенмен, іс жүзінде Австро-Венгрия мен Англияның талаптарын қолдап, Ресейді олардың талаптарын қабылдауға мәжбүр етті. Бұл оның тек еуропалықтар ғана емес, сондай-ақ Осман империясына деген ұстанымын да байқатты. Канцлер бір мезгілде Ресейдің Қара теңіздің еуропалық және азиялық жағалауларына деген талаптарын да, Австро-Венгрияның Босния және Герцеговинаға австриялық әскери қатысуын енгізу саясатын да қолдады. Дей тұрғанмен, еуропалық және ресейлік дипломаттардың Бисмарктың қатқыл мінез-құлқына көңілі толмады [26, 298-310 pp.].

Бисмарк конгресті делегаттарды мейлінше үрейлендіріп, өзінің алып денесімен және қатқыл мінезімен үркітіп, кей кезде өзінше жылулық танытып, лидерлікпен басқарды. Ең бастысы, ол Түркия туралы сөз қозғаудан қымсынбады, Грекия, Сербия және Черногория өкілдеріне де одан кем сөз тиген жоқ. Бірақ, Бисмарк автономиялық Болгария аумағында құқықтары қорғауды қажет ететін халықтарға назар аудару керектігін ескертті.

Конгресте Англия, Австро-Венгрия және Германияның ұстанымдары бір бағытқа ойысты. Ол, яғни Сан-Стефано келісін қайта қарап, тиісті баптарға өзгеріс енгізу және Балқан мәселелерін шешумен сипатталды. Ресей болса бұл талапқа көнуге мәжбүр болып, дегенмен мәселені жан-жақты қарастырылуын жақтады. Бисмарк ұйымдастырушы ретінде осы мәселелерді өте әділ және тең шешілуін жақтады. Ал, келесі кезекте конгрестің негізгі қатысушылары саналған Осман империясының делегаттарының да өзіндік ұстанымдары болды. Еуропалық келіссөзге Осман империясынан мемлекет қайраткерлері - Александр Каратеодори Паша мен Мехмед Али Паша және елші Саадуллах бей қатысты. Мұның алғашқы аталған екеуі Танзимат реформасының негізгі идеологтарының бірі Мехмед Эмин Әли Пашаның ең жақын серіктері еді. Жоғары білімді, еуропалық мәдениетті, тілдерді және саясатты жақсы білетін, діндер мен ұлттардың теңдігін жақтаған Мехмед Эмин Әли Паша империядағы ықпалды тұлға болған.

Осман империясы тарапынан қатысушылардың конгреске қатысты өзіндік пікірі қалыптасты. Олардың айтуынша, конгрестің еуропалық қатысушылары және әсіресе канцлер Бисмарк өздерінің османлы әріптестерін, сондай-ақ Түркияның әрекеттерін берік қалыптасқан стереотиптер арқылы қабылдады. Тіпті теориялық тұрғыдан алғанда, конгреске қатысқан еуропалықтарға Османлы қоғамын реформалау мүмкіндігі абсурд болып көрінгендіктен, пікірталас түрік иеліктерінің аумақтық бөлінуі туралы ғана болды [27].

Берлин конгресінде Каратеодори паша Осман империясының сыртқы саясатын «тиімсіз және қарабайыр» деп санайтынын жасырмаған Бисмарктің үзілді-кесілді мәлімдемелері туралы жазады. Османлы дипломатының пікірінше, Бисмарк өз уәждерін басшылыққа ала отырып, Осман империясын еуропаландыру жөніндегі күш-жігерін бағалап қана қоймай, сонымен бірге тұтастай Шығыстағы жағдайды түсінбейтіндігін бірнеше рет көрсетті. Каратеодори пашаның көрсетуі бойынша жиында Осман империясына қатысты болған барлық шешімдердің конгресс басталмай тұрып-ақ түрік делегаттарының қатысуынсыз келісіліп қойғанын түсініп, жағдайды тез бағамдады. Осы бағытта әрекет ете бастаған түрік пашасы Бисмаркқа Осман мемлекетінің

аса ірі реформалар дайындап, жүргізіп жатқанын түсіндіруге тырысты. Бұған жауап ретінде канцлер Бисмарк ешқандай реформа Еуропа үкіметтері қол жеткізген келісімдерге кедергі келтіре алмайтынын, яғни шешімдердің өзгермейтінін айтты [27, 17-18 с.].

Сонымен, өз кезегінде Бисмарк түрік делегациясына жылы шырай танытпады. Түрік делегаттарының сұрақтары тыңдалғанымен, Бисмарк оған қатты жауап қайтарды. Бисмарк конгрестің мақсаты Еуропадағы бейбітшілікті сақтау екенін және жиында кез келген «сұлтан өкілдерінің» көзқарасына жол бермейтінін ескертті. Тіпті Бисмарк Каратеодориге Түркия Сан-Стефано келісіміне қол қойып қойғандықтан, оның мұнда сөйлеуге де құқығы жоқ екенін айтты. Расында да, түрік делегациясының наразылық білдіретіндей орны жоқ еді. Өйткені, Бисмарк тек түрік делегаттарына ғана емес, барлық мемлекеттердің делегаттарын бақылап оларға да қатқыл үнмен тіл қатып отырды.

Сан-Стефано келісіміне қол қойғандықтан, конгресте Осман дипломатиясы аз рөл атқарды. Олар келіссөздер жүргізуде тең құқылы серіктестер ретінде емес, ірі державалардың саяси мүдделерінің субъектілері ретінде қарастырылды. Австро-Венгрия мен Ұлыбритания Осман империясының өміршеңдігіне жанашырлық танытқандықтан емес, Ресейдің күш-қуаты мен ықпалының өсуіне тосқауыл қоюды көздегендіктен Балқандағы Осман империясының саяси жағдайын қалпына келтіруді жақтады. Конгресте жаңа шекаралар Балқан халықтарының ұлттық мүдделері ескерілмей, тек ірі державалардың билік саясаты арқылы белгіленді [28, 110-115 с.].

Әрине, мұнда жеке кездесулерде болып жатқан процесті жан-жақты түсінген дұрыс. Ол яғни, конгресс отырыстары кезінде түрік делегациясы көп жағдайда талқылаудан тыс қалып қойып отырған. Мұның басты себебі, конгрестің негізгі мазмұны батысеуропалық империялардың Ресейдің Еуропа мен Балқандағы әрекеттерін «ауыздықтау» болғандықтан көптеген кездесулерде шешімдер түрік делегаттарының қатысуынсыз қабылданды. Ал, түрік делегациясы мұны өздеріне құрметсіздік деп түсінген. Бірақ бұл әрине сыңаржақ пікір болып саналады. Өйткені Бисмарк бастаған әлемдік державалардың өкілдері Осман империясының да жағдайына үңілді. Осы тұста айта кетерлік жағдай, конгресте қатысушы империялардың халықаралық беделі мен орнын да түсінген жөн. Бұл жерде ең белсенді және беделдісі Германия мен Англия және Австро-Венгрия болды. Ал, Франция болып жатқан процесті сырттай бақылап, мәселеге аса терең араласпады [3, 335-338 р.].

Берлин шартында қарастырылған мәселелер бойынша конгрестің соңында қабылданған шешімдер мен расталған негізгі ережелер мыналар болды:

Болгарияның автономды мемлекеттік бірлігі түрік сұлтанының қамқорлығымен ресми және заңды түрде құрылды;

Болгарияның оңтүстігінде номиналды түрде Түркияға жататын, бірақ христиандық үкіметі бар Шығыс Румелия провинциясы пайда болды;

Сербия мен Черногория қосымша аумақтар алды және олардың тәуелсіздігін ресми растады. Олардың қатарында Румынияның тәуелсіздігі де бекітілді, ол Бессарабияны Ресейге беріп, оның орнына Солтүстік Добруджаны алды;

Австро-Венгрия Босния-Герцеговинаны оккупациялау және басқару құқығын және Нови-Базарда әскер орналастыру құқығына ие болды;

Грекияға Фессалия мен Эпирдегі шекара сызығын тез арада түзетуге уәде берілді;

Ресейдің Кавказдағы аумағы бекітілді.

Конгрестің шешімі бойынша төраға Бисмарк пен ұйымдастырушылар түрік сұлтаны мен Осман мемлекетінен конгреске қатысушыларды осы алқалы жиынның қабылдану шарттарына сендірді. Сондай-ақ ұлы державалар бақылауымен Осман мемлекетіне өзінің еуропалық провинцияларында реформалар жүргізетініне сендірді. 4 маусымда Ыстамбұлда қол қойылған жеке «Кипр конвенциясы» Ұлыбританияға 1914 жылға дейін ресми түрде заңды түрде Түрік империясының құрамында болған Кипр аралын өзіне қарату құқығын берді [25, 315 с.]. Осылайша, Берлин конгресі өзінің мәресіне жетіп, ол бір айға созылды.

Бисмарктің саяси ұстанымдары

Конгресте Осман империясы туралы мәселе күн тәртібінде болды. Бисмарк бірінші кезекте Германияның империалистік экспансиясынан аулақ болуға тырысты. Сонымен қатар, ол Осман империясының күйреп жатқанын пайдаланып, өздерінің саяси және экономикалық мүдделерін көздейтін Ресей, Австро-Венгрия, Франция, Ұлыбритания және Италия арасындағы Шығыс мәселесін шешудің қиын міндетін түсінді. Конгресте Бисмарк «адал брокер» рөлін атқарды, ол державалардың мүдделері арасында әділ тепе-теңдікті қалыптастырады. Бисмарк тұтастай конгресте үстемдік етті және барлық талқылаулар мен шешімдерді бақылап отырды [29, 335-338 р.].

Салыстырмалы түрде алғанда Бисмарктің бойында империалистік амбициялардың болмауы Герман империясының Орталық Еуропадағы гегемондық жағдайын тұрақтандыруға бағытталған саясаттың бір бөлігі болды. Бисмарктің конгресс барысында тепе-теңдікті ұстауға тырысуы оның Герман империясының беделімен және саясатымен байланыстырылды. Шеткі көзқарас бойынша, неміс рейхінің басқа ірі державалармен салыстырғанда Таяу Шығысқа нақты мүддесі ілгеріден болған жоқ. Германия әдетте аймақтағы статус-квоны сақтау үшін өз ықпалын пайдаланды. Бұл кейінірек Осман империясының басқа ірі державаларға қарағанда көп жағынан тиімдірек Германиямен ынтымақтастық тәжірибесіне ықпал етті [30, 100-103 р.].

Ресей империясының Осман империясына терең енуі Австро-Венгрияға ұнамады және Бисмарк мұны түсінді, сондай-ақ Габсбургтердің Балқан түбегіндегі экономикалық мүдделеріне қауіп төніп тұрғанын сезінді. Ресейдің Балқандағы панславяндық арандатуы (экспансиясы) көпұлтты Габсбургтер империясына да қауіп төндіруі мүмкін еді. Бисмарк конгреске қатысушы монархияларды татуластыруға бар күш-жігерін салды. Ол Германияның шығыс аймақтарға ешқандай гегемондық талаптар қоймағанын баса айтты. Осылайша, Берлин конгресінде Бисмарк бітімгердің қиын міндетін атқаруға тура келді. Мұнда негізінен Австро-Венгрия мен Англия Осман империясына жылы көзқараста болды. Әрине, оның себептері болып, Австро-Венгрия Босния және Герцеговинаға, Англия Кипрге көз тіккен еді. Бір қырынан алғанда Бисмарктің кей жағдайда Осман империясына жылы қабақ танытуы осы державалардың ұстанымына байланысты болды.

Келесі бір фактор, жалпы конгрестің өзі Осман империясының саяси жағдайына байланысты болып жатқандықтан, ол мәселенің түріктерге қатысты екендігі айтпаса да түсінікті еді. Бисмарк бұл конгресте Осман империясын Ресейден кейін екінші кезекке қойғанымен, ол белгілі бір деңгейде түріктердің жағдайына назар аударып отырғанын аңғару қиын емес. Оның басты мысалы ретінде мынаны айтуға болады. 1878 жылы Бисмарк төрағалық еткен конгресте Берлин келісіміне қол жеткізгеннен кейін Осман империясының сұлтаны II Абдулхамит Германияны дос ретінде қабылдай бастады [31, 119 р.].

Айта кетерлігі, Осман мемлекеті мен Германия арасында байланыстарға түрік билігінің Пруссиямен болған байланыстары да ықпал етпей қоймайтыны анық еді. Әрине, бір қырынан қарағанда Бисмарктің саяси ұстанымдары Осман империясы мен Германияның жақындасуының басталғаны туралы бір белгі болды. Бұл туралы Берлин конгресі мен одан кейінгі жылдардағы неміс баспасөзі, солардың бірі Frankfurter Zeitung, дағдарыстан шығу үшін шетелден қолдау іздеуде Портаның (Осман үкіметі) Германияны ескергенін және сұлтан мен үкімет мүшелерінің Ыстамбұлдағы Германия елшісі Принц Ройспен байланысқа шыққаны айтылады. Неміс баспасөзі Түркия туралы конгреске дейінгі және кейінгі жаңалықтарды жан-жақты баяндап, талдап, түрік-герман қарым-қатынастарының жақсаруына үлес қосты [32].

Бисмарк Кайзерлік Германияның құрылуынан кейінгі алғашқы жылдары Осман империясына жанашырлық танытқан жоқ еді. Аздап артқа шегініс жасайтын болсақ, Бисмарктың 1870 жылдардың басындағы стратегиясы ұлы державалар арасындағы шиеленісті шетке қарай бұру болды. Өз мақсатына жету үшін Бисмарк басқа ірі державаларды Африкадағы немесе Таяу Шығыстағы Осман империясының аумақтарын отаршылдық иеліктер мен протектораттарға ие болуға шақырды. Мысалы, 1876 жылы Бисмарк Ұлыбритания Мысырды

өз бақылауына алуы керек, ал Франция Туниске қоныстануы керек деп ұсынды. Соған қарамастан ол бір қырынан алғанда Еуропада емес, шеткері елдерде ірі державаларды бір-біріне қарсы ойнатуды көздеді [32, 297 р.]. Бисмарк Балқандағы оқиғаларға тікелей қызығушылық танытпады және Осман империясымен кез келген тікелей экономикалық және саяси өзара әрекеттесуге бейім болды. Мысалы, Берлин конгресінен екі жыл бұрын Бисмарк өз үкіметінің Шығыс мәселесіне қатысты саясатын айқындап берді: «Мен немістердің бұл мәселелерге белсенді қатысуы идеясына қарсымын, әзірге бұған кірісуге ешқандай негіз көріп тұрған жоқпын» деп өз ұстанымын көрсеткен еді. Бисмарктың басшылығымен Германияның Осман империясына және оның қол астындағыларға қатысты саясаты еуропалық статус-квоны сақтауға негізделген еуропалықтардың мүдделерімен ғана анықталатын болады. Осылайша, Герман империясы еуропалық мемлекеттік жүйенің ішінде адал делдал рөлін алды. Ол делдал ретінде Германия мен Осман империясының қоғамдық пікіріне қызығушылық танытқаны сөзсіз [32, 298 р.].

Бисмарктің конгрестегі бейтарап көзқарасы ресейлік тараптың көңілінен шықпады, ал орыстар Германияның ұстанымы мен мақсатына күдікпен қарады. Халықаралық жағдайда Балқан аймағына қатысты мәселелердің шиеленісіп тұрғанын көрген Бисмарк бұл мәселеге көп ойланды. Ол негізінен Ресейдің саясатын өте жақсы түсінді. Мұнда Ресей үшін Балқанға толық үстемдік ету болса, ал Австро-Венгрия мен Англия Ресейді Жерорта теңізіне қарай жақындатпауға тырысты. Бұл туралы Бисмарк өз естеліктері мен есептерінде жазып қалдырған. Бисмарк өзінің естеліктерінде: «Еуропадағы тәуелсіз және маңызды ұлы державаға қауіп төніп тұр. А.М. Горчаков біздің сүйіспеншілігіміздің сипатын дәлелдеу үшін өзінің егемендігін бізден күмән тудырмайтын айқындықпен мәжбүрлеуге итермелеген біздің бұл мәлімдемеміз Шығыс Галициядан Балқанға дейін орыс мүддесінің соқтығысуына әкелді. Ресей бізбен келіссөздерді үзіп, бізден жасырын болуын талап етіп, Австро-Венгриямен келіссөздерге кіріскен еді. Менің есімде, келіссөздер алғаш рет 1876 жылы 8 шілдеде императорлар Александр мен Франц Йосиф кездескен Рейхштадтағы келісімдердің негізінде кейіннен Пештте жүргізілді. Ол бойынша Берлин конгресі емес, осы конвенция негізінде Австро-Венгрия Босния-Герцеговинаға иелік етеді, ал орыстар түріктермен соғысқан кезде Австро-Венгрияның бейтараптығына сенімді болды» - деп нақты көрсетті.

Ресей дипломатиясының мұндай әрекеттері құпия келісімдер әшкере болған соң белгілі болды. Осы қателігі үшін өз халқының алдында жауапкершіліктен жалтару үшін олар соғыстың қолайсыз нәтижесін неміс саясатына, неміс досының «сенімсіз» деп кінәлауға тырысты, бірақ ол сәтсіз болды. Бисмарк өз естеліктерінде: «Біз ешқашан бейтараптықтан басқа ештеңе уәде еткен емеспіз. Біздің ниетіміз барынша адал болды. Ресейдің Рейхштадт келісімдерін бізден жасыру талабы біздің Ресейге деген сеніміміз бен адал ниетімізді сейілтпеді, керісінше Ресейдің ісіне Берлинде конгресс шақыру арқылы жауап бердік» дейді [33, 410-413 с.].

Истамбұлды басып алудың қолайлы сәтін жіберіп алған Ресей үкіметінің Түркиямен бітімге келуге деген ұмтылысы бас қаланы басып алу үшін Англия және Австро-Венгриямен соғысқа апаратындай әскери күштің жоқтығын дәлелдеді. Ресей саясатындағы сәтсіздіктер сөзсіз князь А.М. Горчаковтың өзінен әлдеқайда жас және «жігерлі пікірлестермен» жауапкершілікті бөлісуінен кейін орын алды.

Берлин конгресінен басталған (тіпті де оған дейін қалыптасқан) Бисмарктің саяси ұстанымдары бұл болашақта Бірінші дүниежүзілік соғыстың ақырына дейін герман империялық саясатының бағытын айқындады. Бұл конгресте ғана емес, бұған дейін де, жақындап келе жатқан соғыс туралы келіссөздер жүріп жатқан кезде, Ресей Бисмарктың оның мүдделерін баяу қорғайтынына сенді. Бірақ, жағдай олай болған жоқ. Бисмарк Ресейдің әрекетін қолдаған жоқ. Соғыстың нәтижесінде белгілі болғандай, Ресей билігі: «біздің жеңімпаз әскерлеріміз түрік астанасына жақындағанда Австро-Венгрия әскері араласуға дайындала бастады» деп өз уәжін де айтты. Әрине, мұнда Ресейдің де өзіндік ұстанымы болып, ол Бисмаркқа үлкен үміт артқан еді. Бірақ, саяси жол басқа арнаға қарай бұрылды [34].

Берлин конгресінде Бисмарк "адал брокер" рөлін сомдағаны белгілі. Бұл рөлдің нәтижесі Ресейге пайда келтіретін Сан-Стефано келісімінің толық бұрмалануы болды [34, 91 с.]. Біріккен Болгарияның құрылуына қарсы еуропалық дипломатия ең үлкен саяси дау шығарды, бірақ кейіннен Болгария бұл бірлестікті Ресейдің жауы ретінде таныды және кейіннен оған мүлдем қарсы болмады. Егер Бисмарк "адал брокер" ретінде емес, Ресейдің табанды және сыналған досы ретінде әрекет етсе, онда істер толығымен басқа арнаға түсетіні анық еді. Бисмарктың өзі мұны жақсы түсінді, сырт көзбен қарағанда ол Ресейдің дипломатиялық жеңілісін дайындады. Сондықтан, Берлин конгресінен кейін ол Австро-Венгриямен одақ құруға күш сала бастады [35].

Конгрестегі саяси әрекеттері арқылы Бисмарк тек еуропалық империялар немесе Осман империясымен арадағы байланысты реттеп немесе нықтап алуға нақты мақсат қоймағанымен, ол осы қимылдарымен Австро-Венгрияны өзіне одақтас ретінде жақындатты. Бисмарк бұл одақ туралы 1875 жылдан кейін ойлана бастаған еді, бірақ Австро-Венгрия бұған ыңғай бермеген болатын. Тек, Австро-Венгрия Батыста көп жеңіліске ұшырағаннан кейін ғана Шығыстағы жағдайынан алаңдап, Бисмарктың ұсынысын қабылдауға асықты, ал граф Андраши отставкаға кетерде 1879 жылы қорғаныс одағын құрды [35, 137 р.].

Конгрестің халықаралық сипаты мен нәтижелері.

Конгресс 13 шілдеде, аяқталды және оның қабылдаған шешімдерін жүзеге асыруда белгілі бір қиындықтар сақталса да, ол жалпыеуропалық дағдарыстың тікелей қаупін жойды. Берлин келісімі Австро-Венгрияны да, Ұлыбританияны да қанағаттандырды. Орыстардың Болгариядағы ықпалы мойындалды, ақырында оларға Кавказдағы жерлер бөлінді, Дунай атырабындағы орыс позициялары да айтарлықтай күшейді. Дегенмен Ресей үшін бұл шешімдердің барлығында аса қанағаттанатындай ештеңе болған жоқ, Ресей саясатындағы көптеген ірі тұлғалардың Бисмарктан көңілдері қалды.

Жалпы, конгрестің халықаралық сипаты мен нәтижесі Еуропадағы тыныштықты қамтамасыз етумен сипатталды. Бірінші кезекте Бисмарктің ұстанымдары конгресте түрік делегациясына қатты ұнамағанымен, ол Осман империясының билігіне, сұлтанға ұнады [36]. Мұны конгрестен кейінгі орын алған қарым-қатынастардың дамуы көрсетті. Осы конгрестен кейін Осман империясы мен Германия арасындағы байланыстардың жаңа бір кезеңі басталды деуге болады. Конгресте және одан кейінгі кезеңде түрік билігі герман канцлерінің өздеріне деген ешбір теріс пиғылы мен қарсылығын байқаған жоқ. Керісінше көп уақыт өтпей-ақ 80-жылдардың басынан-ақ осман-герман байланыстары жақсара бастады және ол болашақта негізгі салалар бойынша жүргізіле бастады [37].

Конгрестің барысы мен нәтижесі неміс дипломатиясы үшін бұрынғы онжылдыққа қарағанда тиімді болды. Еуропада өз беделін қамтамасыз ету және дұшпандық коалициялардың құрылуына жол бермеу мақсатында Бисмарк барлық жағдайға араласты. Бисмарктың өзі бірнеше рет өзінің сыртқы саясатын түрлі дипломатиялық ойындар арқылы жүргізген еді. Бұл қиын жағдайда ол айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді, олардың көпшілігі таза тактикалық сипатта болды. Конгрестің нәтижесі Осман империясы үшін оңтайлы болды. Оның дәлелі конгрестен кейінгі Германияның халықаралық жағдайында Осман мемлекеті ерекше орын ала бастады. Герман билігінің Шығысқа деген өзіндік көзқарастары мен жоспарлары бар еді. Бұл кезде Таяу Шығыста ағылшын-француз экономикасы белсенді болғанымен, ол Осман империясының субъектісі еді [38, 15-20 р.]. Сондықтан немістер османдық Шығысқа қызығушылық танытты. Мұндай қызығушылық Бисмарктің өзінде де болды.

Австро-Венгриямен байланыстары құрылғаннан кейін неміс дипломатиясы Санкт-Петербургпен ынтымақтастықты қалпына келтіруге тырысты. "Мен Австрияны батыс державаларынан қорғау үшін қауіпсіздік саясатымның бірінші кезеңі ретінде белгілей алатын әрекетті жүзеге асыра алдым. Мен екінші кезеңді, яғни Одақты қалпына келтіре алатыныма күмәнім жоқ, үш император, менің ойымша, еуропалық бейбітшілікке ұзақ уақыт кепілдік бере алатын жалғыз жүйе", - деді "темір канцлер" [39].

Алайда, Ұлыбританиямен келісім түрінде Ресеймен жақындасудың баламасы болды. Лондон осы онжылдықтарда "керемет оқшаулау" саясатын жүргізуді таңдағанына қарамастан, Бисмарк оны өз есептерінен шығарған жоқ. Канцлер Азиядағы ресейлік және британдық бәсекелестікті осы екі елдің жақындасуына жол бермейтін және олардың біріне екіншісінің одақтасы ететін ұзақ мерзімді факторлардың бірі деп санады. Шығыс мәселесі Ұлыбританияға Ресейдің империялық ұмтылыстарының барлық қаупін көрсетіп, оны серіктестер табуға мәжбүр етті.

1879 жылдың күзінде Бисмарк Лондонда тиісті жауапты қабылдады, егер Германия Ресейдің амбицияларына қарсы тұра берсе және нәтижесінде Санкт-Петербургпен қақтығыс жағдайында болса, Англияның бұған қандай ұстанымда болатынын сұрады. Англия бұл жағдайда өзінің бейтараптығын білдіретін болды. Британдық дипломаттар бұл жағдайда Францияны қақтығысқа араласудан сақтауға тырысамыз деп жауап берді. Алайда, көп ұзамай Британдық саясаттың басшылығындағы консерваторларды либералдар алмастырды, олар Берлинмен коалицияға бармайтындықтарын мәлімдеді, мұның себебі Парижбен қарым-қатынас бұзылатын еді [40].

Конгрестегі Бисмарктің әрекеті туралы халықаралық басылымдар мен қауымдастық өкілдері жарыса жазды. Бұған әрине бірінші кезекте орыс баспасөзі қарсылық пікір білдіріп, олар Бисмарк әділетсіз болды деп айыптайды. Атап айтқанда, «Санкт-Петербург газеті» былай деп жазды: «Бір патронды ысырап етпей, ол өзі құрған біртұтас Германияны қамтамасыз ету үшін әрқашан қажет деп санайтын саяси комбинацияға қол жеткізді». Ресейлік қоғамдық пікірде Берлин конгресінің шешімдеріне қарсы көзқарас басым болды. Ресей делегациясы қабылданбайтын жеңілдіктерге келіседі деп айыпталып, Бисмарктың мінез-құлқы мен әрекеті сынға алынды [41, 762 с.].

Дегенмен, конгресс шешімдерін дипломатиялық жолдар арқылы ғана мақұлдағандықтан, мұндай жанама ұстанымдарға жол бермеу қажет екендігі алға тартылды. Мұндай пікірлер негізінен славянофилдік ұстанымдағы қауымдастықтар мен олардың өкілдері тарапынан айтылды. Болгарияның түріктердің қоластында қалуы славянофилдер үшін үлкен дипломатиялық жеңіліс және саяси шығын болды. Славянофильдер қоғамда ашық ашуланып, славяндық бостандықтардың осындай шешуші шектеуіне ренжіді. Иван Аксаков көпшілік алдында сөйлеген сөзінде Берлин конгресінде ресейлік дипломатияның жеңілдіктерінен туындаған ащы реніш сезімін білдірді [42, 115-120 с.]. Ол Берлин конгресін Ресей үшін «үш рет қарғыс атқан» келісім деп атады.

1878 жылы Берлин конгресінің нәтижелері халықаралық саясатта Англия мен Австрияның жеңісі және Ресей үшін ауыр дипломатиялық жеңіліс ретінде қабылданды. Сексен жастағы А.М. Горчаков Берлин келісімін өзінің мансабындағы «ең қараңғы бет» деп танып, ол көп ұзамай өзінің қартайғанын және Ресей дипломатиясының әлсірегенін түсіне бастады. Мұнымен бірге император II Александр да бұл конгреске қатысты өз пікірін білдіріп, ол бұл істе өзін кінәлі деп санады. Жалпы, Ресей бұл соғысқа Балқан халықтары үшін Англияның айдауымен кірген еді. Бірақ, Ресей билігі өзінің түріктермен соғысқа кірісуінде және одан кейін Сан-Стефано келісімінің орындалмауы мен ол үшін Берлин конгресінің ұйымдастырылуында Англияның арбауына сеніп қалғанын өте кеш түсінді. Берлин конгресі Ресейдің халықаралық қатынастардағы беделінің төмендету мақсатында ұйымдастырылғанын Ресей билігі кеш түсінгенімен, ешқандай шара қалмады [43, 244-245 с.].

Ресей Осман империясымен Балқанда славян халықтары үшін соғыс жүргізіп, оларды түрік билігінен босатуды көздеді. Бұған орыс билігі мен қоғамында славянофилдік ұстанымдардың жоғары болуы себеп болды. Дегенмен, Берлин конгресінің шешіміне орай Балқан халықтарының біразы тәуелсіздік алғанымен, олар толық азаттыққа қол жеткізе алмады. Ол керісінше халықаралық мәселені күшейте берді. Оның басты мысалдары Бірінші және Екінші Балқан соғыстарында көрінді және онымен тұрмай, Бірінші Дүниежүзілік соғыстың басталуына себеп болды. Бұл туралы Бисмарктің мынадай қанатты сөзі сақталған, ол: «Егер Еуропада соғыс басталса, бұл Балқандағы қандай да бір ақымақтықтың кесірінен болады» деген болатын

[44, 762 с.]. Бұл ойдың басты негізі де Бисмарк осы Берлин конгресінде Балқан мәселесі мен оған ықпал етуші Осман империясының жағдайына терең үңіліп өз бетінше бағамдау жасаған.

Қорытынды. XIX ғ. 70-жылдары Осман империясында Балқан мәселелері аса ірі халықаралық мәселеге айналғаны соншалықты, ол тіпті өзге еуропалық империялардан тыс Германияның назарын өзіне аударды. Кайзерлік Германияның Балқан мәселелеріне араласуы немістердің Шығыс мәселесіне белсенекіріскенінсипаттады. Бұл процесте Бисмарктің рөлі ерекше болды. Германияның Балқан мәселесіне араласуы, оның еуропалық қуатты мемлекеттің бірі ретінде халықаралық істерге кірісуге қауқарлы екенін көрсетті. Оның дәлелі Берлин конгресі кезінде анық көрінді және ол болашақта Германияның халықаралық мәселелерге бел шеше араласуына бастама болды. Берлин конгресін ұйымдастыру мен оған төрағалық етуді қолға алған Отто фон Бисмарк пен басқа еуропалық империялардың өкілдері Балқандағы мәселелерін шешуде өз мақсатына жетті. Онда Отто фон Бисмарктің ықпалы өте мықты болып оның Еуропадағы беделі өсті.

Тақырыптың басты қорытындыларының бірі – Бисмарктің Осман империясына қатысты өзіндік жаңарған халықаралық саяси ұстанымдарымен байланысты. Берлин конгресінде Бисмарктің Осман империясына қатысты ұстанымдары мен саясатының өзгере бастауын және ең бастысы герман-түрік байланыстарының жаңа бір кезеңге өтетінін анық аңғартты. Соңғы зерттеулер Бисмарктің осы конгрестегі және оның жалпы канцлер болған кезіндегі Осман империясына деген ұстанымдарын герман-түрік байланыстарының жаңа фазасы ретіндесипатталып жүр. Бұған талдау жасай отырып, мемлекеттік құрылысы жаңарған Кайзерлік Германия мен Осман империясы арасындағы байланыстар осы Бисмарктің тұсында басталды деп қорытынды жасауға болады. Мұның дәлелі, Бисмарк Еуропадағы өзінің орнын нықтап алу үшін конгресте еуропалық империялардың мүддесіне қорғап Осман мемлекетіне назар аудармағанымен, өзінің Шығыстық бағытындағы саясатының басты объектісі ретінде Осман империясына таңдау жасады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Nurzhigit Abdukadyrov. *The Ottoman Empire and Russia on the Way to the Independence of Serbia in the 'Eastern Question'*. // *The Journal of Slavic Military Studies*, - 2020. №33, - P.608-620, <https://doi.org/10.1080/13518046.2020.1845087>
2. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire*. General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt. – Maryland: University Publications of America. 1984. – Vol.4. – 428 p
3. *Recueil D'actes Internationaux de L'Empire Ottoman*. Recueillis et Publies par Gabriel Effendi Noradounghian. – Liechtenstein: Kraus, 1978. – T. 4. – 605 p.
4. *Ministère Affaires Étrangères. Commission de Publication des Documents Relatifs aux origines de la guerre 1914. Documents Diplomatiques Français 1871-1914*. – Paris: Imprimerie nationale, 1914. – T. 12
5. Kornrumpf H-J. *Die territorialverwaltung im Östlichen teil der Europäischen Türkei vom Berliner Kongress (1878) bis zum den Balkankriegen (1912-1913) nach amtlichen Osmanischen veröffentlichungen*. – München: R.Trofenik, 1983. – 365 s
6. Otto von Bismarck. *Werke in Auswahl. Acht Bände. Sechter Band. Erinnerung und Gedanke*. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 1976. – 779 s.
7. *Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917* / Под ред. Е.А. Адамова, сост. И. В. Козьменко. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. – 464 с.
8. *Берлинский трактат. 1 (13) июля 1878 года* // Ф. Мартенс. *Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами, т. VIII. Изд. 1888, стр. 639-675.*

9. Поршинева О.С. Роль междисциплинарности в интеграции истории и социальных наук: феномен социально-научной истории // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «История России». – 2013. – № 3. – С. 5-20
10. Held David. *Stanford Political Theory and the Modern State: Essays on State, Power, and Democracy*, - California: Stanford University Press, 1989, - 265 p.
11. Холдоров О.Н. Соотношение категорий «актор» и «субъект», «участник», «агент» в политической теории // Вестник Поволжского института управления. 2016. – №4(55). – С.128-133.
12. Schöllgen Gregor. *Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914*. – München: Oldenbourg, 2000, - 514 s.
13. Imanuel Geiss. *Der Berliner Kongress 1878: Protokolle und Materialien*. – Boppard: Boldt, 1978. – 428 s.
14. Bernd Rill. *Der Berliner Kongress von 1878 - Bismarcks Meisterstück?: ein Erfolg europäischer Friedensdiplomatie*. – Berlin: Verlag Dr. Köster, 2022. – 356 s.
15. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / Акад. наук СССР. Ин-т истории. – 2-е изд., доп. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. – 608 с
16. Хвостов В.М. Кризис внешней политики Бисмарка [The Crisis of Bismarck's Foreign Policy]. // Историк-марксист. – 1934. – № 3. – С. 31-79
17. Чубинский, В.В. Бисмарк: политическая биография / В.В. Чубинский. – Москва: Мысль, 1988. – 414 с
18. Власов Н.А. Отто фон Бисмарк. Путь к вершинам власти. - СПб.: «Евразия», 2019. - 128 с.
19. Дударев В.С. Бисмарк и Россия. 1851-1871 гг. – СПб: Издательство: Алетейя, 2021. – 688 с.
20. Uçarol R. *Kıbrıs sorunu ve Osmanlı-İngiliz anlaşması*. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978 – 145 s
21. Ortaylı İ. *Osmanlı imparatorluğunda alman nüfüzü*. – İstanbul: Kaynak Yayinlari, 1983. – 155 s.
22. Özyüksel Murat. *Osmanlı-alman ilişkilerinde Anadolu-Bagdat demiryolları*. – İstanbul: Arba yayınları, 1988. – 306 s.
23. Quintin Barry. *War in the East: A Military History of the Russo-Turkish War 1877-78*. Helion and Company, 2012. – 576 p
24. Özkan Efe. *An Analysis of the Effect of the 1878 Berlin Treaty on Diplomatic Policy Making*. // Journal of Southeastern European Studies, – 2022, №38. - P.63-86
25. Metin Menekşe. *Berlin Konferansı Sonrasında Osmanlı-İngiliz İlişkileri'nde: "Kıbrıs Meselesi" (1878-1923)*. // Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi. – 2013. №1. – S. 309-325
26. Alan Palmer. *Bismarck*. – New York: Charles Scribner's Sons. 1976. – 326 p.
27. Михнева Р., Колев В. Берлинский конгресс 1878 г. глазами фанариота Александра Каратеодори-паши. // Вестник МГИМО-Университета. – 2021. – 14(4). – С. 7-25
28. Rhode Gotthold, *Der Berliner Kongress und Südosteuropa*. // In: *Bismarcks Außenpolitik und der Berliner Kongress*, Hg. Karl Otmar Freiherr von Aretin, -Wiesbaden 1978, – S.107-130
29. Roderic H. Davison, „The Ottoman Empire and the Congress of Berlin“, Ralph Melville und, Hans-Jürgen Schröder (eds.), *Der Berliner Kongreß von 1878: die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, – Wiesbaden: Steiner, 1982, – P. 205-223.
30. Armin Kössler. *Aktionsfeld Osmanisches Reich: die Wirtschaftsinteressen des Deutschen Kaiserreiches in der Türkei 1871-1908: (unter besonderer Berücksichtigung europäischer Literatur)*. Phil. Diss. Freiburg. 1978, – New York, Arno Press, 1981 – 429 s

31. Tekemen Altıntaş. 1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri Islahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler // *Asia Minor Studies*, – 2016, – 4(8), – P 110-125
32. Gencer Mustafa. The Congress of Berlin (1878) in Context of the Ottoman- German Relations. // *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. – 2014, №12. – P. 293- 313
33. Бисмарк Отто фон: Воспоминания Железного канцлера. / Отто фон Бисмарк. – Москва: Издательство АСТ. 2023, - 603 с.
34. Власов Н.А. Германия Бисмарка. Империя в центре Европы. – СПб. Наука, 2018. – 206 с.
35. Сементковский Р.И., Инсаров Х.: Отто фон Бисмарк. Клеменс фон Меттерних. Два великих канцлера. – М.: Рипол Классик, 2021. – 336 с.
36. Gotthard Jäschke. Das Osmanische Reich vom Berliner Kongreß bis zu seinem Ende. In: Theodor Schieder (Hrsg.): *Handbuch der europäischen Geschichte*. – Stuttgart: Union Verlag, 1968, – 539 s.
37. Cenk Reyhan. Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914). – *Bellefen*. - 2005, Cilt 69 - №254. – S. 217-266
38. Cebeci, Mehmet: Die deutsch-türkischen Beziehungen in der Epoche Abdülhamids II. (1876-1908). Die Rolle Deutschlands in der türkischen Außenpolitik unter besonderer Berücksichtigung der Bulgarischen, Ägyptischen und Armenischen Frage. Marburg: Tectum - Der Wissenschaftsverlag 2010. - 503 s.
39. Бисмарк Отто, фон. Мемуары «железного канцлера» / Отто фон Бисмарк. – М.: Эксмо, 2014, – 544 с.
40. Бисмарк О. Мир на грани войны. Что ждёт Европе и Россию? – М.: Алгоритм, 2014. – 240 с
41. Токтоңызова Ф.М. Берлинский конгресс в публицистике О.А. Новиковой // *Исторический журнал: научные исследования* – 2015 – №6 (30). – С. 758-765
42. Аксаков И.С. Наши знамя – русская народность / Составление и комментарии С.Лебедева / Отв. ред. О. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. – 640 с
43. Олейников Д.И. История России с 1801 до 1917 год. – М.: Дрофа. 2005. – 414 с.
44. De Aenigmatе. О Тайне. Сборник научных трудов. Сост. К.А. Фурсов – М.: Товарищество научных изданий КМК. 2019. – 520 с.

References:

1. Nurzhigit Abdukadyrov. The Ottoman Empire and Russia on the Way to the Independence of Serbia in the 'Eastern Question'. // *The Journal of Slavic Military Studies*, - 2020. №33, - P.608-620, <https://doi.org/10.1080/13518046.2020.1845087>
2. British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire. General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt. – Maryland: University Publications of America. 1984. – Vol.4. – 428 p
3. Recueil D'actes Internationaux de L'Empire Ottoman. Recueillis et Publies par Gabriel Effendi Noradounghian. – Liechtenstein: Kraus, 1978. – T. 4. – 605 p.
4. Ministère Affaires Étrangères. Commission de Publication des Documents Relatifs aux origines de la guerre 1914. Documents Diplomatiques Français 1871-1914. – Paris: Imprimerie nationale, 1914. – T. 12
5. Kornrumpf H-J. Die territorialverwaltung im Östlichen teil der Europäischen Türkei vom Berliner Kongress (1878) bis zum den Balkankriegen (1912-1913) nach amtlichen Osmanischen veröffentlichungen. – München: R.Trofenik, 1983. – 365 s
6. Otto von Bismarck. Werke in Auswahl. Acht Bände. Sechter Band. Erinnerung und Gedanke. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 1976. – 779 s.
7. Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami. 1856-1917 / Pod red. E.A. Adamova, sost. I.V. Koz'menko. – М.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1952. – 464 s.
8. Berlinskij traktat. 1 (13) iyulya 1878 goda // F. Martens. Sobranie traktatov i konvencij, zaklyuchennyh Rossieyu s inostrannymi derzhavami, t. VIII. Izd. 1888, str. 639-675.

9. Porshneva O.S. Rol' mezhdisciplinarnosti v integracii istorii i social'nyh nauk: fenomen social'no-nauchnoj istorii // *Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Seriya «Istoriya Rossii»*. – 2013. – № 3. – S. 5-20
10. Held David. *Stanford Political Theory and the Modern State: Essays on State, Power, and Democracy*, - California: Stanford University Press, 1989, - 265 p.
11. Holdorov O.N. Sootnoshenie kategorij «aktor» i «sub"ekt», «uchastnik», «agent» v politicheskoy teorii // *Vestnik Povolzhskogo instituta upravleniya*. 2016. – №4 (55). – S. 128-133.
12. Schöllgen Gregor. *Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914*. – München: Oldenbourg, 2000, - 514 s.
13. Imanuel Geiss. *Der Berliner Kongress 1878: Protokolle und Materialien*. – Boppard: Boldt, 1978. – 428 s.
14. Bernd Rill. *Der Berliner Kongress von 1878 - Bismarcks Meisterstück?: ein Erfolg europäischer Friedensdiplomatie*. – Berlin: Verlag Dr. Köster, 2022. – 356 s.
15. Erusalimskij A.S. Vneshnyaya politika i diplomatiya germanskogo imperializma v konce XIX veka / Akad. nauk SSSR. In-t istorii. – 2-e izd., dop. – M.: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1951. – 608 s
16. Hvostov V.M. Krizis vneshnej politiki Bismarka [The Crisis of Bismarck's Foreign Policy]. // *Istoriik-marksist*. – 1934. – № 3. – S. 31-79
17. Chubinskij, V.V. Bismark: politicheskaya biografiya /V.V. Chubinskij. – M.: Mysl', 1988. – 414 s
18. Vlasov N.A. *Otto fon Bismark. Put' k vershinam vlasti*. - SPb.: «Evraziya», 2019. - 128 s.
19. Dudarev V. Bismark i Rossiya. 1851-1871 gg. – SPb.: Aletejya, 2021. – 688 s
20. Uçarol R. Kıbrıs sorunu ve Osmanlı-İngiliz anlaşması. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978 – 145 s
21. Ortaylı İ. Osmanlı imparatorluğunda alman nüfüzü. – İstanbul: Kaynak Yayinlari, 1983. – 155 s.
22. Özyüksel Murat. Osmanlı-alman ilişkilerinde Anadolu-Bagdat demiryolları. – İstanbul: Arba yayınları, 1988. – 306 s.
23. Quintin Barry. *War in the East: A Military History of the Russo-Turkish War 1877-78*. Helion and Company, 2012. – 576 p
24. Özkan Efe. An Analysis of the Effect of the 1878 Berlin Treaty on Diplomatic Policy Making. // *Journal of Southeastern European Studies*, – 2022, №38. - P.63-86
25. Metin Menekşe. Berlin Konferansı Sonrasında Osmanlı-İngiliz İlişkileri'nde: “Kıbrıs Meselesi” (1878-1923). // *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*. – 2013. №1. – S. 309-325
26. Alan Palmer. Bismarck. – New York: Charles Scribner's Sons. 1976. – 326 p.
27. Михнева Р., Колев В. Берлинский конгресс 1878 г. глазами фанариота Александра Каратеодори-паши. // *Вестник МГИМО-Университета*. – 2021. – 14(4). – С. 7-25
28. Rhode Gotthold, *Der Berliner Kongress und Südosteuropa*. // In: *Bismarcks Außenpolitik und der Berliner Kongress*, Hg. Karl Otmar Freiherr von Aretin, -Wiesbaden 1978, – S.107-130
29. Roderic H. Davison, „The Ottoman Empire and the Congress of Berlin“, Ralph Melville und, Hans-Jürgen Schröder (eds.), *Der Berliner Kongreß von 1878: die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, – Wiesbaden: Steiner, 1982, – P. 205-223.
30. Armin Kössler. *Aktionsfeld Osmanisches Reich: die Wirtschaftsinteressen des Deutschen Kaiserreiches in der Türkei 1871-1908: (unter besonderer Berücksichtigung europäischer Literatur)*. Phil. Diss. Freiburg. 1978, – New York, Arno Press, 1981 – 429 s
31. Tekemen Altıntaş. 1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri Islahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler // *Asia Minor Studies*, – 2016, – 4(8), – P 110-125
32. Gencer Mustafa. *The Congress of Berlin (1878) in Context of the Ottoman-German Relations*. // *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. – 2014, №12. – P. 293-313

33. Bismark Otto fon: *Vospominaniya zheleznogo kanclera*. / *Otto fon Bismark*. – Moskva: Izdatel'stvo AST. 2023, - 603 s.
34. Vlasov N.A. *Germaniya Bismarka. Imperiya v centre Evropy*. – SPb. Nauka, 2018. – 206 s.
35. Sementkovskij R.I., Insarov H.: *Otto fon Bismark. Klemens fon Metternih. Dva velikih kanclera*. – M: Ripol Klassik, 2021. – 336 s.
36. Gotthard Jäschke. *Das Osmanische Reich vom Berliner Kongreß bis zu seinem Ende*. In: Theodor Schieder (Hrsg.): *Handbuch der europäischen Geschichte*. – Stuttgart: Union Verlag, 1968, – 539 s.
37. Cenk Reyhan. *Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)*. – Belleten. - 2005, Cilt 69 - №254. – S. 217-266
38. Cebeci, Mehmet: *Die deutsch-türkischen Beziehungen in der Epoche Abdülhamids II. (1876-1908). Die Rolle Deutschlands in der türkischen Außenpolitik unter besonderer Berücksichtigung der Bulgaris-chen, Ägyptischen und Armenischen Frage*. Marburg: Tectum - Der Wissenschaftsverlag 2010. - 503 s.
39. Bismark Otto, fon. *Memuary «zheleznogo kanclera» /Otto fon Bismark*. – M.: Eksmo, 2014, – 544 s.
40. Bismark O. *Mir na grani vojny. CHto zhdyot Evropu i Rossiyu?* – M.: Algoritm, 2014. – 240 s
41. Tokton'yazova F.M. *Berlinskij kongress v publicistike O.A. Novikovoj // Istoricheskij zhurnal: nauchnye issledovaniya*– 2015 – №6 (30). – S. 758-765
42. Aksakov I.S. *Nashe znanya — russkaya narodnost' / Sostavlenie i kommentarii S. Lebedeva / Otv. red. O. Platonov*. – M.: Institut russkoj civilizacii, 2008. – 640 s
43. Olejnikov D.I. *Istoriya Rossii s 1801 do 1917 god*. – M.: Drofa. 2005. –414 s
44. De Aenigmatе. *O Tajne. Sbornik nauchnyh trudov*. Sost. K.A. Fursov – M.: Tovarishchestvo nauchnyh izdanij KMK. 2019. – 520 s.

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

МРНТИ/ГТАХР/IRSTI 03.20

УДК/ӘӨЖ /UDC 93 (594)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.008>

М.Ш. Назарова^{1*}, А.Б. Сарсенбаев²

¹Әлеуметтік ғылымдар магистрі,
ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің докторанты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: nazar.merey@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты,
Қазақ Ұлттық Аграрлық зерттеу университетінің қауым. профессоры Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: zhigirt1991@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ІШКІ ЖӘНЕ СЫРТҚЫ КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСТЕРІ:
САЯСИ БАСҚАРУ ТЕТІКТЕРІ, ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ
САЛДАРЫ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПІКІР

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстандағы ішкі және сыртқы көші-қон үдерістерінің әлеуметтік-экономикалық дамуға тигізетін әсері мен оларды саяси деңгейде басқару тетіктері жан-жақты талданады. Аталмыш жұмыста көші-қонның елдегі демографиялық ахуалға, еңбек нарығына, қалалық инфрақұрылымға ықпалы өте терең қарастырылған. Сонымен қатар, ірі мегаполистерге бағытталған ішкі миграцияның үздіксіз артуы, ауылдық жерлерден жастардың кетуі сияқты өзекті мәселелер мен тиісті мемлекеттік қолдау бағдарламаларының нақты тиімділігі бағаланады. Оған қоса, зерттеуде сыртқы көші-қонның соңғы тенденциялары, оның ішінде Орталық Азиядан келетін еңбек мигранттары мен халықаралық геосаяси жағдайларға тікелей байланысты Ресей азаматтарының жаппай қоныс аударуы толықтай қамтылған. Жергілікті халықтың үнемі өсіп жатқан мигранттар ағынына қатысты көзқарастарын, процестің жағымды және жағымсыз аспектілерін айқын көрсететін әлеуметтанулық сауалнамалар мен ресми статистикалық деректерге ерекше назар аударылады. Қорытындылай келе, жаңа мигранттарды қоғамға тиімді интеграциялау, қалалардағы инфрақұрылымдық жүктемені айтарлықтай азайту және тұрақты әлеуметтік дамуды қамтамасыз ету мақсатында жергілікті тұрғындар мен қоныс аударушылардың мүдделерін теңгерімді түрде ескеретін жаңа кешенді көші-қон саясатын тез арада әзірлеудің өте зор маңыздылығы ғылыми негізделеді.

Кілт сөздер: ішкі және сыртқы көші-қон, саяси басқару, Қазақстан, әлеуметтік-экономикалық салдары, қоғамдық пікір, урбанизация, мигранттарды интеграциялау.

М.Ш. Назарова^{1*}, А.Б. Сарсенбаев²

¹Магистр социальных наук, докторант

Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

e-mail: nazar.merey@mail.ru

²Кандидат исторических наук, ассоц. профессор

Казахского национального аграрного исследовательского университета, Казахстан, г. Алматы

e-mail: zhigirt1991@mail.ru

ВНУТРЕННИЕ И ВНЕШНИЕ МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В КАЗАХСТАНЕ: МЕХАНИЗМЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ, СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ И ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ

Аннотация

В данной статье всесторонне рассматриваются внутренние и внешние миграционные процессы в Казахстане, их значимое влияние на социальное и экономическое развитие государства, а также действующие механизмы эффективного политического управления. В представленной работе глубоко проанализировано прямое воздействие миграции на текущую демографическую ситуацию, структуру рынка труда и городскую инфраструктуру. Кроме того, детально оцениваются такие актуальные проблемы, как непрерывный рост внутренней миграции в крупные мегаполисы, массовый отток молодежи из сельской местности и реальная эффективность государственных программ поддержки. Наряду с этим в исследовании подробно освещены последние тенденции внешней миграции, включая активный приток иностранных трудовых мигрантов из стран Центральной Азии и вынужденное переселение граждан России вследствие сложной международной геополитической обстановки. Особое внимание уделяется социологическим опросам и официальным статистическим данным, которые объективно отражают неоднозначное отношение местного населения к мигрантам. В заключение научно обосновывается острая необходимость оперативной разработки комплексной миграционной политики для обеспечения гармоничной интеграции и устойчивого долгосрочного развития общества при строгом соблюдении баланса интересов всех затронутых сторон.

Ключевые слова: внутренняя и внешняя миграция, политическое управление, Казахстан, социально-экономические последствия, общественное мнение, урбанизация, интеграция мигрантов.

М.Ш. Назарова^{1*}, А.Б. Сарсенбаев²

¹Master of Social Sciences, PhD student at Al-Farabi Kazakh National University,

Kazakhstan, Almaty, e-mail: nazar.merey@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Kazakh National Agrarian Research University

Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhigirt1991@mail.ru

INTERNAL AND EXTERNAL MIGRATION PROCESSES IN KAZAKHSTAN: POLITICAL MANAGEMENT MECHANISMS, SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES, AND PUBLIC OPINION

Abstract

This article comprehensively examines internal and external migration processes in Kazakhstan, highlighting their significant impact on socioeconomic development and current political management mechanisms. The presented work deeply analyzes the direct influence of migration on the demographic situation, labor market structure, and urban infrastructure. Furthermore, it details pressing issues such as

the continuous growth of internal migration to large metropolitan areas, the massive outflow of promising youth from rural regions, and the real effectiveness of state support programs. Alongside this, the research thoroughly covers recent external migration trends, including the active influx of foreign labor migrants from Central Asian countries and the forced relocation of Russian citizens due to complex international geopolitical circumstances. Special attention is given to sociological surveys and official statistical data that objectively reflect the ambiguous attitude of the local population toward migrants. Ultimately, the study scientifically justifies the urgent need for a comprehensive balanced migration policy framework.

Keywords: internal and external migration, political management, Kazakhstan, socio-economic consequences, public opinion, urbanization, integration of migrants.

Кіріспе

Бұл мақала халықаралық және ішкі миграцияның теориялық аспектілеріне, Қазақстан Республикасындағы көші-қон үдерісінің ерекшеліктері мен бұл саладағы орын алатын мәселелерді басқару тетіктерін қарастыруға арналған. Аталмыш жұмыста миграцияның шолуы, түрлері мен теориялары жайлы сөз қозғалады. Көші-қон теорияларын сын көзбен қарап, олардың күшті және әлсіз жақтарын анықтауға тырысқан авторлардың еңбектерін назарға ала отырып, бұл құбылыстың өте күрделі әрі үлкен масштабтағы зерттеулерді қажет ететініне көңіл бөлгіміз келеді.

Қазақстандағы миграциялық процестер елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына терең әсер ететін күрделі құбылыс болып табылады. Тарихи тұрғыдан алғанда, еліміз әртүрлі миграциялық ағындардың тоғысқан жері ретінде белгілі, саяси, экономикалық және мәдени өзгерістердің белсенді куәсі болды [16]. Қазіргі уақытта Қазақстанға ішкі және сыртқы мигранттардың ағымы, ұлттық саясат, халықаралық қатынастар мен еңбек нарығындағы өзгерістер үлкен ықпал етеді.

Саяси аспектілер миграцияның барысы мен сипатына тікелей әсер етіп, мемлекеттік басқару, ұлттық қауіпсіздік, әлеуметтік интеграция және еңбек ресурстарын тиімді пайдалану сияқты маңызды мәселелерді қамтиды. Бұл мақалада Қазақстандағы миграциялық процестердің саяси қырлары, олардың елдің дамуына қосар үлесі және алдағы уақыттағы мүмкіндіктер мен қиыншылықтар қарастырылады.

Миграция – бұл халықтың қозғалысы, әлеуметтік-экономикалық дамуға әсер ететін күрделі және көпқырлы процесс. Бұл құбылыс адамдардың ішкі және халықаралық қозғалыстарын қамтиды, олар әртүрлі себептермен, соның ішінде экономикалық, әлеуметтік, саяси және экологиялық факторлармен жүзеге асырылады.

Ішкі миграция бір елдің шеңберінде халықтың қозғалысын білдіреді және көбінесе экономикалық мүмкіндіктерді, жақсы өмір сүру жағдайларын іздеумен байланысты. Халықаралық миграция, керісінше, адамдардың мемлекеттік шекараларды кесіп өтуін білдіреді және жұмыс іздеу, білім алу, саяси баспана немесе отбасын біріктіру сияқты себептермен жүзеге асырылады [15]. Бұл екі процесс мәдени құндылықтардың алмасуына, өмір деңгейінің артуына және елдердің экономикалық жағдайының жақсаруына ықпал етеді.

Қазақстандағы миграциялық процестердің ерекшеліктері бар, олар геосаяси орналасу, көп ұлттылық және тарихи трансформациялармен байланысты. Елдегі ішкі миграция экономикалық реформалар мен еңбек нарығының қажеттіліктері әсерімен белсенді қалыптасып, халықтың өңірлер арасында қайта бөлінуіне алып келеді. Халықаралық миграция да маңызды рөл атқарады, жұмыс күшінің тартылуын қамтамасыз етеді және Қазақстанның жаһандық экономикаға интеграциялануына ықпал етеді.

Сондықтан Қазақстандағы миграциялық процестерді зерттеу өте өзекті, себебі олар экономиканың дамуына, әлеуметтік құрылымға және мәдени әртүрлілікке тікелей әсер етеді, сонымен қатар қазіргі заманғы сын-қатерлер мен талаптарға бейімделуге көмектеседі.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің мақсатына жету және Қазақстандағы ішкі және сыртқы көші-қон үдерістерін тереңірек түсіну үшін кешенді әдіснамалық тәсіл қолданылды. Бұл тәсіл сандық статистикалық

деректер мен сапалық әлеуметтанулық көрсеткіштерді біріктіру арқылы миграциялық ағындарды жан-жақты бағалауға мүмкіндік берді. Зерттеудің негізгі эмпирикалық базасын мемлекеттік органдардың, халықаралық ұйымдардың және ғылыми зерттеулердің ресми статистикалық мәліметтері құрады. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Статистика агенттігі мен Ішкі істер министрлігінің жариялаған ақпараттары негізге алынды. Бұл дереккөздер арқылы 2020-2023 жылдар аралығындағы ішкі көші-қон динамикасы, сондай-ақ 2022 жылғы сыртқы көші-қон ағындарына, оның ішінде Орталық Азия елдері мен Ресейден келген мигранттарға қатысты сандық көрсеткіштер талданды. Сонымен қатар, зерттеу барысында көші-қонның қоғамдық пікірдегі орны мен түсінігін бағалау мақсатында сауалнамалар мен анкеталардың нәтижелері ескерілді. Қазақстанның ірі қалаларында миграция бойынша жергілікті халықтан алынған сауалнама нәтижелері респонденттердің көшіп келушілерге деген оң және теріс көзқарастарын, еңбек нарығындағы бәсекелестікті сезінуін және өмір сүру сапасына тигізетін әсерін анықтауға көмектесті. Деректерді өңдеу және талдау барысында бірнеше ғылыми әдістер қолданылды. Статистикалық талдау әдісі ірі мегаполистерге бағытталған көші-қон ауқымын және ауылдық жерлерден жастардың кету үрдісін пайыздық өлшемде бағалау үшін пайдаланылды. Нормативтік-құқықтық және құжаттық талдау Қазақстан Республикасының көші-қон саласындағы заңнамаларын, сондай-ақ Ауыл – ел бесігі, Дипломмен – ауылға! сияқты мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін сараптауға мүмкіндік берді. Салыстырмалы талдау әдісі әртүрлі аймақтардағы көші-қон салдары мен ішкі және сыртқы ағындардың еңбек нарығына тигізетін ықпалын өзара шендестіру үшін қолданылды. Сонымен бірге, құрылымдық-функционалдық талдау арқылы миграциялық процестердің саяси аспектілері мен мемлекеттің басқару тетіктері қарастырылды. Осы әдіснамалық тәсілдер Қазақстандағы көші-қон саясатының даму динамикасы мен әлеуметтік-саяси контекстін жан-жақты талдап, олардың елдің әлеуметтік-экономикалық дамуында алатын рөлін анықтауға бағытталды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Халық көші-қоны – бұл әлеуметтік-экономикалық күрделі құбылыс, ол қоғамның шаруашылық, әлеуметтік және саяси өмірінің түрлі аспектілерімен тығыз байланысты. Миграцияны зерттегенде, оның екі жақын аспектісін қарастыру қажет. Біріншіден, тар мағынада миграция тұрақты тұрғын үйді ауыстырумен байланысты, яғни бұл қайта қоныстану. Екіншіден, миграцияны кең мағынада, яғни адамдардың көшіп-қонуы ретінде түсінуге болады. Бұл контекстте миграция қоныс аудару мерзімінің ұзақтығын, мақсатын есепке алмай, жалпылама әр түрлі әкімшілік-аумақтық бірліктер арасындағы, яғни бірнеше елді мекендер арасында жүзеге асырылатын кез келген аумақтық қозғалыс ретінде қарастырылып отыр. Миграция процесінің көп қырлылығы мен соған байланысты теориялық көзқарастардағы айырмашылықтар әртүрлі түсіндірмелердің пайда болуына себепші болады. Мысалы, демографиялық энциклопедиялық сөздікте миграция (латын тілінен аударғанда - қоныс аудару) адамдардың (мигранттардың) белгілі бір аумақтардың шекарасынан өтіп, тұрғылықты жерін мәңгі немесе біршама уақытқа өзгертуі ретінде анықталады. Қазақстан Республикасының «Халық миграциясы туралы» заңында миграция «бір мемлекеттен екінші мемлекетке, сондай-ақ мемлекет ішінде физикалық тұлғалардың тұрақты немесе уақытша, ерікті немесе мәжбүрлі түрде көшуі» ретінде түсіндіріледі. Д.М. Гвишианидің редакциясымен шыққан қысқаша социологиялық сөздікте миграция «адамдардың елдер, аймақтар және елді мекендер арасында жасайтын қозғалыстарын қамтитын әлеуметтік-экономикалық және демографиялық үдеріс» ретінде сипатталады [1, 195 б.].

Миграцияның негізгі ерекшеліктерінің бірі – әкімшілік шекараларды (яғни мемлекеттің, облыстың, елді мекеннің және т.б. шекарасын) асып өту. Осы негізде көші-қон сипатына қарай сыртқы миграция (эмиграция және иммиграция) мен ішкі миграция деп екіге бөлінеді.

Сыртқы немесе халықаралық миграция мемлекеттік шекараны асып, басқа елге қоныс аударумен байланысты. Халықаралық көші-қонды бұл үдеріске әсер ететін факторларға байланысты әртүрлі санаттарға бөлуге болады. Халықаралық көші-қон тақырыбын терең зерттеп, оны бірнеше түрге бөліп қарастырған бірқатар авторлар бар. Нидерландтық зерттеуші Роэль

Дженниссен көші-қонның төрт негізгі түрін ажыратады, атап айтқанда: еңбек көші-қоны, қайтарылатын көші-қон, тізбекті көші-қон және баспана іздеу мақсатындағы көші-қон. Еңбек көші-қоны басқа елде жұмысқа орналасу мақсатында трансшекаралық орын ауыстыру ретінде анықталады. Оған жоғары білікті, жартылай білікті және біліктілігі жоқ мигранттар кіреді. Халықаралық мигрант ретінде басқа елде өмір сүрген адамдар өз туған еліне қайта оралып, сол жерде кемінде бір жыл тұратын болса, бұл қайтарылатын көші-қон деп аталады. Отбасын біріктіру және отбасын құру мақсатында бір елден екінші елге көшетін адамдар тізбекті мигранттар болып саналады. Босқын мәртебесін алу үшін басқа елге келген баспана іздеушілер баспана мигранттары болып саналады [2, 15 б.].

Белл, Альвес, де Оливейра және Зуин халықаралық көші-қонды үш негізгі түрге бөледі, атап айтқанда: еңбек көші-қоны, мәжбүрлі көші-қон және зейнеткерлердің халықаралық көші-қоны. Еңбек көші-қоны жоғары білікті, біліктілігі төмен, жалақысы төмен және уақытша жұмыс күшінің көші-қонын қамтиды. Мәжбүрлі көші-қон қақтығыстар мен саяси тұрақсыздықтарға байланысты шекараны асып өтетін босқындар мен баспана іздеушілерді, сондай-ақ табиғи апаттар мен құрылыс жобаларында қоныстарынан айырылған қоныс аударушыларды қамтиды. Зейнеткерлердің халықаралық көші-қоны - аты айтып тұрғандай қарт кісілердің шетелден жылжымайтын мүлік сатып алып сол жаққа қоныс аударуын айтамыз [2, 13 б.]. Тағы бір кең таралған классификация түрі - мәжбүрлі және ерікті көші-қон деп бөлу. Бұл теорияны Дж. Хьюго, С.Коппенберг және Р. Цеттер алға тартқан. Адамдар басқа елдерге баспана сұрау, босқын болу немесе ішкі орын ауыстыру себептерімен көшіп келген жағдайда, олар мәжбүрлі мигранттар деп аталады. Ал түрлі мақсаттармен, оның ішінде еңбек күшін қамтамасыз ету үшін көшіп келгендер ерікті мигранттар ретінде саналады [2, 21 б.]. Тұрмыс деңгейінің жақсаруы жоғары жалақы мен жақсы еңбек жағдайлары арқасында жүзеге асады, бұл дәстүрлі еңбек миграциясының идеясымен үндеседі. Экономикалық миграцияда экономикалық тиімділікке басымдық беріледі. Саяси мигранттар – бұл азаматтық соғыстар мен саяси дискриминация салдарынан өз елдерінен кетуге мәжбүр болған адамдар. Қазіргі уақытта миграция әдебиетінде экологиялық миграция термині де кеңінен қолданысқа енді. Экологиялық мигранттар – экологиялық жағдайлар, мысалы, шөлейттену, теңіз деңгейінің көтерілуі және құрғақшылық себебінен елін тастап кеткендер. Жоғарыда айтылғандарды ескерсек, халықаралық миграцияның түрлері уақыт өткен сайын өзгеріп отыратынын аңғаруға болады. Бұл зерттеушілердің жаңа миграция категорияларын анықтаумен байланысты, яғни жаңа тартушы және қозғаушы факторлардың пайда болуына қарай. Сондықтан миграция – әлеуметтік-экономикалық және геосаяси жағдайлардың өзгеруімен бірге дамитын тақырып.

Халықаралық миграция тақырыбында көптеген теориялар бар. Зерттеушілер бұл теорияларды әртүрлі факторларға, соның ішінде теориялардың шығу тегі, миграция модельдері, тиісті пәндер мен қазіргі контексте қолданылуына қарай жіктеуге тырысады.

Миграция теориялары әртүрлі көзқарастар негізінде топтастырылады. Көптеген авторлар бұл теорияларды түрлі категорияларға бөлуді мақсат етіп, зерттеулер жүргізді. Миграция мәселелері экономика, социология, география және демография секілді пәндер аясында терең зерттеліп, миграцияның себептері мен салдарын теориялық тұрғыдан түсіндіруге арналған. Осыған орай, экономикалық, социологиялық, мәдени және географиялық факторларға назар аударып, бірнеше миграция теориялары қалыптастырылды.

Хаген-Занкер миграция теорияларын «миграцияның бастауы» және «миграцияның жалғасуы» деп екі топқа бөлді, бұл Масси мен басқа зерттеушілердің теорияларын талдауға негізделген. Бірінші топ миграцияның себептеріне, ал екінші топ оның үздіксіздігі мен әмбебаптығына баса назар аударады. Курекова да осыған ұқсас тәсілді ұстанып, Масси мен Аранго сияқты белгілі ғалымдардың зерттеулерін негізге ала отырып, теорияларды «миграцияның детерминанттары» және «миграцияны жалғастыру» деп екіге бөлді [2, 21 б.].

Қысқаша айтқанда, бұл классификация талдау объектісіне қарай бөлінеді. Неоклассикалық теория, адам капиталы теориясы, жаңа экономика теориясы, дүниежүзілік жүйе теориясы және

қосалқы еңбек нарығы теориясы «миграцияның детерминанттарына» жатады, ал желілік теория, миграциялық жүйелер теориясы және трансұлттық миграция «миграцияны жалғастыру» категориясына кіреді.

Миграция теориялары адамдардың қозғалысын кең ауқымда түсінуге мүмкіндік береді, әрі бұл экономикалық, әлеуметтік, құқықтық, саяси, мәдени, этникалық және басқа да құбылыстармен тығыз байланысты. Халықаралық миграция теориялары ғылыми білім беріп, миграцияның жүйелі және нақты заңдылықтарын анықтауға көмектеседі. Сондықтан жоғарыда аталған теорияларды қамтитын халықаралық миграцияның танымал теорияларын тереңірек қарастыру маңызды.

Халықаралық миграцияның ең ескі әрі кеңінен танымал теориясы – неоклассикалық теория. Бұл теория еңбек миграциясының экономикалық дамуға әсерін түсіндіреді. Неоклассикалық теория мен оның жалғастыруларына сәйкес, халықаралық миграцияның басты себебі – еңбек ұсынысы мен сұранысы арасындағы географиялық теңсіздік. Егер еңбек ұсынысы икемді болса, бірақ жалақы төмен және өнімділік төмен болса, жұмысшылар жоғары жалақы ұсынылатын елдерге көшуге тырысады.

Бұл тенденцияның нәтижесінде ақша аударымдары жұмыс күшін шығаратын елдер үшін халықтың көшуін ынталандыратын күшті стимулға айналды. Сонымен қатар, миграция жұмыс күшін қабылдайтын елдің экономикасын дамытып, өндірісін жандандырып қана қоймай, сол еңбек мигранттарын жіберіп отырған, яғни ақша аударымдарын алатын елдің табыс теңсіздігі мен еңбек ақы айырмашылығын азайтуға мүмкіндік береді.

Неоклассикалық теорияның тағы бір маңызды болжамы – халықаралық еңбек ағыны негізінен еңбек нарығында жүзеге асады, ал басқа нарықтардың халықаралық миграцияда шешуші рөлі жоқ. Бұл болжамдарды ескергенде, неоклассикалық көзқарас миграцияның еңбек күшін экспорттайтын елдерге әсерін оң деп бағалайды, себебі ол кедейлік, жұмыссыздық және халықтың шектен тыс көптігі мәселелерінің шешілуіне ықпалы өте көп.

Сонымен қатар, Констант пен Мэсси неоклассикалық көзқарастың болжамын қолдай отырып, мигранттар жалақы, білім және бедел жағынан қоныс аударған елінде пайда көріп тұрса, өз туған елдеріне қайтуға асықпайтынын атап өтті [13]. Бұл, әдетте, қабылдаушы елдегі біліксіз жұмысшылардың жалақысының төмендеуіне әкеледі, ал өндірушілер білікті мамандарға қарағанда біліксіз еңбек күшін көбірек пайдаланып, капиталды көп қажет ететін өнімдер шығарады. Дегенмен, бұл миграцияның ауқымы мен минималды еңбек ақы деңгейіне байланысты. Эмпирикалық деректерге сүйенсек, миграцияның нәтижесінде жергілікті жұмыспен қамтудың айтарлықтай қысқаруы немесе жалақының күрт төмендеуі секілді жағдайлардың нақты дәлелі жоқ. Егер мұндай өзгерістер орын алса, мигранттар санының өсуіндегі шешуші фактор – олардың адам капиталы болып табылады.

1979 жылы Майкл Дж. Пиоре еңбек нарығының екі деңгейлі теориясын ұсынды, ол микро деңгейдегі модельдерден ерекшеленеді. Бұл теория миграцияны жеке адамдардың шешімдерінен туындаған құбылыс ретінде қарастырмайды, керісінше, халықаралық миграция индустриалды дамыған елдердегі еңбек күшіне сұраныстан пайда болады деп сенеді. Пиоре қазіргі уақытта дамыған елдердегі жұмыс күшіне тапшылық халықаралық миграцияға ықпал ететінін атап көрсетеді [2, 16 б.].

Яғни, халықаралық миграция жұмысшыларды экспорттайтын елдердегі көшуге итермелейтін факторлардан емес, керісінше қабылдаушы елдердегі тартушы факторлардан туындайды. Итермелейтін факторлар – төмен жалақы мен жоғары жұмыссыздық, ал тартушы факторлар – шетелдік жұмысшылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады.

Теория индустриалды елдердегі жұмыс күшінің тартылуына әсер ететін төрт негізгі аспектіні қарастырады. Олар: құрылымдық инфляция, мотивациялық мәселелер, экономикалық дуализм және еңбек ұсынысының демографиясы. Бұл теория миграцияның экономикалық, әлеуметтік, мәдени және институционалдық жағдайларды өзгерту қабілетін мойындайды.

Де Хаас миграциялық жүйелер теориясының желілік теориямен тығыз байланыста екенін атап өтті [14]. Ол бойынша, көші-қонның макро және микро деңгейдегі факторлары болатыны айтылады. Микро деңгейдегі факторлар туыстық және достық байланыстарды қамтыса, макро деңгейдегі факторлар экономика, саяси жүйелер және иммиграция саясатына қатысты. Бұл теория миграция мен дамудың өзара байланысын ерекше атап өтеді. Сондықтан бұл теория миграцияны кеңірек даму перспективасында қарастыру үшін маңыздылыққа ие. Экономикалық даму ғана емес, миграция да әлеуметтік дамуға әсер етеді. Мысалы, жұмысшылардың отбасыларына жіберетін ақша аударымдары еңбек күшін жіберіп жатқан елдердегі әлеуметтік және экономикалық жағдайды өзгертуге әсер етеді [2, 14 б.].

Халықаралық миграцияның нәтижесінде жұмыс күшін қабылдайтын елдер мен әлеуетті мигранттар арасында теңгерімді орнатуға бағытталған түрлі ұйымдар құрылды. Индустриалды дамыған елдерде жұмыс іздеген адамдар саны мен сол елдерде ұсынылатын иммиграциялық визалардың шектеулі саны арасында айтарлықтай алшақтық бар. Бұл мәселені шешу үшін коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдар пайда болды.

Көптеген коммерциялық емес ұйымдар гуманитарлық мәселелерге назар аударады, ал пайда табуға бағытталған ұйымдар заңсыз құжаттарды жасаумен, мигранттар мен заңды азаматтар арасында неке ұйымдастырумен айналысады. Мұндай ұйымдар жоғары пайызбен несие ұсынып, мигранттардың құқықтарын бұзуы мүмкін. Ал коммерциялық емес ұйымдар зардап шеккен мигранттарға құқықтық және әлеуметтік қызметтер көрсетеді.

Институционалдық теория қазіргі жағдайда еңбек жіберуші және қабылдаушы елдер үшін қолайлы саяси негізді құруда маңызды. Халықаралық миграция экономика, социология, география, құқық, саясаттану және басқа да пәндерді қамтитын кешенді тақырып. Сондықтан миграцияның нақты бір ғана теориясын анықтау қиын.

Ішкі миграция теорияларына келер болсақ, бұл да сыртқы көші-қон үдерісі сияқты әртүрлі факторлардың күрделі кешенімен анықталады. Ішкі миграцияны теориялық және әдістемелік зерттеу, тарихи дамудың ерекшеліктеріне байланысты, бай тәжірибеге ие. Британдық статистик Э. Равенштейннің «миграция заңдары» деген еңбегінде қашықтық факторы ерекше назарға алынды, бұл ішкі миграцияның экономикалық себептерімен, сондай-ақ көшіп-қонатын жеке тұлғалар мен топтардың демографиялық және әлеуметтік ерекшеліктерімен байланысты. Осылайша, ішкі миграцияны зерттеудің алғашқы кезеңдерінде-ақ осы құбылыстың күрделі табиғаты туралы түсінік қалыптасты, бұл кейін құрылымдық көзқарас аясында дамыды.

Ішкі миграцияны зерттеу барысында теориялық құралдардың дамуы әрқашан өзгерістерге ұшырап отырды. Бұл процесс жөніндегі теориялық көзқарастардың эволюциясын екі мысалмен көрсетуге болады. Э. Равенштейннің жоғарыда аталған мақаласында ішкі миграция деп тұрғындардың мемлекет ішіндегі емес, қала ішіндегі қоныс аударуы түсіндіріледі. Қазіргі ғылымда миграцияны бұл теориямен зерттеу қате болып саналады [3, 17 б.].

Қазіргі уақытта ішкі миграция «мемлекет шегіндегі халықтың қозғалысы» деп түсініледі. Сондықтан демография, социология және экономика әдебиеттерінде миграцияның ерекшелігін анықтайтын басты критерий ретінде саяси мәртебе мен шекараларды кесіп өтуді көрсетеді.

Осылайша, ішкі мигрант – белгілі бір мемлекеттің азаматы, әдетте, мемлекеттік тіл(дер)ді білетін, сонымен қатар, көшіп жүрген жерлермен тығыз байланысты этникалық және мәдени-тарихи сипаттамалары бар адам.

«Саяси миграция теориясы» зерттеу саласы ретінде қарқынды дамып келеді, және миграция мен босқындарды қорғау мәселелері бойынша әдебиет саны артып жатыр. Саяси теоретиктердің талқылайтын мәселелерінің ішінде халықаралық еркін қозғалысты адам құқықтарының негізгі принципі ретінде қарастыру, демократиялық қоғамдарда азаматтық беру критерийлері, азаматтығы жоқ тұрғындардың құқықтары, сондай-ақ мемлекеттердің босқындарға қатысты моральдық міндеттері қандай болуы керек деген сұрақтар бар [4, 427 б.].

Елімізде көші-қон саласын басқару үшін бірқатар заңнамалар бар. Ең алдымен бұл мәселе Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді. 2011 жылғы 22 шілдеде № 477-IV

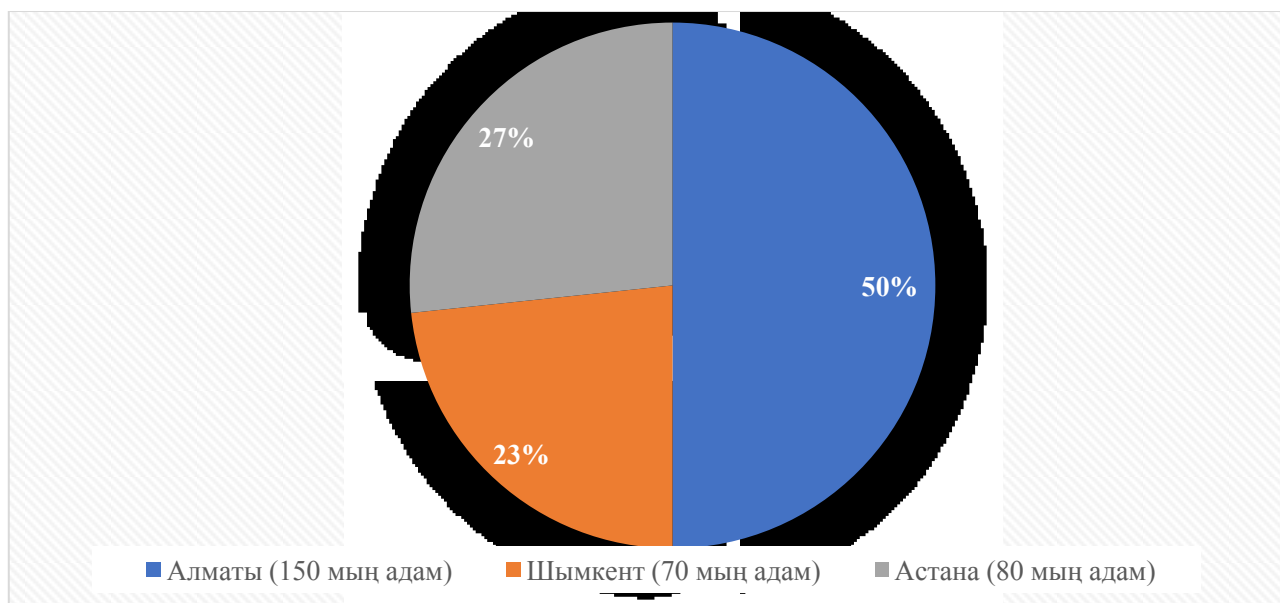
ЗРК нөмірімен қабылданған «Халықтың көші-қоны туралы» нормативтік құқықтық акт осы мәселелерді заңдастырудағы ең басты құжат болып табылады. Заңмен бекітілген мемлекеттік саясаттың міндеттерінің қатарында «көшіп-қонушылардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау», сондай-ақ «ішкі көші-қон ағындарына қолайлы жағдай жасау және бүкіл ел бойынша қоныс аударатын адамдарды тиімді қоныстандыруды қамтамасыз ету» секілділері бар [5].

Еуропа мен Азияның қиылысында орналасқан Қазақстан даму тарихының әрбір кезеңінде өзінің көпұлтты және көпконфессиялы құрамының арқасында мигранттардың қызығушылығына ие болып, олар үшін өмір сүруге және жұмыс істеуге қолайлы елге айналып келеді. Соңғы жылдары, әсіресе қақтығыстар, экономикалық дағдарыстар және саяси тұрақсыздық сияқты жаһандық өзгерістер аясында көші-қон мәселелері өзекті бола бастады. Ішкі және сыртқы көші-қон ағындарын, олардың елдің демографиялық жағдайына, экономикасы мен инфрақұрылымына әсерін, сондай-ақ Үкіметтің көші-қонды басқару жөніндегі әрекеттерін қарастыру маңызды.

Қазақстандағы ішкі көші-қон соңғы он жыл ішінде экономикалық және әлеуметтік факторлардың әсерінен тұрақты өсу динамикасын көрсетіп отыр. Қазақстандық статистика қызметінің деректеріне сәйкес, 2023 жылы Алматы тұрғындарының саны өткен жылмен салыстырғанда 10%-ға өскен, ал Астана мен Шымкент қалаларына ауылдық аудандардан тұрғындардың едәуір саны тартылған. Статистика бойынша, соңғы үш жылда Алматыға 150,000-нан астам адам келді, бұл қала халқының жалпы санының 5%-ын құрайды [6, 109 б.]. Көші-қон процесі демографиялық құрылымның өзгеруіне, қалалық инфрақұрылымдағы жүктеменің артуына және тұрғын үй мен қызметтердің жетіспеушілігі сияқты әлеуметтік мәселелердің туындауына әкеледі.

Ірі қалаларға көші-қонның артуы жергілікті билік үшін қосымша қиындықтар туғызады. Мысалы, Алматыда соңғы үш жылда автомобильдер саны 30%-ға өсті, бұл экологиялық жағдайдың нашарлауына және трафиктің ұлғаюына әкелді [7].

Әлеуметтік зерттеулер көрсеткендей, халық санының өсу салдарынан жергілікті тұрғындар қызмет көрсету мен тұрғын үй үшін бәсекелестіктің артуы сияқты жағымсыз мәселелермен бетпе-бет кездесуге мәжбүр, бұл өз кезегінде наразылық пен әлеуметтік шиеленісті тудырады [8, 94 б.]. Ірі қалалардағы тұрғындардың көпшілігі мигранттар санының артуы жағдайында мәдени сәйкестілік пен қоғамдық қауіпсіздікті сақтау мәселелеріне алаңдаушылық білдіреді.

1-сурет. Қазақстандағы ішкі көші-қон ағындары (2020-2023 жылдар) [7]

2023 жылы жүргізілген сауалнамаларға сәйкес, респонденттердің 40%-ы көші-қонның ұлғаюына алаңдаушылық білдіріп, бұл қылмыс деңгейінің жоғарылауына және өмір сапасының нашарлауына әкеледі деп мәлімдеді. Сонымен бірге, сауалнамаға қатысқандардың 60%-ы мигранттардың экономикаға оң үлес қосып, жұмыс күшін көбейтіп, бизнесті дамытуға ықпал ететіндігін атап өтті [9]. Мұндай қарама-қайшы пікірлер жергілікті халықтың да, мигранттардың да мүдделерін ескеретін көші-қонды басқарудың тиімді стратегиясын құру қажеттілігін көрсетеді.

Сұрақтар	Жауаптар (%)
«Қалаңызға жаппай көшіп келіп жатқан мигранттарға қатысты ойыңыз қандай?»	Позитивті: 45% Нейтралды: 30% Қарсы ойлар: 25%
«Сіз еңбек нарығында бәсекелестікті сезесіз бе?»	Иә: 60% Жок: 40%
«Мигранттар қалаңыздағы өмір деңгейін көтереді деген оймен келісесіз бе?»	Иә: 50% Жок: 50%

1-кесте. Қазақстанның ірі қалаларында миграция бойынша жергілікті халықтан алынған сауалнама нәтижелері [10]

Мигранттардың жақсы мүмкіндіктер іздеп үлкен қалалар мен аудандарға көшуі сол жерлердің дамуына ғана емес, сонымен қатар тұрғындары кетіп жатқан кіші қалалар мен ауылдық аймақтардың экономикалық динамикасына кері әсерін тигізеді. Атап айтқанда, ол мекендерде жұмыс күшінің азаюы және жергілікті тауарлар мен қызметтерге сұраныстың төмендеуі секілді жағдайлар орын алады.

Нәтижесінде, кәсіпорындар жабылып, инвестициялар қысқарып, қалған тұрғындардың өмір сүру сапасы нашарлауы ықтимал. Одан бөлек, жас буынның үлкен қалаларға жаппай көшуі олардың өз қалалары мен ауылдарында халықтың қартаюы секілді күрделі процестің етек алуына ықпал етеді. 2020-2023 жылдары жүргізілген зерттеулерге сәйкес, ауылдар мен шағын қалалардан жастардың көшуі 30%-ға жеткен, бұл жергілікті экономика мен әлеуметтік құрылымға теріс әсерін береді.

Зерттеулерге сәйкес, шағын қалалар жұмыс қолының жетіспеушілігінен бизнес пен кәсіпкерлікті дамытуда көптеген қиындықтарға тап болып отыр [10].

Мысалы, 2021 жылы Қазақстанда 500-ден астам ауылдың тұрғындар саны 1000-нан аспайтын көрсеткіште болды. Бұл тенденция, әсіресе, оңтүстік және батыс өңірлерде, яғни Жамбыл, Түркістан және Маңғыстау облыстарында байқалады, онда жастардың көшуі 25%-дан 35%-ға дейін жетеді. Мұндай жағдай, тек экономикалық емес, әлеуметтік тұрақтылыққа да нұқсан келтіреді [11, 151 б.].

Сол себептен халықты шағын қалалар мен ауылдарға тарту мәселесі бүгінгі күні өте өзекті. Аталған мәселені шешу үшін мемлекет тарапынан бірқатар бағдарламалар мен стратегиялар іске асырылып жатыр. Атап айтсақ, «Бизнестің жол картасы» бағдарламасы, 2020 жылы басталып, 2023 жылға дейін жүзеге асырылды. Ол шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту, жұмыс орындарын құру және кадрларды даярлауға бағытталды. Бұл бағдарлама, ауылдық жерлерде экономикалық белсенділікті арттыру үшін маңызды.

Сонымен қатар, 2019 жылы енгізілген «Ауыл – ел бесігі» мемлекеттік бағдарламасының негізгі мақсаты – ауылдық жерлердегі инфрақұрылымды дамыту, әлеуметтік қызметтерді жақсарту және ауыл тұрғындарының өмір сүру сапасын арттыру. Бұл бағдарламаның аясында 2022 жылы 800-ге жуық ауылдық елді мекендерге қаржыландыру бөлініп, жол, су және электр желілерін жөндеу жұмыстары жүргізілді, бұл ауыл тұрғындарының өмірін жақсартуға бағытталған маңызды қадам [7].

Жастарды шағын қалалар мен ауылдық жерлерде қалдыру үшін «Жастар практикасы» және «Дипломмен – ауылға!» бағдарламалары да бар. «Дипломмен – ауылға!» бағдарламасы аясында жоғары оқу орындарының түлектеріне ауылдық жерлерде жұмыс істеу үшін 100-ден 700 АЕК-ке дейін әлеуметтік көмек көрсетіледі. Бұл бағдарлама ауылдық жерлерде мамандарды тарту және жастардың ауылда тұрақтап қалуына мүмкіндік береді.

Жоғарыда көрсетілген шаралардың нәтижесінде, 2022 жылы ауылдарға және шағын қалаларға көшіп барған жастар саны 10%-ға артты, яғни 30 000 адамды құрады. Дегенмен, мұндай жетістіктерге қарамастан, халықтың қалаға ағылуы және ауылдардың экономикалық дамуына кедергі келтіретін факторлар әлі де бар. Ауылдық жерлердегі жұмыс орындарының тапшылығы, әлеуметтік инфрақұрылымның жеткіліксіздігі және білім мен денсаулық сақтау сапасының төмендігі сынды мәселелер жастардың ауылда қалуына кедергі келтіреді.

Қазақстанның шағын қалалары мен ауылдарына халықты тарту үшін кешенді шаралар қажет, оның ішінде экономиканы әртараптандыру, жастарға арналған жұмыс орындарын құру және әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту бағытындағы бағдарламаларды күшейту. Тек осындай шаралар арқылы ғана ауылдық жерлердің болашағы жарқын бола алады.

Енді адамдар көшіп барған ірі қалаларға миграцияның әсеріне көңіл бөлген жөн. Әрине, бұл жағдайда көші-қон процесінің позитивті де, негативті де тұстары бар. Жағымды тұстарына тоқталып кетейік. Халық санының артуы экономиканың дамуына ықпал етіп, жаңа тұрғындар түрлі кәсіп салаларында жұмыс істей отырып, экономикалық белсенділікті арттырады, жергілікті бизнес үшін жаңа мүмкіндіктер туындайды. Мигранттар жаңа мәдениеттер мен дәстүрлерді алып келіп, қоғамда мәдени алмасу мен әртүрлілікті арттырады, жергілікті тұрғындар жаңа көзқарастармен танысып, мәдени байлыққа ие болады. Жаңа жұмыс күшінің пайда болуы құрылыс, қызмет көрсету және ауыл шаруашылығы салаларында кадр тапшылығын азайтады, бұл өнімділіктің артуына ықпал етеді. Мигранттардың келуі жергілікті бюджеттің өсуіне септігін тигізеді, яғни мемлекет инфрақұрылымды дамыту және әлеуметтік қызметтерді жақсарту үшін қосымша қаржы ресурстарын алады. Сонымен қатар, жаңа тұрғындардың пайда болуы әлеуметтік және экономикалық жобалардың іске асырылуына түрткі болады, бұл қоғамның әлеуметтік тұрақтылығын арттырып, жергілікті тұрғындар мен мигранттар арасындағы ынтымақтастықты нығайтады.

Қабылдаушы қалаларға тиетін кері әсер жайында айтар болсақ, Тұрғын үй тапшылығы мен көлік ағынының артуы көптеген қиындықтарды туындатып, тұрғындардың өмір сүру сапасына әсер етеді. Сол себептен миграцияның әсерін тиімді басқару үшін, мемлекет жаңа тұрғын үйлер салу, қоғамдық көлікті дамыту, сондай-ақ әлеуметтік қызметтер мен инфрақұрылымды жақсартуға инвестициялар тартып, аталмыш саладағы саяси бағдарламаларға назар аудару қажет.

Қазақстандағы сыртқы көші-қон жағдайы да назар аударуға тұрарлық. ҚР ІІМ деректері бойынша, 2022 жылы елге Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан мемлекеттерінен 300,000-нан астам еңбек мигранттары келді. Алайда, статистикаға сәйкес, олардың шамамен 40%-ы ғана елде ұзақ мерзімді негізде қалады, ал қалғандары отанына оралады [6]. Бұл динамика Қазақстанның экономикалық дамуына елеулі үлес қоса алатын мигранттарды тарту үшін жағдай жасаудың маңыздылығын атап көрсетеді.

Мемлекет	Қазақстанға келген мигранттар саны (адам)	Қазақстанда қалғандарының пайызы (%)
Өзбекстан	150,000	45
Қырғызстан	80,000	35
Тәжікстан	70,000	40
Ресей	100,000	60

2-кесте. Қазақстанға сыртқы көші-қон ағындары (2022 жыл бойынша) [12]

Бұл тұста соңғы жылдары Қазақстанға жаппай қоныс аударған ресейлік азаматтар жайында айтпай кетуге болмайды. Бұл процеске ықпал еткен негізгі факторлар:

1. Украинадағы қарулы конфликт: 2022 жылы Украинадағы жағдай Ресейдің саяси және экономикалық ахуалын өзгертіп, көптеген азаматтар өз еліндегі тұрақсыздықтан қашып, қауіпсіз орындар іздеуге мәжбүр болды.

2. Ресейге енгізілген санкциялар: Халықаралық санкциялар Ресейдің экономикалық жағдайын күрт нашарлатып, компаниялардың бизнесін қысқартуға және жұмыс орындарының жоғалуына алып келді. Бұл жағдай жұмыссыздықтың артуына себеп болып, адамдар жаңа мүмкіндіктер іздеуге ынталанды.

3. Мобилизацияның жариялануы: Ресейде жартылай мобилизация жариялануы соғыс әрекеттеріне қатысқысы келмейтін азаматтар үшін шешуші фактор болды. Олар өздерін қорғау мақсатында басқа елдерге көшуді қарастыра бастады.

Қоныс аударуға Қазақстанды таңдау себебі, ең алдымен, географиялық жақындық, мәдени және тарихи байланыстар, сондай-ақ Қазақстанда визалық шектеулердің болмауы әсер етті. Бұл факторлар елімізді мигранттар үшін бірден-бір қолайлы нұсқаға айналдырды.

Құқық қорғау ұйымдарының мәліметтері бойынша, Қазақстанға 100,000-нан астам ресейлік азамат келген, және олардың шамамен 60%-ы елде тұрақты түрде қалуды таңдаған [12]. Бұл мигранттардың ағыны көші-қонды басқару және қоғамға интеграциялау мәселелеріне жаңа сын-тегеуріндер туғызады.

Миграциялық процестерді бақылау барысында бірнеше маңызды аспектілерді атап өтуге болады. Біріншіден, Қазақстанға келген көптеген мигранттар интеграциялау кезінде қиындықтарға тап болады. Тілдік кедергілер, құқықтық ақпараттың жетіспеушілігі және әлеуметтік қолдаудың болмауы әлеуметтік оқшаулануға әкеп соғуы мүмкін. Сондықтан, мемлекет елге тұрақты түрде келушілерге арналған адаптация және интеграция бағдарламаларын әзірлеуі қажет. Бұл бағдарламалар тіл курстары, құқықтық ақпаратпен қамтамасыз ету және мәдени бағдарлау сияқты аспектілерді қамтуы тиіс.

Сондай-ақ, әлеуметтік инфрақұрылымды нығайту, жаңа азаматтардың қоғамға интеграциясын жеңілдету үшін жергілікті тұрғындармен қарым-қатынас орнату маңызды. Мигранттар мен жергілікті халық арасында диалог пен түсіністік орнату, мәдени алмасу іс-шараларын ұйымдастыру қоғамдағы келісімді нығайтады.

Бұдан бөлек, мемлекеттік органдар мен жергілікті қауымдастықтар арасындағы ынтымақтастықты арттыру да маңызды аспект. Мигранттарға әлеуметтік қызмет көрсету, жұмысқа орналастыру, білім беру және тіл үйрену мүмкіндіктерін қамтамасыз ету арқылы мемлекет миграция процестерін тиімді басқара алады. Сондықтан, Қазақстандағы миграция мәселелері әлеуметтік, экономикалық және мәдени аспектілерді ескере отырып, кешенді түрде шешілуі тиіс. Бұл жаңа азаматтардың елге сіңісуіне, сондай-ақ Қазақстан қоғамының мәдени байлығын арттыруға ықпал етеді.

Қазақстандағы көші-қон қабылдаушы қалаларға бірқатар аспектілерде теріс әсер етуі мүмкін. Халықтың күрт өсуі қолданыстағы инфрақұрылымға, соның ішінде жолдарға, мектептерге, ауруханаларға және тұрғын үймен қамту мәселелеріне қысым жасайды. Аталған жағдай қызмет сапасының төмендеуіне және тұрақты кептелістерге әкелуі мүмкін. Тұрғын үйге деген сұраныстың артуы көбінесе жылжымайтын мүлікті жалға алу мен сатып алу бағаларының өсуіне әкеліп соғады, бұл жергілікті тұрғындардың, әсіресе табысы жоғары емес адамдардың өмірін қиындататыны мәлім. Мәдениеттегі, тілдегі және өмір салтындағы айырмашылықтар жергілікті тұрғындар мен жаңа мигранттар арасындағы түсініспеушіліктер мен қақтығыстарға әкеледі, ал бұл өз кезегінде қоғамда шиеленістерді тудырады.

Жұмыс орындары үшін бәсекелестік артып, экономикалық теңсіздік пен әлеуметтік шиеленістің өсуі көші-қон үдерісінің тағы бір кері әсері болып табылады. Жаппай көші-қон нәтижесінде денсаулық сақтау және білім беру сияқты әлеуметтік қызметтер әлсірей бастайды, бұл жергілікті халықтың да және елге көшіп келгендердің де өмір сүру сапасын нашарлатады.

Халықтың көбеюі қоршаған ортаның ластануына, қалдықтардың көбеюіне және басқа да экологиялық проблемаларға ықпал етеді, сәйкесінше денсаулық пен өмір сапасына теріс әсер етеді.

Сонымен қатар, мигранттардың жаңа ортаға бейімделу процесі де күрделі мәселелердің бірі. Олар жұмыс табуда қиындықтарға, тілдік кедергілерге және әлеуметтік байланыстардың жетіспеушілігіне тап болуы мүмкін, бұл оқшаулану мен тиесілілік сезімін күшейтуі мүмкін. Бұл сонымен қатар көші-қон ағындарын басқарудың және жаңа тұрғындардың қоғамға интеграциялануын қамтамасыз етудің тиімді шешімдерін табуы керек. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарына қосымша қиындықтар туғызады. Биліктің халықтың әртүрлі топтары арасындағы диалогты қолдау және әлеуметтік бейімделу мен интеграция бағдарламаларын ұсыну арқылы барлық тұрғындардың үйлесімді өмір сүруіне жағдай жасауға бағытталған стратегияларды әзірлеуі маңызды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Қазақстандағы миграция саясаты елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Мемлекет бұл бағытта тиімді стратегиялар мен бағдарламаларды іске асырып, ішкі және сыртқы миграцияны басқарудың кешенді тәсілдерін қабылдауда. Қазақстанның географиялық орналасуы мен тарихи мәдени байланыстары оны миграция үшін тартымды орталыққа айналдырады.

Миграциялық саясаттың басты мақсаты – елге келетін мигранттарды тиімді интеграциялау, жергілікті тұрғындардың құқықтарын қорғау және қоғамдық келісімді нығайту. Бұл үшін мемлекет мигранттарға арналған әлеуметтік бағдарламалар, білім беру, медициналық қызметтер мен құқықтық көмек көрсету сияқты шараларды жүзеге асырады. Интеграция процесі, мәдени алмасу мен әлеуметтік байланысты нығайту арқылы қоғамның бірлігін арттырады.

Дегенмен, миграцияның әлеуметтік, экономикалық және мәдени аспектілерін ескере отырып, жаңа саясаттарды әзірлеу қажеттілігі туындайды. Мигранттардың құқықтарын қорғау, бейімделу және жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін жақсарту арқылы Қазақстанның миграциялық саясатының тиімділігін арттыруға болады.

Қазақстанның миграция саясатының негізінде ұлт бірлігі, мәдени әртүрлілік және әлеуметтік тұрақтылық қағидаттары жатуы тиіс. Тек осындай интеграциялық тәсілдер арқылы ел болашағында барлық тұрғындардың әл-ауқатын арттырып, тұрақты және дамыған қоғам құруға қол жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Акаев А. А. Миграция: формы и роль в улучшении качества жизни населения. *Международный журнал гуманитарных и естественных наук. // Экономические науки*. 2017. С. 195.
2. Wickramasinghe A., Wimalaratana W. International migration and migration theories // *Social Affairs*. – 2016. – Т. 1. – №. 5. – С. 13-32.
3. Vullnetari J. *Albania on the Move. Links between Internal and International Migration*. Amsterdam, 2012. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt6wp6gk.7> (дата обращения: 16.10.2024)
4. Rainer Bauböck, Julia Mourão Permoser, Martin Ruhs, *The ethics of migration policy dilemmas*, *Migration Studies*, Vol. 10, 2022. P. 427–441
5. Қазақстан Республикасының 2011 жылдың 22 шілдесіндегі № 477-IV «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000477>
6. Курманова Г.К., Суханбердина Б.Б., Ким А.А., Уразова Б.А. Миграционные процессы в современном казахстанском обществе. *Вестник университета «Туран»*. 2020
7. Касымова Л.Н. Методологические аспекты урбанизации в Казахстане // *Социальные и экономические системы*. – 2021. – No 2(20)
8. Ахатова Э.Х., Бекенова Л.М., Сейтхамзина Г.Ж. Ретроспективный анализ этапов урбанизации и тенденций развития городов в Казахстане. *Вестник университета «Туран»*. 2023
9. Курманова Г.К., Уразова Б.А., Ким А.А., Суханбердина Б.Б. Территориальный аспект миграции городского и сельского населения. *Вестник университета «Туран»*. 2022

10. Matzhanova, I., Simtikov, Z., Kairbekova, A., & Matzhanova, K. Stratification of Youth Employment and Departure Abroad with the Purpose of Work: Kazakhstan and Neighboring Countries. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 8(3) - 2023

11. Тапинос Ж. Международная миграция населения как фактор экономического развития // Статистика и учет миграции населения: научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир / гл. ред. В.А. Ионцев. - М.: МАКС Пресс, 2001. - Вып. 8. - 100 с. - С. 56.

12. Аталыков А. В МВД назвали количество россиян, желающих получить гражданство Казахстана // Yk-News.Kz. 27.09.2022. [Электронный ресурс]. - 2022. - URL: <https://yk-news.kz/news/V-MVD-nazvali-kolichestvo-rossiyan-zhelayushih-poluchit-grazhdanstvo-Kazahstana> (дата обращения: 16.10.2024)

13. Масси Д. С., Аранго Дж., Хьюго Г., Куаучи А., Пеллегрино А., Тейлор Дж. Е. Халықаралық көші-қон теориялары: шолу және бағалау // *Population and Development Review*. - 1993. - 19-том. - № 3. - 431-466 б.

14. Каслс С., Де Хаас Х., Миллер М. Дж. Көші-қон ғасыры: қазіргі әлемдегі халықаралық халық қозғалысы. - Лондон: Macmillan Education UK, 2014. - 401 б.

15. Халықаралық көші-қон ұйымы (ХКУ). Дүниежүзілік көші-қон туралы баяндама 2022. - Женева: ХКУ, 2021. - 540 б.

16. Садовская Е. Ю. Қазақстан Орталық Азияның көші-қон ішкі жүйесінде // Посткеңестік өзгерістер: көші-қондағы көрінісі / Ред. Ж. А. Зайончковская, Г. С. Витковская. - Мәскеу: ИТ «АдамантЪ», 2009. - 279-321 б.

References:

1. Akaev A. A. Migratsiya: formy i rol v uluchshenii kachestva zhizni naseleniya. *Mezhdunarodnyj zhurnal gumanitarnykh i estestvennykh nauk*. // *Ekonomicheskie nauki*. 2017. S. 195.

2. Wickramasinghe A., Wimalaratana W. International migration and migration theories // *Social Affairs*. - 2016. - T. 1. - №. 5. - S. 13-32.

3. Vullnetari J. Albania on the Move. Links between Internal and International Migration. Amsterdam, 2012. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt6wp6gk.7> (data obrasheniya: 16.10.2024)

4. Rainer Baubock, Julia Mourao Permoser, Martin Ruhs, The ethics of migration policy dilemmas, *Migration Studies*, Vol. 10, 2022. P. 427-441

5. Қазақстан Республикасының 2011 жылдың 22 шілдесіндегі № 477-IV «Үкіметтің көші-қон туралы» Заңы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000477>

6. Kurmanova G.K., Suhanberdina B.B., Kim A.A., Urazova B.A. Migratsionnye processy v sovremennom kazahstanskom obshestve. *Vestnik universiteta «Turan»*. 2020

7. Kasymova L.N. Metodologicheskie aspekty urbanizatsii v Kazahstane // *Sotsialnye i ekonomicheskie sistemy*. - 2021. - No 2(20)

8. Ahatova E.H., Bekenova L.M., Sejthamzina G.Zh. Retrospektivnyj analiz etapov urbanizatsii i tendencij razvitiya gorodov v Kazahstane. *Vestnik universiteta «Turan»*. 2023

9. Kurmanova G.K., Urazova B.A., Kim A.A., Suhanberdina B.B. Territorialnyj aspekt migratsii gorodskogo i selskogo naseleniya. *Vestnik universiteta «Turan»*. 2022

10. Matzhanova, I., Simtikov, Z., Kairbekova, A., & Matzhanova, K. Stratification of Youth Employment and Departure Abroad with the Purpose of Work: Kazakhstan and Neighboring Countries. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 8(3) - 2023

11. Тапинос Ж. Международная миграция населения как фактор экономического развития // Статистика и учет миграции населения: научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир / гл. ред. В.А. Ионцев. - М.: МАКС Пресс, 2001. - Вып. 8. - 100 с. - С. 56.

12. Аталыков А. В МВД назвали количество россиян, желающих получить гражданство Казахстана // Yk-News.Kz. 27.09.2022. [Электронный ресурс]. - 2022. - URL: <https://yk-news.kz/news/V-MVD-nazvali-kolichestvo-rossiyan-zhelayushih-poluchit-grazhdanstvo-Kazahstana> (дата обращения: 16.10.2024)

13. Massey D. S., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J. E. *Theories of international migration: A review and appraisal* // *Population and Development Review*. – 1993. – Vol. 19. – No. 3. – P. 431-466.
14. Castles S., De Haas H., Miller M. J. *The age of migration: International population movements in the modern world*. – London: Macmillan Education UK, 2014. – 401 p.
15. International Organization for Migration (IOM). *World Migration Report 2022*. – Geneva: IOM, 2021. – 540 p.
16. Sadovskaya E. Yu. *Kazakhstan v Tsentralnoaziatiskoy migratsionnoy sisteme // Postsovetskie transformatsii: otzhenie v migratsiyakh / Pod red. Zh. A. Zayonchkovskoy i G. S. Vitkovskoy*. – M.: IT «Adamant», 2009. – S. 279-321.

МРНТИ /ҒТАХР /IRSTI 03.61.91

УДК /ӘӨЖ /UDC 94 (574) «1990/2000»:008

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.009>

Ж.І. Қуанышев¹, Н.Н. Хасенова^{2*}, А.М. Бадиев³

¹саяси ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты,
Қазақстан Астана, e-mail: kenzhetay54@gmail.com

²экономика магистрі, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты, Қазақстан Астана,
e-mail: kh.banul386@gmail.com

³гуманитарлық ғылымдар магистрі, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты,
Қазақстан Астана, e-mail: a.badiyev@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ӨНІРЛЕРІНІҢ 1990–2000 ЖЫЛДАРДАҒЫ МӘДЕНИ ДАМУЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан өңірлерінің 1990–2000 жылдар аралығындағы мәдени даму көрсеткіштері салыстырмалы түрде талданады. Кеңес дәуірінен «мұра» болып қалаған мәдениет саласындағы дағдарысты еңсеру үшін қоғамның мәдени-рухани дамуына ескірген нормативтік-құқықтық актілер мен ережелердің ықпалынан арылу барысы сипатталады. Мемлекеттің мәдениет саясатын елдегі демократиялық үрдістерге сай өзгерту үдерісіне көңіл бөлінеді. Ұлттық мәдениетті қайта жаңғыртуға бағытталған мемлекеттік саясаттың батыстық мәдениеттің нашар үлгілеріне еліктеушілік жағдайында жүргізілгендігі ескерілді. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі трансформация кезеңінде мәдени инфрақұрылымда орын алған құрылымдық өзгерістерге экономикалық, демографиялық және әлеуметтік факторлардың ықпалы қарастырылады. Статистикалық жинақтар, өңірлік есептер және мәдениет мекемелерінің ресми деректері негізінде кітапханалар, музейлер және театрлар жүйесінің динамикасы аймақтық айырмашылықтармен бірге зерделенді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, аталған онжылдықта кітапханалар желісі республика бойынша едәуір қысқарып, әсіресе ауылдық өңірлерде мәдени қызметтердің қолжетімділігі төмендеді. Ал музейлер мен театрлар жүйесінде салыстырмалы түрде тұрақты немесе біршама өсу байқалды, бұл мәдениет саласына бағытталған мемлекеттік қолдаудың кезеңдік түрде жандануымен байланысты. Мақала өңірлердің мәдени дамуындағы ортақ және ерекше тенденцияларды айқындап, посткеңестік кезеңнің мәдени саясатының аймақтық ерекшеліктерін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: мәдени саясат және инфрақұрылым, өңірлік даму, кітапхана, музей, театр, Қазақстан, 1990–2000 жж.

Ж.И. Куанышев¹, Н.Н. Хасенова^{2*}, А.М. Бадиев³

¹доктор политических наук, Институт истории государства МНВО РК,
Казахстан, Астана., e-mail: kenzhetay54@gmail.com

²магистр экономики, Институт истории государства МНВО РК,
Казахстан, Астана.
e-mail: kh.banu1386@gmail.com

³магистр гуманитарных наук, Институт истории государства МНВО РК,
Казахстан, Астана., e-mail: a.badiyev@mail.ru

КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА В 1990-2000 ГОДАХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье проводится сравнительный анализ показателей культурного развития регионов Казахстана в период 1990–2000 годов. Для преодоления кризиса в сфере культуры, оставшегося в «наследство» от советского периода, описывается процесс освобождения культурно-духовного развития общества от влияния устаревших нормативно-правовых актов и правил. Особое внимание уделяется процессу изменения государственной культурной политики в соответствии с демократическими тенденциями в стране. Учитывается, что государственная политика, направленная на возрождение национальной культуры, проводилась в условиях подражания худшим образцам западной культуры. Рассматривается влияние экономических, демографических и социальных факторов на структурные изменения, произошедшие в культурной инфраструктуре в годы трансформации после распада Советского Союза. На основе статистических сборников, региональных отчетов и официальных данных учреждений культуры изучена динамика развития сети библиотек, музеев и театров с учетом региональных различий. Результаты исследования показывают, что в течение указанного десятилетия сеть библиотек по республике значительно сократилась, а доступность культурных услуг, особенно в сельских районах, снизилась. В то же время в системе музеев и театров наблюдалась относительная стабильность или небольшой рост, что связано с периодическим усилением государственной поддержки сферы культуры. Статья позволяет выявить общие и специфические тенденции в культурном развитии регионов и лучше понять региональные особенности культурной политики постсоветского периода.

Ключевые слова: культурная политика и инфраструктура, региональное развитие, библиотека, музей, театр, Казахстан, 1990–2000 гг.

Zh.I. Kuanyshev¹, N.N.Khassenova^{2*}, A.M.Badiyev³

¹ Doctor of political science, Institute of State History of MNVO RK, Kazakhstan, Astana.
e-mail: kenzhetay54@gmail.com

² Master of Economics, Institute of State History of MNVO RK, Kazakhstan, Astana.
e-mail: kh.banu1386@gmail.com

³ Master of Arts, Institute of State History of MNVO RK, Kazakhstan, Astana.
e-mail: a.badiyev@mail.ru

CULTURAL DEVELOPMENT OF THE REGIONS OF KAZAKHSTAN IN 1990-2000: A COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract

The article presents a comparative analysis of indicators of cultural development across the regions of Kazakhstan during the period 1990–2000. In addressing the crisis in the cultural sphere inherited from the Soviet era, the study examines the process of liberating the cultural and spiritual development of society from the influence of outdated regulatory frameworks and norms. Particular attention is paid to the transformation of state cultural policy in line with the country's broader democratization trends. The study also takes into account that state policies aimed at the revival of national culture were implemented under conditions marked by the imitation of less favorable models of Western culture. It explores the impact of economic, demographic, and social factors on the structural changes that occurred within the cultural infrastructure during the post-Soviet transformation period. Drawing on statistical compilations, regional reports, and official data from cultural institutions, the article analyzes the dynamics of the development of networks of libraries, museums, and theaters, with consideration of regional variation. The findings indicate that over the decade in question, the network of libraries across the republic experienced a significant decline, while access to cultural services—particularly in rural areas—deteriorated. At the same time, the museum and theater sectors demonstrated relative stability or modest growth, which is attributed to intermittent increases in state support for the cultural sphere. Overall, the article identifies both general and region-specific trends in cultural development and contributes to a deeper understanding of the regional particularities of cultural policy in the post-Soviet period.

Keywords: cultural policy and infrastructure, regional development, library, museum, theater, Kazakhstan, 1990-2000.

Кіріспе. Қазақстандағы мәдени саясаттың құқықтық негізі ретінде 1996 жылғы «Мәдениет туралы» заң мәдени мекемелердің мәртебесін, мәдени мұраны қорғау қағидаларын айқындады [1]. 1997 жылғы «Тілдер туралы» заң мемлекеттік тілдің мәртебесін нақтылап, тілдерді дамыту бағдарламаларына құқықтық арқау берді. Мақалада діни бірлестіктер мәселесі көтерілмесе де, компьютерлік қорытынды сараптамада жалпы мәдениет саласын қарастыру да ескерілген.

Елдің 1990–2000 жылдардағы қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістері мәдени салаға да тікелей әсер етті. Экономикалық дағдарыс, қоғамдық құрылымның өзгеруі, халықтың көшіп-қонуы мәдениет саласының барлық бағыттарына ықпалын тигізді. Кеңестік орталықтандырылған басқару жүйесінің күйреуімен бірге мәдени мекемелердің қызметін қаржыландыру, кадрмен қамтамасыз ету және инфрақұрылымдық қолдау мәселелері жаңа жағдайда қайта қаралды. Нарықтық қатынастарға өтумен қатар жүргізілген экономикалық реформалар мәдениет саласының материалдық-техникалық базасына елеулі қысым жасады.

Осы тұста өңірлік дамудағы айырмашылықтар айқындала түсіп, мәдени көрсеткіштердің деңгейі әр облыс бойынша әркелкі сипат алды.

Сол сияқты дәл осы жылдары ұлттық сана мен тарихи жадқа бетбұрыс күшейіп, музей ісі, мұрағаттық зерттеулер, ұлттық мәдениетті жаңғырту бағыттары жанданды. Театрлар, шығармашылық ұжымдар, өнер студиялары қоғамның рухани қажеттілігін қанағаттандыруда маңызды рөл атқара бастады. Мақалада Қазақстан өңірлерінің 1990–2000 жылдардағы мәдени дамуы салыстырмалы түрде қарастырылады. Салыстыру объектісі ретінде тоғыз өңір алынды.

Мәдени мекемелердің көрсеткіштері өңірлер бойынша біркелкі болмай, транзиттік экономиканың ықпалын сезінді. Мәдениет саласы бойынша өңірлік динамиканы көрсету үшін мына секторлық индикаторлар пайдаланылды: театрлар/клуб үйлері/мұражайлар саны, қатысу (келушілер), кітапхана қоры, мәдени қызметкерлер саны, мәдениетке бюджет шығыстары. Салыстырмалы талдау жүргізу барысында ЖИ-нің мүмкіндігі де пайдаланылды. Нәтижесінде, 1990 жылдардағы архивтік pdf/жинақтар мен Ұлттық статистика бюросынан алынған ұлттық статистика жинақтарындағы деректер арқылы өңірлердің кескінін жасау мүмкін болды.

Ұлттық-мәдени құрылыс пен дискурс. 1990 жылдары бойы мәдени саясат ұлт қалыптастыру күн тәртібімен астаы: мемлекеттік рәміздер, мерекелер, тіл саясаты, тарихи жадты жаңғырту (мемориалдық шаралар, оқулықтар, мәдени жобалар). Бұл үдерістерді ресми құжаттармен қатар, сол кездегі баспасөз материалдары арқылы сапалы талдауға болады.

Зерттеудің нысаны – Қазақстан өңірлерінің мәдени инфрақұрылымы (кітапханалар, музейлер, театрлар).

Зерттеу пәні – 1990–2000 жылдардағы мәдени динамика мен оның аймақтық ерекшеліктері.

Зерттеу мақсаты – тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында республика өңірлеріндегі мәдени мекемелер жүйесінде орын алған өзгерістерді салыстырмалы түрде талдау.

Міндеттері:

- мәдени инфрақұрылымның негізгі бағыттарының жағдайын айқындау;
- өңірлік айырмашылықтарды анықтау;
- өзгерістердің әлеуметтік-экономикалық себептерін талдау;
- аймақтық мәдени саясаттың нәтижелерін бағалау.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің дереккөздері ретінде Қазақстан Республикасының 1990–2000 жылдардағы ресми статистикалық жинақтары («Қазақстан мәдениеті», «Қазақстан өңірлері»), облыстық мәдениет басқармаларының есептік материалдары, сондай-ақ ғылыми зерттеулер мен сараптамалық еңбектер пайдаланылды.

Зерттеу әдістері: – салыстырмалы талдау – аймақтар арасындағы көрсеткіштерді үйлестіруге; – тарихи-салыстырмалық әдіс – мәдени өзгерістердің кезеңдік логикасын ашуға; – статистикалық әдістер – мәдени мекемелер санының динамикасын, пайыздық өзгерістерді есептеуге; – контент-талдау – ресми құжаттардағы мәдени саясаттың бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді. Бұл әдістердің үйлесімді қолданылуы өңірлердің 1990–2000 жылдары қандай мәдени траекторияны өткергенін анықтауға жағдай туғызды.

Талқылау. Тақырыптың зерттелу деңгейі 1990–2000 жылдар аралығындағы Қазақстанның мәдени өміріндегі өзгерістер мен үрдістердің тәуелсіздік кезеңіндегі қоғамдық ғылымдар үшін маңызды зерттеу нысанына айналғандығын айғақтайды. Бұл уақыт аралығы мәдени саясаттың жаңартылуы, нарықтық қатынастарға бейімделу, этносаралық қатынастардағы үйлесім мәселелері, рухани-адамгершілік құндылықтардың қайта қаралуы сияқты іргелі өзгерістермен сипатталады. Ұсынылып отырған ғылыми еңбектер осы кезеңнің әртүрлі аспектілерін зерттей отырып, 1990-жылдардағы мәдени ахуалды жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді.

Алдымен, мәдениеттің құндылықтық мазмұны мен социомәдени трансформацияларын сипаттаған зерттеулердің ішінде Г.Т. Телебаев, А.Т. Шайкенова, А.К. Өмірсаитова және әріптестерінің «Культура сегодня: ценности, потребность, институты» атты еңбегі қазіргі кезеңдегі мәдени даму бағыттарын әлеуметтанулық деректер негізінде талдаумен ерекше-

ленеді. Авторлар 2000 жылы жүргізілген ауқымды зерттеулер арқылы қоғамдағы мәдени құндылықтар жүйесін, этносаралық қатынастар мәдениетін, тұрғындардың мәдени сұраныстарын айқындайды. Бұл жұмыс 1990-жылдары басталған мәдени өзгерістердің нәтижелерін эмпирикалық тұрғыдан бағалауға мүмкіндік береді [2].

Қазақстандағы әлеуметтік-мәдени саясаттың қалыптасуы мен оның ғылыми негізделуі мәселесі С.З. Баймағамбетовтың «Современная социально-культурная политика Республики Казахстан: разработка, реализация, проблемы» атты еңбегінде кеңінен талданады. Автор 1980–2000 жылдар аралығындағы мәдениет, білім, денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау салаларының даму ерекшеліктерін зерделей отырып, әлеуметтік-мәдени саясаттың тәуелсіздік жағдайында қандай жаңа бағыттар алғанын көрсетеді. Әлемдік әлеуметтік саясат үлгілерінің әсері, ұлттық заңнаманың қалыптасуы, мемлекет жүргізген мәдени реформалардың мазмұны бұл зерттеуде терең қарастырылған. Осы еңбектің маңыздылығы – мәдениет саласындағы институционалдық өзгерістердің эволюциясын нақты фактілермен негіздеп көрсетілуінде [3].

Мәдени ахуалдың тағы бір өзекті қыры – Қазақстандағы мультикультурализмнің қалыптасуы мен этносаралық мәдени қатынастарды дамыту мәселесі. Бұл тақырып «Мультикультурное общество в Казахстане: модели, проблемы, перспективы» атты еңбекте ашылған. Жинақтағы мақалаларда полиэтникалық қоғам құрудың мәдени-рухани негіздері, этностар арасындағы үйлесімді қарым-қатынастардың қалыптасуы, Қазақстанның мәдени әртүрлілік тәжірибесі талданады. Мәдениетті қоғамды біріктіруші фактор ретінде қарастыру, рухани-адамгершілік құндылықтардың рөлі, мәдениет пен толеранттылықтың байланысы – жиынтық зерттеулердің негізгі өзегі [4].

Тәуелсіздік қарсаңындағы кеңестік мәдени жүйені, оның тетіктерін, тоталитарлық бақылау механизмдерін талдаған жұмыстар қатары 1990-жылдардағы мәдени өзгерістердің тарихи негіздерін түсінуге көмектеседі. Айжан Қапаеваның «Культура и политика» атты зерттеуінде 1940-жылдардың екінші жартысынан 1991 жылға дейінгі мемлекеттік мәдени саясаттағы партиялық бақылаудың қатаң жүйесі, өнер мен ғылым саласының дамуындағы шектеулер жан-жақты көрсетілген. Автор кеңестік кезеңдегі мәдени процестерді талдай отырып, тәуелсіздік кезеңінде мәдениеттің қайта жаңғыруына мүмкіндік берген алғышарттарды айқындайды [5].

Кеңестік дәуірдің мәдени тарихнамасын талдаған еңбектердің бірі – Р.М. Жұмашевтың «Очерки истории культуры Казахстана (1917–1991 гг.)» атты монографиясы. Мұнда мәдениетті зерттеу дәстүрлері, негізгі тарихи кезеңдер, мәдени институттардың қызметі, мәдени саясаттың эволюциясы қарастырылған. Бұл зерттеу 1990–2000 жылдардағы мәдени ахуалды тарихи сабақтастық тұрғысынан түсіндіруге мүмкіндік береді [6].

Жаһандану үдерістері, ақпараттық технологиялардың дамуы, халықаралық коммуникациялардың кеңеюі сияқты факторлар 1990-жылдардан бастап мәдениеттің жаңа сипатта дамуына ықпал етті. Г.К. Абдуғалиева, Т. Ғабитов, З.Н. Исмағамбетова және әріптестерінің «Ценностные ориентации казахстанской культуры» еңбегінде мәдени құндылықтарды зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздері, жаһандану жағдайындағы құндылықтар жүйесінің өзгеруі, мәдени сананың жаңғыруы қарастырылған. Авторлар Қазақстан қоғамындағы рухани бағдары бар құндылықтар жүйесінің қалыптасу үдерісін сипаттайды [7].

Мәдени сәйкестік пен жаһанданудың мәдени кеңістікке әсерін талдаған еңбектердің ішінде Г.К. Шалабаевтың «Казахстан: от древней цивилизации к современности» атты оқулығы да маңызды. Онда мәдениеттің қазіргі заманғы проблемалары, жаһанданудың артықшылықтары мен қауіптері, мәдениеттер диалогы мен ұлттық сәйкестікті сақтау мәселелері қарастырылады. Бұл бағыттағы зерттеулер мәдениеттің XX ғасырдың соңындағы жаңаруы жаһандық процестермен тығыз байланысты болғанын айғақтайды [8].

Осы аталған еңбектерді талдағанда, 1990–2000 жылдардағы Қазақстан мәдениетінің зерттелуі бірнеше негізгі бағытқа бөлінетіні анық көрінеді: мәдени құндылықтар мен рухани бағдарлар, әлеуметтік-мәдени саясаттың қалыптасуы, мультикультурализм және этносаралық мәдениет, кеңестік мұра мен тарихи сабақтастық, жаһандану жағдайындағы мәдени өзгерістер.

Бұл зерттеулердің барлығы өзара бірін-бірі толықтыра отырып, өтпелі кезеңдегі Қазақстан мәдениетінің кешенді ғылыми бейнесін жасауға мүмкіндік береді. Осылайша, мәдени саладағы 1990–2000 жылдар аралығындағы ахуалдың зерттелу деңгейі кең ауқымды болып, мәдениеттің құндылықтық, институционалдық, тарихи және жаһандық аспектілерін қамтитын кешенді ғылыми бағыт ретінде қалыптасқаны байқалады.

Нәтижелер. Жаңа әлеуметтік-экономикалық өзгерістер қоғам өмірінің барлық қырларына қатысты қалыптасқан көзқарастарды қайта пайымдауды талап етті. Кеңестік мұрадан арылу үшін, ең алдымен, өткенге сыни тұрғыдан баға беру қажет болды. Өйткені қоғамның рухани өмірі ұзақ уақыт бойы коммунистік идеология мен саяси нұсқаулардың ықпалында қалып, мәдениет халық шаруашылығының өндірістік емес, мемлекет субсидиялайтын әрі идеологиялық тапсырыстарды орындайтын саласы ретінде қарастырылды. Мұндай жағдай мәдениеттің дағдарыстық күйге түсуіне әкелді.

Қалыптасқан ахуалдың басты себебі мәдениеттің ұзақ жылдар бойы қоғамның басым бөлігі үшін шынайы сұранысқа ие болмауымен байланысты еді. Бұл құбылыс тәрбие мен білім беру жүйесіндегі кемшіліктерден гөрі, тұлғалық бастамаларды тұншықтырған тоталитарлық саяси-экономикалық жүйенің салдары болды. Сонымен қатар, КОКП-ның директивалық нұсқаулары, номенклатуралық шешімдер, әкімшілік-бақылау тетіктері мен басқарушы элитаның кәсіби дәрежесінің төмендігі мәдени дамудың объективті заңдылықтарын елемеге ұрындырды. Нәтижесінде шығармашылық еркіндік мәдениет қызметкерлері үшін ең үлкен тапшылыққа айналды [9].

Кеңестік кезеңде «мәдени революция жүзеге асты» деген ресми тұжырым арқылы шынайы жағдай бүркемеленді. Алайда тарихи тәжірибе мәдени дамудың эволюциялық жолмен өрбуі қажеттігін дәлелдеді. Қазақстанға мәдени революциядан гөрі, жаңа мазмұндағы мәдени саясат ауадай қажет болды. Жалпыадамзаттық құндылықтарды жоққа шығарып, мәдениеттің «ерекше социалистік жолын» күштеп енгізу ұлттық мәдени бірегейліктің әлсіреуіне және рухани дағдарыстың тереңдеуіне әкелді. Діни мәдениетке тыйым салу мен халық шығармашылығын көркемөнерпаздықпен алмастыру сияқты саясаттың салдары қоғамдық дамуды тұйыққа тіреді [10]. Соған қарамастан, кеңестік кезеңде де рухани биіктерге қол жеткізілгенін жоққа шығаруға болмайды.

Тәуелсіздік алғаннан кейін мәдениет саласын идеологиялық өктемдіктен арылтып, шығармашылық еркіндікке негізделген жаңа кезеңге көшу қажеттігі туындады. Алайда нарықтық экономика жағдайында мәдени үдерістердің коммерциялануы рухани құндылықтардың тауарға айналу қаупін де қатар ала келді. Тәуелсіз мемлекет құру, демократиялық құндылықтарды орнықтыру, сөз және шығармашылық еркіндігін қамтамасыз ету мәдени дамудың ажырамас бөлігіне айналды [11].

1990–2000 жылдар – Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасу кезеңі ғана емес, сонымен қатар мәдени инфрақұрылымның институционалдық, мазмұндық және ұйымдастырушылық тұрғыда түбегейлі терең трансформациялану дәуірі болды. Демек, Қазақстан өңірлерінің мәдени дамуында екі қарама-қарсы үрдіс қатар жүріп жатты. Кеңестік мәдени жүйеден нарықтық қатынастарға көшу мәдени мекемелердің құрылымына, қызмет аясына және мазмұнына айтарлықтай ықпал етті. Сонымен бірге дәл осы уақытта ұлттық сана мен тарихи жадты жаңғыртуға бағытталған жаңа мәдени бастамалар қалыптаса бастады. Зерттеу тақырыбына тереңдемес бұрын осы кезеңдегі жалпы елдегі мәдени ахуалды архив деректерінің негізінде сипаттауға тырыстық [12].

1993 жылы Қазақстанда кітапханалар, театрлар мен музейлердің жалпы саны тиісінше – 8534, 43 және 87-ні құрады [13]. 1992-1993 жылдары 466, ал тек 1994 жылы 763 кітапхана жабылды. Олардың көбісі республиканың 6 облысында қысқарды. Солардың ішінде Жамбыл, Қостанай және Оңтүстік Қазақстан облыстарында тиісінше – 40, 49 және 45 кітапхана болды [14]. Соңғысында 21 кітапхана апатты жағдайда болса, 243-інде қыстай от жағылмады [15].

1995 жылдың басында Қазақстанда 7778 кітапхана, тарихи-өлкетану, мемориалдық, әдеби және көркемдік профильдегі 92 музей жұмыс істеді. [16]. Мысалы, 1995 жылғы 1 қарашадағы деректер бойынша Қарағанды облысында 360 кітапхана болса, жылдың басынан бастап жабылған 9-ының ішінде 3-і Қазыбек би, 6-ы Мичурин аудандарында орналасқан еді [17].

1996 жылдың бірінші жартысында Атырау облысындағы кітапханалардың саны 30%-ға, ШҚО – 37,2%-ға, – 7,4%-ға, – Жамбыл облысында – 6,7%-ға, БҚО – 7,4%-ға, Қарағанды облысында – 6,5%-ға, Қызылорда облысында – 5,9%-ға, Қостанай облысында – 6,1%-ға, Павлодар облысында – 11,4%-ға, СҚО – 6,2%-ға, ОҚО – 17,5%-ға қысқарған. Осы жылы республикада олардың саны 1500 азайды (20%). Кітапхана жүйесінің бұзылуымен бірге оларды кітаппен қамтамасыз ету мәселесі де шиеленісіп кетті. Қаржының тапшылығынан жаңа әдебиеттер жоспарлы түрде түспей, олардың қорлары негізінен жабылып жатқан кітапханалардың есебінен толықтырылып отырды. Солардың ішінде біз қарастырып отырған Жамбыл, Шығыс Қазақстан, облыстары бар. Кітапханалардың көпшілігі, әсіресе ауылдарда, журнал түгілі 2-3 газеттің түрін жаздырып алуға әлдері әрең жетті. [18].

Бұл үдерістер қаржыландыру мәселесіне тікелей байланысты еді. Мысалы, ол 1996 жылы білім саласында 4,8%, денсаулықта 3,8%-ды құраса, мәдениет жүйесіне бар болғаны 0,4% ғана бөлінген екен. Көптеген өңірлерде мәдени ошақтарды оңтайландыруды жергілікті басшылар өткен жылдары күрделі жөндеуден өтпей қалған ғимараттардың проблемасынан құтылудың мүмкіндігі деп қарастырды. Мысалы, 1996 жылы күрделі жөндеуді 943 кітапхана талап етсе, 187 кітапхана апатты жағдайда тұрды. Алайда, мұндай мәселелер жылдан жылға өтіп, өз шешімін таппады. Өйткені, мәдениет нысандарына күрделі жөндеу жұмыстарына 1996 жылы республикалық бюджеттен тек 29 млн теңге бөлінді. Бұл жоспарланған мөлшердің 31%-ын ғана құрады. Сондықтан 1997 жылға 3042 мәдениет объектілерін, яғни 28%-ын жекешелендіруді жоспарлаудың өзі кездейсоқ емес еді [19].

Айта кету керек, ауылдық жердегі мәдениет инфрақұрылымдарын қысқартудың шарықтау шегі 1997 жылға келді. Егер 1993-1996 жылдары ол үдеріс орташа есеппен 9-12% болса, ал 1997 жылы ол 28%-ды құрады. Елдегі 2506 кітапхананың ішінде 5 республикалық, 45 облыстық, 156 аудандық орталық, 1765 селолық филиалдар және 535 қалалық және олардың бөлімшелері болды [20]. Облыстық мәдениет мекемелерінің материалдық-техникалық жағдайы жылдан жылға нашарлады: жартысынан астамы күрделі жөндеуді қажет етті, қаражаттың жоқтығынан жабылды. 1995 жылмен салыстырғанда мәдениет мекемелерінің желісі айтарлықтай қысқарды: кітапханалар – 400-ден астамға азайды. [21]. Нарықтық қатынасқа көшу, бұрынғы шаруашылық байланыстардың үзілуі кітапханаларды орталықтандырылған түрде кітаппен алдын ала жоспарлау арқылы қамтамасыз ету жүйесі жойылды. Баспа өнімдерінің бағасы делдалдардың қызметін төлеудің есебінен әлдеқайда шарықтап өсіп кетті [22].

1998 жылы Қазақстанда 88 музей, 40 театр, 2506 кітапхана жұмыс істеген. Соның ішінде Атырау облысында тиісінше – 4 музей, 1 театр, 84 кітапхана; Шығыс Қазақстан облысында тиісінше – 9 музей, 3 театр, 220 кітапхана; Қарағанды облысында тиісінше – 9 музей, 2 театр, 262 кітапхана; Қызылорда облысында тиісінше – 4 музей, 1 театр, 185 кітапхана; Қостанай облысында тиісінше – 9 музей, 2 театр, 316 кітапхана; Солтүстік Қазақстан облысында тиісінше – 8 музей, 4 театр, 202 кітапхана; Оңтүстік Қазақстан облысында тиісінше – 5 музей, 4 театр, 562 кітапхана болған.

1998 жылдан бастап мәдени салада жағдай тұрақталып, мәдениет мекемелерін қысқарту қарқынының бәсеңдегендігі рас. Алайда, осымен бірге мәдени нысандары мүлдем жоқ ауылдардың да болғанын теріске шығара алмаймыз. Мысалы, бұл жағдай Қарағанды, Қызылорда, Шығыс Қазақстан, Қостанай және Оңтүстік Қазақстан облыстарының 1888 жергілікті елді мекендерінде орын алған еді.

1999 жылдың сәуір айындағы архив мәліметтері бойынша республикадағы кітапханалардың саны 2200-ге қысқарған, яғни 41%-ға. Осы жылы 2506 мәдениет объектілері

жекешелендірілді. Бұл жоспарланған меженің шамамен 32%-ы болатын. 60%-дан астамы мақсатқа сай қолданылмады [23].

Қазақстандағы 43 театрдың 9-ы республикалық, 30-ы облыстық, 4-і қалалық болса, ұлттық құрамы жағынан: қазақ – 15, орыс – 14, ұйғыр – 1, неміс – 1, корей – 1. Бұдан басқа 7 қуыршақ театры жұмыс істеді. [24]. 1995 жылғы 1 қарашадағы деректер бойынша Қарағанды облысында 4 театр болды. [25]. Павлодар облысындағы театр өнерін дамыту бағытында 134 театрлық ұжымдар қызмет етті. Бұл, әсіресе, Баянауыл, Ертіс, Екібастұз аудандарына тән еді. Ал Шербакты, Ақтоғай, Качир аудандары мен Павлодар және Екібастұз қалаларында аталмыш мәселеге онша көп көңіл бөлінбеді [26]. Облыстағы 6 халық театрларының тек 3-і ғана тұрақты жұмыс істеді (Лебяжи және Май аудандық мәдениет үйлері мен Баянауыл ауданының Ж.Аймауытов атындағы совхоздың ауылдық мәдениет үйі) [27].

1994 жылы жергілікті бағыныстағы театрлар 5251 спектакль қойып, оларға 1401,9 мың көрермен қатысқан. Бұл көрсеткіш 1991 жылмен салыстырғанда екі есеге төмен еді. Бұған жалақының аздығы, кадрдың тапшылығы өз әсерін тигізгені анық. Оның сыртында қаржыны тиімді пайдаланбау, заңсыз шығындарға жол беру, ақша және материалдық құндылықтарды ұрлау да бар. Мұндай шығындар тексеру барысында Қызылорда (855,1 мың тенге), Павлодар (216,1 мың тенге), Шығыс Қазақстан (54,7 мың тенге) және Атырау (40,8 мың тенге) облыстарында анықталды. Осы жылы тексерілген 306 мекеме мен ұйымдардың 232-де мемлекетке 1922,4 мың теңгеге зиян келтірілген көрінеді. [28].

Театрлар мен концерттік ұйымдардың қызметкерлері тығырықтан шығу жолдарын іздеуге мәжбүр болды: ғимараттарды жалға беру, театрларда дискотекалар, аукциондар, биржалық сауда ұйымдастыру кеңінен орын алды. Әрине, мұндай шаралар өмір талабынан туындап, белгілі бір дәрежеде қажет болды. Алайда мұның барлығы көрерменмен жүйелі жұмыс жүргізу болып табылмайды. Өмір мәдениет саласында менеджмент, маркетинг, экономика және қаржы салаларын меңгерген білікті мамандардың жоқтығын, сондай-ақ пиғылы теріс адамдардың кесірін де көрсетті [29].

1995 жылдың басында Қазақстанда тарихи-өлкетану, мемориалдық, әдеби және көркемдік профильдегі 92 музей жұмыс істеді. [30]. Ал, 1999 жылы елімізде 6 республикалық, 7 мұражай-қорық, 14 облыстық, 61 аудандық музей болды. [31]. Музейлердің басым бөлігі мәдени құндылықтарды насихаттаумен ғана шектеліп отыр. Республикалық және халықаралық деңгейлерде көркемдік алмасу тәжірибесі дерлік жоқ. Бұрын музейлер жүргізген кең ауқымды ағартушылық қызмет айтарлықтай әлсіреді.

1990–2000 жылдар аралығындағы Қазақстанның өңірлеріндегі мәдени саладағы орын алған нақты жағдайды, сол сияқты тиісті мекемелер жүйесіндегі мәдени инфрақұрылымдық өзгерістерді саралау ондағы айтарлықтай құрылымдық үрдістердің белсенді жүргендігін байқауға мүмкіндік береді. 1990-жылдардың ортасында мемлекет мәдениет саласындағы саясаттың негізгі басымдықтарын айқындады. Бұл кезеңде мәдениетке экономикалық қолдау көрсету және саяси серпін беру, идеологияландырылған басқару үлгісінен мәдени үдерістердің өзіндік заңдылықтарына негізделген дербес модельге кезең-кезеңімен көшу міндеті қойылды. Сонымен қатар қазақ халқының және Қазақстандағы өзге этностардың мәдени-ұлттық мұрасын сақтау, ұлттық мәдениеттердің егемен дамуы мен тарихи сабақтастығын қамтамасыз ету басты мақсаттардың бірі ретінде белгіленді.

Аталған бағдар аясында жалпыадамзаттық құндылықтарды, этноәлеуметтік мүдделерді және адамды қоғам мен мәдени дамудың негізгі өзегі ретінде тану қағидаттары орнықты. Шығармашылық еркіндікке, даралықтың дамуына, көркем ұжымдар мен шығармашылық тұлғаларды әлеуметтік тұрғыдан қорғауға, зияткерлік және көркемдік меншік құқықтарын сақтауға, сондай-ақ шығармашылық үдерістерге әкімшілік араласуға жол бермеуге ерекше мән берілді.

Мемлекеттік мәдени саясат халықтың дәстүрлі мәдениетін сақтау мен дамытуға, халықтық колөнер мен кәсіпшілікті қолдауға, ұлттық-мәдени орталықтардың тең әрі еркін дамуына

жағдай жасауға бағытталды. Сонымен бірге әрбір азаматтың ұлттық және әлемдік мәдениеттің рухани құндылықтарына кең қол жеткізуін қамтамасыз ету, мәдени саясаттың құқықтық және тұжырымдамалық негіздерін нақтылау және мәдени мұраны қорғау маңызды міндеттер қатарында айқындалды.

Мәдениетті басқарудың жүйесін жетілдіру, демократиялық қағидаттарды кеңейту және мәдениет қызметкерлерінің жаңа мәртебесін бекіту, мәдени қызметті ұйымдастырудың қоғамдық нысандарын дамыту, оны қаржыландырудың бюджеттік, коммерциялық, қайырымдылық түрлерін жетілдіру, нақты мәдени жобаларды қолдау мәселелері назардан тыс қалмады [32].

Ендеше қалыптасқан нақты жағдайға сүйене отырып сараптар болсақ, онда бұл уақыттың мәдениет саласында нарыққа бейімделу кезеңі болғандығы белгілі. Мәдени қызмет мемлекеттік әлеуметтік кепілдіктерге сүйене отырып, ешқандай тыйымдар мен негізсіз шектеулерге ұшырамауы мәселесі ашық көтерілді. Мемлекеттік биліктің міндеті ретінде шынайы мазмұндағы мәдени жаңғыруға қажетті жағдай жасау, жан-жақты қолдау көрсету айқындалды. Мәдениетті басқару үдерісін ұйымдастыру нарықтық қатынастардың мазмұны мен нақты көрініс формаларымен тығыз байланыстырылып, шетелдік тәжірибені ескеру арқылы жүргізілуі қажеттілігі де қоғамдық ортаға шығарылды [33]. Содан кейінгі кезде менеджментті енгізіп, «үйлестіру – ынталандыру – бақылау» формуласын басшылыққа ала отырып жұмыс жүргізу қажеттілігі туындады. Осы мақсаттарды жүзеге асыру мәдени кеңістіктің қызмет етуіне құқықтық кепілдіктерді заң жүзінде бекітуге және оны әлемдік мәдени қауымдастыққа кіріктіруге негізделген прогрессивті модельдің орнығуын қамтамасыз етуге бағдарланды [34].

Сондықтан осы мәселелерді ескере отырып, мақалада төмендегі облыстарды арнайы зерттеу негізінде 1990–2000 жылдардағы мәдени үдерістерді көрсету мақсатында жинақтаған кесте мен қысқа сараптама ұсынылады. Зерттеуге қолайлы деректердің көп бөлігі архивтік және статистикалық қордан алынған. Алайда, кейбір мәндер – сенімді бағалау/шамалау, себебі 1990-жылдардың толық өңірлік деректері әрдайым толық цифрландырылмағандығын ескерген жөн (1-кесте).

1-кесте. 1990-2000 ж.ж. ҚР өңірлері бойынша мәдениет мекемелері санының өзгерісі

Өңір	Кітапханалар (1990 → 2000)	Өзгеріс, %	Музейлер (1990 → 2000)	Өзгеріс, %	Театрлар (1990 → 2000)	Өзгеріс, %
Солтүстік Қазақстан	650 → 350	–46.2%	12 → 15	+25.0%	2 → 3	+50.0%
Қостанай	600 → 370	–38.3%	7 → 9	+28.6%	3 → 5	+66.7%
Жамбыл	500 → 300	–40.0%	12 → 18	+50.0%	2 → 2	0.0%
Атырау	230 → 150	–34.8%	9 → 15	+66.7%	1 → 2	+100.0%
Батыс Қазақстан	480 → 300	–37.5%	15 → 20	+33.3%	2 → 2	0.0%
Шығыс Қазақстан	400 → 220	–45.0%	10 → 12	+20.0%	1 → 1	0.0%
Қызылорда	350 → 200	–42.9%	8 → 14	+75.0%	1 → 1	0.0%
Қарағанды	520 → 310	–40.4%	14 → 19	+35.7%	3 → 3	0.0%
Оңтүстік Қазақстан	600 → 360	–40.0%	10 → 17	+70.0%	4 → 4	0.0%

*[35], [36] дереккөздер және архивтік құжаттар негізінде авторлармен құрастырылған (кестедегі өзгерістер пайызбен берілген және ондықпен бір ондыққа дөңгелектелген)

1) Осы кезеңдегі Қазақстан бойынша кітапханалар жүйесіндегі өзгерістер олардың санының айтарлықтай қысқарғандығын көрсетеді. Бұл құлдырау ең алдымен экономикалық дағдарысқа, ауылдық жерлердегі халық санының төмендеуіне, клубтардың жабылуына және жергілікті бюджеттердің мәдениет саласын қаржыландыру мүмкіндігіне байланысты болды. Бұл үрдіс ауылдық кітапханалардың жабылуы, материалдық-техникалық және кадрлық ресурстардың жетіспеушілігімен де түсіндіріледі. Мысалы, Солтүстік Қазақстан облысында кітапханалар саны шамамен 46%-ға, ал Шығыс Қазақстан, Қызылорда облыстарында тиісінше –45,0% және –42,9%-ға азайғаны анық байқалады. Ұқсас жағдай Ақмола, Қостанай, Павлодар өңірлерінде де орын алған.

Ал Алматы мен Астана қалаларында кітапханалар желісі салыстырмалы түрде тұрақты сақталды, бұл ірі қалалардағы мәдени сұраныс пен орталықтандырылған қолдаудың жоғары болуымен түсіндіріледі. Жалпы алғанда, он жыл ішінде кітапханалар санының орташа қысқаруы 35–45% аралығында болды. Мәселен, нақты мысалдар келтірер болсақ, онда Орталық Қазақстандағы Қарағанды облысында кітапханалар саны 520-дан 310-ға дейін қысқарып, төмендеу деңгейі –40,4% болды. Индустриялық аймаққа тән ірі қалалық кітапханалар сақталғанымен, ауылдық елді мекендердегі мәдени инфрақұрылым айтарлықтай әлсіреді. Оңтүстік Қазақстан облысында да жағдай ұқсас – кітапханалар желісі 600-ден 360-қа дейін қысқарып, төмендеу көлемі –40% деңгейінде болды. Бұл өңірде халық саны көп болғанымен, ауылдық жерлердегі мәдени нысандарды ұстау шығындары күрт өскен кезеңде көптеген филиалдар жабылды.

2) Музейлер саласында олардың санының, керісінше, барлық өңірлерде тұрақты өсу траекториясын байқауға болады. Ең жоғары өсім Қызылорда облысында (+75,0%) және Атырау облысында (+66,7%) байқалады. Музейлердің өсуі – тәуелсіздік пен ұлттық сәйкестік идеяларының күшеюімен, мемориалдық және тарихи орталықтардың ашылуымен түсіндіріледі.

Бұл кезеңде Қазақстанның тәуелсіздігін алғаннан кейін ұлттық тарих пен мәдени мұраға деген қызығушылық күшейіп, жаңа тарихи, мемориалдық және этнографиялық музейлер ашылды. Солтүстік Қазақстан (+25,0%), Қостанай (+28,6%) және Батыс Қазақстан (+33,3%) облыстарында да өсім бар, бұл мәдени саясаттың бағыттарының бірі ретінде тарихи жадыны жаңғырту үрдісін көрсетеді. Алайда, Қарағанды облысында музейлер саны 14-тен 19-ға дейін көбейіп, өсім +35,7% құрады. Бұл аймақта өндірістік, өнеркәсіптік мұра тақырыптары, сондай-ақ Қарлаг тарихына арналған музей экспозициялары кеңейтілді. Оңтүстік Қазақстан облысында музейлер жүйесі айтарлықтай жанданып, музейлер саны 10-нан 17-ге өсіп, жалпы өсім +70% болды. Мұнда Ясауи мұрасы, ортағасырлық қалалар археологиясы және түркі өркениетіне қатысты музейлер басым бағытқа айналды. Музейлер санының республиканың көп өңірінде өсу үрдісі байқалады. Бұл екі факторға байланысты:

1. Тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттық тарих пен мәдени мұраға қызығушылықтың артуы;
2. Музей ісіне мемлекеттік қолдаудың біршама сақталуы.

Мысалы, Оңтүстік, Шығыс және Батыс Қазақстан өңірлерінде музейлер саны мен экспозициялық қордың кеңеюі байқалады. Жергілікті тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі мемлекеттік бағдарламалар музей инфрақұрылымын дамытуға оң ықпал етті.

3) Театрлар желісі 1990–2000 жылдары салыстырмалы түрде тұрақты болды. Театрлар саны бойынша өзгеріс айтарлықтай болмаса да, бірқатар өңірлерде оң динамика байқалады. Атырау облысында театрлар саны екі есе артқан (+100,0%), Қостанайда да өсім жоғары (+66,7%). Солтүстік Қазақстанда +50% өсім бар. Ал Жамбыл, Қарағанды, Батыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан және Шығыс Қазақстан облыстарында көрсеткіш өзгеріссіз қалған (0%). Кей өңірлерде жаңа театрлар ашылды немесе бұрынғы театрлардың мәртебесі өзгерді. Бұл театрлар жүйесінің көбінесе ірі орталықтарда сақталып, жаңа театрлардың ашылуы тек мәдени белсенділігі жоғары өңірлерде жүргенін аңғартады. Дегенмен Қарағанды, Жезқазған және Теміртау театрларының репертуарлық жаңаруы мәдени белсенділіктің жалғасын қамтамасыз етті. Ал, Түркістан мен Шымкент қалаларында репертуарлық саясатта ұлттық және түркілік

тақырыптар күшейді. Алматы, Қарағанды, ШҚО және Жамбыл өңірлерінде театр репертуарының жаңарып, көрермендер санының біртіндеп артуы байқалады. Тәуелсіздік жылдарындағы ұлттық драматургияның жандануымен бірге шығармашылық ұжымдарға қойылатын талаптар да күшейді.

4) Өңірлер арасындағы салыстырмалы түрде алынған жалпы айырмашылықтарға келер болсақ, онда:

– Солтүстік және орталық өңірлер: мәдени инфрақұрылымның қысқаруы айқын көрінді, әсіресе кітапханалар.

– Оңтүстік өңірлер: музей және театр жүйесінде салыстырмалы өсім бар.

– Алматы, Астана сияқты ірі қалаларда мәдени салада құлдырау байқалмады, керісінше тұрақтылық пен дамудың элементтері болды.

– Батыс өңірлер: өнеркәсіптік аймақ ретіндегі ерекшеліктерге байланысты мәдени мекемелердің саны айтарлықтай өзгермегенімен, олардың материалдық базасында жаңғырту жұмыстары жүргізіле бастады.

5) Аталмыш өзгерістердің себептері өңірлік мәдени динамиканың төмендегі факторлардың ықпалына тікелей байланысты еді:

– 1990 жылдардағы экономикалық дағдарыс;

– урбанизация және көші-қон;

– ауыл халқының азаюы;

– мәдениетті қаржыландырудың жергілікті бюджетке берілуі;

– 1997 жылдан кейінгі мемлекеттік мәдени саясаттың қайта жандануы.

Ендеше, жалпы алғанда, 1990–2000 жылдары мәдениет инфрақұрылымының қайта құрылу кезеңін көрсетеді. Бір жағынан – экономикалық қиындықтар мен құрылымдық реформалардың салдарынан кітапханалар саны күрт азайса, екінші жағынан – тәуелсіздік жылдары музейлер желісі кеңейіп, ұлттық мәдениет пен тарихты зерттеуге жаңа серпін берілді. Театрлар саласында тұрақтылық пен баяу өсім байқалып, мәдени өмірдің негізгі ошақтары сақталып қалды.

Өңірлік мәдени дамудың 1990–2000 жылдардағы динамикасына келер болсақ, осы жылдар аралығында Қазақстандағы облыстардың саны 19-дан 14-ке дейін қысқарған екен. Сондықтан біз қарастырып отырған республиканың шығыс, батыс, солтүстік, оңтүстік және орталық өңірлерін қамтитын 9 облысқа қатысты статистикалық материалдарды салыстыра отырып, ал қалған аймақтардың мәдени дамуын нақты архивтік деректерді пайдалану арқылы қамтып, олардың динамикасына талдау жасауға мүмкіндік бар. Салыстырмалы сараптамалық талдау нәтижесі мен өңірлердің жалпы мәдени ерекшеліктерін келесі кестеден көруге болады (2-кесте).

2-кесте. Мәдениет ошақтарының пайыздық өзгерісі және өңірлердің мәдени ерекшеліктері

Өңір	Кітапханалар өзгерісі	Музейлер өзгерісі	Театрлар өзгерісі	Өңірдің мәдени ерекшелігі
Солтүстік Қазақстан	–46,2%	+25%	+50%	Көпұлтты мәдениет, жастар студиялары
Қостанай	–38,3%	+28,6%	+66,7%	Жекеменшік бастамалардың өсуі
Жамбыл	–40%	+50%	0%	Айтыс, тарихи туризм
Атырау	–34,8%	+66,7%	+100%	Мұнай инвестициясы
Батыс Қазақстан	–37,5%	+33,3%	0%	Күй дәстүрі, Алаш мұрасы
Шығыс Қазақстан	–45%	+20%	0%	Абай мұрасы, полигон мәселесі
Қызылорда	–42,9%	+75%	0%	Эпос, мемориалдық бағыт
Қарағанды	–40,4%	+35,7%	0%	Индустриялық мұра, Қарлаг тарихы
Оңтүстік Қазақстан	–40%	+70%	0%	Түркілік мәдениет, Ясауи мұрасы

* [35], [36] дереккөздер негізінде авторлармен құрастырылған

1. Солтүстік Қазақстан облысы

1990–2000 жылдар – Қазақстан үшін де, Солтүстік Қазақстан облысы үшін де өтпелі кезең болды. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін жаңа мемлекеттік институттар қалыптасып, экономикада нарықтық қатынастарға көшу жүзеге асырылды. Бұл процестер мәдениет саласына да тікелей ықпал етті: бір жағынан, мемлекеттік қолдау азайды, екінші жағынан, ұлттық тарих пен мәдениетке деген жаңа қызығушылық артты. Солтүстік Қазақстан аймағы – өзінің көпұлтты құрамы мен кеңестік дәуірден қалған инфрақұрылымының ерекшелігімен көзге түсті.

Бұл өңірде кітапханалар саны 650-ден 350-ге дейін азайып (–46,2%), мәдени желінің, әсіресе ауылдық деңгейде, қысқарғаны байқалды. Бірақ қалада сақталған кітапханалар қоры баяу толықтырылды. Мұның басты себептері – аграрлық дағдарыс пен халық миграциясы. Сонымен бірге кадр тапшылығы тағы бар. Мысалы, облыстағы кітапхана және клуб қызметкерлерінің бар болғаны 5%-ның ғана жоғары білімі болған [37]. Дегенмен, музейлер саны 12-ден 15-ке өсіп (+25%), жергілікті тарих, Ұлы Отан соғысы ардагерлері мен тұлғаларға арналған этнографиялық және өлкетану бағытындағы жаңа экспозициялар ашылды. Театр саласында 2-ден 3 ұжымға дейін ұлғая байқалды. Қалыптасқан әлеуметтік-мәдени ахуал Солтүстік Қазақстан үшін көпұлттылықты маңызды факторға айналдырды. Қазақ, орыс, украин, неміс мәдени орталықтары жұмыс істеді. Бұл – мәдени көптүрлілікті сақтауға септігін тигізді. Дегенмен мәдениет мекемелерінің материалдық-техникалық базасы қиын жағдайда болса да, кері әсер етті. Дегенмен, мерекелер, фестивальдер, әдеби кештер сияқты мәдени шаралар тоқтаған жоқ. Кейбір клубтар мен өнер ұжымдары демеушілердің жеке бастамаларының нәтижесінде жергілікті кәсіпкерлердің қолдауымен өмір сүрді. Сонымен, 1990–2000 жылдары Солтүстік Қазақстан облысының мәдени дамуы қарама-қайшылықтарға толы болды. Бір жағынан, кітапханалар саны күрт қысқарып, ауылдық мәдениет әлсіреді. Екінші жағынан, музейлер мен театрлар саны артып, ұлттық мәдениет пен тарихи мұраға назар күшейді. Бұл үрдістер аймақтың әлеуметтік құрылымындағы өзгерістермен, халықтың көші-қонымен, жаңа мемлекеттік саясатпен тікелей байланысты болды. Өйткені ол Солтүстік Қазақстан тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында мәдени мекемелердің сапалық жаңғыруы мен сандық қысқаруын қатар бастан кешті. Бұл құбылыс Қазақстанның сол кезеңдегі жалпы мәдени ахуалын айқын бейнелейді.

2. Қостанай облысы

Кітапханалар айтарлықтай қысқарып (≈38%), ауылдық елді мекендердегі қызмет төмендеді. Өйткені мұнда қажетті қаржының тек 18 %-ын ғана алды [38]. Музей желісі кеңейді, театр саны ұлғайып, нәтижесінде аймақтық мәдени орталықтардың күшеюі байқалды. Бұған жекеменшік бастамалар мен гранттардың ықпал етуі мүмкін.

3. Батыс Қазақстан облысы

Батыс Қазақстан облысы – Қазақстанның тарихи әрі мәдени тамыры терең өңірлерінің бірі. 1990–2000 жылдар елдің өтпелі кезеңімен сәйкес келіп, облыстың мәдени саласына да елеулі өзгерістер әкелді. Экономикалық қиындықтарға қарамастан, мұнда тарихи мұраларды сақтау, музей ісін дамыту бағыттары айқын байқалды.

Кітапханалар саны 480-нен 300-ге дейін төмендеді (–37,5%), бұл ауылдық мәдени инфрақұрылымның әлсіреуін көрсетті. Ал музейлер саны 15-тен 20-ға жетіп (+33,3%), тарихи-өлкетану, этнография және Алаш қозғалысына арналған экспозициялар көбейіп, күйшілік дәстүр бағыттары кеңейді. Бұл тарихи сана мен ұлттық мәдени мұраны сақтауға бағытталған мемлекеттік саясатпен үйлесті. Театр жүйесі тұрақты қалпын сақтап, кәсіби өнер орнықты дамы, екі кәсіби ұжым (қазақ және орыс театрлары) қызметін жалғастырды. Мәдени өмірде күйшілік дәстүр мен тарихи-рухани мұраға деген қызығушылық артты. Репертуар ұлттық және классикалық шығармалармен байытылды. Мәдени көптүрліліктің нақты көрінісі ретінде Орал өңірінде татар, башқұрт, орыс және өзген этностардың мәдени орталықтары жұмыс істеді.

Сөйтіп, Батыс Қазақстан осы жылдарда мәдениет саласында тарихи дәстүрлер мен ұлттық сананы жаңғыртуға басымдық берді.

4. Шығыс Қазақстан облысы

Шығыс Қазақстан облысы – Қазақстандағы мәдени және тарихи ескерткіштерге бай өңір. Кеңес дәуірінде қалыптасқан мәдени инфрақұрылым тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында да маңызды рөл атқарды. 1990–2000 жылдары аймақтағы өнер, музей ісі, кітапхана жүйесі дағдарыспен қатар жаңғыру үрдістерін де бастан кешті.

Мәдениет нысандарының құрылымында екі бағыт қатар байқалды: қысқару мен жаңғыру. Кітапханалар саны 400-ден 220-ға дейін азайып (–45,0%), ауылдық мәдени қызметтің төмендеуін көрсетті. Қысқарудан аман қалған кітапханалардың жағдайы да мәз болмады. Нақты айтар болсақ, онда 1992 жылы облыстың 13 кітапханасы, оның 6-ы балалардыкі, басқа жерге көшіріледі. Мысалы, Өскемен қаласындағы орталық балалар кітапханасының абонемент бөлімі мектептен Үлбі ауданындағы жылыжайға, №22 балалар кітапханасы бассейндегі көлемі 18 кв. м. болатын бөлмеге, ал Қатон-Қарағайдағы Еңбек селолық кітапхана отырған жайлы жерінен клубтағы тар бір бөлмеге орналастырылады. Ақшаның жоқтығынан кітапханалар қажетті жиһаз бен тиісті техникалық құрал-жабдықтарға қол жеткізе алмады. Жалға алу төлемі мен көлік ұстау мәселесі қиындап кетті [39]. Жаңа басылымдардың түсуі баяуласа да, ұлттық тілдегі әдебиеттерге сұраныс артты. Бірақ музейлер саны 10-нан 12-ге өсті (+20%), тарихи және табиғи мұра бағыттары басым болды. Семей мен Өскемен қалаларындағы театрлар ұлттық классика мен заманауи қойылымдарды қатар сахналап, өңірдің мәдени беделін сақтап қалды. Семей полигонының жабылуы рухани және мәдени серпіліске жол ашты.

Семейдегі Абай музейі халықаралық деңгейде танылды. Өскемендегі тарихи-өлкетану музейі мен этнографиялық бағыттағы жаңа экспозициялар ашылды. Аймақтың бай археологиялық ескерткіштері (Берел, Шілікті) музей қорларын толықтырды. Музейлер санының өсуі ұлттық тарихи сана мен аймақтық ерекшеліктерді паш етті. Театрлардың саны өзгермесе де, бірақ қызмет аясы кеңейді. Олар тұрақты жұмыс істеп, ұлттық классиканы сахнаға шығарды. Мәселен, Семей және Өскемен театрларының репертуарында ұлттық классика (Абай, Мұхтар Әуезов шығармалары) жиі қойылды. Музыка және хореография саласында балалар шығармашылық үйірмелері сақталды.

Әлеуметтік-мәдени ахуалға келер болсақ, онда 1991 жылы Семей ядролық полигонының жабылуы өңірдің мәдени өміріндегі тек саяси емес, мәдени тұрғыдан да халық санасын жаңғыртқан тарихи оқиға болды. Бұл шешім халықтың рухани еңсесін көтерді және экологиялық-мәдени қозғалыстарды күшейтті. Орыс, татар, неміс, кәріс этномәдени орталықтары жұмыс істеді. Абайға, Шәкәрімге арналған мерейтойлар, республикалық деңгейдегі конференциялар мен фестивальдер сияқты мәдени шаралар өткізілді.

Демек, 1990–2000 жылдары Шығыс Қазақстан тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында мәдениет саласында ұлттық құндылықтарды жаңғырту мен тарихи жадыны нығайтуға басымдық берді.

5. Жамбыл облысы

Жамбыл облысы – қазақ халқының көне мәдениетінің, жыршылық, күйшілік және айтыс өнерінің орталығы. Тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында облыс мәдениеті жалпы экономикалық дағдарыстың әсерін сезінсе де, дәстүрлі өнер мен тарихи мұраға бетбұрыс айқын байқалды.

Кітапханалар санының қысқаруы (500→300; –40%) ауылдық мәдениетті әлсіретіп, ауыл-қала айырмашылығының күшеюіне ықпал етті. Оларда қазақ тіліндегі әдебиеттердің сұранысы артып, ұлттық басылымдарға қолжетімділік кеңейді. Ал музейлер саны 12-ден 18-ге дейін артып (+50%), археологиялық және тарихи-мәдени мұраны сақтау және туристік бағыттары ашылып, жаңа орталықтар құрылды. Театр саласында тұрақтылық сақталып, Жамбыл атындағы қазақ драма театры аймақ мәдениетінің негізгі өзегіне айналды. Айтыс пен фольклор өнері қайта жанданды.

Тараз қаласында археологиялық-тарихи бағыттағы жаңа экспозициялар ашылды. Аймақтың бай тарихи мұрасы – Ақыртас, Айша бибі, Қарахан кесенелері – музейлік-қорықтық бағытта насихаттала бастады.

Театр мен өнер саласында облыстағы басты мәдени ошақ – Жамбыл атындағы қазақ драма театры өз жұмысын жалғастырды. Оның репертуары ұлттық драматургияға (М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов) және жаңа тәуелсіздік кезеңіндегі шығармаларға негізделді. Айтыс өнері қайтадан кең қанат жайды, облыс көлемінде ақындар айтысы жиі өткізіліп отырды. Фольклорлық ансамбльдер ауылдық жерлерде де мәдени өмірді жандандырып отырды.

Әлеуметтік-мәдени ахуал тұрғысынан алғанда облыстың тарихи ескерткіштері мен археологиялық байлығы тәуелсіздіктен кейін мемлекеттік қорғауға алынып, ғылыми-зерттеу жұмыстары жанданды. Жамбыл облысы республикалық деңгейдегі мерейтойлар мен мәдени шаралардың өткізілу орталықтарының біріне айналды.

1990–2000 жылдары Жамбыл облысының мәдени дамуының сипатын музейлер мен тарихи ескерткіштердің қайта жандануы айқындап, ол аймақтың мәдени беделін көтерді. Театр және фольклор өнері ұлттық рухты жаңғыртуда маңызды орын алды. Жамбыл облысы тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында дәстүрлі мәдени мұра мен тарихи-рухани құндылықтарды жаңғыртуға ерекше назар аударған өңір ретінде танылды.

6. Атырау облысы

Өңірдің ерекшелігі ретінде мәдени өсім мен экономикалық әлеуеттің байланысын атап өткен абзал. Кітапханалар саны 230-дан 150-ге дейін төмендегенімен (–34,8%), музейлер саны 9-дан 15-ке дейін көбейді (+66,7%). Мұнай капиталының белгілі бір бөлігі мәдени саланы қолдауға бағытталып, салалық және аймақтық музейлер ашылды. Театрлар саны өсіп (1→2), өнер көрсету мүмкіндіктері артты.

7. Қызылорда облысы

Кітапханалар санының қысқаруы (350→200; –42,9%) ауылдық мәдени инфрақұрылымның әлсіреуіне әкелді. Алайда музейлер саны 8-ден 14-ке өсті (+75%), тарихи тұлғаларға, эпостық мұраға арналған орталықтар пайда болды. Театр саласы тұрақты сипатта болып, ауылдық қоюшы-репертуар әлсіреді.

8. Қарағанды облысы

Индустриялық өңірде мәдени инфрақұрылымның жағдайы екі бағытта дамыды: бір жағынан, экономикалық құлдырау ауылдық кітапхана желісіне кері әсер етсе, екінші жағынан, қалалық мәдениет жаңа мазмұнға ие болды. Кітапханалар саны 520-дан 310-ға дейін қысқарды (–40,4%), бұл әсіресе ауылдық елді мекендерде байқалды. Соған қарамастан музейлер саны 14-тен 19-ға өсіп (+35,7%), аймақтағы еңбек даңқы, өнеркәсіп тарихы және Қарлаг тақырыбы музей экспозицияларының жаңа бағытына айналды. Театрлар жүйесі салыстырмалы тұрақтылық көрсетті: 3 театрдың (Қарағанды, Теміртау, Жезқазған) қызметі сақталды, Жезқазған аймағында тарихи-аңыздық қойылымдардың үлесі артты.

9. Оңтүстік Қазақстан облысы (қазіргі Түркістан)

Нарықтық қатынас қыспағына түскен және онсыз да қалтылдап тұрған облыстың мәдениет мекемелерінің материалдық-техникалық жағдайын мүлдем тұралатып жіберді. Бұл аз болғандай, қаржының жетіспеуін желеу етіп жергелекті басшылар оларды жаппай қысқартуға мүдделі болған. Кітапханалар саны 600-ден 360-қа дейін қысқарды (–40%), алайда мәдени белсенділік ауылдық жерлерде толық жоғалмады. Музейлер саны 10-нан 17-ге дейін өсті (+70%), олардың ішінде Қожа Ахмет Ясауи мұражай кешені мен ортағасырлық қалаларға арналған жаңа археологиялық орталықтар маңызды орын алды. Яғни, тарихи-мәдени бағытталған өсу айқын көрінеді. Театрлар саны тұрақты деңгейде қалып (4→4), бірақ түркілік мәдениет пен тарихи драмалар үлесі артты. Өңір демографиялық тығыздығы мен дәстүрлі мәдениеттің жоғары үлесімен ерекшеленіп, олар қоғамның рухани сұранысын тұрақты түрде қанағаттандырып отырды. Сөйтіп, мәдениет мекемелері келешек ұрпақ біле бермейтін халықтың педагогикалық мәні бар ұлттық салт-дәстүрін, үлгі-үдерістерін қайта жаңғыртуға,

қазақ фольклорын және музыкалық мұрасын, кәсібін, тіл байлықтарын жинақтап, дамытуға ат салысты. Мысалы, 1992 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының Мақтарал ауданында «Тұсаукесер», «Некелесу тойы», «Нәрестеге ат қою» сияқты іс-шаралар өткізілді [40]. Аймақтағы дәстүрлі музыка, қолөнер және діни-рухани жаңғыру мәдени өмірдің негізгі сипаттарына айналды.

Негізгі интерпретация және өңірлерді салыстыру аталмыш кезеңдегі республиканың мәдениет саласындағы аймақтық тенденциялары мынадай түрде нақты көрініс тапты:

1. Кітапханалар желісі барлық облыстарда қысқарған (–35–46%), әсіресе аграрлық және жартылай индустриялық өңірлерде. Қарағанды мен Оңтүстікте де бұл көрсеткіш республика бойынша орташа деңгейге сәйкес келеді (–40%). Мұның себебі экономикалық қысым (бюджет пен кадр тапшылығы) мен идеологиялық трансформация (ұлттық тарихты қорғау, мемориалдандыру) нәтижесінде туындаған құбылыс.

2. Музей жүйесінің өсуі барлық өңірлерде байқалады, бірақ Оңтүстік Қазақстан (+70%) және Қызылорда (+75%) айқын ерекшеленеді. Бұл – мұра нысандарын зерттеуге, тарихи туризмді дамытуға деген қызығушылықтың өсуімен байланысты.

3. Театрлар саласы өңірлік ерекшеліктерге тәуелді дамыды. Олар көбіне қалалық орталықтарға шоғырланды. Қарағанды индустриялық аймақ ретінде театрларын сақтап қалды, ал Оңтүстік Қазақстанда рухани-тарихи мазмұн күшейді. Кей облыстарда мәдени-өнер труппаларын сақтап қалу үшін мемлекеттік/жергілікті қолдаулар қажет болды.

4. Экономикалық бейіннің мәдениетке әсеріне келер болсақ, онда мұнайлы Атырауда мәдени инвестицияның жоғарылап, индустриялық Қарағанды мәдени инфрақұрылымның тұрақтылығын көрсетіп, тұрақты театр жүйесі мен өндірістік тақырыптағы музейлер жұмыс істеді. Түркістан, Қызылорда сияқты тарихи-рухани орталықтарда музей ісінің қарқынды дамып, мәдени мұра мен рухани жаңғыру басым бағытқа айналды. Сонымен қатар әлеуметтік-мәдени ахуал әр өңірдің экономикалық бейініне тәуелді болды. Мәселен, мұнайлы Атырау мен тарихи Батыс Қазақстанда мәдени белсенділік жоғары болса, аграрлық өңірлерде қысым сезілді.

5. Аймақтық айырмашылықтар өңірлік экономиканың (мұнайлы Атырау, аграрлы Солтүстік) және тарихи-мәдени ресурстардың өзіндік сипатына тікелей тәуелді болды.

Қорытынды. 1990–2000 жылдардағы Қазақстанның мәдени дамуын аймақтық салыстырмалы талдаудың нәтижесінде солтүстік, оңтүстік, батыс және шығыс өңірлерге жататын облыстардың мәдениет мекемелерінің дамуындағы жағдайға келесі қорытындылар жасауға болады:

1. Кітапхана жүйесі

- Барлық өңірлерде кітапханалар саны күрт қысқарды (орта есеппен 30–50%).
- Солтүстік және Батыс Қазақстанда ауылдық кітапханалардың жабылуы ең айқын болды.
- Шығыс Қазақстанда орталық қалалық кітапханалар өз рөлін сақтап, ұлттық әдебиетке сұраныс артты.
- Оңтүстік Қазақстан облысында ауылдық жерлердегі белсенділік жоғалмады.

Кітапханалар желісінің қысқаруы – ортақ құбылыс, бірақ Оңтүстік Қазақстан мен Шығыста ұлттық мазмұнды кеңейту байқалды.

2. Музей ісі

- Солтүстік Қазақстан: музейлер саны 12-ден 15-ке өсті, этнографияға көңіл артты.
- Батыс Қазақстан: музейлер 15-тен 20-ға жетті, Алаш тарихына арналған экспозициялар пайда болды.
- Шығыс Қазақстан: 10-ден 12-ге дейін көбейді, Абай музейі халықаралық деңгейге шықты.
- Оңтүстік Қазақстан облысы: 10-нан 17-ге жетті, тарихи-археологиялық бағыт алға шықты.

Барлық өңірде музей санының өсуі – тарихи сана мен ұлттық мәдениеттің жаңғыруының айғағы. Шығыс Қазақстан – ауқымдылығы мен ғылыми маңыздылығы жағынан өзгелерден ерекшеленді.

3. Театр және өнер

- Солтүстік Қазақстан: 2-ден 3 театрға дейін өсті, жастар театрлары пайда болды.
- Батыс Қазақстан: 2 театр (қазақ және орыс) сақталып қалды, репертуар байытылды.
- Шығыс Қазақстан: 1 театр тұрақты жұмыс істеді, Абай тақырыбы алдыңғы қатарға шықты.
- Оңтүстік Қазақстан облысы: 4 театр жұмыс істеді, түркілік мәдениет пен тарихи драмалар үлесі артты.

Театр дамуы өңірлік ерекшелікке сәйкес жүрді: Солтүстікте жаңару байқалды, Шығыста тұрақтылық сақталды, Батыста классикалық үлгі жалғасты, Оңтүстікте дәстүрлі мәдениеттің жоғары үлесімен ерекшеленді.

4. Әлеуметтік-мәдени ахуал

- Солтүстік Қазақстан: көпұлтты мәдени орталықтар белсенді болды.
- Батыс Қазақстан: күйшілік дәстүр мен Алаш мұрасы қайта дәріптелді.
- Шығыс Қазақстан: Семей полигонының жабылуы рухани серпіліс әкелді.
- Оңтүстік Қазақстан облысы: түркілік мәдениет пен Ясауи мұрасы алдыңғы қатарға шықты.

Әр облыстың әлеуметтік-мәдени ахуалы өзіндік ерекшеліктерімен дараланды, бірақ барлығында ұлттық құндылықтарды жаңғырту ортақ бағыт болды.

5. Ортақ үрдістер

1. Дағдарыс салдары: қаржылық қиындықтар, ауылдық мәдениеттің әлсіреуі.
2. Музейлердің көбеюі: тарихи жадыны сақтау мен жаңғыртуға бағыт.
3. Ұлттық өнердің көтерілуі: айтыс, күйшілік, ұлттық классикаға бетбұрыс.
4. Этномәдени әртүрлілік: Солтүстік пен Батыста көпұлтты орталықтар, Шығыс пен Оңтүстікте дәстүрлі музыка, қолөнер және діни-рухани жаңғыру.

Сонымен, 1990–2000 жылдары төрт географиялық өңірдің құрамына кіретін облыстардың мәдени дамуындағы ортақ сипат – экономикалық дағдарысқа қарамастан, ұлттық мәдениетті жаңғыртуға бетбұрыс жасалды.

- Солтүстік Қазақстан – көпұлтты мәдени өмірімен дараланды.
- Батыс Қазақстан – күйшілік пен Алаш мұрасын қайта көтерді.
- Шығыс Қазақстан – ғылыми-тарихи бағыт пен Абай мұрасымен ерекшеленді.
- Оңтүстік Қазақстан облысы – дәстүрлі өнер мен археологиялық мұраларды қорғауға басымдық берді.

Сонымен, 1990–2000 жылдары Қазақстан өңірлеріндегі мәдени даму үрдісі экономикалық дағдарыс жағдайында бейімделу мен ұлттық құндылықтарға бетбұрыс жасап, жаңғырту синтезін басынан өткергендігін көрсетсе керек. Өңірлер арасындағы мәдени айырмашылықтар экономикалық әлеуетке, демографиялық құрылымға және жергілікті билік органдарының мәдениетке деген көзқарасына тікелей байланысты болды. Жалпы алғанда, тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығы мәдени инфрақұрылымның жаңа жағдайда бейімделу кезеңі ретінде сипатталады. Бұл кезең – мәдени институттардың жаңа мазмұндық сапаға өтуінің, ал ұлттық мәдени саясаттың идеологиялық тұрғыда түзілуінің бастауы болды. Зерттеу Қазақстанның өтпелі кезеңдегі мәдени процесінің әркелкі сипаттарын айқын көрсетті. Бұл кезеңді мәдени институттардың жаңа мазмұндық сапаға өтуінің және ұлттық мәдени саясаттың қалыптасуының маңызды тарихи кезеңі ретінде бағалауға болады. Аймақтардағы мәдени даму үрдісі Қазақстанның тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында тарихи жадыны жаңғыртуға, ұлттық құндылықтарды дәріптеуге және мәдени институттарды сақтап қалуға бағытталғанын айқын көрсетті.

Қазақстанның тәуелсіздігінің алғашқы онжылдығындағы өңірлік мәдени даму үдерісі ондағы екі қарама-қарсы үрдістің тоғысын бейнелейді: бір жағынан – институционалдық қысқару мен қаржылық тапшылық, екінші жағынан – ұлттық жаңғыру мен тарихи жадының оянуы. Мәселен, кітапханалардың сол кезеңдегі ақпараттың негізгі көзі бола тұра санының кемуі мәдениет инфрақұрылымының күрделі трансформациялық кезеңді бастан өткеріп, құрылымдық әлсіреуін көрсетсе, музейлердің көбеюі – тәуелсіздік идеологиясының рухани мазмұнын айқындады және ұлттық тарихи сананы күшейтті. Бұл сонымен қатар, жалпыұлттық деңгейдегі әлеуметтік-экономикалық қиындықтардың көрсеткіші болып табылады. Театрлар мен өнер ұжымдарының сақталуы қоғамның рухани қажеттілігінің тұрақтылығын дәлелдейді. Осы жүйедегі байқалған салыстырмалы өсім ұлттық мәдениетті жаңғыртуға бағытталған алғашқы мемлекеттік бастамалардың тиімділігін және қоғамның рухани өмірінің тұрақтылығын көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Мәдениет туралы заңы. – Алматы: 1996.
2. Телебаев Г.Т., Шайкенова А.Т., Омирсаитова А.К. и др. *Культура сегодня: ценности, потребность, институты.* – Астана: Елорда, 2020. – 232 с.
3. Баймағамбетов С.З. *Современная социально-культурная политика Республики Казахстан: разработка, реализация, проблемы (исторический анализ).* Астана: Елорда, 2001. – 304 с.
4. *Мультикультурное общество в Казахстане: модели, проблемы, перспективы.* – Алматы: Институт философии и политологии МОН РК, 2002. – 189 с
5. Айжан Капаева. *Культура и политика (Государственная политика в области культуры в Казахстане во второй половине 1940-х-1991 гг.).* – Алматы: Атамұра, 2004. – 328 с.
6. Г.К. Абдугалиева, Т. Габитов, З.Н. Исмағамбетова, К.А. Бияздыкова, Д.Г. Шарманбаева. *Ценностные ориентации казахстанской культуры* – Алматы: Қазақ университеті, 2012, – 138 с.
7. Шалабаев Г.К. *Казахстан: от древней цивилизаций к современности. Учебное пособие.* – Алматы: Экономика, 2007. – 258 с.
8. Жумашев Р.М. *Очерки истории культуры Казахстана (1917-1991 гг.).* Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. - 148 с.
9. *Мәдениет және өнер энциклопедиясы.* – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005.
10. ҚР Ұлттық Архиві, 27-қор, I-тізімдеме, 284-іс, 4-5- парақтар
11. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 284-іс, 22-23- п.
12. *Жаһандану және Қазақстанның заманауи мәдениеті: ұжымдық монография / Т.Габитов, А.Алимжанова, А.Омарбекова, Е.Осербаев, Р.Зейнуллин.* – Алматы: Қазақ университеті, 2019. 332 б
13. ҚРҰА. 54-қ., I-т., 81-іс, 92- п.
14. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 220-іс, 1- п.
15. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 176-іс, 2, 6- п.
16. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 225-іс, 18- п.
17. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 220-іс, 31- п.
18. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 307-іс, 20-21, 33-34 п.
19. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 331-іс, 10, 13, 23- п.
20. ҚРҰА. 54-қ., I-т., 81-іс, 81, 91, 97- п.
21. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 318-іс, 10- п.
22. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 225-іс, 50- п.
23. ҚРҰА. 54-қ., I-т., 81-іс, 86-87, 89, 91, 98- п.
24. ҚРҰА. 54-қ., I-т., 81-іс, 81, 91- п.
25. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 220-іс, 31- п.

26. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 111-іс, 36- н.
27. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 111-іс, 38- н.
28. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 225-іс, 19-20, 51- н.
29. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 284-іс, 6- н.
30. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 225-іс, 18- н.
31. ҚРҰА. 54-қ., I-т., 81-іс, 81, 90-91- н.
32. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 284-іс, 8-9- н.
33. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 284-іс, 13- н.
34. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 284-іс, 20- н.

35. ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының деректері (1990–2000). [<https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-culture/>] Қаралған күн: 30.09.2025 ж.

36. Тәуелсіз Қазақстан мәдениеті: жылнама құжаттары: Құжаттар жинағы. Алматы: Паритет, 2011, - 320 б.

37. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 11-іс, 6- н.
38. ҚРҰА. 54-қ., I-т., 81-іс, 96- н.
39. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 29-іс, 33-34- н.
40. ҚРҰА. 27-қ., I-т., 45-іс, 1- н, 25-26-н.

References:

1. *Qazaqstan Respublikasynyñ Mädeniet turaly zañy.* – *Almaty: 1996.*
2. *Telebaev G.T., Shaikenova A.T., Omirsaitova A.K. i dr. Kultura segodnya: tsennosti, potrebnost, instituty.* – *Astana: Elorda, 2020.* – 232 s.
3. *Baimagambetov S.Z. Sovremennaya sotsialno-kulturnaya politika Respubliki Kazakhstan: razrabotka, realizatsiya, problemy (istoricheskiy analiz).* *Astana: Elorda, 2001.* – 304 s.
4. *Multikulturnoe obshchestvo v Kazakhstane: modeli, problemy, perspektivy.* – *Almaty: Institut filosofii i politologii MON RK, 2002.* – 189 s.
5. *Aizhan Kapaeva. Kultura i politika (Gosudarstvennaya politika v oblasti kultury v Kazakhstane vo vtoroy polovine 1940-h-1991 gg).* – *Almaty: Atamura, 2004.* – 328 s.
6. *G.K. Abdugalieva, T. Gabitov, Z.N. Ismagambetova, K.A. Biyazdykova, D.G. Sharmanbaeva. Tsennostnye orientatsii kazakhstanskoy kultury* – *Almaty: Qazaq universiteti, 2012.* – 138 s.
7. *Shalabaev G.K. Kazakhstan: ot drevney tsivilizatsiy k sovremennosti. Uchebnoe posobie.* – *Almaty: Ekonomika, 2007.* – 258 s.
8. *Zhumashev R.M. Ocherki istorii kultury Kazakhstana (1917-1991 gg.).* *Karaganda: Izd-vo KarGU, 2002.* – 148 s.
9. *Mädeniet jäne öner entsiklopediyasy.* – *Almaty: Qazaq entsiklopediyasy, 2005.*
10. *QR Ulttyq Arhivi, 27-qor, I-tizimdeme, 284-is, 4-5 paraqtar.*
11. *QRUA. 27-q., I-t., 284-is, 22-23-p.*
12. *Jahandanu jäne Qazaqstannyñ zamanauı mädenieti: ujymdyq monografiya / T. Gabitov, A. Alimzhanova, A. Omarbekova, E. Oserbaev, R. Zeynullin.* – *Almaty: Qazaq universiteti, 2019.* – 332 b.
13. *QRUA. 54-q., I-t., 81-is, 92-p.*
14. *QRUA. 27-q., I-t., 220-is, 1-p.*
15. *QRUA. 27-q., I-t., 176-is, 2, 6-p.*
16. *QRUA. 27-q., I-t., 225-is, 18-p.*
17. *QRUA. 27-q., I-t., 220-is, 31-p.*
18. *QRUA. 27-q., I-t., 307-is, 20-21, 33-34-p.*
19. *QRUA. 27-q., I-t., 331-is, 10, 13, 23-p.*
20. *QRUA. 54-q., I-t., 81-is, 81, 91, 97-p.*
21. *QRUA. 27-q., I-t., 318-is, 10-p.*
22. *QRUA. 27-q., I-t., 225-is, 50-p.*

23. QUA. 54-q., I-t., 81-is, 86-87, 89, 91, 98-p.
24. QUA. 54-q., I-t., 81-is, 81, 91-p.
25. QUA. 27-q., I-t., 220-is, 31-p.
26. QUA. 27-q., I-t., 111-is, 36-p.
27. QUA. 27-q., I-t., 111-is, 38-p.
28. QUA. 27-q., I-t., 225-is, 19-20, 51-p.
29. QUA. 27-q., I-t., 284-is, 6-p.
30. QUA. 27-q., I-t., 225-is, 18-p.
31. QUA. 54-q., I-t., 81-is, 81, 90-91-p.
32. QUA. 27-q., I-t., 284-is, 8-9-p.
33. QUA. 27-q., I-t., 284-is, 13-p.
34. QUA. 27-q., I-t., 284-is, 20-p.
35. *QR Strategiyalyq josparlau және reformalar agenttigi Ulttyq statistika byurosynyñ derekteri (1990–2000).*
36. *Täuelsiz Qazaqstan мәдениеті: jylnama qujattary: Qujattar jinaғы. – Almaty: Raritet, 2011. – 320 b.*
37. QUA. 27-q., I-t., 11-is, 6-p.
38. QUA. 54-q., I-t., 81-is, 96-p.
39. QUA. 27-q., I-t., 29-is, 33-34-p.
40. QUA. 27-q., I-t., 45-is, 1-p., 25-26-p.

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 93.01

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.010>

S.K. Tulbassiyeva *

¹*candidate of historical sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.*

e-mail: sauletulbassieva@gmail.com.

THE NATURE AND SPECIFIC FEATURES OF THE POLICY OF DISENFRANCHISEMENT IN THE CITY OF ALMA-ATA (1920S–1930S)

Abstract

This article examines the practice of disenfranchisement as an important instrument of Soviet social and political policy during the 1920s-1930s. The study focuses on the category of citizens excluded from the electoral process and labeled as “lishentsy” (“disenfranchised persons”), as well as on the evolution of state policy toward this group. Particular attention is paid to the implementation of this policy in the city of Alma-Ata, which served as the administrative center of the Kazakh ASSR during the period under study.

The research analyzes the legal foundations of the institution of disenfranchisement, the social composition of those deprived of electoral rights, and the mechanisms used to identify and restrict their civil and political rights. The analysis is based on a range of normative legal acts, beginning with the 1918 Constitution of the RSFSR, as well as decrees and instructions issued by the All-Russian Central Executive Committee, and subsequent regulatory acts governing electoral rights in the USSR. Special attention is given to legislative changes and the practical implementation of these norms at the local level.

The article also examines the specific features of implementing this policy in Alma-Ata, including the methods used to exclude particular social groups from voter lists, the role of local authorities in determining the status of disenfranchised individuals, and the impact of these measures on the socio-

economic conditions of those deprived of their rights. The study also considers the broader consequences of this policy for the formation of the social structure of society, the intensification of social stratification, and changes in the legal status of various population groups. In addition, the reaction of the local population to these policies is discussed.

Key words: Deprivation Electoral rights, Soviet policy, Alma-Ata, Kazakh ASSR, 1918 Constitution of the RSFSR, Social structure, Political repression, Civil rights, Soviet modernization.

Acknowledgment. *This work was carried out within the framework of the project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN AP26195559) “Disenfranchised Persons in the Social Structure and Everyday Life of Kazakhstani Society in the Early 1920s – First Half of the 1930s: Socio-Legal Status and Problems of Adaptation”.*

Тулбасиева С.К. ¹

¹ т.ғ.к., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы.
e-mail: sauletulbassieva@gmail.com.

САЙЛАУ «ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРУ» САЯСАТЫНЫҢ АЛМАТЫ ҚАЛАСЫНДАҒЫ СИПАТЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (1920-1930 ЖЫЛДАР)

Аңдатпа

Мақала 1920-1930 жылдары кеңестік биліктің әлеуметтік-саяси саясатының маңызды элементтерінің бірі болған сайлау құқығынан айыру тәжірибесін зерттеуге арналған. Зерттеудің негізгі нысаны – сайлау үдерісінен шеттетілген азаматтар санаты ретінде қалыптасқан «құқығынан айырылғандар» («лишенцы») институтының қалыптасуы мен эволюциясы және оның Қазақ АКСР-інің сол кезеңдегі әкімшілік орталығы болған Алматы қаласында жүзеге асырылу ерекшеліктері. Кеңестік билік бұл саясатты таптық қағидаларға негіздеп, қоғамның «қанаушы» немесе «әлеуметтік жат» деп танылған топтарын саяси өмірден шеттету құралы ретінде қолданды.

Зерттеу барысында «құқығынан айырылғандар» институтының құқықтық негіздері, олардың әлеуметтік құрамы, сондай-ақ азаматтардың саяси және азаматтық құқықтарын шектеу мен анықтау тетіктері кешенді түрде қарастырылады. Талдау 1918 жылғы РКФСР Конституциясынан бастап, Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің қаулылары мен нұсқаулықтарына, сондай-ақ КСРО-дағы сайлау құқықтарын реттеген кейінгі нормативтік актілердегі өзгерістерге сүйене отырып жүргізіледі. Сонымен қатар, құқықтық нормалардың жергілікті деңгейде іске асырылу тәжірибесіне ерекше назар аударылады.

Мақалада Алматы қаласында бұл саясаттың жүзеге асырылу механизмдері талданады: сайлаушылар тізімдерін құрастыру барысында белгілі бір әлеуметтік топтарды анықтау және оларды тізімнен шығару әдістері, жергілікті билік органдарының рөлі, сондай-ақ мұндай шаралардың «құқығынан айырылған» азаматтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайына тигізген ықпалы қарастырылады. Сонымен бірге, қоғамдағы әлеуметтік жіктелудің күшеюі, азаматтардың құқықтық мәртебесінің өзгеруі және жергілікті тұрғындардың бұл саясатқа қатысты реакциясы мәселелері де қамтылады.

Түйін сөздер: Құқығынан айырылғандар, Сайлау құқықтары, Кеңестік саясат, Алматы, Қазақ АКСР-і, 1918 жылғы РКФСР Конституциясы, Әлеуметтік құрылым, Саяси қуғын-сүргін, Азаматтық құқықтар, Кеңестік модернизация.

Алғыс: Жұмыс ҚР БҒМ ІРН АР АР26195559 «1920 жылдардың басы-1930 жылдардың бірінші жартысындағы Қазақстан қоғамының әлеуметтік құрылымы мен күнделікті өміріндегі «құқықтарынан айырылғандар»: әлеуметтік-құқықтық мәртебесі және бейімделу мәселелері» атты жоба аясында орындалды.

С.К. Тулбасиева *¹

¹к.и.н., Казахский национальный педагогический университет им. Абая,

Алматы Республика Казахстан.

e-mail: sauletulbassieva@gmail.com.

ХАРАКТЕР И ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИКИ ЛИШЕНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ПРАВ В АЛМА-АТЕ В 1920–1930-е ГОДЫ

Аннотация

Статья посвящена исследованию практики лишения избирательных прав как одного из важных инструментов социальной и политической политики советской власти в 1920-1930-е годы. Основное внимание уделяется категории граждан, исключённых из избирательного процесса и получивших статус «лишенцев», а также эволюции государственной политики в отношении этой группы населения. Особый акцент сделан на реализации данной политики в городе Алма-Ате, который в рассматриваемый период являлся административным центром Казахской АССР.

В исследовании рассматриваются правовые основы института «лишенцев», их социальный состав, а также механизмы выявления и ограничения гражданских и политических прав. Анализ проводится на основе нормативно-правовых актов, начиная с Конституции РСФСР 1918 года, постановлений и инструкций Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета, а также последующих нормативных документов, регулировавших избирательные права в СССР. Особое внимание уделяется изменениям в законодательстве и практике его применения на местном уровне.

В статье также анализируются особенности реализации данной политики в Алма-Ате: методы исключения определённых социальных категорий из списков избирателей, роль местных органов власти в процессе определения статуса «лишенцев», а также влияние этих мер на социально-экономическое положение граждан, лишённых прав. Рассматриваются последствия данной политики для формирования социальной структуры общества, усиления социальной дифференциации и изменения правового статуса отдельных групп населения. Кроме того, затрагивается вопрос реакции местного населения на проводимую политику.

Ключевые слова: Лишенцы, Избирательные права, Советская политика, Алма-Ата, Казахская АССР, Конституция РСФСР 1918 года, Социальная структура, Политические репрессии, Гражданские права, Советская модернизация.

Благодарность. Работа выполнена в рамках проекта МНВО РК, ИРН АР26195559 «Лишенцы в социальной структуре и повседневной жизни общества Казахстана в начале 1920-х - первой половине 1930-х годов: социально-правовой статус и проблемы адаптации».

Introduction. The 1993 Law on the Rehabilitation of Victims of Mass Political Repression marked a significant step toward acknowledging the injustices of the Stalinist regime. However, despite its importance, the law did not fully address all categories of victims, particularly those affected by the mass repressions of 1937-1938 in Kazakhstan, where the масштабы persecution were exceptionally severe. Representatives of the Kazakh intelligentsia-writers, poets, and scholars-were systematically targeted, resulting in executions, forced labor, and the deliberate erasure of their intellectual and cultural legacy.

The political campaigns of 1928-1932, followed by the catastrophic famine of 1931–1933, constitute one of the most profound tragedies in the history of Kazakhstan. Contemporary scholarship increasingly emphasizes that these events were not solely the result of environmental or economic factors, but rather the consequence of deliberate state policies, including forced collectivization,

dekulakization, and coercive sedentarization. These measures led to the destruction of the traditional socio-economic structure of Kazakh society, particularly through the mass confiscation of livestock, ultimately causing widespread demographic and cultural loss.

Within this broader context, disenfranchisement emerged as a key instrument of Soviet governance and social engineering. Codified in the 1918 Constitution of the RSFSR, the deprivation of political rights targeted individuals classified as “class enemies,” effectively excluding significant segments of the population from political participation. While electoral restrictions were not unique to the Soviet Union, the Soviet model was distinguished by its explicit ideological and class-based criteria, which enabled the systematic marginalization of broad social groups.

Despite the growing body of research on political repression and collectivization, the issue of disenfranchisement as a socio-legal and everyday practice in Kazakhstan remains insufficiently explored. In particular, there is a lack of comprehensive analysis of how disenfranchisement functioned not only as a legal mechanism, but also as a lived social reality that shaped patterns of adaptation, survival strategies, and social exclusion at the local level.

This study seeks to address this gap by examining the socio-legal status of disenfranchised individuals and the challenges of their adaptation within the social structure and everyday life of Kazakhstani society in the early 1920s to the mid-1930s. Special attention is given to urban contexts, particularly Alma-Ata, as an administrative and cultural center where mechanisms of political control and exclusion were actively implemented.

The novelty of this research lies in its integrated approach, combining legal analysis with social history and the study of everyday practices. By situating disenfranchisement within the broader framework of Soviet political repression, this study contributes to a deeper understanding of how mechanisms of exclusion shaped long-term transformations in social structure, collective memory, and civic identity.

Understanding these historical processes is essential not only for restoring historical justice but also for critically reassessing the legacy of totalitarian governance. In the context of contemporary Kazakhstan, such reflection plays an important role in strengthening civic consciousness, national identity, and a more nuanced engagement with the past.

Methods and materials. This study employs an interdisciplinary methodological approach that integrates historical, legal, and socio-cultural analysis to examine the phenomenon of disenfranchisement in Kazakhstan during the 1920s–1930s, with a particular focus on Alma-Ata.

The historical-diachronic method allows for tracing the evolution of electoral legislation, political practices, and the broader socio-political context of disenfranchisement. This approach makes it possible to analyze how deprivation of electoral rights developed as part of Soviet state-building and class policy.

A key role is played by documentary and archival analysis, including primary sources such as legislative acts, electoral protocols, party and Soviet reports, and judicial materials. These sources enable the reconstruction of the mechanisms of disenfranchisement, identification of targeted social groups, and examination of how these policies were implemented in practice.

The study also applies socio-historical analysis, focusing on the impact of disenfranchisement on different social and ethnic groups, as well as their participation-or exclusion-from political processes. This is complemented by a comparative approach, which situates the case of Alma-Ata within the broader Soviet context, revealing both common patterns and regional specificities.

To deepen the analysis, phenomenological and anthropological approaches are employed. These methods allow for the exploration of lived experiences, perceptions, and adaptive strategies of individuals subjected to disenfranchisement, drawing on memoirs, letters, and testimonies. This makes it possible to move beyond formal legal frameworks and examine disenfranchisement as a social and cultural phenomenon.

First, A. N. Nusupbekov's book "The formation and development of the Soviet working class in Kazakhstan (1917-1940)" [1]. This paper, based on the analysis of changes in the structure of the

working class during the NEP period, is indeed an important contribution to the study of the history of the working class in Kazakhstan. While the main focus is on the working class, it would also be useful to address issues related to other social groups, such as the peasantry and intelligentsia, especially in the context of repressive and discriminatory measures, including disenfranchisement. Secondly, the three-volume work "History of the working Class of Soviet Kazakhstan: The Working Class of Kazakhstan in the period of consolidation and development of socialism (1938-1960)" is also a valuable contribution to Kazakh historiography [2, p. 462]. This work covers an important period when Kazakhstan began to actively develop the industrial base of the Soviet economy, and also demonstrates the mechanisms of political control through the working class, which is connected with the broader processes of strengthening the totalitarian regime.

Third, scientific work of Zh. B. Abylkhozhin "Traditional structure of Kazakhstan. Socio-economic aspects of functioning and transformation (-1920-1930)" is also of interest, as it covers the process of transformation of the traditional structure of Kazakh society under the Soviet regime, especially in the context of land reforms, forced collectivization and liquidation of the Kazakh aristocracy [3, p.238].

However, despite the value of these works, the issue of disenfranchisement and its socio-political consequences for the Kazakh population, including the peasantry, intelligentsia and other social groups, has long remained on the periphery of historical analysis. Your research, which addresses this particular topic, fills an important research gap by linking legal and political aspects to the specific social reality of the Kazakh people during the years of collectivization and repression.

Fourth, S. T. Rysbekov's scientific work "The Soviet experience of social modernization of traditional society: lessons and historical significance (1920-1936)" is an important study that significantly complements existing scientific works on the socio-economic development of Kazakhstan during the early Soviet Union [4]. Rysbekov analyzes in detail the modernization process that was carried out by the Soviet government in relation to traditional Kazakh society, including the rural population, culture, traditions and social institutions. In his work, an important aspect is the introduction of new sources, which allows us to better understand exactly how the transition from traditional society to the Soviet socialist state was carried out. The study helps to highlight the complex processes associated with forced collectivization, agrarian reform, the elimination of the kulaks and the formation of a new social structure, as well as how these changes were perceived by various segments of the population. Applying a broader approach, the author takes into account both external and internal factors that influenced socialist modernization. One of the important aspects of the dissertation is the analysis of social changes in the context of political and legal reforms, including disenfranchisement, which played a key role in controlling various social groups. Despite the fact that the work focuses on socio-economic modernization, it also reveals the role of political repression and restrictions on rights as a means of implementing state policies. S. T. Rysbekov's scientific work is of interest to both historians and social researchers seeking to understand the consequences of Soviet modernization for the peoples of Kazakhstan and, more broadly-, for the entire Soviet Union. HNash aa A study that focuses on the legal aspects and specific consequences of disenfranchisement can perfectly complement this picture, deepening our understanding of social transformation and its impact on civil liberties in the context of that time.

We note that there are many scientific works that are central to the study of collectivization and punitive measures against the peasantry in Kazakhstan during the period of Soviet totalitarianism. These works are of great importance for understanding the tragedy that the Kazakh people went through in the 1920s and 1930s. Abylkhozhin Zh. B., M. Tatimov, Kozybayev M. K., Aldazhumanov Kh. C. "Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry" [5, p. 36.] and their next joint work Zh. B. Abylkhozhina and M. K. Kozybayev and Kh. S. Aldazhumanov "Totalitarian socialism: reality and consequences" [6, p. 28.]. These are fundamental studies that focus on the tragic consequences of collectivization for the peasantry. These works reveal not only the violent and brutal policy of the Soviet state, but also its social and economic consequences for the peasants, who were

forced to go through the processes of dekulakization, forced transfer to collective farms and mass deportation.

At the same time, these studies largely focus on macro-level processes-industrialization, collectivization, and class transformation-while the issue of disenfranchisement as a specific socio-legal practice and everyday experience remains insufficiently studied, particularly in the context of Kazakhstan. In Russian historiography, disenfranchisement has been examined as part of broader discriminatory policies, yet its regional implementation and social consequences require further investigation.

Thus, this research addresses an important gap by linking legal mechanisms of disenfranchisement with their concrete social manifestations and consequences for various groups of the population.

The empirical basis of the study consists of extensive archival materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, regional archives, and the Presidential Archive. These include: -complaints of citizens regarding deprivation of rights and property confiscation;

- minutes of commissions on dekulakization and electoral exclusion;

- lists of disenfranchised individuals and deportees;

- judicial materials, including cases from the Alma-Ata People's Court (1928-1935);

- documents of state institutions such as the People's Commissariats of Agriculture, Labor, and Workers' and Peasants' Inspection.

These sources are particularly valuable as they provide insight not only into official policies but also into their perception by the population, revealing the gap between legislation and lived experience.

The novelty of this study lies in its focus on disenfranchisement as a multidimensional phenomenon, combining legal, political, and socio-cultural perspectives. Unlike previous research, which primarily addresses macro-level transformations, this study examines how disenfranchisement functioned in practice at the local level and how it affected everyday life, social adaptation, and identity formation.

By integrating legal analysis with social history and micro-level evidence, this research contributes to a more comprehensive understanding of Soviet political control mechanisms and their long-term impact on Kazakhstani society. It also provides important insights into the historical roots of contemporary issues related to civil rights, political participation, and collective memory.

Discussion. The inclusion of Article 65 in the 1918 Constitution of the RSFSR institutionalized disenfranchisement as a fundamental element of the Soviet political system. By legally defining categories of citizens deprived of electoral rights, the Soviet state established a mechanism for excluding so-called "class enemies" and socially "unreliable" groups from political participation. These categories included individuals engaged in wage labor for profit, private traders, former representatives of the tsarist administration, clergy, and others associated with the pre-revolutionary order. Thus, disenfranchisement functioned not only as a legal norm but as an instrument of ideological control and social restructuring.

Archival materials demonstrate that disenfranchisement in Kazakhstan had a wave-like character, closely linked to broader political campaigns. The first wave (1924-1929) coincided with the intensification of collectivization and dekulakization. During this period, large segments of the peasantry were deprived of political rights alongside the confiscation of property and forced displacement. Disenfranchisement became an integral tool in eliminating economically independent groups and consolidating Soviet authority in rural areas.

A temporary decline in repression in 1930-1931 did not signify a shift in policy but rather a tactical adjustment. The second wave (1933-1934), associated with preparations for elections, marked a renewed expansion of disenfranchisement practices. This phase reflected the strengthening of totalitarian control and the continued use of electoral exclusion as a means of regulating political participation and suppressing dissent.

The adoption of the 1936 USSR Constitution formally abolished disenfranchisement by proclaiming universal suffrage. However, this legal shift did not eliminate repressive practices;

instead, mechanisms of political control were transformed and continued through other institutional channels. This contradiction between formal rights and political reality highlights the dual nature of Soviet governance.

The case of Alma-Ata provides an important urban perspective on these processes. Following its transformation from Verny into Alma-Ata and its integration into the administrative structure of the Kazakh SSR, the city became a key political and administrative center. Despite relatively slow population growth in the early 1920s, by the mid-1920s the city experienced gradual expansion driven by migration and socio-economic changes associated with Soviet modernization.

Administrative reorganization, particularly the division of the city into 23 districts, played a crucial role in implementing electoral policies. This structure enabled more effective control over voter registration, election procedures, and the identification of disenfranchised individuals. Local electoral commissions, operating within this framework, not only organized elections but also enforced political criteria for participation, excluding categories deemed undesirable by the state.

Thus, disenfranchisement in Alma-Ata was embedded in both legal norms and administrative practices, serving as a mechanism of political control at the local level. Its implementation reveals the interaction between central policies and local governance, demonstrating how broader processes of collectivization, repression, and social engineering were realized in everyday urban life.

Overall, the analysis shows that disenfranchisement was a dynamic and adaptive инструмент of Soviet власти, which evolved in response to political priorities and crises. It played a key role in reshaping the social structure, limiting civic participation, and reinforcing the foundations of the totalitarian system.

In particular, in this order:

Correspondence of the Alma-Ata City Council with suburban collective farms (1.02.1934-19.10.1934)

1-table:

Item No	Name	of the city's districts.	For example.	TOTAL	PRESENCE. to the report. sobr.
1.1	th district	--	—	378	129
2.2	th district	513	315	828	80
3.3	-2nd district	600	402	1002	77
4.4	-2nd district	149	155	304	72
5.5	-2nd district	182	158	335	80
6.6	-2nd district	--	—	384	92
7.7	th district	197	151	312	95
8.8	-th district	--	—	200	68
9.9	th district	--	—	230	91
10.10	th district	109	21	124	86
11.11	-2nd district	245	270	517	86
12.12	-2nd district	589	486	761	126
13.13	-2nd district	438	218	500	130
14.14	-2nd district	301	260	570	150
15.15	-2nd district	339	374	405	200
16.16	-2nd district	259	193	452	200
17.17	-2nd district	--	—	158	82
18.18	th district	135	153	414	123
19.19	-2nd district	502	271	698	126
20.20	-2nd district	--	—	1400	328
21.21	th district	523	370	590	120
22.22	-2nd district	--	—	415	280
23.23	th district	87	89	170-5168	—
		5168	3886	11147	2821

[7, p.8].

Archival materials on voter registration and election reporting in Alma-Ata provide valuable insight into the mechanisms of Soviet electoral practices in the 1920s. Statistical tables reflecting the number of voters by districts, their gender composition, and participation in reporting meetings demonstrate that electoral campaigns were not merely administrative procedures, but instruments of political control. These data reveal significant variation in participation rates across districts, indicating differences in political mobilization and social organization. At the same time, the absence of gender data in certain districts suggests either inconsistencies in record-keeping or the специфический характер отдельных территорий в рамках избирательного процесса.

The preparation of such records was closely linked to the broader ideological to the tasks of the Soviet state. Election campaigns were accompanied by intensive propaganda aimed at mobilizing the population and legitimizing the власти. Consequently, many official documents, including electoral reports, combined administrative data with agitation functions, reflecting not only reality but also the desired image of political participation.

The legal framework of these processes was established by the 1918 Constitution of the RSFSR and subsequent electoral instructions, which regulated both the procedure of elections and the categories of citizens excluded from participation. Disenfranchisement was thus embedded in the institutional structure of the Soviet state and functioned as a mechanism of social selection, ensuring the dominance of politically loyal groups while excluding those labeled as “alien elements” [8]

A key feature of electoral practice was the classification of the population along social, professional, and ideological lines. Voters were categorized as workers, peasants, employees, and other groups, reflecting the class-based approach of Soviet policy. At the same time, additional criteria-such as party membership, military status, and level of education-were systematically recorded. This detailed classification allowed the authorities not only to monitor the composition of the electorate but also to shape it by privileging certain groups and marginalizing others.

Particularly significant was the inclusion of party affiliation (members of the CPSU (b) and Komsomol) as a separate category, which highlights the central role of ideological loyalty in the political system. Similarly, the учет уровня грамотности demonstrates the link between electoral practices and broader state policies aimed at social modernization and the elimination of illiteracy.

At the local level, electoral processes in Alma-Ata were tightly controlled by city authorities and party structures. The division of the city into districts facilitated detailed monitoring of the population and the systematic exclusion of disenfranchised individuals from electoral lists. Local commissions played a crucial role not only in organizing elections but also in implementing repressive measures, including the verification of social status and the removal of “unreliable” elements.

This system reveals a fundamental contradiction of Soviet electoral policy. On the one hand, it proclaimed the participation of workers and peasants as the foundation of political power; on the other hand, it systematically excluded broad segments of the population whose socio-economic activities did not fit the ideological model. Professions related to trade, handicrafts, or small-scale entrepreneurship were often classified as “exploitative,” despite their importance for everyday survival. As a result, individuals engaged in such activities were deprived not only of political rights but also frequently subjected to economic sanctions, confiscation of property, and social stigmatization.

The classification principles embedded in electoral instructions thus functioned as tools of both integration and exclusion. While formally aiming to organize and mobilize society, they simultaneously imposed rigid ideological frameworks that marginalized significant groups of the population. Disenfranchisement became a key element of this system, operating at the intersection of legal regulation, administrative practice, and political repression.

Archival evidence further suggests that the application of disenfranchisement was often inconsistent and dependent on local interpretations. The duration and severity of restrictions could vary depending on social origin, occupation, and perceived political reliability, indicating a significant

degree of arbitrariness in enforcement. In practice, deprivation of electoral rights was frequently accompanied by broader repressive measures, reinforcing its role as a tool of coercion [9].

Thus, the electoral system in Alma-Ata in the 1920s-1930s functioned not simply as a mechanism for forming representative bodies, but as an instrument of social engineering and political control. It allowed the Soviet state to restructure society in accordance with ideological principles, regulate participation in public life, and suppress alternative social and economic practices. This analysis highlights the complex interplay between formal legal norms and their practical implementation, revealing the deeply contradictory nature of Soviet policy.

For example: In the materials on the case of meetings of the grain procurement assistance commissions and the list of sowers of the 12th district of Alma-Ata for 1930, the ode on grain procurement is preserved with a squeak and subject to eviction as Kulak farms from the village of Nikolaevsky Kalinsky district.

Name of the locality	Surname First name and patronymic	Nationality	Age	Number of family members	Who did not serve in the Red Army	List of property and other sources of income	Amount paid in s x n	Was subjected to dekulakization and other reprisals for refusing to perform state duties, which was expressed in dekulakization.	Information about deprivation of rights	Politfiznomyia
Nikolaevskoe village	Tregubov Semyon Vasilyevich wife: Alexandra Pavlovna - - - - - - son: Nikolay Semyon.	Russian	45 28 7	3	n e t	House in 3 rooms dining room, and 2 barns, outbuildings Caravanserai	311 RUB.	He was fined for not handing over surplus bread and confiscated, was	deprived of a maternity hospital in 1928, and is currently	politically unreliable , sitting in a residential building for beating up a member of the village council
of the Village of Nikolaevskoye	, Samigullin Hafiz Khusnutdin. wife: Gazizi - - - - children: Gulsima - - - - / / - Farida - - - / / - Ibrahim - - - - / / - Ishmael --		60 38 28 7 4 1	6	n e t	House of trees. 2 com. Outbuildings, 2 horses, cow, small trade	38 rubles.	He was not dekulakized, was arrested in 1920 . For speculation kozlamstvo	Deprived in 1928.	In 1927-28 and 1929. Traded and insured several times for non-wear of the level of collection, there are signs of sheltering livestock.

[10, p.204].

This list illustrates the practice of administrative decisions when disenfranchisement was linked to property status and political trustworthiness. For example, Tregubov Semyon Vasilyevich has been deprived of his rights since 1928, was fined, and his property was partially confiscated. Samigullin Hafiz Khusnutdin has also been deprived of his rights since 1928, was previously arrested for profiteering, and was accused of harboring cattle. Such documents are important for analyzing the mechanism of repression and social stratification in early Soviet Kazakhstan. And another interesting point, which reflects the close interaction of various authorities in the USSR to implement the policy

of restricting electoral rights. This indicates a high level of centralized control and strict accounting of persons falling under the categories excluded from the electoral process.

In this case, it can be seen that the exclusion mechanism was supported by legislative norms, for example, through Article 69 of the second part of paragraph "e" of the Constitution of the RSFSR. This article referred to persons who were declared incapacitated due to mental illness. Such a policy illustrates the attempts of the state not only to regulate the electoral process, but also to form a "socially suitable" composition of voters, which also fit into the general context of building a socialist society [11, p.62].

A special emphasis on requests from the City Council (in this case, to a psychiatric hospital) highlights how bureaucratically detailed the process of excluding citizens from the electoral register was. This confirms that such measures were implemented not only for the purposes of social control, but also to demonstrate discipline and order in the work of state structures. For example, this analysis underscores the complex interplay between formal legal norms and their practical implementation, revealing the inherently contradictory nature of Soviet policy.

Special part. Lists of persons deprived of their electoral rights

No in order	Surname first name and patronymic	gender	nationality	what was he doing before the February revolution	what is he doing now	A D R E S	Notes
1	Zhdanov Alexey Romanovich	M.	Russian	Psalmist	Deacon.	B. st. 2 124 St.	
2	Belanov Moisey Ivanovich	--	-	Priest	Priest	Soldatskaya	
3	Khlebnikov Alexander Flegont.	-	-	-	-		
4	Markovsky Alexey Petrovich	-	-	-	Protonest	At the Alekseevskaya church	
5	Markovsky Alexander Alex.	--	-	Psalmist	Psalmist	t o w e	
6	Shavrov Alexey Alekseevich	--	-	Priest	Priest	Commander-Kashgarsk. 1694	
7	Tikhonravov Gavriil Petrovich	-	-	Sacred. service.	The first one. service.	Sartovskaya 74	
8	Urazov Yakub Urazovich	-	Mus.		Ponomar. kaz. tser.	Tashk. Aleya D. Urdabayeva	
9	Khasanov Akhmed Khasanovich	-	Taranch.		Mullah tar. the sword.	Узын-Агач. ул.д.при м. 58	
10	Галиев Гашир Галиевич	-	-		Пон. тап. Mecha	Sartovsk.st per quart. 20	K A K S L U W I T E L I R E L I G I O Z N O G O K U L T A
11	Abakov Gomar Abakovich	-	-		Mon. tar. sword on the berg. Alma-Alm. and bargain st. zh.	naber. st. sob. d. glinob. 73	
12	Khamidhajiev Gali Khamidhaj.	-	Kashgar.		Phnom and Kashgar sword. on Tokmak street	Tokmak street on kvar. d	
13	Rahmatkhodjaev Golaskar Rahm.	-	Sart		Pon. to Chalakazaksk. mosques in B. stanitsa.	In the courtyard of Chalakakzak sword.	

14	Mirfaizov Niriaz Mirfaiz.	-	-		in Sart. mosques in the old cemetery. st	. Starokldb. sob. d. 27
15	Abdul-karimov Abdulkhali A-K.	-	Taranch.		Pon. Taranch. sword. in klevern. uch. for the Tatars is weak.	Klevern. uch. za tatarsk. slob. 2 own street. house 156
16	Talibov Barat Talibovich	-	-	Shoemaker	Azanchi Taranch. mosques on Stanichnaya street	Taranch. st. cathedral house.21
17	Jalilev Gabdulkadir Jalil.	--	-	Mul. v Kar. vol.	Mullah of the Kashgarlyk mosque in Kuznechny.	Grasshopper row. rows on kvar. 66
18	Kasymov Kambar Kasymovich	-	-	Azanchi (Ponomarsky)	Azanchi (nom.) Kashk. mosques in kuznechn.	Grasshopper row.
19	Rakhmatullin Shaidulla Nigm.	--	-	Grain grower	Azanchi (panom.) Tatars. mosques on Lep. st	. Sergipolsk st. sob. d. 31
20	Gafarov Shakir Akhmedtanov.	-	Mullah of the Tatar Slabodki	Mul. in Tatar sl.	Mosque in Tatar.	slob. on kvar. 13
21	Mukhamediev Gakhimdzhan Akhmedzh.	--	-	Pch. iAz. in tat sl	Azanchi (panom.) Tatars. mosques in Tatarsk. slabod.	Tatarskaya slab. sobr. 53
22	Gabdullin Habibulla Gabdul.	-	Dungan	The Mullah	Mullah Upper Dung Mullah. mosques on Dungansk. ul	. At the mosque
23	Yakubov Maksum Yakubovich	--	-	Azanchi (ponomarsky)	Azanchi (porom.) in Verkhne-dung. mech. on dung. r	Kashgarskaya St. sob. d. 51.24
24	Santyashuyev Sanukhun Santyash	--	-	Azanchi and bread.	Azanchi (nom.) in nizhne-dung. mech. on dung.	Kirghizskaya St. cathedral 1
25	Rozhdestvensky	-	Russian	Priest	House of farms.	Starokladbishchenskaya
26	Belarusians Konstantin Pavel	-	-	-	-	Krasnoarmeyskaya 67

[12, p. 23-37].

This example perfectly illustrates how the practices of the Soviet government not only ensured control over the composition of voters, but also linked this to the concept of social "duty" and labor contribution. The City Council's requests to the tax and finance departments emphasize that the exclusion from the electoral rights of people living on unearned incomes was not just a declaration, but a clearly structured process.

This policy reflected the ideology of the Soviet state, where priority was given to workers, and "non-labor elements" were considered undesirable from the point of view of participating in the formation of Soviet power. This was in accordance with the provisions of the Constitution of the

RSFSR (for example, Article 69 of part I of paragraph "b"), which explicitly referred to persons living on income from private trade, exploitation or other types of "unearned" income [13].

For example, the City Council urgently asks for information about the trade of the citizen Brodsky Iosif Iosifovich, since according to the data available to them, the citizen once engaged in trade, and now his wife is trading [14, p. 37].

This is a good example that shows how deeply the state bodies of the USSR interfered in the private lives of citizens, pursuing the goal of monitoring compliance with ideological norms and social policies. Specifically, in this case, we are talking about identifying "non-labor elements" and preventing their participation in political life through the electoral process.

Following an interesting fact, a request was sent to the City Council from the SAGA Light Cavalry Work Department. In the request "to the light cavalry group of the SAGU Faculty of Work, we ask you to provide information about a student of the Faculty of Work who lived with his brother in the city of Alma-Ata on Kaskelenskaya Street, 75 before admission. Student Niyazov Abdurakhim Mustafievich is listed in our social status-a worker, but there are no documents on physical experience, and there is information that he is the son of a mullah, please indicate the social status of his father in the past and present, as well as the property status of his brother, and indicate the place of residence (Alma-Ata county, Tolit-Kara village)" [15, p. 21]. The survey was not limited to information about the student, but also included information about his family, in particular about his father (mullah) and brother. This demonstrates how the Soviet government considered not only the personal merits of citizens, but also the influence of their family background. Mullahs, as representatives of the religious class, as well as the property status of the brother could be associated with suspicions about social origin, which was an important criterion for assessing political credibility.

Some materials demonstrate the process of rehabilitation and restoration of rights after a citizen was deprived of them by social status (in this case, as a fist). The example of Yelisey Artemovich Teslenko shows how the Soviet system could not only restrict the rights of certain categories of citizens, but also provide for the possibility of their restoration if certain conditions were met. For example, the application of citizen Telenor Yelisey Artemovich for restoration of electoral rights, deprived as a kulak [16, p. 67]. Since 1930, citizen E. A. Teslenko worked continuously in the distance of way 17-as a stable boy, treated work conscientiously. Given that citizen Teslenko E. A., for 5 years worked in good faith, did not have a single delay and absenteeism, the commission decided to restore his rights.

The key aspects of the repressive policy of the Soviet regime that we have discussed are indeed that disenfranchisement was one of the means of combating "undesirable elements" in a socialist society. It was a kind of social and political isolation used to maintain discipline, loyalty, and ideological purity.

Conclusions. Disenfranchisement often involved people with a certain social background, such as "kulaks", peasants with capitalist tendencies, or members of the old classes whose existence did not correspond to the ideals of socialist economics and social justice. This not only deprived them of a political voice, but also effectively marginalized them, making them an object of repression.

Disenfranchisement was part of a broader repressive policy aimed at eliminating political and social enemies, "class" opponents, and people with potentially "wrong" behavior. The desire to create an ideal socialist society included a strict separation of "enemies of the people" and other counter-revolutionary elements.

The Soviets, within the framework of their ideology, were determined to eliminate those who could threaten the socialist society under construction. Professional affiliation, background, financial status, or even personal connections could lead to disenfranchisement, as the authorities placed great importance on social affiliation and loyalty.

The restoration of voting rights based on labor achievements, as in the case of Teslenko, showed that the main condition for restoration -is compliance with social discipline. Thus, the system supported the mechanism of repression and at the same time provided citizens with a chance to be "rethought" through work and loyalty.

Problems related to insufficient training of staff, lack of coordination between different authorities, and the complexity of registration have indeed played a major role in shaping a repressive and discriminatory system in which many people may have been unfairly deprived of their rights.

One of the key reasons for disenfranchisement was the origin of citizens and their income, which did not correspond to the principles of the new socialist society. The ideology of Soviet power was based on class struggle, and any "unearned" income (for example, from trade or private practice) was perceived as a threat to socialist construction. This contributed to the exclusion of certain segments of society from the political process.

In addition, disenfranchisement entailed a number of restrictions on residence, employment in the public sector, higher education, and participation in social systems.

In this regard, in the late 1920s, the number of disenfranchised persons increased rapidly, and in the early 1930s, an important issue for local governments was determining the number of applicants for the restoration of these rights.

References:

1. Nusupbekov A. N. *Formation and development of the Soviet working class in Russia Kazakhstan (1917-1940.)*. Alma-Ata: Nauka Publishing House, Kazakh SSR, 1966. 243 p.
2. Nusupbekov A. N. *Istoriya rabocheho klassa Sovetskogo Kazakhstana [History of the working class of Soviet Kazakhstan]*. In 3 volumes, volume 2, Alma-Ata: Nauka, 1988. 462s.
3. Abylkhozhin Zh. B. *Traditional structure of Kazakhstan. Socio-economic aspects of functioning and transformation (1920-1930)*. Alma-Ata: Gylym, 1991. 238 p.
4. Rysbekova S. T. *Soviet experience of social modernization of traditional society: lessons and historical significance (1920-1936)* 2010, Uralsk, 370 p.
5. Abylkhozhin Zh. B., Tatimov M., Kozybaev M. K., Aldazhumanov Kh. *"Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry"* Almaty, 1992. 36 p.
6. Kozybaev M. K., Aldazhumanov Kh. S. *"Totalitarian Socialism: reality and consequences" of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan. Ualikhanov Institute of History and Ethnology Уалиханова, Kazakhstan. Adilet Island (Justice) - Almaty: XXI vek, 1997. 28c.*
7. GAA. f. 174. Op. 1. d. 143. p. 11.
8. GAA. F. 174. Op. 15, D. 22. p. 234.
9. GAA. f. 174. Op. 9. d. 8. c. 62.
10. GAA. F. 174. Op. 1, d. 12. p. 37.
11. GAA. f. 174. Op. 1, d. 4. p. 138.
12. GAA. f. 174. Op. 1, d. 2. p. 98.
13. GAA. 174. Op. 1, d. 12. c. 62.
14. GAA. F. 174. Op. 1, d. 12. p. 23-62.
15. GAA. 174. Op. 1, d. 12. c. 102.
16. GAA. F. 174. Op. 1, d. 4. p. 138.

Список использованной литературы:

1. Нусупбеков А. Н. *Формирование и развитие рабочего класса в Казахстане (1917–1940 гг.)*. - Алма-Ата: Наука, 1966. - 243 с.
2. Нусупбеков А. Н. *История рабочего класса Советского Казахстана. В 3 т. Т. 2.* - Алма-Ата: Наука, 1988. - 462 с.
3. Абылхожин Ж. Б. *Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930 гг.)*. - Алма-Ата: Гылым, 1991. - 238 с.
4. Рысбекова С. Т. *Советский опыт социальной модернизации традиционного общества: уроки и историческое значение (1920-1936 гг.)*. - Уральск, 2010. - 370 с.
5. Абылхожин Ж. Б., Татимов М., Козыбаев М. К., Алдажуманов Х. *Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства*. - Алматы, 1992. - 36 с.

6. Козыбаев М. К., Алдажуманов Х. С. Тоталитарный социализм: реальность и последствия. - Алматы: XXI век, 1997. - 28 с.
7. Государственный архив Алматинской области (ГАА). Ф. 174. Оп. 1. Д. 143. Л. 11.
8. ГАА. Ф. 174. Оп. 1. Д. 143. Л. 234.
9. ГАА. Ф. 174. Оп. 15. Д. 22. Л. 62.
10. ГАА. Ф. 174. Оп. 9. Д. 8. Л. 37.
11. ГАА. Ф. 174. Оп. 1. Д. 12. Л. 138.
12. ГАА. Ф. 174. Оп. 1. Д. 4. Л. 98.
13. ГАА. Ф. 174. Оп. 1. Д. 2. Л. 62.
14. ГАА. Ф. 174. Оп. 1. Д. 12. Л. 23-62.
15. ГАА. Ф. 174. Оп. 1. Д. 12. Л. 102.
16. ГАА. Ф. 174. Оп. 1. Д. 4. Л. 138.

МРНТИ/ГТАХР/IRSTI 03.20
УДК/ӘӨЖ /UDC 97 (674)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.011>

Г.Б. Козгамбаева^{1*}, Л.С. Динашева²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
e-mail: gulnarkozgambaeva@mail.ru.

²Халықаралық туризм және меймандостық университеті.Қазақстан,
e-mail: dinash_lyazzat@mail.ru

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНА ЖЕР АУДАРЫЛҒАН ГРЕКТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ТҮРМЫСТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа

Кеңестік билік тұсында тоталитарлық жүйенің жүргізген саясаттың салдарынан көптеген ұлттар Қазақ еліне еркінен тыс жер аударылды. Жазықсыз ұлттарды тұрғылықты жерінен күштеп жер аудару Сталиндік қуғын-сүргіннің құрамдас бір бөлігіне айналды. Совет елінде қабылданған түрлі қаулы-қарарлар мен құжаттарда шекаралық аймақтарды тазарту үшін республикаға көптеген ұлттар еркінен тыс күшпен көшірілді. Олар әлеуметтік және құқықтық тұрғыдан түрлі қысымдарға ұшырап, ұзақ жылдар сталиндік репрессияның құрбаны болды. Осындай еркінен тыс жер аударылған көптеген ұлттар қатарында біздің зерттеуіміздегі гректер де болды. Жер аударылған гректердің қалыпты және бейбіт өмір сүру жағдайы өзгерді.

Депортацияға ұшыраған гректердің тарихын зерттей отырып, кеңестік биліктің жүргізілген озбыр саясаты арқылы бұрмаланған шындықты жаңа көзқарас тұрғысынан зерттеу өзекті. Бірнеше толқынмен депортацияланған гректердің соғыстан кейінгі жер аударылғандарының басым бөлігі Түркістан облысы аумағына қоныстандырылды. Мақалада өткен ғасырдың 30-40-шы жылдар Түркістан облысына депортацияланған гректердің жаңа жерде бейімделуіндегі ауыр тұрмыс тіршілігі мен әлеуметтік жағдайы қарастырылады. Сонымен қатар Түркістан облысына және республика территориясына жер аударылған гректер мен олардың ұрпақтарының естеліктері арқылы оларды көшіру барысы, сенімсіз ұлттар ретінде ұстанған кеңестік саясат, қоныстандырылған жерге бейімделуіндегі жағдайлары қамтылды.

Түйін сөздер: Гректер, сталин дәуірі, жазаланған ұлттар, депортация, тоталитарлық жүйе.

Алғыс сөз Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Депортацияланған халықтардың әлеуметтік бейімделуіндегі отбасының рөлі (1930-1950 жж. (Түркістан облысы бойынша) тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды. (жеке тіркеу нөмірі: AP26103859).

G.B. Kozgambayeva ^{*}1, L.S. Dinashева ²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail.: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

²International University of Tourism and Hospitality of Turkestan,
e-mail: dinash_lyazzat@mail.ru

SOCIO-ECONOMIC AND LIVING CONDITIONS OF GREEKS DEPORTED TO THE TURKESTAN REGION

Abstract

As a result of the policy of the totalitarian system in Soviet times, many nationalities were deported to the Kazakh land against their will. Forced deportation of innocent nationalities from their places of residence became an integral part of Stalin's repressions. In various resolutions and documents adopted in the Soviet country, many nationalities were forcibly deported to the republic against their will in order to clean up the border territories. They were subjected to various social and legal pressures and became victims of Stalinist repressions for many years. Among the many nationalities deported against their will were Greeks, considered in our study. The normal and peaceful life conditions of the deported Greeks have changed.

Studying the history of deported Greeks, it is important to study the truth distorted by the tyrannical policy of the Soviet government from a new point of view. Most of the post-war deported Greeks, deported in several waves, were relocated to the territory of the Turkestan Territory. The article examines the complex life and social and household conditions of Greeks deported to the Turkestan region in the 30s and 40s of the last century, during the period of their adaptation to a new place. In addition, on the basis of the memories of the Greeks deported to the Turkestan region and the territory of the Republic of Greece and their descendants, the course of their deportation, the Soviet policy towards unreliable peoples, and the conditions of their adaptation at the place of resettlement are covered.

Key words: Greeks, Stalin era, punished nations, deportation, totalitarian system.

Acknowledgment: *This article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic « The role of the family in the social adaptation of deported peoples in the 1930s–1950s (in the Turkestan region)». (registration number: AP26103859).*

Г.Б. Козгамбаева ^{*}, Динашева Л.С. ²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан,
e-mail.: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

²Южно-Казахстанский педагогический университет имени Омекәлі Жәнібеков
e-mail: barsha73@mail.ru.

СОЦИАЛЬНО-БЫТОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ГРЕКОВ, ДЕПОРТИРОВАННЫХ В ТУРКЕСТАНСКУЮ ОБЛАСТЬ

Аннотация

В результате политики тоталитарной системы в советское время многие национальности были депортированы на казахскую землю против своей воли. Насильственная депортация невинных национальностей из мест их проживания стала неотъемлемой частью сталинских репрессий. В различных постановлениях и документах, принятых в советской стране, многие национальности были принудительно депортированы в республику против своей воли в целях зачистки приграничных территорий. Они подвергались различным социальным и правовым

давлениям и на протяжении многих лет становились жертвами сталинских репрессий. Среди многих депортированных против своей воли национальностей были и греки, рассматриваемые в нашем исследовании. Нормальные и мирные условия жизни депортированных греков изменились.

Изучая историю депортированных греков, актуально с новой точки зрения изучать правду, искаженную тиранической политикой советской власти. Большинство послевоенных депортированных греков, депортированных несколькими волнами, были переселены на территорию Туркестанского края. В статье рассматриваются сложные жизненные и социально-бытовые условия греков, депортированных в Туркестанский край в 30–40-е годы прошлого века, в период их адаптации на новом месте. Кроме того, на основе воспоминаний, депортированных в Туркестанский край и на территорию республики греков и их потомков освещается ход их депортации, проводимая советская политика в отношении неблагонадежных народов, а также условия их адаптации на месте переселения.

Ключевые слова: греки, сталинская эпоха, наказанные народы, депортация, тоталитарная система.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Роль семьи в социальной адаптации депортированных народов в 1930–1950 гг. (по Туркестанской области)» (индивидуальный регистрационный номер: AP26103859)

Кіріспе. Сталиндік билік тұсында адамзат баласының тарихында терең із қалдырған тоталитарлық жүйенің саяси амалдарын жүзеге асыру барысында, жеке адамға жасалған қастандық, «сенімсіз» деген айдар тағылып жер аударылған ұлттардың тағдырына жасалған қастандық тарихи жадыға түскен жарамен теңеліп, бүгінде зерттеуді қажет ететін өзекті тақырыптар санатында. Өткен ғасырдың соңынан бастап өткір тарихи және саяси тақырыпқа айналған «депортацияға ұшыраған халықтар тарихына қатысты зерттеулер жүргізу қолға алынды. Біздің зерттеу нысанымыздағы бірнеше толқынмен республика аумағынағы облыстар ішіндегі Түркістан облысына депортацияланған гректердің тарихы мен күнделікті өміріндегі тұрмыс тіршілігі мен қоныстандырылған жерге бейімделуін зерттеу өзекті. Қазақ жеріне жер аударылған халықтар сияқты гректер де кіндік қаны тамған жерден, тілі мен дінінен айрылуы бірегейлігін сақтаудағы кедергі болды.

Мақалада өткен ғасырдың 30-40-шы жылдар Түркістан облысына депортацияланған гректердің жаңа жерде бейімделуіндегі ауыр тұрмыс тіршілігі мен әлеуметтік жағдайы қарастырылады. Сонымен қатар Түркістан облысына және республика территориясына бірнеше толқынмен жер аударылған гректер мен олардың ұрпақтарының естеліктеріне салыстырмалы талдау жасалады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Тарихи оқиғаларды зерттеу барысында бірнеше толқынмен жер аударылған гректер тарихына байланысты материалдарды жинау, саралау, талдау және қорыту, тарихи-салыстырмалылық, жүйелік зерттеу тәсілдері қолданылды. Мақалада ғылыми еңбектер, естеліктер, баспасөз материалдары мен архив құжаттарын салыстыра зерттеу әдісі қолданылды. Еркінен тыс жер аударылған гректердің республика облыстары және оның ішінде Түркістан облысы аудандарына көшірілу барысы, жол бойы бастарынан өткен ауыртпашылықтар мен жол азабы және қоныстандырылған жерге бейімделуіндегі ерекшеліктеріне талдау жасалды. Депортацияланған гректердің облыс аудандарындағы қоныстану географиясы және олардың қоныстандырылған жердегі әлеуметтік, тұрмыстық жағдайы Түркістан облысының мемлекеттік архиві, Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихы архиві материалдары бойынша талдау жасалды.

Кеңес Одағында саяси репрессия, депортацияға ұшыраған халықтардың тарихын архив материалдары негізінде алғашқы зерттеген Ресей ғалымдары қатарында В.Н. Земсков, Н.Ф. Бугай және т.б. болды. Земсковтың еңбегінде Совет елінде өткен ғасырдың 20-50

жылдарында жүргізілген арнайы қоныстандыру саясаты туралы құпия құжаттарды ғылыми айналымға енгізіп, алуан түрлі дереккөздерді ұсынады [1]. Ал Н.Ф. Бугайдың еңбегінде Советтік биліктің халықтарды депортациялау туралы жоспарлар және олардың іске асырылуы, жер аударылғандардың бөтен ортада бейімделу барысындағы тұрмыстық жағдайы туралы қамтылған [2]. Ал «История сталинского Гулага» деген ұжымдық еңбектің бесінші томында депортациялау саясатының барлық кезеңдері және ОГПУ, НКВД құжаттарындағы жер аударылған халықтар ішінде гректер туралы мәліметтер берілген [3]. Ал ғалым И.Джуханың еңбегінде гректерді Қазақстан, Өзбекстан, Орал және Сібірге жер аударылған гректердің тарихи тағдыры туралы ғылыми еңбектер, архив құжаттары негізінде терең зерттеу жүргізіп, жан-жақты талдау жасалған құнды еңбектердің бірі болып табылады [4].

Украина ғалымдары Anna Hedo, Iryna Gridina зерттеу мақаласында 1937-1938 жылдарда жүргізілген «Үлкен террор» кезінде жүргізілген операцияның дайындығы мен барысы және тоталитарлық жүйенің Украинадағы гректерді репрессиялау туралы мәліметтер беріп, талдау жасалған [5]. АҚШ-тың Йель университетінің ғалымы Снайдердің еңбегінде Шығыс Еуропа тарихының қайғылы беттермен қатар Украиналық голодомор, сталиндік жаппай саяси репрессиялау, неміс әскерінің партизандарға қарсы операциялар кезінде бейбіт тұрғындарды атуы, кеңес әскери тұтқындарын аштыққа ұшырату және соғыстан кейінгі этникалық тазарту мәселелері қарастырылған [6].

Қазақстандық ғалымдардың Абжанов, Алимгазинов, Аяган ұжымдық еңбегінде кеңестік биліктің күштеп қоныстандыру саясатының көп зерттелмеген қырлары архив материалдары мен құжаттар негізінде қарастырылған. Жинақта архив құжаттармен қатар депортацияланған грек, молдован, еврей, неміс, финн, балқар, қарашай, қалмық, шешен, ингуш, месхетті түрік, күрт, қырым татарларының естеліктері енгізілген. Ұжымдық еңбек ХХ ғасырдағы Сталиндік тоталитарлық жүйе саясатының ақтаңдақтарын ашуда бағалы еңбектердің бірі [7]. Ал, Б.Рақышеваның бас редакциялысымен бірлескен ұжымдық ғалымдар авторларының «Память во имя будущего» атты халықаралық жоба аясында жарыққа шыққан жинақта ХХ ғасырдың 30-50 жылдары жер аударылған ұлттардың отбасылары мен ұрпақтарынан алынған сұхбаттар мен зерттеулер қамтылған [8].

Мақалада Түркістан облысына депортацияланған гректердің әлеуметтік бейімделуі, ауыр тұрмыс жағдайы, күнделікті өміріне байланысты мәліметтер Түркістан облысының мемлекеттік архиві, Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихы архиві және Кентау өңірлік мемлекеттік архивінен алынған құжаттар алғаш рет ғылыми айналымға енді.

Нәтижелер мен талқылаулар.

Совет елінде өткен ғасырдың 30-50 жылдары жүргізілген саяси репрессиялау, депортация саясатының салдары жазығы жоқ көптеген ұлттар мен тұтастай халықтардың бейбіт түрде қалыпты өмір сүру жағдайын өзгерті. Жаппай саяси қуғын-сүргін, депортациялау жер аударылған үш миллиондай халықтардың арнайы қоныстары Сібір, Орталық Азия, Қазақстан болды. Шекара маңындағы және саяси қауіпті деп тапқан халықтарды Сталиндік билік Қазақ еліне жер аударды. Тұрғылықты мекенінен мәжбүрлі түрде күштеп көшіру салдарынан көптеген ұлттар зардап шегіп, ауыр тағдырды бастарынан өткерді. Осындай ауыр күндерді бастарынан өткізіп, жазықсыз бірнеше толқынмен ХХ ғасырдың 30-40-шы жылдары жер аударылған ұлттардың бірі гректер. Депортацияланған гректер туралы облыстық архив құжаттары мен деректер және жер аударылған гректер мен олардың ұрпақтарының естеліктер бойынша жер аудару барысындағы жол ауыртпашылығы мен күнделікті өмірі, қоныстандырылған жерге бейімделу жағдайы қарастырылады.

Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихы архиві, Түркістан облысының мемлекеттік архиві материалдары, ғылыми еңбектер, жинақтар, баспасөз құралдарында депортацияланған гректердің естеліктері мен сұхбаттары бойынша оларды депортациялау саясатын жүргізу

барысындағы жағдайы және психологиялық аспектілерді ескере отырып, олардың бейімделу үдерісі қарастырылды.

Сенімсіз этностар қатарына жатқызылып, күштеп жер аудартылып, ауыр тұрмыс тауқыметін көргендер қатарында гректерде болды. Республикаға аумағына жер аударылғандар саны 1 млн 200 мың адам [9]. Совет елінде 1937-1938 жылдары саяси репрессия, үлкен террор салдарынан жазығы жоқ көптеген халықтар еркінен тыс жер аударылды. Қазақ еліне гректер соғысқа дейін және соғыс жылдарында бірнеше толқынмен жер аударылып келді. Республика аумағына 1930 жылы бай кулак ретінде айып тағылып Адлера, Лазаревский, Тупансе, Сочи және т.б. жерлерден бірнеше жүз гректер Ақтөбе облысы Эмба поселкасына, Балхашқа, Қарағанды және Алматы облыстарына жер аударылды. Қазақстан аумағына 1937-1938 жылдары саяси қудалауға ұшыраған екі жүз шамасындағы гректер Гулаг лагерлеріне тоғытылды, грек операциясы бойынша Түркістан облысында 1938 жылы Г.Христовулиди (Түркістан) И. Георгиади (Шымкент) тұтқындалып, ату жазасына кесілді [4, с. 409-411]. (Джуха 2008: 409-411). Ал салыстырмалы түрде Украинада 1937-1938 жылдары аз ұлттарға қарсы жаппай қуғын-сүргін бойынша гректерге қарсы жүргізілген операцияға тоқталып өтсек. 1938 жылы 10 қаңтарда Ішкі Істер Халық комиссары Н.Ежов пен КСРО прокуроры А.Вышинский Донбасс грек қауымдастығының 174 өкілін ұстап, ату жазасына кесті. Ал 1938 жылы 15 қаңтардағы "жоғары екілік" отырысында М.Ежов пен А.Вышинский Донбасс грек қауымдастығының 274 өкілін атуға, ал 11 гректі 10 жылға дейін бас бостандығынан айырды. 1938 жылы УКСР бойынша 1612 грек өлім жазасына кесілді, 199 адам 10 жылға түрмеге тоғытылды, 31 адамның ісі тергеуге жіберілді. Олардың арасында 245 Греция азаматтары ату жазасына кесілді, 165 адам 10 жылға сотталып, лагерьлерге айдауға жіберілді, 19 адамның ісі қайта тергеуге жіберілген [5, 23 с.].

Ғалым Т. Снайдер еңбегінде «Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным» вполне справедливо отметил, что в уничтожении своих граждан две тоталитарные системы совершали одинаковые преступления в одно и то же время, почти в тех же местах, содействуя друг другу и подстрекая друг одного. По подсчетам исследователя, уничтожительные операции были направлены против этнических групп, которые вместе представляли лишь 1,6% советского населения, однако составили не менее 36% от общего количества жертв Большого террора». Осылайша, 1938 жылдың аяғында қуғын-сүргінге ұшыраған аз ұлттар үлкен террор кезінде ату жазасына кесілу ықтималдығы 20 есе жоғары болды. Кеңес Одағы фашистік Германияға қарағанда этникалық белгілері бойынша 1000 есе көп адамды жойды [6, 339 с.]. Алайда нацистік Германияның жасаған қылмыстары туралы бірден білсек, ал сталиндік дәуірдегі қылмыстар ондаған жылдар бойы кеңестік және әлемдік тарихтың ақтандақтарына айналып, Қазақстанның көпұлтты халқының санасын уландырды.

Ал 1942 жылы республикаға жер аударылған гректердің қоныстану географиясына тоқталсақ, 1942 жылы Краснодар өлкесінен, Ростов облысы мен Әзірбайжаннан көшірілген гректерді Қостанай (Қарабұлақ, Федоров, Затобол, Семиозерный, Денисов және Обаған аудандарына), Павлодар (Иртыш ауданына), Солтүстік Қазақстан (Соколов ауданына), Ақтөбе, Ақмола, Көкшетау (Зеренді, Арықбалық, Макинка, Атбасар аудандарына), Қарағанды (Теміртау, Осакаровка) және Қызылорда облыстарына қоныстандырады [4, 409-411 с.]. Түркістан облыстық саяси тарихы архиві құжатында көрсетілгендей Оңтүстік Қазақстан облысы құрамынан Қызылорда облысы 1938 жылы бөлініп шықты [10, 3 п.].

1944 жылы 27 маусымда Қырымдағы гректер тұрғылықты жерлерінен мәжбүрлеп жер аударылды. Бұл оқиға қуғын-сүргін құрбандары болған гректер тарихында аза тұту күні ретінде тарихта қалды [11, 12 с.]. 1944 жылы Қырымнан тауар таситын арнайы эшелондармен гректерді тұрған жерінен күш қолдану арқылы НКВД тілімен айтқанда « арнайы қоныс аударушылар» қырым гректерін, армяндар мен болгарларды әрқайсысына мал таситын тауарлы вагондарға алпыс адамнан отырғызып жер аударылған жерлерге алып келді.

Гректерді депортациялаудың келесі кезеңі соғыс аяқталған соң, 1949 жылы 7 мамырда Орталық Комитеттің Саяси Бюросы гректер туралы қабылдаған шешім бойынша жүзеге асты. Гректерді келесі толқында депортациялаудың басты мотиві «саяси сенімсіз элементтерден» - РСФСР мен Украинаның Қара теңіз жағалауын, сондай-ақ Грузия мен Әзірбайжанды «саяси сенімсіз элементтерден» тазарту еді. Ставрополь гректері Арал аймағында, украин гректері Қазақстанның батысында және Алматы облысында қоныстанды. Грузия гректері негізінен Оңтүстік Қазақстан және Алматы облыстарында қоныстанды [12, 4 с.] 1949 жылы депортациялануға тиісті 37 мыңнан астам гректер 75% -ы Абхазия, 7% -ы - Аджара тұрғындары болды. 1949 жылғы 5 тамызда Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрі И.Долгих қол қойған және «Қазақ КСР аумағына жаңадан келген гректер контингентін қабылдау және қоныстандыру туралы» меморандумда 8911 отбасы яғни 37108 гректі көрсетілген [2, 83 с.]. 1949 жылы маусым-шілдеде 8 911 отбасы (37 108 адам), оның ішінде 10 975 ер адам, 12 640 әйел және 16 жасқа дейінгі 13 493 балалар Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Қызылорда, Талдықорған және Алматы облыстарына жіберілді. Олардың ауқымды бөлігі Оңтүстік Қазақстан облысына 24882 адам қоныстандырылды. Облысқа депортацияланған гректердің шамамен 62%, олардың 7510 ер адамдар, 8272 әйелдер, 9100 балалар болды [4, 249-250 с.]. Осы жерде айта кететін мәселе, бүгінде Түркістан облысы атанған Оңтүстік Қазақстан облысы архив материалдарында көрсетілгендей 1932 жылдың 19 ақпанында БКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің шешімімен құрамында 19 ауданы бар орталығы Шымкент қаласы болып құрылды [13, 1п.]. Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихы архивінің құжаты бойынша 1949 жылы 20 қыркүйекте Түркістан облысына жер аударылған 59398 адам яғни 16944 отбасы, олардың жұмысқа жарамсыздары - 3006 адам өндіріс орындарында - 6707 адам, шаруашылықтың басқа салаларында -1619 адам, ауыл шаруашылығына -28084 адам тартылды [14, 2 п.].

1949 жылы жер аударылған гректердің басым бөлігі Түркістан облысына әкелінді. Вагон эшелондарымен әкелінген гректерді Түркістан облысынадағы Қызыл-Ту, Алексеевка, Сыр-Дарья, Бадам, Шымкент Тимур, Түркістан, Арыс, Сас-Тобеге бөлді [4, 422 с.]. Түркістан облысы аудандарындағы 1949 жылы гректер саны 24882 адам, яғни 5551 отбасы, оның 8272 – әйел адам, 7510 ер адам, 16 жасқа дейінгі балалар саны 9100, олар қоныстандырылған аудандар: Мырғалимсай - 5,076, Келес -1,494, Арыс - 1,554, Ильич - 6,550, Пахтарал -3,624, Қызылқұм - 1,870, Киров – 4714 [4, 424-425 с.].

Кесте №1. Түркістан облысындағы гректер (1949 ж.).

№	Облысы аудандары	Адам саны
1	Арыс	1554 адам
2	Мырғалимсай	5076 адам
3	Келес	1494 адам
4	Киров	4714 адам
5	Қызылқұм	1870 адам
6	Ильич	6550 адам
7	Пахтарал	3624 адам

Жоғарыда көрсетілген кестеде 1949 жылы бүгінгі Түркістан облысы аумағына депортацияланған гректер қоныстандырылған.

Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихы архивінің құжаттарында жағдайы ауыр, күнкөрісі төмен он екі гректердің отбасы Социалистік құрылыс деген колхозда есепке қойылды. Отбасылардағы мектеп жасындағы балалардың мардымсыз бөлігі мектепке барды, ал балабақша болғанымен де оған мектеп жасына дейінгі балалар бармады. Ал дәрігерлік тексеруден өткен алпыс адамның барлығының денсаулығында кінәрат барлығы байқалған.

Әйелдер арасында бірқатарында жүрек ауруы, бүйрек, жатыр ауруы, ал тексеруден өткендерде, толығымен ішек құрты тағы басқадай аурудың түрлері нақтыланған. Жер аударылғандар арасында көптеген түрлі аурулардың тарауы және олардың науқастануына басты себеп, ол климаттық жағдайдың нашарлығы, аштық, жалаңаштық және антисанитария жағдайдың болуының салдарынан [15, 88 п.]. Түркістан облысына осы жылдары жер аударылған он шақты ұлттардың әлеуметтік, тұрмыс жағдайы осындай аянышты жағдайда еді. Облыстық архив құжаттарына жүгінсек, облыстың құрамындағы Киров ауданында ауырған ересектер түгілі балаларды емдейтін дәрігер болмаған. Осындай салғырттықтың салдарынан депортацияланған ұлттардың балаларының он сегізі қормен, жиырма алтысы іш сүзегі дизентериясымен ауырған. Түркістан облысы Киров ауданындағы Октябрьдің - 30 жылдығы совхозында депортацияланған ұлттарға тұрғын үй салуға бөлінген 250 мың рубльдің 128 мыңы совхозшыларға жалақы есебінде беріліп, қалғаны айналымда пайдаланылған [3, 644 с.]. Архив құжаттарында облыс аудандарының бірі Мақтаралда 1949 жылы 30 қыркүйектен бастап 8 қазанға дейін гректер қоныстандырылған он колхозда облыстық денсаулық сақтау саласының мамандары тарапынан екі жүз он жеті гректердің отбасына тексеріс жаслды. Колхоздың кеңселеріне, мектеп, клуб, мал қораларда орналастырылған грек отбасыларына ешқандай гигиеналық тұрғыдан да, санитариялық тұрғыдан да жағдай жасалмаған, қыста өте суық бөлмелерде адамдар тұруға мүлдем болмайтындай жағдайда болды. Сонымен қатар он бес балаларымен он отбасы колхоздың клубында, төрт отбасы мектеп жасына дейінгі балаларымен мақта сақтайтын пунктте, екі отбасы жеті балаларымен мал ұстайтын қорада, төрт баласымен екі отбасы кеңседе қоныстандырылған. Қызылтаң колхозына жер аударылып депортацияланған гректерді жарығы мен жылуы жоқ, тазалық нормасы сақталмаған, ауасы тар, клуб, қора мен қойма, кеңселерде адам тұруға болмайтын жағдайда екендігін нақтыландыт [16, 87 п.].

Қысы суық, жазы аптапты ыстық болатын климаттық жағдайы олардың тұрғылықты мекенінен мүлде ерекшеленетін және елсіз, ауыз суы жоқ облыс аудандарына жер аударылған басқадай ұлттар сияқты гректер де көшірілген жерге әлеуметтік бейімделуінде көптеген қиыншылықтар болды.

Түркістан облыстық мемлекеттік архив құжаттарында облыс территориясына депортацияланған оннан астам ұлттар облыс аумағына орналасу географиясы туралы мәліметте, облысқа 1949 жылы келген гректерден басқа ұлттар бес жылдан астам уақыттан бері қоныстандырылғандығы және Түркістан және Арыс аудандарында шешендер мен гректер тұрады. Ленгір қаласы, Георгиевка, Қаратас, Сарыағаш, Бостандық аудандарында немістер мен шешендер қоныстандырылды, қарашай, грек, түріктер Шымкент және Сайрамға қоныстандырылған. Кеңес азаматтығы жоқ гректердің басым бөлігі және қарашайлар Қызылқұм, Пахтарал, Киров, Ильич аудандарында қоныстандырылды [17, 51 п.].

Түркістан облысы және республиканың басқадай облыстарына бірнеше толқынмен депортацияланған гректердің көшірілген жерге дейінгі жол бойындағы ауыр жағдайы, ішетін су, жейтін тамақтың жоқтығы, тасымалдау вагондардың ішінде санитарлық жағдайдың болмауы, жол жөнекей адамдар өлімі, оларды көшірілген жерге бейімделуіндегі қиыншылықтар, әлеуметтік жағдайлары туралы естеліктерде көп айтылады.

Қарағанды облысы Жамбыл колхозы Нура ауданына 1942 жылы Краснодар өлкесі Туапсе қаласынан депортацияланған Харитон Васильевич Кипритиди (73 ж.) естелігінде жан түршігерлік жол жөнекей болған жағдайды айтқан. Ол: «... Біз мал таситын вагондармен Қазақстанға жеткенше жолда өткен бір айда, аш, жалаңаш, ішетін су, жейтін тамақ болмады. Жол бойы қаншама қарттар мен сәби балалар қайтыс болды. Депортацияланған әрбір грек отбасын қазақтардың кішкентай үйлеріне тұрғызды, 1956 жылға дейін осылай өмір сүрдік. Ағам екеуіміз балалар үйінде тәрбиелендік. Анам аудан орталығына айына бір рет

комендатураға белгіленіп тұрды. Мен және ағам балалар үйінде тәрбиелендік. Біз еш жерде халық жауының баласымыз деп айтып, жазған жоқпыз. Халық жауының балаларына оқуға түсуге рұқсат берілмеді. Менде – балалар үйінің тәрбиеленушісі деген анықтаманың болуының арқасында үш оқу орнын бітірдім. Біз 20 жылдан кейін Тупасеге оралдық. Бүгінде қарындасым Грецияға кетті, мен Астанада, ал ағам Краснодарда тұрады. Міне осындай Сталиндік саясаттың салдарынан азапты, ауыр күндерді бастан кешірдік, (Х.В. Кипритиди сұхбатынан) [8, 68-70 с.] Анам Адгейден майкоптік, (грек азаматшасы) ал әкем (кеңес азаматы) олар Краснодардан 1942 жылы келген. Әкемнің айтуынша мәжбүрлі көшіру операциясы барысында адамдарды вагонға мінгізер алдында, ешқандай санитарлық жағдай сақталмады, мал таситын іші өте лас, тазаланбаған вагондарға мінгізген. Вагонда бит қаптап, одан құтылу мүмкіндігі болмаған, антисанитария көптеген адамдарды ауруға ұшыратты, вагон ішінде тараған жұқпалы індет ауруын емдейтін дәрі-дәрмек және дәрігер болмады. Вагондар тоқтаған станцияларда көптеген адам өліктерін шығарып асығыс көмілді. Осындай қаншама өмірден өткен адамдардың бейіттері темір жолы бойында беймәлім күйінде қалды. Гректерді қазақ жеріне алып келгенде жергілікті халық оларды жылы жүзбен қарсы алып, көмек берген. Анам Табынбай деген қазақ отбасының үйінде тұрған, сол үйдің апасы анама үнемі ыстық нан мен күріш беріп тұрды, анам мен әкем осы жерде танысып, отбасын құрды. Анамның азаматтығы болмағандықтан оны еш жерге жұмысқа қабылдамады. Әкем жұмыс істеді, ол кезде халық өте мейрімді болды, қазақ халқы көп жәрдем берген екен. Бүгінде Қазалыда жалғыз қалған грек отбасы [18].

Түркістан облысы бүгінгі Кентау қаласы маңына жер аударылған грек азаматшасы Караяниди Нина Михайловна (1915 ж.) «...1949 жылдың маусымының аптапты ыстық күнінде, шақырайған күннің астында, теміржолдың бойында, елсіз, сусыз жерде 6 күн бойы балалар, әйелдер, қарт адамдар барлығы далада түнедік. тіпті ішетін ауыз суы болмауы салдарынан, арықтағы ағын суды ішіп, сонда кір жуып, жуындық. Мидай дала, айналада елді мекен жоқ, баспана салатын құрылыс материалдары алты күннен кейін жеткізілді. Арамыздағы ер азаматтар бірден баспана ретінде шатырлар жасап, сарайлар салуға кірісті. Баспана ретінде салынған сарай - временкада және шатырда бірнеше отбасылар орналастырылды. Санитарлық жағдайдың сақталмауы және ішетін таза судың болмауы салдарынан емізулі нәрестелерден бастап әлсіз жас өспірім балалар бірінен соң бірі өліп, жаппай өлім жайлады. Бізге полиметалл комбинатының басшысы Ю.Д. Пиченюк келіп, осы елді мекені жоқ жерде қала салынады, бәрін жұмыспен қамтылып, жалақы төленеді, жағдайларын жақсарады деп айтты [19].

1942 жылы Краснодар өлкесі Анапа қаласында тұратын Сопилиди отбасы екі рет (1942 ж., 1946 ж.) Қазақстан аумағына депортацияланған екен. 1942 жылы 8 маусымда әжем Панаила Харламбиева қызы Елена (1916 ж.т.) және ұлы Иванмен (1919 ж.т.) Анападан вагонмен келген эшелондар сол жылдың 22 маусымында Оңтүстік Қазақстан облысы Арыс станциясына келеді. Арыс станциясынан оларды Солтүстік Қазақстан облысына Благовещенка селосына жібертеді. Қысы өте суық, қақаған аязының өзі 45°C-қа суықта жөртөледе тұрды. Азық-түлік жоқ, аш, жалаңаш отбасы мүшелері қардың астында қалған егістік алқабынан бидай мен арпаның масағын теріп, суыққа үсіп кеткен картопқа ағаштың опилкасын қосып жеп, осылай, өлместің амалын жасап 1943 жылдың көктеміне аман шыққан. Олар соғыс аяқталғаннан кейін, 1946 жылы 13 маусымда Анапаға қайта оралады, алайда билік басындағылар 1948 жылы қарашада екінші рет Алматы облысы Талғарға депортациялайды. Олар 1949 -1956 жылдарда ІМ органдарында арнайы есепте тұрып, ай сайын белгіленіп тұрды. Жарқын болашағына балта шабылып, өмірдің ауыр тауқыметін көрген отбасы мүшелері, Кеңес елінің толыққанды азаматы саналмағанына қорланды. Анам Елена (Каракасиди) 1956 жылы арнайы қоныс аударудан босатылды. Туған туыстардың бәрі жол жөнекей және Солтүстіктің суық қысына төтеп бере алмай қайтыс болып кетті. Елена 1942-

1946 жж. Солтүстік Қазақстанның совхоздары мен колхоздарында жұмыс істеді. Анама 50 жылдан кейін, 1992 жылдың шілде айында "1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы ерен еңбегі үшін" медалімен марапатталды. 1993 ж. Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес ақталғандығы туралы анықтама алды. Үлкен ағам Степан 1941 майданға аттанып, 1944 жылы 21 қаңтарда Новгородта қайтыс болды. Мен ағам туралы мәлімет алу үшін, көп іздендім, таппадым. Ресейдің Қорғаныс министрлігі соғыс архиві 30 жылдан кейін ашылған соң интернеттен ағам туралы табылған мәліметте С.Г. Сопилиди 1941 жылдың соңынан майданда инженерлік әскерлердің капитаны, рота командирі "Қызыл Жұлдыз" орденімен және "Ленинградты қорғағаны үшін" медалімен марапатталғанын білдік. Халық жауының баласы болғандықтан майданнан екі ғана хат алдық. Бірі майданда жүргені, екіншісі қайтыс болғаны туралы қаралы қағаз. Менің анам, әкем, ағам мен тәтемнің тағдырлары өте ауыр болды. Бұндай ауыр да азапты тағдырды ешкімге тілемес едім, кеңестік дәуірде қаншама бақытты отбасылардың шаңырағын шайқалтып, үлкен қайғы қасірет алып келген Сталиндік саясатты ешқандай халыққа тілемеймін (Н.Г. Сопилиди естелігінен) [7, 540-543 сс.].

Павлодар облысы Ертіс ауданындағы Суворов совхозына 1942 жылы 29 майда Краснодар өлкесінен Полихрониди Елизавета Александровнаның (1927 ж. туылған) отбасы депортацияланды. Олармен қатар поляктар, немістер, түріктер, кабардиндер және т.б. болды. Олардың бәрін совхоздың клубында орналастырып, бір аптадан кейін әр совхоздарға бөліп алып кетті. Елизаветаның отбасы совхоздың орталық ғимаратында қалды, өйткені оның ағасы Поликарп суретші болғандықтан оған суретші-дизайнер жұмысы берді. Елизаветаның 8 адамнан тұратын отбасы ұзақ уақыт кішкентай бөлмеде тұрды. Елизаветаның естелігінде: «Біздің совхозда ішетін ауыз суы жетіспеді, бүкіл совхозда бір құдық болды. Адамдар жауған қарды ертіп, ауыз су ретінде ішіп, кір жууға, тамақ жасауға, жуынуға пайдаланды. Депортацияланған халық күнделікті тұрмыстық ауыртпашылықтардан басқа үнемі моральдық тұрғыдан кемсітушілікке ұшырап отырды. Қалыптасқан режим адамдарды сорттарға бөлді. Жер аударылғандардың бүкіл өмірі олардың екінші сорттағылар ретінде көрсетті, ал балалар кемсітушілік сезімімен өсті. Елизаветаның ағасы Поликарп өз еркімен майданға баруға өтініш жасағанымен оған екі себепке (халық жауының баласы және кеңес азаматтығы жоқтығына) байланысты рұқсат берілмеді [20, 202-205 сс.] .

Батумиден 1949 жылы жаздың алғашқы айында депортацияланған Н.Ерифрадидің отбасы мал таситын вагонға тағыда басқадай ұлттармен аралас әр вагонда алпыс адамды тоғытып, әшелонмен Темір станциясына (Түркістан облысы) алып келді. Аптапты ыстық, сусыз, елсіз жерде қоныстануға наразылық білдіргендеріне қарамастан, жүк машиналарына оларды тиіп Қатты айғай шу болғанына қарамастан, көнбегендерге қол жұмсаған әскерилер Шәуілдірге жеткізді. Депортацияланған гректер арасында медбике, дәрігер, инженер, құрылысшы маман иелерін алып қалды. Ал қалған гректерді ауылшаруашылығындағы ауыр жұмыстарға жекті. Нонаның әкесі мал дәрігері болса да, колхоздардағы шопандарды емдеді. Ал кейіннен олар отбасымен Шымкент қаласында тұрды [21, 307-308 сс.].

Түркістан облысының меншікті тілшісі, журналист Л.Доброта «Қазақстанская правда» газетінде «Обретение родины» деген атпен жазылған мақаласында Шәуілдірге жер аударылған Культупидиди Лазерь Андреевичтің сұхбат түрінде алынған естелігінен берілген мәліметте Батумиден 1949 жылы анасымен жер аударылғандығы қамтылған. Батумиден бұлардың отбасынан басқадай көптеген гректер жер аударылды, алайда жолға шығуға еш дайындықсыз жол бойынан, біреулерін қонақта отырған жерінен, ал біреулерін жұмыстан қылмыс жасаған тұтқын сияқты алып келіп, әртүрлі вагондарға тоғытты. Тіпті олардың отбасылармен қауышуға да ешқандай мүмкіндік болмады және отбасыларының қалған мүшелері тіпті қайда екенінен де бейхабар болды. Депортацияға ұшыраған ұлттардың барлығын қысылып, қымтырылғанына

қарамастан бір вагонға алпыстан аса адамдармен толтырылған вагонда бір айға жуық уақыт шамасындай жол жүрді. Есік, терезесі жабық тар вагондарда, ішетін суы жоқ, адам тасуға мүлдем сай келмейтін вагонда отырып, белгіленген жерге дейін жол азабын көрді. Қазақстан жеріне келген уақытта вагондағы адамдарға далаға шығуға рұқсат берілді. Қашып кеткендерге жиырма бес жыл түрмеге қамалатындығы туралы әскери киімдегілерден ескерту жасалды. Сонымен Түркістан облысы Шәуілдірге жеткізілген Культипиди отбасын тұрғын үй ретінде мал қораға жайғастырды. Ұзақ жолдан азып, тозып, дінкесі құрып, шаршап, шалдыққан гректерге берілген ыстық тамақ, не жұмыс болмады. Сонымен жер аударылған гректердің наразылықтарына қарамастан, мемлекет тарапынан ешқандай көмек болмады. Шымкент қаласындағы өндіріс орындарынан өкілдері Шәуілдерге келіп, қажетті маман кадрларды іріктеп, шамамен жүздеген отбасыларымен қатар Культипиди отбасы да жұмысқа алынды. Депортацияланған гректер облыстың басқа аудандарындағы (Мақтарал, Шардара, Кентау аудандарында) туған туыстарымен грек тілінде хат жазысып тұрды, барыс, келіс жасап көрісуге рұқсат берілмеді [12, 4 с.].

Жоғарыда қазақ жеріне депортацияланып келген гректердің естеліктер, сұхбаттарында республика территориясына бірнеше толқынмен Қарағанды облысы, Қызылорда облысы, Солтүстік Қазақстан облысы және Түркістан облысының аудандарына депортацияланған гректер және олардың ұрпақтарының естеліктер берілді. Естеліктің барлығында дерлік депортациялау саясатын жүргізу барысындағы отбасындағы ауыр жағдайлар және жол бойы көрген азаптар туралы көптеген мәселелер қамтылған. Салыстырмалы түрде талдау жүргізсек, оларды көшіп келген жерге бейімделуі мен әлеуметтік жағдайлары ауыр болғандығын аңғарамыз. Депортацияланған гректер арасында Екінші Дүниежүзілік соғыс аяқталған соң, туған жеріне қайта көшіп барғандарын, екінші рет жер аударылғандарда барын байқадық. Алайда республиканың солтүстік өңірлеріне жер аударылған гректердің отбасындағы жағдай, оңтүстік өңіріне көшірілген гректерден әлде қайда климаттық жағдайға байланысты ауырлау болғандығын байқаймыз.

Түркістан облысы және республиканың басқа да облыс территорияларына жер аударылған гректер ауылшаруашылығында, өндіріс орындарындағы арзан жұмыс күші ретінде тартылды.

Екінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында сенімсіз ұлттар қатарында саналған гректерді соғысқа алмау, майдан шебінен қайтару туралы шешімге алып келді. Алайда Отан үшін, отқа түсіп, өмірін қатерге тігіп, жауға қарсы күрескен қаншама гректер болды. Соның бірі Симферополь ауданы, қазіргі Клиновка грек селосында, комсомол жетекшісі Апостолидид Константин Демьянович құрған топқа ата-анасы, 3 ағасы, әпкесі, күйеу баласы және селоның 20 тұрғыны кірді. Партизандар мен Қырымның жасырын ұйым мүшелерінің штабы болған әкесінің үйінен 1941-1942 жылдары партизандарға азық-түлік жеткізіліп тұрғанын білген немістер отбасы мүшелерінің біразын атып, ал әкесі Демьян Георгиевич тұтқынға алынып, неміс конц-лагерінің барлық қасіретін басынан кешіріп, кейіннен партизандардың көмегімен құтқарылды. Алайда, 1944 жылы 27 маусымда Қырымдағы гректердің үйіне күтпеген жерден, кеңес әскерлері келіп, тіпті Апостолидидің үйіне келіп, отбасынан тірі қалған мүшелеріне «Мемлекеттік қорғаныс комитетінің қаулысы бойынша сіздер Кеңес Одағының шалғай аудандарына жер аударыласыз, - деп айтты... Сонымен Қырымда тұратын гректердің біреуіде қалмады. Апостолиди отбасының қалған мүшелері Сібірдің ұзақ жолдарында жоғалып кетті [22, 12-13 сс.]. Осындай ауыр қайғылы оқиғаларды да гректер өз бастарынан өткізді. Алайда соғыстың алғашқы жылдарында майдандағы жауға қарсы соғысқа қатысқан гректердің ер азаматтарының көп бөлігі соғыс майданынан қайтпай қалғандар және соғыстан кейін әскери қызметте болды. Осындай майдангер Георгий Пантелеевич Эрмиди соғыстан кейін Қаратеңіз флотында қызметте болды. Ол ойламаған сәтте әпкесінен хат алады, хатта гректерді Қазақстанға жер аударатыны туралы

хабарды біліп, командирінен болып жатқан жағдайды сұрағанда, ол ештеңе айтып, түсіндіре алмады. Ол соғыс біткеннен кейін, Түркістан облысы Келес ауданына келді. Бұл жерде Абхазиядан жер аударылған туыстары болған еді. Ол соғыс ардагері және оған депортациялау туралы шешім шықпағандықтан қалаған жерінде тұруға рұқсат берілді. Ол өзінің туысқандарының жанына барып тұру туралы шешім қабылдады. Дәл осындай шешімді грек ұлтынан шыққан атақты барлаушы Василий Фисадиди де 1949 жылы әскерден демобилизацияланғаннан кейін бірден Мырғалымсайдағы өзінің отбасына аттанды. Василии Дмитриевич өзінің отбасының депортацияланып Қазақстандағы Кентау қаласында екендігін білген уақытта, бірден бөлім командиріне рапорт жазып, отставкаға кеткен [23, 2-3 с.]. Қазақстан Ұлы Отан соғысының үздік барлаушысы, аты аңызға айналған Василий Дмитриевичтің Отанына айналды. Депортацияға ұшыраған отбасындағы баласы мен әйелін әйелін іздеп, біраз жылдардан кейін Кентау қаласынан тапты. Қалалық автобазаның басшысы болып жұмыс істеп, өмірінің соңына дейін Кентауда тұрып, 63 жасында қайтыс болды [24, 4 с.].

Сталиндік билік тұсында Түркістан облысы аудандарына жер аударылған гректердің басым бөлігі ауылшаруашылығындағы жұмыстарға тартылып, арзан жұмыс күші ретінде жалақының орнына мардымсыз бидай берілді. Бұған дәлел ретінде Түркістан облыстық мемлекеттік архивіндегі құжаттарда колхозда жұмыс істеген бір күндік жұмысы ақысына 800 граммнан бір килограммға дейінгі мөлшермен астықпен берілген. Облыстағы колхоздардың бірі Андреевкада жұмыс істейтіндер тәулігіне бір 1 кг картоп, екі кг бидай, жарты литр мөлшерінде сүт берілген. Ал Қызылқұм ауданының бірқатар ұжымшарларда 1949 жылы арнайы қоныстандырылған гректерге еңбек жалақысы бірнеше айлар бойы берілмегендігі туралы мәліметтер берілген [25, 87 п.] Түркістан облысының шөлді аудандарында жер аударылған халықтардың ауылшаруашылығындағы еңбегінің арқасында шөлейттей жерлерде сумен суаратын арық тар қазылды. Облыстың Пахта-Арал, Киров және Ильич аудандарында негізгі дақыл мақта болса да, 1949 жылдың аяғында алма бақтар мен жүзімдіктер 647 гектар жерде өсірілді [4, 422 с.]

Түркістан облысынадағы Мырғалымсай қорғасын кенішіне жұмыс істеген гректердің басым бөлігі Грузия мен Краснодар аумағынан депортацияланғандар. Бірнеше толқынмен жер аударылған гректер облыс бойынша аудандардағы жетпістен астам колхоз совхоздарда ауыл шаруашылығымен айналысты. 1956 жылы Совет Одағының Министрлер кеңесінің шешімімен депортацияланған гректерден тартып алынған дүние мүлкі және малдарын қайтарып беру тек Кеңестік азаматтығы бар гректерге компенсация берілді. Гректер облыс аумағында ең көп қоныстанған қала Кентау қаласы болды. Жер аударылған гректер облыстың аудандарына алғашында қиын тұрмыс тіршілік, аштық пен жалаңаштық, күн көріс қамының ауырлығына біртіндеп үйрене бастады, климаттық жағдай мен әлеуметтік ортаға өте ауыр болғанына қарамастан, пен аштық, Облысқа депортацияланған гректерге өте ауыр болғанына қарамастан, олар ауа райы мен әлеуметтік ортаға біртіндеп бейімделе бастады. Гректер өз бетінше тұрғылықты жерін, көршілерін, мамандық бойынша кәсібін өздерінің қалауы бойынша таңдауға кеңестік билік мүмкіншілік бермеді. Сондықтан қиын жағдайда болса да, біртіндеп бейімделу үрдісі жүрді. Депортацияланған гректердің жұмыс істек қабілеті барлары өндіріс орындары мен ауылшаруашылығында жұмыс істейтіндері жергілікті тұрғындармен бірлескен жұмыс барысында біртіндеп бейімделу процесі жүрді. Жер аударылған гректерге жергілікті халық азық түлігімен бөлісіп, тұрғын үй салуға көмектесті [26, 6 п.] .

Қорытынды. Облыс аумағына күштеп қоныс аударылған ұлттар мен тұтастай халықтар Советтік билік тұсында жүргізілген саяси қысымшылыққа қарамастан жергілікті халықпен бірлесе отырып, облыстың халық шаруашылығын қалпына келтіруде, ауыр тұрмыс тіршілігіндегі қиыншылықтарға төзіп, терін төгіп еңбектенді.

Олардың арасынан шыққан танымал өнер қайраткерлері, ғылымға үлесін қосқан көрнекті ғалымдар, жазушылар, республиканың озат педагогтары, мәдениет, қоғам қайраткерлері де аз емес. Кіндік қаны тамған, туған жеріне қайта алмай тұрақтап қалған гректер облыста өніп-өсіп, өркендеп отыр. Тоталитарлық жүйе, депортацияланған гректердің тарихына жазылмас жара, өшпес із қалдырды. Ұлт ретінде, болашақ ұрпақтарының сахна төрінен ығысып қалмауына жол ашылып, жеке мәдени орталықтарын дамытып, кейінгі буынның тілдерін дамытып, ата-баба салт-дәстүрімен сусындатып, өз Отандарымен тығыз байланыс жасауларына тәуелсіз мемлекетіміздің ықпалы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Земсков Виктор. Спецпоселенцы в СССР 1930-1960 гг. - Москва: Наука, 2003. – 306 с.
2. Бугай Николай. Л. Берия – И. Сталину: «согласно Вашему указанию...». - Москва: АИРО-XX, 1995. - 322 с.
3. Царевская-Дякина Т.В. История Сталинского Гулага конец 1920-х - первая половина 1950-х годов Т. 5 Спецпереселенцы в СССР. – Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. -824с.
4. Джуха И.Г. Греческая операция: история репрессий против греков в СССР. – Алмейя, 2006.
5. Anna Hedo, Iryna Gridina Inadmissible memory “operations”: repressions against the greeks in Ukraine//Киевские исторические научный журнал. - № 2(9) 2019. –С. - 19-26.
6. Снайдер Тимоти, Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным (Перевод с английского Лукии Зурнаджи). - Киев: Дуліби, 2015. – 584 с.
7. Абжанов Х.М., Алимгазинов К.Ш, Аяган Б.Г. и.т.др. Из истории депортаций Казахстан. 1939–1945 гг. Сборник документов.Т. 3.– Алматы: LEM, 2019. – 708 с.
8. «Депортация народов в Казахстан в 1930–1950 гг.: общность истории» (интервью с пострадавшими от депортаций в 1930–50 годы в Казахстан) под общей редакцией Ракишевой Б.И. - Астана, 2013 год. - 683 с. - (Серия «Устная история»). - 67–78 с.
9. Тоғжанов Ералы, Кан Григори. Қазақстан халқы Ассамблеясы: жиырма жылдық тарих.-Алматы, «ҚАЗАқпарат», 2015., - 342 б.
10. Арнайы қоныс аударушылар арасында партиялық-ұйымдық және коммунистік партиялық жұмыстарды ұйымдастыру мен жақсарту бойынша құжаттар. ТОҚСТА, 40-қ., 1- іс. -3п
11. Кульбаев Тлеу Народ трагической судьбы. Как греки оказались в Казахстане // Страна и мир., 2012. – 17 сентября.
12. Доброта Любовь, Обретение родины //Казахстанская правда. 2005. 20 март.
13. ТОҚСТА, 40-қ., 1- іс. -1п.
14. ТОҚСТА. 40-қ., 9-т., 1211 -іс. – 2 п.
15. ТОҚСТА.40-қ., 635, 1.-т., 422 -іс. - 88п.
16. ТОҚСТА 40-қ., 635 422 - іс. – 87п.
17. ТОМА. 136 -қ., 1 -т., 252- іс. 51п..
18. Елена Константина Андриади, зейнеткер, 68 жаста (Интервью 12.10.2020). Қызылорда облы, Қазалы. 12.10.2020.
19. Нина Михайловна Караяниди История переселения греков в Кентау <https://lgr.tv/poslednie-novosti/kultura/category/istoriya-pereseleneniya-grekov-v-kentau> (05.03.2024).
20. Пичкунова Ольга, Греки Казахстана: история одной семьи. //Человек в истории. Казахстан - XX век. - Алматы, 2003. - 302 с. (-201-212 бб.).
21. Алдажұманов Хайдар, Алдажұманов Е.К. «Депортация народов – преступление тоталитарного режима. Депортация народов и проблема прав человека. // Депортированные

в Казахстан народы: время и судьбы. — Алматы, «Арыс» Казахстан», 1998. - 428.

22. Яли И. А. «К тебе, с тобою и к славе» // Материалы научно-практической конференции «Греки Украины: поиск формирования национальной культуры» 9-19 февраля 1991г. — Донецк 1991. - 181 б. (11-24 сс.).

23. Ковалева Л. Греки в Южном Казахстане Печаль моя, кремень же... // Южный Казахстан. 2003. 26 февраля. №25-26(17625- 626). -2-3 стр.

24. Гурина Елена. Нация изгнанных. //Караван. 2004. 44(756). - 4с.

25. ТОМА. 635-қ., 1- т., 422 -іс. — 87 п.

26. Кентау мемлекеттік өңірлік архиві Ф.120. Оп.27. Д.12. -6 п.

References:

1. Zemskov V.N. (2005). *Spesereselensy v SSSR, 1936-1960gg. [Special settlers in the USSR]*. Moskva: Nauka. S.306.

2. Bugai Nikolay. L. *Beria to I. Stalin: according to your instructions...* - Moscow: AIRO-XX, 1995. - 322 p.

3. Sarevskaya-Däkina T.V. i dr. (2004). *Istoria stalinskogo Gulaga. Kones 1920-h - pervaya polovina 1950-h godov.* [The history of Stalin's Gulag. The end of the 1920 s-the first half of the 1950s.]. *Spesereselensy v SSSR. Moskva: RPE*, S. 824.

4. Dzhuha I. G. *Grecheskaya operaciya : istoriya repressij protiv grekov v SSSR. — Aletejya, 2006.*

5. Anna Hedo, Iryna Gridina *Inadmissible memory “operations”: repressions against the greeks in Ukraine*// *Kyiv historical scientific journal. - No. 2 (9) 2019. — P. - 19*

6. Snyder Timothy, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (Translated from English by Lukia Zurnaji). - Kyiv: Dulibi, 2015. — 584 p.

7. Abzhanov H.M., Alimgazinov K.Sh., Ayagan B.G. and others. *From the history of deportations of Kazakhstan. 1939–1945. Collection of documents. T. 3. — Almaty: LEM, 2019. — 708 p.*

8. *Deportation of Peoples to Kazakhstan in the 1930s–1950s: Common History”* (interviews with victims of deportations in Kazakhstan in the 1930s–50s) edited by B.I. Rakisheva. - Astana, 2013. - 683 p. - (Oral History Series). - 67–78 p.

9. Togzhanov Yeraly, Kan Grigorii. *Assembly of the People of Kazakhstan: twenty years of history.*-Almaty, KAZakparat,"2015., - 342 p.

10. TOKSTA, 40-q., 1- is. -3p

11. Kulbayev T, *The tragic destiny of Tleu Narod. How the Greeks found themselves in Kazakhstan* // *Strana i mir.*, 2012. - September 17.

12. *Dobrota lybov Birth of Discovery* // *Kazakhstanskaya Pravda.* 2005. March 20.

13. TOKSTA, 40-q., 1- act. -1p

14. TOKSTA. 40-q., 9-t., 1211 -is. — 2 p.

15. TOKSTA. 40-q., 635, 1.-t., 422 -is. - 88p

16. TOKSTA 40-q., 635 422 - case. — 87p

17. TOMA 136 -k., 1 -t., 252-is. 51p.

18. Elena Konstantina Andriadi, *zeinetker, 68 years old* (Interview 10/12/2020). Kyzylorda region, Kazaly. 10/12/2020

19. Nina Mikhailovna Karayanidi *History of the resettlement of Greeks in Kentau* <https://lgr.tv/poslednie-novosti/kultura/category/istoriya-pereseleneniya-grekov-v-kentau> (05.03.2024).

20. Pichkunova Olga, *Greeks of Kazakhstan: the history of one family.* // *Man in history. Kazakhstan - XX century. - Almaty, 2003. - 302 p. (-201-212 pp.).*

21. Aldazhymanov H., Aldazhymanov E.K. «Deportaciya narodov – prestuplenie totalitarnogo rezhima. Deportaciya narodov i problema prav cheloveka.// Deportirovannye v Kazahstan narody: vremya i sud'by. — Almaty, «Arys» Kazakhstan», 1998. 428.
22. Yali I. A. To you, with you and to glory"// Materials of the scientific-practical conference Greeks of Ukraine: search for the formation of national culture"February 9-19, 1991 - Donetsk 1991. - 181b. (11-24 pp.).
23. Kovaleva L. Greki v YUzhnom Kazahstane Pechal' moya, kemenchzhe. YUzhnyj Kazahstan. 2003. 26 fevral'. №25-26(17625- 626). S. 2-3.
24. Gurina Elena. Nation of the Exiled. //Karavan. 2004. 44(756). - 4p.
25. TOMA, F.635, Op1.D422,87p.
26. Kentau memlekettik onirlik archive F.120. Or.27. D.12. - 6 p.

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY**

**ҒТАХР/ МРҒТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC 93/94**

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.012>

A.M. Idrissova¹, T.T. Dalayeva²

¹ *PhD student, Abai Kazakh Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: a.idrissova@abaiuniversity.edu.kz*

² *Candidate of Historical Sciences, professor-researcher, Abai Kazakh Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty,
e-mail: t.dalayeva@abaiuniversity.edu.kz*

**NARRATIVE STRATEGIES OF REPRESENTING HISTORICAL PERSONALITIES
IN TEXTBOOKS ON THE MODERN HISTORY OF KAZAKHSTAN**

Abstract

In the context of the Republic of Kazakhstan's current educational policy, school textbooks serve not only as a source of knowledge but also as a key tool for constructing national identity. The relevance of this article stems from the need to analyze how images of historical figures are shaped in educational literature, influencing the historical memory and value orientations of young people in accordance with modern state educational development strategies.

The aim of this study is to identify and comparatively analyze narrative strategies for representing historical figures in Soviet and contemporary textbooks on the modern history of Kazakhstan. To achieve this goal, we quantified references to these figures, conducted a qualitative content analysis of texts and visuals, and compared textbook models from the Soviet and present periods.

The scientific novelty of this study lies in the application of an integrated approach combining a comparative historical method with digital data analysis technologies in the MAXQDA program.

The study's results demonstrate a shift in the representation of historical figures, moving from a previously dominant heroic approach to a more analytical one, focused on revealing the historical context and understanding the individual's contribution to the country's development. Modern textbooks offer a more pluralistic approach and include diverse sources of information, which facilitates a deeper understanding of historical processes and the role of great figures within them.

Keywords: narrative strategies, visual representation, historical figures, school textbook, modern history of Kazakhstan, content analysis

А.М. Идрисова¹, Т.Т. Далаева²

¹ PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы,
e-mail: a.idrissova@abaiuniversity.edu.kz

² т.ғ.к., профессор-зерттеуші, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы, e-mail: t.dalayeva@abaiuniversity.edu.kz

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАР БЕЙНЕЛЕУДІҢ НАРРАТИВТІК СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасының қазіргі білім беру саясаты аясында мектеп оқулықтары тек білім көзі ғана емес, сонымен қатар ұлттық бірегейлік қалыптастырудың негізгі құралы ретінде де қызмет етеді. Мақаланың өзектілігі оқу әдебиетінде тарихи тұлғалардың бейнелері қалай қалыптасатынын, жастардың тарихи жадысы мен құндылық бағдарларына әсер ету тектерін қазіргі мемлекеттік білім беруді дамыту стратегияларына сәйкес әсер ететінін талдау қажеттілігімен айқындалады.

Бұл зерттеудің мақсаты - Қазақстанның жаңа заман тарихы бойынша кеңестік және қазіргі заманғы оқулықтарда тарихи тұлғаларды бейнелеудің нарративтік стратегияларын анықтау және салыстырмалы түрде талдау. Осы мақсатқа жету үшін аталымдардың сандық есебі, мәтіндер мен көрнекі материалдардың сапалық мазмұндық талдауы жүргізілді, кеңестік және қазіргі кезеңдегі оқулық модельдерін салыстыруы жасалынды.

Бұл зерттеудің ғылыми жаңалығы салыстырмалы тарихи әдіс пен деректерді цифрлық талдау технологиясындағы MAXQDA бағдарламасын біріктіретін интеграцияланған тәсілді қолдануда жатыр.

Зерттеу нәтижелері тарихи тұлғаларды бейнелеудегі өзгерісті көрсетеді. Бұрын басым болған батырлық тәсілден тарихи контекстті ашуға және жеке тұлғаның елдің дамуына қосқан үлесін түсінуге бағытталған аналитикалық тәсілге ауысу байқалады. Қазіргі заман оқулықтары плюралистік тәсілді ұсынады және әртүрлі ақпарат дереккөздерін қамтиды, бұл тарихи процестерді және олардағы ұлы тұлғалардың рөлін тереңірек түсінуге көмектеседі.

Кілт сөздер: нарративтік стратегиялар, визуалды репрезентация, тарихи тұлғалар, мектеп оқулығы, Қазақстанның жаңа заман тарихы, контент-анализ.

А.М. Идрисова¹, Т.Т. Далаева²

¹ PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан, Алматы. e-mail: a.idrissova@abaiuniversity.edu.kz

² к.и.н., профессор-исследователь,
² Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, Алматы.
e-mail: t.dalayeva@abaiuniversity.edu.kz

НАРРАТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЛИЙ В УЧЕБНИКАХ ПО НОВОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В условиях современной образовательной политики Республики Казахстан школьный учебник выступает не только как источник знаний, но и как ключевой инструмент конструирования национальной идентичности. Актуальность статьи обусловлена необходимостью анализа того, как в учебной литературе формируются образы исторических деятелей,

влияющие на историческую память и ценностные ориентиры молодежи в соответствии с современными государственными стратегиями развития образования.

Целью работы является выявление и сравнительный анализ нарративных стратегий репрезентации исторических личностей в советских и современных учебниках по новой истории Казахстана. Для достижения цели решены задачи по количественному подсчету упоминаний персоналий, проведению качественного контент-анализа текстов и визуального ряда, а также сопоставлению моделей учебников советского и современного периодов.

Научная новизна исследования заключается в применении комплексного подхода, сочетающего сравнительно-исторический метод с цифровыми технологиями анализа данных в программе MAXQDA.

Результаты исследования показывают изменение репрезентации образа исторических деятелей с ранее доминирующего героического подхода на более аналитический, ориентированный на раскрытие исторического контекста и осмысление вклада личностей в развитие страны. Современные учебники предлагают более плюралистический подход и включают разнообразные источники информации, что способствует более глубокому пониманию исторических процессов и роли великих людей в них.

Ключевые слова: нарративные стратегии, визуальная репрезентация, исторические персоналии, школьный учебник, новая история Казахстана, контент-анализ

Introduction. The study of narrative strategies used to represent historical figures has become increasingly important in the context of global sociocultural transformations and ongoing reconfiguration of historical consciousness. In Kazakhstan's modern educational environment, school textbooks are no longer merely conveyors of facts but are becoming a key tool for constructing national identity and historical memory. According to the "Concept for the Development of Preschool, Secondary, Technical, and Vocational Education in the Republic of Kazakhstan for 2023–2029" [1], one of the priority tasks is to instill in students the values of patriotism and critical thinking through the updating of the content of humanities disciplines. Historian and writer Mark Ferro also noted that “history as it is told to children... allows us to simultaneously learn both what a society thinks of itself and how its situation changes over time” [2, p.5].

Visualization and the narrative structure of educational materials play a special role in this process. Modern schoolchildren, as members of the "digital generation" tend to be especially receptive to visual materials and structured narrative formats. The development of a lasting historical memory directly depends on how convincingly and emotionally the images of outstanding figures are presented in educational literature, which resonates with the ideas of the national project "Birth of the Fatherland" [3], aimed at fostering civic and critical thinking through the interpretation of historical figures.

This article presents a comparative analysis of the ways in which images of historical figures are constructed and communicated in Soviet and post-Soviet textbooks on the modern history of Kazakhstan.

The subject of the study is the content of school textbooks on the modern history of Kazakhstan as the primary means of developing students' historical consciousness and national identity. The study focuses on the content of school textbooks on the modern history of Kazakhstan, with particular attention to the narrative strategies and representational mechanisms – such as textual framing, interpretive models and visual imagery – used to depict historical figures.

The study aims to examine how the textual and extra-textual components of a textbook interact to form a holistic understanding of the "personality of the Great Steppe". The significance of the study lies in examining the relationship between state educational standards and actual practices of representing historical figures in educational literature. Ultimately, an analysis of these strategies will allow for the development of recommendations for improving the visual and semantic content of textbooks in line with the current objectives of the educational policy of the Republic of Kazakhstan.

Materials and Methods. The research materials comprise from 27 textbooks on the modern history of Kazakhstan, spanning the Soviet and post-Soviet periods 1959 to 2025. The choice of chronological framework is determined by the beginning of the mass teaching of the history of Kazakhstan in schools (1959) and the publication of the latest generation of textbooks on the modern history of Kazakhstan (2025), approved by the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan. Reprints of school textbooks on the modern history of Kazakhstan during these years, which did not contain changes, were collected into a single analytical unit to maintain the representativeness of the sample. Across the 27 analyzed textbooks, a total of 777 illustrations were identified, 246 of which portraits of historical figures. The textbook texts were processed to identify information on historical figures.

The study utilizes a comparative historical method to identify the dynamics of transformation in narrative strategies for representing historical figures during the transition from the Soviet to the modern Kazakhstani education model. This method is used to compare the ways in which individuals are represented in textbooks across different chronological periods, allowing us to trace the evolution of ideological assessments and emphases.

The main tool for collecting empirical data is quantitative and qualitative content analysis of the text component of textbooks, implemented using specialized software MAXQDA. The criterion for developing the coding systems (code list) was the frequency of references to specific historical figures in textbook paragraphs. Numerical values were assigned to these textual elements for analysis. This research article analyzed all types of text components in the textbooks under review: primary, secondary, and explanatory. The use of quantitative analysis in MAXQDA allows for an objective assessment of the "information density coefficient" and the frequency of mentions of specific individuals, which minimizes the researcher's subjectivity [4, p. 14]. Qualitative analysis aims to study discursive models, such as political, social, and everyday history, through which the biographies of figures are revealed. In conducting the analysis, researchers may want to consider "the balance of content, visual design, and assessment strategies to better support the development of students' historical thinking skills and a comprehensive historical worldview" [5, p. 231].

Attention is given to the method of visual semiotic analysis, integrated into the overall strategy of content analysis. Visual images are considered not simply as illustrations but as independent narratives capable of "making human experience less abstract" and conveying hidden social messages [6].

The content analysis of the text component was carried out selectively and covered the textbooks "History of the Kazakh SSR - The selected textbooks are: "A Textbook for Grades 7-8" by E.B. Bekmakhanov (1963) [7], "History of Kazakhstan (18th-19th Centuries) - a Textbook for Grades 8(7)" by Z.E. Kabuldinov et al. (2018) [8]. This approach is due to the significant volume of text material and the need for an in-depth analysis of narrative structures. The selected textbooks are representative examples of two fundamentally different stages in the development of school history education: Soviet and modern. The 1963 textbook reflects the established Soviet canon of interpreting the history of Kazakhstan, while the 2018 edition demonstrates a stable model of post-Soviet historical narrative. A comparative analysis of these textbooks allows us to identify systemic changes in the textual representation of historical figures.

A comprehensive approach to studying the visual and textual materials of school textbooks on the modern history of Kazakhstan ensures the verifiability of results and allows for a deeper interpretation of the mechanisms of historical memory formation [9]. Thus, the synthesis of quantitative calculations and qualitative interpretation of text and visual materials provides a multidimensional study of the representation of individuals in educational literature.

Discussion. The study of school textbooks is an independent direction in historiography. Research can be divided into several key areas focused on the analysis of content, visual images and the role of individuals in the formation of identity.

The first group of studies is devoted to the development of tools for assessing the content of textbooks. A.A. Sotnikov pays attention to the degree of development of the methodology for quantitative content analysis of textbooks on the history of the USSR in modern historiography [4]. The author proposes a variant of quantitative analysis of the extra-textual component of a school textbook and its classification, based on the implemented practices of application. The concept of the "Information Load Coefficient" is introduced, which in turn is an inverse correlation indicator: "the higher the Information Load Coefficient, the more illustrations are used in the textbook, the less information redundancy, the less textual overload of the textbook" [4, pp. 13-14]. One of the most recent studies in the field of applying new quantitative approaches to the analysis of school textbooks is a publication by Mashhad Nasr Esfahani. Instead of the traditional method of content analysis, the author proposes an approach based on natural language processing (NLP) [10].

Another group of scholars analyzes textbooks as an element of state historical memory policy. E.O. Petrenko notes that since Kazakhstan's independence, the interpretation of events in textbooks of different generations has changed, becoming an indicator of changes in state policy on the formation of national and state identity [11, p. 21]. V. V. Klyuchareva examines modern Kazakhstan history textbooks through the prism of "memory studies" technologies, comparing the Soviet and modern periods. She identifies changes in the terminology that shape the perception of the country's "tragic past" [12, p. 100].

Central to historiography is the analysis of images of specific figures and the methods of their teaching. Several works are devoted to the use of a biographical approach in the teaching of history. Thus, R.Zh. Kilash, in his dissertation research (2025), develops a model for the formation of knowledge about a historical figure using the example of figures of the 19th and 20th centuries. The author examines the theoretical and methodological foundations of knowledge formation, the levels and elements of this process. His work also includes an analysis of domestic historiography and emphasizes the importance of using biographies to develop a competitive personality [13]. G. Batyrbekkyzy examines the problems of researching national figures, emphasizing that the study of the Kazakh intelligentsia of the Soviet period is important for the popularization of "personalities of the Great Steppe" and the formation of Kazakhstani patriotism [14].

An important part of contemporary research on the visual narrative of textbooks is devoted to the topic of gender. A. Chiponda and J. Wassermann analyze Malawi textbooks using feminist theory. They argue that women are often underrepresented or shown in a subordinate position, which conveys certain social messages [6]. C. Woyschner and J.B. Schocker examine the representation of black women in American history textbooks using the method of content analysis to identify hidden narrative strategies and stereotypes [9]. C. Diaz-Lara et al. conclude that images of women were predominantly associated with additional information blocks, while images of men were noticeably linked to the main text [15]. In Kazakhstani research, the issue of women's biographies is also highlighted as a specific area of research within the framework of the general process of forming knowledge about historical figures.

Results. The first stage of the study involved a quantitative content analysis of illustrative material in textbooks on the Modern History of Kazakhstan across various generations (1959–2025). The analysis covered the total number of illustrations and the number of portraits as indicators of the visual personalization of the historical narrative (Fig. 1). The analysis reveals that the visual component is limited in textbooks from the Soviet period (1959–1981). The total number of illustrations in most publications does not exceed 10–20, indicating the predominance of a text-centric approach to presenting historical material.

Post-Soviet textbooks have seen a steady increase in the use of visuals. For example, in textbooks published in the early 2000s, the total number of illustrations increased to 32–43, while in editions published between 2012 and 2025, it reached 70–158. The results show an increase in using visual materials in two generations of textbooks. As we see on the bar graph, in Soviet textbooks their number fluctuates from 2 to 10 and doesn't have influence on the explanation of the topics while the

number of illustrations in the post-Soviet era jump exponentially. As we see, the portraits of historical figures enhance the personalization of historical processes in the schools textbooks.

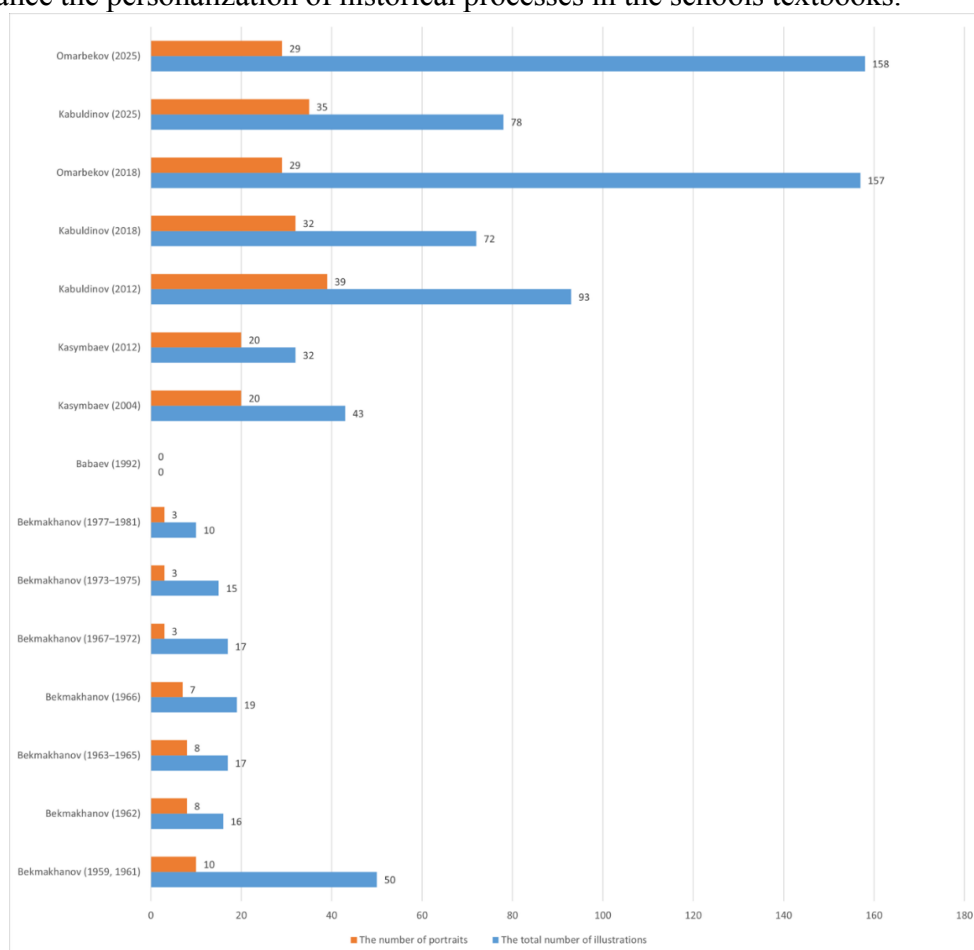

Fig. 1. Number of illustrations in textbooks on the history of Kazakhstan (1959–2025)

The chart (Fig.2) below gives information about frequency of portrait images in the Kazakhstan modern history textbooks printed between 1959–2025. The result of analysis shows us that some portraits used consistently while others used rarely. The first level are the portraits are: Abay Kunanbaev (20 illustrations), Ybyrai Altynsarin (17 illustrations), Shokan Ualikhanov (15 illustrations). These historical figures used plenty times in all textbooks analyzed in this research which means canonization and increasing of their role as key visual marker in textbooks of the modern history of Kazakhstan. The portraits of these figures serve not only as an illustrative but also as a normative function, forming in students a stable understanding of the "essential" figures of national history.

The second level of the visual hierarchy consists of figures with a medium frequency of representation (five to seven illustrations). This group includes Taras Shevchenko, Abulhair Khan, Zhangir Khan, Kenessary Khan, Bukhar Zhyrau, Makhambet Utemisov, Kurmangazy, Mashkhur-Zhusup Kopeyuly. These figures are regularly included in the visual series of textbooks, but they are inferior to the canonical core in terms of frequency of repetition. Their portraits typically accompany specific thematic blocks and reflect the priorities of the nationally oriented historical narrative, which has become stronger in the post-Soviet period.

A significant number of individuals are represented by a limited number of portraits (two to four illustrations). This group includes political and cultural figures of the 19th and early 20th centuries, including Asan bi, Otkel bi, Isatay Taimanov, Agybai batyr, Zhankozha batyr, Zhayau Musa, and Akhan-sere, as well as representatives of the intelligentsia — A. Baitursynov, M. Dulatov,

A.Bokeikhanov, and I. Gasprinsky. In these cases, the portrait serves primarily as a supporting function, illustrating a specific plot or section without creating a stable visual image of the individual.

On the periphery of the visual narrative are individuals depicted singularly or twice, including individual figures from the Soviet period and regional representatives of the administrative elite. Their visual presence is localized and typically conditioned by the author's conception of a specific textbook or the historical context of its publication.

Particularly noteworthy are the collective and family images presented in the textbooks as a distinct type of visual material. Group portraits and family scenes (for example, images of Abay with his sons, the Shormanov family, and Duisenbai kazhy) do not reinforce the individual canonization of the individual, but rather serve to socialize and contextualize the image, shifting the emphasis from the individual hero to their surroundings and social environment.

Thus, an analysis of the frequency of portrait images demonstrates that the visuals in school textbooks on the Modern History of Kazakhstan are formed according to a hierarchical principle, within which a limited number of individuals form a stable visual canon, while many historical figures are represented fragmentarily. Portraits in textbooks serve not as neutral illustrations but as an important tool of narrative representation, enabling the selection, emphasis, and symbolic reinforcement of specific images of the historical past.

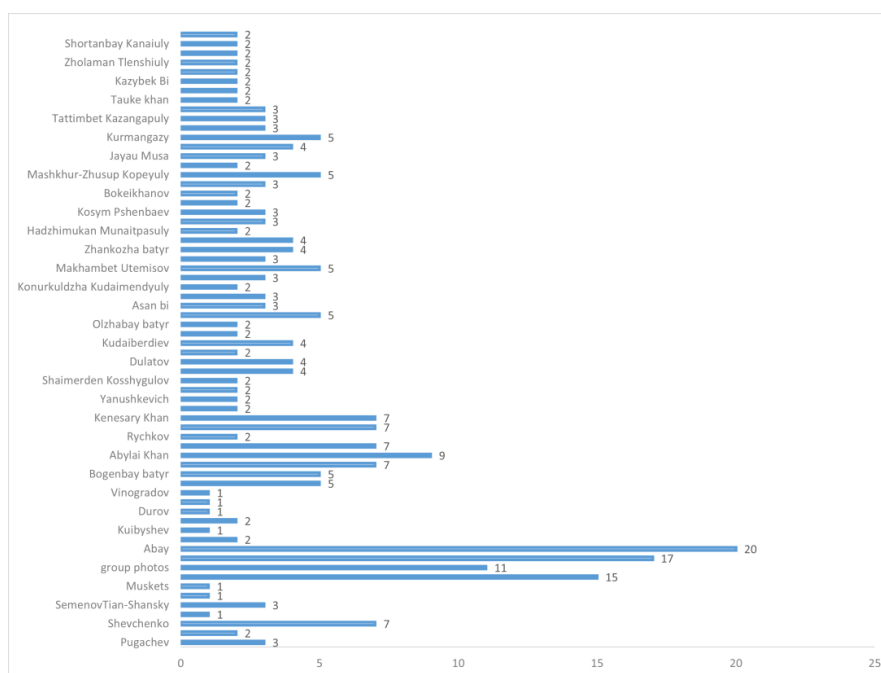

Fig. 2. Frequency of use of portraits of historical figures in textbooks on the history of Kazakhstan (1959-2025)

The next stage of the study involves moving from a statistical review of visual materials to a qualitative analysis of textual representational strategies. The most representative examples of educational literature from the Soviet and modern eras were selected as the empirical base: textbooks by Bekmakhanov (1963) and Kabuldinov (2018), which reflect stable models of the Soviet and modern stages of development of school history education.

Comparing these narratives will demonstrate the evolution of interpretive models used to describe historical figures. A quantitative text analysis identified key historical figures in the history of Kazakhstan in the two textbooks, represented as codes in the diagram. The analysis is presented as a "document portrait" demonstrating the number of references to each historical figure (Figures 3-6). A textual analysis of school textbooks on the Modern History of Kazakhstan was conducted using content analysis methods and MaxQDA software. Key historical figures were coded as separate

analytical categories, allowing for the frequency of their mentions to be determined and the dominant narrative strategies in the texts to be identified.

An analysis of E. B. Bekmakhanov's 1963 textbook reveals the dominance of cultural, scientific, and educational figures in the text's narrative. The largest proportion of references goes to Sh. Ualikhanov (14%), Abay Kunanbayev (13%), and M. Utemisov (13%). These figures form the core of the text and are used primarily to illustrate processes of cultural development, the dissemination of progressive ideas, and the formation of public consciousness. Moreover, the references are distributed relatively evenly, indicating the absence of a rigid hierarchy of personalities.

A characteristic feature of the 1963 textbook is its limited attention to political leaders and representatives of the khan's authority. Historical figures are included in the narrative primarily as elements of broader socioeconomic and cultural processes, rather than as independent actors in historical action. This narrative structure reflects a focus on the depersonalization of power and is consistent with the ideological and methodological principles of Soviet historiography.

A different narrative model is evident in Z. E. Kabuldinov's 2018 textbook. According to content analysis, the text is characterized by a high degree of personalization and a pronounced hierarchy of historical figures. The most frequently mentioned characters are Ablai Khan (19%) and Kenessary Kassymuly (16%), who occupy a central place in the narrative and are presented as key actors in the political and national liberation processes. Sh. Ualikhanov ranks third in frequency of mentions (12%), indicating a partial retention of elements of the cultural and educational canon while simultaneously shifting the semantic emphasis.

The concentration of references to a limited circle of political leaders indicates a shift toward a personalized and nationally oriented narrative, in which historical figures serve not only as bearers of cultural values but also as symbols of statehood, struggle, and historical continuity. Unlike the Soviet textbook, the 2018 edition emphasizes the role of the individual subject as the driving force behind the historical process.

A comparative analysis of the two textbooks reveals fundamental changes in the textual representation of historical figures. While the 1963 textbook is dominated by a model focused on describing collective processes and cultural development, the 2018 textbook demonstrates a stronger personalistic approach and a clear hierarchization of historical figures. This shift reflects a transformation in historiographical and educational priorities associated with a rethinking of national history and the role of the individual in the historical narrative.

Thus, the textual component of school textbooks on the Modern History of Kazakhstan acts not as a neutral source of information, but as an active tool for the narrative construction of the past. The frequency of references to historical figures allows us to identify hidden semantic emphases and shifting document strategies for interpreting history depending on the socio-political and ideological context.

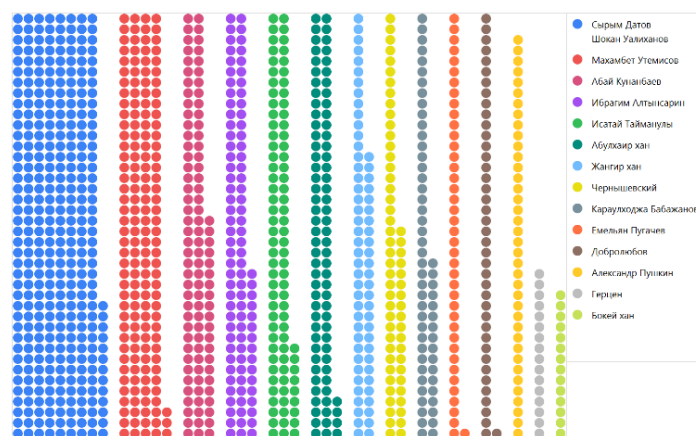

Fig. 3. Portrait of the document "Educational manual for grades 7-8 "History of the Kazakh SSR" by E.B. Bekmakhanov, 1963." Data visualization MaxQDA, 2025.

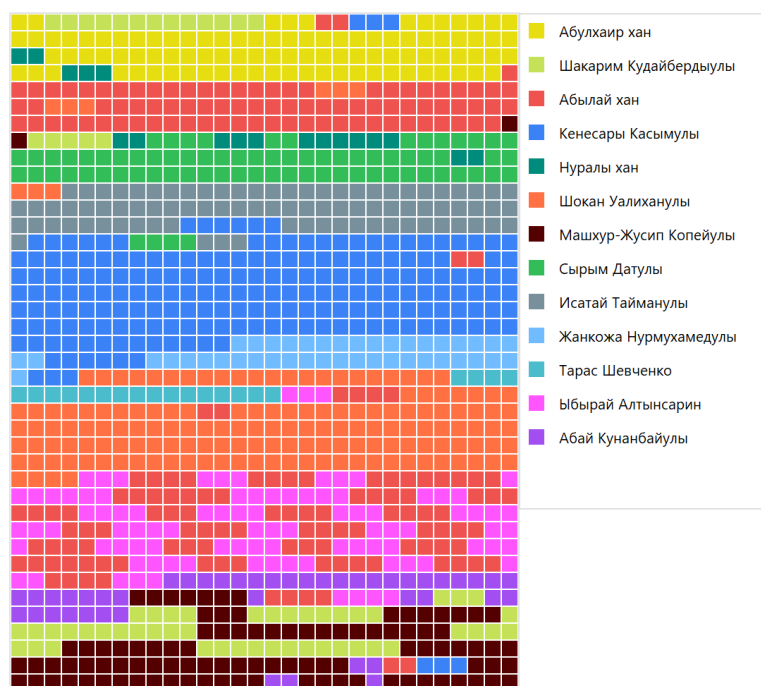

Fig. 4. Portrait of the document "Kabuldinov Z. E. History of Kazakhstan (XVIII-XIX centuries). Textbook for grades 8(7) of comprehensive schools. " 2018. Data visualization MaxQDA, 2025.

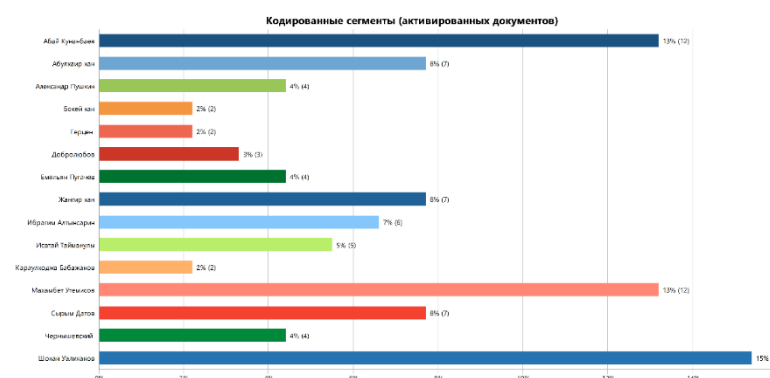

Fig. 5. Coded segments document " Educational manual for grades 7-8 "History of the Kazakh SSR" 1963 by E.B. Bekmakhonov" in percentage terms. Data visualization MaxQDA, 2025.

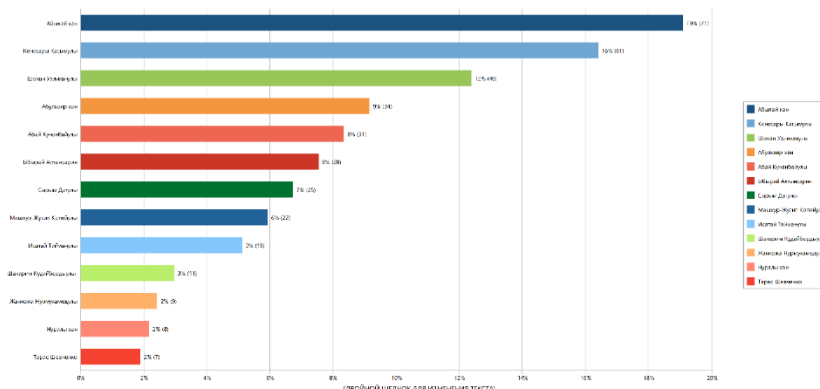

Fig. 6. Visualization of MaxQDA data, 2025. Coded segments document "Kabuldinov Z. E. History of Kazakhstan (18th–19th centuries). Textbook for grades 8(7) of comprehensive schools. 2018"

Let's examine the interpretation of Sh. Ualikhanov's image in Bekmakhanov's textbook and Kabuldinov's textbook. In E. B. Bekmakhanov's 1963 textbook, Ualikhanov's textual representation is structured within the logic of a cultural and educational narrative. In the relevant sections, he is presented primarily as a scholar, researcher, and representative of the progressive intelligentsia, whose activities fit within the context of the scientific exploration and description of Kazakhstan in the second half of the 19th century. The frequency of Ualikhanov's references in the text testifies to his significance; however, he is not singled out as a political actor or an independent subject of historical transformations but is included in a broader process of cultural and scientific development. In Bekmakhanov's textbook, Ualikhanov is presented to Soviet schoolchildren in Kazakhstan as a fighter for the freedom of his people and an opponent of religion, a supporter of friendship between the Kazakh and Russian peoples. Biographical information is considered only in the context of his adoption of advanced Russian education: he graduated from the Omsk Cadet Corps and interacted with Russian scientists and writers such as Dostoevsky, Mendeleev, and Semyonov-Tyanshansky. Sh. Ualikhanov's personal qualities are not presented, but his image is generally mythologized to convey the idea of class struggle and friendship among peoples, which should be emulated by Kazakh Soviet schoolchildren.

This narrative is visually reinforced by a portrait of Sh. Ualikhanov in a cadet uniform. (Chapter 10) [7, p. 49], executed in a documentary-photographic manner. The composition of the image is distinguished by its staticity and neutrality: the figure is depicted frontally, without dynamics or pronounced attributes of action. The cadet uniform marks institutional affiliation and emphasizes Ualikhanov's inclusion in the imperial educational space. The visual image does not emphasize individual charisma or political subjectivity, but, on the contrary, promotes depersonalization and the "embedding" of the personality within the framework of official and scientific contexts. Thus, the portrait serves as a visual confirmation of the textual narrative, reinforcing the image of Ualikhanov as a bearer of scientific knowledge and a representative of the enlightened elite.

In Z. E. Kabuldinov's 2018 textbook, the textual representation of Sh. Ualikhanov retains an emphasis on his scholarly and educational work, but at the same time strengthens the personalized component of the narrative. Ualikhanov is presented not only as a researcher but also as a significant figure in national history, possessing independent historical value. His name is included in the hierarchy of key figures, reflecting the general trend toward personalizing historical narratives in modern textbooks. In Kabuldinov's textbook, a paired paragraph (47-48) is dedicated specifically to Ualikhanov. Here, the scholar's childhood and youth are described in detail. It is noted that Ualikhanov belonged to a sultan's family, which contributed to his high-quality education, as Russian artists, topographers, and surveyors often stayed in their home, from whom he learned the basics of drawing, a skill that later played a role in his scientific research. He was allowed to attend the biys' conversations and listen to the songs of akyns. The exiled Decembrists contributed to the formation of young Shokan's worldview, as did progressively minded members of the Russian intelligentsia during his years in Omsk. Among his personal qualities, emphasis is placed on his hard work, discipline, and desire to acquire in-depth knowledge. His patriotism and interest in Kazakh folklore are emphasized, which laid the foundations for his scientific work and led to the high esteem in which he was held by the tsarist authorities. The historical role of Sh. Ualikhanov in the 2018 Kazakhstan modern history textbook is highlighted through his contribution to the development of science and his recognition in the global scientific community. His major scientific works, participation in expeditions, lectures, and other activities are listed. Thus, we see a focus on his positive traits and achievements, with the goal of creating an image symbolic of national and cultural identity.

This transformation is also reflected in visual representation. The 2018 textbook uses the canonized portrait of Sh. Ualikhanov [8, p.73], executed as a formal image with a high degree of individualization. The clear facial delineation, expressive gaze, and carefully constructed composition imbue the image with features of personal completeness and symbolic significance. Unlike the 1963

documentary portrait, this image does not capture social status so much as construct a stable visual image of the national intellectual.

A comparative analysis reveals that in both textbooks, the portrait of Sh. Ualikhanov is consistent with the textual narrative but serves different functions. In the 1963 textbook, the visual image contributes to the depoliticization and institutionalization of the individual, whereas in the 2018 edition, the portrait becomes a tool for canonization and symbolic anchoring of the image in national historical discourse. Thus, the visual representation of Sh. Ualikhanov evolves from a documentary, official image to a personalized and canonical one, reflecting a broader shift in the narrative strategies of school textbooks on the modern history of Kazakhstan.

In E. B. Bekmakhanov's 1963 textbook, Abay Kunanbayev is presented within the subsection "Poet-educator Abay Kunanbayev" [7, p. 52], which sets a clear interpretative framework for his image. In Bekmakhanov's textbook, he also appears as a fighter for the people's freedom and the initiator of the dissemination official Russian culture. There is no information about his works, only about the translation of Russian classical works into Kazakh.

The visual representation of Abay in the 1963 textbook is a photograph depicting him with his son, Turagul. The composition of the photograph is static: the figures are positioned frontally; their poses calm and balanced. Abay's body, with a characteristic hand gesture-creates a stable visual image that emphasizes his status as the eldest and central figure in the composition. The presence of his son does not shift the focus from the main figure, but rather reinforces the image's hierarchy, in which Abay is the dominant element.

In Z. E. Kabuldinov's 2018 textbook, the textual representation of Abay unfolds in paragraphs 51–52 and is characterized by a more pronounced evaluative vocabulary, in particular the definition "great poet and thinker." In Kabuldinov's textbook, a paired paragraph (51–52) is devoted to Abay, which, like Sh. Ualikhanov's paragraph, details his childhood and youth, including his interactions with representatives of the progressive Russian intelligentsia. Abay's work is assessed not only as a translator, but also as a poet and writer, educator, and public figure.

The 2018 textbook's visuals include both a portrait of Abay [8, p.185] and a photograph of him with his sons Akylbay and Turagul [8, p. 189]. Crucially, all images retain a similar compositional scheme. Abay's body position, posture, and gestures are reproduced almost identically: a seated figure, a calm frontal orientation, and the characteristic position of his hands. Even with the different image formats, Abay's visual image remains consistent and easily recognizable.

Thus, the analysis shows that the visual representation of Abay Kunanbayev is characterized by a high degree of compositional stability. Regardless of the textbook's publication period and the context in which the image is used, a single, canonical visual template is maintained, in which Abay is presented as a central, balanced, and dominant figure. The presence of family images in both textbooks does not alter this template but rather expands the context of its interpretation without disrupting the image's stability.

A comparison of the textual and visual levels suggests coherence between the narrative strategies. In the Soviet textbook, image is anchored within the framework of educational discourse, while in the modern textbook, they are anchored within the national-cultural canon. However, the visual representation demonstrates continuity and stability. The repetition of pose, composition, and overall visual design indicates the development of a stable image of Abay, which functions as a recognizable and normative element of the school historical narrative.

In Kabuldinov's 2018 textbook, the key historical figures presented quantitatively are the political figures Ablai Khan and Kenessary Kasymov. Kenessary Kasymov's name was taboo during the Soviet era. Kenessary Kassymuly (1802–1847), the grandson of Khan Abylai, was the leader of the national liberation movement in 1837–1847, which was interpreted in Soviet historiography as "feudal-monarchical" uprising and Kenessary Khan was described as "a cruel ruler who does not care about the interests of the common people" [7, p. 78]. In 1948, a work entitled "Kazakhstan in the 1820 s –1840s" was published by E.B. Bekmakhanov, which examined the liberation movement led

by Kenessary Kassymuly. At the Bureau of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan on August 28, 1951, the Minister of Education of the Kazakh SSR, Comrade A.I. Sembayev, in his report "New Tasks in the New Year", considered the article of the newspaper "Pravda" "For Marxist-Leninist Coverage of the Issues of the History of Kazakhstan" to be correct, because it exposes the bourgeois-nationalist error of Bekmukhanov in the anti-Marxist coverage of the feudal-monarchist movement of Kenessary Kasymov, who declared the reactionary feudal-monarchist movement of the strangler of the Kazakh people, Khan Kenessary Kasymov, a national liberation and popular uprising of the 19th century, which allegedly had a "progressive character". "Already in December 1952, after discussions of this study, E.B. Bekmakhanov was accused of "bourgeois nationalism" [16, p. 49]. He was sentenced to 25 years in prison. Thanks to the intervention of colleagues (in particular, M.A. Pankratova), E.B. Bekmakhanov was released in February 1954."

In Kabuldinov's textbook, as in other textbooks of the independence period, Bekmakhanov's point of view was accepted; a paired paragraph 25-26 is devoted to the national liberation movement led by Kenessary Kassymuly. Here, Kenessary Kassymuly is presented not as a cruel ruler, but as "an outstanding person in all respects, who stood far above his comrades" [8, p. 91]. "K. Kassymuly remained in the people's memory as an outstanding military leader, a major organizer, and a prominent statesman. Under the conditions of the abolition of the khan's authority, he practically succeeded in uniting all three zhuzes and restoring Kazakh statehood. Representatives of the tsarist administration and Russian researchers also treated him with respect, calling him the "rebellious sultan" and "Mithridates of the Kyrgyz steppe" [8, p. 97].

This study devotes special attention to the example of Khan Tauke. An analysis of the representation of this outstanding statesman allows us to uncover specific narrative strategies: from the emphasis on legislative activity in Soviet historiography to the construction of the image of a "wise ruler-consolidator" in modern textbooks.

Soviet textbooks tended to interpret the policies of the khans primarily through the lens of sharuas exploitation by feudal lords. Thus, "Khan Tauke (1680-1780) compiled a set of laws known as the "Laws of Tauke Khan". These laws further worsened the peasants' situation. They protected the interests of the feudal lords and contributed to the strengthening of the khan's power. Tauke's laws encouraged the ruinous exploitation of the peasants" [7, p. 19].

A modern textbook (2018 edition) states: "During the reign of Khan Tauke, Kazakhstan was a centralized state characterized by political stability, law enforcement, and less frequent interclan and intertribal conflicts. Major conflicts were resolved through the mediation of authoritative biys. Disagreements over the distribution of pasture lands and water sources were resolved" [8, p. 5].

A comparative analysis of the descriptions of Khan Tauke's policies in Soviet and modern textbooks demonstrates differences in the interpretation of his reign and political decisions.

The textbook (1963 edition) characterizes the khans' policies as aimed at increasing the exploitation of the people. The primary focus is on the negative consequences for the workers-the sharua. The exploitative nature of Tauke Khan's rule and his laws is emphasized. It is claimed that the "Zhety Zhargy" worsened the situation of ordinary Kazakhs by supporting the interests of feudal lords and strengthening the khan's power.

The textbook (2018 edition) characterizes the reign of Khan Tauke as a period of political stability and centralized governance. The text emphasizes law enforcement and the reduction of interclan and intertribal conflicts. The presence of authoritative biys (governors) who facilitated the resolution of major conflicts is emphasized. The primary focus is on the positive aspects of governance, such as stabilization and centralized governance.

The Soviet approach emphasizes the social and economic problems faced by peasants (as the Kazakhs, or Sharua, were called in the textbook, while the modern approach focuses on the political and social stability that prevailed under the reign of Tauke Khan. The Soviet textbook focuses on

criticizing the feudal system, reflecting the ideology of the time. A modern textbook may strive for a more objective and neutral description of historical facts.

Thus, differences in the interpretation of the history of Khan Tauke reflect changes in historical approaches and ideological views on his reign.

Conclusion. The conducted study of narrative strategies for representing historical figures in textbooks on modern history of Kazakhstan allows us to draw several fundamental conclusions. The application of quantitative and qualitative content analysis methods in the MaxQDA program confirmed the hypothesis of a significant transformation in approaches to describing historical figures: the class-oriented models of the Soviet period have been replaced by strategies aimed at shaping national and state identity and a "personally oriented" history.

The portrayal of historical figures in textbooks varies significantly depending on the political situation and educational goals of the time. The content analysis of textbooks makes clear the difference of interpretation images of historical figures because of political situation and ideology.

The image of main historical figures in the Bekmakhanov's textbooks are supporting the ideology of the Soviet Union as we can see in the representation of Abay Kunanbayev's and Sh. Ualikhanov's ideas and achievements. Here we can see the glorification and idealization of historical figures as key persons in educational and cultural upsurge, their struggle against feudalism.

In Kabuldinov's textbook the image of personalities is more difficult. The focus made on their biographies and inner qualities. As an example, Sh. Ualikhanov's image is built as patriotic, hardworking man with his contribution in science.

Thus, changes in the portrayal of historical figures in modern Kazakhstan history textbooks published and used in teaching from the mid- 20th to the early 21st centuries reflect not only political and ideological changes but also the evolution of educational approaches. The importance of continually analyzing and revising educational materials to ensure their relevance and objectivity is clear. The methodology for presenting famous people in textbooks has changed. The previously dominant heroic approach is now being replaced by an analytical one, emphasizing the historical context and the influence of these individuals on the country's development. Modern textbooks offer diverse perspectives and include a variety of sources of information, facilitating a deeper understanding of historical processes and the role of historical figures within them.

To conclude, a comparative analysis of history textbooks showed us different strategies on construction images of historical figures. It is important to examine the impact of new educational standards and technologies on the representation of historical figures in the future. It is also necessary to update the methods of presenting educational material to better align them with contemporary educational policy requirements and public demand.

References:

1. *Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiya doskol'nogo, srednego, tekhnicheskogo i professional'nogo obrazovaniya Respubliki Kazakhstan na 2023–2029 gody: Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 28 marta 2023 g. № 249* [On approval of the Concept for the development of preschool, secondary, technical and vocational education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2029] // *Informatsionno-pravovaya sistema «Adilet»*. — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249> (accessed: 28 December 2025) [in Russian].
2. Ferro M. *Kak rasskazyvayut istoriyu detyam v raznykh stranakh mira* [How history is told to children in different countries of the world]. Translated from French. — Moscow: Vysshaya shkola, 1992. — 351 p. [in Russian].
3. "Adal azamat" birtutas tarbie bag'darlamasy bilim beru uymdaryndagy tarbie zhumysynyn' negizine aynalady [The "Adal Azamat" unified educational program becomes the basis of educational work in educational institutions] // *primeminister.kz*. — URL: <https://primeminister.kz/news/reviews/adal-azamat-birtutas-tarbie-bagdarlamasy-bilim-beru-uymdaryndagy-tarbie-zhumysynyn-negizine-aynalady-29885> (accessed: 15 October 2025) [in Kazakh].

4. Sotnikov A.A. *Kolichestvennyi analiz sodержaniya uchebnikov istorii SSSR v sovremennoi istoriografii* [Quantitative analysis of the content of USSR history textbooks in modern historiography] // *Sovremennaya nauka: aktual'nye problemy teorii i praktiki. Seriya: Gumanitarnye nauki.* — 2023. — № 2–2. — PP. 10–15. — DOI: 10.37882/2223-2982.2023.2-2.33. — URL: <http://www.nauteh-journal.ru/files/10a300c1-cc8e-42d0-a952-32de7e640fcc> (accessed: 14 March 2024) [in Russian].
5. Aliç, İ., Çiftçi, B., Dönmez, A. Comparative analysis of 8th grade history textbooks used in the Turkic republics: a qualitative document analysis // *Eğitimde Kuram ve Uygulama.* — 2025. — Vol. 21, № 2. — P. 230–247. — DOI: 10.17244/eku.1840545.
6. Chiponda A., Wassermann J. An analysis of the visual portrayal of women in junior secondary Malawian school history textbooks // *Yesterday & Today: Journal for History Education in South Africa and Abroad.* — 2021. — № 14. — PP. 208–237. — DOI: 10.17159/2223-0386/2015/n14a9.
7. Bekmakhanov E. *Qazaq SSR tarihy: 7–8 klastarğa arналған oqu quraly* [History of the Kazakh SSR: textbook for grades 7–8]. — Almaty: Qazaqstan memlekettik baspasy, 1963. — 128 p. — URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105242> (accessed: 21 May 2025) [in Kazakh].
8. Kabuldinov Z.E., Kaliev Zh.N., Beisembaeva A.T. *Istoriya Kazakhstana (XVIII–XIX vv.). Uchebnik dlya 8 (7) klassov obshcheobrazovatel'nykh shkol* [History of Kazakhstan (18th–19th centuries). Textbook for grades 8 (7)]. — Almaty: Atamura, 2018. — 208 p. — URL: <https://okulyk.kz/istoriya-kazahstana/351/> (accessed: 21 May 2025) [in Russian].
9. Woyshner C., Schocker J.B. Cultural parallax and content analysis: images of Black women in high school history textbooks // *Theory & Research in Social Education.* — 2015. — Vol. 43, № 4. — PP. 441–468. — DOI: 10.1080/00933104.2015.109948 [in English].
10. Esfahani M.N. Content analysis of textbooks via natural language processing // *American Journal of Education and Practice.* — 2024. — Vol. 8, Iss. 4. — PP. 36–54. — ISSN 2520-3991 (Online). — URL: <https://ajpojournals.org/journals/AJEP/article/view/2252/2889> (accessed: 6 January 2026).
11. Petrenko E.O. *Uchebnik istorii kak instrument formirovaniya natsional'noi identichnosti na postsovetskom prostranstve: opyt Kazakhstana* [History textbook as a tool for shaping national identity in the post-Soviet space: the case of Kazakhstan]. — 2011. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/uchebnik-istorii-kak-instrument-formirovaniya-natsionalnoy-identichnosti-na-postsovetskom-prostranstve-opyt-kazahstana> (accessed: 9 February 2023) [in Russian].
12. Klyuchareva V.V. *Ot Kazakhskoi SSR do «nezavisimogo» Kazakhstana: uchebnik po istorii kak sposob formirovaniya natsional'noi identichnosti* [From the Kazakh SSR to “independent” Kazakhstan: the history textbook as a means of forming national identity] // *Vestnik Altaiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta.* — 2022. — № 51. — PP. 96–101. — URL: <https://journals-altspu.ru/vestnik/article/view/1859/1654> (accessed: 9 February 2023) [in Russian].
13. Kilash R. *Formirovanie znaniy ob istoricheskoi lichnosti v khode prepodavaniya istorii (na primere biografii vydayushchikhsya deyatelei XIX–XX vv.)* [Formation of knowledge about historical personalities in the process of teaching history (based on biographies of prominent figures of the 19th–20th centuries)]: PhD dissertation. — Almaty, 2025. — 178 p. [in Russian].
14. Batyrbekkyzy G. *Uly Dala tulgalaryn zertteudin adisnamalyq maseleler* [Methodological issues in the study of the personalities of the Great Steppe] // *Vestnik KazNPU imeni Abaya. Seriya: Istoricheskie i sotsial'no-politicheskie nauki.* — 2021. — № 1 (65). — DOI: <https://doi.org/10.51889/2020-1.1728-5461.15> [in Kazakh].
15. Díaz-Lara C., Bel J.C., Miguel-Revilla D. Exploring depictions of women in history: a critical analysis of visual portrayals in secondary education textbooks // *Pedagogy, Culture & Society.* — 2025. — PP. 1–20. — DOI: 10.1080/14681366.2025.2524515.
16. Bekmakhanov E. *Onegeli omir* [An exemplary life]. Ed. by G.M. Mutanov. — Almaty: Qazaq universiteti, 2015. — Vol. 41. — 391 p. — ISBN 978-601-04-0840-1 [in Kazakh].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Об утверждении Концепции развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования Республики Казахстан на 2023–2029 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 г. № 249
— URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249> (дата обращения: 28 декабря 2025)
2. Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира
[How history is told to children in different countries of the world]. Пер. с франц. — Москва: Высшая школа, 1992. — 351 с.
3. «Адал азамат» біртұтас тәрбие бағдарламасы білім беру ұйымдарындағы тәрбие жұмысының негізіне айналады // primeminister.kz. — URL: <https://primeminister.kz/news/reviews/adal-azamat-birtutas-tarbie-bagdarlamasy-bilim-beru-uyumdaryndagy-tarbie-zhumysynyn-negizine-aynalady-29885> (дата обращения: 15 октября 2025)
4. Сотников А.А. Количественный анализ содержания учебников истории СССР в современной историографии // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Гуманитарные науки. — 2023. — № 2–2. — С. 10–15. — DOI: 10.37882/2223-2982.2023.2-2.33. — URL: <http://www.nauteh-journal.ru/files/10a300c1-cc8e-42d0-a952-32de7e640fcc> (дата обращения: 14 марта 2024)
5. Aliç, İ., Çiftçi, B., Dönmez, A. Comparative analysis of 8th grade history textbooks used in the Turkic republics: a qualitative document analysis // *Eğitimde Kuram ve Uygulama*. — 2025. — Vol. 21, № 2. — P. 230–247. — DOI: 10.17244/eku.1840545.
6. Chiponda A., Wassermann J. An analysis of the visual portrayal of women in junior secondary Malawian school history textbooks // *Yesterday & Today: Journal for History Education in South Africa and Abroad*. — 2021. — № 14. — P. 208–237. — DOI: 10.17159/2223-0386/2015/n14a9.
7. Бекмаханов Е. Қазақ ССР тарихы: 7–8 класстарға арналған оқу құралы— Алматы: Қазақстан мемлекеттік баспасы, 1963. — 128 б. — URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105242> (дата обращения: 21 мая 2025)
8. Кабұльдинов З.Е., Калиев Ж.Н., Бейсембаева А.Т. История Казахстана (XVIII–XIX вв.). Учебник для 8 (7) классов общеобразовательных школ— Алматы: Атамұра, 2018. — 208 с. — URL: <https://okulyk.kz/istorija-kazahstana/351/> (дата обращения: 21 мая 2025)
9. Woyshner C., Schocker J.B. Cultural parallax and content analysis: images of Black women in high school history textbooks // *Theory & Research in Social Education*. — 2015. — Vol. 43, № 4. — P. 441–468. — DOI: 10.1080/00933104.2015.109948.
10. Esfahani M.N. Content analysis of textbooks via natural language processing // *American Journal of Education and Practice*. — 2024. — Vol. 8, Iss. 4. — P. 36–54. — ISSN 2520-3991 (Online). — URL: <https://ajpojournals.org/journals/AJEP/article/view/2252/2889> (дата обращения: 6 января 2026).
11. Петренко Е.О. Учебник истории как инструмент формирования национальной идентичности на постсоветском пространстве: опыт Казахстана— 2011. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/uchebnik-istorii-kak-instrument-formirovaniya-natsionalnoy-identichnosti-na-postsovetskom-prostranstve-opyt-kazahstana> (дата обращения: 9 февраля 2023)
12. Ключарева В.В. От Казахской ССР до «независимого» Казахстана: учебник по истории как способ формирования национальной идентичности // *Вестник Алтайского государственного педагогического университета*. — 2022. — № 51. — С. 96–101. — URL: <https://journals-altspu.ru/vestnik/article/view/1859/1654> (дата обращения: 9 февраля 2023)
13. Килаш Р. Формирование знаний об исторической личности в ходе преподавания истории (на примере биографии выдающихся деятелей XIX–XX вв.): докторская диссертация — Алматы, 2025. — 178 с.
14. Батырбекқызы Г. Ұлы дала тұлғаларын зерттеудің әдіснамалық мәселелері // *Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки*. — 2021. — № 1 (65). — DOI: <https://doi.org/10.51889/2020-1.1728-5461.15>

15. Díaz-Lara C., Bel J.C., Miguel-Revilla D. Exploring depictions of women in history: a critical analysis of visual portrayals in secondary education textbooks // *Pedagogy, Culture & Society*. — 2025. — P. 1–20. — DOI: 10.1080/14681366.2025.2524515.

16. Бекмаханов Е. Өнегелі өмір. Под ред. Г.М. Мутанова. — Алматы: Қазақ университеті, 2015. — Т. 41. — 391 б. — ISBN 978-601-04-0840-1

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.20.91

ӘОЖ /УДК/ UDC 37.016: 94(574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.013>

Ә. Қайыркен *, Н.А. Мұхаметжанова , А. Шүкеева

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің аға оқытушысы,
философия докторы (PhD), Астана қ., Қазақстан Республикасы,
e-mail: kairken82@gmail.com

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты, Астана қ., Қазақстан Республикасы,
e-mail: nurg.1975@mail.ru

³Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университетінің аға оқытушысы,
философия докторы (PhD), Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: ainur_shukeeva@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕПТЕРІНДЕ ТАРИХИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Бұл мақала Қазақстан мектептеріндегі ұлттық бірегейлікті қалыптастыру үрдісіндегі тарихи білім берудің маңыздылығын зерделеуге бағытталды. Зерттеу барысында «Қазақстан тарихы» пәнінің оқу мазмұнын әзірлеудегі өзгерістер тарихи ретроспективада қарастырылды. Зерттеу объектісі еліміздің мектептеріндегі Қазақстан тарихы курсының оқу мазмұны, ал зерттеу пәні - жастардың ұлттық бірегейлігін қалыптастыратын тарихи білім берудің маңыздылығы. Зерттеу пәнінің аясында тарихи білім беруге және білім алушылардың ұлттық бірегейлігінің қалыптасуына ықпал ететін факторлар талданды. «Қазақстан тарихы» жастардың бойында ұлттық бірегейлікті қалыптастыру маңыздылығын ашу үшін Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты (МЖМБС), оқулықтарды әзірлеу мәселелеріне, пәннің базалық мазмұнының ерекшеліктеріне мән берілді.

Сонымен қатар 1991-2024 жылдар аралығында Қазақстанда оқу мазмұнының сапасын арттыруға байланысты көптеген іс-шаралар жүргізілгені сипатталды. Дегенмен, түрлі факторларға байланысты бұл бағыт бойынша айтарлық ілгерілмеу отандық оқулықтану және оқу мазмұнын әзірлеу және сараптау мектебінің әлеуеті төмен болуымен сипатталды. Қазақстан тарихын оқытудың сапасын анықтау үшін объективті көрсеткіш көрсететін Ұлттық бірыңғай тестілеу екені айқындалды. Сондай-ақ ҰБТ жаңартылған білім беру мазмұны талап ететін оқыту нәтижелерін игеруді толық түрде бейнелей алмайтыны тұжырымдалды. Тарихи білімнің ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы маңыздылығын негізге алған өкімет Қазақстан тарихы оқыту мәселесіне мемлекеттік деңгейде бірқатар бағдарламалар қабылдау арқылы ұмтылыстар жасағаны зерделенді. Қазақстан Президенті өз баяндамалары мен жолдауларында

Қазақстан тарихы пәнін оқыту мәселесіне ерекше мән бергені атап өтілді. Еліміздегі Қазақстан тарихы оқу мазмұнын жетілдіру мақсатында практикалық ұсыныстар берілді.

Кілт сөздер: тарихи білім, ұлттық бірегейлік, тарихи сана, Қазақстан тарихы, оқу мазмұны.

Ә. Кайыркен ^{*1}, Н.А. Мухаметжанова ², А.Шүкеева ³

¹Старший преподаватель

Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва, доктор философии (PhD),
г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: kairken82@gmail.com

²Доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва,
кандидат исторических наук,
г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: nurg.1975@mail.ru

³Старший преподаватель Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова,
доктор философии (PhD),
г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: ainur_shukeeva@mail.ru

ЗНАЧЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ШКОЛАХ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Данная статья направлена на исследование значимости исторического образования в процессе формирования национальной идентичности в школах Казахстана. В ходе исследования в исторической ретроспективе рассмотрены изменения в разработке учебного содержания предмета «История Казахстана». Объектом исследования является содержание учебного курса «История Казахстана» в школах страны, а предметом исследования — значимость исторического образования в формировании национальной идентичности молодежи. В рамках исследования проанализированы факторы, влияющие на историческое образование и формирование национальной идентичности обучающихся.

С целью раскрытия значимости предмета «История Казахстана» в формировании национальной идентичности у молодежи особое внимание уделено Государственному общеобязательному стандарту образования (ГОСО), вопросам разработки учебников, а также особенностям базового содержания учебного предмета.

Кроме того, охарактеризованы многочисленные мероприятия, проведенные в Казахстане в период 1991–2024 годов, направленные на повышение качества учебного содержания. Вместе с тем отмечено, что в силу различных факторов в данном направлении не достигнуты значительные результаты, что связано с низким потенциалом отечественной школы учебниковедения, разработки и экспертизы учебного содержания.

Установлено, что объективным показателем определения качества преподавания истории Казахстана является Национальное единое тестирование. При этом сделан вывод о том, что НЕТ не в полной мере отражает результаты обучения, требуемые обновленным содержанием образования.

На основе значимости исторического образования в формировании национальной идентичности исследованы усилия государства, направленные на совершенствование преподавания истории Казахстана на государственном уровне посредством принятия ряда программ. Отмечено, что Президент Казахстана в своих выступлениях и посланиях уделяет особое внимание вопросам преподавания предмета «История Казахстана». В целях

совершенствования содержания учебного курса «История Казахстана» в стране предложены практические рекомендации.

Ключевые слова: историческое образование, национальная идентичность, историческое сознание, история Казахстана, учебное содержание.

A. Kairken *¹, N. A. Mukhametzhanova ², A. Shukeeva ³

¹*Senior Lecturer at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Doctor of Philosophy (PhD),
Astana, Republic of Kazakhstan,
e-mail: kairken82@gmail.com*

²*Associate Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Candidate of Historical Sciences,
Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurg.1975@mail.ru*

³*Senior Lecturer at Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Doctor of Philosophy (PhD),
Kokshetau, Republic of Kazakhstan,
e-mail: ainur_shukeeva@mail.ru*

THE IMPORTANCE OF HISTORICAL EDUCATION IN THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY IN SCHOOLS OF KAZAKHSTAN

Abstract

This article is aimed at examining the importance of historical education in the process of forming national identity in schools of Kazakhstan. In the course of the study, changes in the development of the curriculum content of the subject “History of Kazakhstan” were analyzed from a historical retrospective perspective. The object of the research is the curriculum content of the History of Kazakhstan course in the country’s schools, while the subject of the research is the significance of historical education in shaping the national identity of young people. Within the scope of the study, factors influencing historical education and the formation of students’ national identity were analyzed.

To reveal the importance of the History of Kazakhstan subject in fostering national identity among young people, particular attention was paid to the State Compulsory Education Standard, issues related to textbook development, and the characteristics of the basic content of the discipline.

In addition, numerous measures implemented in Kazakhstan between 1991 and 2024 aimed at improving the quality of educational content were described. However, it was noted that due to various factors, significant progress in this area has not been achieved, which is characterized by the low potential of the national school of textbook studies, curriculum development, and expert evaluation.

It was determined that the National Unified Testing serves as an objective indicator for assessing the quality of teaching the History of Kazakhstan. At the same time, it was concluded that the test does not fully reflect the learning outcomes required by the updated educational content.

Based on the importance of historical education in shaping national identity, the study examined the efforts of the government to improve the teaching of the History of Kazakhstan at the state level through the adoption of a number of programs. It was noted that the President of Kazakhstan has repeatedly emphasized the significance of teaching the History of Kazakhstan in speeches and official addresses. Practical recommendations aimed at improving the curriculum content of the History of Kazakhstan course in the country are proposed.

Keywords: historical education, national identity, historical consciousness, history of Kazakhstan, curriculum content.

Кіріспе. Тарихи білім беру қоғамдық сананы құрайтын мәдени мұра мен тарихи жадыны қалыптастыратын маңызды фактор ретінде үлкен маңызға ие. Сан ғасырлық тарихы бар Қазақстан үшін тарихи білім беру арқылы жас өскелең ұрпақты ұлттық мәдениетке, Отанға деген сүйіспеншілікке, азаматтық тәрбиеге, ұлттық және адамзаттық құндылықтарға баулу орасан зор міндетке айналды.

Мақаланың мақсаты Қазақстанның білім беру ұйымдарындағы ұлттық бірегейлікті қалыптастыру шеңберіндегі тарихи білім берудің ерекшеліктерін зерделеу. Сондықтан зерттеуде тәуелсіздік жылдарындағы тарихи білім беруді қалыптастыруға бағытталған білім беру мазмұнының өзгеруін және ҰБТ-ны Қазақстан тарихы пәнін оқыту нәтижелерінің формасы ретінде дамуын тарихи ретроспективада зерделеу мақсат етілген.

«Білім туралы» ҚР Заңында білім беру мазмұны жеке тұлға құзыреттілігі мен жан-жақты дамуын қалыптастыруға негіз болатын білім беру деңгейі бойынша білімдердің кешені деп айқындалады [1]. Сонымен қатар, білім беру мазмұны мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарына негізделген оқу бағдарламалары бойынша анықталады. Сондықтан Қазақстан тарихы пәні бойынша білім беру мазмұнының тарихи ретроспективада өзгеруін зерттеу деректік базаны: білім беру стандарттарын, оқу бағдарламаларын, оқу әдебиеттерін және т.б. жазба және визуалды деректерді талдау арқылы жүзеге асырылады [2].

Тарих ғылымында тәуелсіздік жылдарындағы мектептегі тарихи білімнің және Қазақстан тарихының пән ретінде қалыптасу және дамуына назар аударылса да, Отандық тарихтың оқу мазмұны және оның жастардың бойында ұлттық бірегейлікті қалыптастыру маңыздылығына мән берген зерттеулер жоқтың қасы. Сондықтан ла аталған мәселе болса терең зерттеуді қажет етеді.

Материалдар мен әдістер. Б.С. Сәрсекеевтің диссертациялық зерттеуінде [3; 1-26] мұғалімдердің мектепте тарихи білімге қатысты реформаларды жүзеге асырудағы негізгі қиындықтары анықталды. Автор тарих пәні бойынша оқу бағдарламаларын, материалдар мен әдістемелерді мемлекеттік стандарттарға бейімдеуді талдау арқылы, олардың тиімділігін бағалауға ерекше назар аударды.

Б.Т. Берлібаев [4; 3-46] Қазақстанда 1920-2001 жылдар аралығында тарихи білімнің қалыптасу алғышарттары мен даму барысына тарихи-теориялық зерттеу жүргізді. Ғалым еліміздегі тарихи білім берудің теориялық және әдіснамалық ерекшеліктерін негіздеп, тарихи білімге ықпал еткен саяси, экономикалық, әлеуметтік және тарихи факторларды талдады.

Л.И. Зуева [5; 1-22] 1985-2000 жылдар аралығындағы Қазақстандағы мектептегі тарихи білім берудің мазмұнына кешенді тарихи-салыстырмалы талдау жасады. Зерттеу нәтижесінде 1990-жылдары қазақстандық тарих ғылымының жалпы білім беретін мектепке тарихи білім берудің жаңа әдіснамасы мен тұжырымдамасын ұсына алмағанын сынады.

С.Ж. Дүйсен «Ұлттық тарих көкжиегі» [6; 276-310] еңбегіндегі «Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан мектептеріндегі тарихи білім беру» деген тарауында Қазақстанның орта білім беруі шеңберінде Тәуелсіздік жылдарындағы орта білім беру ұйымдарындағы тарихи мектептің қалыптасу және даму тарихын зерделеді. Орта білім беру саласында қолға алынған маңызды істердің бірі Қазақстан тарихын «бұрмалаусыз, боямасыз, объективті» [6; 300] оқыту мәселесі болғанын атап өтеді.

Е.А. Әбілдің жалпы редакциясымен жазылған Қазақстан тарихының тарихнамалық мәселелеріне арналған ұжымдық монографиясында [7; 280-288] мектеп бағдарламасының қатып қалған догмалар мен көзқарастардан арылып, мәдени-тарихи плюрализм, тарихтың сызықтық емес, циклдық идеялары қабылдану қажеттілігін дәлелдеді. Сонымен бірге жастардың тарихи санасын қалыптастыруда БАҚ, АКТ, интернет пен видеоконтенттің маңыздылығына тоқталады [7; 284-287].

Зерттеу нәтижесінде елімізде Қазақстан тарихы мектеп оқулықтарына қатысты әлі де қарама-қайшылықтар бар екендігі анықталды. Сонымен қатар, жастардың XX ғасырда «Қзақ-

стан тарихы» пәнінде тарихи оқиғалар мен тұлғаларды қабылдау ерекшеліктері талданған болатын.

Алыс шетелдік ғалым Carolyn Kissane [8] посткеңестік кезеңде Қазақстанда тарихи білім беру арқылы жаңа нарративтерді енгізуді, өтпелі дәуірде жалпы білім беретін мектептерде ұлттық бірегейлікті қалыптастыру арқылы кеңестік кезеңде жүргізілген орыстандыру саясатының ықпалын жоюға бағытталған мемлекеттік саясатты зерделеді.

Х.Ермұханова тарих пәнін оқытудың басты міндеттері, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру, шығармашылық қабілеттерін дамыту жолдары жөнінде сипаттады, оқулықтардағы ақпараттың берілу ерекшеліктерін баяндап, қарама-қайшылықтарын сынады [9]. Т.Тұрлығұл Қазақстан тарихы пәнін оқытудағы оқулықтардың және оқу-әдістемелік құралдардың, мұғалім кәсіби дайындығының маңыздылығы жөнінде баяндады [10]. Қ.Құнапина дінтану және Қазақстан тарихы пәндері бойынша оқу бағдарламалары, материалдары, оқулықтардағы мәселелерді айқындап, оларды шешу үшін ұсыныстар жасады [11]. «НЗМ ДББҰ»-ның білім беру бағдарламалары» орталығының мамандары Р. Базарбекова және А. Жакеева жаңартылған білім беру мазмұны үшін әзірленген оқулықтардың кемшіліктері сыналды, оқу әдебиеттерін әзірлеуде оқушылардың психологиялық жас ерекшеліктерін ескеру, зерттеушілік жобаларды әзірлеуге баулу және критериялды бағалау талаптарын енгізу қажеттілігін атап өтті [12]. А.Кұсайынов Қазақстанда отандық оқулықтану мектебінің қалыптасу қажеттілігі, сапалы оқулық жасаудың жолдары, оқулықтарды сараптаудың критерийлері, оқулық дайындауда халықаралық тәжірибеге негізделудің маңыздылығы жөнінде тұжырымдады [13].

Зерттеу және талқылау. Зерттеу барысында оқушылардың ұлттық сана-сезімінің қалыптасуына ықпал ететін тарихи білім берудің оқу мазмұнын әзірлеудегі өзгерістер қарастырылады. Зерттеу нысаны Қазақстан мектептеріндегі білім беру үрдісі, ал зерттеу пәні - оқушылардың ұлттық бірегейлігін қалыптастыратын тарихи білім берудің рөлі. Зерттеу пәнінің аясында оқу бағдарламаларының мазмұны, тарихи білім беруге және оқушылардың ұлттық бірегейлігінің қалыптасуына ықпал ететін факторлар талданады.

Бірегейлікті қоғамның көпқұрамды қасиеті деп айқындаған Н. Айтымбетов сол сезім арқылы адам өзін белгілі бір ұлтқа, елге, мәдени кеңістікке жатқызатындығын сипаттады [14]. Қоғамның ұлттық бірегейлігі әртүрлі мәдени бірлестіктердің ұзақ тарихи өзара қарым-қатынасы және әрекеті нәтижесінде пайда болады. Этностардың ортақ тарихи тағдыры арқылы қалыптасқан бірегейліктің негізі ұлттық тарихпен байланысты, ал ол өз кезегінде қоғамның өткені туралы естелікпен, көзқарастармен және тарихи санамен ұштасып жатады. Демек, ұлттық тарих арқылы елдің ұлттық мүддесі мен идеясын айқындайтын ұжымдық сана қалыптасады.

Ж.А. Тусупбеков, Н.О. Байғабылов, Н.А. Орынбасарова жаһандану жағдайында қоғамды бірегейліктің көптүрлілігінен сақтап қалудың тетіктерінің бірі тарих болып табылады. Себебі, тарих арқылы елдің ұлттық бірегейлігі күшейтіледі, ұлттық коды (түп негізі) дарытылады. Сонымен қатар, авторлар тарихты келер ұрпаққа табыстау мәселесін қозғады, себебі “егер тарихи жадының жүйесі тиісті дұрыс деңгейде құрылмаса, келер буынның санасында ұлттық құндылықтар өшеді”, - деп қорытындылайды [15]. Жас ұрпақтың санасында ұлттық құндылықтар қалыптаспаса, саналы бірегейліктің пайда болуы да мүмкін болмайды.

Е.Н. Дауенов, С.А. Нұрғалиева қазіргі уақытта жастардың бойында ұлттық сана-сезімнің, ділдің, азаматтық пен патриотизмнің төмен деңгейінің болуына бірнеше факторлар ықпал етеді. Солардың ішінде жастардың ұлттық мәдениетті, халықтың өткені мен бүгінін білмеуі, ұрпақтар сабақтастығының үзілуі, ең бастысы отандық тарихты дәріптемеуі деп тұжырымдайды [16].

Сондықтан да, тарихи білім беру арқылы ұлттық бірегейліктің қалыптасу маңыздылығын зерделеуге бағытталған зерттеуіміздің басты міндеті тәуелсіздік жылдарындағы мектептердегі Қазақстан тарихы пәніне қатысты оқу мазмұнын тарихи ретроспективада талдауға арналады.

Қазақстандағы білім беру ұйымдарында ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы тарихи білім берудің маңызын зерттеуде тарихи-педагогикалық және деректанулық тәсілдер қолданылды. Сол арқылы тақырып бойынша жазба, заңнамалық, оқу, визуалды, әлеуметтік, электронды деректердің кең спектрі талданды. Ең алдымен деректің ақпараттық мүмкіндіктері айқындалды. Содан кейін оның ішінде қамтылған мәліметтер жеке қарастырылып сипатталды. Зерттеудің соңғы кезеңінде түрлі дереккөздерден алынған мәліметтер жинақталып, біртұтас тарихи нарративте интерпретацияланды.

Зерттеуде әлеуметтік зерттеу әдістері қолданылды. Ең алдымен тақырып бойынша әдебиеттерге шолу жасалынды. Ғылыми еңбектердегі зерттеулердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарына, нәтижелердің негізгі сипаттары, заңдылықтары, қарама-қайшылықтарына назар аударылды. Библиографиялық талдау жасалғаннан кейін деректерді белгілі бір тақырыптар бойынша жіктеп, тұжырымдар мен дәйектерді шығарып, ғылыми нәтижелер тұжырымдалды. Жекелеген фактілер Қазақстан азаматтарымен жеке әңгімелесуден алынды.

Мақалада Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2030» [17], «Қазақстан-2050» [18] Стратегиялары, «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Қазақстан халқына жолдауы [19], Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [20], «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты Мемлекеттік бағдарламалары, Мемлекет басшысы Қ.-Ж. Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» [21], «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» бағдарламалық мақалаларындағы [22] тарихи білім беру мен тарихи сананы қалыптастырудың маңыздығы айқындалды. Сондықтан да, Қазақстан мектептерінде тарихи білім берудің бағыттары мен ұстанымдарын белгілеуде жоғары ықпал етіп, жас ұрпақтың бойында тарихи сананы қалыптастырудың мемлекеттік саясаты жөнінде деректің мәнді түріне жатады.

Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы мектептегі тарих және тағы да басқа пәндерді оқытудағы өзгерістер жөнінде объективті болмысты аудиовизуалды деректер (киноқұжаттар, фотоқұжаттар) бейнелейді. «Орта білім беру саласын биыл ауқымды өзгерістер күтіп тұр» атты видео-репортажда «Қазақстан тарихы» және «Қазақ әдебиеті» пәндерін қазақ тілінде оқыту жоспары туралы баяндалды. Еліміздің орта білім беру ұйымдарында Назарбаев зияткерлік мектептерінің тәжірибесін тарату, білім беру жүйесін біртіндеп жаңартылған білім беру мазмұнына кезең-кезең өткізу жөнінде мәлімденді [23]. Қазақстанның орта білім беру саласында жаңартылған білім беру мазмұнына өту Қазақстан тарихы пәнін оқытуда түбегейлі өзгерістерге алып келді.

«Қазақстан тарихы» пәнін оқыту білім беруге қатысты мемлекеттік web-сайттарында орта білім берудің даму барысы, жағдаяты мен сандық көрсеткіштері бойынша электронды тарихи құжаттарға, цифрланған деректерге, статистикалық мәліметтерге және құпия емес іс-қағаздардың сканерленген нұсқаларға қол жеткізілді.

«Қазақстан тарихы» пәнінің оқу мазмұнындағы ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға арналған контентті анықтау және әрі қарай зерделеу үшін деректерді шартты түрде үш топқа: құжаттық, оқу, әлеуметтік және визуалды (электронды) деп бөліп қарастырамыз.

1991 жылы КСРО ыдыраған кезде Қазақстанның білім және ғылым саласында кеңестік заманда қатты идеологияландырылған тарихи пәндерді, тарихты зерттеу мен оқытуға байланысты көптеген мәселелер туындады. Соның ішінде «маркстік-лениндік» әдіснамадан бас тарту жолындағы ғылыми ізденістер, жаңа тарихи еңбектер мен мектеп оқулықтарының жазылуы, үлгілік оқу бағдарламаларының мазмұнындағы тарихтың көрініс табуы және сол сияқты сұрақтар ғылыми және педагогикалық қауымдастық арасында қызу талқыланды. Сонымен қатар, кеңестік тарихнамада объективті және әділ бағасы берілмеген тарихи оқиғалар: отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық қозғалыстар, 1928-1933 жылдардағы ашаршылық, күштеп ұжымдастыру жүргізу, 1937-1938 жылдардағы репрессиялар, т.б. зерттелуі және ашыла басталуы қоғамды тітіретті.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының академигі Манаш Қозыбаев редакциясымен 1993 жылы «Қазақстанның ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі тарихы» атты ұжымдық очерк [24] шығарылды. Бұл тәуелсіздік жылдарында тікелей Отан тарихы бойынша дайындалған алғашқы іргелі еңбек болды. Бұл очерктерде алғаш рет Отан тарихындағы ақтаңдақтар пердесі ашылды. 1928-1933 жылдардағы ашаршылық, сталиндік қуғын-сүргін және Қазақстанға Кавказдан, Қырымнан, Еділ мен Қиыр Шығыстан халықтарды жаппай депортациялау және 30-шы жылдары Қазақстаннан Қытайға, Ауғанстанға көші-қон сияқты бұрын зерттеуге тыйым салынған тақырыптар қамтылды.

Бұл ғылыми жұмыста мұрағаттардың жаңа деректері, статистикалық материалдар пайдаланылды, сондай-ақ тарихи оқиғаларды жариялаудың әртүрлі әдіснамалық қағидалары қолданылды.

Базалық құжатты құру қажеттілігін ескере отырып, 1995 жылғы маусымда Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық кеңес «Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасын» қабылдады [24]. Тұжырымдамада тарих ғылымын дамытудың жаңа бағыттары айқындалды, тарихты зерделеу мен оқытудың, кадрлар даярлаудың өзекті мәселелері және тарихи зерттеулерді дамыту перспективалары көтерілді.

Қоғамның демократиялануы отандық тарих ғылымының дамуын өркендетуге жағдай туғызды. Қазақстан тарихының әдіснамалық тәсілдер тұрғысын жаңа тың көзқарастармен зерттеп, ғылыми әдіснамалық ұстанымдар жасалу қажеттігі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Белгілі тарихшылар, т.ғ.д., профессорлар Б.Ғ. Аяған [25], Е.А. Әбіл және т.б. [26] тарихты адамгершілік көзқарас тұрғысынан пайымдап, назарды тек қоғамдық-саяси мәселелер, соғыстар мен шайқастарға ғана емес, халықтың күнделікті өмірі, бейбіт жасампаздық құндылықтарына мән беріп, зерттелуі қажет деп тұжырымдайды.

Тәуелсіздік жылдарында МЖМБС бірнеше рет өзгерістерге ұшырады. 11 жылдық мектептің отандық стандарттаудың құрылу тарихында бес кезеңді бөліп көрсетуге болады: 1992-1996 жж., 1997-1998 жж., 1999-2002 жж., 2003-2010 жж., 2011-2012 жж. және 2016–2021 жылдары жаңар-тылған білім беру мазмұнына кезең-кезеңмен көшумен байланысты болды. Бұл өзгерістер білім беру мазмұнын өзгермелі тарихи-саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайларға бейімдету үшін жасалынды.

Қазақстандықтардың тарихи санасын қалыптастырудағы алғашқы және елеулі құжаттардың бірі - Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты әзірлеген, 1995 жылы ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық Кеңес қабылдаған «Қазақстан Республикасында тарихи сананың қалыптасу тұжырымдамасы» [27] болды. Сарапшылардың пікірінше, тұжырымдамада «Жас ұрпақты тарихи тәрбиелеудің негізгі қағидаттары мен тәсілдерін» айқындады [28, 16-32; 29, 226-230].

1996 жылғы 30 желтоқсанда Н.Назарбаевтың №3299 Жарлығына байланысты, 1997 жыл «Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» деп жарияланды [30]. 1997 жылғы 10 желтоқсандағы №3790 Жарлық бойынша 1998 жыл «Халық бірлігі және ұлттық тарих жылы» деп аталды [31]. Бұл іс-шара ұлттық тарихты зерделеу ғана емес, жалпыұлттық келісімді қамтамасыз етуге негізделіп, тарихтың қазақстан қоғамын біріктіруші факторы ретіндегі рөлін айқындады.

Еліміздің орта білім беру саласының оқу мазмұны оқу-әдістемелік және бағдарламалық құжаттарда көрініс табады. 1990 жылдардың екінші жартысында орта білім беру саласында жүзеге асқан бағдарламалық-тұжырымдамалық бетбұрыстарға байланысты жалпы білім беретін мектепті ізгілендіру және демократияландыруды тұжырымдамалық негіздеу, бағдарламалар мен оқулықтарды жасау және сараптау бойынша жаңа білім беру технологиялары мен әдістемелік ұсынымдарды пайдалану, Қазақстанда жалпы білім беруді ұйымдастыруға қойылатын талаптардың бірыңғай жүйесінің қажеттілігі туындады.

МЖМБС өзгертудің ең маңызды нәтижесі білімнен негізделген құзыреттілікке негізделген білім беру тәсіліне өту. Жаңартылған білім беру мазмұны кезең-кезең енгізілгенге дейін Қазақстан МЖМБС-ы Блум таксономиясы тұжырымдамасына негізделді. Білу – кез-келген пәндегі тақырып бойынша ақпараттық түсініктерді, Қолдану – алған білімді тәжірибе жүзінде қолдануды, ал талдау мен бағалау тұрақты түрде қолданылған тәжірибе шеберлігі. Ал құзыреттілікке негізделген тұжырымдама білім алушылардың бойында күрделі дағдылардың тұтас кешенінің қалыптасуына бағытталады.

Жаңартылған білім беру мазмұнында тарихи білім тұлғаның, азамат пен патриоттың қалыптасуына жұмыс жасауға тиіс болды. Сондықтан Қазақстан тарихы пәні оқушыларды тарихи оқиғалармен таныстырып қана қоймай, ғасырлар бойы Ұлы дала кеңістігінде қалыптасқан ұлттық құндылықтарды бойына сіңіруге ықпал етеді деген жоспар белгіленді.

Жаңартылған білім беру курсының нұсқаулығында айтылғандай: «Қазақстан тарихы пәнінің мазмұны ата-бабаларымыздың бірегей мәдениетін, әлем тарихындағы Қазақстанның алатын орны мен рөлін, оның жалпыәлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін түсінуге мүмкіндік береді. «Қазақстан тарихы» пәні ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды қабылдайтын, адамдар құқықтары мен бостандықтарын құрметтейтін және Отанының дамуына өзіндік үлес қосуды қалайтын тұлғаны тәрбиелеу арқылы жүзеге асады.

«Оқыту мақсаттарының құрылымдалған жүйесі оқушылардың білімді функционалдық және шығармашылықпен қолдану, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану, қарым-қатынас жасаудың түрлі тәсілдерін қолдану, топпен және өз бетінше жеке жұмыс істей білу, мәселелерді шешу және шешім қабылдау сияқты кең ауқымды дағдыларын дамытуға негіз болады. Кең ауқымды дағдылар оқушының мектептегі білім алу тәжірибесінде де, келешекте мектепті бітіргеннен кейінгі қызметінде де жетістіктерге жетуінің кепілі болып табылады.

Қазақстандық оқулықтарды әзірлеу, оқу үрдісіне кезең-кезеңімен енгізу 1997-2007 жылдар аралығында жүзеге асырылды. Алайда, оқулықтарды әзірлеу және толыққанды сараптама жүргізу тәжірибесінің жоқтығынан оқулықтардың сапасы педагогикалық және ата-аналар қауымының наразылығын тудырды. Сондықтан да оқулықтар мен ОӘК-лерді әзірлеу және мектептерді қамтамасыз ету жұмыстарын жүйелеу үшін 2005 жылы «Оқулық» РҒПО құрылды [32]. Білім беру жүйесіндегі өзгерістер оқу-әдістемелік базаны кешенді жаңартумен қатар жүрді. 2000 жылдардың басында оқу орындары мемлекеттік тілдегі оқулықтардың жетіспеушілігін сезінді. Мектептерде әлі де болса 70-ші жылдардағы оқулықтар қолданылды. Жалпы білім беретін мектептер үшін оқулықтар мен ОӘК дайындау және басып шығару мақсатты бағдарламасын одан әрі іске асыру жалғасты.

ҚР-дың жалпы білім беретін мектептері үшін оқу әдебиеттері мен ОӘК-лерді дайындау мен басып шығарудың үкіметтік нысаналы бағдарламасына сәйкес республиканың 77 тірек мектебінде 2000 жылғы қазаннан бастап, оқулықтарды байқаудан өткізу апробациялау жүргізілді [33, 356]. 2001 ж. «Республикалық деңгейдегі әдіснамалық жұмыс» бағдарламасы бойынша қазақ тілі, әдебиет, Қазақстан тарихы пәндері, неміс тілі, қытай тілі, дамыта отырып оқыту, тәрбиелік, колөнер, музыка, құқық сабақтары, физика, математика, информатика бойынша әдістемелік құралдар, практикумдар, жинақтар мен оқу құралдарын шығару белгіленді [34, п. 28-37].

Бұл жылдары мұғалімдер және баспалар мен басылымдар тарапынан да оқу-әдістемелік құралдар мен дидактикалық материалдар, т.б. көптеп шығара бастады. Қазақстанда кешенді іс-шаралардың нәтижесінде орта білім беруді қажетті оқу әдебиеттері және ресурстарымен қамтамасыз ететін ұлттық оқу-әдістемелік база қалыптасты. Білім беру мазмұнын одан әрі дамыту, жаңарту, заманауиландыру және бәсекеге қабілетті ортаға келтіру тетіктері жоспарлануы қажет болды.

2008 жылдан бастап оқулықтардың мазмұны үшін жауапкершілік авторлармен қатар сарапшыларға да жүктелді [35]. Оқулықтар мен ОӘК әзірлеу және басып шығару ережелері жылдан-жылға жетілдірілді. Бұл бағыт бойынша халықаралық байланыс пен ынтымақтастық

та күшейді. «Оқулық» РҒПО мен Германиядағы «Корнелъзен» баспасы және Ұлыбританиядағы «Cambridge University Press» баспасымен оқулықтану және оқу кітап басылымы саласындағы ынтымақтастық туралы Меморандумға қол қойылды [36]. 2012 жылы бірыңғай базалық оқулық ұғымы және міндетті апробация енгізілді [37]. «Оқулықтар сапасын қоғамдық бағалау» арнайы порталы іске қосылды. Мектеп оқулықтары мен ОӘК қорландыру цикліне сәйкес 5 жылда бір рет және үлгілік оқу бағдарламаларына өзгерістер мен толықтырулар енгізілуіне қарай жаңартылады.

2017 жылғы Қазақстан халқына Жолдауда қала және ауыл мектептері арасындағы білім беру сапасындағы алшақтықты қысқарту қажеттілігі атап өтілді [38]. Осыған байланысты орта білім беру жүйесінің сапасын арттыру, білім берудегі қолжетімділік пен теңдікті қамтамасыз ету мақсатында ҚР мен Халықаралық қайта құру және даму банкі арасында 2018–2022 жж. арналған «Орта білім беруді жаңғырту» жобасы жүргізілді.

Оқу-әдістемелік кешендер білім беру үрдісінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Алайда, мемлекеттік деңгейде оқулықтарды тиімді әзірлеу және оқу материалдарына сараптама жүргізу үшін қажетті ғылыми-әдістемелік және әдістемелік базаның жеткіліксіз дамуы байқалады. Сондай-ақ, оқу басылымдарының сарапшыларын даярлаудың кәсіби базасы болмады. Оқулықтарда әдістемелік аппараттың сапасына жеткіліксіз назар аударылады. Оқулық үшін әзірленетін тапсырмалар, сұрақтар мен жаттығулар жиынтығы әрдайым заманауи оқытуға сәйкес келе бермейді және әрдайым табысты таңдалмайды. Бұл білім беру үрдісінің тиімсіздігіне әкеледі. Баспалар мен авторлық топтар көбінесе оқулықтардың сапасыздығын типтік оқу бағдарламаларының сапасыздығымен байланыстырады. Ата-аналар қоғамы мектеп оқулықтарының мазмұнына наразылық білдіреді. Оқушылар меңгеруі тиіс оқу материалдарының үлкен көлемі жүктеменің артуына әкеледі және оқушылардың физикалық денсаулығына теріс әсер етеді. Сондықтан да ғылыми-әдістемелік базаны дамыту және оқу басылымдарының сарапшыларын кәсіби даярлауды қамтамасыз ету қажет. Сондай-ақ, әдістемелік аппараттың сапасына мұқият назар аудару және оқулықтарды әзірлеу кезінде заманауи тәсілдерді қолдану керек. Сонымен қатар, типтік оқу бағдарламаларының оқулықтардың сапа талаптарына сәйкестігіне назар аударған жөн. Бұл мәселелерді шешу білім беру үрдісінің тиімділігін арттыруға және оқушылар үшін оқу жағдайларын жақсартуға ықпал етеді.

Білім беру мазмұнын сараптау орталығының мәліметтеріне сүйенсек, 5-11 сыныптарға арналған 23 «Қазақстан тарихы» бойынша балама оқулық қолданыста. Пән бойынша оқулықтарды «Атамұра», «Мектеп», «NIS» баспалары шығарады. Қазақстан тарихы бойынша оқулықтарды талдау жұмыстары бойынша анықталған кемшіліктер:

- 1) Артық ақпараттық және фактологиялық материалдардың болуы;
- 2) Қазақ мектебіне арналған оқулықтардың қазақ тілінде әзірленбей, аударма түрінде ұсынылуы;
- 3) Авторлардың әртүрлі тарихи дереккөздерді пайдалануына байланысты фактологиялық қателіктердің болуы (сәйкес келмеуі);
- 4) Оқушылардың жеке қабілеттерін ескермей бақылау-өлшеу құралдарының (практикалық тапсырмаларды) әзірленуі;
- 5) Оқулықтарды басып шығаруда полиграфиялық сапаның төмендігі. Осыған байланысты БМСО авторлар мен баспалар алдында оқулық әзірлеуде жаңа талаптар қойды:

1) Аударма оқулықтарға тыйым: Оқыту қазақ тілінде жүргізілетін мектептер үшін оқулықтар тек қазақ тілінде әзірленеді.

2) Қазақстандық контентке басымдық: Отанға, ұлттық кодқа сүйіспеншілік пен құрмет; халық пен мемлекет мүддені, құндылықтарды қамту; бұрынғы және қазіргінің батырларын, фольклорлық кейіпкерлерді таныту, т.б.

3) Қазіргі замандағы сын-қатерлерді ескеру: Суицид, лаңкестік, қатыгездік, зорлық-зомбылыққа, қате жіберуден қорқуға итермелейтін материалға жол бермеу; қоршаған ортаға ұқыпты қарауға тәрбиелеу; кәсіптермен танысу, еңбек адамына құрмет, т.б.

4) Жас ерекшеліктеріне сәйкестік ұстанымы: Мәтін, иллюстрация, тапсырмалар мен баяндау тілі оқушылардың жас ерекшелігін ескеруі керек: танымдық дағдыларды дамытудағы баланс, стандартты және жаңа жағдайлар, бағалау түрлері, т.б.

5) Электронды оқу басылымдарына талап күшейтілді: Электронды оқулық пен ОӘК-нің веб-платформадағы бағдарламалық өнім екені және сыртқы тасығышқа жазылатыны туралы талап белгіленді, функциялы-техникалық сипаттамалары анықталды [39].

«Қазақстан тарихы» пәні бойынша оқулықтарды әзірлеуге қатысты мәселені мемлекет басшысы қозғауға мәжбүр болды. «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында мемлекет басшысы Қ.-Ж.К. Тоқаев тәуелсіздік жылдарында еліміздің ұлттық мүддесіне сай көптомдық тарих толық жазылмады деп мәлімдеді [22]. Президент жаңа тарихи академиялық басылымның тұжырымдамасы бұған дейін болған олқылықтарды ескеріп, қайта қаралып, жаңа тәсілдер мен ұстанымдарды басшылыққа алып, беделді тарихшыларды авторлыққа тарту арқылы жазылуы тиіс деген пікір білдірді. Алдағы уақытта бүкіл оқулықтар осы жаңа үлгідегі академиялық басылымның негізінде жазылуы керек. Бұл қадам жастардың тарихи санасын жаңғыртуға ықпал етеді деп тұжырымдады.

«Әділетті Қазақстан – Адал азамат» атты Ұлттық құрылтайдың екінші отырысында Қ.-Ж.К. Тоқаев Қазақстан тарихы көптомдық академиялық басылымның жазылу барысы жөнінде баяндай отырып, жаңа еңбекте қарама-қайшы фактілердің болмауы, осыған дейін жіберілген тұжырымдамалық кемшіліктердің қайталанбауы, төл тарихымыздың оқиғалары әлемдік тарихи үрдістермен тығыз байланыста сипатталуы тиіс деп айтты [40]. Сонымен қатар, Президент жеті томдық Қазақстан тарихы еңбегінде соңғы уақытта ашылған ғылыми жаңалықтарды қамтып, «тілі – жеңіл, мәтіні – кез келген жастағы оқырманға түсінікті болуы керек», - деген тапсырма берді.

2001 жылы ҚР БҒМ Қазақстандағы саяси жүйені реформалаудың 2002-2010 жылдарға арналған негізгі бағыттарды анықтады [41, п. 2]. Саяси жүйені одан әрі демократияландыру және азаматтық институттарды дамыту мақсатында, ең алдымен, қазақстандық қоғамның құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетінің деңгейін арттыру ұсынылды. Осыған байланысты білім беру жүйесін реформалаудың басты міндеттерінің бірі гуманитарлық цикл пәндерін оқытуды жетілдіруге бағытталған болуы тиіс және осының негізінде оқушылардың азаматтық өзіндік сана-сезімін тәрбиелеу және олардың демократияны дамытуға үлес қосуы қажет делінді. Білім беру ұйымдарында демократиялық мемлекеттің жұмыс істеуі, мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы өзара қарым-қатынас нысандары бойынша жастарға негізгі білім беруге бағытталған түрлі білім беру бағдарламаларын әзірлеуге және кейіннен іске асыруға назар аудару қажет болды. Мемлекет кепілдік берген барлық құқықтарға ие оқушы өзін Қазақстан азаматы ретінде сезінуі керек болды. Бұл қазақстандық патриотизмнің негізін қамтамасыз ететін еді.

ҚР мектептеріндегі тәрбие үдерісіне «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында» бағдарламалары зор серпін берді. Білім беру ұйымдарында балаларды тәрбиелеу жөніндегі жұмысты күшейту 2017 жылдан бастап, ҚР «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласын жариялаумен тығыз байланысты болды. Өскелең ұрпақтың рухани-адамгершілік және мәдени құндылықтарын дарыту және тарату «Туған жер», «Қазақстанның киелі географиясы», «Жаһандық әлемдегі заманауи қазақстандық мәдениет», «Қазақстанның 100 жаңа есімі», «Жаңа гуманитарлық білім» жобалары арқылы жүзеге асырылды. Сонымен қатар, қазақ тілін латын графикасына кезең-кезеңмен көшіру бойынша «Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық», «Мемлекеттік тілдің латын әліпбиіне көшуі» жобалары қолға алынды.

ҚР-да патриоттық тәрбие беру 2011 жылы Н.Назарбаевтың жеке бастамасымен құрылған Республикалық бірыңғай «Жас Ұлан» балалар мен жасөспірімдер ұйымының бағдарламаларына балалар мен жасөспірімдерді тарту арқылы белсенді азаматтық ұстанымды қалыптастыру бойынша үлкен жұмыс жүргізілуде.

ҚР БҒМ 2015 жылғы 22 сәуірде ҚР-дағы Тәрбие берудің тұжырымдамалық негіздері бекітілді [42]. Онда жалпы білім беру стратегиясы, тәрбие саласындағы мемлекеттік саясаттың

мақсаты мен міндеттері, білім беру мазмұны мен технологиясы, білім берудің негізгі бағыттары және оларды жүзеге асыру шарттары көрініс тапты. Гуманитарлық пәндерді оқытуда оқушыларды тәрбиелеу мен әлеуметтенуіне ықпал ететін құндылыққа бағдарланған тәсіл қолданылады. Сонымен қатар, бұл тәсіл оқу бағдарламаларының мазмұнына, оқу әдебиеттеріне құндылықтарды кіріктіруді көздейді.

2004 жылы ҚР-да ҰБТ енгізіліп, орта білім беру сапасын бағалау саласы ең ауқымды реформаға айналды. ҰБТ-ның еліміздің білім беру саласына тигізген оң және теріс ықпалы болды. Мәселен, ҰБТ білім беру саласында сыбайлас жемқорлыққа тосқауыл қойды, әлеуметтік әділдікті қамтамасыз етті және талапкерлерге ЖОО-ға түсуге тең жағдай жасады. ҰБТ еліміздегі білім беру сапасын бағалаудың сыртқы түріне жатқызылды. Жылдан жылға ҰБТ орташа балының өсуі байқалды. Гуманитарлық цикл пәндері бойынша жақсы көрсеткіштерге қол жеткізілді. ҰБТ нәтижелері білім алушылардың оқу бағдарламаларын меңгеру деңгейін бағалауға ғана емес, нақты облыс, аудан, мектеп, пәндер бойынша тестілеу нәтижелерін терең талдау және түсіндіру, білім беру сапасын арттырудың көптеген мәселелерін шешуге, білім беру стандарттары, оқу бағдарламалары, оқулықтар, мұғалімдерді қайта даярлау және олардың біліктілігін арттыру, мектептердің МТБ бойынша қажетті басқарушылық шешімдерді қабылдауға ықпал етті. ҰБТ-ның нәтижелері қала және ауыл мектептері арасында білім беру сапасындағы алшақтықты көрсетеді.

ҰБТ-ға дайындық мақсатында репетиторлық қызмет кеңінен таралды. *«ҰБТ дайындығына көп көңіл бөлінді, жеке репетиторлық қызмет өрістеді, ал бұл отбасының қаржылық жағдайына ауыртпалық әкелді»*, – деді мұғалімдердің біреуі [43]. ҰБТ-да қолданылған тест тапсырмаларының түрлерінің бірегейлігі және сапасы үлкен сұрақ тудырды. 2004-2008-жылдар аралығында ҰБТ-да тек жабық типтегі тест тапсырмалары (бір дұрыс жауапты таңдау тестілері) қолданылды. Бұл үрдіс талапкерлердің жан-жақты, жоғары және шығармашыл ойлау дағдыларын бағалауда шектеу болды.

2008 жылдан бастап ҰБТ-ға өзгерістер енгізілді. Ең жоғары шектік балл 125 ұпай болып белгіленді. 2008 жылдан бастап қазақ тілі ҰБТ-ға міндетті пән ретінде енгізілді [44]. ҰБТ нәтижелері облыс әкімдерінің рейтингіне енгізілді. Мектептердің тестілеуде төмен нәтижелер көрсетудің құқықтық салдары болды, солардың ішінде мектеп әкімшілігі мен педагогтердің жұмыстан босатылуынан көрініс тапты. Бұл мектеп әкімшілігінің үлгерімі төмен түлектерді мектептен шығаруға итермеледі. ҰБТ-дағы тест тапсырмалары жалпы білім беретін мектептер, инновациялық және мамандандырылған мектептер үшін бірдей болды. Яғни, тестілеу оқушылардың оқыту нәтижелерін дайындық бейінін ескерусіз жүргізілді. Бірнеше нұсқаның бір ғана жауабын таңдауды ұсынған тест форматын қолдану оқушының нақты білімі мен ойлау және шығармашылық қабілеттерін көрсетпеді. Тестер оқушылардың көптеген құзыреттіліктерін өлшеген жоқ. БҒМ-ның 2009–2011 жылдарға арналған стратегиялық жоспарында ҰБТ-да дамытушылық сипаттағы тест тапсырмаларын әзірлеу және қолдану қарастырылды.

2017 жылдан бастап ҰБТ мектепте қорытынды аттестаттау (мемлекеттік емтихандар) және ЖОО-да таңдаған мамандығына байланысты 14 пәннен екі бейіндік пән бойынша ҰБТ түрінде өткізіледі.

2024 жылға дейін Қазақстан тарихы пәні бойынша оқыту сапасы туралы неғұрлым объективті мәлімет бере алатын сыртқы бағалаудың құралы ҰБТ болып табылады. 2022 жылғы наурыз айындағы ҰБТ нәтижелеріне назар аударсақ, республика бойынша Қазақстан тарихы пәнін сәтті тапсырудың көрсеткіші 55,68%-ды құрады [45].

Кесте 1

Реттік саны	Облыс, қала	Тапсыру коэффициенті	Пайыздық көрсеткіш	Нәтиже
1.	Ақмола облысы	1,23	56,80	69,87
2.	Алматы облысы	3,22	57,41	184,87
3.	Атырау облысы	1,18	54,29	64,07
4.	Ақтөбе облысы	0,99	55,29	54,73
5.	БҚО	0,87	55,10	47,93
6.	Маңғыстау облысы	0,93	52,62	48,93
7.	ШҚО	1,42	53,76	76,33
8.	Жамбыл облысы	1,51	58,45	88,27
9.	Қарағанды облысы	1,45	52,87	76,67
10.	Қызылорда облысы	1,17	58,97	69,00
11.	Түркістан облысы	3,43	54,42	186,67
12.	Қостанай облысы	1,05	54,86	57,60
13.	Павлодар облысы	1,07	57,38	61,40
14.	СҚО	0,74	55,05	40,73
15.	Астана қаласы	1,86	56,31	104,73
16.	Алматы қаласы	3,34	56,43	188,47
17.	Ш Шымкент қаласы	1,67	56,57	94,47

1-ші кестеде 59-пайызбен Қызылорда облысы ең жоғары көрсеткішке ие, Жамбыл (58%), Алматы (57%), Павлодар (57%), Ақмола (56%) облыстары мен Шымкент (56%) қаласы (56%) тиісінше, алдыңғы шептерде орналасқан. Төменгі нәтиже көрсетіп отырған ШҚО (52%), Қарағанды (52%) және Маңғыстау (53%) облыстары. Ескеретін дүние, бұл нақты көрсеткіш емес, себебі әр облыстағы тест тапсырған оқушылардың саны әртүрлі, сондықтан оқушылардың тапсыру коэффициентін енгізсек, мысалы 100 оқушы = 1,00 коэффициент. Әр облыстың, қаланың тапсыру коэффициентін есептеп оны пайыздық көрсеткішке көбейтіп, төмендегі кестені аламыз. Алдыңғы төрт орында Алматы (188,47), Астана (186,67) қалалары және Түркістан (184,87) және Алматы (104,73) облысы орналасқан. Соңғы төрт орында Ақтөбе (40,73), Маңғыстау (47,93) Батыс Қазақстан (48,93), Солтүстік Қазақстан (54,73) облыстары орналасқан [45].

ҰБТ нәтижелері көрсеткендей мектеп түлектерінің «Қазақстан тарихы» пәнін білу деңгейі елу пайыздан сәл асады. Ал мемлекеттік стандарт бойынша пәнде игерілуі тиіс білімді шығармашылықпен қолдану, сыни тұрғыдан ойлау, зерттеу жүргізу, мәселелерді шешу және шешім қабылдау сияқты кең ауқымды дағдылар ҰБТ-да бағаланбайды.

Сонымен отандық орта білім беруді бағалау жүйесінде қайшылықтар айқындалды. ҰБТ-ны жетілдіру бағытында және бағалау жүйесінің тиімділігіне қатысты әртүрлі көзқарастар анықталды. Респонденттердің көпшілігі ағымдағы бағалау жүйесін анық, объективті және әділ деп танымайды. Еліміздің білім беру саласында педагогикалық өлшеуіштер, тестілеу теориясы мен тәжірибесі, халықаралық зерттеулер әдістемесін мақсатты зерттеуге ерекше назар аударылуы керек. Білім беру жүйесінің ішкі бағалау механизмін әзірлеп енгізу қажет. Осы бағытта жұмыс жүргізетін орталықтардың жұмысын оңтайландыру, әрі ғылыми негізде жұмыс жасауына мән беріп, зерттеушілік қызметін қаржыландыру маңызды.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасында ҰБТ үшін арналған тест спецификациясы мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты, үлгілік оқу бағдарламалары және ҰТО-ның өзге де құжаттары негізінде әзірленеді, сондықтан, біріншіден, МЖМБС [46], сондай-ақ оқу бағдарламалары мен ҰОБ-лар [47] қарастыру өте маңызды.

Қазіргі жаһандану заманындағы әлемдік сын-қатерлер, сонымен қатар Ресей мен Қытай сияқты екі алпауыт державаның ортасында орналасқан Қазақстан үшін оқушылар мен

жастардың бойында ұлттық бірегейлікті нығайту күн тәртібіндегі өзекті мәселе. «Қазақстан жастары – 2022» ұлттық баяндамасы деректеріне сүйенсек, республиканың бүкіл аумағын қамтыған әлеуметтік зерттеуге қатысқан 6000 жастардың 19,5%-ы оқу, білімді құндылық ретінде санайды. Сонымен қатар «оқу, білім» және «дінді құндылық» деп көрсеткен респонденттер үлесі өсу үрдісіне қарай тұрақты болып қала береді» [48]. Қоғамда тарихи сана және ұлттық бірегейлік нығаймаса, келер уақытта азаматтардың діни фанатизм, жалған идеология, дәстүрлі емес діни ағымдар, деструктивті секталардың құрбандарына айналу сын-кәтері жоғары болып тұр.

Қазақстан тарихы пәні бойынша оқу мазмұнын әзірлеу үшін практикалық ұсыныстар:

1. Қазақстан тарихы бойынша білім беру деңгейлері мен сыныптарының оқу мазмұны, тақырып хронологиясы бойынша сабақтастықты қамтамасыз ету қажет. Білім берудегі сабақтастық білім алушының бір білім деңгейінен екіншісіне немесе сыныптан-сыныпқа ауысқан кезінде психологиялық және педагогикалық дайындығын қалыптастыруға бағытталып, толыққанды дамуын қамтамасыз еткен жөн. Бұл сабақтастық бір деңгейден екінші деңгейге, сыныптан-сыныпқа тұрақты, үдемелі өтуді қамтамасыз ететін тиімді тәсілдер мен әдістердің көмегімен (мысалы, сабақтастық қағидаты, хронологиялық қағидат, т.б.) жүзеге асырылады.

2. Қазақстан тарихы бойынша оқулық әзірлеуде заманауи педагогикалық тәсілдерді қолдануды қажет етеді. Солардың қатарында оқыту мен тәрбиелеудегі құндылыққа бағытталған тәсіл, құзыреттілік тәсіл, функционалды сауаттылық (Жаһандық құзыреттілік пен креативті ойлау).

3. Қазақстан тарихы бойынша оқулық әзірлеуде инклюзивті мәдениетті қалыптастыруға назар аудару ұсынылады, себебі оның негізінде жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктері бар барлық білім алушыны қабылдау, сондай-ақ тұтастай алғанда инклюзия философиясы жатыр.

4. Қазақстан тарихы бағдарламасы мен оқулығы өзін және қоршаған әлемді түсіну, азаматтық жауапкершілікті дамыту, құндылық бағдарларын қалыптастыру, сыни тұрғыдан ойлауды дамыту, қоғамдағы белсенді өмірге дайындық, тарих пен мәдениетті түсіну, әлеуметтік дағдыларды дамытуға бағытталуы тиіс.

6. Қазақстан тарихы бағдарламасы мен оқулығы тарихи ойлау дағдыларын қалыптастыру үшін тарихи концептілер (хронологиялық, тарихи кеңестік, сабақтастық, өзгеріс, т.б.) негізінде құрылуы тиіс.

7. Қазақстан тарихы бағдарламасы мен оқулығын әзірлеуде, сараптауда орта білім беру саласындағы зерттеулер нәтижелерін жариялау және озық педагогикалық тәжірибемен алмасу үшін жағдайлар жасалынуы қажет (мысалы, оқулықтану мектебін қалыптастыру, арнайы біліктілік арттыру курстарын, дөңгелек үстелдерді, конференцияларды ұйымдастыру, ғылыми зерттеу орталықтарын ашу).

8. Қазақстан тарихы оқулықтарын әзірлеместен бұрын оқу бағдарламасындағы пән бойынша оқу нәтижелерін халықаралық озық тәжірибеге сай айқындау және оңтайландыру қажет. Содан кейін оқу нәтижелері пән бойынша оқу мақсаттарында нақтыланып, оқулықтарда ашылуы тиіс.

9. Қазіргі кезде Қазақстанда орта білім беру ұйымдары үлгілік оқу жоспарларын таңдауға көшті, онда жеке пәндерді оқуға кететін уақыттың азаюына байланысты пәндер бойынша сағаттарды бөлу жүйесі бұзылды. Сонымен қатар, сағат саны азайған кезде, оқытудың барлық күтілетін нәтижелеріне, оқу мақсаттарына қол жеткізу талабы азаймады. Мектептер қысқартылған бағдарлама үшін пән бойынша оқу нәтижелерін толық меңгерте алмайды. Орта білім беру ұйымдарының жаратылыстану пәндерін кеңейтіп оқытатын бағдарламаларды таңдаған кезде Қазақстан тарихы сияқты гуманитарлық пәндердің оқу жоспары бойынша сағат санын қысқарту есебінен жүзеге асырылмаған жөн.

10. Жалпы білім беретін мектеп үшін Қазақстан тарихы оқу мазмұнын құрастыру Қазақстан тарихының VII томдық академиялық басылымына енген тақырыптардың генерализациясы арқылы жүзеге асырылып, оқушылардың жас ерекшеліктері мен қызығушылығына қарай сәйкестендірілуі мен іріктелуі керек. Қазіргі кезде Қазақстан тарихы пәні мазмұнында

кеңестік кезеңдегі тәсілдер мен қағидалар сақталуда (макрсистік-ленинистік идеология, оқу мазмұнын ұсыну жолдары, т.б.). Сонымен қатар тақырыптардың милитаристік сарыны (“көшпенді халықтар өмір бойы соғысып жүрді” деген идея) басым көрініс табады. Сонымен қатар, тарих үшін тақырыптар іріктелген кезде оқушы түсінігі, танымы үшін күрделі тақырыптар бағдарлама мен оқулыққа енгізілмеген жөн. Мысалы, қазіргі кездеге бағдарлама тақырыптық жоспарында, казак әскери топтарының тарихы, Қазақстан тарихы ғылымында мұрағат құжаттарының құпиялығына байланысты толық зерттелмеген демография, әскери-өнеркәсіптік кешендер, т.б. тақырыптар қамтылған.

11. Оқулықтар шығаруда баспалар оқушылардың жас ерекшеліктері мен қызығушылығын, психологиялық ерекшеліктер, педагогикалық оқыту тәсілдері мен әдістерін ескеретін дизайнды қамтамасыз ету үшін өз ресурстары мен материалдық-техникалық базасын жетілдіруі тиіс.

12. Оқулықтар мен оқу-әдістемелік басылымдарды сараптау критерийлері бір мәнді, қол жеткізуге болатындай, өлшенетін және ең алдымен МЖМБС және үлгілік оқу бағдарламаларының күтілетін нәтижелерін ескеруі тиіс.

13. Авторларды ұлттық мәнмәтінді және үздік әлемдік тәжірибелерді ескеретін оқулықтардың мазмұнын әзірлеуге ынталандыру қажет.

14. Тарих пәндері бойынша оқулықты әзірлеуді жүзеге асыру үшін ғылыми-әдіснамалық және әдістемелік базаны қамтамасыз ететін ұйым қажет.

15. Қазақстан тарихы оқу мазмұнын әзірлеуде барлық оқушылардың қызығушылығын қамту, сондай-ақ ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды тарту үшін цифрлық технологияларды қолдануды кеңейту қажет.

16. Қазақстан тарихы және Дүниежүзі тарихы пәндерінің оқу мазмұнындағы хронологиялық, мазмұндық, ғылыми-әдістемелік сабақтастық қамтамасыз етілуі тиіс.

Қорытынды. Ұлттық бірегейлікті қалыптастыру арқылы жастардың тарихи санасын нығайтуға бағытталған тарихи білім «біз кіміз?» деген сұраққа жауап береді әрі қазақстандықтардың басқа елдерден немен ерекшелінетінін ұғынуға мүмкіндік жасайды. Қазақстанның орта білім беру ұйымдарында ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы тарихи білімнің маңыздылығы туралы зерттеу қорытындысы мемлекеттік стандарттарды, оқу бағдарламаларын және Қазақстан тарихы бойынша оқулықтарды сараптамалық бағалау және білім беру мазмұнының құрамдас бөліктерін талдау нәтижесінде жүзеге асырылды. Тәуелсіздіктің соңғы онжылдығында стандарттар түбегейлі өзгеріп, білімге бағдарланған тәсілден құзыреттілікке бағдарланған тәсілге көшті. Сол арқылы Қазақстан мектептерінде жеке тұлғаға бағытталған, саралап және белсенді оқыту мен критериялды бағалау енгізілді. Алайда, білім берудің жаңартылған мазмұнына көшу бірқатар қиындықтарға тап болды, соның ішінде мұғалімдердің қанағаттанарлықсыз дайындығы және оқу әдебиеті сапасының төмендігі.

Қазақстан тарихы оқулықтарына қатысты үлкен кемшіліктер қазақ тіліндегі оқулықтарды аударма түрінде ұсынылуымен, фактологиялық қателіктердің болуымен және полиграфиялық сапасының төмендігімен байланысты болды. Жаңартылған білім беру мазмұнының сапасын бағалаудың сыртқы жүйесі әзірленбеген, бұл ҰБТ-ны білім алушылардың Қазақстан тарихы бойынша білімін бағалаудың жалғыз құралы ретінде қарастыруға итермелейді. ҰБТ-да түлектердің Қазақстан тарихы пәні бойынша білім деңгейі 50%-дан сәл ғана асатыны айқындалды.

Қазіргі жаһандану заманындағы әлемдік сын-қатерлер, бұрын-сонды болмаған ауыртпалықты қауіптер туындаған дәуірінде тарихи білім жастардың сыни ойлауы мен тарихи жадын қалыптастыру үшін маңызды бола бастады. Сонымен қатар, тарихи білім жастарды Отанға қызмет етуге, белсенді азаматтық ұстанымға және отансүйгіштікке баули отырып, жастардың бойында ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың маңызды құралы екені анық. Осылайша, Қазақстан мектептерінде тарихи білім беру сапасын жақсарту қоғамда тарихи сананы және ұлттық бірегейлікті нығайтуға жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасының Заңы. Білім туралы: 2007 жылдың 27 шілдесі, №319 қабылданған // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs.01.12.2020>.
- 2 Чумаченко Т.А., Левченко И.Е. Источниковедение истории педагогики и образования // Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета. – 2018. – №. 7. – С. 175-191
- 3 Сарсекеев Б.С. Проблемы реформирования школьного исторического образования на основе Государственного образовательного стандарта: автореф. канд. пед. наук: 13.00.01. – Караганда, 2000. – 28 с.
- 4 Берлібаев Б.Т. Қазақстанда тарихи білімнің қалыптасуы мен дамуы: тарихи-теориялық зерттеу (1920-2001 жж.): тарих. ғыл. автореф. – Алматы, 2010. – 47 б.
- 5 Зудева Л.И. Развитие школьного исторического образования Казахстана в контексте мировых тенденций обучения истории. 1985-2000 гг.: автореф. канд. ист. наук: 07.00.02. – Караганда, 2009. – 24 с.
- 6 Ұлттық тарих көкжиегі: Қазақстан тарихы ғылымының Тәуелсіздік дәуіріндегі дамуы / ред. Б.Ф. Аяған. – Астана, 2018. – 359 б.
- 7 Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан тарихы ғылымы: тарихнама проблемалары / ред. Е.А. Әбілдің. – Алматы, 2022. – 464 б.
- 8 Kissane C. History education in transit: where to for Kazakhstan? // Comparative Education. – 2005. – Vol. 41, Issue 1. – P. 45-69.
- 9 Ермұханова Х.К. Тарих пәнін оқыту сапасын жақсарту жолындағы ізденіс // Қазақстан тарихы әдістемелік журнал. – 2013. – №8(130). – Б. 23-27.
- 10 Тұрлығұл Т.Т. Отан тарихының өзекті мәселелері // Қазақстан тарихы әдістемелік журнал. – 2013. – №11(133). – Б. 3-7.
- 11 Құнапина Қ.Қ. Орта мектепте отандық тарихты оқыту мәселелері // Қазақстан тарихы әдістемелік журнал. – 2013. – №12(134). – Б. 3-9.
- 12 Базарбекова Р., Жакеева А. Жаңартылған мазмұндағы оқулық ерекшеліктері // Қазақстан мектебі Республикалық ғылыми-педагогикалық журналы. – 2019. – №5(1120). – Б. 3-8.
- 13 Құсайынов А.Қ. Оқулық сапасын көтеру жолдары. Қазақстан мектебі Республикалық ғылыми-педагогикалық журналы. – 2019. – №12(1127). – Б. 3-7.
- 14 Айтымбетов Н.Б. Қазақстандағы ұлттық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері. Жеке монография. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2018. – 200 б. 19-20 б.
- 15 Тусупбеков Ж.А., Байғабылов Н.О., Орынбасарова Н.А. Бірегейлік ұғымы және ұлттық бірегейлік мәселесі. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ. Педагогика. Психология. Әлеуметтану сериясы. -№ 4(133). – 2020. – 236-245 бб.
- 16 Дауенов Е.Н., Нұрғалиева С.А. Ұлттық бірегейліктегі ғылыми конструкт //ЛН Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Педагогика. Психология. Социология сериясы. – 2022. – Т. 141. – №. 4. – С. 88-98.
- 17 Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев. Казахстан - 2030: процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев: послание народу Казахстана // <https://www.akorda.kz/ru/>. 04.12.2020.
- 18 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев. Қазақстан–2050: стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты: Қазақстан халқына жолдауы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050>. 08.12.2020.
- 19 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев. Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік: Қазақстан халқына жолдауы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700002017>. 25.12.2020.
- 20 Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы: 2016 жылдың 2 наурызда, №205 бекітілген // <https://adilet.zan.kz/kaz>. 25.12.2020.

- 21 Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж. Тоқаев. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан: мақаласы // <https://www.akorda.kz/kz/>. 24.03.2020.
- 22 Қазақстан Республикасының Президенті Тоқаев Қ.К. Тәуелсіздік бәрінен қымбат // Егемен Қазақстан. – 2021, қаңтар – 5.
23. Орта білім беру саласын биыл ауқымды өзгерістер күтін тұр // Qazaqstan TV/Қазақстан Ұлттық Арнасы (с) 2009-2015 // <http://www.kaztrk.kz>. 27.05.2023.
- 24 Қазақстан Республикасындағы тарихи сана қалыптастыру тұжырымдамасы. – Алматы : Қазақстан, 1995. – 32 б.
- 25 Аяған Б.Ф. Қазақстанның қазіргі заман тарихын зерттеудің методологиялық проблемалары // О модернизации национальной истории «На новом рубеже исторической науки ХХІ века»: матер. расширен. засед. межведомст. рабочей группы по вопросам изучения национальной истории. – Алматы: ТОО «Литера-М», 2013. – С. 34-43.
- 26 Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан тарихы ғылымы: тарихнама проблемалары / ред. Е.А. Әбілдің. – Алматы, 2022. – 464 б.
- 27 Институт истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова. Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан. – Алматы: Казахстан, 1995. – 32 с.
- 28 Мажитов С.Ф. Историческая наука Казахстана: современное состояние и тенденции развития // Известия НАН РК. – 2011. – №1. – С. 16-33.
- 29 Байпаков К.М. Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан и задачи отечественной археологии (к подготовке 10-ти томной истории казахов и Казахстана) // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. – 2014. – №5(297). – С. 226-232.
- 30 Указ Президента Республики Казахстан. Об объявлении 1997 года Годом общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий: утв. 31 декабря 1996 года, №3299 // <http://adilet.zan.kz/rus/docs>. 04.12.2020.
- 31 Указ Президента Республики Казахстан. Об объявлении 1998 года – Годом народного единства и национальной истории: утв. 10 декабря 1997 года, №3790 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/U970003790_. 04.12.2020.
- 32 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 19 тамыздағы №581 қаулысы.
- 33 ҚРҰМ. Қ. 91. Т. 1. Іс. 767. П. 111.
- 34 ҚРҰМ. Қ. 91. Т. 1. Іс. 767. П.28-37, 51-52, 138.
- 35 Приказ Министра Образования и науки Республики Казахстан. Об утверждении Правил организации работы по подготовке, экспертизе и изданию учебников, учебно-методических комплексов и пособий: утв. 5 июня 2008 года, №325 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/V100006378_. 25.12.2020.
- 36 ҚРҰМ. Қ. 91. Т. 1(прод). Іс. 4238. П. 9, 120.
- 37 Приказ Министра Образования и науки Республики Казахстан. Об утверждении Правил по подготовке, экспертизе, апробации и проведению мониторинга, изданию учебников для организаций среднего образования и учебно-методических комплексов для дошкольных организаций, организаций среднего образования: утв. 24 июля 2012 года, №344 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1200007876>. 25.12.2020.
- 38 Президент Республики Казахстан. Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность: послание народу Казахстана // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700002017>. 25.12.2020г.
- 39 Оқу-ағарту министрлігінің Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығының ағымдағы архиві // <https://bmsso.kz/> 10.04.2024г.
- 40 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» атты екінші отырысында сөйлеген сөзі. - Түркістан <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulttyk-kuryltaydyn-adiletti-kazakstan-adal-azamat-atty-ekinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-1752959> 10.04.2024г
- 41 ҚРҰМ. Қ. 25. Т. 1. Іс. 114. П. 2

42 Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан. Об утверждении Концептуальных основ воспитания: утв. 22 апреля 2015 года, №227 // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33847228. 12.07.2023.

43 Сапалық зерттеу үшін әзірленген сауалнама 1992-1999, Респондент 1 // <https://forms.gle/PZ9D3ZmykJ68Gkke9>. 20.01.2023.

44 ҚРҰМ. Қ. 91. Т. Іnp. Іс. 3850. П. 24, 30, 110.

45 ҰТО мұрағаты. <https://testcenter.kz/>

46 Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы №348 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2022 жылғы 5 тамызда №29031 болып тіркелді

47 Қазақстан Республикасындағы бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім берудің үлгілік оқу жоспарларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2012 жылғы 8 қарашадағы № 500 Бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2012 жылы 10 желтоқсанда № 8170 тіркелді

48 Калиева С.А. және т.б. «Қазақстан жастары – 2022» ұлттық баяндамасы. = Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2022». = National report “Youth of Kazakhstan / Қожабек Н. Б., Доценко Е. А., Аканов О. Б. – 2022”. – Астана, 2022. – 384 б.

References:

1 Qazaqstan Respublikasynyñ Zañy. Bılıм turaly: 2007 zhyldyñ 27 şıldesı, №319 qabyldanğan // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs>. 01.12.2020.

2 Çumaçenko T.A., Levçenko I.E. Istočnikovedenie istorii pedagogiki i obrazovaniya //Vestnik Yuzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta - 2018. – №. 7. – S. 175-191

3 Sarsekeev B.S. Problemy reformirovaniya shkol'nogo istoričeskogo obrazovaniya na osnove Gosudarstvennogo obrazovatel'nogo standartı: avtoref. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. – Karaganda, 2000. – 28 s.

4 Berlibaev B.T. Qazaqstanda tarihi bilimniñ qalyptasuy men damuy: tarihi-teorialyq zertteu (1920-2001 zhildar.): tarih. ğyl. avtoref. – Almaty, 2010. – 47 b.

5 Zueva L.I. Razvitie shkol'nogo istoričeskogo obrazovaniya Qazaqstana v kontekste mirovyh tendenci obuçenia istorii. 1985-2000 gg: avtoref. kand. ist. nauk: 07.00.02. – Karaganda, 2009. – 24 s.

6 Ülttyq tarih kökzhiegi: Qazaqstan tarihy ğylymyñyñ Táuelsızdık dóaurindegi damuy / red. B.Ğ. Ayağan. – Astana, 2018. – 359 b.

7 Táuelsızdıq zhyldaryndaғы Qazaqstan tarihy ğylymy: tarihnama problemalary / red. E.A. Abildiñ. – Almaty, 2022. – 464 b.

8 Kissane C. History education in transit: where to for Kazakhstan? // Comparative Education. – 2005. – Vol. 41, Issue 1. – P. 45-69.

9 Ermühanova H.K. Tarih pánin oqytu sapasyn zhaqsartu zholyndaғы izdenis// Qazaqstan tarihy ádistemelik zhurnal. – 2013. – №8(130). – 23-27 b.

10 Türlüğül T.T. Otan tarihyñyñ özekti máseleleri // Qazaqstan tarihy ádistemelik zhurnal. – 2013. – №11(133). – 3-7 b.

11 Qünapina Q.Q. Orta mektepte otandyq tarihty oqytu máseleleri // Qazaqstan tarihy ádistemelik zhurnal. – 2013. – №12(134). – 3-9 b.

12 Bazarbekova R., ZHakeeva A. ZHañartylğan mazmúndaғы oqulyqqa ereşelikleri // Qazaqstan mektebi Respublikalyq ğylymi-pedagogikalyq zhurnaly. – 2019. – №5(1120). – 3-8 b.

13 Qüsainov A.Q. Oqulyq sapasyn köteru zholdary. Qazaqstan mektebi Respublikalyq ğylymi-pedagogikalyq zhurnaly. – 2019. – №12(1127). – 3-7 b.

14 Aitymbetov N.Y. Qazazstandaғы ülttyq biregeiliktñ qalyptasu ereşelikleri. Zheke monografiya. – Almaty: QR BĞM ĞK Filosofiya, sayasattanı zháne dintanu instituty, 2018. – 200 b.

15 Tusupbekov ZH.A., Baiğabylov N.O., Orynbasarova N.A. Biregeilik üğymy zhóne ülttyq biregeilik móselesi. L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ülttyq universitetiniñ HABARŞYSY. Pedagogika. Psihologia. Aleumettanu seriasy. -№ 4(133). – 2020. – 236-245 bb.

16 Dauenov E.N., Nürğalieva S.A. Ülttyq biregeiliktegi ğylymi konstrukt // L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ülttyq universitetiniñ HABARŞYSY. Pedagogika. Psihologia. Aleumettanu seriasy. – 2022. – T. 141. – №. 4. – 88-98 bb.

17 Prezident Respubliki Qazaqstan N.A. Nazarbaev. Qazaqstan - 2030: proçetanie, bezopasnost' i uluçşenie blagosostoyania vseh qazaqstantsev: poslanie narodu Qazaqstana // <https://www.akorda.kz/ru/>. 04.12.2020.

18 Qazaqstan Respublikasynyñ Prezidenti N.Ə. Nazarbaev. Qazaqstan–2050: strategiasy – qalyptasqan memlekettiñ zhaña sayasi bağyty: Qazaqstan halqyna zholdauy // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050>. 08.12.2020.

19 Qazaqstan Respublikasynyñ Prezidenti N.Ə. Nazarbaev. Qazaqstannyñ Úşınşı zhañğyruy: zhahandyq básekege qabilettilik: Qazaqstan halqyna zholdauy // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700002017>. 25.12.2020.

20 Qazaqstan Respublikasynda bilim berudi zhóne ğylymdy damytudyñ 2016-2019 zhyldarğa arnalğan memlekettik bağdarlamasyn bekitu turaly: 2016 zhyldyñ 2 nauryzda, №205 bekitilgen // <https://adilet.zan.kz/kaz>. 25.12.2020.

21 Qazaqstan Respublikasynyñ Prezidenti Q.K. Toqaeu. Abai zhóne XXI ğasyrdağy Qazaqstan: maqalasy // <https://www.akorda.kz/kz/>. 24.03.2020.

22 Qazaqstan Respublikasynyñ Prezidenti Toqaeu Q.K. Táuelsizdik bárinen qymbat // Egemen Qazaqstan. – 2021, qañtar – 5.

23 Qazaqstan Respublikasyndağy tarihi sana qalyptastyru tüzhymdamasy. – Almaty : Qazaqstan, 1995. - 32 b.

24 Orta bilim beru salasyn biyl auqymdy özgerister kútip tür // Qazaqstan TV/Qazaqstan Ülttyq Arnasy (c) 2009-2015 // <http://www.kaztrk.kz>. 27.05.2023.

25 Ayağan B.Ğ. Qazaqstannyñ qazirgi zaman tarihyñ zertteudiñ metodologiyalyq problemalary // O modernizacii natsional'noi istorii «Na novom rubezhe istoričeskoi nauki XXI veka»: mater. rassiren. zased. mezhvedomst. raboçei gruppy po voprosam izuçenia natsional'noi istorii. – Almaty: TOO «Litera-M», 2013. – S. 34-43.

26 Táuelsizdik zhyldaryndağy Qazaqstan tarihy ğylymy: tarihnama problemalary / red. E.A. Əbildiñ. – Almaty, 2022. – 464 b.

27 Institut istorii i etnologii imeni Ç.Ç. Valihanova. Kontseptsia stanovlenia istoričeskogo soznania v Respublike Qazaqstan. – Almaty: Qazaqstan, 1995. – 32 s.

28 Mazhitov S.F. Istoričeskaya nauka Qazaqstana: sovremennoe sostoyanie i tendentsii razvitia // Izvestia NAN RK. – 2011. – №1. – S. 16-33.

29 Baipakov K.M. Kontseptsia stanovlenia istoričeskogo soznania v Respublike Qazaqstan i zadaçi oteçestvennoi arheologii (k podgotovke 10-ti tomnoi istorii qazaqov i Qazaqstana) // Izvestia Natsional'noi akademi nauk Respubliki Qazaqstan. – 2014. – №5(297). – S. 226-232.

30 Ukaz Prezidenta Respubliki Qazaqstan. Ob obıavlenni 1997 goda Godom obşeanatsional'nogo soglasia i pamiatı zhertv politiçeskikh repressi: utv. 31 dekabria 1996 goda, №3299 // <http://adilet.zan.kz/rus/docs>. 04.12.2020.

31 Ukaz Prezidenta Respubliki Qazaqstan. Ob obıavlenni 1998 goda – Godom narodnogo edinstva i natsional'noi istorii: utv. 10 dekabria 1997 goda, №3790 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U970003790>. 04.12.2020.

32 Qazaqstan Respublikasy Úkimetiniñ 2022 zhylyğy 19 tamyzdağy №581 qaulysy.

33 QRÜM. Q. 91. T. 1. Is. 767. P. 111.

34 QRÜM. Q. 91. T. 1. Is. 767. P.28-37, 51-52, 138.

35 Prikaz Ministra Obrazovania i nauki Respubliki Qazaqstan. Ob utverzhdeni Pravil organizatsci raboti po podgotovke, ekspertize i izdaniyu uçebnikov, uçebno-metodiçeskikh kompleksov i posobi: utv. 5 iunia 2008 goda, №325 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V100006378>. 25.12.2020.

36 QRÜM. Q. 91. T. 1(prod). Is. 4238. P. 9, 120.

37 Prikaz Ministra Obrazovania i nauki Respubliki Qazaqstan. Ob utverzhdeni Pravil po podgotovke, ekspertize, aprobatsi i provedeniu monitoringa, izdaniu učebnikov dlia organizatsi srednego obrazovania i učebno-metodičeskih kompleksov dlia doškol'nyh organizatsi, organizatsi srednego obrazovania: utv. 24 iulia 2012 goda, №344 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1200007876>. 25.12.2020.

38 Prezident Respubliki Qazaqstan. Tret'ia modernizatsia Qazaqstana: global'naia konkurentosposobnost: poslanie narodu Qazaqstana // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700002017>. 25.12.2020g.

39 Oqu-ağartu ministrліginiñ Respublikalyq ғылыми-praktikalyq bilim mazmünyn saraptau ortalyғыnyñ ағымдағы архиві // <https://bmso.kz/> 10.04.2024g.

40 Memleket bassysy Qasym-Zhomart Toqaevtyñ Ülttyq qüryltaidyñ «Adiletti Qazaqstan – Adal azamat» atty ekinši otyrysynda söilegen sözi. - Türkistan <https://akorda.kz/kz/memleket-bassysy-qasym-zhomart-tokaevtyñ-ülttyq-qüryltaidyñ-adiletty-qazaqstan-adal-azamat-atty-ekınşı-otyrysynda-soylegen-sözi-1752959> 10.04.2024g

41 QRÜM. Q. 25. T. 1. Is. 114. P. 2

42 Prikaz Ministra obrazovania i nauki Respubliki Qazaqstan. Ob utverzhdeni Kontseptual'nyh osnov vospitania: utv. 22 aprelia 2015 goda, №227 // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33847228. 12.07.2023.

43 Sapalyq zertteu úşın ózirlengen saualnama 1992-1999, Respondent 1 // <https://forms.gle/PZ9D3ZmykJ68Gkke9>. 20.01.2023.

44 QRÜM. Q. 91. T. 1pr. Is. 3850. P. 24, 30, 110.

45 ÜTO mürağaty. <https://testcenter.kz/>

46 Mektepke deingi tárbie men oqytudyñ, bastauys, negizgi orta, zhalpy orta, tehnikalyq zhóne kásiptik, orta bilimnen keingi bilim berudiñ memlekettik zhalpyğa mindetti standarttaryn bekitu turaly Qazaqstan Respublikasy Oqu-ağartu ministriniñ 2022 zhylgy 3 tamyzdaғы №348 büiirygy. Qazaqstan Respublikasynyñ Adilet ministrліginde 2022 zhylgy 5 tamyzda №29031 bolyp tirkeldi

47 Qazaqstan Respublikasyndaғы bastauys, negizgi orta, zhalpy orta bilim berudiñ úlgilik oqu zhosparlaryn bekitu turaly Qazaqstan Respublikasy Bilim zhóne ғылым ministriniñ 2012 zhylgy 8 qarasadaғы № 500 Büiirygy. Qazaqstan Respublikasynyñ Adilet ministrліginde 2012 zhyly 10 zheltoqsanda № 8170 tirkeldi

48 Kalieva S.A. zhóne t.b. «Qazaqstan zhastary – 2022» ülttyq baiandamasy. = Natsional'ni doklad «Molodezh' Qazaqstana – 2022». = National report “Youth of Kazakhstan / Qozhabek N. B., Dotsenko E. A.

ГТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.01.07
ӘӨЖ/УДК/ UDC 94(578)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.014>

Б.А. Еркинбекова *¹

¹Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
PhD-докторант, Шымкент, Қазақстан Республикасы
e-mail: bota_77_22@mail.ru

ТАРИХ САБАҒЫНДА СОЗАҚ КӨТЕРІЛІСІН ТИІМДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ: ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИННОВАЦИЯЛАР МЕН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Аңдатпа

Қазақстанда кеңес үкіметінің саясатына қарсы орын алған ірі шаруалар көтерілісінің бірі болған – Созақ көтерілісі еді. Кеңес үкіметінің зорлықшыл аграрлық саясатына қарсы туған Созақ көтерілісі – қазақ халқының еркіндікке, діни наным-сеніміне, дәстүрлі өмір салтына деген адалдығын көрсететін ірі тарихи оқиғалардың бірі. Мақалада көтерілістің шығу себептері, барысы, салдары және оның аймақтық ерекшеліктері қарастырылып, халық пен мал санына қатысты архив деректері, мал-мүлікті тәркілеу туралы шешімдер талдау нысанына айналдырылады. Автор көтеріліс тақырыбын игеруде оқушылардың тарихи санасын қалыптастыру, жергілікті тарих материалдарын ұлттық тарихпен ұштастырудың маңызын көрсетеді. Зерттеу барысында автор тарих сабағында оқушылардың тарихи ойлау, талдау, салыстыру, интерпретациялау және бағалау дағдыларын дамытуға бағытталған әдістемелік үлгі әзірлейді. Оқыту үдерісінде цифрлық ресурстар, интерактивті тапсырмалар, кейс-стади, проблемалық оқыту, геймификация сияқты инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдану жолдары ұсынылады. Сонымен қатар, оқушылар арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері талданып, тақырыпты меңгертудегі тиімді педагогикалық тәсілдер айқындалады. Мақала Қазақстан тарихы пәнін оқытуда тарихи деректерді кешенді пайдалану, оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамыту және Созақ көтерілісінің тарихи маңызын терең ұғындыруға бағытталған.

Кілт сөздер: Созақ көтерілісі, күштеп ұжымдастыру, мал-мүлікті тәркілеу, оқыту әдістемесі, сауалнама, әдістемелік модель.

Б.А. Еркинбекова *¹

¹PhD-докторант, Южно-Казахстанский педагогический университет им.
Узбекали Жанибекова, Шымкент, Республика Казахстан
e-mail: bota_77_22@mail.ru

МЕТОДИКА ЭФФЕКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ СОЗАКСКОГО ВОССТАНИЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Аннотация

Созакское восстание было одним из крупнейших крестьянских выступлений в Казахстане, направленных против политики советской власти. Восстание, возникшее в ответ на насильственную аграрную политику, стало ярким свидетельством стремления казахского народа к свободе, верности своим религиозным ценностям и традиционному укладу жизни. В статье рассматриваются причины, ход и последствия восстания, а также его региональные особенности. На основании архивных данных анализируются сведения о численности населения и скота, а также решения о конфискации имущества. Автор подчеркивает важность формирования исторического сознания учащихся и интеграции материалов по местной истории в национальный контекст при изучении темы восстания. В ходе исследования

разработана методическая модель, направленная на развитие у школьников навыков исторического мышления, анализа, сравнения, интерпретации и оценивания. В статье предлагаются пути применения инновационных методов обучения, таких как цифровые ресурсы, интерактивные задания, кейс-стади, проблемное обучение и геймификация. Кроме того, анализируются результаты проведенного среди учащихся опроса, что позволяет определить наиболее эффективные педагогические подходы при изучении темы. Работа ориентирована на комплексное использование исторических источников, развитие исследовательских навыков школьников и глубокое осмысление исторической значимости Созакского восстания при обучении истории Казахстана.

Ключевые слова: Созакское восстание, насильственная коллективизация, конфискация имущества и скота, методика преподавания, анкета, методическая модель.

B.A. Erkinbekova *

¹ *PhD student, Ozbekali Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University,
Shymkent, Republic of Kazakhstan
e-mail: bota_77_22@mail.ru*

EFFECTIVE METHODS FOR TEACHING THE SOZAK UPRISING IN HISTORY LESSONS: PEDAGOGICAL INNOVATIONS AND INSTRUCTIONAL TECHNOLOGIES

Abstract

The Sozak uprising was one of the major peasant rebellions in Kazakhstan against the policies of the Soviet government. Emerging as a response to the coercive agrarian policies, the uprising vividly demonstrated the Kazakh people's aspiration for freedom and their commitment to religious values and traditional ways of life. This article examines the causes, course, and consequences of the uprising, as well as its regional characteristics. Archival data on population and livestock numbers, along with decisions regarding property confiscation, are analyzed as part of the study. The author emphasizes the importance of developing students' historical consciousness and integrating local history materials into the national historical narrative when teaching this topic.

As part of the research, a methodological model aimed at developing students' skills in historical thinking, analysis, comparison, interpretation, and evaluation is proposed. The article explores the use of innovative teaching methods, including digital resources, interactive tasks, case studies, problem-based learning, and gamification. Additionally, the results of a student survey are analyzed to identify effective pedagogical strategies for teaching the topic. The work focuses on the comprehensive use of historical sources, the development of students' research skills, and fostering a deeper understanding of the historical significance of the Sozak uprising within the context of teaching Kazakhstan's history.

Keywords: Sozak uprising, forced collectivization, confiscation of livestock and property, teaching methodology, survey, methodological model.

Кіріспе. XX ғасырдың алғашқы онжылдығы Қазақстан тарихында саяси, әлеуметтік-экономикалық трансформациялардың аса күрделі кезеңі ретінде белгілі. Азамат соғысынан кейін қалыптасқан кеңестік биліктің жаңа идеологиялық бағыты, мемлекеттендіру саясаты, ауыл шаруашылығын жедел ұжымдастыру және көшпелі халықты отырықшылыққа күшпен көшіру үдерістері қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымын түбегейлі өзгертті. Дәл осы кезеңде жүзеге асырылған әкімшілік-шаруашылық реформалар, салықтық міндеттемелердің күшеюі, мал-мүлікті тәркілеу науқандары ауылдық ортадағы әлеуметтік қатынастарды ушықтырып, ел ішіндегі наразылық көңіл-күйін күшейтті. Осы тарихи ахуалдың салдарынан 1930 жылғы Созақ көтерілісі орын алды. Көтеріліс орын алған аймақ Қазақ АССР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1928 жылғы 3 қыркүйектегі қаулысымен Созақ ауданы өз алдына шаңырақ көтерді.

Осы жылғы есеп бойынша түгін саны 12 мыңнан асты [1, 8-б.]. Созақ өңіріндегі халықтың қарулы қарсылығы кеңестік тоталитарлық жүйенің аграрлық саясатынан туындаған әлеуметтік әділетсіздікке, күштеуге, мүліктен айыруға қарсы бағытталды.

1930 жылғы Созақ көтерілісі – кеңес өкіметінің аграрлық саясатына, бай-кулактарды мал-мүліктерін тәркілеп оларды тап ретінде жою саясатына қарсы бағытталған ірі көтерілістердің бірі болды. Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі өмір салты мен шаруашылық жүйесін бұзып, мәжбүрлі ұжымдастыру саясаты жергілікті халықтың наразылығын күшейтті. Бұған қоса, дінге қарсы бағытталған саясат, мешіттердің жабылуы, дін иелерінің қуғындалуы, сондай-ақ жергілікті билік өкілдерінің озбырлығы халықтың шыдамын тауысты.

Бүгінгі тарихнамада 1920 жылдың соңы 1930 жылдардың алғашқы кезеңі қазақ шаруаларының жерлерін олардың қожалықтарын күштеп ұжымдастыруға қарсы қарулы көтерілістер жан-жақты зерттеу қолға алына бастады. Сол кезден бастап осы күнге дейінгі көтерілістер тарихнамасы күрделі болды. Қазіргі кезде көтерілістер тарихын әртүрлі қыраннан зерттеген ғалымдар да еңбектер де бар. Бұл еңбектерде 1929-1931 жылдардағы қарулы көтерілістерге жалпы саны сексен мыңнан астам адам қатысты. Осы көтерілістердің ірісі әрі тарихта өшпес із қалдырған және зерттеуді қажет етін көтерілістің бірі ол – Созақ көтерілісі. 1929-1931 жылдарда болған көтерілістердің негізгі идеясы ол елдің отарлық езгіден құтылу және мемлекеттің тұтастығын сақтап қалу болды. Бұл туралы белгілі ғалым Т. Омарбеков: «XX ғасырдың 20-30 жылдары Созақ ауданында болған қайғылы көзге түскен ірі көтерілістердің бірі болды. 1930 жылдардың басында Созақ көтерілісі, сол кездегі дереккөздер бойынша, «Кеңес өкіметіне қарсы, революцияға қарсы қарулы көтеріліс» деп сипатталды. Қазақ азаматтары ерекше белсенділік көрсеткен, кеңестік күштеу саясатына ашық қарсылық танытқан – Созақ көтерілісі әлі де толық зерттеліп біте қойған жоқ» [2, 99-б.], - деп көрсетеді. Сондай-ақ ғалым «көтеріліске итермелеген себептердің бірі – мемлекет басшысының қолдауымен құрылған үштіктердің елдегі бай-кулактарды тап ретінде жойып жіберу әрекеті еді» [2, 101-б.], - деп өз еңбегінде көрсетеді.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Созақтағы оқиға Қазақстан тарихында орын алған ұжымдастыру, мал мүліктерді тәркілеу, аштық, көшпелі және жартылай көшпелі тұрмыстан отырықшылыққа көшу мәселелерімен тығыз байланысты болды. «Созақ өңірінде болып өткен көтеріліс жайында, көтерілістің шығу себебі, салдары және оның Кеңес өкіметі тарапынан аяусыз басып жанышталуы бүгінгі күннің билігінен, оң көзқараспен, парасатпен пайымдылық тұрғысында таразыға салынады. Ж. Боранбай мұрағатта сақталған Ф. Голощекиннің Сталинге, Молотовқа, Кагановичке, Смирновқа жазған хаттарының көшірмелерін дәлел ретінде көрсетті. Хатта Ф.Голощекин өзінің бандитизммен күресте асыра сілтегенін және халыққа саяси тұрғыда әсер етуі дұрыс болмағанын баяндады. Сондай-ақ, бандылар туралы ести сала бұл мәліметтің ақ қарасын ажыратпай жатып, ОГПУ қарулы отряд ұйымдастырып халықты қырғандығы айтылды» [3, 18-б.]. Алайда кеңестік тарихнама көтерілісті «контрреволюциялық элементтердің әрекеті» деп сипаттап, оның шынайы себептерін, әлеуметтік негіздерін және тарихи маңызын ұзақ уақыт бұрмалап келді. Т. Омарбеков атап өткендей, халқымыздың тарихында әлі де терең зерттеуді қажет ететін «ақтаңдақ» кезеңдер аз емес. Солардың бірі – Созақ көтерілісі. Бұл оқиғаны жан-жақты зерделеу, оның тарихи астарын түсіну және одан тағылым алу – жас ұрпақтың тарихи санасын қалыптастыруда аса маңызды [2, 4-б.]. Тек тәуелсіздік алғаннан кейін ғана аталған қозғалыс тарихына жаңаша көзқараспен қарау мүмкіндігі туды.

2020 жылы 24 қарашада Мемлекет басшысы Қ.-Ж. Тоқаевтың Жарлығына сәйкес құрылған Комиссия XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау үшін кешенді әрі жүйелі жұмыс жүргізді. Бұл ұлт тарихындағы ақтаңдақ кезеңдерді жаңаша зерделеуге бағытталған маңызды қадамдардың бірі болды. Комиссия, ең алдымен, зерттеу-іздеу және жинақтау-талдау жұмыстарына баса мән берді. Оның қызметін үйлестіру үшін Жобалық кеңсе құрылып, құрамына ғалымдар, зерттеушілер және мемлекеттік органдардың

өкілдері кірді. Түрлі санаттағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын қамту үшін нақты тақырыптар бойынша бөлінген үш ғылыми топ жасақталды [4]. Мемлекеттік комиссия құрамында 425 ғалым мен зерттеуші, оның ішінде 260-тан аса маман аймақтық комиссияда еңбек етті. Бұл жұмыстардың барысында ұлт-азаттық қозғалыстарға қатысты жаңа архив материалдары айналымға енгізіліп, тарихи ақиқатты қалпына келтіруге тың серпін берді. Бұл жағдай Созақ көтерілісінің алғышарттарын ғылыми қайта зерделеудің өзектілігін айқын көрсетеді. Осы тарихи үдерістерді мектеп оқушыларына түсіндіру – бүгінгі білім беру жүйесінің маңызды міндеті. Себебі оқушылардың тарихи санасын қалыптастыру тек фактілерді меңгертумен шектелмей, олардың себеп-салдарлық байланыстарды түсінуіне, тарихи әділеттілік ұғымын сезінуіне мүмкіндік беруі тиіс. Бұл міндетті жүзеге асыруда педагогикалық инновациялар мен заманауи оқыту технологияларын пайдалану – тарих пәнін оқытудың тиімділігін арттыратын негізгі фактор. Сондықтан Созақ көтерілісін тарих сабағында оқыту әдістемесін жетілдіру, жаңа технологиялар арқылы күрделі тарихи құбылыстарды оқушыларға түсінікті әрі қызықты форматта жеткізу, тарихи дереккөздермен жұмыс істеу дағдыларын дамыту – қазіргі тарихи білім берудің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Созақ көтерілісі – 1930 жылы Қазақстанның оңтүстік өңірінде, қазіргі Түркістан аумағында Кеңес өкіметінің отарлық, әкімшілік, діни және шаруашылық саясатына қарсы бағытталған қарулы бас көтеру. Бұл тарихи оқиғаға қатысты әдебиет пен соңғы онжылдықтарда айтарлықтай молайып, түрлі ғылыми тұрғыдан саралана бастады. Бұл көтеріліс Қазақстандағы 1929-1931 жылдар аралығында болған көтерілістер қатарында халықтың тоталитарлық режимге қарсы күресінің айғағы ретінде зерттеліп келеді. Әдебиеттік шолу арқылы көтеріліс туралы тарихи пайымдаулардың қалыптасу эволюциясын, дереккөздерге сүйену дәрежесін және зерттеу әдістемелерін бағалауға болады.

Зерттеу барысында тарихи және педагогикалық бағыттағы кешенді ғылыми әдістер қолданылды. 1930 жылғы Созақ көтерілісінің себептері, барысы, салдары және оның аймақтық ерекшеліктерін анықтау мақсатында тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы, тарихи-құжаттық, типологиялық және реконструктивтік әдістер пайдаланылды. Тарихи-генетикалық әдіс арқылы көтеріліске алып келген кеңестік күштеп ұжымдастыру саясаты, мал-мүлікті тәркілеу науқандары және аграрлық өзгерістердің эволюциясы кезең-кезеңімен талданды. Тарихи-салыстырмалы әдіс көмегімен Созақ көтерілісі Қазақстанның басқа аймақтарында орын алған шаруалар қозғалыстарымен салыстырылып, оның өзіндік ерекшеліктері мен ортақ белгілері анықталды.

Тарихи-құжаттық әдіс аясында архив қорларындағы халық санағы, мал саны жөніндегі ресми есептер, тәркілеу актілері, кеңестік органдардың шешімдері мен баяндамалары деректік тұрғыдан сараланды. Тарихи-реконструктивтік әдіс көтеріліс барысын, қатысушы топтардың рөлін, оқиға хронологиясын қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Ал тарихи-типологиялық әдіс көтерілісті XX ғасырдың басындағы қазақ шаруаларының қарсылық қозғалыстарының жалпы типологиясына енгізуге жағдай жасады.

Деректік әдіс-тарихи оқиғаларды зерттеу барысында дереккөздерді талдау, және олардан сенімді ақпарат алу үшін қолданылатын ғылыми әдіс. Бұл әдіс дереккөздердің мазмұнын, шығу тегін және объективтілігін анықтауға бағытталған.

Зерттеудің педагогикалық бөлігінде оқыту әдістемесінің тиімділігін дәлелдеуге бағытталды. Бұл ретте педагогикалық бақылау әдісі арқылы сабақ процесіндегі оқушылардың белсенділігі, тарихи ойлау әрекеттерінің деңгейі және тапсырмаларды орындау динамикасы қадағаланды. Сауалнама және сұхбат әдістері оқушылардың Созақ көтерілісі туралы білім деңгейін, қызығушылығын және тарихи санасының қалыптасу деңгейін анықтау үшін қолданылды. Педагогикалық эксперимент әдісі автор әзірлеген цифрлық ресурстарға, интерактивті тапсырмаларға, кейс-стади мен геймификация элементтеріне негізделген сабақ үлгілерінің тиімділігін тексеруге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, контент-талдау әдісі оқу бағдарламалары, оқулықтар, ғылыми еңбектер және мұрағат деректерінің мазмұнын саралауға

бағытталды. Әдістемелік модельдеу әдісі арқылы оқушылардың тарихи ойлау, талдау, салыстыру және бағалау дағдыларын дамытуға арналған авторлық әдістемелік модель құрылып, оның құрылымдық компоненттері айқындалды. Осылайша, зерттеуде тарихи деректерді талдау мен педагогикалық инновацияларды бағалауға бағытталған көпқырлы әдістер кешені қолданылып, Созақ көтерілісін тарих сабағында тиімді оқытудың ғылыми негізі қалыптастырылды.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бастап тарихымызды оқытуға ерекше назар аударылып келеді. Оның ішінде ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы туралы Созақ көтерілісі туралы көлемді зерттеу еңбектері жарық көрді. Жаңа көзқарастағы пікірлер мен деректік құжаттар ғылыми айналымға қосылды. Тарихшы ғалымдардың теориялық-әдістемелік негіздегі толымды еңбектері көпшілікке ұсынылып тұрады.

Негізгі зерттеу материалдары ретінде көтеріліске қатысты кешенді зерттеу еңбектеріне жасалған талдау негізінде ұсынылды. Осы күнге дейін Қазақстандағы XVIII-XX ұлт-азаттық қозғалыс тарихын оқыту үрдісі оқулықтар мен оқу құралдарымен әдістемелерге сүйеніп жасалып отыр. Осы тақырып бойынша толық теориялық сараптамалар мен ізденістер осы күнге дейін жүргізілмеді. Оның басты себебі қарастырылып отырған ғылыми мәселе бойынша арнайы зерттеу материалдарының тапшылығы мен маман кадрларының болмауы. Тәуелсіздіктің арқасында бұл мәселемен айналысуға көптеген мүмкіндіктер пайда болып ғылыммен айналысуға мүмкіндік жасалуда. Мысалы, М. Қозыбаев, Т. Омарбеков, К.Нұрпейісов, Ж.Абылхожин, М.Қойгелдиев еңбектерінде тарих теориясының мәселелері қойылып, нақты көрінісін тапты.

Кеңестік дәуірде жарық көрген еңбектерде көтеріліс көбіне «контрреволюциялық бандиттік қозғалыс» ретінде сипатталды. Қазақстандағы «әскери коммунизм» және ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыруға қарсы қарулы көтерілістер мен бас көтерулер туралы зерттеу жұмыстары XX ғасырдың 20-30 жылдардағы бастау алды. Сол кезден қазіргі кезге дейін бұл мәселенің тарихнамасы күрделі әрі қайшылыққа толы кезеңдерден өтті.

XX ғасырдың 20-30 жылдарында Қазақстанның саяси дамуында кеңестік кезеңнің көптеген еңбектері баспадан шығарылғанымен олар партия идеологиясы шеңберінен шыға алмады. Советтік кезеңдегі барлық еңбектер қазіргі заманның сұранысына жауап бере алмады. Алайда, тәуелсіздік кезеңінде тарихшылар көтерілісті ұлттық-азаттық қозғалыстың бір көрінісі ретінде қарастыра бастады. Бұл тұрғыда М. Қозыбаев, Т. Омарбеков, Ж. Абылхожин, Т.Садықов, Ж.Боранбай, М. Қойгелдиев, С. Мәжитов сынды ғалымдардың еңбектері маңызды зерттеулер болып табылады. Тарихнамалық материалдарды сыни тұрғыдан талдау арқылы көтерілістің себептері мен салдарына қатысты әртүрлі ғылыми пікірлер салыстырылды.

Ұлт-азаттық көтерілісті терең зерттеп, тарихи бағасын берген М.Қойгелдиев пен Т.Омарбеков болды. «Олар сол кезеңнің методологиясының кемшіліктерін ашып көрсетті. Барлық қарастырылған мәселелер партиялық принциптер негізінде тар таптық негізде берді. Екіншіден, көлемді қоғамдық процестерді талдауда да тура осы сияқты қағидалар негізге алынды». Мысалы, тар таптық көзқараспен жаңа билік ескі атаулығы бітіспес майдан жариялаған кезде голошекин идеясын ұстанғандар мен қазақ қоғамының саяси институттары өзіне тән ерекшеліктеріне қарай қатынастарын анықтайды. «Осы кезде республикада болып жатқан саяси, әлеуметтік және экономикалық, сонымен бірге рухани өзгерістерді біржақты, тек позитивті тұрғыдан ғана түсіндіруге тырысты деп халықты адастырды» [5, 8-б.], - деп түйіндейді авторлар.

Кеңестік идеологиядан босап, шынайы тарихи көзқарас орныға бастаған кезеңде көтеріліс туралы нақты әрі деректі еңбектер жарық көрді. М.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» атты еңбегінде кеңестік реформалардың дәстүрлі қазақ қоғамына теріс әсері сараланып, көтерілістер соның тікелей салдары ретінде көрсетіледі: «Кеңестік билік қазақ даласында саяси, діни және әлеуметтік құрылымды күшпен өзгертпек болды. Мұндай зорлық Созақ сияқты өңірлерде қарулы қарсылыққа әкелді [6, 58-б.].

М.Қозыбаевтың «Ақтандақтар ақиқаты» атты еңбегінде кеңестік репрессиялар мен халықтық қозғалыстар тарихын зерттеуде маңызды орын алды. Автор еңбегінде Созақ көтерілісін қазақ халқының кеңес билігіне қарсы табиғи туындаған қарсыластықтардың бірі ретінде сипаттайды. Ол көтерілісті шаруалардың ауыр жағдайымен, мал мүлкінен айырылуымен байланыстырады.».

Т. Омарбековтың зерттеуінде 1929-1931 жж. аралығындағы халық көтерілістері жүйелі түрде қарастырылады. Автор Созақ көтерілісін «діни-ұлттық сипаттағы қарсылық» деп бағалайды: «Көтеріліс тек экономикалық емес, рухани-психологиялық күйзелістің де нәтижесі. Бұл – ислам дініне, жергілікті дәстүрге қарсы саясатқа жауап болған» [7, 94-б.].

Созақ көтерілісін зерттеу контекстінде Ж. Әбілхожиннің еңбектері ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ қоғамында орын алған әлеуметтік-экономикалық дағдарыстың терең табиғатын ашып көрсетуімен ерекшеленеді. Ғалым Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру, жергілікті шаруашылықтың күйреуі, мал-мүлікті тәркілеу және әкімшілік зорлық-зомбылықтың жүйелі сипат алғанын жан-жақты дәлелдейді. Оның жұмыстары кеңестік аграрлық реформалардың құқықтық және моральдық нормаларды өрескел бұзғанын, заңды «асыра пайдалану» жаппай сипат алып, көптеген қазақ шаруаларын «контрреволюциялық элемент» ретінде жазықсыз айыптауға әкелгенін нақты деректермен көрсетеді.

Әбілхожин атап өткендей, күштеп ұжымдастыру барысындағы заңсыз қуғын-сүргін, жаппай соттау және жер аудару шаралары кеңестік экономикалық саясаттың ішкі қайшылығын әшкерелейді. Кеңес билігі ауыл шаруашылығын социалистік модельге көшіруді мақсат еткенмен, шын мәнінде бұл процесс шаруалар мүддесіне қайшы, күштеу мен мәжбүрлеуге негізделген тоталитарлық тәжірибе болды. Ғалым бұл құбылысты «қоғамның табиғи дамуын зорлап үзу» ретінде сипаттай отырып, оның қайғылы салдары халықтың әлеуметтік құрылымын ғана емес, ұлттық болмысты да күйреткенін ерекше атап өтеді [8, 53-б.].

Ө. Тұрлыбеков 2000 жылы жарияланған мақаласында Созақ көтерілісінің кезеңдерін, негізгі оқиғаларын және тұлғаларын архивтік құжаттар негізінде нақтылайды: «Көтеріліс 1930 жылғы ақпан-наурыз аралығында өтті. Ол шарият негізінде басқарылатын жаңа билік құруды көздеді. Көтерілісшілер мешіттерді ашып, молдаларды босатты» [9, 37-б.].

Ө. Тұрлыбековтің 2000 жылы жарық көрген еңбегінде Созақ көтерілісінің хронологиясы, негізгі кезеңдері мен оған қатысқан тұлғалар архивтік құжаттар негізінде нақты сипатталады. Зерттеушінің мәліметінше, көтеріліс 1930 жылдың ақпан-наурыз айларында өрбіген және оның идеологиялық негізінде шарият талаптарына сүйенген баламалы билік құрылымын қалыптастыру ниеті тұрған. Бұл кезеңде көтерілісшілер жергілікті мешіттерді қайта ашып, діни қызметкерлерді босату әрекеттерін жүзеге асырғаны архивтік деректерде көрсетіледі [9, 37-б.]. Ғылыми тұрғыдан бағалайтын болсақ, Тұрлыбековтің бұл тұжырымы көтерілістің діни-рухани қырын ашуға мүмкіндік береді. Дегенмен, қозғалысты тек шариятқа негізделген басқару орнату талпынысы ретінде қарастыру оны толық түсіндіре алмайды. Архивтік материалдар мен басқа деректер көтерілістің әлеуметтік-экономикалық себептерінің басым болғанын, яғни мәжбүрлі ұжымдастыру, тәркілеу, отырықшыландыру және кеңестік биліктің дінге қарсы саясаты халықтың ашық қарсылығын күшейткенін көрсетеді.

Профессор Т.Садықов еңбегінде «қазақ ауылдарын ұжымдастыру саясатына қарсы бағытталған көтерілістер мен бас көтерулердің теориялық мәселелерін талдады. Профессор халық бас көтерулеріне жаңаша баға беріп, тарихнамалық мәселесінің өзекті жерлерінің нақтылап көрсетті. Өз зерттеуінде ғалым көтеріліс барысында көзге түскен тарихи тұлғаларды ашып, құқық органдарының тарихи оқиғаға берген бағасын зерделей отырып өзектілігін анықтап берді» [10, 11-б.].

Зерттеу барысында Созақ көтерілісін оқыту – тарихи, саяси және мәдени тұрғыдан маңызды, өйткені ол қазақ халқының отаршылдық және тоталитаристік саясатқа қарсы күресінің көрініс болып есептеледі. Сондай ақ болашақ ұрпаққа рухани тәрбие беретін және ұлттық бірегейлікті нығайтатын маңызды оқиға болып табылады.

Ө. Қырғызбаев «Созақ көтерілісі» атты еңбегі арқылы көтерілістің әлеуметтік-саяси алғышарттарын кеңестік биліктің жүргізген асыра сілтеушілік саясаты, жеделдетілген ұжымдастыру, мал-мүлікті тәркілеу және діни институттарды шектеу шараларымен байланыстыра отырып талдайды [1, 41-б.]. Бұл тұрғыда зерттеу көтерілістің себептерін тек оқиғалық сипатта емес, жүйелі әлеуметтік құбылыс ретінде түсіндіруге бағытталған. Еңбектің басты артықшылығы – архив деректерін, жергілікті кеңес орындарының құжаттарын, тергеу материалдарын, сондай-ақ оқиғаны көзімен көрген куәгерлердің деректерін қатар қолдануында. Автор кеңестік кезеңдегі «контрреволюциялық бас көтеру» деген біржақты бағалаудың шындыққа жанаспайтынын, құжаттардағы идеологиялық конструкттарды арнайы талдау арқылы көрсетеді. Осы арқылы автор көтерілістің тек діни немесе таза экономикалық сипатқа ие деген бұрынғы тар шеңберлі тұжырымдарды кеңейтеді. Көтерілістің әлеуметтік құрамы, оған қатысқан топтар, олардың мүдделері жан-жақты ашылады. Автордың ғылыми тұжырымдары қазіргі тарих пәнін оқытуда, әсіресе Созақ көтерілісінің себептері мен салдарын жаңаша түсіндіруде маңызды әдістемелік негіз бола алады.

Қазақстандағы XVIII-XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын теориялық тұрғыдан зерттеген С.Ф. Мәжитовтың еңбектері бұл тақырыптың методологиялық негізін айқындауда маңызды орын алады [11]. Ғалым ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын идеологиялық қасаң түсіндіруден арылтып, оны кең тарихи контексте саяси, әлеуметтік-экономикалық, этномәдени факторлар тоғысқан күрделі қоғамдық құбылыс ретінде қарастыру қажеттігін атап өтеді. С. Мәжитов еңбектерінің басты ғылыми жаңалығы – ұлт-азаттық қозғалыстарды бір реттік жеке оқиғалар жиынтығы ретінде емес, қазақ халқының отарлық езгіге қарсы ұзақ мерзімді тарихи-әлеуметтік қарсылығының жүйелі формасы ретінде қарастыруында. Ол ұлттық қозғалыстардың теориялық типологиясын жасап, олардың құрылымдық ерекшеліктерін, қозғаушы күштерін, тарихи миссиясын ғылыми тұрғыда талдауды ұсынады.

Ғалымның пікірінше, көтерілістердің басты себептері саяси тәуелсіздіктен айрылу ғана емес, сонымен қатар отарлық биліктің дәстүрлі шаруашылықты бұзуы, жер мәселесіндегі әділетсіздік, әлеуметтік теңсіздік пен ұлттық қысымның күшеюі болған. Осы арқылы ұлт-азаттық қозғалыстардың ұлттық мемлекеттілікті сақтау жолындағы тарихи сабақтастығын ғылыми дәлдікпен көрсетеді.

Жалпы алғанда, тарихнамалық материалдарды талдау көтерілістің көпқырлы сипатын, оның ұлттық қозғалыстар жүйесіндегі орнын жаңаша пайымдауға мүмкіндік береді. Зерттеулердің бүгінгі методологиялық талаптарға сай кешенді жүргізілуі оқиғаның тарихи мәнін объективті ашуға, оны білім беру жүйесінде жаңаша ұғындыруға негіз қалайды. Созақ көтерілісінің тарихын оқыту – оқушылардың сыни ойлауын, тарихи себеп-салдарлық байланыстарды түсінуін, отарлық саясаттың зардаптарын ғылыми тұрғыдан бағалау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді.

Тарих сабағында Созақ көтерілісі тақырыбын заманауи педагогикалық инновациялар мен оқыту технологиялары негізінде тиімді оқытудың әдістемелік үлгісін әзірлеу және оқушылардың тарихи ойлау, талдау, салыстыру, бағалау дағдыларын дамыту арқылы тарихи санасын қалыптастыру.

– Созақ көтерілісінің тарихи алғышарттары мен себептерін талдау;

– Созақ көтерілісіне қатысты тарихи деректерді, мұрағат материалдары мен зерттеулерді талдау;

– Оқушылардың тарихи ойлау қабілетін дамытуға бағытталған авторлық тапсырмалар, жаттығулар, сұрақтар мен бағалау критерийлерін әзірлеу;

– Жүргізілген зерттеулер негізінде тиімді оқыту моделін әзірлеу.

Талқылау. Созақ көтерілісі – тек аймақтық сипаттағы қарсылық емес, Қазақстандағы кеңестік модернизацияның күшпен жүргізілуіне қарсы бағытталған жалпыұлттық наразылықтың бір тармағы. Ол тоталитарлық жүйенің идеологиялық ұстанымдары халықтың дәстүрлі өмір салтымен үйлеспейтінін дәлелдеді.

Созақ көтерілісі 1930 жылғы 7-18 ақпан аралығында орын алды. Көтерілістің басталуына жергілікті кеңестік биліктің Рамазан айында мұсылмандарға діни рәсімдерді орындауға тыйым салуы тікелей түрткі болды.

1930 жылғы 7 ақпан күні таңертең шамамен 400 адамнан құралған көтерілісшілер тобы аудан орталығы – Созаққа кіреді. Олар Шолаққорғанды (Түркістан қаласының солтүстік-шығысында орналасқан) және оған жақын ауылдарды өз бақылауына алған. Көтеріліс барысында қарулы топтар Созақтағы барлық аудандық басқару орындарын басып, кеңестік билік өкілдеріне қарсы әрекеттер жасады. Оқиға барысында көтерілісшілер аудандық партия комитетінің хатшысы Қ. Джунусбековті және аудандық атқару комитетінің төрағасы Д. Қанлыбаевты қоса алғанда, бірқатар лауазымды тұлғаларды өлтірген [12, 130-б.].

Көтеріліске шыққан халық «Халық билігі жасасын», «Кеңес үкіметі жойылсын» деген ұрандармен шыққан болатын. Созақ көтерілісінің басшылары да, ұйытқысы да осы өңірдегі тама руынан шыққан азаматтар болды. Сонымен қатар, мұрағат деректері Созақ көтерілісінде тамаларды басқа рулар, тіптен басқа ұлт өкілдері де қолдағанын байқатады. Мысалы, тарихшы Қ.С.Алдажұманов құпия мұрағат қорынан алынған мынандай деректі келтіреді: көтеріліске Жаңатама руынан – 32 адам (есімдері көрсетілген), Маңғытай-Саңғылдан – 30 адам, Андақұлдан – 18 адам, Тарақты-Уақтан – 49, Алшын-Құлтумадан – 22 адам, Өтемістен – 30 адам, Зортымақтан – 32 адам шығарылған. Көтеріліске орташалар мен молдалар үлкен белсенділік танытты. Әрине, оларға айдалып кетуден аман қалып, тау-тасты тасалап жасырынып жүрген байлардың туыстары да келіп қосылды.

Көтерілістің басталуы туралы хабарды алған бетте-ақ ОГПУ органдары округтік партия комитеттерінің рұқсаттарымен көтеріліс тарала бастаған аудандарда көтеріліс ошақтарын қанға бояп басатын ОГПУ-дің қаруларымен қаруланған коммунистік отрядтар деп аталатын әскер бөлімдерін ұйымдастыру туралы шешімге келді. Коммунистік отрядтарға негізінен қалалардағы, өнеркәсіп орындарындағы жұмысшылар, партия мүшелері мен жас комсомол мүшелері тартылды [2, 105-б.].

Мемлекеттің жүргізіп отырған саясатына, Ф.Голощекиннің мемлекетті басқаруына елдегі әртүрлі реформаларға қарсы Қазақстанның барлық аймақтарында ірілі-ұсақты осындай көтерілістер мен бас көтерулеп боп өтті. Көтерілісшілерді басу үшін Ташкенттен 300 жуық жазалау отряды келді және оған жергілікті үкіметтің милиция жасақтары да қосылды. Көтеріліске шыққан бұқара халық пен кеңес әскерлері арасындағы шайқас 1930 жылы 12 ақпанда Созақ түбінде болды. Бұқара халықтың күші тең болмады, соған қарамастан қасық қаны қалғанша әрекет жасады. Қаруының аздығына байланысты бұқара халық екіге бөлінуге мәжбүр болды. Көтерілісшілердің бірінші бөлігі Ташкентке қарай бет алса, екінші бөлігі Шуға қарай шегінуге мәжбүр болды. Кеңес өкіметінің әскерін басқарған Альшанский болды. Көтерілісшілерді сотсыз және тергеусіз ату жүзеге асырылды. Көктемге қарай көтеріліс стихиялы сипатқа енді. Ақырында көтеріліс жеңіліс тапты. ОГПУ құжаттарынан үзінді келтірсек: «Созаққа шабуыл жасалды. Төрт сағатқа созылған қиян-кескі шайқастың нәтижесінде Созақ басып алынды. Шайқаста 300 адам өлтірілді, 200 адам тұтқынға түсті. Кеңес әскері көп шығынға ұшырамады. Ал қатысқан адамдар 1938 жылға дейін құдалауға түседі. Көтеріліс көсемі – Сұлтанбек хан өлтірілді.

Көтерілістің негізгі ошағы тама руының ауылдары шоғырланған Сарысу ауданы болды. Көтерілісті басқарған тұлғаға қатысты мәселе зерттеушілер назарын ерекше аударады. ОГПУ тарапынан жасалған құжаттарда бұл адамның есімі «хан» ретінде көрсетілгенімен, оның нақты аты-жөні әртүрлі нұсқада берілген. Ресми архив деректерінде ол «Шанақов», «Чанаков», «Шанатов», «Шапаков», «Шалаков» түрінде кездеседі. Аталған нұсқалардың ішінде «Шанақов» жазылымы жиірек ұшырасады. Бұл жағдайға байланысты түрлі ғылыми пікірлер қалыптасқан. Мәселен, 1990 жылғы 24 мамырда «Ана тілі» газетінде жарияланған мақалаға жазылған пікірінде, «Социалистік Қазақстан» газетінде басылған Шымкент облыстық «Әділет» ерікті тарихи-ағарту қоғамы президиумының төрағасы Мұхамеджан Рүстемов

көтеріліс басшысының есімін Сұлтанбек Шонақов деп көрсетеді. Бұл дерек оның кім болғаны жөніндегі зерттеулерде маңызды нұсқалардың бірі ретінде қарастырылады [2, 108-б.].

Құжаттық хаттамаларда көрсетілгендей: «Созақ ауданына қатысты халық санының 300-ге жуық жан ұя болғандығы, күн тәртібіне қойылған мәселелер бойынша, әрі байлардың мал-мүліктерін тәркілеу туралы қабылданған шешімдер көрсетілген». Хаттамалардың бірінде: «1928 жылы, 2 қараша, нөмері 6 хаттама. Созақ ауданы. Жиынға нөмірі 7, 15 ауылдардан шаруалар, партия жастар комсомол мүшелері қатысқан. Қатысушылар саны – 274. Қаралған мәселелер: Ірі байлардың мал-мүлкін тәркілеу. Хаттама қаулысы бойынша Д.Абақовтан 819 ірі қара малы, Д.Тіленшиевтен 166 ірі қара мал, К.Оспановтан 17 ірі қара малы, Ж.Исаевтан 55 ірі қара малы тәркіленеді де, ал өздері жан-ұяларымен бірге сотталып, жер аударылады» [13, 315-п.].

Созақ көтерілісі жайында мұрағат құжаттарындағы сақталған ресми құжаттармен қатар, халық жадында сақталған деректік мәліметтерде мол. Тарихи оқиғаларды бастан кешіріп, көзбен көрген адамдардың оңаша түндерде күбірлесіп, мұң шертіскен әңгімелерінің куәсі болған қария естеліктеріне тоқталсақ. Нақты айтсақ, «Бексейітов Әжібек, Жүсіп Оспанов молда болған Сейділда Мұстафаев сияқты ақсақалдардың естеліктерінде Созақ көтерілісіне қатысты адамдардың сол кездегі өмірі мен тұрмыс-тіршілігі жайында тың деректер береді. Кеңес кезі болсада ауыл аты, мектеп оның атымен аталған. Ел жадында сақталған тарихи деректерге қарағанда Қаңлыбаев Дуан 1902 жылы Түлкібас ауданындағы №6 ауылда дүниеге келіп, төрт кластық біліммен Ташкентке оқуды жалғастыру мақсатында рабфакта білім алған сол кезде қазақ жастарының бірі. Оқып жүрген кезінен бастап белсенді қазақ жастары қатарында көзге түседі, алғашқыда Сайрам, кейін Түлкібас аудандық болыстың төрағасы, ал 1929 жылы Созақ аудандық атқару комитетінің төрағасы болып тағайындалды. 1930 жылы ақпанда Созақ көтерілісі кезінде көтерілісшілер қолынан қаза табады».

Тама руынан шыққан азаматтардың бастауымен өткен 1930 жылғы Созақ көтерілісі өз сипаты жағынан әділетсіздікке қарсы бағытталған, кеңестік әкімшіл-әміршіл тоталитарлық жүйенің озбыр саясатына жауап ретінде туған халықтық қарсылық болды. Бұл қозғалыстың түпкі мәні қазақ халқының ұлттық бостандығы мен діни-рухани құндылықтарын қорғау жолындағы ұмтылыстарынан көрініс береді. Сондықтан да Созақ көтерілісін Қазақстандағы кеңестік дәуірдегі ұлт-азаттық қозғалыстардың маңызды құрамдас бөлігі ретінде бағалау қажеттілігі айқын.

Кеңес дәуірінде бұл көтеріліске «бандиттік», «контрреволюциялық», «ұлтшылдық қозғалыс» сияқты теріс идеологиялық сипаттамалардың берілуі оның тарихи шынайы табиғатын бұрмалады. Тәуелсіздік кезеңінде аталған айыптаулардың ғылыми және моральдық тұрғыдан негізсіз екені дәлелденіп, оларды батыл түрде теріске шығару қазіргі отандық тарихнаманың міндеті болып саналады. Осыған байланысты тәуелсіз Қазақстан жағдайында Созақ көтерілісі басшылары мен оған қатысушылардың тарихи орнын әділ айқындау, олардың ерлігін ұлттық деңгейде тану, сондай-ақ жергілікті жерлерде есімдерін ұлықтау және есте қалдыру шараларын жүйелі түрде жүзеге асыру – тарихи әділеттілікті қалпына келтірудің маңызды қадамы болмақ.

Нәтижелер. Созақ көтерілісін зерттеу мен оның қатысушыларын құрметтеу қоғамның тарихи зердесін жаңғыртып, ұлттың рухани тұтастығын нығайта түсетін өзекті бағыт болып табылады. Көтеріліс тек аймақтық сипаттағы бас көтеру ғана емес, қазақ халқының ұлттық бостандыққа, мәдени құндылықтарды сақтауға деген ұмтылысын білдіретін халықтық қозғалыс ретінде тарихта қалды. Сондықтан Созақ көтерілісін мектепте оқыту – тарихи білім берудің мазмұнын байытып қана қоймай, оқушылардың ұлттық тарихи санасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Еліміздің білім беру жүйесінде тарихи санасы жоғары, ұлттық болмысын түсінетін, азаматтық көзқарасы қалыптасқан тұлға тәрбиелеу – негізгі міндеттердің бірі. Осы ретте Созақ көтерілісін оқу мазмұнына енгізу оқушылардың отарлық кезеңге қатысты сыни талдау жасау,

тарихи оқиғалардың себеп-салдарын бағалау, тарихи деректермен жұмыс істеу, салыстыру және өз көзқарасын дәлелдей білу дағдыларын дамытады. Бұл тақырып оқушыларды тек деректерді жаттауға емес, тарихи құбылыстарды жан-жақты түсінуге, тарихи ойлау мәдениетін қалыптастыруға бағыттайды.

Созақ көтерілісін тиімді оқытуда проблемалық оқыту, жобалық жұмыс, дереккөздермен жұмыс, тарихи реконструкция, цифрлық карталар мен мультимедиялық ресурстарды пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырады. Сонымен бірге бұл тақырыпты оқытуда ауызша тарих (oral history), жергілікті тарихи деректерді талдау, мұрағат материалдарын зерттеу, интерактивті тапсырмалар мен картографиялық талдау әдістерінің мүмкіндіктері зор.

Созақ көтерілісін оқыту – оқушылардың тарихи құбылыстарға эмоционалды, құндылықтық және адамгершілік тұрғысынан баға беру мәдениетін тәрбиелейді. Көтерілістің артында халықтың тағдыры, өмірлік күресі, ұлттық рухы жатқанын сезіну арқылы оқушылар тарихты тек өткеннің оқиғасы емес, қазіргі қоғаммен сабақтасқан тірі құбылыс ретінде қабылдайды. Бұл тарихи білімді тек ақпараттық деңгейде емес, тәрбиелік, тұлғалық дамумен ұштастыруға мүмкіндік береді.

Мектеп оқулықтарында Созақ көтерілісіне қатысты мәліметтер жеке тақырып ретінде емес, Қазақстан тарихындағы ең күрделі кезеңдердің бірі – 1929-1932 жылдардағы ұжымдастыру және оның халыққа тигізген ауыр зардаптары тақырыбының ішінде қамтылған. 8-сыныпқа арналған Қазақстан тарихы оқулығының §18-19. «Қазақстандағы ұжымдастыру» тақырыптарын түсіндіру барысында оқулықта Созақ көтерілісіне қатысты: «Бұл 30-жылдардың басындағы неғұрлым ірі көтерілістердің бірі еді. Көтеріліске 500-дай адам қатысты» [14, 101-б.], - деп көрсетілген. Осы тақырыпты мектеп бағдарламасында оқыту оқушылардың ұлттық тарихты терең түсінуіне, тарихи әділеттілік мәселелеріне сыни тұрғыдан қарауына және саяси қуғын-сүргіннің себеп-салдарын ұғынуына ықпал етеді. Осыған байланысты сауалнама жүргізудің өзектілігі бірнеше факторлармен анықталады.

Біріншіден, қазіргі оқушылардың маңызды тарихи оқиғалар туралы хабардарлық деңгейі әртүрлі, сондықтан сауалнама олардың Созақ көтерілісі туралы бастапқы білімінің шамасын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл мұғалімге оқыту стратегиясын, сабақ мазмұнын және деңгейлік тапсырмаларды тиімді жоспарлауға жағдай жасайды.

Екіншіден, сауалнама оқушылардың тақырыпқа деген қызығушылық деңгейін айқындауға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, Созақ көтерілісі – кеңестік кезеңде бұрмаланып көрсетілген тақырыптардың бірі. Оқушылардың тарихи әділеттілікке, тарихи бағалаудың өзгеруіне көзқарасын білу бүгінгі тәуелсіздік идеологиясы тұрғысынан маңызды.

Бесіншіден, сауалнама нәтижелері оқушылардың қажеттілігіне негізделген жеке білім беру траекториясын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Осылайша, сауалнама жүргізу тарих пәнін оқытудың сапасын арттыруға, оқушылардың тарихи санасын дамытуды ғылыми тұрғыдан негіздеуге бағытталған маңызды зерттеу құралы болып табылады.

Сауалнаманың мақсаты – Созақ көтерілісін мектеп бағдарламасында оқу қажеттілігі мен оның әдістемелік қамтамасыз етілу деңгейін зерттеу.

Сауалнама «Google Forms» форматында онлайн түрді жүргізілді. Сауалнамаға 169 респондент тартылды. Сауалнамада респонденттің жасы, жынысы, білімі ескерілді. Сауалнама Шымкент қаласындағы №39 жалпы орта мектебінің 8, 9-сынып және М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің 1-курс студенттері және оқытушылар тартылды.

Респонденттерге ұсынылған сұрақтар келесі бағыттарды қамтыды:

- Хабардарлық деңгейі:
- Ақпарат көздері:
- Тарихи деректерді білу:
- Оқыту әдістері мен құралдарының маңызы:

– Созақ көтерілісінің тарихи рөлі мен зерттеу маңызы:

Ұсынылған сауалнама бойынша талдау:

Сіз, Созақ көтерілісі туралы қандай деңгейде хабардарсыз? деген сұраққа көпшілігінің 35.7% – естуім бар, бірақ терең білмеймін, 31% – орташа хабардармын, 13.7% – жақсы хабардармын, 19% – мүлдем білмеймін деп жауап берілді. Ол дегеніміз қатысқан респонденттеріміздің көпшілігі бұл тақырыпты білмейді.

Созақ көтерілісі жөнінде ақпаратты қайдан алдыңыз? деген сауалға 40.5% – мектеп бағдарламасынан, 36.3% – интернет ресурстардан, 8.3% – ғылыми мақалалардан деген жауаптарды ұсынды.

Сіздің ойыңызша Созақ көтерілісі қай жылы болды? Бұл сауалға 65.3% – респондент дұрыс, ал 21% – дұрыс жауап бермеді.

Созақ көтерілісінің шығу себебі не деп ойлайсыз? деген сауалға 64% – дұрыс, 17% – қазақ зиялыларының көтерілуі, 10.4% – индустрияландыру, 4.3% – Ұлы Отан соғысы жауап берген.

Созақ көтерілісін оқыту барысында мультимедиялық құралдар мен қосымша материалдар қаншалықты маңызды деп ойлайсыз? деген сауалға 46.4% – орташа маңызды, 35.1% – өте маңызды, 11.3% – жауап беруге қиналамын деген жауаптар берілді.

Созақ көтерілісі Қазақстан тарихында қандай рөл атқарды деп ойлайсыз? деген сауалға 47,3% – ұлт азаттық көтерілістің жалғасы, 17.4% – революциялық қозғалыс ретінде, 15,6% – экономикалық дамудың жалғасы, 13.2% – индустрияландырудың маңызы деген жауаптар ұсынды.

Аталған тақырыпты оқытуда қандай әдістерді қолдану тиімді деп санайсыз? деген сауалға 37.5% – дереккөздермен жұмыс, 24.4% – дәрістер, 22% – топтық талқылаулар, 13.7% – заманауи технологиялар.

Сіз үшін білім алушылардың қызығушылығын артыруда қандай құралдар маңызды? деген сауалға 52.4% – тарихи фильмдер, 22% – сұрақ-жауап форматындағы сабақтар, 12.5% – көркем әдебиет, 11.9% – тұлғалар тағдырын талдау деген жауаптар берілген.

Қазіргі кезде Созақ көтерілісін зерттеудің маңызы неде деп ойлайсыз? деген сауалға 29.9% – барлығы дұрыс, 28.1% – ұлт тарихының ақтаңдақ беттерін толықтыру, 22.2% – Кеңестік саяси құғын-сүргіннің салдарын түсіну, 17.4% – тарихи әділеттілікті қалпына келтіру деген жауаптар алынды.

Созақ көтерілісіне байланысты қандай деректер әлі күнге дейін толық зерттелмеген деп ойлайсыз? деген сауалға 29.3% – барлығы дұрыс, 26.3% – көтеріліске қатысушылардың нақты саны, 21.6% – көтерілістің Қазақстан тарихындағы орны, 19.8% – Кеңес үкіметінің жазалаушы әрекеттері деген жауаптар алынды.

Жүргізілген сауалнама нәтижелері оқушылардың Созақ көтерілісі туралы білім деңгейінің әртүрлі екенін көрсетті. Бізді қызықтырған сұрақтар бойынша респонденттерге Созақ тарихын оқыту, оларда осы тақырыпты оқыту барсында отан сүйгіштік қабілетінің, елді жерді құрметтеу дағдыларын қалыптастырамыз деген ойға келдік.

1-кесте. «Созақ көтерілісі» тақырыбын оқытуда ұсынылатын тапсырма түрлері мен мысалдары

Тапсырма түрі	Мақсаты	Мысалдар
Дереккөздермен жұмыс	Тарихи құжаттарды талдау	Созақ көтерілісі бойынша газет мақалалары, архивтік құжаттарды талдау
Топтық талқылау	Көтерілістің себептері мен салдарын талдау	Әр топ көтерілістің экономикалық, әлеуметтік, діни себептерін зерттейді
Рөлдік ойын	Оқушылардың тарихты эмоционалды қабылдауын арттыру	Көтеріліс қатысушылары, жергілікті билік және халық рөлінде ойын өткізу
Мультимедиа қолдану	Ақпаратты визуалды қабылдау	Көтеріліс картасы, бейнежазбалар, презентациялар

Эссе жазу	Тарихи ой-қабылдауды дамыту	«Созақ көтерілісі – әділетті халық қозғалысы» немесе «Көтерілістің Қазақстан тарихындағы маңызы» тақырыбында эссе
Сұрақ-жауап форматы	Ақпаратты бекіту	«Көтеріліс қай жылы болды?», «Негізгі себептері қандай?»

Сауалнама нәтижелері оқушылардың Созақ көтерілісі туралы білімдерінің үстірт, ал ақпарат алу арналарын таңдауы шектеулі екенін көрсетті. Сондықтан білім сапасын арттыру үшін геймификация, дереккөздермен жұмыс, мультимедиялық материалдарды пайдалану және тарихи сананы патриоттық тұрғыда қалыптастыру бағыттары тиімді болып табылады. Ұсынылған шешу жолдары мен тапсырмалар Созақ көтерілісі тақырыбын оқытуда оқушылардың қызығушылығын арттырып, тарихи материалды терең әрі саналы меңгеруге мүмкіндік береді.

Созақ көтерілісін тарих сабағында оқыту әдістемесін жетілдіру бағытындағы зерттеу нәтижелері тарихи білім берудің қазіргі талаптарымен, құзыреттілікке негізделген оқыту мазмұнымен және педагогикалық инновациялардың мүмкіндіктерімен тығыз байланысты екендігін көрсетті. Талдау барысында тарихи оқиғаларды оқушы санасында жүйелі түрде қалыптастыру тек мазмұнды жеткізумен шектелмей, оқыту процесін технологиялық және әдіснамалық тұрғыдан жаңғыртуды қажет ететіні айқындалды.

Зерттеу көрсеткендей, оқушылар үшін Созақ көтерілісінің себептері, кезеңдері, қатысушы топтары және кеңестік репрессиялық саясат контексті күрделі тарихи-концептуалдық мәселелер болып табылады. Дәстүрлі баяндау әдісі оқушылардың сыни ойлауын толық дамытпайды және тарихи процестің көпқырлы табиғатын ашуда шектеулі. Сондықтан модульдік оқыту, проблемалық оқыту және дерекпен жұмыс істеу технологияларын кіріктіре қолдану тарихи оқиғалардың себеп-салдарлық байланыстарын тереңірек ұғынуға мүмкіндік беретіні байқалды. Оқушылар архивтік құжаттар, тергеу хаттамалары және тарихнамалық пікірлерімен жұмыс жасағанда тарихи фактілерді талдау, салыстыру, интерпретациялау дағдылары айқын дамиды.

Зерттеуде қолданылған цифрлық ресурстар (интерактивті карталар, уақыт сызығы, дерек базаларымен жұмыс), геймификация элементтері және жобалық әрекет оқушылардың оқуға деген ішкі уәжін күшейтетіні дәлелденді.

Қорытынды. Созақ көтерілісі – XX ғасырдың алғашқы ширегінде кеңестік биліктің аграрлық саясатына қарсы бағытталған ірі әрі ұйымдасқан қарулы қозғалыстардың бірі ретінде қазақ халқының тарихында ерекше орын алады. Көтеріліс кеңестік реформалардың зорлықшыл сипатын, күштеп ұжымдастыру мен тәркілеудің, отырықшыландыру саясатының халыққа тигізген ауыр зардаптарын айқын көрсетті. Шаруалар, кедейлер мен орта дәулетті тұрғындардан құралған көтерілісшілер тобы дәстүрлі шаруашылықты, ұлттық болмысты, өмір салты мен рухани құндылықтарды қорғауға бағытталған кең ауқымды қарсылықтың көрінісі болды.

Тарихи деректер көтерілістің жергілікті деңгейден шығып, көршілес өңірлерге таралып, жалпыұлттық сипат ала бастағанын айғақтайды. Алайда кеңестік билік халық талабын тыңдау орнына қарулы жазалаушы жасақтарды жіберіп, қозғалысты қатыгездікпен басып-жаншыды. Нәтижесінде жүздеген адам қаза тауып, мыңдаған тұрғын қуғын-сүргінге ұшырады. Бұл жағдай кеңестік режимнің саяси ғана емес, мәдени-рухани қысым көрсеткенін көрсетеді.

Тәуелсіздік кезеңінде ғана Созақ көтерілісінің тарихи маңызы қайта зерттеліп, оның шынайы себептері мен салдары деректік негізде қалпына келтірілуде. Көтерілісті зерделеу – тарихи ақиқатты қалпына келтіру ғана емес, тоталитарлық жүйенің қателіктерінен сабақ алу, ұлттық тарихи сананы қалыптастыру бағытындағы маңызды міндет. Осы тұрғыда Созақ көтерілісін мектептегі тарих сабақтарында тиімді оқыту айрықша мәнге ие. Заманауи педагогикалық инновациялар мен оқыту технологияларын қолдану арқылы оқушылардың тарихи деректермен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға, сыни ойлау қабілеттерін арттыруға және күрделі тарихи құбылыстардың себеп-салдарын терең түсінуге жағдай жасауға болады.

Интерактивті әдістер, цифрлық ресурстар, тарихи карталар, құжаттық материалдармен жұмыс істеу, жобалық және зерттеушілік тапсырмалар оқушылардың қызығушылығын арттырып, тарихи білімді өздігінен игеру мәдениетін қалыптастырады.

Қорыта айтқанда, Созақ көтерілісін тарих сабағында оқытуды жаңғырту – ұлттық тарихи сананы қалыптастырудың, отарлық және тоталитарлық кезеңдердің ақиқатын ашудың, оқушыларды әділет, еркіндік және жауапкершілік құндылықтарына тәрбиелеудің тиімді жолы. Бұл тарихи оқиғаны педагогикалық инновациялар арқылы оқыту қазіргі білім беру жүйесінің мазмұнын байытып, жас ұрпақтың ойлау көкжиегін кеңейтеді және тарихи сабақтастықты сезінуге ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қырғызбаев Ө.Ө. Созақ көтерілісі: деректер, естеліктер. – Алматы: Арқас, 2003. – 147 б.
2. Омарбеков Т. 1929-1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу. – Алматы: Арыс, 2018. – 480 б.
3. Боранбай Ж. Созақ көтерілісі // Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы: көп томдық. Т. 21. – Астана: Астана полиграфия, 2011. – 335 б.
4. «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 24 қарашадағы №456 Жарлығы // URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2000000456> (Қаралған күні: 02.04.2025)
5. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы: Ана тілі, 1993. – 208 б.
6. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 186 б.
7. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 350 б.
8. Абылхожисин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахская трагедия // Вопросы истории. – 1989. – №7. – С. 53-71.
9. Тұрлыбеков Ә. Созақ көтерілісі және оның маңызы // Қазақ тарихы. – 2000. – №2. – Б. 37.
10. Садыков Т.С. История крестьянских выступлений в Казахстане (1929-1932 гг.): методология проблемы // Вестник ЕНУ им. Л.Н.Гумилева. – 2002. – №1-2. – С. 10-17.
11. Қазақстандағы ұлттық бірегейлікті сақтау мен нығайту ауқымындағы ұлт-азаттық қозғалыстар: ұжымдық монография / С.Ф. Мәжитов, Г.К. Көкебаева, О.Х. Мұхатова және т.б. – Алматы: «Базарбаева» ЖК., 2020. – 687 б.
12. Еркінбекова Б.А., Исабек Б.Қ. Созақ көтерілісінің тарихы: себептері мен нәтижелері // Қарағанды университетінің Хабаршысы: Тарих. Философия сериясы. – 2025. – №30, 2(118). – Б. 127-134.
13. АП РК. – Ф. 141. – Оп. 1. – Д. 5052. – Л. 315-321
14. Кабылдинов З.Е. Қазақстан тарихы: оқулық. – Алматы: Атамұра, 2019. – 192 б.
15. Бақторазов С.У. Қазақстанның Оңтүстік өңірінде жүргізілген саяси қуғын-сүргін (1917-1939). – Алматы: Дарын баспасы, 2022. – 307 б.

References:

1. Kyrgyzbaev O.O. Sozak koterilisi: derekter, estelikter [The Sozak Uprising: data, memories]. Almaty, 2003. 147 b. [in Kazakh]
2. Omarbekov T. 1929-1931 zhyldardagy halyk koterilisteri: Zertteu [Popular uprisings of 1929-1931: a study]. Almaty, 2018. 480 b. [in Kazakh]
3. Boranbai Zh. Sozak koterilisi [Sozak uprising] // Kazak ult-azattyk kozgalysy: kop tomdyk. T. 21. Astana, 2011. 335 b. [in Kazakh]
4. «Sayasi kugyn-surgin kurbandaryn tolyk aktau zhonindegi memlekettik komissiya turaly» Kazakhstan Respublikasy Prezidentinin 2020 zhylygy 24 karashadagy №456 Zharlygy [Decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2020 No. 456 "on the state commission for

the full rehabilitation of victims of political repression] // URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2000000456> [in Kazakh]

5. Koigeldiev M., Omarbekov T. Tarih tagylymy ne deidi? [What does the lessons of history say?]. Almaty, 1993. 208 b. [in Kazakh]

6. Koigeldiev M. Alash kazgalysy [Alash movement]. Almaty: Sanat, 1995. 186 b. [in Kazakh]

7. Omarbekov T. 20-30 zhyldardagy Kazakhtan kasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30 s]. Almaty, 1997. 350 b. [in Kazakh]

8. Abylhozhin Zh.B., Kozybaev M.K., Tatimov M.B. Kazahstanskaya tragediya [Kazakh tragedy] // Voprosy istorii. 1989. №7. S. 53-71. [in Russian]

9. Turlybekov A. Sozak koterilisi zhane onyn manyzy [The sozak uprising and its significance] // Kazakh tarihy. 2000. №2. B. 37. [in Kazakh]

10. Sadykov T.S. Istoriya krest'yanskikh vystupleni v Kazakhstane (1929-1932 gg.): metodologiya problemy [The history of peasant uprisings in Kazakhstan (1929-1932): methodology of the problem] // Vestnik ENU im. L.N.Gumileva. 2002. №1-2. S. 10-17. [in Russian]

11. Kazakhstanagy ulttyk biregeilikti saktau men nygaitu aukymyndagy ult-azattyk kozgalystar [National liberation movements on the scale of preserving and strengthening national identity in Kazakhstan: a collective monograph] / S.F. Mazhitov, G.K. Kokebaeva, O.H. Muhatova. Almaty, 2020. 687 b. [in Kazakh]

12. Erkinbekova B.A., Isabek B.K. Sozak koterilisinin tarihy: sebepteri men natizheleri [History of the sozak uprising: causes and results] // KarMU Habarshysy. 2025. №30, 2(118). B. 127-134. [in Kazakh]

13. AP RK. F. 141. Op. 1. D. 5052. L. 315-321. [in Russian]

14. Kabyldinov Z.E. Kazakhstan tarihy: okulyk [History of Kazakhstan: textbook]. Almaty, 2019. 192 b. [in Kazakh]

15. Baktorazov S.U. Kazakhstannyn ontystik onirinde zhyrgizilgen sayasi kugyn-syrgin (1917-1939) [Political repression in the southern region of Kazakhstan (1917-1939)]. Almaty: Daryn baspasy, 2022. 307 b.

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI: 14.01.09

ӨӨЖ/УДК/ UDC 37(574.1)(091)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.015>

М.Т. Тугелова *

¹ «Әлем тарихы және дінтану» кафедрасының доторанты, Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.
e-mail: maira.tugelova82@gmail.com

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІНДЕГІ АРНАЙЫ ЖӘНЕ КӘСІБИ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ТАРИХИ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕР (1917-1941)

Аңдатпа

Мақалада 1917-1941 жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстан өңірінде арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің қалыптасу үдерісінің тарихи және әдістемелік аспектілері жан-жақты талданады. Зерттеудің мақсаты кеңестік кезеңдегі өңірлік кәсіби-техникалық білім беру жүйесінің дамуын, кадр даярлау жүйесінің ұйымдастырылуын және оқыту мазмұны мен әдістемесінің эволюциясын анықтау. Зерттеу барысында отандық және ресейлік ғалымдардың еңбектері мен мерзімді басылым материалдары пайдаланылды. Бұл мәліметтер негізінде фабрика-зауыт училищелерінің, ауыл шаруашылық мектептерінің, техникумдар мен қысқа

мерзімді курстардың ашылуы, өндірістік оқытуды ұйымдастыру тәжірибесі, аймақ экономикасының қажеттіліктерімен өзара байланысы көрсетіледі. Алынған мәліметтер негізінде фабрика-зауыт училищелерінің, ауыл шаруашылық мектептерінің, техникумдар мен қысқа мерзімді курстардың ашылу динамикасы, өндірістік оқытуды ұйымдастыру тәжірибесі және олардың аймақ экономикасының қажеттіліктерімен өзара байланысы көрсетіледі. Зерттеу нәтижелері Оңтүстік Қазақстандағы арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің әлеуметтік-экономикалық даму мен ұлттық кадрлар қалыптастырудағы рөлін ғылыми тұрғыда негіздейді, сондай-ақ аймақтық білім беру тарихын жүйелеуге және қазіргі білім беру саясатын жетілдіруге теориялық негіз бола алады. Мақалада тарихи-салыстырмалы, жүйелік талдау, деректанулық және хронологиялық әдістер кешенді түрде қолданылды.

Кілт сөздер: Оңтүстік Қазақстан өңірі, кәсіби білім беру, фабрика-зауыт училищелері, арнайы білім, маман, педагог, ұлттық кадр, реформа, оқу орындары.

М.Т. Тугелова *

¹Докторант кафедры «Всемирной истории и религиоведения Южно-Казахстанского педагогического университета имени У. Жанибекова, Республика Казахстан, г. Шымкент.
e-mail: maira.tugelova82@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ СПЕЦИАЛЬНОГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОМ РЕГИОНЕ (1917-1941)

Аннотация

В статье всесторонне анализируются исторические и методологические аспекты формирования системы специального и профессионального образования в Южно-Казахстанском регионе в период 1917-1941 гг. Целью исследования является выявление особенностей развития региональной системы профессионально-технического образования в советский период, организации подготовки кадров, а также эволюции содержания и методики обучения. В ходе исследования использованы труды отечественных и российских ученых, а также материалы периодической печати. На основе полученных данных раскрываются динамика открытия фабрично-заводских училищ, сельскохозяйственных школ, техникумов и краткосрочных курсов, опыт организации производственного обучения и их взаимосвязь с потребностями региональной экономики. Результаты исследования научно обосновывают роль системы специального и профессионального образования Южного Казахстана в социально-экономическом развитии региона и формировании национальных кадров, а также создают теоретическую основу для систематизации истории регионального образования и совершенствования современной образовательной политики. В статье комплексно применены историко-сравнительный, системный, источниковедческий и хронологический методы.

Ключевые слова: Южно-Казахстанский регион, профессиональное образование, фабрично-заводские училища, специальное образование, специалист, педагог, национальные кадры, реформа, учебные заведения.

M. Tugelova *¹

¹*Doctoral student of Departement of «World History and Religious Studies», South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov, Kazakhstan, Shymkent
e-mail: maira.tugelova82@gmail.com*

HISTORICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE SYSTEM OF SPECIAL AND VOCATIONAL EDUCATION IN THE SOUTH KAZAKHSTAN REGION (1917-1941)

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of the historical and methodological aspects of the formation of the system of special and vocational education in the South Kazakhstan region during the period of 1917-1941. The purpose of the study is to identify the development features of the regional vocational and technical education system in the Soviet period, the organization of personnel training, as well as the evolution of the content and teaching methods. The research is based on the works of Kazakhstani and Russian scholars and materials from periodical publications. Based on the collected data, the article examines the dynamics of establishing factory training schools, agricultural schools, technical colleges, and short-term courses, the experience of organizing industrial training, and their correlation with the needs of the regional economy. The findings scientifically substantiate the role of the system of special and vocational education in South Kazakhstan in the socio-economic development of the region and the formation of national personnel, and also provide a theoretical basis for systematizing the history of regional education and improving modern educational policy. The study employs a комплекс approach using historical-comparative, systemic, source-based, and chronological methods.

Keywords: South Kazakhstan region, education, profession, vocational education, educator, personnel policy, reform, educational institutions.

Кіріспе. Білім беру – қоғамның әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында қызмет ететін маңызды әлеуметтік институттардың бірі болып табылады. Қазақстан Республикасында білім беру жүйесін жаңғырту, оның тарихи тәжірибесін зерделеу және ұлттық білім беру моделінің қалыптасу ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда негіздеу қазіргі кезеңдегі маңызды ғылыми міндеттердің бірі болып табылады. Осы тұрғыда Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің қалыптасу тарихын зерттеу білім беру саласының даму заңдылықтарын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Оңтүстік Қазақстан өңірі тарихын Отан тарихының құрамды бөлігі ретінде қарастырудың методологиялық маңызы зор. Ресей отаршылығы кезінде қазақ жерінен барынша оқшауланған Түркістан генерал-губернаторлығының құрамында болған оңтүстік өңірлердің саяси-әлеуметтік дамуында біршама ерекшеліктер қалыптасты. Осы ерекшеліктердің арасында отарлық биліктің өлкеде жүргізген білім саясатына қатысты әрекеттер назар аударуды қажет етеді. Өлкедегі білім жүйесінің ерекшелігі жергілікті тұрғындардың көпэтностығынан және дәстүрлі білім жүйесіндегі діни ықпалдың күштілігінен туындады [1, 291-б.]. Қазақстандағы ағартушылық тарихында орын алған осы ерекшеліктерді ғылыми тұрғыда жіктеп, жүйелеу тақырыпқа қатысты қалыптасқан тарихи танымды жаңалайтын маңызға ие деп есептейміз. Өйткені, кеңестік тарихнамада партиялық-идеологиялық тиым салулардың ықпалымен жасалған тұжырымдар бүгінгі тәуелсіз мемлекетіміздің идеологиясына және заманауи теориялық-методологиялық ұстанымдарға жауап бере алмайды.

Тақырыптың танымдық және теориялық тұрғыда өзектілігінің келесі қыры – ұлттық педагогика тарихының мазмұнын жаңалауға қатысты. Осындай мақсат қойған зерттеу тақырыбы ұлттық педагогика және ағартушылық тарихы мазмұнын жаңалауда барынша өзекті

болып саналады және тарихи сана қалыптастыру тұжырымдамасына сай мемлекеттік бағдарламамен ұштасады.

Қазақстанда білім беру жүйесінің қалыптасуы 1920-жылдары басталды, сол кезде билікке келген большевиктер партиясы социалистік қоғам құрудың маңызды міндеттерінің бірі ретінде мәдени революция саясатын жүзеге асыруды белгіледі. Бұл саясаттың негізгі құрамдас бөлігі – барлық деңгейдегі кеңестік білім беру жүйесін құру болды. Әрине, бұл Қазақстанға да қатысты, өйткені ол большевиктер құрған Кеңестік республика құрамына енді. 1917-1941 жылдар Қазақстанда да, жалпы Кеңес мемлекетінде де халықтық білім беру жүйесінің дамуы үшін шешуші кезең болды.

1917-1941 жылдар аралығы Қазақстан тарихындағы әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени трансформациялармен ерекшеленетін күрделі кезең болып саналады. Бұл уақытта кеңестік биліктің орнауы, индустрияландыру үдерісі, халық шаруашылығын қалпына келтіру мен дамыту міндеттері кәсіби және арнайы білім беру жүйесін жедел қалыптастыруды талап етті. Аталған кезеңде өңірде фабрика-зауыт училищелері, техникумдар, кәсіптік курстар мен арнайы білім беру мекемелері ашылып, жұмысшы және орта буын мамандарын даярлау ісі жолға қойылды.

Оңтүстік Қазақстан өңірінің экономикалық, әлеуметтік және демографиялық ерекшеліктері кәсіби білім беру жүйесінің өзіндік моделінің қалыптасуына ықпал етті. Алайда өңірлік деңгейде арнайы және кәсіби білім берудің даму тарихы, оның ұйымдастырушылық-құқықтық негіздері мен әдістемелік мазмұны бүгінгі күнге дейін толыққанды әрі жүйелі түрде зерттелмеген. Бұл жағдай тақырыптың ғылыми өзектілігін арттыра түседі. Сонымен қатар, кәсіби білім беру жүйесінің қалыптасуындағы тарихи тәжірибені саралау қазіргі заманғы техникалық және кәсіптік білім беру мазмұнын жетілдіруге, еңбек нарығы талаптарына бейімделген кадр даярлау мәселелерін тиімді шешуге әдістемелік негіз бола алады. Зерттеу нәтижелері аймақтық білім беру саясатын дамытуда, оқу бағдарламаларын жетілдіруде және тарихи-педагогикалық зерттеулер аясын кеңейтуде маңызды рөл атқарады. Осыған байланысты Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі 1917-1941 жылдардағы арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің қалыптасуының тарихи және әдістемелік аспектілерін кешенді зерттеу отандық педагогика ғылымы мен білім беру тарихы үшін өзекті әрі ғылыми маңызы жоғары мәселе болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Қазақстанда жұмысшы кадрларын қалыптастыру үдерісі әрдайым мемлекеттің, қоғамның, экономиканың, білім мен мәдениеттің дамуындағы маңызды кезеңдермен тығыз байланыста жүзеге асты. Кәсіптік білім берудің кеңестік кезеңіне қатысты мәліметтер сақталған құжаттық дереккөздер Қазақстан Республикасының архив қорларында, диссертациялық зерттеулерде, педагог-ғалымдар мен тарихшылар жазған ғылыми еңбектерде жинақталған. Аталған деректер кәсіби білім беру жүйесінің қалыптасу эволюциясын айқындауға, оның әлеуметтік-экономикалық даму үдерістерімен өзара сабақтастығын ғылыми тұрғыдан талдауға мүмкіндік береді.

Мақаланы жазу барысында әдістемелік және ғылыми зерттеу әдістері қолданылды. Арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің қалыптасу үрдісін, оның хронологиялық дамуын, кезеңдік ерекшеліктерін және тарихи контекстін жан-жақты талдауда тарихи әдіс тиімді қолданылды. Ал тарихи кезеңдердегі білім беру жүйелерін салыстыру арқылы олардың ерекшеліктерін анықтауға және жүйелік айырмашылықтарды көрсетуде салыстырмалы әдіс қолданылды. Сонымен қатар, әдістемелік талдау әдісі оқыту әдістерін, педагогикалық тәжірибелерді, оқу-тәрбие үрдісіндегі инновациялық әдістемелік шешімдерді зерделеп, кәсіби және арнайы білім беру саласындағы әдістемелік жаңалықтарды анықтап, олардың тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің қалыптасуы мәселесі отандық және ресейлік тарихнамада жүйелі түрде зерттелген. Түркістан өлкесіндегі халық ағарту ісінің тарихын кешенді түрде алғаш зерттеген іргелі еңбектердің бірі –

К.Е. Бендриковтың монографиясы [2]. Автор патшалық Ресей мен алғашқы кеңестік кезеңдегі мектеп жүйесінің қалыптасуын, кәсіптік мектептердің ашылу үдерісін, жергілікті халықты біліммен қамту саясатын нақты статистикалық және архивтік деректер арқылы талдайды. Бұл еңбек 1917 жылдан кейінгі кәсіби және арнаулы білім берудің институционалдық негіздерінің қалыптасуын түсіндіруде маңызды методологиялық база болып табылады.

Қазақстандағы кәсіби білім беру жүйесінің даму эволюциясы К.К. Борибеков, А.К. Кусаинов, Н.А. Шамельханова авторлығымен жарық көрген «Профессиональное образование Казахстана: опыт и перспективы» атты еңбекте жан-жақты қарастырылады [3]. Зерттеуде кәсіби білім берудің тарихи кезеңдері, материалдық-техникалық базаның қалыптасуы, кадрлық қамтамасыз ету мәселелері жүйеленген. Бұл еңбек кәсіби білімнің кеңестік модельге бейімделу ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақстандағы мектеп пен педагогикалық ойдың тарихын зерттеуде Г.М. Храпченков пен В.Г. Храпченковтың «История школы и педагогической мысли Казахстана» еңбегі маңызды орын алады [4]. Авторлар ағарту ісінің идеологиялық трансформациясын, білім беру мазмұнының өзгерісін және педагогикалық кадрларды даярлау жүйесін тарихи сабақтастық тұрғысынан талдайды. Бұл зерттеу арнайы және кәсіптік білімнің жалпы білім беру жүйесімен өзара байланысын айқындауға негіз болады.

Орталық Азиядағы әлеуметтік-саяси өзгерістердің білім беру жүйесіне ықпалын М. Буттиноның еңбегі ашады [5]. Автор революциядан кейінгі әлеуметтік трансформациялар, жаңа басқару институттарының қалыптасуы және мәдени-ағартушылық саясаттың аймақтық ерекшеліктерін талдайды. Ал «Центральная Азия в составе Российской империи» ұжымдық монографиясында отарлық әкімшілік жүйенің білім саласындағы реформалары, миссионерлік және зайырлы мектептердің қызметі қарастырылған [6].

1930-1980 жылдары жарық көрген жинақтар мен шолу еңбектерінде Қазақстандағы мәдени-ағарту саясатының жүзеге асырылуы, кәсіби-техникалық оқу орындарының ашылуы, еңбек резервтері жүйесінің қалыптасуы сипатталды. Аталған құжаттар мен материалдар жинағында республика аумағындағы кәсіби мектептер желісінің кеңеюі, кадр даярлау көрсеткіштері, өндірістік оқытуды ұйымдастыру мәселелері ресми статистикалық деректер негізінде берілген [7].

Мұрағат құжаттарының ғылыми айналымға енгізуге бағытталған іргелі басылымдардың бірі – «История образования в Казахстане в архивных источниках (20-30 годы XX века)» құжаттар жинағы [8]. Аталған еңбекте халық ағарту комиссариатының материалдары, кәсіби-техникалық мектептерді ұйымдастыру жөніндегі қаулылар, оқу жоспарлары мен есептік мәліметтер жарияланған.

Аймақтық тарихнамада М. Жолсейтованың «Қазақстандағы халық ағарту ісінің қалыптасуы мен даму тарихы» атты монографиясы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы ағарту үдерістерін нақты өңірлік деректер арқылы сипаттайды [9]. Автор ұлттық кадрларды даярлау, мектеп желісінің кеңеюі, оқу бағдарламаларының мазмұны сияқты мәселелерді талдай отырып, кәсіби білімнің алғышарттарын көрсетеді. Сонымен қатар,

А. Хакан, Л. Рсымбетова, Р. Хазретәліқызының Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі отарлық білім беру жүйесіне арналған мақаласында аймақтық білім беру құрылымының қалыптасуы, оқу орындарының типологиясы мен әлеуметтік қызметі нақты деректер негізінде зерделенеді. Бұл еңбек өңірлік ерекшеліктерді анықтауда аса маңызды [1]. Сонымен қатар, өңірлік тарихи деректерді қолдана отырып, білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуындағы ерекшеліктерді талдауда XX ғасырдың 20-40-жылдардағы білім беру реформалары, мектеп желісінің құрылымы, педагог кадрлардың дайындығы, оқыту әдістері мен білім беру сапасы мәселелеріне назар аударылған зерттеулер қатарында Әулиеата өңірі бойынша Д.Д. Байдалиевтің [10], Қарқаралы өңірі бойынша Л.К. Шотбакова [11] және т.б. авторлардың еңбектері Кеңес дәуірінің басында білім беру саясатының тарихи трансформациясын зерттеу үшін маңызды.

Жалпы алғанда, аталған еңбектерде Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің қалыптасуы мәселесі тікелей кешенді түрде арнайы зерттеу нысанына айналмаған. Осы тұрғыдан алғанда, ұсынылып отырған мақала тарихи деректер мен отандық тарихнаманы кешенді талдау арқылы осы олқылықтың орнын толықтыруды мақсат етеді.

1917-1941 жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстан өңірінде арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуын тарихи-әлеуметтік жағдайлармен сабақтастықта талдау, оның ұйымдастырушылық, мазмұндық және әдістемелік негіздерін айқындау, сондай-ақ өңірлік кәсіби білім беру тәжірибесінің ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан зерделеу. Осы мақсатқа жету үшін зерттеу жұмысы төмендегідей міндеттерді шешуді көздейді:

- Кеңестік биліктің алғашқы жылдарындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістердің Оңтүстік Қазақстандағы кәсіби және арнайы білім беру жүйесінің қалыптасуына ықпалын анықтау;

- 1920-1930 жылдары өңірде ашылған кәсіптік-техникалық мектептер, техникумдар мен курстардың құрылу алғышарттарын және қызмет бағыттарын талдау;

- Арнайы және кәсіби білім беру мекемелерінің оқу жоспарлары мен бағдарламаларының мазмұнын, олардың өндіріс пен ауыл шаруашылығы сұраныстарымен байланысын көрсету;

- Кәсіби білім беру саласындағы кадр даярлау мәселесін, педагог кадрлардың қалыптасуы мен әдістемелік қамтамасыз етілу деңгейін айқындау;

- 1930-жылдардың екінші жартысы мен 1941 жылға дейінгі кезеңде кәсіби білім беру жүйесінің институционалдық нығаю ерекшеліктерін зерделеу;

- Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі кәсіби білім беру тәжірибесінің жалпыодақтық білім беру саясаты аясындағы орны мен ерекшеліктерін анықтау;

- Зерттеліп отырған кезеңдегі арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің тарихи маңызын қазіргі кәсіби білім беру үдерісі тұрғысынан бағалау.

Нәтижелер мен талқылау. Белгілі бір өлкедегі, аумақтағы оқу-ағарту жүйесінің, білім мен ғылымды дамытудағы тарихын, өткен жолын білу педагогикалық мәселе ретінде әрқайсымызды да қызықтырады анық. Бұл тұрғыда еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін-ақ белгілі бір өлкенің өткенін жан-жақты тану, зерттеп, зерделеу мәселесі күн тәртібіне қойылғанын аңғарамыз [8, 8-б.].

XX ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақстан қоғамы терең әлеуметтік-экономикалық және саяси трансформация кезеңін бастан өткерді. Кеңестік биліктің орнауы, жоспарлы экономиканың енгізілуі, индустрияландыру мен ұжымдастыру саясаты ұлттық шаруашылық құрылымын түбегейлі өзгертті. Осы үдерістер өндірістік салада, ауыл шаруашылығында, көлік және инфрақұрылым жүйесінде білікті мамандарға деген сұранысты күрт арттырды. Сондықтан арнайы және кәсіби білім беру жүйесін қалыптастыру кеңестік мемлекеттің стратегиялық міндеттерінің біріне айналды.

Патшалық Ресей кезеңінде Қазақстан аумағында кәсіби білім беру мекемелерінің саны шектеулі болды, ал жергілікті халықтың техникалық және кәсіптік даярлығы төмен деңгейде қалды. Кеңес өкіметі сауатсыздықты жою, жұмысшы табын қалыптастыру және ұлттық кадрларды даярлау саясатын жүргізе отырып, кәсіби-техникалық білім беру желісін кеңейтуді мақсат етті. Еліміздің әртүрлі өңірлерінде (Верный, Семей, Зайсан, Қарқаралы, Павлодар, Өскемен, Ақмола, Орал, Түркістан т.б.) кеңестік билікке дейінгі кезеңде көптеген ауыл шаруашылығы мамандарын даярлайтын мекемелер ашылды. Бұл мектептердің барлығына ортақ ерекшелік – оқушыларға кәсіби-техникалық білім, білік және дағдылардың белгілі бір көлемін беруі болды. Мәселен, ауыл шаруашылық мектептерінде балалар екі сыныптық училище деңгейінде жалпы білімдік даярлық алып, сонымен қатар ауыл шаруашылығы саласы бойынша кәсіби біліммен қаруланды. Халық шаруашылығының ерекшеліктеріне байланысты оқытуда мал шаруашылығы мен егіншілік сияқты арнайы пәндерге басымдық берілді. Бұдан бөлек, оқушылар ауыл шаруашылық машиналарын жөндеу және құрастыру жұмыстарын

орындауға мүмкіндік беретін көлемде ұсталық-слесарлық және ағаш ұсталығы-көрікшілік істері бойынша практикалық машықтар мен дағдыларды меңгерді.

1901-1917 жылдар аралығында Қазақстан аумағында жаңа ауыл шаруашылық мектептері ашылған жоқ. Патша әкімшілігі ауыл шаруашылығы бағытындағы кәсіби білім беруді дамыту қажеттігін тек сөз жүзінде қолдап, іс жүзінде жаңа оқу орындарын ашуға түрлі кедергілер келтірді.

Қолөнерші шәкірттерге арналған мектептерге бастауыш халық мектебін аяқтаған тұлғалар қабылданды. Қолөнер ісі халықтық білім беру жүйесіне училищелер жанынан арнайы сыныптар ашу арқылы енгізілді, бұл кәсіби даярлық жүйесін қалыптастырудың алғашқы қадамдары ретінде қарастыруға болады. Осылайша, кеңестікке дейінгі Қазақстанда арнайы кәсіби-техникалық оқу орындарына қолөнер училищелері мен қолөнерші шәкірттер мектептері жатқызылды. Олардың құрылуы капиталистік өндірістік қатынастардың дамуымен, ірі өнеркәсіп кәсіпорындарының пайда болуымен және жұмысшы табының қалыптасуымен тікелей байланысты болды [3, 24-б.].

Архив деректеріне сәйкес, 1915 жылы Қазақстан аумағында 302 оқушы білім алған 7 кәсіби-техникалық оқу орны жұмыс істеді. 1917 жылға қарай жалпы білім беретін мектептер жанынан шамамен 32 қолөнер бөлімшесі қызмет атқарды. Бұл оқу ұйымдары оқушыларды қажетті жалпы білімдік дайындықпен толық қамтамасыз ете алмады, соның салдарынан олардың түлектерінің кәсіби даярлық деңгейі төмен болды. Педагогикалық оқу орындары бұл мектептердің білікті оқытушы кадрларға деген сұранысын қанағаттандыра алмады. Соған қарамастан, қолданыста болған кәсіби-техникалық оқу орындары жанындағы қолөнер бөлімшелері кәсіби-техникалық білім беру жүйесінің бастауында тұрды. Олар кәсіби-техникалық білім берудің дамуына негіз қалап, олардың дәстүрлері мен тәжірибесі кейінгі педагогтар мен кәсіби-техникалық мектепті ұйымдастырушылар тарапынан табысты жалғастырылды және жетілдірілді.

1920-1930 жылдары Қазақстанда фабрика-зауыт училищелері (ФЗУ – Т.М.), ауыл шаруашылық мектептері, техникумдар мен қысқа мерзімді курстар ашыла бастады. Олардың басты мақсаты – өнеркәсіп, кен өндіру, теміржол, энергетика, құрылыс және аграрлық сектор үшін орта буын мамандарын жедел даярлау болды.

Оқытуды өндірістік еңбекпен байланыстыруда жастардың кәсіби машықтары мен білімдерін жүйелі әрі кезең-кезеңімен меңгеруі үшін қажетті жағдайлар жасалды. Өндірістік оқыту мектеп шеберханаларында басталып, өнеркәсіп кәсіпорындарының цехтарында аяқталды. Сабақтарды білікті инструкторлар жүргізді. Жалпы жұмысшы жастардың білім деңгейі төмен болғандықтан, ФЗУ мектептері алғашқы жылдары 2-3 сыныптық бастауыш мектепті бітірген жасөспірімдермен толтырылды. Сондықтан оқу жоспарларында көп уақыт жалпы білім беретін пәндерді оқытуға бөлінді. Білікті жұмысшы даярлауды жақсарту мақсатында 1921 жылғы ақпан айында Қазақ (Қырғыз) АКСР Халық Комиссарлары Кеңесі республикадағы кәсіби-техникалық білім беру бөлімін қайта ұйымдастырды. Жаңа құрылған Кәсіптік білім берудің бас басқармасы (Главпрофобр) кәсіби жұмысшылар даярлауды ұйымдастыруға және осы уақытқа дейін кәсіподақтар, әртүрлі ведомстволар мен ұйымдар арқылы жүргізілген барлық кәсіби білім беруді басқаруға жауапты мекеме болды [12, 85-б.]. Сол жылдары Қазақстандағы кәсіби-техникалық білім беру жүйесінің ұйымдық формалары мен кадр даярлау профилі республика экономикасының даму ерекшеліктерімен тығыз байланысты өзге спецификалық сипатқа ие болды.

1922-1923 оқу жылында жаңа ФЗУ мектептерін ұйымдастыру шаралары қабылданып, желі әлсіз дамыды: 13 мектеп жұмысшы жастардың тек 10%-ын ғана оқытты. Кейбір салаларда, мысалы, былғары өндірісінде білікті кадрлар даярлау жүргізілмеді, ал кейбір мектептер педагог кадрлары мен жабдықпен толық қамтамасыз етілмеген еді. Қазақ жастарының мектептерге аз көлемде тартылуы ұлттық жұмысшы кадрларын қалыптастыруды тежеді. Дегенмен, ФЗУ мектептері мен кәсіби-техникалық курстар арқылы жұмысшы

кадрларының қатары өсе бастады. 1925 жылы республикада өнеркәсіп пен көлікте шамамен 80 мың жұмысшы болды, олардың көбі ауыл жастары және кәсіби-техникалық мектептер мен курстар арқылы даярланған еді. Елдегі социалистік индустриализация бағыты білікті жұмысшы кадрларын кеңінен даярлауды басты міндетке айналдырды. Қазақстандағы индустриализацияның ерекшелігі – республика экономикалық жағынан артта қалып, бай табиғи ресурстар баяу игеріліп, ауыр өнеркәсіп қажетті деңгейде дамымады.

Ұлттық жұмысшы кадрларын қалыптастыруда кәсіби-техникалық оқу орындары маңызды рөл атқаруы тиіс болды. Республика индустриализациясының алғашқы жылдарында ФЗУ және сол типті мектептердің желісі біршама кеңейді. 1927 жылы мұндай мектептердің саны 21-ге жетіп, 810 оқушы білім алды. Сондай-ақ 168 оқушымен ұзақ мерзімді кәсіби-техникалық курстар жұмыс істеді, олар білікті жұмысшыларды даярлау профилі бойынша ФЗУ мектептеріне жақын болды.

ФЗУ мектептері Қарсақпай мыс балқыту зауыты, Риддер қорғасын зауыты, Қарғалы мат фабрикасы, «Эмбанефти» мұнай кәсіпорындары, Петропавл құйма-шойын және былғары зауыттары, Семей былғары зауыты, Шымкент химфармзаводы және республикадағы басқа кәсіпорындарда құрылды. Мектептерде дәнекерлеуші, металл токарлары, шеберлер, ағаш ұсталары, бұрғылаушылар, флотацияшылар, жарылғыштар, тоннель өтушілер және басқа да кәсіби білікті жұмысшылар даярланды. Бұл кәсіби-техникалық білімнің барлық формалары ұлттық білікті жұмысшы кадрларын даярлауды едәуір арттыруға септігін тигізді. 1925-1926 жылдары кәсіби-техникалық оқу орындарында оқитын қазақ жастарының үлесі 35% болса, 1926-1927 жж. – 43%, 1927-1928 жж. – 58% болды. Қазақ жастарының кәсіби-техникалық біліммен қамтылуы олардың мәдени-техникалық дамуына оң әсер етті.

Қазақстандағы жұмысшы кадрларын қалыптастыру ерекшелігі – ауыр өнеркәсіп кәсіпорындарын салу және жаңа өнеркәсіп салаларын ұйымдастыру сирек қоныстанған, көшпелі өмірден отырықшылыққа өтуші аймақтарда жүргізілді.

1930 жылдары өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы кадрларын даярлауда «Еңбек резервтері» мемлекеттік жүйесі құрылды. Ол қолөнер училищелері мен ФЗУ мектептерінің желісін қамтып, оқытудың бірыңғай мерзімдерін белгіледі. Жасөспірімдердің барлық санаты осы оқу орындарына шақырылды. Нәтижесінде кәсіби-техникалық мектептер мен курстар желісін кеңейту, білікті жұмысшылар мен халыққа қажетті мамандықтар бойынша жұмысшыларды даярлау іс-шаралары жүзеге асырылды. Сол кезде қазақ жастарын даярлауға ерекше көңіл бөлінді: мектептерде қазақ оқушыларының үлесі кемінде 75%, курстарда – 80% болу керек деп белгіленді. ФЗУ мектептеріне түсуге қажетті білім деңгейі жоқ қазақ және басқа жергілікті ұлт өкілдері үшін арнайы даярлық курстары ұйымдастырылды.

Республикада кәсіби-техникалық оқу орындарының рөлі артты. 1930 жылдың соңына қарай Қазақстанда ФЗУ мектептерінің саны 16-ға жетіп, онда 1 100 оқушы білім алды, ал 1932 жылдың соңына қарай 54 мектепте 9 067 адам оқыды. Ауыр өнеркәсіп саласында ФЗУ мектептерінің саны 1930 жылы 8-ден 1934 жылы 15-ке өсті. Арнайы назар көмір, мұнай, металлургия және тау-кен өнеркәсібі үшін білікті жұмысшылар даярлауға аударылды.

Қазақстандағы жаңа көмірлік база құрылысы барысында Қарағандыда әртүрлі кәсіби-техникалық оқу орындары ашылды: 320 оқушыға арналған тау-кен училищесі, 3 856 оқушы оқитын тау-кен оқу-өндірістік комбинаты, олардың ішінде 2818 қазақ болды. Кәсіби-техникалық білім беру жүйесінде қазақ оқушыларының үлесі жоғары болды.

Республикадағы өндірісте қазақ халқының мыңдаған адамын қысқа мерзімде өнеркәсіптік еңбекке баулу үшін жұмысшыларды өндірісте оқыту маңызды рөл атқарды. Ірі мысал ретінде Түркістан-Сібір темір жолын салуды айтуға болады, онда шамамен 40 мың адам жұмыс істеді, олардың басым көпшілігі ауылдардан келген қазақтар болды. Осы кадрларды даярлау үшін аға жұмысшылар, кондукторлар және түрлі техникалық мамандар даярлайтын кең желі курстары ұйымдастырылды, Семей және Алматы қалаларында екі құрылыс мектебі ашылды. Осылайша,

кәсіби-техникалық білім беру жүйесі мен жұмысшыларды даярлау іс-шаралары Қазақстанда жұмысшы тобын қалыптастыруда ірі ұйымдастырушылық факторға айналды.

1933 жылғы қыркүйекте ФЗУ мектептері туралы арнайы қаулы қабылданып, олардың жұмысын елдегі индустриализация қарқынына сәйкес қайта құру қажеттігін таныды. Бұл мектептерді жетілдірілген кәсіби оқу орындарына айналдырып, жеті жылдық білім алған жастардан білікті жұмысшылар даярланды. Дайындау мерзімі 6 айдан 1 жылға дейін қысқартылды. Оқу уақыттарының 80%-ы өндірістік оқытуға, тек 20%-ы кәсіби пәндердің теориясына берілді. Негізгі назар кәсіби дағдыларды меңгеруге аударылды. Барлық жалпы білім беру, техникалық және саяси дайындық сабақтан тыс жұмыстарға көшірілді. Жастар өздерінің біліктілігін өндірісте жетілдіруі тиіс болды. ФЗУ бітірген жас жұмысшылар өз мамандығы бойынша кемінде үш жыл өндірісте жұмыс істеуі міндеттелді. 1933 жылдың соңына қарай Қазақстандағы ФЗУ мектептерінің саны 94-ке жетіп, онда 17 270 жас оқыды, олардың 35%-ын қазақтар құрады.

Екінші бесжылдық (1933-1937) кезеңінде Қазақстан түсті металлургия аймағына, шығыста қуатты көмір базасына, ірі мұнай өндіру аймағына айналды. Энергетика және химия өнеркәсібі қарқынды дамыды, теміржолық металлургия негіздері қаланды. Бұрынғы көшпелі шаруашылыққа негізделген ауыл шаруашылығын социалистік қайта құру аяқталды.

1941 жылдың күзінде және 1942 жылдың жазында елдің батыс аймақтарындағы көптеген ремесленниче училищелері, теміржол училищелері және ФЗУ мектептері шығысқа эвакуацияланды. Қазақ КСР-ге 13 қолөнер училищесі және 8 ФЗУ мектебі, барлығы 3 500 оқушымен көшірілді. Соғыс жылдары халық шаруашылығында білікті жұмысшы кадрларының қажеттілігіне байланысты еңбек резервтері жүйесіндегі оқу орындарының желісі елеулі өзгерістерге ұшырады. Училищелер саны 1941 жылы 12-ден 1945 жылы 31-ге, ал ФЗУ мектептері 23-тен 53-ке өсті. Алайда, 1945 жылдың соңында оқу орындарының желісі 84-тен 70-ке қысқарды. Соғыс жылдары республикада жыл сайын орта есеппен 26 530 адам оқыды. Бес жыл ішінде 110 560 адам шақыруға жатса, іс жүзінде училищелер мен ФЗУ мектептеріне ерікті түрде 114 388 адам қабылданды.

Соғыстан кейінгі бесжылдықта Қазақстандағы еңбек резервтері оқу орындары негізінен халық шаруашылығының жетекші салалары – көмір, металлургия, мұнай, кеме жасау, станок жасау, химия, жеңіл өнеркәсіп, ауыр өнеркәсіп кәсіпорындарын салу, теміржол және су көлігі үшін 120 мың білікті жұмысшы даярлады. Бұл республикадағы халық шаруашылығының табысты дамуына мүмкіндік берді. Өндірістің техникалық жарақтандырылу деңгейіндегі сапалық өзгерістер жаңа білікті жұмысшы кадрларын даярлауды одан әрі жетілдіруді қажет етті.

Жалпы алғанда, 1917–1941 жылдар аралығындағы Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің қалыптасуы әлеуметтік сұраныс, мемлекеттік саясат және аймақтық ерекшеліктердің өзара ықпалдастығы негізінде жүзеге асты.

Бүгінде ұлттық тарихи сананы қалыптастыру, білім мазмұнын жаңғырту және оқушылардың функционалдық құзыреттіліктерін дамыту Қазақстандағы білім беру саясатының басым бағыттарының бірі. Осы тұрғыдан алғанда, мектепте Қазақстан тарихы пәнінде оқушыларға тарихи үдерістерді тек хронологиялық тұрғыдан меңгерту емес, олардың әлеуметтік, экономикалық және мәдени салдарларын кешенді талдату маңызды. Әсіресе, XX ғасырдың бірінші жартысында қалыптасқан арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің тарихын өңірлік деңгейде (Оңтүстік Қазақстан облысы мысалында) оқыту оқушылардың тарихи ойлауын тереңдетіп, білім мен қоғам дамуы арасындағы өзара байланысты түсінуге мүмкіндік береді.

XX ғасырдың 20-40 жылдары халыққа білім беру жүйесі түбегейлі қайта құрылып, жаппай сауаттандыру, кәсіби кадрлар даярлау, өндірістік оқыту жүйесін енгізу мемлекеттік саясаттың стратегиялық басымдығына айналды. Бұл үдерістер Оңтүстік Қазақстан өңірінде де айқын байқалып, ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіп салаларына қажетті мамандарды даярлайтын арнайы оқу орындарының желісі қалыптасты. Аталған тәжірибені мектепте оқыту

оқушылардың елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының тарихи негіздерін ұғынуына ықпал етеді. Сонымен қатар, мектептегі Қазақстан тарихы оқулықтарында арнайы және кәсіби білім беру мәселелері көбінесе жалпылама сипатта қарастырылып, өңірлік ерекшеліктер жеткілікті деңгейде ашылмаған. Бұл оқушылардың тарихи білімін өмірлік тәжірибемен, туған өлке тарихымен байланыстыру мүмкіндігін шектейді. Өңірлік деректерді оқу үдерісіне енгізу оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуға, тарихи дерекпен жұмыс істеу мәдениетін қалыптастыруға және сыни ойлау қабілетін арттыруға мүмкіндік береді. Осы тұста, оқытудың құзыреттілікке негізделген, тұлғаға бағытталған және зерттеушілік тәсілдерін кеңінен енгізудің қажеттілігі басым. Алайда, тарихи мазмұнды осындай педагогикалық технологиялармен кіріктірудің нақты әдістемелік үлгілері жеткіліксіз. Әсіресе, арнайы және кәсіби білім беру тарихын оқытуда қолданылатын тиімді әдістер, тапсырмалар жүйесі мен бағалау құралдары ғылыми тұрғыдан жүйеленбеген.

Қазіргі кезеңдегі ғылыми ізденістерде аймақтық білім беру тарихын микро-деңгейде зерттеу қажеттілігі артып отыр. Осыған байланысты Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің қалыптасуын мектепте Қазақстан тарихы пәнінде оқытудың тарихи-әдістемелік негіздерін айқындау, мазмұнды іріктеу ұстанымдарын белгілеу және тиімді педагогикалық модельдерді ұсыну өзекті ғылыми-практикалық міндет болып табылады. Зерттеу нәтижелері мектептегі тарихи білім сапасын арттыруға, оқушылардың ұлттық құндылықтарға негізделген дүниетанымын қалыптастыруға және өңірлік компонентті білім мазмұнына жүйелі енгізуге ықпал етеді.

Мектептегі Қазақстан тарихы оқулықтарына жүргізілген талдау барысында 2019 жылы жарық көрген Қ. Өскенбаев пен З. Қабылдиновтың авторлығымен дайындалған 9-сыныпқа арналған оқулықтар салыстырмалы талдау нысаны ретінде алынды. Оқулықтардың мазмұны мен құрылымы, тарихи материалды ұсыну тәсілдері және әдістемелік аппараты жүйелі түрде қарастырылды.

Қ.Өскенбаевтың авторлығымен жарық көрген оқулықтың §41-42-тақырыптарында «Қазақстандағы халық ағарту ісі» [13, 151-б.] мәселесі қарастырылып, біздің зерттеу нысанымыз аясында тек қысқаша сипаттама ғана беріледі. Аталған бөлімде кеңестік биліктің алғашқы жылдарындағы халық ағарту ісінің жалпы бағыттары, сауатсыздықты жою науқаны және мектеп жүйесінің қалыптасу үдерісі қамтылады. Ал З.Қабылдиновтың авторлығымен дайындалған оқулықтың §23-24 «XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы білім беру жүйесі мен ғылым» тақырыбында республикада мамандар даярлау ісіндегі 24 техникумның қызметі жөнінде нақты деректер беріліп, халық шаруашылығын білікті мамандармен қамтамасыз етудегі рөлі айқындалады [14, 104-б.]. Дегенмен, бұл мәліметтер жалпы республикалық деңгейде беріліп, Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің қалыптасу ерекшеліктері жекелей талданбайды. Осы ретте Оңтүстік Қазақстан өңірі деңгейінде тарих оқулығына арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің дамуына қатысты тапсырмалар ұсынылады. Бұл ұсынылған тапсырмалар оқушылардың зерттеушілік, дерекпен жұмыс және салыстыру дағдыларын арттыруға көмектеседі.

Біз ұсынған тапсырмалар «Білім картасы», «Тарихи құжат», «Mind-map» және «БФЕ кестесі» деп аталады. Тапсырмалар блум таксономиясын негізге ала отырып, сабақтың құрылымына сәйкес әртүрлі кезеңде қолданылады. «Тарихи құжат» пен «Mind-map» тапсырмалары ақпаратты игеру кезеңінде, «Білім картасы» сабақты бекіту кезеңінде ал «БФЕ кестесі» қорытынды кезеңде тиімді жүзеге асады [15, 82-б.].

1-кесте. Тапсырмалар жүйесінің құрылымы мен түрлері

№	Тапсырма атауы	Мақсаты	Оқулықтағы тақырып	Қолдану барысы
1	«Білім картасы»	Аймақтағы оқу орындарының орналасуын және даму динамикасын анықтау	§41-42 Қазақстандағы халық ағарту ісі. Оқулық: Өскенбаев Қ. Қазақстан тарихы. 9-сынып. Алматы: Мектеп, 2019. 240 б.	Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі алғашқы техникумдар мен кәсіби мектептер бойынша ақпаратты толтырады.
2	«Тарихи құжат»	Тарихи деректерді талдау дағдыларын қалыптастыру	§23-24 «XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы білім беру жүйесі мен ғылым». Оқулық: Кабылдинов З. Қазақстан тарихы. 9(8)-сынып. Алматы: Атамұра, 2019. 192 б.	Мұғалім қысқартылған архив құжатының үзіндісін таратады. Оқушылар: - мәтіннен негізгі ақпаратты табады; - көтерілген мәселені анықтайды; - құжаттың аймақ дамуына ықпалын ауызша сипаттайды.
4	«БФЕ кестесі»	Рефлексия жасау және білімді бекіту.	§23-24 «XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы білім беру жүйесі мен ғылым». Оқулық: Кабылдинов З. Қазақстан тарихы. 9(8)-сынып. Алматы: Атамұра, 2019. 192 б.	Оқушылар: - сабақ басында не білетінін жазады; - сабақ соңында қандай жаңа дерек алғанын белгілейді; - өңірлік ерекшелікті тұжырымдайды.

Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі арнайы және кәсіби білім беру тарихын мектеп пәні аясында оқытуда зерттеу тапсырмалары оқушылардың зерттеушілік, салыстырмалы және аналитикалық дағдыларын дамытуға бағытталған. Жоғарыда ұсынылған тапсырмалар – «Білім картасы», «Тарихи құжат», «БФЕ кестесі» – әрқайсысы оқыту процесінде нақты мақсатты көздейді және әртүрлі когнитивтік деңгейлерге сәйкес келеді. Бұл тәсіл Қазақстан тарихы сабағында өңірлік компонентті тиімді енгізуге мүмкіндік береді, оқушылардың тарихи санасын қалыптастырады, білім мазмұнын өмірлік тәжірибемен байланыстыруға ықпал етеді және тарихи процестердің қазіргі қоғам дамуына әсерін түсінуге жағдай жасайды. Сонымен қатар, тапсырмалар жүйесі оқушылардың когнитивтік деңгейіне сәйкес ұйымдастырылған және зерттеушілік бағыттағы оқыту әдістемесін жүзеге асыруда әдістемелік негіз ретінде қолдануға толық сәйкес келеді. Сонымен қатар, ұсынылған әдістемелік тәсіл Қазақстан тарихы сабағында өңірлік компонентті тиімді енгізуге мүмкіндік береді. Бұл оқушылардың тарихи санасын қалыптастырады, білім беру мазмұнын өмірлік тәжірибемен байланыстыруға ықпал етеді және тарихи процестердің қазіргі қоғам дамуына әсерін түсінуге жағдай жасайды. Жалпы, аталған тапсырмалар жүйесі 9-сынып оқушыларының деңгейіне сәйкес құрастырылған және оқу процесін зерттеушілік бағытта ұйымдастыруға толық сәйкес келеді. Бұл тәсіл Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі арнайы және кәсіби білім беру тарихын мектеп бағдарламасына енгізуде әдістемелік негіз ретінде қолдануға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Зерттеу барысында 1917-1941 жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстан өңірінде арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуы жан-жақты талданды. Қазақстандағы кәсіби-техникалық білім беру жүйесі әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени факторлардың ықпалымен дамығанын анықтадық. Кеңестік биліктің алғашқы жылдарында индустриализация мен ұжымдастыру саясаты, еңбек ресурстарын даярлау қажеттілігі кәсіби-техникалық білім беру желісін кеңейтуге, ұлттық кадрларды дайындауға және жұмысшы құрамын қалыптастыруға негіз болды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, 1920-1930 жылдары фабрика-зауыт училищелері, ауыл шаруашылық мектептері, техникумдар және қысқа мерзімді курстар республиканың экономикалық және әлеуметтік сұраныстарын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарды. Оқу жоспарлары мен бағдарламалары өндірістік еңбекпен тығыз байланыста болды, бұл кадрлар даярлаудың тиімділігін арттырды. ФЗУ мектептері мен кәсіби-техникалық курстар арқылы ұлттық жұмысшы кадрларының саны едәуір көбейіп, қазақ жастарының кәсіби дағдылармен қамтылуы артты.

Тарихи зерттеулер (К.Е. Бендриков, К.К. Борибеков, Г.М. Храпченков, М. Буттино және басқалар) көрсеткендей, өңірде кәсіби-техникалық білім беру желісінің дамуы тек республикалық саясатқа тәуелді болмаған, сонымен қатар жергілікті экономикалық және мәдени жағдайларға бейімделген. Мақалада ұсынылған тарихи-әдістемелік талдау білім мазмұнын жаңғырту және оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамыту тұрғысынан практикалық маңызға ие.

Оқушылардың зерттеушілік, салыстырмалы және аналитикалық дағдыларын дамытуда «Білім картасы», «Тарихи құжат», «БФЕ кестесі» секілді тапсырмалар оқу процесінде ақпаратты игеру, жүйелеу, рефлексия жасау және қорытындылау кезеңдерінде тиімді қолданылады.

Мақаланың ғылыми жаңалығы Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі арнайы және кәсіби білім беру жүйесінің тарихи қалыптасуын кешенді талдау арқылы аймақтық ерекшеліктерді нақтылау және мектептегі Қазақстан тарихы пәніне педагогикалық әдістемелік ұсыныстар енгізу болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хакан А., Рсымбетова Л., Хазретәліқызы Р. Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі отарлық білім беру жүйесінің тарихи аспектілері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3(125). – Б. 289-301.
2. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы). – М.: Изд-во Акад. Пед. Наук РСФСР, 1960. – 509 с.
3. Профессиональное образование Казахстана: опыт и перспективы / К.К. Борибеков, А.К. Кусаинов, Н.А. Шамельханова. – Алматы: Rond&A, 2011. – 240 с
4. Храпченков Г.М., Храпченков В.Г. История школы и педагогической мысли Казахстана / Под общ. ред. Г.М. Храпченкова. – Алматы: Университет «Кайнар», 1998. – 168 с.
5. Буттино М. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР / Перевод с итальянского Н. Охотина. – М.: Звенья, 2007. – 446 с.
6. Центральная Азия в составе Российской империи / отв. ред.: С.Н. Абашинов, Д.Ю. Арапов, Н.Е. Бекмаханова. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 451 с.
7. История образования в Казахстане в архивных источниках (20-30 годы XX века): сб. док. / сост.: А.Т. Каипбаева, О.Х. Мухатова, С.М. Борбасов, А.М. Абикей, К.Ә. Тулентаева, З.Б. Байжуманова. – Алматы: ИП «Мадияр», 2022. – 621 с.
8. Культурное строительство в Казахстане (1933 – июнь 1941 гг.): Сб. док. и матер. – Алма-Ата: Казахстан, 1985. – 283 с.
9. Жолсейтова М. Қазақстандағы халық ағарту ісінің қалыптасуы мен даму тарихы (XIX ғасырдың II жартысы – XX ғасырдың бас кезі): монография. – Түркістан: Тұран, 2022. – 172 б.
10. Байдалиев Д.Д. Әулиеата өңіріндегі оқу-ағарту жүйесі: тарихы мен тағылымы: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2024. – 256 б.
11. Шотбакова Л.К., Смагулова Г.М., Тулеуова Б.Т., Бейсенбекова Н.А. Развитие народного образования в Каркаралинском районе в 20–30-е годы XX века: успехи, проблемы, перспективы // Вестник Карагандинского университета, серия «История. Философия». – 2023. – № 3(111). – С. 129-139.
12. Захаровский Л.В. Советская модель профессионально-технического образования: актуализация опыта в современных условиях. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2015. – 104 с.

13. Өскембаев Қ. Қазақстан тарихы. Оқулық. – Алматы: Мектеп, 2019. – 241 б.
14. Кабульдинов З. Қазақстан тарихы (XX ғасырдың басынан Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғанға дейін). – Алматы: Атамұра, 2019. – 192 б.
15. Запасникова Е.Н. Применение игровых технологий при изучении предмета история // Вестник науки и образования. – 2017. – №12(36). Т. 1. – С. 81-83.

References:

1. Hakan A., Rsymbetova L., Hazretalikyzy R. Ontystik Kazakhstan onirindegi otarlyk bilim beru zhuiesinin tarihi aspektileri [Historical aspects of the colonial education system in the South Kazakhstan region] Yasau universitetinin habarshysy. 2022. №3(125). B. 289-301. [in Kazakh]
2. Bendrikov K.E. Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1865-1924 gody) [Essays on the history of public education in Turkestan (1865-1924)]. M., 1960. 509 s. [in Russian]
3. Professional'noe obrazovanie Kazakhstana: opyt i perspektivy [Professional education in Kazakhstan: experience and prospects] / K.K. Boribekov, A.K. Kusainov, N.A. Shamelhanova. Almaty, 2011. 240 s. [in Russian]
4. Hrapchenkov G.M., Hrapchenkov V.G. Istoriya shkoly i pedagogicheskoy mysli Kazahstana [The history of schools and pedagogical thought in Kazakhstan] / Pod obshch. red. G.M. Hrapchenkova. Almaty, 1998. 168 s. [in Russian]
5. Buttino M. Revolyuciya naoborot. Srednyaya Aziya mezhdru padeniem carskoi imperii i obrazovaniem SSSR [The revolution is on the contrary. Central Asia between the fall of the Tsarist Empire and the formation of the USSR] / Perevod s ital'yanskogo N. Ohotina. M., 2007. 446 s. [in Russian]
6. Central'naya Aziya v sostave Rossiiskoi imperii [Central Asia as part of the Russian Empire] / otv. red.: S.N. Abashin, D.Yu. Arapov, N.E. Bekmahanova. M., 2008. 451 s. [in Russian]
7. Istoriya obrazovaniya v Kazakhstane v arhivnykh istochnikakh (20-30 gody XX veka): sb. Dok [The history of education in Kazakhstan in archival sources (20-30 years of the twentieth century) sost.: A.T. Kaipbaeva, O.H. Muhatova, S.M. Borbasov, A.M. Abikei, K.A. Tulentaeva, Z.B. Baizhumanova. Almaty, 2022. 621 s. [in Russian]
8. Kul'turnoe stroitel'stvo v Kazahstane (1933-1941 gg.) [Cultural construction in Kazakhstan (1933 – June 1941)] Alma-Ata, 1985. 283 s. [in Russian]
9. Zholseitova M. Kazakhstandagy halyk agartu isinin kalyptasuy men damu tarihy (XIX gasyrdyn II zhartyysy – XX gasyrdyn bas kezi) [The history of the formation and development of public education in Kazakhstan (II half of the XIX – early XX centuries)]. Turkistan, 2022. 172 b. [in Kazakh]
10. Baidaliev D.D. Aulieata onirindegi oku-agartu zhuiesi: tarihy men tagylymy [Educational system in the aulieata region: history and lessons]. Almaty, 2024. 256 b. [in Kazakh]
11. Shotbakova L.K., Smagulova G.M., Tuleuova B.T., Beisenbekova N.A. Razvitie narodnogo obrazovaniya v Karkaralinskoy raione v 20–30-e gody XX veka: uspekhi, problemy, perspektivy [The development of public education in the Karkaralinsky district in the 20-30s of the XX century: successes, problems, prospects] // Vestnik Karagandinskogo universiteta, seriya «Istoriya. Filosofiya». 2023. №3(111). S. 129-139. [in Russian]
12. Zaharovskiy L.V. Sovetskaya model professionalno-tekhnicheskogo obrazovaniya: aktualizatsiya opyta v sovremennykh usloviyakh [The Soviet model of vocational education: updating experience in modern]. Ekaterinburg, 2015. 104 s. [in Russian]
13. Oskembaev K. Kazakhstan tarihy [History of Kazakhstan. The textbook]. Almaty, 2019. 241 b. [in Kazakh]
14. Kabul'dinov Z. Kazakhstan tarihy [History of Kazakhstan. The textbook]. Almaty, 2019. 192 b. [in Kazakh]
15. Zapasnikova E.N. Primenenie igrovyykh tekhnologii pri izuchenii predmeta istoriya [The use of gaming technologies in the study of the subject of history], Vestnik nauki i obrazovaniya. 2017. №12(36). S. 81-83. [in Russian]

ГТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC 93(374).07

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.016>

К.Б. Мухаметкалиева¹, Б.Ж. Амантаева², Р.Д. Ахметова³

¹Phd докторант, Шәкәрім университеті, Қазақстан, Семей
E-mail: karlyga.m@mail.ru

²тарих ғылымдарының докторы, профессор, Шәкәрім университеті, Қазақстан, Семей
E-mail: batantaeva@mail.ru

³тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Шәкәрім университеті, Қазақстан, Семей
E-mail: r.d.akhmetova@mail.ru

1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ СЕМЕЙ ӨНІРІНДЕГІ АҒАРТУ ІСІ МЕН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ОҚЫТУДА ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа

Мақалада интерактивті оқыту әдісі мен цифрлық құралдарды қолдануға негізделген зерттеу тақырыбы бойынша семинар сабағын өткізу әдістемесі қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесінің талаптарына сай бейімделген оқу сабағының құрылымы мен мазмұнын көрсететін дидактикалық материал келтіріледі. Семинарды өткізу алгоритмі білім алушылардың өңірлік тарихи ахуалды талдауға және олардың танымдық қызметін жетілдіруге алғышарт болатын іскерлік ойын логикасы мен проблемалық-зерттеу тәсілі негізінде құрылады. Мақалада оқу іс-әрекетінің әртүрлі түрлерін қамтитын семинар сабақтың құрылымы сипатталған: тақырыпқа көрнекі таныстыру ретінде архивтік фотосуреттер мен бейне-материалдарды назарға ұсыну, «миға шабуыл» және «Аквариум» форматындағы пікірталастар, зерттеушілік мазмұндағы тапсырмаларды топтық орындау, викториналар мен рөлдік ойындар өткізу. Сабақтың әр элементі білім алушылардың дереккөздерді сыни ойлауын қалыптастыруға, тарихи фактілерді түсіндіруге және өз көзқарастарын дәлелдеуге бағытталған.

Мақалада оқу іс-әрекетін тиімді ұйымдастыруға ғана емес, сондай-ақ цифрлық сауаттылықты, топтық жұмыс және коммуникация дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін «Learningapps.org», «Kahoot» және «Padlet» сандық құралдар сабақтың барысына онтайлы кіріктіріледі. Авторлар интерактивті платформаларды пайдалану оқытушының оқу процесін ұйымдастырудағы мүмкіндіктерін арттырып, білім алушылардың оқу үдерісіне ынтасын күшейтетіндігін сөз етеді. Семинар сабақтың бұл үлгісін тек өңірлік білім беру тарихын оқыту аясында ғана емес, сонымен қатар дереккөздермен жұмыс істеу, зерттеушілік әдісті қолдану және сыни ойлауды дамыту маңызды саналатын өзге де гуманитарлық пәндерге бейімдеуге болады.

Кілтті сөздер: интерактивті әдіс, оқу-ағарту тарихы, 1920-жылдардағы білім беру жүйесі, семинар сабағы, проблемалық-зерттеу тәсілі, сыни ойлау, сандық платформалар, тарихты оқыту әдістемесі, «миға шабуыл», іскерлік ойын.

К.Б. Мухаметкалиева¹*, Б.Ж. Атантаева², Р.Д. Ахметова³

¹Phd докторант, университет имени Шакарима, Казахстан, Семей

E-mail: karlyga.m@mail.ru

²доктор исторических наук, профессор, университет имени Шакарима, Казахстан, Семей

E-mail: batantaeva@mail.ru

³кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Университет имени Шакарима, Казахстан, Семей

E-mail: r.d.akhmetova@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИСТОРИИ ПРОСВЕЩЕНИЯ И ОБРАЗОВАНИЯ В СЕМИПАЛАТИНСКОМ РЕГИОНЕ В 1920-е ГОДЫ

Аннотация

В статье рассматривается методика проведения семинарского занятия по исследовательской теме, основанного на применении интерактивных методов обучения и цифровых инструментов. Описаны примеры дидактических материалов, соответствующих современным образовательным стандартам. Алгоритм проведения семинара выстраивается на основе логики деловой игры и проблемно-исследовательского подхода, что создаёт предпосылки для анализа обучающимися региональной исторической ситуации и совершенствования их познавательной деятельности. В статье описана структура семинарского занятия, включающая различные виды учебной деятельности: представление архивных фотографий и видеоматериалов в качестве наглядного введения в тему, дискуссии в формате «мозгового штурма» и «Аквариума», выполнение в группах исследовательских заданий, проведение викторин и ролевых игр. Каждый элемент занятия направлен на формирование у обучающихся навыков критического мышления при работе с источниками, объяснение исторических фактов и аргументацию собственной позиции.

В статье подчёркивается, что в ход занятия органично интегрированы цифровые инструменты «Learningapps.org», «Kahoot» и «Padlet», которые способствуют не только эффективной организации учебной деятельности, но и формированию цифровой грамотности, навыков групповой работы и коммуникации. Авторами отмечается, что использование интерактивных платформ расширяет возможности преподавателя в организации учебного процесса и повышает мотивацию обучающихся к активному участию в нём. Предлагаемую модель семинарского занятия можно адаптировать не только в рамках преподавания региональной истории образования, но и в других гуманитарных дисциплинах, где важным считается работа с источниками, применение исследовательского метода и развитие критического мышления.

Ключевые слова: интерактивный метод, история просвещения, система образования 1920-х годов, семинарское занятие, проблемно-исследовательский подход, критическое мышление, цифровые платформы, методика преподавания истории, «мозговой штурм», деловая игра.

K.B. Mukhametkaliyeva¹*, B.Zh. Atantayeva², R.D. Akhmetova³

¹Ph.D student, Shakarim University, Kazakhstan, Semey

E-mail: karlyga.m@mail.ru

²Doctor of Historical Sciences, Professor, Shakarim University, Kazakhstan, Semey

E-mail: batantaeva@mail.ru

³Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Shakarim University, Kazakhstan, Semey,

E-mail: r.d.akhmetova@mail.ru

THE APPLICATION OF INTERACTIVE APPROACHES IN TEACHING THE HISTORY OF EDUCATION AND ENLIGHTENMENT IN THE SEMIPALATINSK REGION IN THE 1920 s

Abstract

This article explores a methodology for conducting seminar sessions on a research-oriented topic, emphasizing the integration of interactive teaching methods and digital tools. It presents examples of didactic materials aligned with contemporary educational standards. The seminar design is structured around the logic of business games and a problem-based research approach, creating conditions for students to analyze regional historical contexts and enhance their cognitive activity. The article outlines the structure of the seminar, which incorporates a variety of learning activities, including the use of archival photographs and video materials as visual introductions to the topic, discussions in the formats of “brainstorming” and “fishbowl,” group work on research tasks, quizzes, and role-playing exercises. Each component of the session is aimed at fostering students’ critical thinking skills in working with sources, interpreting historical facts, and substantiating their own perspectives.

Furthermore, the study highlights the seamless integration of digital platforms such as *Learningapps.org*, *Kahoot*, and *Padlet* into the learning process. These tools not only ensure the effective organization of educational activities but also contribute to the development of digital literacy, teamwork, and communication skills. The authors argue that the use of interactive platforms expands the instructor’s pedagogical capabilities while simultaneously enhancing student motivation and engagement. The proposed seminar model can be adapted not only for teaching the regional history of education but also for other disciplines in the humanities where working with sources, employing research methods, and cultivating critical thinking are of primary importance.

Keywords: interactive method, history of education, education system of the 1920s, seminar session, problem-based research approach, critical thinking, digital platforms, history teaching methodology, «brainstorming», business game.

Қысқашы. Қазіргі таңда білім беру жүйесі оқыту мазмұнын жетілдіруге және оқыту әдістері мен құралдарының біртұтастығын қамтамасыз етуге ықпал ететін жаңа педагогикалық технологияларды енгізуді талап етеді. Бұл бүгінгі қоғамда жылдам қарқынмен өрбіп жатқан ауқымды саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістердің нәтижесінде туындаған объективті қажеттілік деп түсінеміз. Сондықтан, білім беру жүйесі бейімделгіш құрылым ретінде осы өзгерістерге, жаңашылдыққа сай әрі икемді дамуы тиіс. Оқу-ағарту саласында туындаған қиындықтарға жауап ретінде оқыту тәсілдері де уақыттың ағымымен қайта жаңғырып, қалыптасып келеді. Мәселен, бүгінгі күні дәстүрлі білім беру жеткіліксіз – білім алушылардың сыни тұрғыдан ойлау, жеке шешім қабылдау, топта өзара әрекеттесу және өз бетінше білім алуы үшін жауапкершілік алу қабілеттерін қалыптастыру қажеттілігі туындайды. Сол себепті, тікелей тұлғаға және іс-әрекетке бағытталған оқыту формаларының да өзектілігі де күн санап артып келеді. Бұл бағытта, білім беру жүйесіндегі ең тиімді құралдардың бірі-оқытудың интерактивті әдістері болып табылады.

Ғылыми әдебиет көздерінде «интерактивті оқыту» термині оқытушының, білім алушылардың және оқу материалының өзара әрекеттесу арқылы білім алушыларды оқыту үрдісіне белсенді баулуға бағытталған әдістер жүйесі ретінде түсіндіріледі [1]. Білім берудегі интерактивтілік – бұл оқу үдерісін тек білім алумен шектелмей, оны терең ой елегінен өткізу, рефлексия жасау және жеке пікір қалыптастыру кеңістігіне айналдыруды көздейтін оқыту формасы. Интерактивті оқыту субъективтілік, ынтымақтастық және диалог принциптеріне негізделеді. Сондай-ақ, интерактивті әдістер білім алушыларда когнитивті белсенділікті жетілдіріп қана қоймай, сонымен бірге ортақ ұжымдық талқылау мәдениетін, өзгелердің пікіріне құрметпен қарауды, оқиғалар арасындағы логикалық байланыстарды құру қабілетін қалыптастырады. Мұның барлығы жылдам қарқынмен өзгеріп келе жатқан әлеуметтік-мәдени орта пен мамандарды даярлау сапасына қойылатын талаптардың артуы жағдайында бұл әдістің өзектілігін арттыра түсуде.

Бірқатар педагогика саласындағы зерттеулерге сәйкес (В.А. Сластенин, В.П. Каширин, Е.А. Карпенко, Е.С. Полат және т. б.) интерактивтілік - оқытудың репродуктивті моделінен сындарлы оқыту модельіне көшуге мүмкіндік туғызады, мұнда білім алушы белсенді қатысушы болса, оқытушы — оқу іс-әрекетін ұйымдастырушы және фасилитатор рөлін атқарады [2,3]. Мұндай модель Қазақстан тарихы пәнін қоса есепке алғанда, қоғамдық-гуманитарлық пәндерді оқыту үшін де ерекше өзекті, себебі, бұл тұста фактілерді білу ғана емес, сонымен қатар талдамалық, интерпретациялық және пікірталас дағдыларын дамыту қажеттілігі де ескеріледі.

Әдістемелік тұрғыдан алғанда, интерактивті оқыту – тікелей іс-әрекетке бағытталған көзқарасқа және жүйелілікке (Н.В. Бордовская), сондай-ақ проблемалық және контекстік оқыту қағидаларына негізделген (Дж.Пиаже, Дж.Брунер) [4,5,6]. Бұл тәсілдер нақты іс-әрекетке, берілген тапсырмаларды шешу жолдары мен оқиғаларды модельдеу арқылы оқытуға айрықша мән бергендіктен, интерактивті оқыту тәсілдері тарихи процестерді тереңірек ұғынуға бағытталған семинар сабақтарда ерекше маңызға ие.

Оқыту процесінде интерактивті әдістер зерттеу тапсырмаларын, материалды проблемалық ұсынуды, кластерлік плакаттарды, пікірталастарды, топтық жұмысты, сыни ойлау элементтерін, викториналарды, рөлдік ойындарды, сондай-ақ тест негізіндегі тапсырмаларды, талдау мен интерпретацияны қолдануда кеңінен көрініс табады. Бұл әдісте мультимедиялық оқу құралдарды: слайдтарды, бейнематериалдарды, тарихи аудио фрагменттерді қолдану өте маңызды. Аталған тәсілдер білім алушының оқуға деген ынтасын арттырып қана қоймай, аналитикалық, коммуникативті және интерпретациялық дағдыларын қалыптастыруына мүмкіндік береді.

Осылайша, зерттеу жұмысының өзектілігі отандық және өңірлік тарихты зерделеу процесінде білім алушылардың сыни ойлауға, тарихи дереккөздерді талдау дағдыларын дамытуға, шығармашылық және зияткерлік әлеуетін арттыруға ықпал ететін интерактивті тәсілдер мен технологияларды қолдану есебінен оқу процесінің тиімділігін арттыру қажеттілігімен айқындалады. Зерттеу жұмысының мақсаты - «1920-шы жылдардағы Семей облысындағы білім беру жүйесі мен оқу-ағарту ісінің тарихы» тақырыбында семинар сабақтарын ұйымдастыру және сабақ барысында оқытудың интерактивті әдістерін практикалық қолдануға бағытталған дидактикалық материалды әзірлеу болып табылады. Берілген мақсаттан зерттеу жұмысының келесі міндеттері туындайды:

- интерактивті өзара әрекеттесу элементтері бар семинар сабағының дидактикалық жоспарын ұсыну;
- білім алушылардың семинар сабақтарына белсенді қатысуына ықпалдасатын тәсілдерді әзірлеу;
- оқу процесінің интерактивтілігін қамтамасыз етудегі оқытушының рөлін талдау;
- ұсынылған сабақ жоспарының тиімділігін рефлексия және білім алушылардың қорытынды нәтижелерін талдау арқылы бағалау.

Материалдар мен әдістер. Бұл мақалада зерттеу тақырыбының тарихи және педагогикалық аспектілерін қамтитын дереккөздер қолданылады. Зерттеу жұмысының эмпирикалық негізін 1920-шы жылдары Семей облысындағы білім беру жүйесі мен оқу-ағарту ісінің даму ерекшеліктерін айғақтайтын Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік кино-фотоқұжаттар мен дыбыс жазбалары архивінен (одан әрі – ҚР ОМ КФДЖ) алынған мұрағаттық фотоматериалдар құрады. Аталған дереккөздерден бөлек, білім алушыларға берілген тақырыпты визуализациялау мен терең түсіндіру мақсатында Кеңес үкіметінің алғашқы онжылдықтарындағы Қазақстандағы білім беру процестерінің жалпы ахуалын бейнелейтін тарихи кинофильмнің үзіндісі ұсынылады. Сондай-ақ, жасанды интеллект технологияларын пайдалана отырып жасалынған бейне фрагмент көрсетіледі, бұл білім алушыларға тарихи шындықты қайта құру үшін заманауи технологияларды кіріктіру арқылы зерттелетін кезеңнің негізгі оқиғалары туралы неғұрлым көрнекі әрі мол түсінік алуға мүмкіндік береді.

Зерттеудің әдістемелік негізі ретінде жоғары мектептерде интерактивті оқытуды қолданудың артықшылықтары, оның түрлері мен тиімділігі жөнінде қарастырылған заманауи авторлардың оқу құралдары мен ғылыми еңбектері пайдаланылды.

Жиналған архивтік материалдар мен визуалды көрнекіліктерді талдау жұмысы ғылыми тәсілдер кешенін пайдалана отырып жүзеге асырылды. Ең алдымен, 1920-шы жылдардағы білім беру саясаты мен оны өңірлік деңгейде, атап айтқанда Семей облысында іске асыру арасындағы өзара байланысты анықтауға мүмкіндік беретін тарихи-жүйелік әдіс қолданылды. Жалпы республикалық тенденциялармен салыстырғанда жергілікті процестердің ерекшеліктерін тереңірек түсіну үшін салыстырмалы тарихи әдіс қолданылды. Бұл, әсіресе, архивтік құжаттар бетіндегі деректерді тарихи кинофильмдер мен бейне фрагменттердің материалдарымен салыстыру барысында орын алады. Сонымен қатар, сабақ құрылымын құру және білім алушылармен өзара әрекеттесу формаларын әзірлеу кезінде тарихи материалды оқытудың интерактивті форматына бейімделуге мүмкіндік беретін педагогикалық модельдеу әдісі қолданылды.

Интерактивті оқыту әдісін іске асыру барысында топтық пікірталас әдістері, «миға шабуыл» әдісі, кластерлік жоба, викторина және рөлдік ойын сынды тәсілдер пайдаланылды. Бұл тәсілдер білім алушылардың зерттеу тақырыбына қызығушылығын өрбітуге, сыни ойлауды және тарихи дереккөздерді өз бетінше талдау дағдыларын дамытуға бағыттайды.

Нәтижелер мен талқылау. Педагогика саласында интерактивтілік тұжырымдамасының дамуы XX ғасырдағы гуманистік қағидалармен етене ажырамас байланысты және бұл теориялар батыс және отандық зерттеушілердің еңбектерінде кеңінен қолданыс тапты. Аталған теориялар білім алушының тұлғасына, оның белсенділігіне, дербестігіне және рефлексия жасау қабілетіне баса назар аударады және бұл қасиеттер қазіргі білім беру жағдайында аса маңызды болып табылады.

Осы контекстте қазақстандық ғалымдардың көзқарастары елеулі қызығушылық тудырады, себебі олар интерактивті технологияларды ұлттық білім беру жүйесі аясында енгізу мен бейімдеудің өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді. Отандық ғылыми және білім беру тәжірибесінде интерактивті оқытуға деген қызығушылық жаңа білім беру стандарттарына көшумен қатар айтарлықтай артты - бұл заманауи талаптар құзыреттілікке және тұлғалық-бағдарланған тәсілдерге негізделген.

Бұл тұрғыдан алғанда, Т.Ж. Смағұлов, Н.А. Қожабекова, Б.Т. Бегалиева мен О. Жұмақұла сынды отандық ғалымдардың көзқарастарына назар аударған жөн. Авторлар оқу үдерісіне интерактивті тәсілдерді енгізудің өзектілігін атап көрсетіп, бұл әдістер білім алушының белсенділігін күшейтуге септігін тигізетінін алға тартады [7,8].

Біріншіден, зерттеушілердің пікірінше, интерактивті оқыту тәсілін қолдану білім алушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуына әсер етіп қана қоймай, оқу материалын терең меңгеруін қамтамасыз ететінін атап көрсетеді. Тиісті түрде ұйымдастырылған жағдайда бұл әдістер білім алушылардың топпен жұмыс істеу дағдыларын, өз ой-пікірін ашық айтып,

дәлелдер келтіре білуін, сондай-ақ пікірталасқа белсенді араласу дағдыларын қалыптастыратындығын сөз етеді.

Екіншіден, зерттеушілер интерактивтілік цифрлық технологиялармен үйлескен жағдайда ерекше тиімді болатындығын баяндайды. Осы тұрғыда технологиялық аспектілердің маңыздылығын да ескеру қажет: цифрлық құралдарды, мультимедиялық платформаларды, интерактивті тақталарды және өзге де заманауи құрылғыларды пайдалану білім алушының оқу ортасына терең бейімделуіне және өз бетінше білім алуға ықпалдасады. Демек, мұндай үйлесімді ұштасу оқу материалын визуализацияға, оқиғаларды модельдеуге және оқу барысын оңтайлы ұйымдастыруға жаңаша мүмкіндіктер ашады. Дегенмен, бұл ретте, арнайы шектеуші факторлар туралы мәселе көтеріледі: егер техникалық база жеткіліксіз болса немесе мұғалімнің цифрлық дайындығы әлсіз болған жағдайда, нәтижелер күткен деңгейден төмен болуы әбден ықтимал.

Қосымша бірқатар отандық зерттеулерде интерактивті оқытудың формалды түрде жүзеге асыру мәселесі талқыға түсті. Мәселен, С.А. Оразова, сондай-ақ К.М. Арымбаева мен Г.Т. Утеваның пікірінше, әдістемелік тұрғыдан сабақ нақты әзірленбеген жағдайда интерактивті элементтер мазмұннан айырылған, тек сыртқы белгілерге ие әдіске айналып, білім беру мақсаттарына жете алмайтын формальды атрибуттарға айналу ықтималдығын ескереді [9,10]. Авторлардың ойынша, белсенді оқыту формаларын үстірті қолдану білім алушылардың оқуға шабытының төмендеуіне әкеліп соғады, себебі мұндай әдістер оқу барысының тиімсіз көрінуіне себеп болуы мүмкін.

Интерактивті оқытудың табиғатын түсіну оның құрылымдық және мазмұнды сипаттамаларына жүгінуді талап етеді. Бұл оқытушы мен білім алушы арасындағы рөлдерді үнемі бөлісетін оқыту формасы, мұнда бірлескен іс-әрекет оқу материалын игеру тәсілін ғана емес, сонымен бірге жеке тәжірибені түсінудің, мәселеге сыни көзқарасты қалыптастырудың тәсілі болып табылады. Дәл осы ұстаныммен Н.И. Краснокутская «Современные методы обучения предмета «История Казахстана» атты жұмысында тарих пәнін оқытудың интерактивті әдістерін талдайды [11]. Оның зерттеуі жалпы білім беретін мектепке бағытталған және миға шабуыл, пікірталас, рөлдік ойын және жобалық іс-шаралар сынды тәсілдердің сабақ барысында қолданудың маңыздылығын ашуға тырысады. Автордың айтуынша, бұл тәсілдер тарихи ойлауды, коммуникативті дағдыларды және тұрақты танымдық мотивацияны дамытуға септігін тигізеді. Н.И. Краснокутская мультимедиялық және цифрлық ресурстарды: виртуалды экскурсияларды, интерактивті карталарды — оқу контекстін кеңейту және оқушылардың тұтас тарихи дүниетанымын қалыптастыру құралы ретінде пайдалануға баса назар аударады.

Интерактивті оқыту әдісін пайдалану тек мектеп тәжірибесінің шеңберінде ғана емес, сондай-ақ ғылыми-зерттеу аясында да қарастыру өзектілігі сақталып келеді. Ғылым саласында бұл әдістердің теориялық негіздері мен жүйелі ұйымдастыру жолдары зерттеушілермен тереңірек талданады. Бұл ретте, Г. Азисқызының «Заманауи мектептің 5–7 сыныптарында Қазақстан тарихын оқытудағы цифрлық технологияларды қолданудың теориялық және практикалық мәселелері» атты диссертациялық еңбегі ерекше назар аударуға тұрарлық. Еңбекте цифрлық технологиялар мектептегі тарихты оқытудың интерактивті тәсілінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылып, электрондық оқулықтар, цифрлық білім беру құралдары мен онлайн-платформалардың оқушылардың танымдық белсенділігі мен білім алушылар мен мұғалімдер арасындағы өзара әрекеттестікті тереңдетуге ықпалы ғылыми тұрғыда негізделеді. Осылайша, бұл жұмыс оқыту тәжірибесінен ғылымға негізделген, әдістемелік тұрғыдан дәлелденген жүйелі модельге көшу үрдісін көрсетеді [12].

Жоғары оқу орындарының контекстінде интерактивті технологияларды қолданудың әдіснамалық тәсілі М.Ж. Ташеневтің «Интерактивные методы обучения истории в вузе» атты мақаласында жаңаша ашылады [13]. Автор оқу материалын дәстүрлі дәрістік формада ұсынудан бас тартып, оның орнына білім алушылардың сыни ойлауын, тарихи деректерді интерпретациялау және оқиғаларды өз бетінше талдау қабілетін дамытуға ықпал ететін

диалогтық форматтарға көшудің маңыздылығына тоқталады. Сонымен қатар, ол оқытушылардың жеткіліксіз дайындық деңгейі мен академиялық оқытудың берік орныққан дәстүрлеріне байланысты белгілі бір қиындықтардың бар екенін мойындай отырып, интерактивті әдістердің оқытушының рөлін оқу үдерісінің ұйымдастырушысы ретінде қайта қарастыруға жол ашатындығын көрсетеді.

Бұл бағытты А.Е. Даниярованың «Применение интерактивных методов при проведении практического (семинарского) занятия в процессе изучения истории Казахстана» атты зерттеуі толықтырады [14]. Бұл еңбектің автор М.Ж.Ташеновтің теорияға бағытталған жұмысынан айырмашылығы – А.Е. Даниярова интерактивті әдістерді іс жүзінде жүзеге асырудың нақты мысалдарын келтіреді. Автор семинар сабағының құрылымын нақты мысалдар арқылы ұсынып, оған пікірталастарды, іскерлік ойындарды, топтық жұмысты және тарихи дереккөздерді талдауды енгізудің жолдарын сипаттайды. Зерттеушінің пайымдауынша, мұндай жұмыс түрлері нақты педагогикалық мақсатпен және оқытушының әдістемелік дайындығымен сүйемелденген жағдайда, білім алушылардың оқу үдерісіне деген ынтасын едәуір арттырып, белсенді қатысуын қамтамасыз етеді.

Жоғары білім беру жағдайында интерактивті оқытудың практикалық аспектілерін әзірлеуге елеулі үлес қосқан А. Әлімов атауға болды, оның «Интербелсенді оқу әдістемесін мектепте қолдану» оқу құралы мұндай әдістерді кредиттік жүйе аясында енгізудің ерекшеліктеріне арналған [15]. Автор философиялық-педагогикалық негіздемені нақты әдістемелік шешімдермен ұштастыратын кешенді тәсіл ретінде ұсынады — оқу құралы интерактивті дәрістер мен кейс-стади әдісінен бастап, іскерлік ойындар, тренингтер және модульдік тапсырмаларға дейін қамтылады. Еңбекте оқу жетістіктерін бағалау мәселелеріне ерекше көңіл бөлінген: автор портфолио, жазбаша жұмыстар, рубрикалар мен өзін-өзі бағалауды пайдалануды талдайды. Мұндай тәсіл оқу материалын меңгеру деңгейін объективті бағалауға ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың рефлексия, өзін-өзі бағалау және жеке жауапкершілік дағдыларын қалыптастыруға да септігін тигізеді.

Интерактивті оқытуды тек әдістемелер жиынтығы ғана емес, педагогикалық жүйе ретінде түсіну А.К. Мыңбаев және З.М. Садваксованың «Инновационные методы обучения, или как интересно преподавать» оқу құралында да сараланған [16]. Авторлар оқытушыны тек білім тасымалдаушысы емес, өзара әрекеттесуді ұйымдастырушы және модератор ретінде қарастырады. Авторлардың көзқарасы бойынша, интерактивті әдістердің тиімділігі мұғалімнің ойлау қабілетіне, икемділігіне, ынтымақтастыққа дайын болуына, мағыналы қарым-қатынас құру қабілетіне тәуелді деген идеяға сүйенеді. Сонымен қатар, интерактивтілік формальды түрде қолданылмай, педагогикалық процеске үйлесімді түрде енгізілуі керектігі баса айтылады.

Осылайша, қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінде интерактивті оқыту әдістемелік, технологиялық және философиялық компоненттерді қамтитын көп аспектілі процесс ретінде көрінеді. Әр түрлі басымдықтарға қарамастан, авторлар интерактивті әдістер білім берудің тиімділігін арттыруға, білім алушылардың жеке және кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруға ықпал ететіндігімен келіседі. Сондықтан, бұл тек теориялық пайымдауды ғана емес, сонымен қатар интерактивті оқыту тәсілін нақты оқу процесіне тәжірибе негізінде енгізуді қажет етеді.

Осы тұрғыда интерактивті оқыту әдісіне негізделіп әзірленген «1920-шы жылдардағы Семей өңіріндегі білім беру жүйесі мен оқу-ағарту ісінің тарихы» тақырыбы бойынша сабақтың жоспарын әдістеме ретінде ұсынуға болады. Қарастырылып отырған тақырыптың кешенді әрі көпқырлы сипатын ескере отырып, семинар сабақты проблемалық-іс-әрекеттік тәсіл қағидаттарына негізделген іскерлік ойын форматында өткізуге болады, оның негізгі әдістемелік компоненті – интерактивті түрде ұйымдастырылған топтық жұмыс болып табылады.

Сабақтың ең алғашқы кезеңі ұйымдастыру процесінен басталады, оның барысында студенттердің белсенді түрде жұмысқа араласуына ықпал ететін достық атмосфера қалыптастырудан бастау алады. Студенттер арасында эмоциялық байланыс орнатып, оңды көңіл-күй қалыптастыру үшін түстік ассоциация әдісі қолданылады: студенттерді жұмыс

топтарына бөлу мақсатында оларға түсті стикер таңдап алу ұсынылады. Студенттер таңдалған түске сәйкес орындарға отырады, стикердің түсі белгілі бір топқа сәйкес келеді, осылайша қатысушылар топтарға кездейсоқ, бірақ ұымдасқан түрде бөлінеді. Мұндай топтарды құру тәсілі барлық студенттердің тең құқықты қатысуына жағдай жасайды және олардың өзара әрекеттесуі әдеттегі дәстүрлі сабақ барысындағы қалыптарынан шығуға мүмкіндік беріп, коммуникативті белсенділіктерін күшейтеді.

Семинар сабақтың кіріспе бөлімі Қазақстанның білім беру жүйесіне, атап айтқанда, зерттеліп отырған кезеңдегі Семей өңіріне қатысты визуалды дереккөздерге — фотосуреттерді талдаудан басталады. Мұндай бастама білім алушылардың бар білімін жаңғыртуға, тақырыпқа қызығушылықты оятуға және оны одан әрі зерттеуге мотивациялық негіз қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Кіріспе тапсырманың аясында интерактивті тактада 1920-жылдардағы оқу-ағарту ісі жағдайының түрлі аспектілерін көрсететін фотоматериалдар білім алушылардың назарына ұсынылады: оқу орындарының ғимараттары, сынып бөлмелерінің интерьері, оқушылар мен мұғалімдердің күнделікті өмірінен көріністер және т.б.

Студенттерге ұсынылған суреттерді мұқият қарап, байқағыштықты, логикалық ойлауды және тарихи интуицияны дамытуға бағытталған сұрақтарға жауап беру тапсырылады. Сұрақтар келесідей тұжырымдалады:

1. Сіздің ойыңызша, ұсынылған суреттерді не біріктіреді?
2. Сіздің пікіріңізше, көрсетілген кезеңде білім беру саласында қандай өзгерістер орын алған?
3. Бұл материалдарды визуалды талдау негізінде білім беру жүйесінің жағдайы туралы қандай түйін жасауға болады?

Сурет. 1. Фотосуреттердің көзі: ҚР ОМ КФДЖ және e-history.kz сайтынан алынды (<https://e-history.kz/ru/news/show/32352>)

Материалды ұсынудың бұл формасы студенттерге сабақ тақырыбына қатысты өз бетінше болжам жасауға, алдын-ала қорытынды түюге жол ашады, соның негізінде сабақтың одан әрі мазмұны қалыптасады. Әдетте, студенттер бұл тақырып өлкедегі сауатсыздық жою ісімен, кеңестік білім беру жүйесінің қалыптасуымен, сондай-ақ аймақтағы діни мектептердің жабылып, алғашқы кеңестік оқу орындарының пайда болуымен байланысты деп болжайды.

Талқылаудан кейін оқытушы сабақтың тақырыбын жариялап, оқу мақсаттарын анықтап, зерттеу әдістерін белгілейді, бағалау критерийлерін тұжырымдайды және оларды сабақтың басында және барысында интерактивті панельді пайдалану арқылы студенттерге көрсетеді. Сабақтың мақсаты — 1920-шы жылдардағы әлеуметтік-саяси өзгерістер жағдайында Семей өңірінде халықтық білім беру жүйесінің қалыптасу үдерістерін зерделеу, сондай-ақ студенттердің аналитикалық дағдылары мен тарихи деректермен жұмыс жасау қабілеттерін интерактивті оқыту әдістерін қолдана отырып дамыту болып белгіленеді. Бағалау критерийлері жеке және топтық болуы мүмкін, бірақ әрбір критерий бойынша қорытынды шығарылуы міндетті. Олар келесі аспектілерді қамтуы мүмкін: тапсырманың тақырыппен сәйкестігі, талдау тереңдігі, тарихи деректермен жұмыс істеу қабілеті, пікір таластар мен баяндамаларда белсенділік таныту, интерактивті технологиялар мен құралдарды тиімді пайдалану қабілеті және т.с.с.

Сабақтың негізгі бөлігіне көшу алдын ала ойластырылған ұйымдастырушылық бөлімнің есебінен білім алушылардың зейіні мен қызығушылығын жоғалтпай, бірқалыпты жүзеге асырылады. Сабақтың құрылымы мен мазмұны 1-ші кестеде көрсетілген.

Кесте 1.

Практикалық сабақта тапсырманы орындаудың жоспары

№	Тапсырмалар	Қолданылатын қосымшалар және сандық ресурстар	Зерттеу әдістері
1	Бейнематериалдардан үзінділер көрсетіледі, білім алушылар негізгі оқиғалар мен идеяларды ажыратады	Найліло нейрондық желі бағдарламасымен бейнені генерациялау (оқытушының өз бетінше даярлауы)	Бақылау, сипаттау және материалды талдау
2	Топ құрамында интерактивті түрде негізгі тарихи-педагогикалық ұғымдарға анықтама беріледі	LearningApps.org интерактивті тақтасы	Ұғымдармен жұмыс, топтағы өзара әрекеттесу
3	Топтық талқылау барысында мәтінді зерттеп, идеялар ұсыну	Мәтіндік құжат, интерактивті тақта	«Миға шабуыл» әдісі, талдау
4	«Аквариум» әдісі форматындағы пікірталасқа қатысу, баяндама ұсыну және әріптестерінің жұмысын өзара бағалау	Презентация, бағалауға арналған дескрипторлар	«Аквариум» әдісі, сыни ойлау, талдау
5	«Kahoot» платформасында білімді тексеру үшін интерактивті викторинадан өту	Kahoot платформасы, мобильді телефонды пайдалану	Тестілеу, кері байланыс
6	Теориялық материал мен дереккөздер негізінде кластерлік жобаны дайындау және қорғау	Интерактивті тақта	Талдау, синтез, ауызша қорғау, топтық талқылау
7	1920-шы жылдардағы білім беру жүйесі мен қазіргі заманғы жүйеге салыстырмалы талдау жүргізу	Google Sheets, Canva (инфографика құрастыру үшін)	Салыстырмалы талдау, деректерді құрылымдау, визуализациялау
8	Рөлдік ойынға қатысу, нәтижелерді ұсыну және қабылданған шешімдерді негіздеу	Интерактивті тақта	Рөлдік ойын, сыни ойлау, талқылау
	Рефлексия	Padlet, Google Docs онлайн тақталары, мобильді телефон	жазбаша жұмыс, талдау

Сабақтың логикалық жалғасы ретінде студенттердің оқу процесінде визуалды талдау дағдыларын қалыптастыру мен дәйекті пікірлерді білдіру қабілеттерін дамытуға бағыттайтын бірінші тапсырманы білім алушылардың назарына ұсынылады.

1-ші тапсырма. Семинардың практикалық бөлігінің алғашқы кезеңінің бірінші тапсырмасы - 1920 жылдардағы Қазақстандағы білім беру жүйесінің жай-күйін көрсететін екі бейнематериалды көру төңірегінде құрылады. Бірінші бейнематериал ретінде «Красная юрта» көркем фильмінен үзінділер көрсетіледі. Бұл үзіндіде республикалық ауқымдағы білім беру саясатының жалпы көрінісі көркем-деректі түрде беріледі: қазақ ауылы тұрғындарының өмірі мен дүниетанымын, қалыптасқан дәстүрлі режимді өзгертуге ұмтылған үгітшілер мен мұғалімдердің, мемлекеттік тұлғалардың кеңестік насихат жүргізу қызметі, «қызыл отау» жылжымалы мәдени-ағарту орталығының жұмысы, ауылды мекендердегі сауатсыздықты жою сынды іс-шаралары бейнеленеді.

Сурет. 2. «Красная юрта» көркем фильмінен үзінді кадрлар, 1982 г.

Екінші бейнематериал оқытушының өзі Naililuo жасанды интеллект платформасының көмегі арқылы дайындалған Семей өңіріндегі оқу-ағарту тарихына арналған қысқаша ақпараттық бейнеролик болып табылады. Екінші бейнематериалдың түп мақсаты — студенттердің назарын өңірлік аспектілерге аудару, әсіресе, Шығыс Қазақстан жағдайында білім беру саясатының ерекшеліктерін, оның демографиялық, мәдени және институционалдық сипаттарын көрсету болып табылады.

Бейне материалмен танысқаннан кейін білім алушыларға топтық талдау тапсырмасы беріледі. Бұл тапсырма бейнебаяннан алған білімдерін саралап, «Біз бұл бейнебаяннан нені білдік?» деген сұраққа ұжымдық, саналы жауап қалыптастыруға бағытталады. Топтар қойылған сұраққа жауаптарын жүйелеп, соңғы нәтижесін қысқаша презентация форматында ұсынады. Презентация барысында білім алушылар өз қорытындыларын дәлелдермен негіздеп, оларды 3-5 негізгі тармақ түрінде құрылымдайды (мысалы: сауатсыздықты жою, еңбек мектептерінің қызметі, әйелдердің сауат ашуы және т.б.) және бейнематериалдан алынған мысалдармен дәлелдеп, Padlet платформасында көрсетеді. Бұл форматты қолдану білім алушылардың сыни ойлауын, топта жұмыс істеу қабілетін және цифрлық сауаттылығын дамытуға ықпал етумен қатар, қазіргі заманғы интерактивті оқыту талаптарына сәйкес келумен сипатталады.

2-ші тапсырма. Интерактивті тақтаны қолдана отырып, материалды игеру деңгейін тексеру мақсатында LearningApps.org сайтында қатысушы топтар келесі негізгі ұғымдарға анықтама береді: сауатсыздықты жою, қызыл отау, мұғалімдер институты, мектептегі білім, кәсіптік білім, халыққа білім беру. Осылайша, теориялық материалды меңгеру мұғалімге білім алушылардың негізгі ұғымдарды игеру дәрежесін бағалауға мүмкіндік жасап, алған білімдерін нығайтуға және студенттердің заманауи білім беру технологияларымен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

3-ші тапсырма. Үшінші тапсырма шеңберінде білім алушыларға зерттеу кезеңіндегі Семей облысында білім беру жүйесі мен ағарту ісін дамытуға арналған мәтін беріледі. Мәтінмен танысқаннан кейін студенттер «миға шабуыл» әдісіне негізделген сұрақ-тапсырмаларға жауап беруге кіріседі. Бұл әдіс емін-еркін сөйлеуді, мүмкіндігінше қатысушылармен көп идея ұсынды және барлық қатысушыларды талқылау процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз етеді.

Сұрақ: 1920-шы жылдары Семей губерниясындағы білім беру жүйесінің дамуы аймақтың әлеуметтік-экономикалық және мәдени ілгерілеуі үшін қаншалықты маңызды болғанын түсіндіріңіз?

Жауабы: 1920-шы жылдары Семей губерниясындағы білім беру жүйесінің дамуының маңыздылығы бірнеше себептермен түсіндіріледі:

«Сауатсыздықты жою іс шаралары жүзеге асты: шаруалар мен жұмысшы халыққа міндетті бастауыш білім беруді енгізу өңірдегі сауатсыздық деңгейін айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік берді.

«Әлеуметтік ұтқырлықты арттырды: білім беру әлеуметтік жағдайдың жақсаруына жаңа мүмкіндіктер ашылды, әсіресе әйелдер мен қарапайым тұрғындар үшін, бұл әлеуметтік теңсіздікті жоюға септігін тигізді.

«Экономикалық тұрғыда даму: білім беру жүйесінің дамуы ауыл шаруашылығында, өнеркәсіпте және ғылымда жұмыс істеуге қабілетті мамандар дайындады, бұл өз кезегінде, аймақтың экономикалық дамуына тікелей әсер етті.

«Өңірдің мәдени дамуы: білім деңгейінің жоғарылауы білімге, өнерге, ғылымға және халықаралық мәдениетке қол жетімділікті кеңейте отырып, халықтың мәдени өсуіне ықпал етті.

«Білім беру мекемелерін құру: жаңа мектептердің, соның ішінде, ұлттық азшылықтар үшін мектептердің ашылуы, әйел затының білімге қол жеткізуі және өңірдегі білім беру инфрақұрылымының одан әрі дамуы қоғамдағы әлеуметтік теңсіздіктің жоюлуына негіз болды.

4-ші тапсырма. Зерттеу дағдыларын дамыту мақсатында білім алушыларға «Аквариум» әдісін қолдана отырып ұйымдастырылған пікірталас форматында жұмыс ұсынылады. Білім алушылар сыртқы және ішкі пікірталас топтарын құрады, олардың шеңберінде топтардың бірі тікелей пікірталасқа қатысатын ішкі шеңбердің белсенді қатысушылары ретінде әрекет етсе, ал қалған топтар сыртқы шеңберді қалыптастырып, бақылаушылар мен талдаушылар ретінде әрекет етеді.

Талқылауды жүзеге асыру үшін келесі зерттеу сұрақтары қойылады:

– Қазан төңкерісінен кейін Семей облысының білім беру жүйесінде қандай негізгі өзгерістер орын алды?

– 1920-шы жылдардағы білім беру реформалары Семей облысының әлеуметтік-экономикалық құрылымына қалай әсер етті?

– 1920-шы жылдары халық арасында сауаттылықты арттыру үшін Семей облысында қандай іс-шаралар қолданылды?

– 1920-шы жылдары Семей облысының білім беру мекемелері қандай негізгі сын-қатерлерге тап болды және олар қалай еңсерілді?

Бұрын меңгерілген зерттеу материалдарына сүйене отырып, әр топ қысқаша баяндама дайындайды және одан кейін пікірталас сәті басталады, онда қатысушылар пікір алмасып, сұрақтар қойып, әртүрлі көзқарастарды талқылап, мысалдар келтіреді. Әр раунд аяқталғаннан кейін топтардың рөлдерімен алмасу процесі жүзеге асырылады. Қорғау баяндамаларын ұсынғаннан соң, топтар алдын-ала дайындалған дескрипторларға сүйене отырып, бір-бірінің жұмысын бағалайды. Бұл тек қана зерттеу сапасын бағалауға ғана емес, сонымен бірге топтағы әріптестерінің жұмысын сын тұрғысынан бағалау дағдыларын дамытуға да мүмкіндік береді.

5-ші тапсырма. Сабақтың екінші бөлімінде студенттер өздерінің ұялы телефондары арқылы «Kahoot» платформасында интерактивті викторина тапсырмасын орындайды. Мұндай

интерактивті элементтер теориялық білімді бекітудің пайдалы құралы болып есептеледі және аудиторияда ұзақ талқылаулардан кейінгі сергіту сәті ретінде де қызмет етеді. Викторинада бірнеше жауап нұсқалары бар тест сұрақтарынан бастап, ашық тапсырмаларға дейінгі әртүрлі сұрақтар қамтылады. Викториналар студенттерге ақпаратты ойын түрінде жеткізуге көмектеседі, бұл өз кезегінде, шаршауды азайтуға және оқу процесіне қызығушылықты арттыруға көмектеседі. Осылайша, мұндай платформаларды пайдалану дәстүрлі оқыту әдістеріне маңызды қосымша құрал болып табылады және оқу процесін анағұрлым серпінді әрі интерактивті өткізуге ықпалдасады.

6-шы тапсырма. Берілген теориялық материал мен ұсынылған дереккөздер негізінде топтарға кластерлік жобаны қорғауға дайындалу ұсынылады. Студенттер қарастырылып отырған кезеңдегі өңірлік деңгейде білім беру жүйесін дамытудың негізгі бағыттарын зерттейді. Әрбір зерттеу тобы жеке аспектке назар аударады:

1-ші топ – аймақтағы сауатсыздықты жою іс-шараларын зерттейді;

2-ші топ – мектеп инфрақұрылымының дамуын талдайды;

3-ші топ – мектептен тыс мекемелер желісінің құрылуы мен олардың жұмыс істеу үрдісін зерттейді;

4-ші топ – орта-арнайы кәсіптік білім беру мекемелерінің қалыптасуы мен дамуын қарастырады.

Әр топ негізгі фактілерді көрсетіп, талдау жұмыстарын жүргізеді, қорытынды жасап оның нәтижесін кластерлік схема түрінде ұсынады. Жобаны қорғау интерактивті түрде ауызша сөйлеу және топтар арасында талқылау арқылы жүзеге асырылады.

7-ші тапсырма. Тапсырма білім алушылардың 1920-шы жылдардағы білім беру жүйесі мен қазіргі білім беру жүйесіне салыстырмалы талдау жүргізуіне бағытталады. Осы тапсырма аясында студенттер кеңестік және заманауи білім беру тәжірибелерін салыстыруды жүзеге асырады, бұл республика бойынша білім беру саясатының даму динамикасын тереңірек түсінуге ықпал етеді. Салыстырмалы талдау нәтижелері инфографиялық форматтағы Google Sheets немесе Canva онлайн-платформаларын пайдалана отырып, негізгі критерийлер (мақсаттар, әдістер, тыңдаушылар, білім беру инфрақұрылымы және т.б.) бойынша ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсете отырып, құрылымдық кесте түрінде ресімделеді. Мысал ретінде Google Sheets-те келесі кестені ұсынуға болады (1-ші кесте).

Кесте 2.

**Қазақстандағы білім беру жүйесінің дамуы:
1920-шы жылдар мен қазіргі кезеңнің салыстырмалы талдауы**

1920-шы жылдардағы білім беру жүйесі	Критерийлер	Қазіргі білім беру жүйесі
Сауатсыздықты жою, жаңа кеңестік идеологияны қалыптастыру	Мақсаты	Оқушының ойлау қабілетін жетілдіру, сандық сауаттылығын арттыру
Ересек ауыл халқы, жастар мен балалар	Тыңдаушылар тобы	Балалар, жасөспірімдер, ересектер, қоғамның барлық мүшелері
Ауызша баяндамалар, үгіт науқандары, қызыл отау үйлерінің қызметі	Оқыту әдісі	STEAM, интербелсенді технологиялар, онлайн курстар
Қызыл отау, оқу үйлері, кеңестік еңбек мектептері	Инфрақұрылым	Заманауи мектептер, жоғары оқу орындары, сандық платформалар
Негізінен орыс және қазақ тілдерінде	Оқыту тілі	Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде
Үгіт-насихат арқылы «жаңа кеңестік адамды» тәрбиелеу	Идеологиялық мәні	Ұлттық және бүкіл адамзаттық құндылықтарды маңызды деп тани отырып, білім берудің маңыздылығын атап көрсетеді.

8-ші тапсырма. Сабақтың практикалық бөлігінің соңғы кезеңінде студенттерді тарихи контекстке тереңірек бойлату, сыни тұрғыдан ойлауды дамыту және мәселені әр түрлі көз-қарастық тұрғыдан қарастыру мақсатында рөлдік ойын ұйымдастырылады. Бұл ойын аясында студенттер 1920-шы жылдардағы Кеңес Одағындағы білім беру реформаларына қатысушылардың рөлдерін орындайды. Әр топ белгілі бір рөлге ие болады, мәселен, ауыл мұғалімі, мектеп инспекторы, халық комиссариатының өкілі, оқушы, ата-ана немесе жергілікті билік өкілі. Ойын аяқталғаннан кейін, топтар интерактивті тақтаны пайдалана отырып өз нәтижелерін таныстырады және топтар өзара қабылдаған шешімдерін мен тұжырымдарын егжей-тегжейлі түсініктемелерімен баяндайды.

Семинар сабақтың соңы жалпы рефлексиямен аяқталады, онда әр студент «1920-шы жылдардағы Семейдегі ағарту тарихының қай аспектілері мен үшін ең маңызды болды және не себепті?» тақырыбында қысқаша ой толғау жазады. Жұмыс шағын жазба түрінде (150 сөзге дейін) орындалады және Padlet тақтасына немесе Google Docs онлайн тақтаға студенттер өз бетінше мобильді құрылғылары арқылы жазба қалдырады. Осы платформаларға орналастырылған мәтіндер бір мезгілде интерактивті тақтада көрсетіліп, бұл студенттердің тақырыпты қаншалықты меңгергенін және олардың сабақтағы жалпы көңіл-күйін бағалауға мүмкіндік береді.

Сабақты қорытындылай келе, оқытушы оқу іс-әрекетін жетілдіру бойынша өз ұсыныстарын тұжырымдайды, сондай-ақ бастамашылдығы, сабақтағы белсенділігі мен креативті көзқарастары үшін білім алушыларды мадақтайды, студенттердің өзіндік жұмыс тапсырмаларын орындауына қатысты бірнеше нақты ұсыныстар айтып, сабақ барысында атқарылған жұмыстың нәтижелеріне жалпы қорытынды жасайды.

Қорытынды. Қорытындылай келе, білім беру жүйесін дамытудың аймақтық аспектілеріне арналған семинар сабағының құрылымына интерактивті өзара әрекеттесу элементтерін қосу оның педагогикалық тиімділігін едәуір арттырғанын атап өткен жөн. Сонымен қатар, мұндай тәсіл білім алушылардың зерттеу дағдыларын дамытуға жағдай жасап, сабақты аналитикалық бағытта өткізуге мүмкіндік береді.

Сабақта интерактивті әдістерді қолдану білім алушылардың ақпаратты өз бетінше іздеу және талдау дағдыларын, сыни ойлауды, заманауи құралдар мен технологияларды пайдалану, ұжымда тиімді өзара әрекеттесу мен тұжырымдалған шешімдер қабылдау қабілеттерін қалыптастыруға ықпал ететіндігіне көз жеткізуге болатындығын байқадық. Бұдан шығатын қорытынды, интерактивті оқыту тәсілі нақты материалды игеруге ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар ойлаудың зерттеу түрін қалыптастырады, бұл әсіресе жоғары білім беру жүйесінде құзыреттілік тәсілді жүзеге асыру жағдайында аса маңызды.

Осылайша, семинар сабағы тек зерттеу бағытымен шектелмей, студенттерді академиялық және ғылыми қызметтің күрделі деңгейлеріне даярлап, оқу материалын терең, әрі жүйелі түрде меңгеруге мүмкіндік береді.

Интерактивті оқыту электрондық білім беру ресурстарын, мультимедиялық презентацияларды және онлайн платформаларды қоса алғанда, сандық құралдардың кең ауқымын пайдалануға бағытталған. Атап өту керек, сандық технологиялардың жоғары дидактикалық құндылығына қарамастан, білім беру процесінде жетекші рөл әлі де мұғалімнің білім алушылармен тікелей байланысына тәуелді. Сабақ барысында бетпе-бет өзара әрекеттесу, топтық жұмыс және оқытушы тарапынан белсенді педагогикалық қолдау көрсетіп, сүйемелдеу ерекше маңызға ие, бұл білімді тұрақты игеруге ғана емес, сонымен бірге зерттеушілік тұрғыда ойлауды дамытуға да септігін тигізеді. Бұл ретте оқытудың интерактивті әдістерін қолдану аса өзекті болып көрінеді, өйткені олар оқытудың дәстүрлі формаларын заманауи цифрлық технологиялармен оңды түрде ұштастырады.

Ұсынылған сабақ жоспарын Қазақстанның өңірлік тарихын жоғары оқу орындарында оқыту тәжірибесінде қолдануға болатын дидактикалық тұрғыдан негізделген үлгі ретінде қарастыруға болады. Аталған жоспарды ашық сабақ немесе демонстрациялық сабақ форматында пайдалануға немесе берілген әдістерді әдістемелік семинар аясында қолдануға

болады. Бұл оқытушылар арасындағы кәсіби тәжірибе алмасуды ынталандырып, өңірлік тарихи зерттеу контентін қазіргі білім беру тәжірибесіне интеграциялау мәселелерін әдістемелік тұрғыдан тереңірек зерделеуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, бұл сабақтың жоспарын кафедраның оқу-әдістемелік материалы ретінде «Отан тарихы» курсын оқытуда интерактивті әдістерді тиімді қолданудың мысалы ретінде де қарастырған жөн. Мақала материалдары сабақтарды әзірлеуде және тарихи пәндерді оқытудың авторлық әдістемелерін дайындауда дидактикалық ресурс ретінде пайдалану да мүмкіндігі бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айж. Е.Дайрабаева, Айг. Е. Дайрабаева. Использование интерактивных методов обучения в высшей школе Казахстана // Ярославский педагогический вестник. Серия психолого-педагогические науки. – 2013. – Т.2. – №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-interaktivnyh-metodov-obucheniya-v-vysshey-shkole-kazahstana>

2. Полат, Е. С., Карпенко Е.А. Интерактивные технологии в обучении. Педагогика нового времени / Е. С. Полат, Е.А. Карпенко. – М.: Ridero, 2020 — 80 с.

3. Слестенин В.А., Каширин В.П. Психология и педагогика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А. Слестенин, В.П. Каширин. — Москва: Издательский центр «Академия», 2001. — 480 с. — с. 222.

4. Современные образовательные технологии : учебное пособие / коллектив авторов; под ред. Н.В. Бордовской. —3-е изд., стер. — Москва : КНОРУС, 2022. — 432 с. URL:<http://library.atu.kz/files/155041/>

5. Bruner J. Actual Minds, Possible Worlds — Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1986. — P.232. URL: <https://psv4.userapi.com/s/v1/d/zrML6NkQlQJNGVA3z5ZfRBJpUvRN-3qMihFHPHTlklQIOHRGDFAEb9Lv0pWD3uaajmyaRbMkHykS-5bntfZ3VnvVzDTC8lnG4dm3tdz14ZRvwhj1EBYgA/2221.pdf>

6. Пиаже Ж. Генетическая эпистемология.- 5-е изд.- СПб.: Питер, 2004. — 160 с. — (Серия «Концентрированная психология»). URL: https://psv4.userapi.com/s/v1/d/DCr6hC3N9vHHAqEfxZGYig31eVNeBa182n95ewKNZGVPRtwvewebno3Dc7EBRk9CmW3ChTsflKVWViqXibw6C8uHcSwmweb1J9WZffifSGuVOJW523Pg/Zhan_Piazhe_Geneticheskaya_epistemologia.pdf

7. Смағұлов Т.Ж. Интерактивтік оқыту технологиясы және цифрлық технологияларды қолдана отырып, оқу сабағын өткізу // «Ғылым, білім, технология: XXI ғасырдың өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары - Қызылорда, 2023. — Б.214 - 217.

8. Қожабеков Н.А, Бегалиева Б.Т., Жұмақұл О. Білім беру саласындағы интерактивті оқыту технологиялары және иновациялық мәселелер // «Ғылым, білім, технология: XXI ғасырдың өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. — Қызылорда, 2023. — Б.185-189.

9. Оразова С.А. Интерактивті оқыту технологияларын қолдану // «Ғылым, білім, технология: XXI ғасырдың өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. — Қызылорда, 2023. — Б.16-20.

10. Арымбаева К.М., Утеева Г.Т. Формирование социальной активности студентов в вузе интерактивным технологиями // материалы республиканской научно-практической конференции «Наука, образование, технология: актуальные проблемы XXI века». — Кызылорда, 2023. — С.16-20.

11. Краснокутская Н.А. Современные методы обучения предмета «история Казахстана» // Труды 6-й Международной научной конференции «Теоретические гипотезы и эмпирические результаты». — Осло, 2024. С.138-141.

12. Қырғызхан Г.А. Заманауи мектептің 5-7 сыныптарында Қазақстан тарихын оқытудағы цифрлық технологияларды қолданудың теориялық және практикалық мәселелері. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2022. 156 б.

13. Ташенев М.Ж. Интерактивные методы обучения истории в вузе // Вестник КазНУ. Серия историческая. — 2016. — №4. — С.182-185.

14. Даниярова А.Е. Применение интерактивных методов при проведении практического (семинарского) занятия в процессе изучения истории Казахстана // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2025. — №1. — С.102-110.

15. Әлімов А.Қ. Интербелсенді оқу әдістемесін мектепте қолдану. Оқу құралы / А.Қ. Әлімов. — Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2014.-188 бет.

16. Мынбаева А.К. Инновационные методы обучения, или Как интересно преподавать: учебное пособие / А.К. Мынбаева, З.М. Садвакасова. — 11-е изд. — Алматы: Қазақ университеті, 2019. — 462 с.

References:

1. Ajzh. E. Dajrabaeva, Ajg. E. Dajrabaeva. Ispolzovanie interaktivnyh metodov obucheniya v vysshej shkole Kazahstana // Yaroslavskij pedagogicheskij vestnik. Seriya psichologo-pedagogicheskie nauki. — 2013. — T.2. — №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-interaktivnyh-metodov-obucheniya-v-vysshey-shkole-kazahstana> [in Russian].

2. Polat, E. S., Karpenko E.A. Interaktivnye tekhnologii v obuchenii. Pedagogika novogo vremeni / E. S. Polat, E.A. Karpenko. — M.: Ridero, 2020 — 80 s. [in Russian].

3. Slastenin V.A., Kashirin V.P. Psihologiya i pedagogika: ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zavedenij / V.A. Slastenin, V.P. Kashirin. — Moskva: Izdatel'skij cent «Akademiya», 2001. — 480 s. — s. 222. [in Russian].

4. Sovremennye obrazovatel'nye tekhnologii : uchebnoe posobie / kollektiv avtorov; pod red. N.V. Bordovskoj. — 3-e izd., ster. — Moskva : KNORUS, 2022. — 432 s. URL: <http://library.atu.kz/files/155041/> [in Russian].

5. Bruner J. Actual Minds, Possible Worlds — Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1986. — P.232. URL: <https://psv4.userapi.com/s/v1/d/zrML6NkOlQJNGVA3z5ZfRBJpUvRN-3qMihFHPHTlklQIOHRGDFAEb9Lv0pWD3uaqjmyaRbMkHykS-5bntfZ3VnvVzDTC8lnG4dm3tdz14ZRvwhj1EBYgA/2221.pdf> [in English].

6. Piazhe Zh. Geneticheskaya epistemologiya. — 5-e izd. — SPb.: Piter, 2004. — 160 s. — (Seriya «Koncentrirovannaya psichologiya»). URL: https://psv4.userapi.com/s/v1/d/DCr6hC3N9vHHAqE_fxZGYtg31eVNeBa182n95ewKNZGVPRTwvewebno3Dc7EBRk9CmW3ChTsflKVWViqX_ibw6C8uHcSwmeb1J9WZffifSGuVOJW523Pg/Zhan_Piazhe_Geneticheskaya_epistemologia.pdf [in Russian].

7. Smagulov T.Zh. Interaktivtik okytu tekhnologiyasy zhane cifrlyq tekhnologiyalardy qoldana otyryp, oqu sabaqyn otkizu // «Gylym, bilim, tekhnologiya: HHI qasyrdyn ozekti maseleleri» atty respublikalyq qylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary - Qyzylorda, 2023. — B.214 - 217. [in Kazakh].

8. Qozhabekov N.A, Begalieva B.T., Zhymaql O. Bilim beru salasyndaqy interaktivti oqytu tekhnologiyalary zhane inovaciyaqy maseleler // «Gylym, bilim, tekhnologiya: HHI qasyrdyn ozekti maseleleri» atty respublikalyq qylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary. — Qyzylorda, 2023. — B.185-189. [in Kazakh].

9. Orazova S.A. Interaktivti oqytu tekhnologiyalaryn qoldanu // «Gylym, bilim, tekhnologiya: HHI qasyrdyn ozekti maseleleri» atty respublikalyq qylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary. — Qyzylorda, 2023. — B.16-20. [in Kazakh].

10. Arymbaeva K.M., Uteeva G.T. Formirovanie social'noj aktivnosti studentov v vuze interaktivnym itekhnologiyami // materialy respublikanskoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Nauka, obrazovanie, tekhnologiya: aktual'nye problemy XXI veka». — Qyzylorda, 2023. — S.16-20. [in Russian].

11. Krasnokutskaya N.A. *Sovremennye metody obucheniya predmeta «istoriya Kazahstana» // Trudy 6-j Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Teoreticheskie gipotezy i empiricheskie rezul'taty»*. — Oslo, 2024. S.138-141. [in Russian].

12. Qyrqyzhan G.A. *Zamanaui mekteptiń 5-7 synyptarynda Qazaqstan tarihyń okytudaqy cıfrlyq tekhnologiyalardy qoldanudyn teoriyalıq zhane praktikalıq maseleleri. Filosofiya doktory (PhD) qylymi därezhessin alu ushin dajyndalqan dissertaciya*. Almaty, 2022. 156 b. [in Kazakh].

13. Tashenev M.Zh. *Interaktivnye metody obucheniya istorii v vuze // Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya*. — 2016. — №4. — С.182-185. [in Russian].

14. Daniyarova A.E. *Primenenie interaktivnyh metodov pri provedenii prakticheskogo (seminarskogo) zanyatiya v processe izucheniya istorii Kazahstana // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya»*. — 2025. — №1. — S.102-110. [in Russian].

15. Alimov A.Қ. *Interbelsendi oqu adistemesin mektepte qoldanu. Oqu quraly / A.Қ. Alimov*. — Astana: «Nazarbaev Ziyatkerlik mektepteri» DBBU Pedagogikalyq sheberlik ortalyqy, 2014.-188 bet. [in Kazakh].

16. Mynbaeva A.K. *Innovacionnye metody obucheniya, ili Kak interesno prepodavat': uchebnoe posobie / A.K. Mynbaeva, Z.M. Sadvakasova*. — 11-e izd. — Almaty: Qazaq universiteti, 2019. — 462 s. [in Russian].

МРҒТИ/FTAXP/IRSTI 03.20

УДК/ӘӨЖ /UDC 98 (974)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.017>

K.K. Naurzova ^{*1}, B.O. Duisebay ²

¹Naurzova Karlygash Kairatbekkyzy, Doctoral Student,
Department of World History and Religious Studies, Zhanibekov University,
Shymkent, Republic of Kazakhstan,
e-mail: Posygan1988@yandex.kz

²Regional Social and Innovative University, Magister of Pedagogical Sciences,
Shymkent, Republic of Kazakhstan,
e-mail: bota_01-78@mail.ru

METHODOLOGY FOR USING MATERIALS FROM THE AK ZHOL NEWSPAPER AS A SOURCE OF INFORMATION IN HISTORY LESSONS

Abstract

The article discusses in detail the methodological foundations of using the materials of the newspaper "Ak Zhol" as a source in history lessons. The purpose of the study is to identify the importance of periodical press materials as historical data and show ways of their effective use in the educational process. Analyzing articles, messages and journalistic materials published in the newspaper "Ak Zhol", the author identifies their features in the reflection of socio-political, socio-economic and cultural processes of the first quarter of the twentieth century. The article examines the content, structure, author's position and ideological orientation of newspaper materials on the basis of data science analysis methods, proposes scientific and methodological approaches to their application in the educational process. In addition, in the history lesson, the effectiveness of using interactive methods (text analysis, comparative method, problem questions, infographics, Intelligence-Map) is demonstrated in order to form students' skills of working with data, develop critical thinking and ensure a comprehensive understanding of historical events. As a result of the study, it is proved that the introduction of materials from the newspaper "Ak Zhol" into the educational process deepens the

historical knowledge of students and increases the ability to analyze data. In addition, the methodological approaches proposed in the article are considered as an effective example of the use of historical data in the modern education system. The study scientifically substantiates the methodology for the effective use of the materials of the newspaper "Ak Zhol" in Kazakhstan at the beginning of the twentieth century as a source in history lessons.

Keywords: Ak Zhol newspaper, periodical press, historical source, source studies, history teaching methodology, early 20th century, socio-political processes, critical analysis, interdisciplinary approach, interactive methods, text analysis, students' research skills, historical thinking, educational process.

К.К. Наурзова ¹, Б.О. Дүйсебай ²

¹Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Әлем тарихы және дінтану кафедрасының докторанты, Шымкент, Қазақстан
Республикасы, e-mail: Posygan1988@yandex.kz

²Аймақтық әлеуметтік - инновациялық университеті, педагогика ғылымының магистрі,
Шымкент, Қазақстан Республикасы,
e-mail: bota_01-78@mail.ru

«АҚ ЖОЛ» ГАЗЕТІ МАТЕРИАЛДАРЫН ТАРИХ САБАҒЫНДА ДЕРЕК КӨЗІ РЕТІНДЕ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа

Мақалада «Ақ жол» газеті материалдарын тарих сабағында дерек көзі ретінде пайдаланудың әдістемелік негіздері жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – мерзімді баспасөз материалдарының тарихи дерек ретіндегі маңызын айқындап, оларды оқу үдерісінде тиімді қолдану жолдарын көрсету. Автор «Ақ жол» газетінде жарияланған мақалалар, хабарламалар мен публицистикалық материалдарды талдай отырып, олардың ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени үдерістерді бейнелеудегі ерекшеліктерін анықтайды. Мақалада деректанулық талдау әдістері негізінде газет материалдарының мазмұны, құрылымы, авторлық ұстанымы мен идеологиялық бағыты қарастырылып, оларды білім беру процесінде қолданудың ғылыми-әдістемелік тәсілдері ұсынылады. Сонымен қатар, тарих сабағында оқушылардың дерекпен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру, сыни ойлауын дамыту және тарихи оқиғаларды жан-жақты түсінуін қамтамасыз ету мақсатында интерактивті әдістерді (мәтіндік талдау, салыстырмалы әдіс, проблемалық сұрақтар, инфографика, интеллект-карта) қолданудың тиімділігі көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде «Ақ жол» газеті материалдарын оқу процесіне енгізу оқушылардың тарихи танымын тереңдетіп, деректерді талдау қабілетін арттыратыны дәлелденеді. Сонымен қатар, мақалада ұсынылған әдістемелік тәсілдер қазіргі білім беру жүйесінде тарихи деректерді пайдаланудың тиімді үлгісі ретінде қарастырылады. Зерттеуде ХХ ғасырдың басындағы Қазақстандағы «Ақ жол» газеті материалдарын тарих сабағында дерек көзі ретінде тиімді пайдалану әдістемесі ғылыми негізделген.

Кілт сөздер: «Ақ жол» газеті, мерзімді баспасөз, тарихи дерек, деректану, тарихты оқыту әдістемесі, ХХ ғасыр басы, қоғамдық-саяси үдерістер, сыни талдау, пәнаралық тәсіл, интерактивті әдістер, мәтіндік талдау, оқушының зерттеушілік дағдылары, тарихи таным, білім беру үдерісі.

К.К. Наурзова *, Б.О. Дүйсебай ²

¹докторант кафедры всемирной истории и религиоведения
Южно-Казахстанского педагогического университета имени Ө.Жәнібеков, Шымкент,
Республика Казахстан, e-mail: Posygan1988@yandex.kz

²Регионального социально-инновационного университета, магистр педагогических наук,
Шымкент, Республика Казахстан,
bota_01-78@mail.ru

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МАТЕРИАЛОВ ГАЗЕТЫ «АК ЖОЛ» В КАЧЕСТВЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ИСТОЧНИКА НА УРОКАХ ИСТОРИИ

Аннотация

В статье подробно рассматриваются методические основы использования материалов газеты «Ак жол» в качестве источника на уроках истории. Цель исследования-выявить значение материалов периодической печати как исторических данных и показать пути их эффективного использования в учебном процессе. Анализируя статьи, сообщения и публицистические материалы, опубликованные в газете «Ак жол», Автор выделяет их особенности в изображении общественно-политических, социально-экономических и культурных процессов первой четверти XX века. В статье на основе методов источниковедческого анализа рассматриваются содержание, структура, авторская позиция и идеологическая направленность газетных материалов, предлагаются научно-методические подходы к их использованию в образовательном процессе. Кроме того, на уроках истории демонстрируется эффективность использования интерактивных методов (текстовый анализ, сравнительный метод, проблемные вопросы, инфографика, интеллект-карта) с целью формирования у учащихся навыков работы с данными, развития критического мышления и обеспечения всестороннего понимания исторических событий. В результате исследования доказано, что включение материалов газеты «Ак жол» в учебный процесс углубляет историческое познание учащихся и повышает их способность анализировать данные. Кроме того, предложенные в статье методические подходы рассматриваются как эффективная модель использования исторических данных в современной системе образования. В исследовании научно обоснована методика эффективного использования материалов газеты «Ак жол» в Казахстане начала XX века в качестве источника на уроках истории.

Ключевые слова: «Ак жол» газета, периодическая печать, исторический источник, источниковедение, методика преподавания истории, начало XX века, общественно-политические процессы, критический анализ, междисциплинарный подход, интерактивные методы, текстовый анализ, исследовательские навыки учащихся, историческое мышление, образовательный процесс.

Introduction. In the modern education system, one of the main directions of teaching history is the formation of students' skills to work with historical data, the development of critical thinking and the strengthening of national historical consciousness. In this context, one of the most pressing issues is the use of materials of the newspaper "Ak Zhol", published in the 20s of the XX century, as a source in history lessons. The newspaper "Ak Zhol" is a unique historical fact that covers in detail the social, political and cultural changes in the transition period of Kazakh society. On the pages of the newspaper, issues of national idea, education, women's equality, development of the education system, public administration were widely discussed, which determined the direction of public opinion in that period. Therefore, the introduction of the materials of this publication into the educational process will allow students to deeply and comprehensively understand the historical

period. In addition, the current updated educational content prioritizes data-based learning. This requirement puts forward the need not to acquire historical knowledge in a ready-made form, but to develop students' ability to independently analyze, compare, draw conclusions. In this context, the materials of the newspaper "Ak Zhol" are an effective tool for teaching students to work directly with historical data, analyze and interpret them.

The relevance of the topic is also inextricably linked with the tasks of reviving national values and forming historical consciousness in modern society. The newspaper "Ak Zhol" reflects the educational activities of the Kazakh intelligentsia, their desire for national independence and their attitude to public issues. This, in turn, contributes to the formation of a civic position of students. At the same time, in the context of digital education, there is an increasing need to apply new approaches to teaching historical data. Teaching the materials of the newspaper "Ak Zhol" through visual, interactive and research methods allows you to reproduce the content of historical education and increase its effectiveness. In this regard, the study of the methodology for using the materials of the newspaper "Ak Zhol" as a source in history lessons is an important problem from a scientific and practical point of view, caused by the demands of the modern historical education system.

Materials and methods. In the course of the study, archival materials of the newspaper "Ak Zhol" in 1920-1925 were [1] used as the main source. The subject of research is articles published on the pages of newspapers, editorial departments ("management"), articles by permanent writers (M. Dulatuly, K. Kuletov, I. Zhansugurov, Alikhan Bukeikhanov, Gazymbek Birimzhanov, Isa Tokybayev) and pseudonyms (for example, "Kunshygysuly", "Azamat", "Tilzhan") [2]. As materials of the study, official documents of the Soviet government on public education committees and educational institutions, archival information about Semipalatinsk seminaries and the "Kazakh-Kyrgyz Institute", lists of school programs and teaching aids were also used. In addition, visual and interactive resources were used in the research and teaching process. These include infographics, intelligence maps, chronological timelines, data maps, and modern multimedia tools (PowerPoint, Canva, Miro, Padlet). These tools were used to systematize and visualize the historical data of the newspaper.

In the course of the study, multi-level methodological approaches were used: – Method of source analysis: extract historical facts by reading newspaper articles and messages, identify the author's point of view and socio-political context [3]. The method of comparative analysis [4]: to show features in the field of women's equality, education and public education by comparing social problems in the Turkestan and Arka regions. – Interactive and visual techniques: To show the chronological order of events by creating a timeline; "I don't know," he said.; – Visualization of the newspaper distribution area using a data map. – Project method: study of articles through Group micro-projects, presentation of historical events through a video or multimedia presentation; development of a structural scheme of editorial work by analyzing the section "from the board". – Methods for the development of critical thinking: the formation of students' research abilities through the tasks of analyzing, comparing historical facts, drawing conclusions; discussion of ways to solve historical problems, comparison with modern problems.

The results and discussion. As it turned out in the course of the study, the use of the materials of the newspaper "Ak Zhol" as a source in history lessons allows us to achieve several important results: the development of skills in working with historical data. Through the analysis of articles and messages on the pages of newspapers, students learn to study historical events not only in factual terms, but also based on context. For example, the analysis of articles by such writers as M. Dulatovich, K. Kuletov, I. Zhansugurov develops students' ability to form a national idea, evaluate educational activities and public opinion. Formation of critical thinking. Through newspaper materials, students are given tasks to compare historical information, assess the authenticity of the data, and determine the author's point of view. This process develops students' critical thinking, analytical and research abilities. Strengthening national consciousness and civic position. The data of the newspaper "Ak Zhol" form national values, a historical understanding of women's equality, education and public issues. The analysis of these materials contributes to a deep understanding of the

history of their country by students, the development of a civic position. Effectiveness of interactive and visual methods. Reading newspaper materials through visual methods such as timelines, infographics, intelligence maps, and data cards increases students' interest, allowing them to perceive historical information in a systematic and visual way. In addition, digital storytelling and project-based learning approaches develop students' creative and presentation skills.

The practical result of the introduction of source materials into the lesson. In the lessons conducted on the basis of the materials of the newspaper "Ak Zhol", students were more active in working with historical data, the ability to reasonably express their thoughts through group discussions and debates was strengthened. The study of the data in the newspaper contributed to their assimilation of historical events not only by memory, but also by research and interpretation. The use of the materials of the newspaper "Ak Zhol" as a source in history lessons is an effective methodological solution that allows you to improve the quality of the teaching process, deepen historical knowledge and form students' research skills. The use of the materials of the newspaper "Ak Zhol" as a source in history lessons shows several important aspects in the learning process. First of all, the articles and messages of the newspaper clearly reflect the social, political and cultural situation of Kazakh society in the 20s of the XX century. For example, articles on women's equality, education, public education and the activities of seminaries provide students with a deep understanding of the historical context. Second, the use of data through interactive and visual methods increases student engagement. Methods such as timelines, intelligence maps, infographics and data maps create conditions for the systematic perception of information, comparison and analysis. These methods also promote the development of critical thinking and the formation of research abilities.

The practical result of the introduction of source materials into the lesson. In the lessons conducted on the basis of the materials of the newspaper "Ak Zhol", students were more active in working with historical data, the ability to reasonably express their thoughts through group discussions and debates was strengthened. The study of the data in the newspaper contributed to their assimilation of historical events not only by memory, but also by research and interpretation. The use of the materials of the newspaper "Ak Zhol" as a source in history lessons is an effective methodological solution that allows you to improve the quality of the teaching process, deepen historical knowledge and form students' research skills. The use of the materials of the newspaper "Ak Zhol" as a source in history lessons shows several important aspects in the learning process. First of all, the articles and messages of the newspaper clearly reflect the social, political and cultural situation of Kazakh society in the 20s of the XX century. For example, articles on women's equality, education, public education and the activities of seminaries provide students with a deep understanding of the historical context. Second, the use of data through interactive and visual methods increases student engagement. Methods such as timelines, intelligence maps, infographics and data maps create conditions for the systematic perception of information, comparison and analysis. These methods also promote the development of critical thinking and the formation of research abilities. Thirdly, the analysis of the materials of the newspaper "Ak Zhol" by regular writers and real data in their articles allows students to determine the author's point of view, see the relationship between historical events and social problems. For example, historical events can be explained more deeply by a comparative consideration of the issues of education, women's rights in the articles of M. Dulatovich and K. Kuletov. Fourth, the use of archival materials of the newspaper and information from the "management" section in the classroom teaches students to actively work with historical data [5]. This makes them learn to analyze the historical fact, draw conclusions, express opinions and carry out collective projects. Finally, the data of the newspaper "AK Zhol" [6] is not only a means of conveying a historical fact, but also a pedagogical resource for the development of national consciousness, civic position and research abilities of students. These data are used in the lesson not only as educational material, but also as a methodological innovative tool. Cyber -1

Materials published in the newspaper "AK Zhol" describing the state of public education in the 20s of the XX century are not only historical facts, but also an important didactic tool that can be effectively used in the process of teaching them. The integrated use of data-based, problem-based and critical analysis methods in teaching these data allows you to deepen the historical knowledge of students. For example, the passage given in the article "the state of public education" [7] clearly and comprehensively describes the complex state of the education system of that period. It clearly shows the prevalence of illiteracy, the lack of teaching aids, the shortage of teacher staff and the weakness of the educational infrastructure. In the process of teaching this data, it is effective to use the method of data analysis. That is, students are offered the following tasks based on the text: * identify the main problems in the field of Education; * explain the reasons for their occurrence; * connection with the socio-economic situation of the historical period. As a result of this analysis, students understand that education in Kazakh society at the beginning of the twentieth century was at a crisis level. In the final part of the article, the author points out the close relationship between education and freedom, stating that "without reading, it is difficult for us to have freedom and equality with our ignorant State" [8]. In the process of teaching this statement, the problem-based learning method can be used. For example, "can an uneducated society be independent? the organization of a discussion around the question "What is it?" develops students' critical thinking.

In addition, "governments of the two republics ... the author presents the idea of achieving national development on the basis of mutual cooperation between the republics of Kazakhstan and Turkestan. In the process of analyzing this statement, students are given the task of determining the author's political views. Such tasks make it possible to understand the worldview of historical figures. The article also draws special attention to the recommendations of the author under the pseudonym "Kunshygysuly" [9]. His thoughts on the continuation of book publishing, the formation of terminological consistency and the orientation of teachers in their professional activities are considered as concrete proposals aimed at improving the education system. At the same time, the use of the case study method is effective. For example, by analyzing the reasons for the closure of the Kazakh Seminary in Semey, students will be able to determine the cause-effect relationship of historical events. In addition, the newspaper materials also reflected positive changes in the field of Education. For example, the publication of the textbooks "Alphabet" in Kazakh and Uzbek languages in large print is one of the concrete steps towards eliminating illiteracy [10]. Using the method of comparative analysis in teaching this data, students are offered to evaluate the effectiveness and

limitations of reforms. The article "educational books should" emphasizes the importance of education in the native language. The author raises the lack of teaching aids as the main problem, proving the effectiveness of teaching in his native language. In the process of teaching this material, students are asked: "why is education in their native language important? it is recommended to organize an essay or discussion on the topic:" In general, during the training of materials from the newspaper" Ak Zhol:

- develop skills in working with data;
- historical thinking develops;

- the relationship between education and national independence is deeply explained. The use of modern methodological approaches in teaching press materials describing the problems of enlightenment in the 20s of the XX century increases the effectiveness of historical education. These approaches make it possible to develop students not only as recipients of information, but also as a person who can analyze the historical process, form their own vision. As for the use of the following data in the lesson, the materials of the newspaper "Ak Zhol", reflecting the process of development of educational and educational activities in the 20s of the XX century, are not only historical data, but also an important methodological resource that can be effectively used in the teaching process. The integrated use of data-based analysis, problem-based learning and interactive methods in teaching this data allows students to develop historical thinking. For example, in the first issues of the newspaper, the publication of the resolution on the opening of the "Kazakh-Kyrgyz Institute" in Tashkent [11] indicates an increase in education to the institutional level. In the course of this documentary training, students are given tasks aimed at identifying the evolution of the Enlightenment system. In particular, the qualitative growth of the education system can be demonstrated by analyzing changes from the seminary to the institute level. The information given in Issue No. 15 of the newspaper describes the activities of intellectuals involved in education in the post-1917 period. A special historical achievement is the opening of a seminary in the Kazakh language, and then the transformation into a "Kazakh-Kyrgyz Institute". Methods of chronological and causal analysis are effective in teaching this material. Students:

- determining the stages of development of educational institutions;
- analysis of the causes of their occurrence;

- tasks such as assessing their role in society are proposed. In addition, it is possible to form skills in working with quantitative data using accurate statistical data on the number of students and teachers at the Institute. This approach increases students' ability to systematize historical information. The announcement of the "seven" for the elimination of illiteracy, published in Issue №21 of the newspaper, indicates that enlightenment has become massive. In the course of this documentary training, the problem-based learning method can be used. For example, "is it possible to eliminate illiteracy in a short time? the organization of a discussion around the question "How to develop critical thinking in students" [12]. In addition, the content of the Enlightenment policy is revealed by analyzing measures such as the opening of temporary schools, sending teachers, and distributing books. The decisions of the meeting of the people's Commissariat of Education, published in Issue №26 of the newspaper, are one of the most important steps in the formation of the content of training. Here, the writing of manuals shows that the distribution of textbooks to the famous Kazakh intelligentsia is aimed at organizing the education system on a scientific basis. In teaching this material, the method of personnel analysis can be used, that is, students study the contribution of each person to science and education. For example, by analyzing works written in pedagogy, didactics and other areas, students understand the formation of historical and pedagogical thought. This approach allows you to deeply assess the role of historical figures. "Where Are you people who wrote books?" [13] the article sharply raises the problem of lack of teaching aids. Here, despite the increase in schools, the lack of books and methodological manuals, and the low level of training of teachers are criticized. The case study method is effective in teaching this data. Students are presented with a specific situation and are asked to: identify the causes of the problem; offer solutions; you need to

prove your point of view. In addition, the article indicates the failure of specific authors to fulfill their promises to write a book. By analyzing this issue, students draw conclusions about responsibility, professionalism and the importance of scientific work. The use of interactive methods in the process of teaching these materials also gives effective results. For example: role-playing game (introducing students to the role of authors and educators); discussion (on the relationship between education and national development); creative tasks (drawing up a draft textbook). In general, the training of materials of the newspaper "Ak Zhol" "allows you to deeply master historical knowledge, form skills in working with data and develop students' critical thinking. In conclusion, it should be noted that the use of modern methodological approaches in teaching Press data related to education in the 20s of the XX century enriches the content of historical education and increases its effectiveness. The materials of the newspaper "Ak Zhol", reflecting the social changes in Kazakh society in the 20s of the XX century, are a favorable source for the use of active methods in the learning process. Especially important are articles covering the issues of women's equality, education and social reforms in the formation of historical thinking, the ability to critically analyze and civic position of students. The article of O. Gymyr, published in the issue No. 6 of the newspaper, describes the difficult situation of Kazakh girls in the Turkestan region and shows the deep roots of gender inequality in society [14]. Here, such negative phenomena as early marriage and the sale of virgins are openly criticized, and their intensification is associated with the Famine of 1917-1918. In the course of this documentary training, it is effective to use the problem-based learning method. For example, the following problematic questions are offered in the lesson: Why did the social crisis (famine) exacerbate female inequality? What was the conflict between tradition and legal reforms? These questions lead students to a deep understanding of the causes and consequences of historical phenomena. In addition, it is possible to organize a method of debate on the basis of the reforms proposed in the article (elimination of thick cattle, termination of marriage, restriction of the married age of girls). Theme: "To what extent is it necessary and possible to reform traditional society?».

This method develops students' skills in argumentation, argumentation, and defending their point of view. The article provides an example of positive experience in the Semipalatinsk region, which allows us to use the method of comparative analysis. Students: Comparison of the situation in the Turkestan and Semipalatinsk regions; assessment of the effectiveness of reforms; tasks are proposed to identify the causes of differences. This approach contributes to the understanding of the regional features of historical processes. Articles published in the newspaper "Ak Zhol" under a pseudonym also occupy an important place in teaching. For example, the article by Mirzhakyp Dulatovich, published under the pseudonym "Azamat", critically analyzes the attitude towards a woman in Kazakh Society [15]. Here, the low social status of a woman is shown using specific examples, and her influence on the future of the nation is revealed. In teaching this material, it is effective to use the role-playing method. Students: it is possible to organize a discussion, highlighting the role of reformist intellectuals; supporters of traditional views; Kazakh women. Such a method allows you to understand the historical situation "from the inside". In addition, on the basis of Mirzhakyp Dulatovich's statement "a woman is the mother of the people", value – oriented training will be carried out. For students: writing an essay on the role of a woman in society; comparison with modern society; tasks are given to express their opinion on the issue of gender equality. This approach makes it possible to connect historical knowledge with modern social problems. The case study method is also effectively used in teaching these data. For example, a case "ways to solve the problem of female inequality in the Turkestan region" is proposed, and students are required to develop specific solutions. In general, mastering the materials of the newspaper "Ak Zhol" through active teaching methods: forms students' skills in working with data; develops the ability to think and analyze history; forms a critical view of social problems; strengthens the civic position. The use of data from the newspaper "Ak Zhol", covering the issue of women's equality and social reforms, through active teaching methods, deepens the content of historical education and increases its educational and cognitive potential. The materials of the newspaper "Ak Zhol", reflecting the socio-political life of

Kazakh society in the 20s of the XX century, can be effectively mastered in the modern education system using innovative technologies. The works of such intellectuals as Kazmukambet Kuletov, Mirzhakyp Dulatov, Ilyas Zhansugurov, Alikhan Bukeikhanov, Gazymbek Birimzhanov, Isa Tokybayev, Imangali Arabayev, Berniyaz Kuleyevich, published in the newspapers, are not only historical facts, but also an important resource that serves as the basis for digital and interactive learning. The use of digital educational technologies in teaching these materials increases the interest of students and allows them to learn historical information in depth. For example, during the presentation of the main writers of the newspaper, students are given a task to create a "digital map" or an interactive personality database. In this task, the biography, creative activity and articles of each person in the newspaper "Ak Zhol" are systematized. In addition, the process of identifying nicknames that are often found on the pages of newspapers can be organized using the research-based learning method. Students are offered specific nicknames, they are required to identify the author, compare the style of the text, and analyze the historical context. This approach forms students' skills in working with data and scientific search. The use of case study and Project-Based Learning Technologies is effective in teaching such articles by kazmukambet Kuletov as "the commune among the Kazakhs", "Kazalinsky uyezd" [16].

For example, students are given a task to develop a project on the topic "Improving the social situation of Kazalinsky district". This task contributes to the development of analytical thinking, connecting historical data with modern social problems. When studying Ilyas Zhansugurov's articles on Kapal and Lepsy counties, you can use Geoinformation technologies (GIS) or simple digital maps. Students mark the named areas on the map and visually show their socio-economic situation. This method allows you to perceive historical knowledge in a spatial way. In the analysis of articles published by Alikhan Bukeikhanov under the pseudonym "kyr Bala", it is effective to use text analysis platforms (for example, keyword identification, thematic classification). This method helps students determine the author's style, ideological orientation. Based on the memoirs of gazymbek Birimzhanov, you can use the method of documentary reconstruction. In other words, students will be presented with a historical situation, and they will be required to model the work of the Ak Zhol editorial office. For this:

- creating an editorial structure;
- determining the topics of articles;
- tasks such as drawing up an editorial plan are given. In addition, the technology of digital storytelling (digital storytelling) is especially effective in teaching these materials. Students can prepare short videos, podcasts or presentations about the history of the newspaper "Ak Zhol" or its writers. This approach develops creativity and contributes to the emotional perception of historical material. Another effective way is to use online discussion platforms (forum, Padlet, Mentimeter, etc.). Here, students express their opinions and discuss with each other about the role of the newspaper "Ak Zhol" in society, the importance of educational ideas. In general, learning the data of the newspaper "Ak Zhol" through innovative technologies:

- mastering historical knowledge in digital format;
- develop skills in working with data;
- formation of critical and creative thinking;
- allows you to improve the research competence of students. Training of the Kazakh press at the beginning of the twentieth century, including the materials of the newspaper "Ak Zhol" on the basis of innovative technologies, reproduces the content of historical education and brings it into line with modern requirements. The materials of the newspaper "Ak Zhol", reflecting the political and social life of Kazakh society in the 20s of the XX century, are one of the most effective means of teaching through visual technologies in the modern education system. The activities of Mirzhakyp Dulatovich, published on the pages of newspapers, his role in the formation of the National idea and influence on public opinion allow us to deeply master historical data through visualization. Mirzhakyp Dulatovich's work in the newspaper "Ak Zhol" is considered as a natural continuation of his

educational and national activities in the newspaper "Kazakh". In the process of teaching this historical continuity, it is effective to use the timeline (time line) method. Students: * Activity in the newspaper "Kazakh"; Activity in the newspaper "Ak Zhol"; The socio-political role in Turkestan is divided into stages. This approach allows you to visually perceive the continuity of the historical process and the evolution of personality. The method of infographics is effectively used in Teaching data on the prevalence and demand of newspapers among the population. For example, for students:

- Distribution area of the newspaper "Ak Zhol";
- relative position with other publications;

- the task of compiling a visual scheme with the reader's request is given. This method helps to present historical information in a systematic and visual way. The section "from the Board" [17] in the newspaper is of particular factual importance. It reflects the work of the editorial board, communication with the authors, reader letters and comments on publications. During the training of these materials, you can use a visual data map (data mapping). That is, students: editorial structure; information exchange system; shows the reader-editorial relationship in the form of a diagram. This approach allows you to understand the mechanism of functioning of the media system. It is also effective to use the digital storytelling method based on letters received in the newspaper. For example, using the data "letter to the management" in number 79, students: the state of the school in that period; demand for information; shows the educational role of the press in the form of videos or presentations. This method contributes to a deeper understanding of historical documentary in emotional and content terms. In addition, the method of digital visualization (graph, diagram) is used in Teaching data on newspaper circulation and subscription cost. Through this, students: economic basis of the newspaper; distribution dynamics; analyzes the position of the press in society through quantitative indicators. The method of Intelligence map (mind map) is effective in teaching mirzhakip Dulatovich's activities in the formation of a national idea. Here: national idea; educational activities; role of the press; concepts such as the formation of public opinion are expressed in interconnection.

This approach allows you to systematize complex historical concepts. In general, training of materials of the newspaper "Ak Zhol" through modern visual technologies: facilitates the visual perception of historical data; develops skills in organizing and analyzing information; increases students' interest; forms digital competence. The combination of data from the newspaper "Ak Zhol" with visual teaching methods reproduces the content of historical education and brings it into line with modern educational requirements. At the beginning of the twentieth century, the National Press in Kazakhstan played an important role in the field of public education and education. The newspaper "Ak Zhol", in turn, raised political, social, cultural topics and contributed to the formation of opinion in society [18]. Using a newspaper as a source in history lessons allows students to analyze historical facts, understand the social context, and evaluate cultural values. Research problem: How to use the newspaper "Ak Zhol" as an effective, scientifically substantiated source in history lessons? Theoretical foundations Historical source theory the newspaper "Ak Zhol" is a source of contemporary views, public opinion and cultural context [16]. The following principles are important in use as sources: Determining the authenticity and source of the data; Putting the text in historical context; Demonstration of interdisciplinary data communication. Pedagogical basis introduction of newspaper materials into the lesson of students: * Ability to compare historical facts; Understanding public opinion and critical thinking skills; * Develops the ability to assess the social structure and cultural values of Kazakh society [18]. Methodological approaches 1. data selection. Newspaper materials are selected depending on the topic: political news, educational problems, events in society [13]. Texts are presented as short excerpts or full articles. 2. interdisciplinary analysis. Sociology: social groups in society, poverty, educational work [19]; Cultural studies: language, Traditions, Folk consciousness [20]; Pedagogy: school, Madrasah, structure of the education system. 3. active methods. Comparative analysis: comparison of newspaper data and textbook materials; * Work with the source: students analyze the text and deduce key ideas; Critical discussion: authenticity of the source, author's point of view, historical context [21].

Sample lesson (7th grade, history of Kazakhstan)

Lesson component	Example / plan
Lesson theme	"Education in Kazakh society at the beginning of the XX century"
Purpose of the lesson	All: know the directions of education in the Kazakh steppe; most: analyze the educational topics of the newspaper; Some: compare facts in an interdisciplinary context
Necessary resources	Excerpts from the newspaper "AK Zhol", archival data, map, textbook, pictures
Active method	"BFE table" (active, functional, effect table)
Discussion	Reading text, analyzing, comparing data, showing educational institutions with a map
Subscription	Write excerpts from newspaper clippings, draw conclusions

Practical task:

- Read newspaper materials and draw up the main ideas;
- Comparison of facts about madrasa and secular school;
- Show the location of schools with a map;
- Discussion: critically assess the impact of the newspaper on society.
- Scientific necessity
- Newspaper materials allow you to present the history clearly and in context;
- Through interdisciplinary research, students can connect historical, social and cultural contexts;

The introduction of the source into the lesson contributes to the development of students' historical consciousness. The methodology for using the newspaper "Ak Zhol" as a source in history lessons gives the following effectiveness:

1. show historical events clearly and in context;
2. development of students' critical thinking;
3. opening the way to interdisciplinary research (sociology, culture, pedagogy);
4. formation of modern methods of using sources in the subject of history.

If we give an example lesson plan with a specific thematic plan: for example:

1. topic of the lesson:

Study of educational and social problems in the Kazakh Society of the XX century through the materials of the newspaper "AK Zhol"

2. purpose of the lesson:

- Show students the importance of the newspaper "AK Zhol" as a historical source;
- Formation of skills in working with historical data;
- Development of critical thinking and research skills;
- Formation of national consciousness and civic position.

3. tasks of the lesson:

- Interpretation of historical events through the analysis of newspaper materials;
- Determining the author's point of view in articles and posts;
- Systematize historical information through visual and interactive methods;
- Provide students with the opportunity to discuss problematic issues in a historical context.

4. lesson methods:

- Source method (reading and analyzing newspaper articles);
- Comparative analysis (comparison of social problems in different regions);

- Interactive methods (infographics, intelligence maps, timelines, data maps);
- Project method (creating microprojects: studying articles, preparing a video or presentation).

5. lesson progress:

Introduction (5-10 minutes)

- Brief information about the Kazakh Society of the 20s of the XX century, the Enlightenment movement and the newspaper "AK Zhol";

- Explanation of the importance of newspaper materials as historical facts;
- Familiarization with the purpose of the lesson.

Main part (25-30 minutes)

1. work with the source:

o read articles by M. Dulatovich, K. Kuletov, I. Zhansugurov in groups;

O perform the task" to separate historical facts from the article, to analyze the author's point of view".

2. comparative analysis: O comparison of the issue of women's equality in the Turkestan and Arka regions; o show differences by creating an interactive timeline or schedule.

3. Creating a visual map: o map of the distribution area of the newspaper" AK Zhol";

O integrate the Articles of newspaper writers into a thematic Intelligence-Map.

Practical part (15-20 minutes)

1. research project: o analyze the section "from the board" and show the editorial work in the form of a diagram; o study the article of a specific writer for each group and make a brief presentation.

2. script/video: o highlight the issue of education or women's rights in the years 1920-1925 through a video or multimedia presentation.

Final (5-10 minutes)

- Each group presents its own project, discussions are held;
- * The teacher summarizes the students' work with historical data;
- * Explain the effectiveness of the use of materials of the newspaper" Ak Zhol " in modern lessons.

6. evaluation criteria:

- * Correct analysis and interpretation of historical data;
- * High-quality implementation of an interactive task (infographic, Intelligence Map, video);
- * Present your thoughts in a reasoned way during a group discussion;
- * Active participation in individual and group research work.

7. resources used:

- * Archival materials of the newspaper" Ak Zhol ;
- * Information technology (PowerPoint, Canva, Miro, Padlet);
- * Map, intelligence-map tools;
- * Text editors, video and presentation programs.

8. result:

- * Students ' skills in working with historical data will be improved;
- * Develop critical thinking and research skills;
- * National consciousness and civic position are formed;
- * The use of newspaper materials in a visual and interactive way increases the effectiveness of training.

The use of materials of the newspaper" Ak Zhol " as a source in history lessons improves the quality of the teaching process, deepens historical knowledge, develops research and critical thinking skills, forms national consciousness and civic position. Through visual and interactive methods, the lesson is interesting and effective, which allows students to systematically perceive historical information.

Conclusion. As a result of the study, the use of materials of the newspaper "AK Zhol" as a source in history lessons allows us to raise the learning process to a new level. Newspaper data form students ' historical consciousness, critical thinking, and research skills by reflecting the social, political, and cultural aspects of the historical period. Teaching newspaper materials through modern visual and interactive methods, such as timelines, intelligence maps, infographics, data maps and digital storytelling, contributes to the systematic perception of historical information by students, the ability to analyze and draw conclusions. In addition, this method allows students to form a national consciousness and civic position through active work with historical data. As a result, the materials of the newspaper" AK Zhol "are not only a tool for mastering historical facts, but also an effective pedagogical resource aimed at developing students' Research, Critical Thinking and creative abilities. This methodological approach reproduces the content of the history lesson and forms an effective teaching experience in accordance with modern educational requirements.

References:

1. *Ak Zhol (newspaper) [Multi-volume]. Vol. 1. Compiled by Kh. Esenkarakzy. – Nur-Sultan: Alashorda Public Fund, 2020. – 380 p.*
2. *Sak K.Ö., & Koigeldieva, Z.Z. (2020). Political-ideological stance of the Ak Zhol newspaper. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, 4(133), 1014. Retrieved from file:///C:/Users/user/Downloads/Sak.pdf (Accessed March 2025)*
3. *Verbitsky A. A. active training in the highest school: contextual training: methodological training. - M.: Higher School. – 1991. - 207 P.*
4. *Zhanpeisova M. modular learning technology as a means of Student Development. The Book Was Published In 1998. - Almaty, 2002. - 180 P.*
5. *Still J., Meredith K., Temple C., Walter S. curriculum of the structure of critical thinking development. The development of critical thinking through reading and writing is a methodological manual prepared for the program Project. - Almaty, 1998. - Page 33.*
6. *Republic of Kazakhstan, Official Records, 5-q.-2-t.-2-issue.-41-p.*
7. *Public Education Matters. Ak Zhol, January 9, 1921, No. 12. -3 p.*
8. *Public Education Matters. Ak Zhol, January 9, 1921, No. 12. -10 p.*
9. *Republic of Kazakhstan, Official Records, 5-q.-2-t.-8-issue.-50-p.*
10. *Need for Textbooks. Ak Zhol, January 12, 1921, No. 13. -11 p.*
11. *Kazakh-Kyrgyz Institute. Ak Zhol, January 16, 1921, No. 15. -3 p.*
12. *Eliminating Illiteracy. Ak Zhol, February 2, 1921, No. 21. -18 p.*
13. *Where Are the Book Authors? Ak Zhol, July 28, 1921, No. 81 - 14 p.*

14. *Women's Equality. Ak Zhol, January 19, 1921, No. 16. -16p.*
15. *Women's Issues. Ak Zhol, December 24, 1920, No. 6. 19 p.*
16. *Ak Zhol [Multi-volume]. Almaty: South Kazakhstan Regional Museum of Political Repression Victims, 2011. Vol. 1. – 357 p.*
17. *Letter to the Administration. Ak Zhol, July 21, 1921, No. 79.*
18. *Kamzabekuly D. Kazakh Society and Education at the Beginning of the 20th Century. Astana: Institute of Philology - 2010. - pp. 23–26.*
19. *Bertensson R. Historical Sources in Education. London: Routledge. - 1995. - 22 p. <https://www.jstor.org/stable/2697047>*
20. *Lee P., & Shemilt D. Teaching History with Sources. London: Routledge. - 2012 - 12 p. <https://pure.ulster.ac.uk/en/publications/history-teaching-conflict-and-the-legacy-of-the-past-3/>*
21. *Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts. Philadelphia: Temple University Press- 2001.- 221 p.*

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Ақ жол» (газеті) Көптомдық. 1 том. // Құраст. Х. Есенқарақызы. - Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2020. – 380 б
2. Сақ Қ.Ө. , Қойгелдиева З.Ж. Л.Н «Ақ жол» газетінің саяси-идеялық ұстанымы / Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ. 2020, № 4(133) - 1014 бб. <file:///C:/Users/user/Downloads/Sak.pdf> (қаралған уақыты наурыз 2025 ж.)
3. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: Контекстный подход: методическое пособие. – М.: Высшая школа. – 1991. – 207 с.
4. Жанпейісова М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. /Аударған Д.А.Қайшыбекова/. - Алматы, 2002. - 180 б.
5. Стилл Дж., Мередит К, Темпл Ч., Вальтер С. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту құрылымының оқу жоспары. Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарлама жобасы үшін дайындалған әдістемелік құрал. – Алматы, 1998. – 33 бет.
6. ҚР ОММ. 5-қ.-2-т.-2-іс.-41-п.
7. Халық ағарту жайы // Ақ жол. - 1921. - 9 январь. - № 12 -3 б.
8. Халық ағарту жайы // Ақ жол. - 1921. - 9 январь. - № 12- 10 б.
9. ҚР ОММ. 5-қ.-2-т.-8-іс.-50-п.
10. Оқу кітаптары керек // Ақ жол. -.1921. - 12 январь. - № 13-11б.
11. Қазақ қырғыз институты // Ақ жол. - 1921. - 16 январь. - № 15-14б.
12. Сауатсыздықты жоғалту // Ақ жол. - 1921. - 2 февраль. - № 21 -18б.
13. Кітап жазғандар қайдасыңдар?//Ақ жол. - 1921. - 28 июль. - №81-14 б.
14. Әйел теңдігі// Ақ жол.-1921.-19январь.- №16 -16 б.
15. Әйел мәселесі// Ақ жол. - 1920.-24 декабрь.-№6 -19 б.
16. «Ақ жол» - көптомдық. - Алматы: Оңтүстік Қазақстан облыстық саяси қуғын-сүргін құрбандары мұржайы, 2011. Т.1. - 357 б.
17. Басқармаға хат. //Ақ жол. - 1921. - 21 июль. - №79
18. Қамзабекұлы, Д. (2010). XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамы мен ағарту ісі. Астана: Филология институты, 23–26 б.
19. Бертенссон Р. Білім берудегі тарихи Дереккөздер. Лондон:Маришрут. - 1995. - 22 б. <https://www.jstor.org/stable/2697047> 20.
20. Ли П., & Шемилт, Д. Тарихты Дереккөздермен Оқыту. Лондон:Маришрут. - 2012 - 12 б. <https://pure.ulster.ac.uk/en/publications/history-teaching-conflict-and-the-legacy-of-the-past-3/>
21. Wineburg S. Тарихи Ойлау және Басқа Да Табиғи Емес Әрекеттер. Temple University Press-2001.- 221 б.

МРНТИ/FTAXP/IRSTI 03.20

УДК/ӘӨЖ /UDC 98 (64)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.018>

C.Akhmetov *

¹*Doctoral student at the International Kazakh-Turkish University named after
Khoja Akhmet Yasawi, Turkestan, Republic of Kazakhstan
E- mail: serimzhan-akhmetov@mail.ru*

INTERDISCIPLINARY STUDY OF THE ACTIVITIES OF SECULAR AND MUSLIM EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE TURKESTAN REGION IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY - THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract

The article examines in detail the activities of secular and Muslim educational institutions in the Turkestan region in the second half of the XIX-early XX centuries in an interdisciplinary manner. The purpose of the study is to analyze the features of the formation and development of the education system in the region on the basis of historical data and scientific works, as well as to identify effective interdisciplinary methods and approaches to its teaching. The author makes a comparative analysis of the structure, educational content, teaching methods and social activities of secular schools (Russian-Correctional schools, city schools) and traditional Muslim Educational Institutions (schools, madrasas). In the course of the study, the activities of these educational institutions are considered not only in historical, but also in pedagogical, cultural and source aspects, and their place and role in society are comprehensively revealed. In addition, issues such as the colonial educational policy of Tsarist Russia, the Enlightenment movement of the local population, and the influence of Jadid reforms are widely analyzed. The article used archival documents, statistical data, periodicals and works of domestic and foreign researchers as sources.

Through interdisciplinary learning approaches, students ' opportunities for developing historical thinking, skills of critical data analysis and understanding of cultural and social processes are revealed. In addition, the effectiveness of using interactive methods, including infographics, intelligence maps, comparative analysis and methods of working with data, will be demonstrated. As a result of the study, the importance of integrative, interdisciplinary approaches in teaching the peculiarities of the education system in the Turkestan region is proved and practical ways of their application in the modern educational process are proposed.

Keywords: Turkestan region, secular education, Muslim Educational Institutions, school, Madrasah, Russian-Correctional schools, Jadid movement, enlightenment, colonial education policy, interdisciplinary learning, historical data, source studies, pedagogy, cultural studies, educational and educational system, interactive methods, critical thinking.

С.И. Ахметов ^{1*}

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің докторанты,
Түркістан қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail: serimzhan-akhmetov@mail.ru

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ ЗАЙЫРЛЫ ЖӘНЕ МҰСЫЛМАНДЫҚ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ПӘНАРАЛЫҚ ТҮРҒЫДА ОҚЫТУ

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Түркістан өлкесіндегі зайырлы және мұсылмандық оқу орындарының қызметі пәнаралық тұрғыда жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – тарихи деректер мен ғылыми еңбектер негізінде өңірдегі білім беру жүйесінің қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін талдау, сондай-ақ оны оқытуда тиімді пәнаралық әдіс-тәсілдерді айқындау болып табылады. Автор зайырлы мектептер (орыс-түзем мектептері, қалалық училищелер) мен дәстүрлі мұсылмандық оқу орындарының (мектеп, медресе) құрылымы, оқу мазмұны, оқыту әдістері мен әлеуметтік қызметіне салыстырмалы талдау жасайды.

Зерттеу барысында аталған білім беру мекемелерінің қызметі тек тарихи тұрғыдан ғана емес, педагогикалық, мәдениеттанулық және деректанулық аспектілерде де қарастырылып, олардың қоғамдағы орны мен рөлі кешенді түрде ашылады. Сонымен қатар, патшалық Ресейдің отарлық білім беру саясаты, жергілікті халықтың ағартушылық қозғалысы, жәдиттік реформалардың ықпалы сияқты мәселелер кеңінен талданады. Мақалада архивтік құжаттар, статистикалық мәліметтер, мерзімді баспасөз материалдары және отандық, шетелдік зерттеушілердің еңбектері дерек көзі ретінде пайдаланылған.

Пәнаралық оқыту тәсілдері арқылы білім алушылардың тарихи ойлау қабілетін, деректерді сыни тұрғыдан талдау дағдыларын және мәдени-әлеуметтік үдерістерді түсінуін дамыту мүмкіндіктері айқындалады. Сонымен қатар, интерактивті әдістерді, соның ішінде инфо-графика, интеллект-карта, салыстырмалы талдау және дерекпен жұмыс істеу тәсілдерін қолданудың тиімділігі көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде Түркістан өлкесіндегі білім беру жүйесінің ерекшеліктерін оқытуда интегративті, пәнаралық тәсілдердің маңызы дәлелденіп, оларды қазіргі білім беру үдерісінде қолданудың практикалық жолдары ұсынылады.

Кілт сөздер: Түркістан өлкесі, зайырлы білім беру, мұсылмандық оқу орындары, мектеп, медресе, орыс-түзем мектептері, жәдиттік қозғалыс, ағартушылық, отарлық білім беру саясаты, пәнаралық оқыту, тарихи деректер, деректану, педагогика, мәдениеттану, оқу-ағарту жүйесі, интерактивті әдістер, сыни ойлау.

С.И. Ахметов ^{1*}

¹Докторант Международного казахстанско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Ясауи, Туркестан, Республика Казахстан
E-mail: serimzhan-akhmetov@mail.ru

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЕ ОБУЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СВЕТСКИХ И МУСУЛЬМАНСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX-НАЧАЛА XX ВЕКОВ

Аннотация

В статье подробно рассматривается деятельность светских и мусульманских учебных заведений Туркестанского края во второй половине XIX-начале XX вв. в междисциплинарном контексте. Целью исследования является анализ особенностей становления и развития

системы образования в регионе на основе исторических данных и научных трудов, а также определение эффективных междисциплинарных методов и подходов к ее обучению. Автор проводит сравнительный анализ структуры, содержания обучения, методов обучения и социальной деятельности светских школ (русско-исправительных школ, городских училищ) и традиционных мусульманских учебных заведений (школ, медресе). В ходе исследования рассматривается деятельность указанных образовательных учреждений не только в историческом, но и в педагогическом, культурологическом и источниковедческом аспектах, комплексно раскрывается их место и роль в обществе. Кроме того, широко анализируются такие вопросы, как колониальная образовательная политика царской России, просветительское движение местного населения, влияние иудейских реформ. В качестве источников в статье использованы архивные документы, статистические данные, материалы периодической печати и труды отечественных и зарубежных исследователей.

Через междисциплинарные подходы к обучению определяются возможности развития у обучающихся исторического мышления, навыков критического анализа данных и понимания культурно-социальных процессов. Кроме того, будет продемонстрирована эффективность использования интерактивных методов, включая инфографику, интеллект-карту, сравнительный анализ и методы работы с данными. В результате исследования доказана значимость интегративных, междисциплинарных подходов в обучении особенностям системы образования Туркестанского края и предложены практические пути их применения в современном образовательном процессе.

Ключевые слова: Туркестанский край, светское образование, мусульманские учебные заведения, школа, медресе, русско-коррекционные школы, джадидское движение, просвещение, колониальная образовательная политика, междисциплинарное обучение, исторические данные, источниковедение, педагогика, культурология, система образования, интерактивные методы, критическое мышление.

Introduction. The problem of interdisciplinary study and teaching of the activities of secular and Muslim educational institutions in the Turkestan region in the second half of the XIX – early XX centuries is of particular relevance in the modern system of historical science and pedagogical research. This period is marked by the strengthening of the colonial policy of the Russian Empire, the transformation of socio-economic relations and, on the basis of this, the transformation of the education system in a new character. In this historical context, a comprehensive study of the problems of interaction, contradictions and continuity between traditional Muslim educational institutions and newly formed secular educational institutions is of scientific importance. The development of the education system in the Turkestan region was not limited to institutional changes, but was closely connected with spiritual, cultural and social processes in society. While Muslim schools and madrasahs serve as keepers of centuries-old religious and spiritual traditions, secular educational institutions have become the main means of introducing new knowledge models, a scientific worldview and European pedagogical experience. As a result of the mutual influence of these two directions, a unique syncretic educational space was formed in the region. For a deeper understanding of this phenomenon, there is a need to consider it not only from a historical point of view, but also from the point of view of sociological, pedagogical, cultural and intellectual history. In modern domestic historiography, the educational processes and the history of education in the Turkestan region are studied to a certain extent, but a comprehensive interdisciplinary consideration of the activities of secular and Muslim educational institutions is not sufficiently carried out. In particular, the problems of the content, teaching methods, social functioning of the education system and its influence on the formation of national consciousness and the intelligentsia still require deep study [1]. From this point of view, the research topic is aimed at filling the most important scientific gaps in domestic science.

One of the most important factors that increase the relevance of the study is the lack of sufficient scientific circulation of the data base. Periodical press materials of the late XIX-early XX centuries, official documents, curricula and archival data allow us to reveal a clear picture of the education system in the Turkestan region. However, a significant part of this data has not been systematically studied and is not fully used scientifically. A comprehensive analysis of these sources will reveal new facets of the history of Education. In addition, the relevance of the research topic is also associated with the processes of modernizing the modern education system. Today, in the process of improving the national education model, one of the most important tasks is to rethink historical experience, determine the continuity of traditional and modern education systems [2]. The study of the historical experience of secular and Muslim educational institutions in the Turkestan region allows us to form a scientific and theoretical basis in this direction. The use of interdisciplinary approaches not only expands the object of study, but also opens the way to consider the education system as a complex socio-cultural phenomenon. From the point of view of intellectual history, educational institutions are considered not only as educational institutions, but also as spaces in which ideas, values and worldviews are formed. This, in turn, will allow us to more deeply understand the content, directions and historical significance of the educational movement in the Turkestan region. Thus, the interdisciplinary study and training of the activities of secular and Muslim educational institutions in the Turkestan region in the second half of the XIX – early XX centuries is of high scientific and practical importance in terms of modernizing historical knowledge, replenishing scientific circulation with new data, as well as improving the modern education system.

Materials and methods. Among the first to study the problem of secular education of Muslim peoples within the framework of the policy of Russification and christening of Tsarist Russia were Orientalist A. E. Alektorov and local historian A. V. Vasiliev [3]. Missionary scientists N. I. Ilminsky (1822-1891) and N. P. Ostroumov (1846-1930), who played an active role in the policy of spiritual colonization of the Turkic-Muslim peoples of the Russian empire, including the Kazakhs [4], wrote a number of works in this direction. Although in official sources Ilminsky is described as "the enlightened one who discovered the literacy of the people of buratana", "the bearer of the light" of Russian civilization, his works contain accurate information on the state of education in the Kazakh steppe and the level of Russian literacy. During this period, such enlightened personalities as Shokan Ualikhanov, Ibray Altynsarin and Abay Kunanbayev connected the future of the country with the development of education and science [5]. They intended to bring the Kazakh people to civilization by mastering the achievements of Russian culture. N. A., who continued the case of Ilminsky Bobrovnikov, in his work "Russian-native schools, schools and madrasas of Middle Asia: path candidates" [6], described the state of educational institutions in the Turkestan region, analyzed programs and methods of teaching the Russian language. The well-known Orientalist and turkologist V. V. Barthold also studied the education of the Turkestan region and considered the principles of education of new types of schools and Russian educational institutions in comparison [7]. National intellectuals A. Bukeikhanov, K. Kemengerov, M. Dulatov, S. Asfendiyarov, M. who conducted research on the Kazakh enlightenment in the 20-30s of the XX century. Tynyshpaev and others were [8]. T. T. Tazhibaev, K. Berzhanov, N. Sabitov, A. I. Sembayev, G. M. Khrapchenkov and other researchers who studied the school system and educational activities in the second half of the XIX century showed Russian enlightenment as a "progressive phenomenon" in Kazakh society [9]. After independence, this issue was considered in a new way, and new data entered scientific circulation. In particular, the historian Smagulova S. U., who studied the activities of Kazakh jadidism, revealed that in the period up to 1917, the newspapers "Kazakh" and "Alash" grouped the intelligentsia of the nation [10]. And G. A. Shotanova in her work "materials of Astrakhan scientific society and education as an East for history of Kazakhstan" analyzed data on the history of Kazakhstan, including public education, through the archives of Astrakhan scientific institutions [11]. One of the most important studies on the spread of Islam, Kazakh-Turkish educational ties, the efforts of the Ottoman Turks to

promote Islam in the Turkestan region and the measures of imperial control against them is S. K. Rustemov [12]. Collections of documents and collective monographs published in recent years comprehensively consider the educational policy of the Tsarist authorities, the purpose and content of the creation of Russian-Kazakh schools, the processes of modernization in Muslim education [13]. Also, the works of foreign scientists on the topic of enlightenment, Islam and power, religious and cultural influence on the Kazakh land deserve attention [14]. Such works allow us to deeply understand the educational policy of the period of the Russian Empire and its spiritual and cultural influence on Kazakh society. The study of the activities of secular and Muslim educational institutions in the Turkestan region in the second half of the XIX – early XX centuries is considered at the intersection of interdisciplinary directions in modern humanities. The article was written based on the theory of intellectual history in the context of social, educational and spiritual history. This approach allows us to consider the education system not only as an institutional structure, but also as a space for the formation of public thought, values and ideas [2].

The object of the study is analyzed at the intersection of the branches of the history of Kazakhstan, sociology, pedagogy, cultural studies and spiritual and educational history. In accordance with this, the article used a complex of interdisciplinary approaches and methods. This approach creates conditions for a comprehensive, multifaceted disclosure of the formation and development of the education system in the Turkestan region. In the process of preparing the article, a number of traditional and modern methods of historical research were used. In particular, the dynamics of the development of the education system for the period under study through the problem-chronological method was considered step by step. The historical and comparative method made it possible to identify the features, similarities and differences between secular and Muslim educational institutions. Through the retrospective method, the prerequisites for the formation and factors that contributed to the subsequent development of these educational institutions were identified. And the historical and typological method paved the way for classifying educational institutions from a species point of view and identifying common patterns in their activities. The source basis of the study is the materials of the periodical press of the second half of the XIX-early XX centuries. These data contain important information about educational processes, the activities of educational institutions, the content of training, the education of children and the professional activities of teachers. In addition, the periodical also reflects public opinion and views on educational issues in society. However, a significant part of the listed materials has not been fully introduced into scientific circulation to date. In this regard, one of the main tasks of the article is the scientific analysis of the data published on the pages of the periodical press, their systematization and introduction into scientific circulation. This, in turn, will allow us to study the activities of secular and Muslim educational institutions in the Turkestan region at a new methodological level. Thus, the use of interdisciplinary approaches and complex methods will serve as the basis for a deeper understanding of the historical development of the education system during this period and determining its socio-cultural significance.

The results and discussion. In the course of the study, a comprehensive interdisciplinary analysis of the activities of secular and Muslim educational institutions in the Turkestan region in the second half of the XIX – early XX centuries was carried out, the laws of their historical development and place in society were determined. First of all, the education system in the Turkestan region developed in parallel in two main directions – traditional Muslim and secular. Muslim Educational Institutions (schools and madrasahs), along with religious education, performed an important function in increasing the literacy rate of the population. And secular educational institutions expanded the content of education by introducing new disciplines and became the basis for the formation of a European-style education system [15]. Secondly, as a result of the historical and comparative analysis, it was found that there was interaction between secular and Muslim educational institutions, as well as differences. Especially under the influence of the Jadid movement, teaching methods in Muslim schools were updated and secular subjects began to be introduced. This trend contributed to the

modernization of the education system [16]. In addition, it is observed that secular educational institutions tried to take into account the linguistic and cultural characteristics of the local population [17]. Thirdly, the results of the study showed that the education system developed in close connection with socio-cultural transformations. Secular and Muslim educational institutions contributed to the formation of the National intelligentsia, the spread of Enlightenment ideas and the revival of public consciousness. These problems are also reflected in the works of domestic researchers [18]. Fourth, as a result of the analysis of periodicals, data related to the educational sphere were revealed. In particular, specific data on the content of curricula, teaching methods, social status and professional activities of teachers were systematized. These data make it possible to restore the real state of the education system in that period [19]. Fifth, as a result of the application of interdisciplinary approaches, the education system was considered not only as a historical phenomenon, but also as a social, cultural and pedagogical phenomenon. From the point of view of intellectual history, educational institutions were valued as a medium for the formation of ideas and values, which, in turn, made it possible to more deeply explain the content of the Enlightenment Movement [20].

In addition, as a result of the study, the evolution of the education system in the Turkestan region was systematized in stages, its internal structural features and directions of development were identified. It has been proven that these trends were formed on the basis of colonial policy, social demand and the mutual influence of local traditions [21]. The results of the study made it possible to understand the activities of secular and Muslim educational institutions in the Turkestan region at a new methodological level. New data and interdisciplinary approaches to analysis introduced into scientific circulation lay the foundation for further in-depth study of this problem. During the discussion of the results of the study, an interdisciplinary consideration of the activities of secular and Muslim educational institutions in the Turkestan region in the second half of the XIX – early XX centuries made it possible to identify the complex and multifaceted nature of their historical development. The results obtained were differentiated in comparison with the conclusions in domestic and foreign historiography. A number of researchers consider the education system in the Turkestan region mainly as an instrument of colonial policy. In this sense, secular educational institutions are characterized as institutions aimed at strengthening the administrative and ideological influence of the Tsarist government. However, the results of the research carried out complement this point of view. Because secular educational institutions have become not only a mechanism for colonial policy, but also a center for spreading new knowledge and scientific worldview among the local population. This opinion is also supported by a number of Modern Studies. At the same time, in relation to Muslim educational institutions, historiography is dominated by the assessment of them as a traditionalist, conservative structure. However, as it turned out in the course of the study, under the influence of the Jadid movement, these educational institutions also adapted to a certain level of innovation and improved teaching methods. This situation shows that the Muslim education system had internal evolutionary opportunities. From this point of view, the interaction of traditional and innovative directions gave an impetus to the development of the education system. The results of the study showed that the relationship between secular and Muslim Educational Institutions was not only of a contrasting nature, but also of a mutually complementary nature to a certain extent. This finding indicates the inadequacy of the binary (contrasting) approach in some studies. When viewed from an interdisciplinary perspective, the education system is seen as an important tool for social adaptation and cultural transformation.

The use of interdisciplinary approaches played an important role in the interpretation of research results. From a sociological point of view, the education system is considered as a means of social stratification and mobility, and from a pedagogical point of view, the evolution of the content and methods of teaching is determined. And from the point of view of cultural and intellectual history, educational institutions were characterized as spaces for the formation of ideas and values. This multifaceted analysis made it possible to understand the object of study more deeply. At the same

time, a number of restrictions were also identified during the study. In particular, the incomplete preservation of some archival data and the irregularity of periodical press materials limit the scope of research to a certain extent. This issue indicates the need to attract additional sources in future research. It proves that it is more effective from a scientific point of view to consider it in a complex, interdisciplinary way than to explain the activities of secular and Muslim educational institutions in the Turkestan region in a traditional one-sided way. This approach allows not only to deepen the content of the history of education, but also to make a new vision of its socio-cultural essence. The interdisciplinary approach in modern historical and pedagogical research requires the consideration of historical fact through social, cultural and intellectual contexts. The topic of the dissertation — teaching the activities of secular and Muslim education systems in the Turkestan region — gives a clear scientific basis for the theoretical and methodological implementation of this approach. The use of interdisciplinary teaching methods improves the quality of working with historical data and creates conditions for students to develop skills of critical thinking and historical interpretation. The effectiveness of such an approach makes it possible not only to consider the history of education as chronological facts, but also to study it as a socio-cultural phenomenon [22].

1. working with sources (Source-based learning) Working with sources is the main research method used in the teaching of historical disciplines in higher educational institutions. It teaches students the ability to analyze and compare historical coverage with real data [23]. Press materials and archival documents of that period (for example, the publications "Aikap", "Kazakh") about the educational institutions of Turkestan are effective as historical sources. Example: Students are given an excerpt from the issued Magazine "Aikap" in Issue No. 4 of 1912 about enlightenment. Task-analyze the text and then: what is the content of the education system; what is the journalistic approach; looking for answers to questions about how the social status of teachers and students was assessed. This method strengthens students' communication with historical data and increases the research level of teaching.
2. historical-comparative method The historical-comparative method is aimed at deeply revealing the essence of two or more historical phenomena by comparing them. The pedagogical effectiveness of this method is widely justified by the statement "comparison is the basis of historical thinking" [24].

Example: Students compare the curriculum in a madrasah (Quran, Hadith) with the curriculum of a secular school (mathematics, science), showing differences and similarities in their purpose and methods. Analysis Table:

	Sign Madrasah	secular school
Educational content	religious and Humanitarian	Scientific and Natural Science
Learning method	memorization with a smile	innovative, subject lessons
Social function	formation of public morality	civic education

This approach develops students' analytical skills and reveals the essence of historical facts by comparing them.

3. interactive methods (debate, discussion) The basis of interactive methods includes comparing the opinion of one of the students with the other and drawing conclusions. Debate is an important element for an interdisciplinary approach, as it allows us to define the meanings between society, history and pedagogy through discussion. Example: "Which education system was most effective-secular or Muslim?" students are divided into 2 groups and discuss the topic. One group makes arguments in defense of the secular education system, the other group — the traditional Muslim system. This task allows students to understand the diversity of historical views.
4. Case Study A case study is a method aimed at understanding the conditions and results of a particular historical situation by studying it. This approach creates conditions for students to develop practical analytical skills. Example: The historical situation "activities of the Russian-Correctional school in Turkestan" is studied: the quality of education, textbooks, features of the teaching staff and the reaction of the local society.
5. retrospective analysis Retrospective analysis allows you to determine the directions of their development by comparing historical facts with the future. This method is important for the student when he relates historical events to the current educational system. Example: "Comparison of nineteenth-century curricula with modern educational standards".
6. interdisciplinary project learning Interdisciplinary projects connect historical knowledge with geography, cultural studies, sociology.

This method teaches students to integrate ideas and perform specific tasks (Beane, 1997). Example: The project "Education map of Turkestan" will be created: location of educational institutions (geography); educational content (history); role in society (sociology). This project develops students' ability to study comprehensively and visualize information. The use of interdisciplinary teaching methods allows a comprehensive explanation of the activities of secular and Muslim educational institutions in the Turkestan region, a comprehensive analysis of historical events and phenomena. Working with sources, comparative analysis, debate, case analysis, retrospective method and project approaches combine theory and practice in the educational process, increasing students' critical thinking, research abilities. The scientific basis of these methods is consonant with modern world pedagogical theories in the teaching of historical disciplines [24]. Thus, the use of interdisciplinary approaches in teaching the activities of secular and Muslim educational institutions in the Turkestan region in the second half of the XIX – early XX centuries allows students to comprehensively understand historical phenomena. In this direction, historical, pedagogical, sociological and cultural methods are used in combination.

First, the problem-based learning method is widely used. Through this method, students are presented with a specific historical problem and given the opportunity to independently analyze it. Example: "were secular and Muslim education systems opposed or mutually integrated in the Turkestan region? the problem question is asked. Students present their arguments, analyzing the materials of the periodical press and historical works. Secondly, the historical-comparative method occupies an important place in teaching. Through this method, students compare the features of two different educational systems, identify their similarities and differences. Example: the directions of educational systems are analyzed by comparing the content of teaching in madrasas (Quran, Hadith, fikh) with subjects in secular schools (arithmetic, geography, natural science). Thirdly, the method of working with sources (source-based learning) is one of the main tools of interdisciplinary learning. Example: students are given articles related to educational issues in the magazine "Aikap" or the newspaper "Kazakh", from which: * educational issues, * the role of teachers, * attitude to education in society the task is given to identify aspects such as. Fourth, the case study method allows you to analyze specific historical situations. Example: the activities of a particular Madrasah or Russian-Correctional school are considered as a separate case and its curriculum, teaching methods and role in society are studied. Fifth, interactive methods (debate, discussion, role-playing games) develop students' critical thinking skills. Example: students are divided into two groups and debate as one group – supporters of secular education, the other group – Defenders of traditional Muslim education. This method allows you to understand the pluralism of historical views. Sixth, through the method of retrospective analysis, the past historical period is compared with the current educational system. Example: "what are the similarities between the educational reforms of the XIX century and the modernization of education in modern Kazakhstan?" the task is given.

Seventh, the interdisciplinary project method (project-based learning) is effectively used. Example: students have prepared a project "map of Education in the Turkestan region", where: * location of educational institutions, * types (Madrasah, school, gymnasium), * features of education are shown. It combines geography, history and digital technologies. Eighth, through the approach of intellectual history, the educational system is considered as a medium for the dissemination of ideas and values. Example: students analyze the views of the enlighteners (jadidis) and determine their influence on educational reforms. Ninth, visual and digital methods (infographics, timelines, maps) are used. Example: by creating a timeline, the stages of development of educational institutions in the Turkestan region are visually shown. The use of interdisciplinary teaching methods makes it possible to understand the activities of secular and Muslim educational institutions in the Turkestan region not only as a historical fact, but also as a complex socio-cultural phenomenon. This approach develops students' analytical thinking and creates conditions for the study of historical knowledge in connection with modernity. Now let's consider the methods of interdisciplinary learning with

examples in historical circulation. In the study of the problem of education and education in the Kazakh steppe in the second half of the XIX century, it is important to consider regional features, since during this period the education system underwent serious historical changes in the socio-cultural context. Education in the Kazakh steppe developed in two directions – traditional religious and secular of a new type. Religious educational institutions-schools and madrasahs-provided literacy and religious education in rural communities; there, children, mainly boys, were educated by the Arabic alphabet from memorizing surahs of the Koran, often under the guidance of mullahs.

The secular form of Education appeared in response to the political and administrative needs of the Russian Empire. In these schools, subjects such as the Russian language, arithmetic, geography were taught; for example, a school for the education of Kazakh children was opened under the Orenburg border commission, where, although initially religious subjects, Russian history and general subjects were subsequently introduced. At the same time, the first teacher seminaries and educational institutions for training teachers were created, which contributed to the formation of new forms of pedagogical knowledge. In the conditions of the Turkestan region, these trends manifested themselves in a special way. In this region, traditional madrasahs – religious educational institutions of Secondary Education – began to introduce in addition to teaching Islamic theology and Sharia law, and in some cases also the first elements of secular disciplines, for example, along with Arabic, the initial principles of the humanities and Natural Sciences were taught. This change developed under the influence of the jadidist movement: the jadids updated the educational content of madrasahs, argued the need for modern education, and introduced new methods (for example, the sound-based learning method). As a Misal of secular educational institutions, one can name the Turkestan Teachers ' Seminary and City Schools, which were created in accordance with the political goals of the Tsarist government and taught official subjects to local youth. In these educational institutions, subjects such as mathematical and cartographic skills, geography, Russian language were taught, which contributed to the formation of a new social mobility in Kazakh society. In the second half of the XIX-early XX centuries, the education system in the Turkestan territory was formed within the framework of the colonial policy of the Russian Empire. During this period, the educational opportunities of the local population were limited, and educational activities were subordinated mainly to administrative and ideological goals. Along with the traditional Muslim education system, Russian-Correctional schools and church educational institutions functioned [25]. The use of an interdisciplinary approach in teaching this historical period is relevant. Because the history of education is not just a pedagogical issue, it is closely related to social, political, demographic and cultural processes. Interdisciplinary integration allows students to comprehensively understand historical phenomena. In the course of the study, methods of historical and comparative analysis, systematization, processing of statistical data and interdisciplinary integration were used. The state of the education system was also considered on the basis of archival materials and census data. Integration of historical material with mathematics An important place in the analysis of the level of education in the Turkestan region is occupied by quantitative indicators. For example, in the Semirechye region in 1901, only 233 out of 72,000 children were educated. This indicator is 0.32% per percentage ratio[26]. In the course of this documentary lesson, analysis by mathematical calculation allows students to understand the real level of the educational system. The use of quantitative data is an effective tool for proving historical inequality.

Learning through sociological aspects The educational policy of the Tsarist government was aimed at limiting the local population from secondary and higher education. This policy inhibited the formation of the National intelligentsia and led to an increase in social inequality. Students identify the cause and effect of colonial policy by analyzing the data in the text. This approach contributes to the social understanding of historical phenomena and the development of critical thinking skills. Integrated learning of geographical factors. The peculiarities of the location of the population in different regions of the Turkestan region influenced the development of the education system. For

example, the Zhetysu and Syrdarya regions were densely populated, but the number of schools was insufficient. By establishing contacts with the subject of geography, students conduct a spatial analysis and determine the prevailing influence of political factors on the development of Education. Pedagogical comparison method In the late XIX – early XX centuries, the local population had limited opportunities for higher education. As a result, Kazakh youth had to go to major cities to get an education. By comparing this situation with the current education system, students understand changes in the availability of education and public policy. Comparative analysis allows you to determine historical continuity. Analysis of religious and ideological factors The activities of diocesan schools in the Turkestan region reflect the ideological nature of the education system. Through these educational institutions, the Tsarist government intended to exert cultural and religious influence on the local population. Through integration with religious studies, students understand that the education system was used not only as an educational, but also as a political tool. Results As a result of the application of an interdisciplinary approach: * the content of historical knowledge deepens; * students develop analytical thinking; * skills of comprehensive analysis of quantitative and qualitative data are developed; * the ability to understand historical phenomena from the point of view of various sciences increases. Teaching the history of education in the Turkestan region in the second half of the XIX – early XX centuries on the basis of an interdisciplinary approach is an important way to effectively master historical knowledge. This method is aimed at developing the skills of students not only to assimilate facts, but also to analyze them, compare them and draw scientific conclusions. Therefore, interdisciplinary integration should be considered as one of the modern and effective directions of the methodology of teaching history.

In the article, in addition to the materials of the 1897 census, we used statistical data from the Ministry of Public Education, published at different times, including the "one-day census of primary schools and school places as of January 18, 1911" [27].

Table 1-share of different estates in the literate population.

Estate	Share in the total population			Share among the literate population		
	men	women	total	men	women	total
Nobles and officials	0,2	0,2	0,2	73,9	64,4	68,9
Representatives of religion	0,04	0,05	0,05	72,5	63	67,4
City Estate	2,2	2,5	2,3	39,7	19,1	29,5
Peasants, Cossacks	13,5	14,5	14	31,5	11,7	21,9
Other	0,36	0,25	0,35	34,4	10,6	18,9
Note- [28, p. 88] withered on the basis of literature						

According to the results of the 1897 census, the literacy rate in the Turkestan region was very low. In Central Asia and Kazakhstan, the overall literacy rate was only 6%, including men – 10%, women – 3% [27]. In the process of analyzing these indicators, students will be able to establish a connection with the subject of mathematics and determine the most obvious manifestation of gender inequality through quantitative data. The fact that the literacy rate among women is almost three times lower indicates the consequences of social restrictions in society. Data at the regional level also prove the weakness of Education. Thus, in Zhetysu region, the share of native and Russian literates was only 1.5%, in the Syrdarya region this figure was 1.3%. The extremely low literacy rate (0.1%), especially among women, indicates the inaccessibility of the education system. By analyzing this data in relation to the subject of geography, students identify regional differences and their causes [28]. When considered

from the point of view of social structure, it is observed that the level of literacy depends on the characteristics of the estate. Although nobles and officials made up only 0.2% of the total population, they made up 68.9% of literate people. And although peasants and Cossacks made up 14% of the total population, the literacy rate among them was only 21.9%. By comparing these data, students understand that social inequality in society is most clearly reflected in the educational system [29]. The effectiveness of the interdisciplinary approach is especially evident in the comparative analysis of these tables. For example, parallel consideration of the differences between the general literacy rate (6 %) and social groups allows students to perform analysis at the macro and micro levels. The analysis of the material base of Education allows us to reveal the economic aspect. According to data for 1893, the cost of Education per person in the Zhetysu region was 20.6 tiyn, in the Syrdarya region-13.6 tiyn. The fact that these indicators are low proves that the education system is underfunded. Through economic analysis, students can determine the relationship between the amount of Finance and the quality of Education.

At the same time, the number of schoolchildren per thousand people was also very low: in Zhetysu – 3, in Syrdarya – 2. a mathematical comparison of these indicators proves the low level of access to education. In the process of pedagogical analysis of these data, problems of lack of teaching staff, a small number of educational institutions and national inequality are identified. The small number of Kazakh teachers and the restriction of their rights directly affected the quality of the education system. Another important area of the interdisciplinary approach is learning through historical figures. Due to the lack of higher educational institutions in the Turkestan region, Kazakh youth had to go to such cities as St. Petersburg, Moscow, Kazan to study. As a result of this process, the National intelligentsia was formed. Among them were such figures as Mustafa Shokaev, Barlybek Syrtanov, Sanzhar Asfendiyarov. Analyzing these data, linking history and pedagogy, allows students to understand the role of education as a social elevator. Thus, teaching statistical tables in combination with historical text increases the effectiveness of an interdisciplinary approach. This method develops students' skills in analyzing, comparing, and drawing conclusions about quantitative data, and creates conditions for a deep understanding of historical processes. The education system in the Turkestan region in the second half of the XIX-early XX centuries developed in close cooperation with religious institutions. During this period, Muslim educational institutions – mosques and madrasas – played an important role in the spiritual and educational life of the people. The use of an interdisciplinary approach in teaching this process allows for a comprehensive analysis of historical phenomena. According to the researcher V. P. Nalivkin [30], judges, ishans, Ulemas, imams and madrasah teachers came out of the local Muslim community and held the religious and educational sphere of society in their hands. Through this data, the education system can be considered from the point of view of religious studies. That is, Muslim educational institutions served not only as educational institutions, but also as social institutions. Trade and cultural activities of Uzbeks and Tatars in the Turkestan region also contributed to the development of Education. They opened mosques and madrasahs and began to influence the increase in the level of enlightenment of the local population. A sociological analysis of this phenomenon allows us to determine the role of various ethnic groups in society in the education system. It is also important to analyze the changes in the religious policy of the Tsarist government from the point of view of political science. In the early period, the imperial authorities adhered to a policy of non-interference in the faith of the local population, and to some extent supported the Islamic religion. This policy was aimed at strengthening colonial power. However, over time, a sharp increase in the number of Muslim educational institutions began to worry the Tsarist administration. For example, the presence of 5,246 Muslim schools and madrasahs in the Syrdarya, Fergana and Samarkand regions against 119 Russian educational institutions, as well as the presence of 11,964 mosques against 42 Orthodox churches indicates the high influence of Islam in society [32].

In the process of analyzing these quantitative data, interdisciplinary communication with the subject of mathematics is carried out. Students can determine the prevalence of the Muslim education system by performing comparative calculations. This approach allows for a reasoned interpretation of

historical data. At the same time, strict measures in the religious policy of the Tsarist government require legal analysis. Measures such as the rules of "enhanced guard order", censorship of the Muslim Press, restriction of marital relations and Prohibition of the application of Sharia norms reflect the legal mechanisms of colonial power. Considering these data in connection with the subject of jurisprudence will help students understand the legislative foundations of Public Policy. From a pedagogical point of view, the parallel development of Muslim and Russian educational systems reflects the competition of educational models. The widespread distribution of madrasas proves that the population's demand for traditional education was high. And through Russian schools, the Tsarist government sought to introduce its ideology. Thus, the study of religious and educational processes in the Turkestan region through an interdisciplinary approach makes it possible to comprehensively understand the historical material. As a result of integration with religious studies, sociology, political science, jurisprudence and mathematics, students develop the skills of analyzing historical data from different angles and drawing scientific conclusions. This, in turn, develops their critical thinking and improves the quality of historical knowledge. An interdisciplinary approach is of particular importance in teaching the history of education in the Turkestan region in the second half of the XIX – early XX centuries. This is because the educational process at this stage developed not only as a pedagogical phenomenon, but also in close contact with religious, political, social and cultural factors. The prevalence of the Muslim education system during this period is clearly visible through historical data. For example, the reform and missionary policy of writing, proposed by the Tatar educator Nikolai Ivanovich Ilminsky, was aimed at spiritually dismantling the Turkic-Muslim peoples. By analyzing this data from the point of view of political science and cultural studies, students understand the ideological means of colonial power. In addition, the increase in the number of Muslim educational institutions (the prevalence of madrasas and schools) indicates that the demand for education of local society was high, despite colonial pressure. The analysis of this phenomenon with quantitative data (for example, thousands of schools and tens of thousands of students) carries out an interdisciplinary connection with the subject of mathematics. Students clearly understand the scale of the education system by comparing statistical data. From a sociological point of view, the authority of priests (mullahs, ishans, akhuns) in society was special. They not only performed religious functions, but also appeared as a public opinion-forming and, in some cases, organizing the people. Analysis of these data allows students to understand the functioning of social institutions in traditional society. An important area of the interdisciplinary approach is the analysis of the geographical features of the educational space. For example, the seasonal movement of nomadic schools (along the Syrdarya, Kyzylkum, near Troitsk) reflects the mobile nature of the education system. Through the study of such data in connection with the subject of geography, the spatial dynamics of the educational process is revealed. From a legal point of view, it shows that the attempts of the Tsarist administration to impose restrictions on the Muslim education system (closing Tatar schools, banning co-education) were based on political interest rather than a legislative basis. An integrated analysis of these data with the subject of jurisprudence contributes to students' understanding of the difference between normative and actual practice. The problem of special attention from a pedagogical point of view is the effectiveness of the Muslim education system. For example, some of the Kazakh youth who studied at the Galiya madrasa in Ufa reached the rank of muharis, Imam-Khatib. This indicates the effectiveness of the education system in training personnel. Comparing these data with the current education system allows students to understand historical continuity. In addition, the most important area of interdisciplinary analysis is the gender aspect. Research materials show that while data on schools and madrasahs for boys is plentiful, data on girls' gymnasiums and women's educational institutions is very limited. This circumstance indicates factual gaps in historical science. Considering this issue from the point of view of gender studies and pedagogy allows students to explain the inequality in the educational system. Thus, teaching the history of education in the Turkestan region

through an interdisciplinary approach: comprehensive analysis of historical data; integrate digital, social and legal data; allows you to reveal the religious, political and cultural aspects of the education system.

This method develops students' critical thinking and creates conditions for a deep and comprehensive understanding of historical processes. In the conditions of the Turkestan region, such educational environments had a great impact on the socio-cultural transformation of society, the formation of the Kazakh intelligentsia. Some of the madrasahs were supplemented with new subjects and paved the way for a synthesis of Islamic and European educational traditions by introducing secular elements. This trend contributed to a change in the approach to education in Kazakh society and created the conditions for the emergence of the Kazakh intelligentsia.

At the same time, logical tasks play a special role in the learning process. In the conditions of the Turkestan region, such educational environments had a great impact on the socio-cultural transformation of society, the formation of the Kazakh intelligentsia. Some of the madrasahs were supplemented with new subjects and paved the way for a synthesis of Islamic and European educational traditions by introducing secular elements. This trend contributed to a change in the approach to education in Kazakh society and created the conditions for the emergence of the Kazakh intelligentsia. We offer the following task, taking into account the age characteristics and level of knowledge of students: Recommended task:

Recommended task:

Types of educational institutions of the second half of the XIX century	What changes and similarities have occurred with education and training?	Types of educational institutions of the XXI century
1.		1.
2.		2

Handle: It defines the features of education of the XIX century; 21st Century. defines the features of Education; - Defines the similarities between education in two stages; The nineteenth century defines the differences between education and modern education. In conclusion, in modern school textbooks, the information collected in the theoretical part of this article can be used to supplement the information related to the period of enlightenment in the Kazakh steppe. The methods given to students as recommendations during the course of the lesson can also be put into practice and, as a result, build a good lesson model. In the 5th volume of the history of Kazakhstan, you can also find information related to the research problem. In the section "culture of Kazakhstan in the second half of the XIX century" of the 3rd volume of this work, on the topic related to public education, information is given about the schools opened in the Turkestan region, the number of boys and girls educated in them, and about the subjects taught in the schools opened [33, p. 524].

Conclusion. The education system of the second half of the XIX – early XX centuries characterizes the development of the Kazakh steppe as a social phenomenon. Secular and Muslim Educational Institutions of the Turkestan region, when analyzed from the point of view of Interdisciplinary History, Sociology, pedagogy, show the mixing of various educational practices, and prove that the policy and experience of education at this stage were the most important tools for adapting Kazakh society to new social structures.

References

1. Alimov, A. *Interactive Methods in Higher Education Institutions: A Teaching Manual*. Almaty, 2009. 263 p.
2. Verbitsky A.A. *Active Learning in Higher Education: A Contextual Approach: Methodological Guide*. Moscow: Vysshaya Shkola, 1991. 207 p.
3. Alektorov A.E. *Essay on Public Education in the Turgai Region: Chronicle of 1744–1898*. Orenburg: P. Sachkov Printing House, 1900. Issue 2. 123 p.; Vasiliev A.V. *Historical Essay on Russian Education in the Turgai Region and Its Current State*. Orenburg: P.N. Zharinov Printing House, 1896. 226 p.
4. Ilminsky N.I. *From Correspondence on the Application of the Russian Alphabet to Non-Russian Languages*. Kazan: Imperial University Press, 1883. 133 p.; Ostroumov, N.P. *On the History of Public Education in the Turkestan Region: Personal Memoirs*. Tashkent, 1895. 118 p.
5. Valikhanov Chokan Chingisovich. *Selected Works*. Compiled by S.F. Mazhitov, G.K. Anes E.Zh. Valikhanov. Almaty: Arys, 2009. 582 p.; Altynsarin Ibray. *Collected Works in 3 Volumes*. Alma-Ata, 1975–1978; Kunanbayev Abai *Complete Works in One Volume*. Almaty: Kazakh State Fiction Publishing House, 1961.
6. Bobrovnikov N.A. *Russian-Native Schools, Maktabas and Madrasas of Central Asia: Travel Notes*. St. Petersburg: Senate Printing House, 1913. 95 p.
7. Barthold V.V. *History of Cultural Life in Turkestan*. Leningrad: USSR Academy of Sciences Press, 1927. 256 p.
8. Asfendiyarov S. *History of Kazakhstan*. 2nd ed. Almaty: Kazakh University, 1993. 304 p.; Tynyshpaev M. *History of the Kazakh People*. Almaty: Sanat, 1998. 280 p.; Bokeikhan A. *Selected Works*. Almaty: Kazakh Encyclopedia, 1993. 478 p.; Kemengeruly Q. *Oppressed Nations*. Moscow, 1925. 72 p.; Dulatov M. *Works*. Almaty: Zhazushy, 1991. 381 p.
9. Tazhibaev T.T. *Development of Education and Pedagogical Thought in Kazakhstan in the Second Half of the 19th Century*. Almaty, 1958. 98 p.; Berzhanov K. *Russian-Kazakh Cooperation in the Development of Education*. Alma-Ata, 1965. 343 p.; Sembaev A.I., Khrapchenkov, G.M. *Essays on the History of Schools in Kazakhstan (1901–1917)*. Alma-Ata: Mektep, 1972. 164 p.; Sabitov N. *Maktabas and Madrasas among Kazakhs*. Alma-Ata, 1950. 42 p.
10. Smagulova S.O. *Kazakh-Language Periodicals of the 1920s–1930s: History of Emergence and Source Significance*. Doctoral dissertation. Almaty, 2010. 365 p.
11. Shotanova G.A. *Materials of Astrakhan Scientific Societies and Institutions as a Source on the History of Kazakhstan (Second Half of the 19th Century – 1917)*. Almaty, 2009. 198 p.
12. Rustemov S.K. *Activities of Emigrant Representatives of the Turkic-Muslim Movement in the Early 20th Century*. Bulletin of KazNU. History Series, 2004, No. 2, pp. 55–58.
13. Sadvokasova Z.T. *From Protectorate to Colony of the Russian Empire: Collection of Documents and Materials*. Almaty, 2014. 260 p.; *Alash in the History of Kazakh Statehood: Ideas, Fate, Heritage*. Almaty, 2018. 432 p.; *National Liberation Movement of the Kazakh People (Late 18th – Early 20th Century): Documents Collection*. Almaty, 2019. 640 p.; *National Liberation Movement in Kazakhstan in the 19th – Early 20th Century*. Almaty, 2020. 463 p.
14. Campbell Elena I. *The Muslim Question and Russian Imperial Governance*. Bloomington: Indiana University Press, 2015. 265 p.; Demko George J. *The Russian Colonization of Kazakhstan, 1896–1916*. Bloomington: Indiana University Press, 1969. 271 p.; Pianciola, Niccolo & Sartori, Paolo. *Islam, Society and States across the Kazakh Steppe (18th – Early 20th Centuries)*. Vienna, 2013. 352 p.; Kanlidere Akhmet. *Reform within Islam: The Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809–1917)*. Istanbul, 1997. 198 p.; Sabol, Steven. *Russian Colonization and the Genesis of Kazakh National Consciousness*. Palgrave Macmillan, 2003. 219 p.
15. Koigeldiev M. *The Alash Movement*. Almaty, 1995. 112- p.

16. Kamzabekuly D. *Alash and Literature*. Almaty, 2002. -56 p.
17. Abdullin Kh. *History of the Jadid Movement*. Almaty, 2001. 134 p.
18. Bekmakhanov E. *Kazakhstan in the 19th Century*. Almaty, 1992. 201 p.
19. Subkhanberdina U. *Aiqap Magazine (1911–1915): Collection of Materials*. Almaty, 1995. - 67-6.
20. Burke Peter. *What is Intellectual History?* Cambridge, 2016. -145-6.
21. Nurpeisov K. *Alash and Alashorda*. Almaty, 1995.
22. Beane J.A. *Curriculum Integration: Designing the Core of Democratic Education*. Teachers College Press, 1997. 132 p.
23. Hess D. *Controversy in the Classroom*. Routledge, 2009. 154 p.
24. Wineburg, S. *Historical Thinking and Other Unnatural Acts*. Temple University Press, 2001. 152 p.
25. Amirkhanova Zh.B. *Tsarist Policy in Public Education in Kazakhstan (Second Half of the 19th – Early 20th Century)*. Candidate dissertation abstract. Almaty, 1995.
26. Sembaev A., Khrapchenko G. *Essays on the History of Schools in Kazakhstan (1901–1917)*. Almaty: Nauka, 1972.
27. *First General Census of the Russian Empire*. St. Petersburg, 1897.
28. Alekseenko N.V. *Population of Pre-Revolutionary Kazakhstan (1870–1914)*. Almaty: Nauka, 1981.
29. Galiev A.B. *Socio-Demographic Processes in Multinational Kazakhstan (1917–1991)*. Doctoral dissertation. Almaty, 1994.
30. Nalivkin V.P. *Natives Then and Now*. Tashkent, 1913.
31. *Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK)*, f. 3, inv. 1, file 578, p. 31.
32. *CSA RK*, f. 1, inv. 31, file 4828, p. 89.
33. *History of Kazakhstan from Ancient Times to the Present*. Vol. 3. Almaty: Atamura, 2002. 768 p.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әлімов А. *Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану*. Оқу құралы. – Алматы, 2009. - 263 бет.
2. Вербицкий А.А. *Активное обучение в высшей школе: Контекстный подход: методическое пособие*. – М.: Высшая школа. – 1991. – 207 с.
3. Алекторов А.Е. *Очерк народного образования Тургайской области. Летопись 1744-1898 гг.* – Оренбург: Типолиграфия П. Сачкова, 1900. – Вып. 2. – 123 с.; Васильев А.В. *Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние*. – Оренбург: Типолиграфия П.Н. Жаринова, 1896. – 226 с.
4. Ильминский Н.И. *Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам*. – Казань: Тип. император. унив-та, 1883. – 133 с.; Остроумов Н.П. *К истории народного образования в Туркестанском крае. Личные воспоминания*. – Ташкент, 1895. – 118 с.
5. Валиханов Ч.Ч. *Избранные произведения / Сост.: С.Ф. Мажитов, Г.К. Анес, Э.Ж. Валиханов; Ин-т истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова*. – Алматы: Арыс, 2009. – 582 с.; Алтынсарин, Ибрай. *Собрание сочинений: в 3 т. / [Редколлегия:... Б. Сулейменов (отв. ред.) и др.* – Алма-Ата: Ан КазССР. Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова, 1975-1978 гг.; Құнанбаев А. *Шығармаларының бір томдық толық жинағы /А. Құнанбаев*. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік Көркем Баспасы, 1961.
6. Бобровников Н.А. *Русско-туземные училища, мектебы и медресы Средней Азии. Путевые заметки*. – Спб.: Сенатская типография, 1913. – 95 с. / <https://www.prilib.ru/item/442623>

7. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1927. – 256 с.
8. Асфендияров С. История Казахстана. - 2-е издание. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. – 304 с.; Тынышпаев М. История казахского народа / сост. и авт. предисл.: А. Такенов, Б.Байғалиев. – Алматы: Санат, 1998. – 280 с.; Ә. Бөкейхан. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1993. – 478 б.; Кемеңгерұлы. Қ. Езілген ұлттар. – М.: Кіндік баспа, 1925. – 72 б.; Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: «Жазушы», 1991. – 381 б.
9. Тажимаев Т.Т. Развитие просвещения и педагогической мысли в Казахстане во второй половине 19 века. – Алматы: АПН КазССР, 1958. – 98 с.; Бержанов К. Русско-казахское содружество в развитии просвещения: историко-педагогическое исслед. – Алма-Ата: Казахстан, 1965. – 343 с.; Сембаев А.И., Храпченков Г.М. Очерки по истории школ Казахстана (1901- 1917 гг.). – Алма-Ата: Мектеп, 1972. – 164 с.; Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов. – Алма-Ата, 1950. – 42 с.
10. Смағұлова С.Ө. XX ғасырдың 20 -30 жылдарындағы қазақ тілі ндегі мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы: тар. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2010. – 365 б.
11. Шотанова Г.А. «Материалы Астраханских научных обществ и учреждений как источник по истории Казахстана» (со II половины XIX в. – до 1917 г.). – Алматы, 2009. – 198 с.
12. Рустемов С.К. XX ғасыр басындағы түркі-мұсылмандық қозғалыстың эмиграциядағы өкілдерінің қызметі хақында // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы = Вестн. КазНУ. Сер. историческая. – 2004. – N 2. – 55-58 бб.
13. Садвокасова З.Т. От протектората к колонии Российской империи: сборник документов и материалов. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 260 с.; Алаш в истории государственности Казахстана: идеи, судьбы, наследие. Сборник архивных документов и материалов / Сост. М.М. Козыбаева З.Т. Садвокасова, Ф.Р. Лебаев. – Алматы: ТОО «Литера-М», 2018. – 432 с.; Национально-освободительное движение казахского народа в конце XVIII – начале XX веков. Сборник документов / Сост.: Сатенова М.Р., Оразов Р.Е., Жетписбай Н.Ы., Жылысбаева М.Г. – Алматы: ТОО «Литера-М», 2019. – 640 с.; Национально-освободительное движение в Казахстане в XIX – начале XX вв. Сборник документов / Сост. М.Р. Сатенова и Р.Е. Оразов – Алматы: Литера-М., 2020. – 463 с.
14. Elena I. Campbell The Muslim question and Russian Imperial Governance. – Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2015. – 265 p.; George J. Demko. The Russian colonization of Kazakhstan 1896-1916. – Bloomington: Indiana University Press, 1969. – 271 p.; Niccolo Pianciola and Paolo Sartori. Islam, society and states across the Qazaq steppe (18th – early 20th centuries). – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2013. – 352 p.; Kanlidere Akhmet. Reform within Islam: The Tajdid and Jadid movement among the Kazan tatars (1809-1917): Conciliation or conflict? – Istanbul: Eren, 1997. – 198 p.; Steven Sabol. Russian colonization and the genesis of Kazak national consciousness. – Basingstoke (Hants.); New York: Palgrave Macmillan, 2003. – 219 p. 13 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы, 1995., 45-б.; 2, 112-б.
15. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы, 1995., 112-б.
16. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Алматы, 2002., 56-б.
17. Абдуллин Х. Жәдидтік қозғалыс тарихы. – Алматы, 2001.- 134-б
18. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырда. – Алматы, 1992.- 201-б.; 7, 89-б.
19. Субханбердина Ү. «Айқап» журналы (1911–1915): материалдар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1995.-67-б.
20. Burke P. What is Intellectual History? – Cambridge, 2016., 145-б.
21. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы, 1995., 119-б.; 6, 210-б.
22. Beane J. A. Curriculum Integration: Designing the Core of Democratic Education. Teachers College Press. -1997 -132 p.

23. Hess D. *Controversy in the Classroom*. Routledge - 2009.-154 p.

24. Wineburg S. *Historical Thinking and Other Unnatural Acts*. Temple University Press. – 2001 - 152 p.

25. Амирханова Ж.Б. *Политика царизма в области народного образования в Казахстане (Вторая половина XIX – начало XX вв.): автореф. ... канд. ист. наук.* – Алматы, 1995. - 25 с., с. 17

26. Сембаев А., Храпченко Г. *Очерки по истории школ Казахстана (1901-1917 гг.)*. - Алматы: Наука, 1972. – 270 с., с. 27

27. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи*. - СПб., 1897. – 280 с., с. 5-11

28. Алексеенко Н.В. *Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.)*. – Алматы: Наука, 1981. – 112 с.

29. Галиев А.Б. *Социально-демографические процессы в многонациональном Казахстане (1917-1991): дис. ... докт. ист. наук.* – Алматы, 1994. – 396 с., 87 б.

30. Наливкин В.П. *Туземецкие раньше и теперь*. – Ташкент, 1913. – 144 с.

31. ҚРОММ. - 3-қ., 1-т., 578-іс., 31 п.

32. ҚРОММ. - 1-қ., 31-т., 4828-іс., 89 п.

33. *Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін / Бас ред. Қозыбаев М.Қ. Том 3.* – Алматы: Атамұра, 2002. – 768 б.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.20.23

ӘӨЖ/УДК/ UDC 902.22

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.019>

А.А. Молдахмет¹, Д.Ә. Талеев²*, С.Ғ. Есен³

¹ PhD, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы,
e-mail: arhadkz@mail.ru

² т.ғ.к., Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы,
e-mail: doc19_59@mail.ru

³ PhD., Астана халықаралық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: syrym.e@mail.ru

ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СОЗАҚ

Аңдатпа

Созақ – қазақ тарихындағы ірі ортағасырлық қалалардың бірі болып, Қазақ хандығы дәуірінде рухани-мәдени, экономикалық, стратегиялық және саяси маңызы зор орталық болған. Қала туралы алғашқы жазба деректер XIII ғасырдан басталады. Ең ерте мәліметтердің бірі – Армян патшасы Гетумның Моңғолияға сапарында Созақты атап өтуі. Кейінгі ғасырларда бұл қала жөнінде мәліметтер Қазақ хандығы мен Ресей империясына қатысты жазба мұраларда жиі кездеседі, әсіресе XV ғасырдың екінші жартысынан XIX ғасырға дейінгі деректерде Созақтың тарихы мен қызметі туралы мол ақпарат сақталған. Ортағасырлық хроникаларға сәйкес, Созақ Қаратау тауларының теріскей беткейіндегі маңызды керуен жолында орналасып, Шығыс пен Батысты байланыстыратын сауда жолының түйінді нүктесі болған. Дегенмен, қаланың пайда болу кезеңдері мен урбанизациясы жайлы нақты жазба деректер жоқ. Осы олқылықты археологиялық зерттеулер толықтырады. Қазіргі Созақ аумағында жүргізілген қазбалар қала екі кезеңде дамығанын көрсетті: Тарсатөбе (б.з.д. III ғ. – б.з. IX ғ.) және Өрқақпа (XII-XIX ғғ.). Ғалымдар бұл екі қалашықты бөлек емес, бір қаланың тарихи кезеңдері ретінде қарастырады. Олар мерзімдік тұрғыдан бірін-бірі толықтырып, үздіксіз дамыған. Археологиялық материалдар Созақтың ортағасырлық урбанизациясы мен мәдени өмірінің дамуын түсінуге маңызды дерек береді және өңір тарихын зерттеуде ерекше мәнге ие.

Кілт сөздер: Созақ, қала, археология, қазба, кесік, зерттеу, деректер, мерзімделу, Тарсатөбе, Өрқақпа.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2025-2027 жж. арналған ЖТН «АР26103999 Ортағасырлық Сарайшық қалашығының тарихын кешенді зерттеу» жобасы шеңберінде орындалды.

А.А. Молдахмет ¹, Д.А. Талеев ^{2*}, С.Г. Есен ³

¹PhD, Международный университет Астана, Астана., Республика Казахстан
e-mail: arhadkz@mail.ru

²к.и.н., Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Республика Казахстан.
e-mail: doc19_59@mail.ru

³PhD, Международный университет Астана, Астана, Республика Казахстан.
e-mail: syrym.e@mail.ru

ДРЕВНИЙ И СРЕДНЕВЕКОВЫЙ СОЗАК

Аннотация

Созак – один из крупнейших средневековых городов Казахстана, имевший важное значение как духовно-культурный, экономический, стратегический и политический центр Казахского ханства. Первые письменные упоминания о городе относятся к началу XIII века, в том числе свидетельства армянского царя Гетума, посетившего Монголию. В последующие столетия Созак неоднократно упоминается в документах, связанных с историей Казахского ханства и Российской империи, особенно в источниках XV–XIX веков. Средневековые хроники сообщают, что город находился на важной ветви караванного пути, проходившей по северным склонам Каратау. Этот путь соединял Восток и Запад, превращая Созак в значимый узел международной торговли. Однако письменные источники не дают подробной информации о зарождении города и его урбанистическом развитии. Археологические исследования современного села Созак показали, что город существовал в двух локализациях. Древнейший этап соответствует городищу Тарсатобе (III в. до н.э. – IX в. н.э.), а более поздний – Оркакпа (XII–XIX вв.). Оба памятника расположены на одной территории и представляют последовательные этапы развития одного города. На основе анализа археологических данных учёные пришли к выводу, что Тарсатобе и Оркакпа – это не отдельные поселения, а разные стадии истории Созака. Эти исследования важны для понимания средневековой урбанизации региона и исторического значения города.

Ключевые слова: Созак, город, археология, раскоп, разрез, исследования, источники, хронология, Тарсатобе, Оркакпа.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта «AP26103999 Комплексное изучение истории средневекового городища Сарайшык» Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан на 2025-2027 годы.

Moldakhmet A.A. ¹, Taleev D.A. ^{2*}, Yessen S.G. ³

¹ PhD., Astana International University, Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: arhadkz@mail.ru

² Candidate of Historical Sciences, Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: doc19_59@mail.ru

³ PhD., Astana International University, Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: syrym.e@mail.ru

ANCIENT AND MEDIEVAL SOZAK

Abstract

Sozak – was one of the major medieval cities of the Kazakh steppe, serving as an important cultural, economic, political, and strategic center of the Kazakh Khanate. The earliest written mentions of the city date back to the early thirteenth century, including records related to the journey

of the Armenian King Hetum to Mongolia. Later documents from the fifteenth to nineteenth centuries also highlight Sozak's significance in regional politics and trade. According to medieval sources, Sozak was located along a key branch of the caravan route on the northern slopes of the Karatau Mountains. This route connected the East and West, making the city a crucial hub for commerce. However, written records provide limited information about the city's origins or stages of urban development. Archaeological excavations in modern Sozak village revealed two settlement sites. The earlier Tarsatobe existed from the third century BC to the ninth century AD, while Orkakpa developed later, from the twelfth to nineteenth centuries. These sites reflect a continuous historical and cultural development of the city over many centuries.

Keywords: Sozak, city, archeology, excavation, cutting, research, sources, chronology, Tarsatobe, Orkakpa.

Funding source: *The article was implemented within the framework of the project «AP26103999 Comprehensive study of the history of the medieval Sarayshyk settlement» of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2025-2027.*

Кіріспе. Оңтүстік Қазақстан өңірі ежелден түркі халықтарының саяси, мәдени әрі экономикалық орталығы саналып келген. Әсіресе ортағасырлық кезеңде бұл аймақтағы қалалардың қалыптасу жолдары, олардың өркендеуі мен тарихи тағдыры ерекше маңызға ие. Қалалардың пайда болуы мен дамуы тек қана ішкі әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың емес, сонымен қатар халықаралық сауда қатынастарының, мәдени ықпалдастықтардың нәтижесі екендігі белгілі.

Бұған дейінгі зерттеулерімізде аталған мәселе археологиялық деректер мен жазба мұралардың мәліметтері негізінде жан-жақты талданған болатын. Археологиялық қазбалар барысында табылған жәдігерлер қала құрылысының кезеңдік дамуын, тұрмыс пен шаруашылықтың ерекшеліктерін айқындаса, жазба деректер тарихи оқиғалардың желісін, саяси құрылымдардың ықпалын және қалалардың аймақтық маңызын толықтыра түседі.

Сондықтан да Оңтүстік Қазақстандағы ортағасырлық қалалардың тарихын сараптау тек жеке қалалардың тағдырын анықтау ғана емес, тұтас өңірдің өркениеттік дамуын түсінуге мүмкіндік береді. Осы мәселені талдауға бағытталған бұрынғы мақалаларымызда қалалардың пайда болуы мен даму динамикасы ғылыми тұрғыдан қарастырылып, археологиялық материалдар мен жазба деректердің өзара сабақтастығы айқындалған еді [1, 57-б.]. Бұл тақырыптың маңыздылығы айрықша назар аударуды қажет етеді. Ортағасырлық қалалық мәдениеттің қалыптасуы мен даму үрдісін зерттеу тарих ғылымындағы ең күрделі мәселелердің бірі болып саналады. Қалалардың пайда болу кезеңін, олардың өркендеу жолдарын және қалыптасу бағыттарын айқындау бүгінгі таңда өзекті ғылыми міндеттердің қатарында. Мұның себебі түсінікті: Қазақстандағы ортағасырлық ескерткіштер жөніндегі жазба деректердің ауқымы тым шектеулі, ал археологиялық зерттеулер көлемі жеткілікті дәрежеде емес. Соған қарамастан, бізге жеткен кейбір деректер бұл мәселеге қатысты құнды мәлімет береді. Мәселен, ортағасырлық географ әл-Макдиси өзінің еңбектерінде Исфиджаб (Исбиджаб) аймағында ғана елуге жуық қала мен елді мекен болғанын атап көрсетеді. Бұл дерек өңірдің ортағасырларда урбанистік тұрғыдан айтарлықтай дамығанын, қалалық орталықтардың саны мен рөлінің зор болғанын аңғартады [2, 78-б.]. Зерттеліп отырған аймақтағы ортағасырлық қалалардың саны әл-Макдиси заманында аталғандардан да көп екендігі қазіргі ғылымда белгілі болып отыр. Дегенмен араб деректерінде кездесетін тарихи атаулардың барлығы нақты археологиялық ескерткіштермен толық сәйкестендірілген жоқ. Қазіргі таңда қазба жұмыстары жүргізілген ірі қалалардың мәдени қабаттары олардың тарихы қаңлы дәуірінен бастау алып, Қазақ хандығы тұсы мен этнографиялық кезеңге дейін үздіксіз жалғасқанын көрсетеді. Мұның айқын мысалы ретінде Отырар, Яссы, Сауран, Сығанақ қалаларының көпқабатты мәдени шөгінділерін атауға болады. Сонымен қатар Қазақстан аумағында Алтын Орда дәуірінде қалыптасып, кейін Ақ Орда кезеңінде өмір сүруін тоқтатқан көптеген ірі ескерткіштер бар. Солардың ішінде археология ғылымының ерекше назарын аударғандары – Сарайшық,

Баршынкент (Қышқала), Жент (Жаңақала) және Асанас қалалары. Бұл қалалар тек қана мәдени, рухани және сауда орталық-тары емес, сонымен бірге мемлекеттік деңгейде стратегиялық маңызға ие болған. Мәселен, Сарайшық Жошы ұлысы хандары жерленген қасиетті орынға айналды. Ал Баршынкент (Қышқала) ислам тариқаттары кеңінен тараған, ғылым мен білімнің орталығы ретінде танылған. Мұнда рухани-ізгі құндылықтарды насихаттаған, қалалық мәдениетті дамытқан білім ошақтары үздіксіз қызмет еткен. Баршынкенттен табылған мыс және күміс теңгелердің көптігі мен олардың бетінде көрсетілген соғылған орын атаулары ғалымдарға бұл қаланы Ұлық Ұлыс дәуірімен мерзімдеуге мүмкіндік берді. Демек, аталған ескерткіштер Қазақстанның ортағасырлық қалаларының тек аймақтық емес, сонымен қатар жалпы мемлекеттік және өркениеттік маңызы зор болғанын айқын дәлелдейді [3, 184-191-бб.; 4, 96-б.].

Қазіргі таңда археология ғылымында ортағасырлық қалаларды мерзімдеу ісі, негізінен, жазба деректердің мәліметтерімен шектеліп келеді. Осыған байланысты біздің мақсатымыз – Созақ ескерткішінің генеологиясын айқындауда ғалымдар арасында белгілі жазба мұраларды саралай отырып, оларды археологиялық деректермен салыстыру және сол арқылы ғылыми айналымға жаңа пайымдар енгізу болып отыр. Бұл тәсіл ортағасырлық Созақтың тарихи келбетін, оның кезеңдік дамуын анықтауда маңызды қадам саналады. Әрине, қаланың қалыптасу тарихы мен даму үдерістерін тереңірек зерттеу үшін инновациялық әдіс-тәсілдерге сүйене отырып кең көлемді археологиялық жұмыстар атқару қажет. Заманауи технологияларды пайдалану – қаланың мәдени қабаттарын жан-жақты талдауға, тарихи-мәдени дамуының үздіксіздігін айқындауға мүмкіндік берері сөзсіз. Ал біз қарастырып отырған ортағасырлық Созақ қаласы іргетасының қалану тарихын айқындау, сондай-ақ оның даму динамикасын бағамдау – ең әуелі қолға алынуы тиіс ғылыми міндеттердің бірі. Дегенмен, мұндай кешенді зерттеу жұмыстары ауқымды қазба жүргізуді қажет ететіні белгілі, ал бұл өз кезегінде едәуір қаржылық шығынды талап етеді.

Материалдар мен әдістер. Ортағасырлық Созақтың зерттелу кезеңдері, оның қала құрылысы мен сәулет өнерінің даму ерекшеліктері, экономикалық жағдайы мен шаруашылық салалары жөніндегі тың деректер пәнаралық әдістерді қолдану арқылы айқындалды. Бұл бағыттағы ғылыми тұжырымдар архивтік материалдар мен баспа беттерінде жарық көрген зерттеу еңбектерінің мәліметтеріне сүйене отырып жасалды.

1946 жылы ОҚАЭ жұмысына жетекшілік еткен Ә.Х. Марғұланнның Тарастөбедегі зерттеулері [5], сондай-ақ 1947–1948 жылдары А.Н. Бернштам басқарған Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының жүргізген стратиграфиялық қазбалары жөніндегі институт мұрағатында сақталған есептер мен ғылым академиясының хабаршысында жарық көрген мақалаларындағы деректер [6, 73-б.] негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды. Сонымен бірге 1964–1965 жылдары ЖАЭ құрамында Л.Б. Ерзакович Өрқақпа қалашығында жүргізген стратиграфиялық қазбалар нәтижелері, сондай-ақ 2009, 2012 жылдары автордың ортағасырлық Созақ қаласында атқарған археологиялық зерттеу жұмыстары мен олардың қорытындылары да осы мақаланың негізгі мазмұндық өзегін құрайды [7].

Жазба деректерді саралау барысында армян патшасы Гетумның моңғолдарға жасаған сапарына арналған Гандакецидің «История Армении» еңбегі кеңінен қарастырылды. Онда келтірілген Созаққа қатысты мәліметтер зерттеу барысында мұрағаттық деректермен сабақтас-тықты көрсетеді [9, 222-б.]. Сонымен қатар, аталған шығармада Ресей мен Қазақ хандығы арасындағы қарым-қатынастарға қатысты мол деректер беріліп, мәселені тереңірек түсінуге негіз болды.

Созақ қаласына қатысты деректерді жүйелеу барысында бірқатар тарихи шығармаларға сүйену маңызды болып табылады. Атап айтқанда, «Таварих-и гузида – Нусрат-наме», Камал ад-Дин Бинайдың «Шайбани-наме», Хаджам-кули-бек Балхидің «Тарих-и Кипчак-хани» және Хафиз Таныштың «Шараф-нама-йи шахи» еңбектеріндегі мәліметтер қарастырылды. Бұған қоса, Филипп Назаровтың жолжазбаларында кездесетін Созаққа қатысты деректер де негізгі бағдар ретінде пайдаланылды.

Сурет 1. Созақтың гугл бағдарламасынан алынған суреті. 1 – Тарсатөбе; 2 – Өрқақпа

Рис. 1. Изображение Созака из программы гугл. 1-Тарсатөбе; 2-Оркакпа

Fig. 1. Image of a Cossack from the Google program. 1-Tarsatobe; 2-Orca kpa

Созақ ауылының төңірегінде орналасқан Тарсатөбе мен Өрқақпа ескерткіштерінде жүргізілген археологиялық зерттеулердің соңғы жылдарда нәтижелері олардың бір-бірімен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Бұл екі нысанның деректері ортағасырлық Созақ қаласының орны болуы ықтимал деген ғылыми жорамал жасауға негіз береді. Ұсынылып отырған мақалада, әсіресе, Өрқақпа аумағында атқарылған қазба жұмыстары барысында анықталған тың нәтижелерге айрықша мән берілген (1-сурет).

Әдістер. 1946 жылы Ә.Х. Марғұлан көне Қаратау жотасының теріскейіндегі отырықшы елді мекендерге (Баба ата, Шолаққорған, Құмкент, Саудакент, Ақсүмбе, Күлтөбе, Ақтөбе, Тарсатөбе) қоса, ортағасырлық Созақ қаласының орнында алғаш рет зерттеу жұмыстарын жүргізген болатын [5, 109-115-б.; 10, 32-б.].

1947–1948 жылдары ОҚАЭ-нің жетекшісі А.Н. Бернштам басқарған экспедиция ортағасырлық ескерткіштерді зерттеу жұмыстарын одан әрі жалғастырды [10, 32-б.]. Осы кезеңде Тарсатөбеде стратиграфиялық үш қазба салынып, маңызды нәтижелер алынды. Төбенің төменгі қабаттарынан табылған қыш ыдыс үлгілері Қаратаудың Алтынтау шатқалындағы Ақтөбе қонысының жоғарғы қабатынан табылған материалдармен ұқсастық танытты. Осыған сүйене отырып, зерттеушілер Тарсатөбе алғашында Ақтөбе секілді қаңлы дәуіріне тән қоныс болған, кейінірек ұлғайып, дамыған деген қорытындыға келді. Мұндағы қарқынды тіршілік негізінен ерте түркі дәуірімен байланыстырылады.

Қазбадан табылған жапсырма бау өрнекті қыш ыдыстар Жетісу аймағында, әсіресе Тараз қаласының V–VII және VII–IX ғғ. қабаттарынан белгілі үлгілерге жақын келеді [11, 23-24-бб.]. Сонымен қатар, қазба барысында қыш ыдыс сынықтарының мол қоры жиналды. Барлық стратиграфиялық қабаттарда қаңлы-қаратау тобына жататын қыштардың үлгілері анықталғанымен, олардың басым бөлігі жоғарғы қабаттарда шоғырланған. Бұл қатардан соғды-таластық үлгідегі ыдыстар да көптеп кездесті. Қаңлы-қаратау үлгілері мен соғды-талас тобының соңғы кезеңіне тән ыдыстардың бір уақытта кездесуі ескерткіштің жоғарғы құрылыс қабаттарын VI–VIII ғғ. мерзімдеуге мүмкіндік берді. Осы стратиграфиялық материалдар бір жағынан қаңлы дәстүрінің тұрақтылығын, екінші жағынан сол дәуірдегі мәдени байланыстардың кең ауқымын айғақтайды [12, 97-б.].

Археологиялық зерттеулердің нәтижесінде XX ғасырдың 40–50-жылдары Тарсатөбе ескерткіші негізінен I–IX ғғ. аралығына жатқызылды [12, 81-97-б.; 10, 33-б.]. Алайда 1960 жылы жарық көрген «Археологическая карта Казахстана» жинағында ескерткіш б.з.д. III ғ. мен б.з. IX ғғ. аралығындағы қала орны ретінде көрсетілді. Онда ескерткіштің сипаттамасы түзу

бұрышты, екі бөліктен тұратын алаң түрінде берілген: солтүстік бөлігінің биіктігі 12 м, оған жалғасқан оңтүстік алаңның биіктігі 5 м. Барлық құрылым дүниенің төрт бұрышына бағдарланған. Жалпы өлшемі солтүстіктен оңтүстікке қарай 170 м, батыстан шығысқа қарай 65 м деп көрсетілген. Алаңды оңтүстік, шығыс және батыс жақтарынан биіктігі 0,5 м болатын дуал қалдығы қоршап тұрғаны жазылған [13, 227-б]. Кейін, 1994 жылы жарық көрген «Свод памятников истории и культуры Казахстана» жинағында қалашық өлшемі 200x300 м деп нақтыланды [14, 247–248-бб.] (2-сурет).

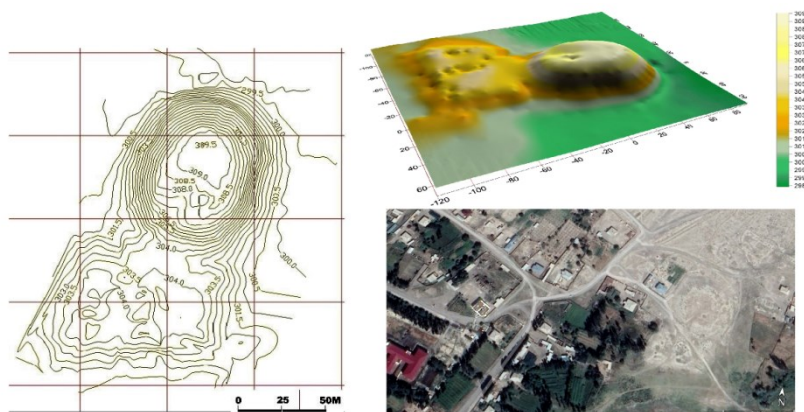
Ортағасырлық Созақ қаласының топографиясы мен құрылыс жүйесі аймақтағы қалалық мәдениеттің дамуын айқындайтын маңызды деректердің бірі болып табылады. Археологиялық зерттеулер мен жазба мәліметтерге сүйенсек, қаланың орналасуы стратегиялық тұрғыдан тиімді таңдалған: ол табиғи төбешіктер мен су арналарына жақын маңда, сауда жолдары тоғысқан аймақта орын тепкен. Мұндай орналасу қаланың ұзақ уақыт бойы саяси, экономикалық және мәдени орталық ретінде дамуына ықпал еткен.

Созақ қаласының негізгі құрылымдық өзегін цитадель, шахристан және рабад бөліктері құраған. Цитадель қаланың ең биік тұсында орналасып, әкімшілік билік пен әскери күштің шоғырланған ордасы болды. Мұнда билеушілердің сарайы, күзет мұнаралары мен қорғаныс дуалдары салынды. Шахристанда тұрғын үйлер, қолөнершілер шеберханалары, мешіттер мен медреселер орналасқан. Ал рабад аймағы қаланың шаруашылық және сауда нысандарын қамтып, оның экономикалық өмірінде ерекше орын алған.

Қаланың сәулет өнерінде шикі кірпіш пен күйдірілген кірпіш кеңінен қолданылды. Қазбадан табылған қыш ыдыстардың, темір құралдардың, әшекей бұйымдардың көптігі қала халқының тұрмыстық мәдениеті мен қолөнер дәстүрлерінің жоғары деңгейде дамығанын көрсетеді. Сондай-ақ суғару жүйесінің іздері табылып, Созақ тұрғындарының егіншілікпен де айналысқандығын айғақтайды.

Архитектуралық нысандардың жоспарлануынан сол дәуірдегі қалалық мәдениеттің, әсіресе Отырар, Сауран, Сығанақ тәрізді ірі орталықтармен сабақтастығын көруге болады. Бұл ұқсастық аймақтағы қалалардың ортақ урбанистік үрдістерге негізделгенін, бір-бірімен тығыз экономикалық және мәдени байланыста болғанын дәлелдейді.

1947–1948 жылдары Қаратаудың теріскей беткейінде жүргізілген археологиялық қазба және барлау жұмыстары Отырар оазисінің солтүстік өңірлерге ықпал еткен ауқымын анықтауға мүмкіндік берді. Алынған деректер бұл аймақта көшпелі өмір салтынан отырықшы егіншілік кәсібіне көшу үрдісінің қаңлы кезеңінде айқын орнығып, дами түскенін айғақтайды. Тарсатөбеде жүргізілген стратиграфиялық қазбалардың нәтижесінде ескерткіштің төменгі қабаты ерте көшпелілер дәуірімен байланысты болса, жоғарғы құрылыс қабаттары ерте ортағасыр кезеңімен сәйкес келетіні белгілі болды.

Сур. 2. Ежелгі Созақтың орны Тарсатөбе
Рис. 2. Место древнего Созака Тарсатөбе
Fig. 2. The place of the ancient Sozak Tarsatobe

Талқылау. Созақ кентінің аумағында орналасқан екі ірі төбе – Тарсатөбе мен Өрқақпа ескерткіштері жөнінде алғашқылардың бірі болып ғылыми тұжырым жасаған ғалым Ә.Х. Марғұлан еді. Ол бұл нысандарды Созақтың ежелгі және ортағасырлық қала орындары деп болжаған болатын [15, 65-6.]. Дегенмен, ғалымның бұл пікірі сол кезеңде кеңінен дамытылмай, аталған ескерткіштер біраз уақыт бойы археологтардың назарынан тыс қалып қойды.

Тек 1947–1948 жылдары Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының (ОҚАЭ) мүшелері Тарсатөбеде стратиграфиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, ескерткіштің құрылымдық ерекшеліктері мен хронологиясын айқындай бастады. Кейінірек, 1964–1965 жылдары Қаратаудың теріскей беткейіндегі бірқатар ортағасырлық қалаларда археологиялық ізденістер жалғасын тапты. Бұл кезеңде зерттеушілер нысандардың стратиграфиясын, табылған артефактілердің сипатын жүйелеп, олардың материалдық мәдениеттегі орнын анықтауға бағытталған жұмыстарды атқарды.

Аталған экспедиция құрамында қызмет еткен белгілі ғалым, археолог Л.Б. Ерзакович ортағасырлық Созақ қаласының кейінгі орны ретінде қарастырылып жүрген Өрқақпа ескерткішіне де стратиграфиялық барлау қазбасын жүргізді. Зерттеу барысында алынған археологиялық материалдарды салыстырмалы түрде талдау арқылы ол Өрқақпаның төменгі қабатын Х–ХІІ ғасырлармен, ортаңғы қабатын ХІІІ–ХІV ғасырлармен, ал жоғарғы қабатын ХV–ХVІ ғасырлармен мерзімдеуге болатынын анықтады [16, 67-6.]. Бұл тұжырым ортағасырлық Созақтың даму кезеңдерін дәлірек айқындауға негіз болып, оның тарихи-мәдени эволюциясын зерделеуде маңызды рөл атқарды.

Кейінгі жылдары аталған деректерді нақтылай түсу мақсатында Қазақстанның тарихи-мәдени мұраларын жүйелеу жұмыстары қолға алынды. 1994 жылы жарық көрген «Қазақстанның тарихи-мәдени ескерткіштері» атты жинақтың археокартасында, оңтүстік облыстарға арналған бірінші томында Өрқақпа «Созақ қалашығы» атауымен көрсетіліп, мерзімі Х–ХVІІІ ғасырлар аралығына жатқызылды. Ал Тарсатөбе болса «Ақтөбе» деген атаумен беріліп, б.з.д. ІІІ ғасырдан бастап б.з. Х ғасырына дейінгі аралықты қамтитын ескерткіш ретінде сипатталған [14, 247-6.].

Осылайша, алғашқы болжамдардан бастап кейінгі археологиялық зерттеулерге дейінгі деректер жүйесі Тарсатөбе мен Өрқақпаның ортағасырлық Созақ тарихындағы айрықша орны барын дәлелдеп отыр. Бұл ескерткіштердің стратиграфиялық қабаттары тек қаланың даму динамикасын ашып қана қоймай, сондай-ақ Қазақстандағы ортағасырлық урбанизация процесінің өзіндік ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді.

Соңғы онжылдықтарда кейінгі ортағасырлық Созақ қаласының орны саналатын Өрқақпада «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында археологиялық зерттеулер жүйелі түрде жүргізіле бастады. 2009–2010 және 2012 жылдары Д.А. Талеевтің жетекшілігімен атқарылған қазба жұмыстары қаланың әлеуметтік-экономикалық тынысы мен тарихи дамуы жөнінде тың мәліметтер берді. Зерттеу барысында ескерткіштің орталық бөлігі жоспарлы түрде сызылып, қазіргі кезде сақталып отырған қалашықтың аумағы шамамен 10 гектар жерді алып жатқаны анықталды. Сонымен қатар нысанның географиялық координаттары да дәл өлшеніп, оның № 44° 09' 310"; Е 68° 28' 112" нүктесінде орналасқаны және теңіз деңгейінен 325 метр биіктікте жатқаны белгілі болды. Бұл мәліметтер ескерткіштің нақты картографиялық орны мен топографиялық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік берді [8].

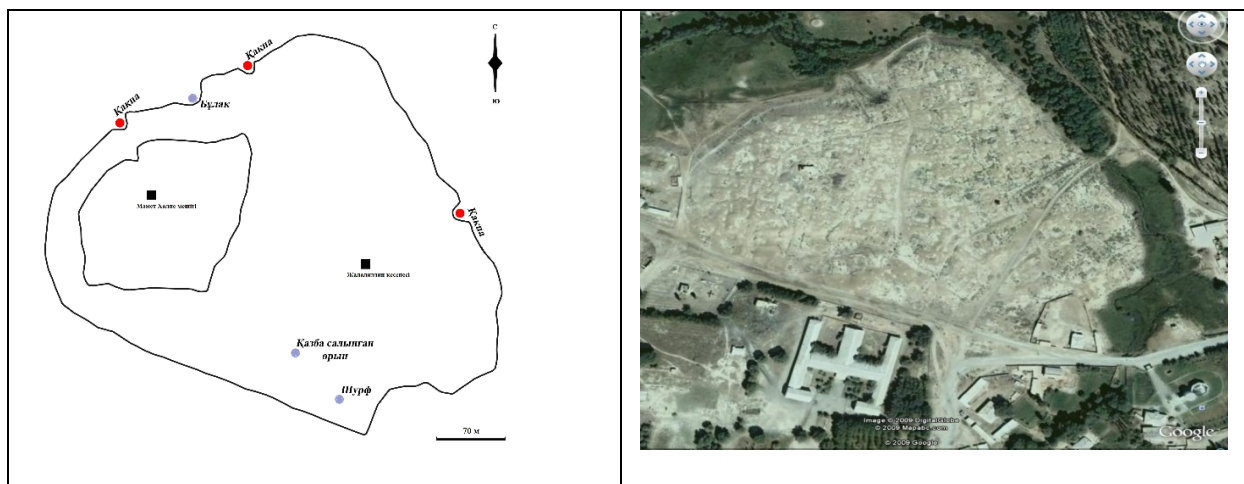
Археологиялық қазбалар Өрқақпаның ішкі құрылымына қатысты маңызды деректерді де көрсетті. Қалашықтың орталығы орналасқан батыс бөлігі өзге аймақтарға қарағанда біршама биік болып келген. Бұл ерекшелік қаланың қорғаныс-стратегиялық мақсатта жоспарланғанын меңзейді. Сонымен қатар шығыс және солтүстік-шығыс бөліктері басқа аймақтарға қарағанда анағұрлым еңселі болып көрінеді. Мұндай жоспарлы ерекшеліктер ортағасырлық қалалардың қала құрылысы мәдениетінде кеңінен қолданылған дәстүрлермен сабақтас.

Алынған деректерге сүйене отырып, Өрқақа ескерткішінде тіршілік XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін жалғасқанын анықтауға болады. Бұл өз кезегінде Созақ қаласының тарихи ғұмырының ұзақ мерзімділігін, оның аймақтық деңгейде мәдени әрі экономикалық орталық болғанын көрсетеді.

2009–2012 жылдары жүргізілген зерттеу нәтижелерін бұрынғы археологиялық ізденістердің мәліметтерімен салыстыра отырып жасалған талдау, қаланың орны бір емес, екі жерде сақталғаны жөніндегі бұрынғы ғылыми болжамның дұрыстығын нақты дәлелдеді. Осылайша Тарсатөбе мен Өрқақпа ескерткіштері тарихи сабақтастығы бар ортағасырлық Созақтың әр кезеңін бейнелейтін қос құрамдас бөлігі екендігі айқындала түсті (3-сурет).

Ортағасырлық Созақ қаласы жайлы алғашқы мәліметтердің бірі XIII ғасырдың ортасына сәйкес келеді. 1253 жылы армян патшасы Гетумның Моңғолстанға жасаған сапарына байланысты жазылған тарихи жазбада қала «Хузак» деген атаумен аталады [9, 222-б.]. Бұл дерек Созақтың ортағасырлық геосаяси және сауда кеңістігіндегі орнын анықтауға мүмкіндік беретін ең көне жазбаша мәліметтердің қатарына жатады. Кейінгі зерттеушілердің пікірінше, аталған дерек тек тарихи жағынан ғана емес, сонымен бірге қаланың мәдени-экономикалық маңызын айқындауда да құнды. Мәселен, академик К.М. Байпаков археологиялық және жазба деректерді салыстыра отырып, XII–XIII ғасырлардағы Созақ қаласының дәл осы ортағасырлық деректерде аталған Сузах қаласы екендігіне күмән келтірмейтінін атап өтеді [17, 103-б.].

Қаратаудың теріскей беткейінде орналасқан Созақ қаласының тарихы XI–XIII ғасырларда айрықша өркендеген. Бұл кезеңде қала аймақтық деңгейде ірі сауда орталығына айналып, көршілес аймақтармен байланысы күшейді. Қаланың дамуы тек қана ішкі шаруашылықпен емес, сонымен бірге әртүрлі этникалық-әлеуметтік топтардың өзара ықпалдастығымен де байланысты өрбіді. Қаланың айналасын мекендеген көшпелі және жартылай көшпелі малшылар, сондай-ақ егінші қауымдар мен қолөнершілер Созақ базары арқылы тығыз қарым-қатынас орнатқан. Жергілікті аңыз-әңгімелерде Сарыарқа мен Бетпақдала даласын қоныстанған малшылардың Созаққа келіп, өздерінің малдарын сатып, оның орнына азық-түлік, тұрмысқа қажетті бұйымдар мен киім-кешек алып отырғандығы жиі айтылады. Бұл жағдай Созақтың аймақтық айырбас орталығы ретіндегі маңызын көрсетеді.

Сурет 3. Ортағасырлық Созақтың орны Өрқақпаның гугл бағдарламасынан алынған суретімен жобасы.

Рис. 3. План и фото развалины средневекового Созака Оркакпа
Fig. 3. Plan and photo of the ruins of the medieval Sozak Orkakpa

Қаладағы сауда мен қолөнер ісіне тек малшылар ғана емес, Қаратаудың күнгей беткейіндегі егінші-диқандар да белсенді қатысқан. Олар өз өнімдерін мал өнімдеріне, киім-кешек пен металл бұйымдарға айырбастап отырған. Қолөнершілер мен зергерлер жасаған тұрмыстық

заттар мен әшекей бұйымдары Созақ базарында үлкен сұранысқа ие болған. Мұндай қарым-қатынас ұзақ уақытқа созылып, қаланың мәдени және экономикалық өркендеуіне ықпал етті.

Дегенмен, XIII ғасырға дейінгі кезеңде Созақ қаласының нақты тарихы жөнінде жазба деректер сақталмаған. Сол себепті, қаланың ерте кезеңдегі даму барысын археологиялық материалдар мен жанама деректер арқылы ғана пайымдауға болады. Тіпті, моңғол шапқыншылығы кезінде бұл аймақтың қалай жауланғаны жайлы да нақты дерек кездеспейді. Қала жөніндегі ең көне мәлімет армян патшасы Гетумның Моңғолстанға жасаған сапары кезінде тарихшы К. Гандзакцидің еңбегінде ғана келтірілген [9, 222-б.]. Сондықтан да аталған дерек Созақтың ерте ортағасырлық тарихының негізгі бастауларының бірі болып табылады.

Ортағасырлық Созақ қаласы саяси, әлеуметтік және экономикалық тұрғыда аймақтағы ең ірі орталықтардың бірі болған. Қаланың өркендеу кезеңі Қазақ хандығының құрылып, қалыптасу және даму дәуірімен тікелей сәйкес келеді. Бұл кезеңде Созақ тек қана сауда мен қолөнердің, шаруашылық пен мәдениеттің тоғысқан жері емес, сонымен қатар Қазақ хандығының ішкі-сыртқы саяси тарихында ерекше орын алған стратегиялық орталыққа айналды. Белгілі ғалым, археолог К.А. Ақышев осыған байланысты: «Созақ – XV-XVI ғасырларда Қазақ хандығы иелігінің кіндігі болған» деп көрсетеді [18, 136-137-б.]. Бұл тұжырым қаланың мемлекеттік құрылымдағы маңызын айқын көрсетеді.

Созақтың осындай рөл атқаруына оның географиялық орналасуы айрықша ықпал етті. Қала Сырдария бойындағы ірі орталықтармен және Қаратаудың күнгей беткейіндегі елді мекендермен байланыстыратын маңызды торапта орналасты. Ақсүмбе, Суындық сияқты асулар Созақты Сыр бойының қалаларымен жалғастырып, оның транзиттік маңызын күшейтті. Бұл жолдар арқылы қалаға тек аймақтық емес, сонымен бірге алыс өңірлерден келген саудагерлер мен керуендер де тоқтап өтетін болған. Мұндай жағдай қаладағы сауда көлемінің ұлғаюына, қолөнер кәсібінің дамуына және әлеуметтік топтардың шоғырлануына ықпал етті.

XV–XVI ғасырларда Қазақ хандығы мен Өзбек хандықтарының арасында Түркістан аймағындағы ірі қалалар үшін болған қақтығыстарда Созақ қаласының аты ерекше жиі аталады. Бұл деректер ортағасырлық жазба ескерткіштерде молынан кездеседі. Солардың ішінде авторлары беймәлім «Таварих-и гузида – Нусрат-наме», Камал ад-Дин Бинайдың «Шайбани-наме», Хаджам-кули-бек Балхидің «Тарих-и Кипчак-хани», сондай-ақ Хафиз Таныштың «Шараф-нама-йи шахи» атты еңбектерін атауға болады [19, 21 б., 105-106 б., 20, 249-335 б.; 369-380 б.]. Бұл жазбаларда Созақ қаласы Түркістан аймағындағы ірі әскери-стратегиялық орталықтардың бірі ретінде көрініс табады. Әсіресе, Баба-сұлтан мен Абдаллах ханның арасындағы қақтығыстарда қаланың маңыздылығы айрықша байқалғаны деректерде нақты атап өтіледі. Мұндай оқиғалар Созақтың аймақтық саясаттағы және әскери іс-қимылдардағы жетекші орнын көрсетеді [19, 287-б.].

Созақ қаласында тіршіліктің үздіксіз жалғасқанына қатысты деректерді орыс жазба ескерткіштері де қуаттайды. Олар қаланың тек ортағасырлық кезеңде ғана емес, кейінгі дәуірлерде де өзінің аймақтық орталық ретіндегі мәртебесін сақтап қалғанын айғақтайды. Орыс мұрағаттық деректерінде Отырар, Сауран, Түркістан, Созақ және Өгізтау секілді қалалар Қазақ хандығының басты орталықтарының қатарында болғандығы атап көрсетіледі. Бұл мәліметтер Созақтың мемлекеттік құрылымдағы саяси және экономикалық маңызын растайтын құнды дерек көзі болып табылады [21, 386-б.].

XIX ғасырдың алғашқы ширегінде Оңтүстік Қазақстан өңірінің көп бөлігі Қоқан хандығының билігіне өткен кезеңде де Созақ қаласы өзінің тарихи рөлін жоғалтқан жоқ. Қайта керісінше, ол әскери бекініс-қала ретінде аймақтағы стратегиялық тірек пунктіне айналды. Бұл кезеңде қаланың саяси-әскери және әлеуметтік-экономикалық жағдайы жөнінде бірқатар жазба деректер сақталған. Мәселен, 1811 жылы Қоқан хандығына барып қайтқан Ресейдің тілмашы Мамедияровтың жол жазбаларында Созақтың маңыздылығы атап өтіледі. Сол сияқты, 1813 жылы Омбыдан шығып, Петропавл, Созақ, Шымкент арқылы Қоқанға сапар шеккен орыс елшілігі тілмашы Филипп Назаров та өзінің жазбаларында қала туралы маңызды

мәліметтер қалдырған [22, 31-б.]. Бұл деректер Созақтың XIX ғасырдың бас кезінде де аймақтық саяси және экономикалық орталық болғанын дәлелдейді.

Жалпы алғанда, XV ғасырдан XIX ғасырға дейінгі аралықтағы жазба деректер Созақ қаласының тұрақты түрде аймақтық маңызы бар қала ретінде сақталып келгенін көрсетеді. Оның саяси оқиғаларда шешуші рөл атқаруы, әскери бекініс қызметін атқаруы және сауда-шаруашылық орталық ретінде дамуы – қаланың тарихи тағдырындағы басты ерекшеліктердің бірі болды.

Зерттеу нәтижесі. Созақ өңірі мен оның орталығы саналатын көне Созақ қаласы Қазақ хандығы алғаш қалыптасқан кезеңде жас мемлекеттің саяси әрі стратегиялық тұрғыдан ерекше маңызға ие орталықтарының бірі болғаны туралы деректерде кездеседі. Дегенмен, мұндай мәліметтер тым көп емес, әрі олардың басым бөлігі қысқа сипатта ғана берілген. Сондықтан Созақтың Қазақ хандығы тарихындағы рөлін жан-жақты ашып көрсету үшін деректік мәліметтер мен археологиялық зерттеулерді өзара сабақтастыру қажеттігі туындайды. Бұл тұрғыдан алғанда, бүгінгі күнге дейін аталған аймақта мақсатты түрде жүргізілген қазба жұмыстарының аздығы мәселенің шешімін күрделендіріп отыр. Әсіресе, XV–XVIII ғасырларға тән құрылыс қабаттарының әлі күнге дейін толыққанды аршылмауы қала өмірін кезең-кезеңімен қалпына келтіруге кедергі болып отыр.

Осы олқылықтардың орнын толтыру мақсатында 2009–2010 және 2012 жылдары Созақ маңындағы Өрқақпа төбесінде арнайы археологиялық қазбалар ұйымдастырылды. Бұл зерттеулерді Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының «Қазақ хандығы» тобы (жетекшісі Д.А. Талеев) басқарды. Қазба жұмыстарының негізгі мақсаты – Қазақ хандығы дәуіріндегі қаланың ішкі құрылымын, тұрғындарының шаруашылық-тұрмыстық жағдайын, мәдениеті мен діни дүниетанымын анықтау еді. Мұндай жұмыстар Созақтың Қазақ хандығы кезеңіндегі тарихи орнын айқындауға жаңа ғылыми негіз қалыптастыруға бағытталды.

Жергілікті халықтың тарихи жадында сақталған аңыз-әңгімелер де ғылыми тұрғыдан қызығушылық тудырады. Жергілікті ақсақалдардың айтуынша, Өрқақпаның үстіндегі ескі көшенің бойында, үйлердің қабырғасына жапсыра салынған екі кесененің орны болған. Сол кесенелердің төбесіне орнатылған көгілдір түсті құбалар күн сәулесімен шағылысып, алыстан көзге жарқырап көрінген. Ел арасында бұл жер «Хан мазары» деп аталып кеткен. Неліктен дәл осы атаудың орныққаны нақты айқындалмаса да, халық жадында мұның астарында белгілі бір тарихи шындық жатқанына сенім мол.

Ауызша дәстүрге сүйенсек, кейбір пікір иелері Созақтағы «Хан мазарында» Қазақ хандарының бірқатары жерленген деген болжам айтады. Олардың қатарында Әбілқайыр хан, Керей мен Жәнібек, сондай-ақ Ақназар хан аталады. Бұл пікірді қуаттайтын жазба дерек те бар. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясында Созақтағы «Хан мазарында» Әбілқайыр хан мен Жәнібек сұлтанның жатқандығы туралы мәлімет келтіріледі [23]. Сонымен қатар, Хожамқұлы-бек Балхидің «Қыпшақ хан тарихы» еңбегінде Әбілқайыр ханның Созаққа жерленгені айтылады [20, 376-б.]. Бұл деректер, халық аузындағы әңгімелермен астасып, Созақтың Қазақ хандары тарихындағы айрықша маңызын айқындай түседі. Әрине, мұндай мәліметтер ғылыми тұрғыдан терең зерттелмейінше түпкілікті тұжырым жасау қиын. Дегенмен, ауызша дәстүр мен жазба деректердің өзара үндесуі Созақтағы археологиялық ізденістердің бағыт-бағдарын айқындауға септігін тигізеді. Бүгінгі таңда Созақ қаласының қираған орындарын кешенді зерттеу – қазақ тарихының әлі толық ашылмаған тұстарын анықтауға мүмкіндік беретіні анық.

Қорыта айтқанда, Созақ қаласы мен оның төңірегіндегі археологиялық нысандарды жүйелі түрде зерттеу, оларды жазба деректермен салыстыра талдау – Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-әлеуметтік тарихымыздың беймәлім беттерін ғылыми айналымға енгізуге жол ашады. Бұл бағыттағы жұмыстардың әлі де жалғасын табуы қажет.

2009 жылы «Қазақ хандығы қалалары» атты ғылыми бағдарлама аясында ежелгі Созақ қаласының қираған орнында алғашқы кешенді археологиялық зерттеу жұмыстары бастау алды. Бұл бастаманың негізгі себебі Қазақ хандығы дәуірінде маңызды рөл атқарған, бірақ

тарихи тұрғыдан аз зерттелген Созақ қаласының тағдырын жаңаша ғылыми тұрғыда зерделеу болатын. Жаңа қалыптасқан Қазақ хандығы үшін тірек қала қызметін атқарған Созақтың саяси-әкімшілік, сауда-экономикалық және мәдени орталық ретіндегі маңызы археология ғылымының деректері арқылы айқындалуға тиіс болды. Осы тұрғыдан алғанда, археологиялық ізденістердің мақсаты – қаланың топографиясын анықтау, оның жоспарлану құрылымын, жалпы көлемін, қорғаныс жүйелерін зерттеу, сондай-ақ әртүрлі кезеңдерге тән құрылыс қабаттарын мерзімдеу арқылы тұрғындардың тұрмыс-тіршілігі мен шаруашылығын жан-жақты сипаттау еді.

Зерттеу міндеттеріне сәйкес қазба жұмыстары қаланың оңтүстік-шығыс бөлігін қамтыды. Қазба шұңқырының көлемі 11 x 20 метрді, ал тереңдігі орта есеппен 0,5–1 метрді құрады. Осы аумақтағы жұмыстар барысында бір тұрғын үй кешенінің орны толық ашылды. Құрылыс жоспары бойынша үй екі үлкен бөлмеден және оларға қосымша жалғасқан шаруашылық орындарынан тұрған. Қазбаның шығыс шетінде орналасқан тұрғын үйдің көлемі шамамен 11 x 13,5 метрді құрайды. Бұл үй қатар салынған екі бөлме мен олардың алдына қосылып салынған бастырмадан тұрғаны анықталды (4-сурет).

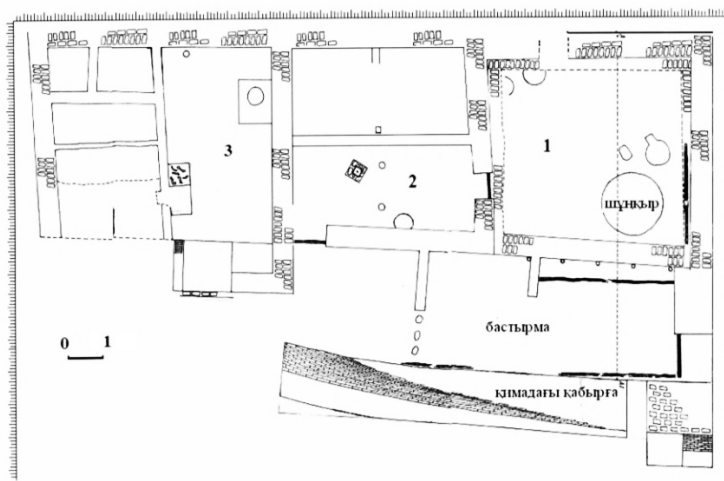
Атап айтқанда, шығыс бөліктегі бірінші бөлменің (№1) көлемі 5,5 x 5,75 метр. Оның қабырғаларының қалыңдығы 70–75 см-ге жетеді. Қабырғалардың төменгі бөлігі екі, кейбір жерлерінде үш қатардан тұратын кам кесектен қаланған. Қыштардың өлшемдері әртүрлі болып келеді: 32 x 18 x 11 см және 30 x 18 x 10 см. Бұл құрылыс тәсілі Қоқан дәуірінен бастап, кейіннен өзбек құрылыс дәстүрінде кеңінен сақталған «шышты» әдіске тән екендігі байқалады. Сыртқы қабырғаның төменгі қатарларына мал тезегі араластырылған кам кесектер қолданылған. Жергілікті ақсақалдардың айтуынша, мұндай тәсілдің басты мақсаты қабырғаны ылғалдан қорғау, яғни үйдің берік тұғыры (фундаменті) ретінде пайдалану болған.

Үйдің ішкі құрылымына келсек, бөлменің солтүстік-батыс бұрышынан қатар тұрған екі тандырдың орны табылды. Тандырлардың сақталу деңгейі өте нашар, төменгі бөлігі ғана сақталған. Әрқайсысының көлемі шамамен 65–70 см-ді құрайды. Тандырлар орналасқан жердегі суафтың ізі бұзылған күйінде анықталды. Бұдан бөлек, бөлменің шығыс қабырғасына жақын орта тұсында дөңгелек пішінді ошақ орны байқалды. Оның түбінде шала жанған ағаш көмірінің қалдықтары сақталған. Археологтардың жорамалдауынша, бұл ошақ тұрмыстықтан гөрі ғұрыптық мақсатта, атап айтқанда, адыраспан түтіндету үшін пайдаланылған болуы ықтимал.

Бөлмеге кіретін есік қуысы батыс қабырғада орналасқан, оның ені 1 метр шамасында. Бұл есік арқылы бөлме іргелес екінші бөлмемен байланысқан. Екінші бөлменің көлемі де шамамен 5,5 x 5,5 метр. Қабырғаларының қалыңдығы алғашқы бөлмемен бірдей – 70–75 см. Сақталған биіктігі шамамен 30 см-ге жетеді. Бұл мәліметтер үйдің құрылыс тәсілдері мен өлшемдерінің белгілі бір дәстүрді сақтай отырып салынғанын айғақтайды.

Жалпы алғанда, аталған қазба жұмыстары Созақ қаласының тұрғындары тұрмысының өзіндік ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік берді. Үй ішіндегі шаруашылық пен ғұрыптық нысандардың қатар кездесуі тұрғындардың күнделікті тіршілігі мен рухани мәдениетінің бір-бірімен астасып жатқанын байқатады. Мұндай деректер Қазақ хандығы кезеңіндегі қала халқының әлеуметтік-мәдени өмірін, тұрмыс салтын, құрылыс тәжірибесін жан-жақты зерттеуге жол ашады.

Қазба барысында ашылған үйдің ішкі құрылымы мен жоспарлану жүйесі ортағасырлық қалалық мәдениетке тән белгілі бір дәстүрлерді айқын көрсетеді. Алдымен бөлменің ауыз бөлме (дәліз) қызметін атқарғаны байқалады. Мұны оның ішкі құрылыс қалдықтары мен орналасу ерекшеліктері дәлелдейді. Солтүстік-батыс қабырғасы бойына созылып салынған суфа көлемі шамамен 2,5 x 5 метрді құрайды. Оның ортасын қалыңдығы 30 см болатын қабырға бөліп тұрған. Зерттеушілердің топшылауынша, бұл суфа бастапқыда тұтас бір кеңістік болып тұрғызылған, кейіннен белгілі бір себептерге байланысты қайта өзгертілген. Соның нәтижесінде солтүстік бөлігі сақталған да, батыс бөлігі тегістелгенге ұқсайды. Бүгінде осы батыс жақ шетін қоршаған қабырғаның қалдықтары өте көмескі із түрінде ғана сақталған.

Сурет 4. Өрқақпаға 2009 ж. салынған қазбаның жобасы
 Рис. 4. План раскопок на Оркакпе проведенный в 2009 г.
 Fig. 4. The excavation plan at Orkakra carried out in 2009

Суфаның ортасындағы қабырға бойынан ағаш тіреулердің орны анықталды. Әрбірі шамамен 1 метр қашықтықта тік қойылған бұл тіреу шұңқырлары түзу сызық бойына орналас-тырылған. Шұңқырлардың диаметрі 25 см, ал тереңдігі 30 см шамасында. Бұл жағдай бөлменің төбесін ұстап тұрған ағаш конструкциялары болғанын айғақтайды. Оңтүстік қабыр-ғаның орта тұсынан құмыра сынығы табылды. Оның тек иығынан төменгі бөлігі ғана сақтал-ған, диаметрі 60 см-ге жуық. Құмыраның жасалу тәсілі мен сыртқы көрінісі XVI–XVII ғғ. Отырардың құрылыс қабаттарынан табылған ұқсас қыш бұйымдармен сәйкес келеді. Бұл – Созақтың сауда және мәдени байланыстарының кеңдігін көрсететін маңызды дерек.

Бөлмеден оңтүстік қабырға арқылы шығатын екінші есік анықталды. Оның ені шамамен 1 метр. Есіктің астында ағаш табалдырықтың шіріген қалдықтары табылды. Бұл да құрылысқа ағаш материалдардың кеңінен пайдаланылғанын дәлелдейді. Бөлме ортасында ташнау орны кездесті. Ол төрт бұрышты қышпен төселген (70 x 70 см), астына үлкен құмыра орнатылған. Құмыраның аузы қыш кесекпен жабылып, оның ортасына көздің жасындай ғана тесік қалдырылған. Айналасы сынған кірпіштермен бекітілген. Мұндай нысан су ағызатын немесе тұрмыстық қалдықтарды жинайтын құрылғы – ташнау ретінде қолданылған. Құмыраның сыртқы беті жасыл сырмен, ішкі беті түгелдей сары сырмен боялған. Мұндай сырлану дәстүрі Жошы ұлысы дәуірінде кең тараған қыш ыдыстарға тән. Құмыра бетінде кезінде бүлініп, қайта құрастырылғанына дәлел болатын тесіктер бар. Бұл ыдыстардың ұзақ пайдаланылғанын, қажет болса қайта жөнделіп қолданылғанын білдіреді.

Қазба барысында қатар тұрған екі бөлмеге жалғастыра салынған бастырма (навес) орны да анықталды. Оның ені 3,5 м, ұзындығы 12 м. Бұл бастырманың ішкі қабырғасы бойында тік қойылған шыш тіреулердің орындары жақсы сақталған. Тіреу шұңқырлары бір-бірінен шамамен 1 метр аралықта орналасқан. Қабырғаның табанына төселген ұзын бөренелердің қалдықтары әбден шіріп, үгіліп кеткен. Бастырма үш бөлікке бөлінген. Солтүстік-шығыс бөлігі көлемі 3,5 x 4,5 м, басқалары бір-бірімен шамалас. Бұл бөліктерді ажыратып тұрған жіңішке қабырғаның тастан қаланған іргетасы әлі де сақталған. Мұндай бастырмалар көбіне тұрмыстық-шаруашылық мақсатта қолданылған, әрі үйдің қосымша кеңістігі рөлін атқарған.

Үйдің батыс қапталына жалғастыра салынған қосымша құрылыс бөлігінің көлемі шағындау. Оның ішкі құрылысы тұрғын үйге қарағанда шаруашылық мақсатқа бейімделгенін аңғартады. Мұнда негізгі кіреберіс есік оңтүстік қабырға бойында орналасқан. Ішке кіргенде үлкендеу бөлме (ауыз бөлме) кездеседі. Оның көлемі 3,25 x 6,25 м. Шығыс қабырғаның солтүстік бұрышында көлемі 1 x 1,5 м болатын, сырт жағы қам кесекпен қаланған шағын суфа

табылды. Суфаның ортасында дөңгелек пішінді, қам кесекпен қапталған шұңқыр бар. Ол күл мен топыраққа толып қалған. Шұңқырға қарама-қарсы қабырға бойында төрт бұрышты, шағын қамба тәріздес орын ашылды. Оның төменгі бөлігі ғана сақталған. Ішінде ұсақ мал сүйектері табылған. Бұл нысан азық-түлік сақтау қоймасы ретінде пайдаланылғанға ұқсайды.

Ғимараттың батыс бөлігінде қатар орналасқан жіңішке үш бөлме орны да байқалды. Солтүстік шеткі бөлме ортасынан екіге бөлінген. Едендері сары түсті балшықпен сыланған. Бұл бөлмелердің негізгі қызметі – астық пен азық-түлік сақтауға арналған қамбалар болуы мүмкін. Келесі екі бөлмеде ішкі құрылыс іздері аз сақталған.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, үйдің оңтүстік және батыс қабырғалары көлденең көшемен шектескен. Бұл – қаланың жоспарлану жүйесінде үйлердің көшелер бойына рет-ретімен орналасқанын дәлелдейді. Қазба барысында табылған археологиялық материалдар әр алуан және мерзімдік тұрғыдан аралас болып шықты. Қыш ыдыстардың мерзімдік шеңбері XIV–XVIII ғғ. қамтиды. Сонымен бірге шыны ыдыстардың сынықтары, темірден жасалған құлып, қазан, пышақ, ат әбзелдеріне тиесілі бөлшектер, нәлдер табылды. Бұл заттар негізінен XVII–XIX ғғ. жататынын көрсетеді.

Осылайша, қазылған тұрғын үй кешені ортағасырлық Созақ қаласының тұрмыстық мәдениеті мен шаруашылық құрылымын кеңінен сипаттайды. Мұндағы табылған деректер Қазақ хандығы дәуіріндегі қала халқының әлеуметтік өмірін, құрылыс дәстүрін және шаруашылық-экономикалық қарым-қатынасын нақтылай түседі.

2009 жылы Созақ қалашығында жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында XIX–XX ғасырларға тән құрылыс қабаттары айқындалды. Әсіресе Өрқақпа маңындағы жоғарғы стратиграфиялық деңгейлерден ашылған үй-жайлардың орындары бұл кезеңдегі қала өмірінің бейнесін жан-жақты сипаттауға мүмкіндік берді. Қазба барысында табылған деректер қоқан дәуірінен бастап Ресей патшалығы билігі кезеңіне және XX ғасырдың алғашқы жылдарына дейінгі аралықтағы тұрғындардың шаруашылық-тұрмыстық мәдениетінен мол мағлұмат берді.

Жекелей алғанда, қазба кезінде ашылған үйлердің жоспарлары мен салыну тәсілдері қоқандық құрылыс дәстүрлерінің айқын басымдыққа ие болғанын көрсетті. Қабырғалардың қалану техникасы, пайдаланылған құрылыс материалдары мен тұрғын үйдің ішкі құрылымдық бөлінісі дәстүрлі қоқандық сәулет үлгілерін қайталайды. Дегенмен, осы үйлерден табылған заттай айғақтар қала тұрғындарының тек қоқандық мәдени ықпалмен ғана шектелмей, Ресей патшалығы дәуірінде қалыптасқан сауда-экономикалық байланыстарға да белсене араласқанын дәлелдейді. Бұл жағдайды Кузнецов фабрикасында өндірілген фарфор пиялалар мен кеселердің сынықтары, әйнек түтікшелі шамдардың бөлшектері, сондай-ақ мыс пен күмістен соғылған бақырлардың табылуы нақтылай түседі. Мұндай бұйымдар қалада тек тұрмыстық қажеттілікті өтеумен қатар, аймақтың сыртқы сауда жүйесіне тартылғандығын да көрсетеді.

Қазба жұмыстары барысында кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарында айналымда болған тиындардың табылуы мақаладағы айрықша назар аудартатын жайт. Бұл олжалар Созақ қаласының тарихы XX ғасырдың басында да жалғасқанын, кеңестік жүйенің орныға бастаған тұсында жергілікті тұрғындардың күнделікті өмірінде жаңа экономикалық қатынастардың ене бастағанын дәлелдейді.

Қазба жүргізілген жерге қатысты ауыл ақсақалдарының мәліметтері де ғылыми тұрғыда құнды. Олардың айтуынша, дәл осы маңда XX ғасырдың алғашқы жартысына дейін Жақсылық есімді ауқатты адамның қонысы болған. Бұл дерек жазба және археологиялық материалдарды өзара толықтыра түсіп, тарихи реконструкцияға қосымша дәйек береді [7, 10-12-бб.; 8, 12-13-бб.].

1872-1875 жылғы 5 тиын.

1879 ж. 1 тиын

1905 ж. 2 тиын

1902 ж. 15 тиын. күміс

Жылы көрінбейді, шамамен 1921 ж. 10 тиын

Сур. 5. 2009 ж. қазбадан табылған мыс және күміс тиындар

Рис. 5. Монеты из меди и серебра, найденные при раскопках в 2009 году.

Fig. 5. Copper and silver coins found during excavations in 2009.

Қорытынды. Археологиялық зерттеулердің нәтижесінде Елері төбенің мерзімделуі б.з.д. III ғасырдан бастап б.з. IX ғасырына дейінгі кезеңді қамтитыны анықталды. Ал Өрқаппа ескерткіші негізінен X–XVIII ғасырлар аралығына сәйкес келеді. Осы деректердің салыстырмалы талдауы көрсеткендей, аталған ескерткіштердің уақыт жағынан бір-бірін толықтырып, сабақтастырып жатуы олардың шын мәнінде біртұтас тарихи қала – яғни ортағасырлық Созақтың әртүрлі дәуірлердегі орны екендігін айғақтайды. Бұл жайт кезінде академик Ә.Х. Марғұланның айтқан пікірінің дұрыстығын қуаттайды. Дегенмен, мұндай пайымдауларды түбегейлі ғылыми тұжырымға айналдыру үшін қосымша кешенді зерттеулер жүргізу қажеттілігі анық сезіледі.

Сонымен қатар, археологиялық олжалар мен ел ішінде тараған ауызша әңгімелер арасында белгілі бір үйлесімнің бар екені байқалады. Мәселен, жергілікті өлкетанушы Сәді Насруллаұлының дерегіне сүйенсек, Ислам діні бұл аймаққа тарай қоймаған кезеңдерде шамандық дәстүрдегі отқа табынушы қауым – «тарсалар» қазіргі Тарсатөбеде өмір сүрген деген болжам бар. «Тарса» сөзі парсы тілінен аударғанда «отқа табынушы» мағынасын береді. Зерттеушінің айтуынша, Созақ ескерткішінің шеті мен Қаратаудың жоталарына дейінгі аралықта кездесетін таспен өрілген қабірлер осы «тарсалар» мен «мықтар» қауымының жерлеу орындары болуы мүмкін [25, 11-б]. Бұл тұжырым, әрине, қосымша археологиялық және антропологиялық зерттеулерді талап етеді.

Алайда, жазба деректерде Созақтың ерте ортағасырлық тарихына қатысты айқын мәліметтердің кездеспеуі – әлі де болса бұл кезеңнің құпия сырға толы екенін аңғартады. Осы тұрғыдан алғанда, археологиялық ізденістердің рөлі ерекше. Қаланың кейінгі дәуірлердегі орнында қазба жұмыстарын жалғастыру оның гүлденген кезеңіндегі тұрмыс-тіршілігін, әлеуметтік және мәдени даму деңгейін анықтауға тың мүмкіндіктер береді. Сонымен қатар, отырықшы мәдениет пен көшпелі қоғам арасындағы өзара ықпалдастықты дәйектейтін материалдық деректер табылып, оларды жазба естеліктермен салыстыру арқылы тарихи реконструкция жасауға болады деген сенімдеміз.

Жалпы алғанда, ортағасырлық Созақ XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін қала ретінде өзінің өмір сүруін тоқтатпағаны белгілі. Ол ірі сауда, мәдени-әкімшілік және діни орталықтың қызметін қатар атқарды. Тарихи деректерде атап өтілгендей, Созақ көтерілісі тұсында мұнда 10 медіресе, 12 мешіт, 20-дан астам сауда дүкендері, бірнеше керуен-сарайлар мен қолөнер шеберханалары, ұстаханалар жұмыс істегендігі баяндалады [25, 44-б.]. Бұл мәліметтер қаланың тек өңірлік деңгейдегі ғана емес, бүкіл қазақ даласындағы маңызды орталықтардың бірі болғанын дәлелдейді.

Созақтың тағдыры XX ғасырдың 30-жылдарында түбегейлі өзгерді. Кеңестік билік көтерілісті күшпен басқаннан кейін аудан орталығы мәртебесін Созақтан Шолаққорғанға көшіреді. Соның нәтижесінде Созақ қаласының халқы бытырап, ауылдарға және тау бөктеріндегі елді мекендерге тарап кеткен. Өрқақа үстінде тек санаулы дәулетті кісілердің үйлері ғана сақталып қалғаны жөнінде деректер кездеседі.

Археологиялық есептерді, ғылыми мақалаларды саралау, сондай-ақ жазба мұраларды мұқият қадағалау нәтижесі Созақ ескерткішінің тарихы 2000 жылдан астам уақытты қамтитын терең тамырлы мәдени мұра екенін дәлелдейді. Бұл жердің ежелден бері үздіксіз тіршіліктің ордасы болғаны даусыз. Бұрынғы еңбектердің бірінде Созақтағы хан мазары туралы мәлімет те келтірілген болатын [25, 55-б.]. Әрине, мұндай деректердің толық ғылыми айналымға түсуі үшін қосымша зерттеулер жүргізу қажет.

Қорытындылай келе, Созақ қаласының тарихын барша жұртқа мақтанышпен паш ету үшін әлі де тың деректер жинақтап, кең көлемдегі мақсатты археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу қажет екендігі айқын. Бұл – болашақта жас буын ғалымдардың алдында тұрған ұлы міндеттердің бірі деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Талеев Д.А. Сырдарияның сол жағалауындағы қалалардың археологиялық шежіресі: Сүткент және Арқук // Қазақстан археологиясы. – 2022. – №1(15). – Б. 57-69.
2. Волин С. Сведения арабских источников IX-XVI вв. О долине реки Талас и смежных районах // Труды ИИАЭ АН КазССР. Наука. – 1960. Том. 8. – С. 72-83.
3. Елеуов М.Е., Петров П.Н., Талеев Д.А., Молдахмет А.А. Нумизматические находки на городище Кышкала (Республика Казахстан). // *Stratum plus. Археология и культурная антропология*. – 2023. – №6. – С. 183-192.
4. Извлечение из письменных источников о средневековых городах Сауран и Сыганак / автор предисловия и составитель М. Елеуов. – Туркестан: Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи, 2005. – 96 с.
5. Маргулан А.Х. Оседлые поселения VIII-XIII вв. На северных склонах Каратау (извлечения из археологического отчета) // Известия АН КазССР. Серия археологическая. – 1948. – Выпуск 1. – С.109-115.
6. Бернишам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // ИАН. Серия археологическая. – Алма-Ата, 1949. – № 67. – Выпуск 2. – С. 3-88.
7. Талеев Д.А. Созақ қаласында 2009 ж. жүргізілген қазба жұмыстарының есебі / Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Қ. 11. Т. 51. № 2943
8. Талеев Д.А. Созақ қаласында 2012 ж. жүргізілген қазба жұмыстарының есебі / Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Қ. 11. Т. 52. Іс. 3041.
9. Гандакеци К. История Армении. – М.: Наука, 1976. – 356 с.
10. Талеев Д.А. Қаратаудың теріскей бетіндегі ортағасырлық қалалардың археологиялық зерттелу мәселесі // Қазақстан археологиясы. – 2021. – №2(12). – Б. 29-41.
11. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды ИИАЭ АН КазССР. – 1958. – Т. 5. – 295 с.
12. Бернишам А.Н. Древний Отрар // Известия АН КазССР. Серия археологическая. – 1951. – №3. – С. 81-97.

13. Археологическая карта Казахстана / отв. ред. Г.А. Кушаев. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. – 450 с.
14. Свод памятников истории и культуры Казахстана: Южно-Казахстанская область ; редкол.: М.Х. Асылбеков. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1994. – 367 с.
15. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата, 1950. – 122 с.
16. Ерзакович Л.Б. Древние города Казахстана. – Алма-Ата, Наука, 1971. – 211 с.
17. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Книга III: Урбанизация Казахского ханства во второй половине XV-XVIII в. – Алматы, 2014. – 534 с.
18. Акишев К.А. Древние и средневековые государства на территории Казахстана (Этюды исследования). – Алматы, 2013. – 192 с.
19. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков: (извлечения из персидских и тюркских сочинений) / сост. С.К. Ибрагимов. – Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1969. – 648 с.
20. История Казахстана в персидских источниках. Извлечения из сочинений XIII-XIX веков. – Алматы: Дайк Пресс, 2007. – Т. V. – 477 с.
21. История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. / научный ред. И.В. Ерофеева. – Алматы: Дайк-пресс, 2006. – 959 с.
22. Назаров Ф. Записки о некоторых народах, и землях средней части Азии. – М.1968. – 79 с.
23. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / бас ред. Б. Аяган. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – 724 с.
24. Тәбірізұлы С. Созақ өңірі. – Алматы, 2007. – 432 б.
25. Талеев Д.А. Қаратаудың теріскей бетіндегі кейінгі ортағасырлық қалалар: Созақ, Қарақұрым және Илан-Қарауыл // Марғұлан оқулары – 2022: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 2022. – Б. 48-57.

References

1. Taleev D.A. Sirdariyanın sol jagalawındaǵı qalalardın arxeologiyalıq seiresi: Sutkent jane Arkwk [Archaeological chronicle of the cities on the left bank of the Syrdarya: Sutkent and Arkuk] // Qazaqstan arxeologiyası. 2022. №1(15). S. 57-69. [in Kazakh]
2. Volin S. Svedeniya arabskikh istochnikov IX-XVI vv. O doline reki Talas i smezhenykh rayonakh [Information from Arabic sources of the 9th-16th centuries. About the valley of the Talas River and adjacent areas] // Tru. IIAE AN KazSSR. Nauka, 1960. Tom. 8. S. 72-83. [in Russian]
3. Eleuov M.E., Petrov P.N., Taleev D.A., Moldahmet. A.A. Numizmaticheskie nahodki na gorodise Kyskala (Respublika Kazakhstan). [Numismatic finds at the Kyshkala settlement (Republic of Kazakhstan)] // Stratum plus. Arheologia i kulturna antropologia. 2023. №6. S. 183-192. [in Russian]
4. Izvlecheniye iz pis'mennykh istochnikov o srednevekovykh gorodakh Sauran i Syganak [Extract from written sources about the medieval cities of Sauran and Syganak] / avtor predisloviya i sostavitel M. Yeleuov. Turkestan, 2005. 96 s. [in Russian]
5. Margulan A.KH. Osedlyye poseleniya VIII-XIII vv. Na severnykh sklonakh Karatau (izvlecheniya iz arkheologicheskogo otcheta) [Settlements of the VIII-XIII centuries. On the northern slopes of Karatau (extracts from the archaeological report)] // Izvestiya AN KazSSSR. Seriya arkheologicheskaya. 1948. S. 109-115. [in Russian]
6. Bernshtam A.N. Problemy drevney istorii i etnogeneza Yuzhnogo Kazakhstana [Problems of ancient history and ethnogenesis of Southern Kazakhstan] // IAN. Seriya arkheologicheskaya. Alma-Ata, 1949. №67. S. 3-88. [in Russian]
7. Taleev D.A. Sozak, kalasynda 2009 zh. zürğızilgen kazba zümystarynyñ esebi [In the castle of Sozak 2009 ж. The number of burned kazba zhymystari] / Arhiv ins. Arheologii im. A.H. Margulana, F. 11.Op. 51. B. № 2943. [in Kazakh]
8. Taleev D.A. Sozaq qalasında 2012 j. Jurgizilge qazba jumıstarınıñ esebi [2012 in the city of Sozak. Report of conducted excavations] / Arhiv ins. Arheologii im. A.H. Margulana. F. 11. Op. 52. D. 3041. [in Kazakh]

9. Gandaketsi K. *Istoriya Armenii [History of Armenia]* M.: Nauka, 1976. 356 s. [in Russian]
10. Taleev D.A. *Qaratawdın teriskey betindegi ortanasırlıq qalalardıń arxeologiyalıq zerttelw maselesi [The problem of archaeological research of medieval cities on the northern slopes of Karatau]* // *Qazaqstan arxeologiyası*. 2021. №2(12). B. 29-41. [in Kazakh]
11. Ageyeva Ye.I., Patsevich G.I. *Iz istorii osedlykh poselenii i gorodov Yuzhnogo Kazakhstana . [From the history of settled settlements and cities of Southern Kazakhstan]* // *Tru. IIAE AN KazSSR*, t. 5, 1958. 295 s. [in Russian]
12. Bernshtam A.N. *Drevniy Otrar [Ancient Otrar]* // *Izvestiya AN KazSSR. Seriya arkheologicheskaya*. 1951. №3. S. 81-97. [in Russian]
13. *Arkheologicheskaya karta Kazakhstana [Archaeological map of Kazakhstan.]* Alma-Ata, 1960. 449 s. [in Russian]
14. *Svod pamyatnikov istorii i kultury Kazakhstana. Yuzhno-Kazakhstanskoy oblast'. [Collection of historical and cultural monuments of Kazakhstan. South Kazakhstan region].* – Almaty, 1994. S-248-249. № 542 [in Russian]
15. Margulan A.KH. *Iz istorii gorodov i stroytel'nogo iskustva drevnego Kazakhstana. [From the history of cities and construction art of ancient Kazakhstan]* Alma-Ata, 1950. 122 s. [in Russian]
16. Erzakovich L.B. *Drevnie goroda Kazahstana. [Ancient cities of Kazakhstan]* Alma-Ata, Nauka.1971. 211 s. [in Russian]
17. Baypakov K.M. *Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan]* *Urbanizatsiya Kazakhskogo khanstva vo vtoroy polovine XV-XVIII v. Almaty, 2014. 534 s. [in Russian]*
18. Akishev K.A. *Drevniye i srednevekovyye gosudarstva na territorii Kazakhstana (Etyudy issledovaniya) [Ancient and medieval states on the territory of Kazakhstan (Research studies)]*. Almaty, 2013. 192 s. [in Russian]
19. *Materialy po istorii Kazakhskikh khanstv XV-XVIII veka (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy) [Materials on the history of the Kazakh khanates of the 15th-18th centuries (extracts from Persian and Turkic works)]* Alma-Ata, 1969. 652 s. [in Russian]
20. *Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh [History of Kazakhstan in Persian sources]* – Almaty, 2007. T. V. 477 s. [in Russian]
21. *Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vv. [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th-20th centuries]* Almaty, 2007. T. VI. 516 s. [in Russian]
22. Nazarov F. *Zapiski o nekotorykh narodakh, i zemlyakh sredney chasti Azii. [Notes on some peoples and lands of the central part of Asia]* M., 1968. 79 s. [in Russian]
23. *Qazaqstan: ulttıq enciklopediya. [Kazakhstan: National Encyclopedia]* Almaty, 2005. 702 b. [in Kazakh]
24. Tabirizulı S. *Sozaq oniri [Suzak region]* Almaty, 2007. 432 b. [in Kazakh]
25. Taleev D.A. *Qaratawdın teriskey betindegi keyingi ortasırılıq qalalar: Sozaq, Qaraqurım jane Ilan-Qarawıl [Late medieval cities on the northern slopes of Karatau: Suzak, Karakurum and Ilan-Karaul]* // *Marǵulan oqwları – 2022: xalqaralıqǵılmi-tajiribelik konferenciya materialdarı*. Almaty, 2022. 48-57 b. [in Kazakh]

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
ӘОЖ /УДК/ UDC 821(091): 82-131

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.020>

Г.Б. Нарымбет ¹, С.Е. Жанболатов ², Г.У. Ахметишина ^{*3}

¹PhD, М.О.Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан, Шымкент,
e-mail: n.gulnur_85@mail.ru.

²педагогика ғылымдарының кандидаты, М.О.Әуезов атындағы ОҚУ
Қазақстан, Шымкент, e-mail: Sattar0168@mail.ru

³PhD, Қазақ ұлттық спорт университеті, Қазақстан, Астана,
e-mail: guldena_82@mail.ru

АЛТЫН ОРДА МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ «ҚАРАША БИЛЕРДІҢ» АТҚАРҒАН РӨЛІ

Аңдатпа

Алтын Орда тарихы еліміздің тарихымен тұтасып жатқан тарих. Соңы кезде Жошы ұлысының тарихына қатысты зерттеулердің көптеп жазылып жариялануына қарамастан, осынау алып империяның мемлекеттік құрылымындағы билік тармақтарының жіктелуі әлі де жеткілікті қарастырылмаған. Сондықтан да біз өз мақаламызда аталған кемшіліктің орнын толтыру мақсатында Қараша билер деп аталған билер тобының билік құрылымында атқарған қызметі мен құзіреті олардың Алтын Орда мемлекетінің күшейіп өркендеуінде қосқан үлесі мен басқару ісіндегі ықпалын қарастырдық. Біз өз зерттеуімізде Жошы Ұлысында Шыңғыс ұрпағы болмағандықтан ғана хан сайланбай әйтседе осы Алтын Орда мемлекетіндегі хандарды билікке әкеліп және биліктен тайдырып хан аталмағанмен хандар тағдырын шешкен ұлы тұлғалардың тарихтағы рөлі мен осы ұлыстың басқа мемлекеттермен қарым-қатынасындағы олардың ықпалы талдау нысанына айналды. Бұл Қараша билер деп аталған билер тобының қызметінің бір саласы халықаралық қатынастар болды және Алтын Орда ханының атынан және оның тапсырмасы бойынша хат алмасу арнайы түрде жүргізілгенімен, негізгі келіссөздер мен шарттардың талаптарын белгілеп берді. Мақалада алғаш Төрт би жүйесін зерттеген В.В.Вельяминов-Зернов, Қадырғали Жалаири. Олардың еңбегі Төрт қараша бидің маңызын түсінуге жол ашты. Қадырғали Жалаиридін өзі де Қараша би дін бірі болған. Бұл бағытта Рашид ад-диннің жазбалары да мақаламыздан тыс қалмады. Кейінгі Алтын Орда билеуші билерінің тағы бір ерекшелігі төрт бидің ішіндегі көшбасшысы «Билер биі» деп аталған. Бұл билер биі Алтын Орда ұлыстарының бірін басқаруды жалғастырды. Мұның бәрі қарашы бекті тек бектердің бірі немесе әмірлердің үстіндегі Әмірге ғана емес, сонымен бірге ханның ең жақын көмекшісі және уәзірі, Жошы ұлысының әскери жүйесін басқарудың барлық бағыттарын өз қолында ұстаған мемлекеттің басты қайраткері ұлы уәзір етті. Мұндай билік олардың ішіндегі ең көрнектілеріне тарихтың шешуші сәттерінде ханның номиналды қатысуымен Алтын Орданы өз бетінше басқаруға мүмкіндік берді. Зерттеу мақаланың маңыздылығының өзі тұлға туралы білімнің дамыған құрылымы сипатында әрекет ете отырып кез-келген тарихи тұлғаны зерттеу кезінде мазмұнды тандауға негіз бола алады.

Кілт сөздер: Хан, Қараша билер, Билер биі, тайпа, әмір, уәзір, билер кеңесі, құжат.

Г.Б. Нарымбет ¹, С.Е. Жанболатов ², Г.У. Ахметишина ³

¹PhD, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан, e-mail: n.gulnur_85@mail.ru.

²кандидат педагогических наук, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан, e-mail: Sattar0168@mail.ru.

³PhD, Казахский национальный университет спорта, Астана, Казахстан
e-mail: guldena_82@mail.ru

РОЛЬ «КАРАША БИЕВ» В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Аннотация

История Золотой Орды переплетается с историей нашей страны. Несмотря на то, что в конце концов было написано и опубликовано большое количество исследований, касающихся истории Улуса Джучи, классификация ветвей власти в государственном устройстве этой гигантской империи до сих пор недостаточно изучена. Поэтому в своей статье мы рассмотрели деятельность и компетенцию группы биев, названных «Караша би», в целях восполнения указанного недостатка, их вклад в развитие государства Золотая Орда и влияние в управленческой деятельности. В нашем исследовании предметом анализа стала роль великих лиц в истории и их влияние в отношениях этого улуса с другими государствами, решившими судьбу ханов, не будучи избранными ханом, а только потому, что в Улусе Джучи не было потомка Чингиса. Одной из сфер деятельности этой группы биев, известной как Караша би, были международные отношения, и хотя переписка от имени хана Золотой Орды и по его поручению велась особым образом, она определяла условия основных переговоров и договоров. В статье впервые исследованы Системы Четыре биев. В.В. Вельяминов-Зернов, Кадыргали Джалаири. Их труд четыре биев проложил путь к пониманию значения биев. В этом направлении, где Кадыргали Джалаири также был одним из караша биев, записи Рашида ад-дина также не остались незамеченными в нашей статье. Еще одна особенность более поздних правящих биев Золотой Орды-это то, что лидер из четырех биев назывался «Билер би». Эти би продолжали править одним из улусов Золотой Орды. Все это делало караша Бека великим визирем не только одного из беков или Эмира над эмирами, но и ближайшего помощника и визиря хана, главного государственного деятеля, который держал в своих руках все направления управления военной системой Улуса Джучи. Такая власть позволила самым выдающимся из них самостоятельно управлять Золотой Ордой при номинальном участии хана в решающие моменты истории. Само значение исследовательской статьи может служить основанием для выбора содержания при изучении любой исторической личности, действуя по характеру развитой структуры знаний о личности.

Ключевые слова: Хан, караша, Бектербеги, племя, Эмир, визирь, совет биев, документ.

G.Narymbet¹ , S.Zhanbolatov,² G. Akhmetshina³ *

¹PhD, South Kazakhstan University named after. M. Auezova, Shymkent, Kazakhstan,
e-mail: n.gulnur_85@mail.ru.

²candidate of pedagogical sciences, South Kazakhstan University named after. M. Auezova,
Shymkent, Kazakhstan,
e-mail: Sattar0168@mail.ru.

³PhD, Kazakh National Sport University, Astana, Kazakhstan
e-mail: guldena_82@mail.ru

THE ROLE OF "KARASHA BIYEV" IN THE GOLDEN HORDE PUBLIC ADMINISTRATION SYSTEM

Abstract

The history of the Golden Horde is intertwined with the history of our country. Despite the fact that a large number of studies on the history of the Jochi Ulus were eventually written and published, the classification of branches of government in the state structure of this gigantic empire is still insufficiently studied. Therefore, in our article, we examined the activities and competencies of a group of bielys called "Karasha bi" in order to make up for this shortcoming, their contribution to the development of the Golden Horde state and their influence in management activities. In our study, the subject of analysis was the role of great personalities in history and their influence in the relations of this ulus with other states that decided the fate of the khans without being elected khan, but only because there was no descendant of Genghis in the Ulus of Jochi. One of the fields of activity of this group of bielys, known as Karasha bi, was international relations, and although correspondence on behalf of the Khan of the Golden Horde and on his behalf was conducted in a special way, it determined the terms of the main negotiations and treaties. The article is the first to study the Four Biev Systems. V. V. Velyaminov-Zernov, Kadyrgali Jalairi. Their work on the four beys paved the way for understanding the meaning of beys. In this direction, where Kadyrgali Jalairi was also one of the karasha bielys, Rashid al-Din's writings also did not go unnoticed in our article. Another feature of the later ruling bielys of the Golden Horde is that the leader of the four bielys was called "Biler biy". These biy continued to rule one of the uluses of the Golden Horde. All this made Karashi Bey the grand vizier not only of one of the beks or the Emir over the emirs, but also of the khan's closest assistant and vizier, the main statesman who held in his hands all areas of management of the military system of the Jochi Ulus. This power allowed the most prominent of them to independently manage the Golden Horde with the nominal participation of the Khan at crucial moments in history. The very meaning of a research article can serve as a basis for choosing the content when studying any historical personality, acting on the nature of the developed structure of knowledge about the personality.

Keywords: Khan, Karasha, Bekterbegi, tribe, Emir, vizier, council of bielys, document.

Кіріспе Алтын Орда империясының саяси құрылысын тереңірек білу үшін, «Төрт қараша би» жүйесін түсіну керек. Кейінгі Жошы ұлысы кезеңін зерттеу, жалпы Алтын Орданың монғол империясының белді бір ірі мемлекеті ретінде құрылысын түсінуге жол ашады. Кейінгі Алтын Орданың әр мемлекетінің түрлі элементтері болды. Жошы ұлысы мемлекетінің төменгі деңгейінде қарапайым бағынышты халық тұрды. Мысалы Қазан хандығында тұрғылықты түркі халықтары мен фин-угорлар тұрған, олар Шыңғыс ханнан тараған тұқымдарға

жатпайтын. Сонымен қатар мұның мысалына башқұрттар мен мордвалар т.б ұлттар мен ұлыстарды айтуға болады.

Алтын Орданың ең жоғары сатысында бұл мемлекетте хан лауазымындағы тұлға тұрды. Ханның қарауында бірнеше төрелер мен қызмет ететін адамдар және салық жинаушылар болды. Олар тікелей ханға бағынышты болды. Қазан ханы Сақып Гирейдің жазба құжаттарынан белгілі болғандай ханның қарауында бірнеше қызметкерлер түрі болған қазылар, почта байланыс қызметкерлері, кеден қызметкерлері болған [1].

Сонымен бірге салық жинау қызметкерлерінің жұмысы аса маңызды роль атқарған. Жалпы мемлекетте хан міндетті түрде ең ықпалды лауазым болмады. Мемлекетті басқаруда «Төрт қараша биден» тұратын кеңес маңызды роль атқарды. Оларды Дуан кеңесі деп атаған. Аса маңызды мемлекеттік мәселелер осында шешімін тауып отырған. Олар тіпті монғол мемлекеттеріндегі хандарды сайлап ауыстырып, тағайындап отырған. Ханның бірде бір шешімі егер осы қараша билер кеңесі мақұлдап келіспесе қабылданбаған. Олар ханның мөрімен қатар өздерінің мөрін соғып шешімді растап отырған. Осы төрт қараш билер Әскерді де бақылауда ұстап билік жүргізген. Осы билердің көшбасшысы ханмен теңдей дәрежеде беделге ие болған. Мұндай билердің жарқын мысалы ретінде Едіге биді айтуға болады. Едіге Алтын Ордадағы хандарды тағайындауда шешуші пікір айтқан зор бедел иесі болған. Талай хан Едігенің айтуымен сайланған. Төрт би жүйесі Алтын Ордада XIX ғасырда ғана В.В.Вельяминов-Зернов зерттеуінде зерттеле бастаған [2]. Кейінгі Алтын Орданы қараша билерді зерттеудегі негізгі белгілері:

Этимология

1. Төрт саны
2. Басқарушы тайпаның лидері
3. Көшбасшының орынбасары
4. Бейлербей төрт бидің ең бастысы
5. Бейлерби «әскер қобасшысы
6. Төртқараша би ханды сайлайды
7. Төртқараша би жаңа ханды таққа отырғызу рәсімін жасайды
8. Шет елдік басқарушылармен хат алмасады
9. Құжаттарды бекіту оны таңдау
10. Діни қарашылар

Қараша терминіне келетін болсақ түрлі пікірлер бар, бұл расында Әбілғазының пікір бойыша ол қазақтар мен қырғыздардың арасында қызметші дегенді білдіреді. Жалпы қараша халық деген сөз тіркесі де бар сонда біздің ой тұжырымымызда бұлар халықтың өкілі солардың мүддесін білдіруші деген мағынада немесе қазіргі терминмен айтсақ халық қалаулысы сынды мағынада айтылған болса керек.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазуда тарихи салыстыру және талдау әдістемелері пайдаланылды. Зерттеуде тарихи деректерді талдай отырып жүйелеу, салыстыру, қорытындылау тағы да басқа әдістер қолданылды. Сондай-ақ статистикалық әдістер де мақаланы жазу кезінде көрсетілді. Сонымен қатар осы тақырыптың аясындағы еліміздің және шет елдік тарихшы ғалымдардың зерттеу материалдарына сілтемелер жасалынды. Алтын Орда тарихындағы дереккөздердің тарихнамасы - өте көп. Олар көптеген тілдерде жазылған-орыс, грек, латын, чех, араб, армян, түрік, парсы, грузин, моңғол, қытай және басқалар. Баяндау көздерінен басқа (тарихи шежірелер, саяхатшылардың жазбалары) хан жарлықтары түрінде сақталған құжаттар, ресми хат алмасу үлгілері, сондай-ақ материалдық мәдениет пен өнер ескерткіштері түріндегі археологиялық деректер бар. Алтын Орданың тарихын зерттеу XVIII ғасырда басталды. Алтын Орданың құрылуы туралы мәселе «Қазан шежірешісінде» қызықтырды. Моңғол державасы тарихының жекелеген мәселелері XVIII ғасыр тарихшыларының еңбектерінде де қозғалған. Кейінгі Алтын Орданың жылнамасы Жами ат-Тауарих.

Бұл еңбектің авторы Қадырғали Жалаири. Оның еңбегі Төрт қараша бидің маңызын түсінуге жол ашты [3]. Бұл бағытта Рашид ад-Диннің жазбалары да назарда тыс қалмады [4].

Белгілі тарихшы Карамзин Ресей мемлекетінің тарихында Алтын Орда тарихына айтарлықтай орын берді. Карамзинді негізінен орыс-татар қатынастары қызықтырды. Карамзиннің көзқарасы Алтын Орда тарихына үлкен қызығушылық тудырды [3]. Өз зерттеулерінде орыс шығыстанушыларының көпшілігі Алтын Орда мәселесіне соқпай өтпеді деуге болды. Әсіресе бұл тақырыпқа терең бойлаған В. В. Григорьев [6], В. В. Вельяминов-Зернов [2], Г.С. Саблуков [7], В. Г. Тизенгаузен [8], Н. И. Веселовский [9] және А. К. Марковалар еді [10]. Алтын Орда нумизматикасы Жошы ұлысы тарихын зерттеуде аса маңызды көне жәдігерлер ролін атқарады. Нумизматикасыз Жошы ұлысының экономикалық өмірін анықтап қана қоймай, қарапайым хронологиялық кесте де орната алмайды. Жошы ұлысында билік еткен хандардың есімдері бізге тек Х.М. Френнің [11] Алтын Орда монеталарының жарияланымдары арқылы белгілі болды. Алтын Орданың мемлекеттік құрылымын зерттеуде В.Л. Егоровтың деректеріне сілтемелер жасалынды [12]. Сонымен қатар осы мәселені терең ашып сипаттауда зерттеуші ғалым Ю. Шамилоглу еңбектері де басшылыққа алынды [13]. Сондай-ақ шет елдік ғалымдардың еңбектерінен дерек көзі болып белгілі саяхатшы Зигмунд Фон Гербертштейн деректері алынды [14]. Араб тіліндегі мамлюк дереккөздері ретінде Ноғайдың ролін Ибн Халдуның жазбаларынан [13] және Ибн –Фадлах ал Умаридің [15] деректеріне сілтемелер жасадық.

Нәтижелері. Бектербегінің тағы бір қызметі дипломатия болды және ханның атынан және оның тапсырмасы бойынша хат алмасу ресми түрде жүргізілгенімен, негізгі келіссөздерді ұлық Қараши бектің өзі жүргізіп, шарттардың талаптарын талқылап, елшілерге нұсқау берді. Сот билігі, әсіресе зайырлы мәселелер бойынша, ұлы Әмірдің қолында шоғырланған. Сонымен қатар, бектербегі Алтын Орда ұлыстарының бірін басқаруды жалғастырды. Мұның бәрі қарашы бекті тек қарачи бектердің бірі немесе әмірлердің үстіндегі Әмірге ғана емес, сонымен бірге ханның ең жақын көмекшісі және уәзірі, Империяның әскери жүйесін басқарудың барлық бағыттарын өз қолында ұстаған мемлекеттің негізгі қайраткері етті. Мұндай билік олардың ішіндегі ең көрнектілеріне (Мамай мен Едіге) тарихтың жекелеген кезеңдерінде ханның номиналды қатысуымен Орданы өз бетінше басқаруға мүмкіндік берді. Осы уақытта жанжал өзінің шарықтау шегіне жетті. Шыңғыс үйінің үміткерлерімен бірге әскери монғол аксүйектерінің ортасынан билікке үміткер пайда болды. Мұндай тұлға Мамай әмір болды. Алтын Ордадағы түмен басы әскери қолбасшының ең жоғары лауазымы деп аталды. Түмен басы хан бола алмады. Хан атағын тек Шыңғыс ханның отбасына тиесілі әкесінің қаны бойынша адам ғана алды. Бірақ көптеген түменбасылар өздерінің қабілеттерімен соншалықты жоғары күшке қол жеткізді, олар өз күштерімен хандарды тағайындап ауыстырып, хан тағын өз мақсаттарына пайдаланды. Біздің тарихымызда осындай түмен басы әмірлердің көпшілігі ішінде Мамай танымал [13]. Едіге де солай болды. Орыстың белгілі тарихшысы Николай Карамзин «Ресей мемлекетінің тарихында»: «Бәрі Моғолстанға сұр ханзада Едіге, керемет мақсат пен батылдық иесі келгенде өзгерді», – деп жазды [5]. – Ол Ордадағы екінші Мамай болды және ханға үстемдік етті; Бір кездері Ақсақ темірге қызмет етіп, оның рақымының белгілерін тағып жүрді. Едіге, Темірдің серігі, Витовттың жеңімпазы, ұлыстардағы күдіретті князь Василиймен достық қарым-қатынаста болды; оған ұлының мейірімді есімі мен Литваға соғысуға опасыздықпен кеңес берді, сонымен бірге Витовтарға Мәскеу княздігін жоюға кеңес берді [5].

Жошы ұлысының билеушілері Шыңғыс ұрпақтары десек те осынау тұлғалардың тарихи ғұмырнамасы арқылы орасан зор билікті қолдарына шоғырландырып Жошы ұрпақтарының билігін бақылап, тіпті онда хан ретінде тағайындап ауыстырып отырғанынан хабардармыз. Демек Жошы ұлысы тек монғолдар мемлекеті емес, оның шынайы билігі түркі тұқымынан шыққан билердің Ноғай, Едіге сынды басқа да тұлғалардың қолында болғаны. Алтын Орда

мемлекетін құрып басқарған аса ірі империяның гүлденіп әлемдік дәрежеде тарихтан орнын алуына атсалықан түркілердің де мемлекеті болғаны екендігін атап өтуіміз керек.

Талқылау. Зигмунд Фон Гербертштейн Ресейге саяхат жасаған соң былай деп жазды 1517-1526 жылдары татар патшаларының төрт кеңесшісін атап көрсетіп олардың кеңестерінің аса маңызды мәселерді шешкенде ескеріп санасып отыратынын жазады. Оның жазуынша кеңесшілердің біріншісін Шими десе екіншісін Вами деген үшіншісін Гаргни ал төртіншісін Тизпан деп атаған (бұл нысандар шырын, барын, арғын, қыпшақ дегенмен сәйкестенеді) [15]. Қырым хандығындағы Сақып Гирей ханның тұсындағы Эссебусеар жазбаларға қарағанда шырын, барын, арғын, қыпшақ билеуші тайпалар болған. Иоан Грозный тарихы деп аталған А.Курбскийдің белгілі қайнар көздерінің бірінде төрт қараша би турасында аталады, бірақ олардың саны есепке алынбайды [16]. Енді бір құжатты Вельяминов-Зернов келтіреді. Бұл құжат Қазан ханы Абдулатифтің берген құжатының аудармасы онда Қазан хандығында басқарушы төрт тайпа шырын, барын, арғын, қыпшақ деп аталған [17]. Вельяминов – Зернов тағы бір мысал ретінде төрт әмірді Ахмедті, Орақты, Садырды, Ағышты Қазанды Мұхаммед Аминнен 1469 жылы Шайбанидік әмір Мамықтың тартып алу әрекетін қолдаушылар ретінде құжаттарда аттарының кездесетінін айтады. Бірақ Мамық қаланы алысымен төрт биді зынданға тастап көпестердің мүлкін барлық жерлерін тәркілеуге кірісіеді Қырымнан тыс қайнар көздердің дара бірі бұл Кейінгі Алтын Орданың жылнамасы Жами ат-Тауарих. Бұл еңбектің авторы Қадырғали Жалаири Қадырғали Жалаиридің өзі де Қараша би дің бірі болған [3]. Жалайыр басқарушы тайпасының өкілі ретінде билік еткен. Ал Рашид ад-Диннің еңбегінің соңғы тарауларында Қасым хандығындағы оқиғаларға арнаған бөлігі бар. Бұл еңбекке сай Ораз Мұхамед патшалық еткен 1600-1610 жылдары аралығында төрт билеуші тайпа болғаны айтылады. Бұл тайпалар арғын, қыпшақ, жалайыр және манғыт деп көрсетілген. Вельяминов-Зернов жазуы бойынша қарашы би ноғайлар арасында қызметкер, бағынышты деген мағынада айтылған. Ол ноғай көшбасшысы Исмайл би қарашы терминін оның мәскеудің қызметіндегі адам екенінін білдіретін мағынада айтылған деп тұжырымдайды. Бірақ бұл Вельяминов-Зерновтың ноғай көшбасшысын шыңғыс ұрпақтарымен терезесі тең саналмағанын түсінбегенін білдіреді.

Тіпті ол ноғай көшбасшыларының Едігеден басшысынан тарағанын білдірсе де, Мысалы ноғай мырзасы Бөлек Болат IV Иванға 1556 жылы «Исмайл бұрынғы жылдардағы Едіге сынды князы болды, ал Юнус Нұраддин сынды болды» - дейді. Шын мәнінде бірнеше маңғыт ұлыстары болған олардың әрбірі бөлек билеуші тайпа болып саналған сияқты» - деп жазған. Өйткені олардың әрбірі бөлек мемлекетте билік құрған. Қырым хандығы үшін билеуші тайпалардың ішіндегі лауазымдардың қалға, нұраддин деген атақтары белгілі болған. Қалға термині қырым ханының мұрагерінің атағы ретінде қолданылған. Лашковтың келтірген құжаттарында рудың үлкенінің Шырын тайпасында би деп аталғаны одан кейінгі атақ қалға деп ал үшінші атақ нұраддин деп аталған сонан соңғылары мырза деп аталаған, ал мырзалардың маңызды рөл атқарғаны жазылады [18]. Бұл құжат бойынша қалға мен Нұрадиннің өз кландары болған бірі ханға тиісті болса енді бірі Шырын тайпасына қосылған. Вельяминов-Зерновтың жазуынша нұраддин атағы Едігенің ұлы Нұраддиннің құрметіне атала бастаған. Кейінгі Алтын Орда билеуші билерінің тағы бір ерекшелігі төрт бидің ішіндегі көшбасшысы «Билер биі» деп атаған. Қырым жылнамаларының кейінгі Алтын Орда турасындағы құжаттардың ішінде Эс-сэб-ус-сейар бойынша шырын тайпасы жетекші билеуші тайпа болып әскерді басқарған ал арғын, барын қыпшақ тайпалары сол қанатты басқарған. Әдетте Шыңғыс ұрпақтарын хан ретінде басқару үшін шақырып отырған деген деректер бар. Айталық Менлі –Керейді Қырым хандығын басқару үшін шақырған деген. Төрт тайпа биі ханды сайлаған соң оны хан көтеру рәсімі жасалған. Саяхатшы Шильтбегердің атап көрсеткеніндей «олар ханды сайлағанда оны ақ киізге отырғызып үш рет көтереді. Сонан соң олар оны көтеріп шатырдың айналдырып таққа отырғызып қолына алтын қылыш береді. Сонан соң салт дәстүр бойынша оған бәрі ант береді» [18]. Қарашы билер қызметінің тағы бір

аспектісі олардың шет мемлекеттердің басқарушы-ларымен дипломатиялық хат хабар алмасулары болып табылады Османдық мемлекетпен, Мәскеу княздығымен арадағы жазба хат хабарлар осының куәсі болып табылады.

Бұл хат хабарлар орыс, түрік мұрағаттарында да сақталған. Жоғарыда атап көрсетілгендей ханның бірде бір шығарған шешімі, жарлығы осы қарашы билердің мөрмен растауынсыз заңдық күші болмаған. Кейінгі Алтын Орда дәуірі туралы Мамлюктердің кеңселерінің жұмыстары да Ильханаттағы төрт бидің билігі турасында ақпаратты Иран жеріндегі мемлекетте де болғанын ашып көрсетеді. Ибн-Фадлах ал Умаридің деректерінде маңызды мәселелер осы төрт ұлыстың билерінің кеңесімен шешілгенін жазады [15]. Умаридің жазбаларында Алтын Ордадағы басқару жүйесі мен Илханаттағы басқару жүйесін салыстырып әскер мен мемлекеттік басқару жүйесі де төрелер саны олардың ролі мен заңдық құжаттардың ережелердің санына дейін бірдей екендігін жазған. Бірақ ол Алтын Ордадағы ұлыс әмірлер мен уәзірлер Ирандағы төрелердей өкілеттілік-тері мен биліктері болмады дейді. Умаридің жазбаларындағы тағы бір деталға қарағанда әмірлер сарайға күн сайын келіп өздерінің дәрежелеріне лайықты ағаш орындықтарда отыратын болған, сонымен қатар олар басқа міндетттемелерін орай да сарайда болатын болған. Ибн Арабшахтың Аджайб аз-макдур фи ахбар Тимур деген шығармасында Темірдің әкесі Тарағай би де сарайда ханның бас уәзірлерінің бірі болған. Саяхатшы ибн Батутаның Рихлесінде Шағатай хандығындағы Тармашырының тұсында 1326-1334 жылдары билік құрған әмірлердің жай күйі турасында сипаттағанда былай деді «оның айтуынша басты әмірлер ханың оң және сол жағында отырған. Шатырға кіре берісте наиб уәзір, хаджиб және мөрдін сақтаушысы таңба отырған олар Ибн Батута кіргенде төртеуі тұрған. Рашид ад Диннің Құбылай ханның сарайындағы әмірлердің жағдайы туралы жазбасыда төрт шыңғыс тұқымына жатпайтын әмірлердің шинсанам деп аталғанын Ұлы Дуандағы олардың ролін атап жазады [4].

Ол қытай сарайында шинсангам деп аталған ұлы әмірлер болғанын олардың министрлер мен уәзірлік, әскер қолбасшылық тайфу деп аталған, түмен қолбасылары вангшайам деп аталған қызмет атқарғанын жазған. Бұл әмірлер уәзірлер тәжіктер, ұйғырлар хитайандардан болған оларды финджан деп атаған. Финджандардың басшысы суфинджан деп аталған.

Үгедей ханның хандық таққа отыруын 1229-1241 жылдары оның әкесі Шыңғыстың қалауымен болған оқиғаны былай суреттеген деректер бар. Үгедейдің үлкен ағасы Шағатай оны көтерді оның кіші інісі Төле орталықтың адамдарын Үгедейге береді. Джувейнидің жазуынша салтанатқа қатысып тұрғандар өздерінің бас киімдерін шешіп белдіктерін арқаларына асады. Шағатай оң қолынан Өтеген сол қолынан ұстайды және кесені ұстап тұрған Ноян бәрі үш рет жаңа ханға бас иеді олар мұны тізерлеп тұрып күнге қарап жасайды. Күйік ханды таққа отырғызу рәсімі де осыған ұқсас болған.

Рашид ад-диннің жазуынша әмірлердің басым бөлігі хандық билік Күйік пен оның жанұясында қалатыны турасында жазбаша нысанда ант берген. Батудың Мөңкені хан тағайындауын да Рашид ад-дин осыған ұқсас жағдай ретінде жазған [4]. Рашид ад-дин бұл жерде шатыр-дың сыртындағы әскерлермен әмірлер тоғыз рет тізелерін бүгіп жаңа ханға тағзым еткенін атап көрсетеді. Үмдет ат тауарих деп атлған жылнаманың деректерінде кейінгі Өзбек ханды екі әмірдің хан тағына сайлау рәсімінде ақ қкиізге отырығызып көтеріп хан еткенін жазады.

Тіпті кейінгі қазақ хандарын сайлау рәсімдері де осылай ақ киізге отырғызып көтеру арқылы жүзеге асырылған. Умаридің жазуына Ильханатта төрт әмір уәзірдің қатысуынсыз ешқандай шешім қабылдамаған ал олар жоқ кезде уәзір өзінің орынбасарларына әмір етіп шешім қабылдай берген. Билер биі әскери мәселеде ең жоғары инстанция болып саналған уәзір қажы мәселесінде нағыз басқарушы болған ол лауазымға қойып лауазымнан босатып та отырған. Уәзір беретін құжаттар қызыл таңба деп аталған Уәзірді Елхан тағайындап отырған сондықтан уәзір соншалықты өкілетті көрінгенімен өз бетінше дербес билік инситутын паш ете алмаған. Оның төрт ұлы билерінің қолы қойылмаған құжатты заңды деп табуға өкілеті

болмаған. Сонымен қатар билер биі 3000000 динар раидж табыс тапса уәзір тек мұның жартысын ғана иеленген мұның өзі уәзірдің тек илханның қызметкері ретінде ғана өкілеті бар екенін көрсетеді. Алтын Орданың басқару ұйымына ғалым Г. Егоровтың бірқатар мақалалары арналған [12]. Оның еңбектері Алтын Орданың басқару институтын сипаттауда ең бір сәтті зерттеулердің бірі болып табылады. Бірақ ол кейбір терминдерді жекелеген лауазым ретінде қарастырып шатасқан тұстары да бар. Егоровтың көзқарасы төмендегі суретте айқын көрсетілген. Егоров жақсы ұйымдастырылған әкімшілік аппаратты қарастырады мұнда ең жақсы жоғары лауазымды билер биі мен уәзірлерге тиісті етеді, бұл мәселе бірақ қайнар көздерде жеткілікті назар аударылмаған. Егоровтың үйлестіруіндегі көзқарастары бойынша билербиі әскерді бақылауында ұстаған, халықаралық қатынастарды жүзге асырған басқа елдермен хат хабар алмасып тұрған, мемлекеттің құқықтық және діни мәселелеріне жауапты болған.

Уәзір билербиден кейінгі дәрежедегі лауызмды тұлға саналған. Егоров уәзірді Умариға сүйеніп нақты билігі болған дейді. Бірақ бұл билік тек Илхантаға қатысты ғана солай болған басқа мемлекеттерде оның билігі шектеулі еді. Егоров уәзірде билербиінен кейінгі ұлыс билерінің бірі болған деп тұжырымдайды [12] М.Г.Сафарғалиев та Алтын Орданың тарихына қатысты мәселелерді жаңаша қырынан қарауға тысқан авторлардың бірі. Ол кейбір жазбаларында Алтын Орданың ұлыс билерінің санын алтау деп көрсетеді[19]. Алтын-Орданың мемлекттік құрылысы туралы ой тұжырымын жазған авторлардың бірі кеңестік- археолог Федоров-Давыдов.

Ол Алтын-Ордаға қатысты көптеген нақты деректер келтіреді. Ол Алтын Орданы Батыс және Шығыс бөлікке бөле қарастырады [20]. Ол әмірлердің саналуан түрін Алтын Орда уәзірлерін сипаттап олардың әмірлерінің құрылтайға қатыспағанын жазады. Федоров - Давыдов та Алтын Орданың төрт қараша биі турасыда Қазанның Қасымов тұсындағы қараша-билері туралы да жазады. Алтын орданың әкімшілік құрылысы тұрғысында Г. Егоров деректерінде де көрсетілген. Онда хандық билік ең жоғарғы билік болып ал билербиі мен уәзірлерекінші деңгейдегі билік иерархиясында ал одан кейінгі орында төрт ұлыс билері орналасқан.

Тек XIII ғасырдың екінші жартысына қатысты осы мақалада Алтын Ордадағы "Төрт бейдің жүйесі" шеңберіндегі бір фигураны, атап айтқанда Шыңғысханның ұлы Жошының ұлы Бувалдың ұлы Ноғайды қарастыру ұсынылады. Ноғайдың әртүрлі мәселелердегі маңыздылығы, оның ішінде XIII ғасырдың екінші жартысындағы бірқатар хандарды таңдау мен ауыстырудағы рөлі туралы кейбір деректер бар [21]. Оның мансабына қатысты дереккөздердің көптігі оның қызметін қарастыратын ғылыми әдебиеттердің едәуір бөлігі бар екенін білдіреді. Алайда, ерте Алтын Орданың көптеген зерттеушілерін таң ететін нәрсе, сонымен бірге Ноғай славян дереккөздерінде патша деп аталса да, ислам дереккөздерінде ол тек қолбасшы ретінде сипатталады. Осы және басқа теңеулер мен сипаттамалар Шыңғыс мемлекеттері үшін Батыс патшалығының моделін қолданатын бірқатар ғалымдарды зерттеу аясында қарастыруға қызмет еткенімен, Ноғайдың мансабы Алтын Ордадағы төрт Ұлыс бейінің көшбасшысының алғашқы үлгісі бола алады.

Кейбір дереккөздер Ноғайдың әскер күштерінің көшбасшысы болғанын көрсетеді, Бату ханның билігі (1237-1256 жж.) тұсында оны әскер қолбасы деп көрсетсе, дегенмен көптеген дереккөздер оның Берке хандығы тұсында көрнекті орынға ие болғанын көрсетеді (1256-1266 жж.). Рашид ад-дин Ноғайды Бату кезінде де, Берке кезінде де армия командирі (Лашкар-каш) деп атайды. Рашид ад-дин оны Алтын Орданың оң қанаты армиясының басшысы ретінде де сипаттайды. Сәйкесінше Тарих-и Гуз Ноғай «армия әмірі» ретінде Тоқта тұсында белгілі болды. Дегенмен оның Берке хандығындағы қызметі осы және басқа парсы дереккөздерінде де сипатталған.

Араб тіліндегі мамлюк дереккөздері Ноғайдың мансабының әскери аспектісін де қарастырады, бірақ парсы дереккөздерінен гөрі терминологияның басқа жиынтығын қолданады.

Сәйкес Ибн Халдун, Ноғай Хулагу мұрагері болған Ильхан Абагидің (1265-1281 даңғ.) науқандары кезінде Беркенің көз алдында өсті. Дереккөздерге сүйенсек, Берке оны армияның басына қойды Абагиді қарсы. Сол дереккөздер Беркенің Ноғайды Абагиді жеңгеннен кейін бірнеше түменнің басына қойғаны туралы толығырақ хабарлайды. Олар сондай-ақ оны армия басшысы ретіндегі осы жорықтарға байланысты оны толықтырған басқа Қолбасшымен Есунтай мен бірге сипаттайды. Басқа дереккөздер 1270 жылы (Менгу-Тимурдың билігіне сілтеме жасай отырып, 1269-1280) Ноғайдың жай қолбасшы емес, қолбасшылардың ішіндегі ең бастысы болғанын атап өтті.

Ноғайдың шамамен 1299-1300 жылдары қайтыс болғанын ескерсек, бұл әскери рөлде немесе тіпті сол кездегі өмірде өте ұзақ қызмет ету кезеңі. Дегенмен, дереккөздер оның ұзақ өмір сүруін шынымен көрсетеді.

Дереккөздер ноғайдың дипломатиялық қызметтерде белсенді болғанын көрсетеді, өйткені бұл «Төрт бидің жүйесі» тақырыбына қатысы бар адамнан күткендей нәрсе. Оған берілген мән мен оған көрсетілген құрмет Алтын Орда мен Мамлюк мемлекеті арасында жүргізілген дипломатиялық алмасулар туралы хаттамадан көрінеді. Ибн Халдунның деректеріне сүйенсек Ноғай Жошы ұрпақтарының хандарына бақылау жасап отырған [13]. Бүгінгі Алтын Орданы зерттеуші ғалымдардың мәліметтеріне қарағанда 30 дан астам Алтын Орданың қалаларының орны белгілі.

Алтын Орданың ең ықпалды бектербилері Ноғай, Мамай, Едіге туралы көптеген деректерде олардың ықпалының зор екендігіне көп мысалдар келтірілген. Тіпті Едіге турасындағы аңыздар жырлар соның куәсі. Ал Мамай бекке келсек ол оның атында әлі күнге Мамай қорғаны сынды қорғанның аты сақталып, Куликово шайқасының кейіпкері ретінде тарихқа енген аса көрнекті тұлға. Ал Ноғайға келсек Ноғай ордасы деген бүтіндей бір мемлекеттің құрылуы ол мемлекеттің кезінде осы тұлғаның атымен аталуы аса көп тарихи жайттардан хабар береді. Осы екі нысанды да да Ноғай ретінде оқуды негіздеу үшін тарихи фактілерге келетін болсақ, дәл сол дереккөз Қырымға шабуыл жасаған Ноғай екенін растайды. Рукн ад-д ибн Бейбарс сонымен қатар ноғайдың қызының Ұлы Актаджиді Қырымға салық жинау үшін жібергені туралы оқиғаны жеткізеді (фа-арсала бн бинтихи ила раз била д ки дес рим ла-джаба пред л-ма раз л-мук дес аррар сала ахлиха) ол Токтамен солтүстікте шайқасқан кезде. Алайда, бұл немерені жергілікті халық осы кірісті жинауға келгенде өлтірді, ал Ноғай осы өлімнен кек алу үшін өз күшін жұмсады. Ибн Халдун немересінің аты-жөні, Караша еді деп жазады [13].

Қорытынды. Мақала барысында Жошы ұлысы турасында жан-жақты мәліметтер келтіріліп талдау нысанына айналдырылды. Бұл мемлекет турасында Отандық ғалымдар мен шет елдік ғалымдардың еңбектерінде жасалған зерттеулер біршама. Дегенмен Жошы Ұлысындағы караша билер турасындағы, олардың нақты саяси қызметі мен мемлекеттің құрылысындағы рөлі турасында жасалған зерттеулер жоққа тән. Көп жағдайда бұл билердің ролі хандармен қоса қарастырылып үстірт баяндаулармен шектелеген. Осы бағытта көптеген орыс және шет елдік араб, батыс еуропа саяхатшыларының еңбектерінен үзінділер ұсынылып олардың пікірлері зерттеу арқауына негіз болды. Сонымен қатар Караша билер институты кейінгі Русь мемлекеті мен Алтын Ордадан бөлініп шыққан мемелеттік құрылымдардың саяси жүйесіне негіз болғандығына зерттеу жұмысында қысқаша түсініктер беріліп қарастырылып өтті. Алтын Орда дәуіріндегі осы мемлекеттегі саяси құрылысы турасында мәліметтер кесте түрінде жасалып зерттеу жұмысына пайдаланылды. Сондай ақ Шыңғыс тұқымдарының Алтын Орданың хандарының шежірелік кестесі жасалып олардың саясаты ұстанған жолы турасында қысқаша мәліметтер берілді. Хронологиялық тұрғыда билік ету мерзімдері көрсетілді. Зерттеуіміздің ең басты нысаны болған Алтын Ордадағы хандық биліктің жүргізілуіне тікелей ықпал еткен Караша төрт билер институты турасында жан-жақты талданып, салыстырмалы тұрғыда осы билік институты қалай жұмыс атқарғаны анықталды. Орыс ғалымы Г.Егоровтың зерттеуі Ю.Шамилоглының зерттеулеріндегі осы караша билермен

олардың ықпалы турасындағы мәселелерге талдау жасалынды. Сонымен қатар Алтын Орданың экономикалық маңызы мен қалардың салынуы турасында да а мәліметтер түзілді. Сондай-ақ Жошы ұлысының хандық лауазымы болмаса да нақты хан билігін иемденген үш бектербегі әмірлердің Ноғай, Мамай, Едігенің тарихи тұлғасы мен саяси қызметі таурасында жан-жақты салыстырмалы тұрғыда зерттеулер жасалынды. Бұл зерттеулер арнайы тұрғыда алғаш рет жасалғанын атап өтуіміз керек. Сондай-ақ бұл бектербегінің тұлғалары жеке-жеке және біріктірілген тұрғыда зерттеу арқауына айналғанын баса көрсетугіміз керек. Қорыта айтқанда Төрт қараша би институты көшпелі халықтардың қазіргі Парламенттік жүйеге жақындау ерекше бір халықтық мүддені де қорғайтын институттың негізі болған деп тұжырымдаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мухамедьяров Ш. *Тарханный ярлык казанского хана Сахиб-гирея 1523 г., Новое о прошлом нашей страны. Памяти Академика М.Н. Тихмирова* (М., 1967), С. 104–109
2. Вельяминов-Зернов В.В. *Исследование о касимовских царях и царицах, I–II Труды Восточного отделения Императорского Русского археологического общества 9–10*. СПб., 1864.
3. Жалаири Қ. «Шежірелер жинағы» /ауд. Н. Мичугуров, Б. Комаков, С. Өтениязов. - А., 1997 ж.-111
- 4 Рашид ад-дин, Джамии ат-таварих под ред. А.А. Ромаскевича, I/I (М., 1968), С. 233–569
5. Карамзин Н. *История государства российского*. СПб., 1892. Гаага-Париж, 1969. С.63
6. Григорьев А. П. *Сборник ханских ярлыков русским митрополитам: Источниковедческий анализ золотоордынских документов*. – СПб., 2004. – С.259.
7. Саблуков Г.С. *Очерк внутреннего состояния Кипчакского царства*. - Казань, 1895-185с
8. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. *Золотая Орда и ее падение*. - М. - Л., 1950-120с
- 9.Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечение из персидских сочинений, собранных В.Г. Тизенгаузенем и обработанных А.А.Ромаскевичем и С.Л. Волиным*. – М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1941. – С. 203-204
10. Веселовский Н.И. “Несколько пояснений касательно ярлыков, данных ханами Золотой орды русскому духовенству”// *Записки Императорского Русского географического общества по отд. этногр.* 34. 1900. С. 525–536.
11. Марков Г.Е. *Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации*. М., 1976. С. 103-104
- 12.Френ Х.М. *Монеты ханов улуса Джучиева или Золотой Орды, с монетами разных иных Мухаммаданских династий в прибавлении*. – СПб., 1832. – С.80
- 13.Егоров В.Л. “Государственное и административное устройство Золотой Орды” // *Вопросы истории*. 1972. №2. С. 12–42
- 14.Шамилоглу Ю. *Племенная политика и социальное устройство в золотой орде* Монография-Казань Институт истории имени Ш.Марджани АН РТ-2019-260 с.
15. Herberstein, ed.-trans. R.H. Major, *Notes upon Russia: Being a Translation of the Earliest Account of that Country entitled Rerum Moscoviticarum Commentarii, II, Works Issued by the Hakluyt Society* (London, 1852), pp. 82
16. 'Умарй/Тизенгаузен. Т. I, с. 227/249; и *Ат-тариғ би-л-мусталахаи-шариғ*, С. 45–46
17. А.М. Kurbskiy, ed.-trans. J.L.I. Fennell, *Prince A.M. Kurbsky's History of Ivan IV* (Cambridge, 1965), с. 40–41 и 64–65; и ИКЦЦ, II, с. 420.
- 18.ИКЦЦ, I, *Труды Восточного отделения Императорского Русского археологического общества* (Санкт-Петербург, 1863), с. 209, прим. 70; и II, с. 427. Вельяминов-Зернов также рассматривает дальнейшую роль мангитов в этом ханстве (ИКЦЦ, II, с. 427–428).
- 19.Лашков Ф. *Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения*. Симферополь, 1897.-С.89

20. Сафарғалиев М.Г. Распад Золотой Орды // Ученые записки Мордовского государственного университета. Саранск, 1960.-С.56
21. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973 - С.101

References:

1. Mýhamedárov Sh, *Tarhannyi iarlyk kazanskogo hana Sahib-gireia 1523 g.*, *Novoe o proshlom nashei strany. Památi Akademika M.N. Tihmurova* (M., 1967), PP. 104-109
2. Veláminov-Zernov V.V. *Issledovanie o kasimovskikh saráh i sa- revichah, I-II Trýdy Vostochnago otdelenia Imperatorskago Rýsskago arheologicheskago obshestva 9-10. Spb., 1864.*
3. Q. Jalauri "Shejireler jinaǵy" /aýd. N. Michýgyrov, B. Komekov, S. Ótemazov/ A., 1997j.-111
4. Rashūd ad-dūn , *Djami at-tavarih pod red. A.A. Romaskevicha* , I/1 (M., 1968), PP. 233-569
5. Karamzin N. *Istoria gosýdarstva rossuskogo. Spb., 1892. Gaaga- Parij, 1969. PP. 63*
6. Grigorev A. P. *Sbornik hanskikh iarlykov rýsskim mitropolitam: Istochnikovedchesku analiz zolotoordynskikh dokýmentov. – Spb., 2004. – PP.259*
7. Sablýkov G.S. *Ocherk vnýtrennego sostoiania Kipchakskogo sarstva. - Kazan, 1895. - P. 185*
8. Grekov B.D., Iakýbovskii A.Iý. *Zolotaia Orda i ee padenie. - M. - L., 1950 – P.120*
9. Tizengáyzen V.G. *Sbornik materialov, odnosáshisá k istorii Zolotoi Ordy. T. P. Izvlechenie iz persidskikh sochinenii, sobrannykh V.G. Tizengáyzenom i obrabotannykh A.A.Romaskevichem i S.L. Volinym. – M.; L.: Izd-vo Akademii náyk SSSR, 1941. – PP. 203-204*
10. Veselovskii N.I. *"Neskolko poiasnenii kasatelno iarlykov, dannykh hanami Zolotoi ordy rýsskomý dýhovenstvý"// Zapiski Impe-ratorskago Rýsskago geograficheskago obshestva po otd. etnogr. 34. 1900. PP. 525-536.*
11. Markov G.E. *Kochevniki Azii. Strýktýra hozáistva i obshestven-noi organizatsii. M., 1976. S. 103-104*
12. Fren H.M. *Monety hanov ýlýsa Djýchieva ili Zolotoi Ordy, s monetami raznykh inykh Mýhammadanskikh dinastii v pribavlenii. – Spb., 1832. – P.80*
13. Egorov V.L. *"Gosýdarstvennoe i administrativnoe ýstroistvo Zo lotoi Ordy" // Voprosy istorii. 1972. №2. PP. 12-42.*
14. Shamilogly Iý. *Plemennaya politika i sotsialnoe ýstroistvo v zolotoi orde Monografiya-Kazan Institut istorii imeni Sh.Mardjani AN RT-2019-260s.*
15. Herberstein, ed.-trans. R.H. Major, *Notes upon Russia: Being a Translation of the Earliest Account of that Country entitled Rerum Moscoviticarum Commentarii, II, Works Issued by the Hakluyt Society (London, 1852), pp. 82;*
16. Ymarū/Tizengáyzen. T. I, s. 227/249; i *At-tarif bi-l-mýst ħalahash-sharif, PP. 45-46*
17. A.M. Kurbskiy, ed.-trans. J.L.I. Fennell, *Prince A.M. Kurbsky's History of Ivan IV (Cambridge, 1965), s. 40-41 i 64-65; i IKSS, II, P. 420*
18. IKSS, I, *Trýdy Vostochnago otdelenia Imperatorskago Rýsskago arheologi-cheskago obshestva 9 (Sankt-Peterbýrg, 1863), s. 209, prim. 70; i II, s. 427. Veláminov-Zernov takje rassmatrivaet dalneishýy rol mangitov v etom hanstve (IKSS, II, s. 427-428).*
19. Lashkov F. *Sbornik dokýmentov po istorii krymsko-tatarskago zemlevladienia. Simferopol, 1897.- P.89*
20. Safargaliev M.G. *Raspad Zolotoi Ordy // Ýchenye zapiski Mor-dovskogo gosýdarstvennogo ýniversiteta. Saransk, 1960.- P.56*
21. Fedorov-Davydov G.A. *Obshestvennyi stroi Zolotoi Ordy. M., 1973- P.101*

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.01.45

ӘӨЖ/УДК/ UDC 94(57)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.021>

Г.К. Бейсенбаева¹, А.Д. Касенова²

¹PhD-докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан Республикасы,

e-mail: B-gulnaz_80@mail.ru

²т.ғ.к., Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының жетекші ғылыми қызметкері,

Алматы, Қазақстан Республикасы,

e-mail: asema_94@mail.ru

ТҮРКІ КЕЗЕҢІНДЕГІ ТАС МҮСІНДЕРДІҢ ӘСКЕРИ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ
АСПЕКТІСІН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Мақалада түркі дәуіріне тән тас мүсіндердің әскери-идеологиялық мазмұны мен семантикалық мәні қарастырылады. Түркі өркениетінің мәдени мұраларының бірі болып саналатын тас мүсіндер (балбалдар) сол дәуірдің дүниетанымдық, саяси және әлеуметтік құрылымын айқындайтын бірегей дереккөз. Тас мүсіндер тек өнер туындысы ғана емес, сонымен қатар қоғамның әскери құрылымы, билік иерархиясы және батырлық культінің көрінісі ретінде сипатталады. Мақалада археологиялық деректер, тарихи жазбалар мен мифологиялық символдар жүйесі талданды. Автор түркі қоғамындағы батыр бейнесінің идеологиялық мәнін, сондай-ақ оның мемлекеттілікті нығайтудағы рухани және тәрбиелік қызметін ашып көрсетеді. Зерттеу нәтижелері түркі өркениетінің әскери идеологиясын түсінуге, ежелгі қоғамның саяси және мәдени өмірін қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында түркі тас мүсіндерінің басқа ежелгі өркениеттердегі әскери мүсіндермен салыстырмалы талдауы жүргізілді. Бұл тәсіл мәдени және әскери байланыстардың айқындалуына, сондай-ақ түркілердің көрші халықтармен рухани және идеологиялық өзара ықпалын анықтауға мүмкіндік берді. Балбал тастардың орнатылу рәсімдері мен географиялық орналасуы арқылы түркі қоғамындағы әлеуметтік жіктеліс, батырлар мен билеушілердің мәртебесі, сонымен қатар мемлекеттің әскери жүйесінің негіздері айқындалды.

Зерттеу нәтижесінде түркі кезеңіндегі тас мүсіндер тек ескерткіштік сипаттағы нысан емес, сонымен бірге әскери идеология мен мемлекеттіліктің көрінісі екені дәлелденді. Олар түркі халқының тарихи жадында сақталған ерлік пен рухтың, ұлт болмысы мен мәдени кодтың көрінісін бейнелейді. Осы тұрғыдан алғанда, тас мүсіндер – ежелгі түркі қоғамының саяси тұрақтылығы мен рухани тұтастығын танытатын маңызды археологиялық және идеологиялық мұра болып табылады. Зерттеу барысында тас мүсіндердің идеологиялық мазмұны мен түркі қоғамындағы батырлық культінің қалыптасуына әсері айқындалды. Автор түркі мүсін өнерін әскери идеологияның көрінісі ретінде қарастырып, оның мемлекеттік рәміздер жүйесіндегі орнын анықтайды. Бұл бағыттағы зерттеу нәтижелері түркі дәуірінің идеологиялық кеңістігін жаңа қырынан түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Түркі кезеңі, тас мүсін, әскери идеология, батырлық культ, рәміздік бейнелер, мәдени мұра, қару-жарақ символикасы, ескерткіш семантикасы.

Г.К.Бейсенбаева^{1*}, А.Д. Касенова²

¹PhD-докторант, Казахский Национальный Педагогический университет имени Абая,
Алматы, Республика Казахстан
e-mail: B-gulnaz_80@mail.ru

²кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник,
Институт археологии им. А.Х. Марғулана, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: asema_94@mail.ru)

ИССЛЕДОВАНИЕ ВОЕННО-ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ КАМЕННЫХ ИЗВАЯНИЙ ТЮРКСКОГО ПЕРИОДА

Аннотация

В статье рассматриваются военно-идеологическое содержание и семантическое значение каменных изваяний, характерных для тюркской эпохи. Каменные изваяния (балбалы), являющиеся одной из значимых культурных наследий тюркской цивилизации, представляют собой уникальный источник, отражающий мировоззрение, политическую и социальную структуру того времени. Эти памятники рассматриваются не только как произведения искусства, но и как отражение военной организации общества, иерархии власти и культа героизма. В работе проанализированы археологические данные, исторические источники и система мифологических символов. Автор раскрывает идеологическое значение образа воина в тюркском обществе, а также его духовную и воспитательную роль в укреплении государственности.

Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию военной идеологии тюркской цивилизации, реконструкции политической и культурной жизни древнего общества. В ходе исследования проведён сравнительный анализ тюркских каменных изваяний с военными скульптурами других древних культур. Такой подход позволил выявить культурные и военные взаимосвязи, а также определить духовное и идеологическое взаимодействие тюрков с соседними народами. Через изучение ритуалов установки балбалов и их географического расположения были выявлены особенности социальной стратификации тюркского общества, статус воинов и правителей, а также основы военной системы государства.

В результате установлено, что каменные изваяния тюркского периода представляют собой не только памятники, но и важные свидетельства военной идеологии и государственности. Они воплощают в себе память о мужестве и духе, национальную идентичность и культурный код тюркского народа. С этой точки зрения, балбалы являются значимым археологическим и идеологическим наследием, отражающим политическую стабильность и духовное единство древнетюркского общества. В ходе исследования раскрыто идеологическое содержание каменных изваяний и их влияние на формирование культа героизма. Автор рассматривает тюркскую скульптуру как отражение военной идеологии и определяет её место в системе государственных символов. Полученные результаты позволяют по-новому осмыслить идеологическое пространство тюркской эпохи.

Ключевые слова: тюркский период, каменные изваяния, военная идеология, культ героизма, символические образы, культурное наследие, оружейная символика, семантика памятников.

G.K.Beisenbayeva^{1*}, Kassenova A.D.²

¹PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: B-gulnaz_80@mail.ru

²candidate of Historical Sciences, Leading researcher A.Kh. Margulan Institute of Archaeology,
Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: asema_94@mail.ru)

STUDY OF THE MILITARY AND IDEOLOGICAL ASPECTS OF STONE STATUES OF THE TURKIC PERIOD

Abstract

This article explores the military-ideological content and semantic meaning of stone statues from the Turkic period. As one of the cultural legacies of the Turkic civilization, these stone monuments (balbals) serve as unique historical sources that reflect the worldview, political, and social structure of their time. The statues are examined not only as works of art but also as representations of the military organization, power hierarchy, and heroism cult within Turkic society. The study analyzes archaeological data, historical records, and systems of mythological symbols. The author reveals the ideological essence of the warrior image and its spiritual and educational role in strengthening statehood.

A comparative analysis of Turkic stone sculptures and military monuments from other ancient civilizations has been conducted. This approach helps identify cultural and military connections, as well as the spiritual and ideological exchanges between the Turkic peoples and their neighbors. Through examining the installation rituals and geographical distribution of balbals, the study uncovers aspects of social stratification, the status of warriors and rulers, and the fundamental principles of the military system.

The results demonstrate that the stone statues of the Turkic period are not merely memorial objects but powerful manifestations of military ideology and statehood. They embody the heroism, spirit, and cultural code of the Turkic people, serving as significant archaeological and ideological heritage. The research identifies how the ideological symbolism of these monuments influenced the formation of the heroism cult and the system of state symbols in Turkic society.

Keywords: Turkic period, stone statues, military ideology, heroism cult, symbolic imagery, cultural heritage, weapon symbolism, monument semantics.

Кіріспе. Түркілердің тас мүсіндері мен жазба ескерткіштерін зерттеу тарихы екі ғасырдан астам уақытты қамтиды. Бұл үдеріс XVIII ғасырдың ортасында алғашқы академиялық экспедициялар жинаған материалдардан басталып, жүйелі археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде айтарлықтай археологиялық нысандардың анықталып, тіркелуімен өз шарықтау шегіне жетті. Ресей империясының археологтары, этнографтары және әскери офицерлері тапқан және зерттеген бұл ескерткіштер олардың көптеген ғылыми еңбектерінде көрініс тапты [1, 1086-б.].

Тас мүсіндер – түркі өркениетінің ең көне және ең мағыналы археологиялық ескерткіштерінің бірі. Олар тек бейнелеу өнерінің туындысы емес, сонымен қатар қоғамның идеологиялық және әлеуметтік құрылымын бейнелейтін символдық мәтін ретінде қызмет етеді. VI-VIII ғасырлар аралығында Орхон, Енисей және Талас өңірлерінде кеңінен тараған бұл ескерткіштер билік иелері мен жауынгерлердің құрметіне қойылған мемориалдық белгілердің маңызды бөлігі болған.

Мүсіндер көбінесе қару-жарақ ұстаған, белінде белбеу, қолында тостаған, ал мойнында алқасы бар батырларды бейнелейді. Тас мүсіндерде бейнеленген жауынгерлер, қару-жарақ

элементтері, киім үлгілері мен рәміздер түркі қоғамындағы батырлық идеалдың қалыптасуы мен берілуін айғақтайды. Түркілердің дүниетанымында батыр тұлғасы тек жауынгер емес, мемлекеттің тұрақтылығы мен рухани тұтастығын бейнелейтін киелі бейне ретінде қабылданған.

Тас мүсіндердің мән-мағынасын анықтауда археологиямен қатар жазба және этнографиялық деректерді ұштастыра зерттеудің маңызды екенін кезінде Л.Р. Кызласов атап көрсеткен болатын [2, 27-б.].

Ежелгі түркі қоғамында әскери іс тек қорғаныс құралы ғана емес, ұлттың бірлігін сақтаудың және билік легитимділігін нығайтудың маңызды тетігі болды. Сондықтан да батырлар мен қолбасшылардың бейнелері мемориалдық кешендерде ерекше орын алды. Бұл мүсіндер символдық тұрғыдан қоғамның әскери идеологиясын бейнелеп, ұрпаққа ерлік пен отансүйгіштік өнегесін жеткізді.

Ежелгі түркі дәуіріндегі монументалды бейнелеу өнері дәстүріне сәйкес, кейіпкердің он қолы кеуде немесе қарын тұсында көтеріліп, онда ыдыс (құман, тостаған) бейнеленсе, сол қолы бел тұсына түсіріліп, суық қаруға сүйеніп тұрады, кейде қару болмайды. Мұндай мүсіндер ғалымдардың пікірінше, VI–VIII ғғ. тән [3, 9-б.]. Л.Н. Ермоленко бұл мерзімді VI/VII–VIII/IX ғғ. дейін кеңейтеді [4, 29-б.].

Мүсіннің бетінде бейнеленген заттар оның уақытын дәлірек айқындауға мүмкіндік береді. Л.А. Евтюхова тік сапты қылыштардың VII–VIII ғғ. бейнелерінде кездесетінін атап өтсе [5, 111-б.], қару зерттеушісі Ю.С. Худяков бұл үлгілердің VII–X ғғ. қолданылғанын көрсетеді [6]. Ал Б.Б. Овчинникова кейбір мүсіндерде сабля емес, палаш бейнеленген деп санайды [7, 81-б.].

Ерекше назар аударарлық жайт түркі дәуіріндегі тас мүсіндерде қару жиі бейнеленгенімен, археологиялық тұрғыдан қазбалардан мұндай қарулар сирек табылған [6, 154-б.].

Жапон тюркологы Т. Хаяшидің келтірген деректеріне сүйенсек, дала Еуразиясы кеңістігінде тас мүсіндердің таралуы біркелкі емес: Қазақстанда 400-ден астам, Моңғолияда 350-ден астам, Алтайда – 256, Тывада – 100, Хакасияда – 5, Шығыс Түркістанда – 182, Қырғызстанда – 100, Өзбекстанда – 20, Түрікменстанда – 2, Тәжікстанда – 1 мүсін тіркелген [8, 20-б.].

Соңғы зерттеулер бұл көрсеткіштерді толықтыра түсті: 2020 жылдарға қарай тек Сарыарқаның өзінен 140-қа жуық тас мүсін белгілі болған [9, 20-б.].

Ғылыми мақаланың өзектілігі қазіргі таңда түркі халықтарының мәдени мұраларын, соның ішінде әскери идеология мен рухани кодтың археологиялық көріністерін ғылыми тұрғыдан зерделеу қажеттілігімен айқындалады. Бұл бағыттағы зерттеулер түркі өркениетінің саяси-әлеуметтік жүйесін, батырлық дәстүрлерін және мемлекеттіліктің қалыптасу идеясын терең түсінуге жол ашады.

Мақалада түркі кезеңіндегі тас мүсіндердің әскери-идеологиялық мазмұны археологиялық, тарихи және мәдени тұрғыдан кешенді талданады. Сонымен қатар мүсіндердің рәміздік ерекшеліктері мен олардың қоғамдағы идеологиялық қызметі айқындалады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында кешенді ғылыми-талдау тәсілдері қолданылды. Әдістер жиынтығы түркі дәуіріндегі тас мүсіндердің әскери-идеологиялық мазмұнын көпқырлы тұрғыдан қарастыруға және олардың мәдени-символдық мәнін анықтауға бағытталды.

1. Археологиялық талдау әдісі – зерттеу нысаны болып табылатын тас мүсіндердің құрылымдық, материалдық және стилистикалық ерекшеліктерін сипаттау үшін қолданылды. Бұл әдіс арқылы мүсіндердің жасалу техникасы, пайдаланылған тастың түрі, көлемдік пропорциялары мен композициялық шешімдері айқындалды. Сонымен қатар мүсіндердің орналасу жағдайы, географиялық контексті және археологиялық кешен құрамындағы рөлі анықталып, олардың хронологиялық және типологиялық жіктелуі жүргізілді.

2. Салыстырмалы-тарихи әдіс – түркі тас мүсіндерін Еуразия кеңістігіндегі басқа ежелгі өркениеттердің әскери мүсіндік дәстүрлерімен салыстыру мақсатында қолданылды. Бұл тәсіл түркі мәдениетінің көркемдік және идеологиялық ерекшеліктерін айқындап, олардың қытай, моңғол, иран және басқа да көршілес өркениеттермен өзара ықпалын саралауға мүмкіндік берді. Әдіс нәтижесінде ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталып, түркі мүсін өнерінің өзіндік дәстүрлі сипаты айқындалды.

3. Семантикалық талдау әдісі – мүсіндерде бейнеленген рәміздік белгілер мен символдардың мәнін ашуға бағытталды. Бұл әдіс арқылы бейнелердегі қару-жарақ, киім үлгілері, қол кимылдары мен заттық атрибуттардың мағыналық астары анықталды. Талдау нәтижесінде тас мүсіндердегі рәміздік жүйе түркі қоғамының дүниетанымы мен әскери идеологиясын бейнелейтін идеографиялық мәтін ретінде қарастырылды.

4. Мәдени-идеологиялық талдау әдісі – батырлық культі мен әскери рәміздердің түркі қоғамындағы идеологиялық қызметін ашып көрсету мақсатында пайдаланылды. Бұл тәсіл мүсіндердің қоғамдағы әлеуметтік функциясын, билік пен ерлікті дәріптеу үдерісіндегі идеологиялық маңызын түсіндіруге мүмкіндік берді. Сонымен қатар әскери рәміздер мен батыр тұлғасының бейнесі түркі мемлекеттілігінің рухани-мәдени тірегі ретінде зерделенді.

5. Жүйелік тәсіл – тас мүсіндерді түркі қоғамының саяси, рухани және мәдени жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде кешенді түрде қарастыруды көздеді. Бұл тәсіл арқылы мүсіндердің археологиялық, тарихи және идеологиялық дерек ретіндегі өзара байланысы анықталып, олардың қоғам құрылымындағы орнын айқындауға мүмкіндік туды.

Қолданылған әдістер жиынтығы зерттеу тақырыбын кешенді түрде талдауға, түркі дәуіріндегі тас мүсіндердің көпқырлы семантикалық және идеологиялық мазмұнын ашуға, сондай-ақ олардың тарихи-мәдени маңызын ғылыми тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік берді.

Түркі дәуіріне тән артефактілерді зерттеу ісінде Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің қызметі айрықша маңызды болды. Үйірме мүшелері қатарында В. Радлов, Н. Ядринцев, В. Бартольд, А. Уваров сияқты көрнекті түркітанушылар мен археологтар болды. Олар түркілердің тарихи және археологиялық мұрасын зерттеуге зор үлес қосты әрі алғашқы болып археологиялық жәдігерлер жинақтарын қалыптастырды. Бұл жинақтар Орынбор, Ташкент, Самарқан, Алматы және Орталық Азияның басқа да қалаларындағы музейлердің негізін қалады.

Тас стелалар мен түркі мүсіндерін сақтау үдерісіндегі ең өзекті мәселелердің бірі – табиғи және техногендік факторлардың әсері. Көптеген археологиялық ескерткіштер табиғи эрозия мен климаттық жағдайлардың ықпалынан біртіндеп бұзылып келеді. Сонымен қатар, адам әрекетінің де кері әсері айтарлықтай: құрылыс жұмыстары мен вандализм актілері бірнеше ғасыр бойы көптеген ескерткіштердің жойылуына себеп болды.

Тас мүсіндерді өнер туындысы әрі тарихи-мәдени мұра ретінде қарастыру арқылы түркі халықтарының рухани мәдениетіне тән дүниетанымдық ерекшеліктерін, наным-сенімдері мен әдет-ғұрыптары туралы құнды ақпарат алуға болады. Әр тарихи дәуірдегі тас мүсіндер бейнелеу мәнерімен, рәміздік мазмұнымен және композициялық шешімдерімен ерекшеленеді.

Қыпшақ кезеңіне тән тас мүсіндер мен түркі дәуіріндегі мүсіндердің арасында көркемдік және семантикалық айырмашылықтар бар. Бұл жөнінде Л.Н. Ермоленко өз еңбегінде: «Қыпшақ кезеңіндегі тас мүсіндерде ер адамдар бейнесі сирек кездеседі, керісінше әйел және қыз бейнелері басым; ал түркілік кезеңдегі ескерткіштерде оң немесе сол қолында қару (семсер, белбеу т.б.) ұстаған жауынгерлер мен абыздар бейнеленеді» деп атап өтеді [3, 47-б.]. Осы деректерге сүйене отырып, түркі кезеңінде мүсіндерде негізінен ер адамдардың батырлық және билік иесі ретіндегі бейнелері басым болғанын көреміз.

Тас мүсіндердің эволюциясы уақыт ағымында бір кезеңнен екінші кезеңге ұласқан мәдени сабақтастықты көрсетеді. Оған дәлел ретінде Орталық Қазақстан аумағындағы түркі дәуіріне тән тас мүсіндердің қола дәуірі ескерткіштерімен топографиялық және мәдени тұрғыдан қабаттасып орналасуы айқын байқалады. Академик Ә.Х. Марғұлан бұл құбылысты 1966 жылы

жариялаған еңбегінде атап өтіп, түркі дәуіріндегі тас мүсін өнерінің қалыптасуына қола дәуірінің ескерткіш дәстүрі мен көркемдік элементтері зор ықпал еткенін жазады [10, 24-б.].

Жалпы, балбал тектес тас мүсіндер Еуразияның кең аумағында – Қазақстан, Моңғолия, Сібір, Шығыс Түркістан және Кавказ далаларында кеңінен таралған. Қазақстан аумағында жүргізілген археологиялық және этнографиялық зерттеулер нәтижесінде тас мүсіндердің Орталық (Ұлытау, Қарқаралы, Ақсу-Аюлы), Шығыс (Алтай, Тарбағатай), Батыс Қазақстан, Үстірт, Жамбыл облысы (Меркі, Жайсаң), Шу мен Іле алқаптары, Қаратау және Қырғыз Алатауы өңірлерінде кездесетіні анықталған. Алайда олардың ең жиі және жүйелі шоғырланған аймағы – Сарыарқа өңірі болып табылады.

Сарыарқа тас мүсіндері туралы алғашқы жазбалар қазақ ғалымы Ш. Уәлихановтың этнографиялық сипаттамаларында көрініс тапқан. XIX ғасырдың екінші жартысында М.-С. Бабажанов Маңғыстау өңіріндегі Жалғызшағыл маңынан әйел адам бейнеленген тас мүсінді тауып, оны Орыс географиялық қоғамының қорына өткізген. Ал орыс зерттеушілерінен Г.Н. Потанин, В.В. Бартольд, И.Я. Словцов, А.В. Селиванов, Н.Я. Коншин, И.А. Кастанье сынды ғалымдар өлкетанулық саяхаттарында бұл ескерткіштер туралы деректер жинақтаған. XX ғасырдың екінші жартысында Д.Г. Савинов, А.С. Васютин, А.А. Чариков және Я.А. Шер еңбектері осы бағыттағы зерттеулерді жалғастырды.

Орталық Қазақстандағы тас мүсіндерді жүйелі түрде зерттеу ісі XX ғасырдың 1940–1950 жылдары Ө.Х. Марғұлан басқарған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы аясында басталды. Кейіннен бұл бағыттағы еңбектерді К. Ақышев, Л.Н. Ермоленко, Ж. Құрманқұлов, Қ. Сартқожаұлы, А.З. Бейсенов, А. Досымбаева, А. Касенова және Ә. Нұсқабай сынды отандық ғалымдар жалғастырды.

А.М. Досымбаева мен Ә. Нұсқабайдың зерттеулерінде Сарыарқаның солтүстік бөлігіндегі Құмай археологиялық-этнографиялық кешені ерекше орын алады. 2009 жылдан бастап ғалымдар бұл өңірде қола, ерте темір және түркі кезеңдеріне тән ескерткіштерді кешенді түрде зерттеп келеді. Ерейментау ауданы маңында ашылған Құмай кешенінің басты ерекшелігі – мұнда әр дәуірге тән археологиялық нысандардың бір кеңістікте тоғысуы. Әсіресе, Батыс Түрік кезеңіне жататын (б.з. I–VI ғғ.) балбал тастар айрықша мәнге ие [8, 52-б.].

Зерттеушілердің көпшілігі тас мүсіндердің пайда болу себептерін Түрік қағанатының саяси және рухани тұрғыдан күшею кезеңімен байланыстырады. Түркілер ата-баба рухына тағзым ету, батырлар мен билеушілерді ұлықтау мақсатында тас мүсіндер мен қоршаулар орнатуды дәстүрге айналдырған. Академик Ә. Марғұлан бұл жөнінде: «Тас қоршаулар – тарихи тұлғалардың жерленген орны емес, оларды еске алу үшін ас беріліп, ат шаптыратын жерлерге қойылған белгі» деп атап көрсетеді [10, 58-б.].

Зерттеуші М.К. Хабдулина мен А.К. Султанованың мақаласында Ресей империясының XVIII–XIX ғасырларында Қазақстан аумағындағы түркі текті тас мүсіндер (балбалдар және басқа археологиялық тастар) туралы зерттеу, жинау, музейлеу іс-әрекеттеріне арналған. Авторлар тарихи дереккөздер мен архив материалдарына сүйене отырып, осы кезеңде ресейлік зерттеушілердің Қазақстан даласындағы тас мүсіндерді музейлік қорларға енгізудегі, сипаттаудағы және ғылыми айналымға шығарудағы ролін қарастырады [1, 1085].

Тас мүсіндердің сыртқы пішіні мен бейнелену мазмұны түркі қоғамының әлеуметтік иерархиясын және рухани дүниетанымын айқын көрсетеді. Онда көбінесе батырлар, билеушілер мен абыздар бейнеленген. Уақыт жағынан бұл мүсіндер V–VII ғасырларға, яғни Түрік, Түргеш, Қарлұқ және Қыпшақ мемлекеттері дәуіріне сәйкес келеді. Осылайша, тас мүсіндер – түркі халықтарының мемлекеттілік, әскери және рухани идеологиясын бейнелейтін аса құнды археологиялық және мәдени-символдық мұра болып табылады.

Ғылыми мақаланың мақсаты – Түркі кезеңіндегі тас мүсіндердің әскери-идеологиялық мазмұнын, рәміздік бейнелер жүйесін және олардың түркі қоғамындағы батырлық культі мен мемлекеттілік идеясын қалыптастырудағы орнын ғылыми тұрғыдан анықтау. Осы мақсатқа жету үшін келесідей міндеттер орындалады:

– Түркі дәуіріндегі тас мүсіндерді зерттеу тарихын және олардың археологиялық тұрғыдан сипаттамасын талдау;

– Тас мүсіндерде бейнеленген қару-жарак, киім үлгісі мен рәміздердің идеологиялық мәнін анықтау;

– Батырлық культінің түркі қоғамындағы әлеуметтік және рухани қызметін зерделеу;

– Тас мүсіндердің басқа ежелгі өркениеттердегі әскери мүсіндермен салыстырмалы талдауын жүргізу арқылы мәдени және идеологиялық ықпалдарды айқындау;

– Түркі тас мүсіндерін әскери идеология мен мемлекеттіліктің көрінісі ретінде бағалап, олардың тарихи және мәдени маңызын негіздеу.

Талқылау. Ежелгі түркі мәдени кешенінің ең маңызды құрамдас бөліктерінің бірі – тас мүсіндер. Олар Еуразиялық ұлы даланың ортағасырлық түркі этностарының жерлеу-жадағат дәстүрімен және діни-идеологиялық нанымдарымен тығыз байланысты. Ежелгі түркі халықтарының монументалды өнер туындыларының басым бөлігі антропоморфтық (адам бейнелі) сипатқа ие болып келеді және олардың жасалу кезеңі шамамен VI–XIV ғасырлар аралығын қамтиды. Бұл мүсіндер Ұлы дала кеңістігінде және оған іргелес аймақтарда – шығыстағы Моңғолиядан бастап, Батыстағы Эльба өзеніне дейінгі аралықта орналасқан.

Ортағасырлық шеберлердің тас қашау өнерінің ең көрнекті үлгілері Моңғолия, Қазақстан, Қырғызстан, Алтай, Хакасия, Тыва, сондай-ақ Шығыс Түркістан мен Ішкі Моңғолия аумақтарында шоғырланған [11, 30-б.]. Қазіргі таңда Еуразия далалық аймақтарында үш мыңнан астам тас мүсін тіркелген деп болжанады.

Тас қашау өнерінің бастаулары мен тік орнатылатын нысандар дәстүрінің негізі палеометалл дәуіріне дейінгі терең көне кезеңдерге барып тіреледі.

Тас мүсін жасау және оларды орнату дәстүрінің ең жоғарғы өрлеу кезеңі діни-философиялық дүниетанымдармен, атап айтқанда, ата-баба аруағына табыну және жерлеу-естелік ғұрыптарымен байланысты түркі дәуіріне (б.з. VII–IX ғғ.) сәйкес келеді. Алайда бұл дәстүр кейінгі ғасырларда да жойылып кеткен жоқ, ол қыпшақ-половец және моңғол кезеңдеріндегі мүсін түрлерінде өз жалғасын тапты [12, 85-б.].

Ежелгі түркі тас мүсіндерін орнатуда белгілі бір ортақ қағидалар мен ережелер болған. Әдетте мұндай мүсіндер атақты, текті адамға арналып, жерлеу немесе еске алу рәсімі өткізілетін орындарға қойылған. Олар көбінесе культтік-мемориалдық кешендердің немесе қоршаулардың шығыс жағына орналастырылған. Мұндай нысандар, әдетте, белгілі бір қауым үшін қасиетті саналған, қорық деп аталатын жерлерде орнатылған. Осындай сакралды аумақтар Жетісу өңірінде және еліміздің шығыс бөлігінде кеңінен таралған.

Сонымен қатар әрбір тас мүсін өзіне тән даралық сипатымен ерекшеленеді. Бұл даралық бейнеленген тұлғаның бет әлпетіндегі ерекшеліктерінен бастап, оның тірі кезінде иеленген әлеуметтік дәрежесіне байланысты мүсіннің жалпы пластикалық шешімі мен атрибуттарынан да көрінеді. Мысалы, аяқпен отырған қалыптағы бейне, сәнді киім мен биліктің нышандарымен көрініс табуы – билеушіге арналған ескерткіш екенін білдіреді. Мұнда мінәжаттық сусын құятын шағын ыдысты екі саусақпен ұстау мәнері, қос қолмен үлкен құмыраны ұстау бейнелері, сондай-ақ арнайы реттелген әшекейлер мен қару-жарак жиынтығы сияқты белгілер айқын көрсетілген.

Ежелгі түркілер Көк Тәңірге сеніп, қасиетті Жер-Суды (Жер мен Суды) және қаһарман бабаларын қастерлеген. Тайпа көсемдері, аристократтар, қолбасшылар мен көк тектілер қайтыс болған соң, олардың мәңгілік бейнесін тас мүсін арқылы бейнелеу дәстүрге айналды. Бұл үрдіс ежелгі түркі қоғамының дүниетанымдық қағидаларымен және өмірлік бағдарларымен тығыз байланысты болды.

Мұндай ескерткіштік кешендерде ата-баба рухына тағзым ету рәсімдері, өлген адамның жанын Тәңірге аттандыру салттары және соған байланысты құрбандық шалу сияқты діни әрекеттер орындалған. Бұл жөнінде әртүрлі көлемдегі қорғандар – шағын және ірі оба ескерткіштері айғақ бола алады. Мысалы, Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк және басқа да атақты

тұлғаларға арналған кешендерден ондаған тас мүсіндер мен басқа да культтік нысандар табылған [3, 41-б.].

Классикалық ежелгі түркі мәдениетінің басты орталықтары – Моңғолияның орталық бөлігі, Алтай және Тыва аймақтарында орналасқан. Бұл жерлерде ірі көлемді және күрделі құрылымдағы естелік-ғұрыптық нысандар – хандық кешендер шоғырланған. Олар тек қана діни рәсімдер өткізілетін киелі орындар (қорықтар) ғана емес, сонымен қатар Көк Тәңір мен ата-баба рухтарына табыну арқылы түркі тайпалық бірлестіктерінің этносаяси бірігуін бейнелейтін нысандарға айналған.

Ерте орта ғасыр дәуірінде дәстүрлі жерлеу рәсімдерімен қатар, аса құрметті тұлғаларға қатысты сүйекті өртеу және кремацияланған қалдықтардың бір бөлігін арнайы заттармен бірге жерлеу дәстүрі де қолданылған. Бұл рәсімдер естелік-мемориалдық кешендерде (кенотафтарда) жүзеге асырылып, олардың маңына тас мүсіндер немесе қарапайым стелалар орнатылған. Мұндай ескерткіштердің қарапайым түрлері Қазақ Алтайында, Жетісу өңірінде және Қазақстанның өзге де аймақтарында кездеседі [13, 130-б.].

Бүгінгі күнге дейін зерттелген ежелгі түркі дәуірінің барлық естелік-культтік кешендері, соның ішінде қағандық және ақсүйектік нысандар, адам жерлеу орындарын қамтымайды. Бұл олардың тек діни емес, сонымен қатар идеологиялық және символдық мәнге ие болғанын көрсетеді.

Ежелгі түркілердің әскери-саяси құрылымы мен мемлекеттік басқару жүйесі ежелгі тәңірлік дүниетаным негізінде қалыптасты. Оның өзегін «Тәңір – Адам – Жер» ұштағаны құрады. Бұл дүниетаным бойынша билеуші немесе қаһарман қайтыс болғанда (жанының ұшуы) әлемдік тепе-теңдік бұзылып, қоғамда бейберекетсіздік пен үйлесімсіздік орнайды деп есептелген. Сондықтан мұндай жағдайда ұлы естелік кешендердің салынуы, онда көптеген тас мүсіндердің орнатылуы және көпсатылы діни-ғұрыптық рәсімдердің (соның ішінде мәйітті жерлеу немесе өртеу, жаңа қаған сайлау) өткізілуі әлемдік тәртіпті қалпына келтіруге бағытталған болатын. Осы себепті бұл нысандар ежелгі түркі мемлекетінде ерекше әлеуметтік және саяси мәнге ие болды.

Орталық Азиядағы ежелгі түркі халықтарының тас мүсін өнерін зерттеу барысында ғалымдар оның аймақтық, хронологиялық және этномәдени белгілеріне сүйене отырып, бірнеше жіктеу үлгілерін ұсынған. Тас мүсіндерді жасау қағидалары қарапайым болғанымен, мазмұндық тұрғыдан терең мәнге ие: бейнеленген тұлғаның әлеуметтік дәрежесіне сай дене қалпы беріледі, бет әлпеті, киімі, қаруы және өзге де заттық белгілері нақышталып көрсетіледі. Мұндай мүсіндерде бас киім, шаш өрімі, шапан, аяқ киім, белдік, әшекей бұйымдар, қару-жарак, құты мен тостаған сияқты заттар бейнеленеді. Кейбірінде асатаяқ, құс немесе тұрмыстық ыдыстар сынды символдық элементтер де кездеседі.

Ерекше назар аудартатын нысандардың бірі – Жетісу өңіріндегі Қоғалы ескерткішіндегі сияқты батырлық және баяндау сипатындағы көріністермен толықтырылған сирек кездесетін тас мүсіндер. Мұндай мүсіндерді жасау үшін жергілікті табиғи материалдар – мәрмәр, гранит, құмтас, тақтатас, базальт, диорит және басқа да тастар пайдаланылған. Тас мүсіндердің көркемдік деңгейі мен нақышталуы көбіне шебердің кәсіби біліктілігіне байланысты болған.

Қазақ даласында бейнелік және этномәдени тұрғыдан ұқсас, сондай-ақ көршілес аймақтардағы ескерткіштермен хронологиялық жағынан сәйкес келетін жүздеген тас мүсіндер анықталған. Зерттеушілер олардың бір бөлігін екі кезеңге бөледі: ежелгі түркі бейнелі (VI/VII – VIII/IX ғғ.) және қыпшақ бейнелі (IX ғ. ортасы – XIII ғ. басы) [3, 68-б.].

Ә.Х. Марғұланның зерттеу деректеріне сүйенсек, Қазақстан аумағынан табылған тас мүсіндердің бейнелеу ерекшеліктері мазмұны мен композициялық құрылымына қарай екі негізгі типке бөлінеді. Ғалым бұл топтаманы мүсіндердің семантикалық және хронологиялық сипаттарына талдау жасау арқылы айқындаған.

Бірінші топқа – оң қолында ыдыс, ал сол қолында суық қару (кейде қарусыз) ұстаған жауынгер ер адамдардың бейнесі жатады. Мұндай мүсіндер негізінен ерлік пен батырлық

культін, сонымен қатар түркі қоғамындағы әскери-әлеуметтік иерархияны бейнелейді. Марғұлан бұл типтегі мүсіндерді VI–VIII ғасырлармен мерзімдейді.

Екінші топқа – екі қолымен ыдыс ұстаған ерлер мен әйелдердің бейнелері кіреді. Бұл типтегі мүсіндерде ритуалдық және символикалық мән басым болып, олар көбінесе діни-ғұрыптық немесе еске алу дәстүрлерімен байланыстырылады. Ә.Х. Марғұланның пікірінше, аталған топқа жататын мүсіндер VII–XIII ғасырлар аралығында өмір сүрген тарихи кезеңге тән [10, 9-б.]. Осылайша, ғалымның классификациясы түркі және кейінгі қыпшақ дәуірлеріне тән тас мүсіндердің бейнелеу эволюциясын, сондай-ақ олардың қоғамдағы әлеуметтік және идеологиялық функцияларын айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақстан аумағында ең жақсы зерттелген екі ірі кешен – Жайсан және Мерке ескерткіштері болып табылады. Бұл ескерткіштер Батыс Түрік қағанаты дәуірінде [8] қызмет еткен деп есептеледі. Этникалық тұрғыдан олар әртүрлі түркі тайпаларымен – он оқ-түргештермен, қарлұқтармен немесе оғыздармен байланыстырылып келеді.

Қағандық және ақсүйектік сипаттағы мұндай ескерткіштік кешендер Қазақстанда әзірге көп табыла қойған жоқ. Алайда елдің шығысындағы Тарбағатай тауларында, Елеке сазы аңғарында Орхон өңіріндегі қағандық қорықтармен ұқсас құрылымдық элементтері бар ескерткіш анықталған. Осы аумақта табылған қағандық сипаттағы тас мүсін қазіргі кезде Шығыс Қазақстан облысының Ақсуат кентіндегі өлкетану музейінде сақтаулы.

Қазақ даласында антропоморфтық тас мүсіндері бар естелік кешендер тұрғызу дәстүрінің әлсіреуі аймақтың этномәдени жағдайындағы және діни-идеологиялық бағдарындағы өзгерістермен байланысты.

Батырларға, көсемдерге және ерлік істерімен танылған тұлғаларға арналған естелік ескерткіштерде көбіне дара тас мүсін орнатылған. Кейбір жағдайларда бірнеше қоршау қатар орналасқан кезде, олардың санына сай тас мүсіндер тізбектеле қойылған. Сонымен қатар, бет бейне немесе тамға түріндегі белгілер бейнеленген тік тұрғызылған тастарды орнату дәстүрі де болған.

Бұл дәстүр кейінгі тарихи кезеңдерде де жалғасын тапты. Әсіресе қыпшақ (куман) дәуіріндегі тас мүсіндер айрықша мәнге ие. Олар Шығыс Еуропа аймақтарында кеңінен таралып, ерлер мен әйелдердің киімі, қаруы және тұрмыстық заттары аса ұқыптылықпен және жоғары көркемдік шеберлікпен бейнеленген. Кейін бұл дәстүр қазақтар мен басқа түркі халықтарының мәдениетінде ислам қағидаттарымен үйлесім тауып, құлпытастар орнату түрінде жалғасын тапты.

Тас мүсіндердегі адам тұлғасының бейнеленуінде кездейсоқтық жоқ әрбір қимыл, киім бөлшегі, қару-жарақ пен әшекейдің орналасуы түркі жауынгерінің әлеуметтік мәртебесін, ерлік рухын және жауынгерлік идеалын танытады. Мұндай бейнелер әскери ерлікті ұлықтау мен батырлар рухын мәңгі есте қалдыру мақсатында жасалған идеологиялық құрал ретінде қызмет еткен. Тасқа қашалған батырдың бейнесі арқылы билік пен ерліктің, рух пен бірліктің біртұтас идеологиялық концепциясы қалыптасқан.

Солтүстік Қазақстан аумағындағы ортағасырлық кезеңге жататын тас мүсіндер қазіргі таңда сирек кездесетін археологиялық олжалар қатарына жатады. Монументалды мүсін дәстүрін зерттеу ісіне 2018 жылы ғылымға бұрын белгісіз жаңа тас мүсіннің табылуы зор үлес қосты. Ортағасыр дәуіріндегі бұл өңірдегі археологиялық мұралар негізінен аз санды жерлеу және діни-еске алу ескерткіштерімен ұсынылған. Осы ескерткіштерге жүргізілген зерттеулер негізінде екі хронологиялық кезең айқындалған: VIII–XII ғғ. және XIII–XIV ғғ. [14, 58-б.].

Бүгінде Солтүстік Қазақстан аумағында бірнеше музей қорларында сақтаулы 14 тас мүсін белгілі [15, 229-б.]. 2018 жылы олардың қатары жаңа бір ескерткішпен толықты. Бұл тас мүсін Қостанай облысы, Денисов ауданы, Покровка ауылы маңындағы Жарық деген жерде табылып, Денисов тарихи-өлкетану музейі қорына тапсырылған.

Тас мүсінді жергілікті фермер Сергей Стяжкин мал жайылымынан тауып алған. Оның айтуынша, кеңес дәуірінде бұл аймақ егін шаруашылығында белсенді пайдаланылған. Осы жөнінде «Қостанайские новости» облыстық газетінің тілшілері хабар бергеннен кейін, 2019–

2020 жылдардағы далалық маусымда Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының экспедициясы зерттеу жұмыстарын жүргізген [16, 104-б.]. Тас мүсін табылған жер биіктігімен ерекшеленетін үстірт аймақ болып табылады, алайда онда ешқандай құрылыс іздері анықталмаған.

Мүсіннің сипаттамасы. Тас мүсін толық адам тұлғасын бейнелейтін композиция түрінде жасалған. Ер адамның бейнесі оң қолында ыдыс ұстап, сол қолын қару сабына қойып тұрған қалыпта көрсетілген. Материалы қою қоңыр түсті құмтас. Мүсіннің бас бөлігі сынған, мойын тұсы алдыңғы және бүйір жағынан сатылы түрде бейнеленген. Өлшемдері: биіктігі – 95 см, ені – 66 см, мойын ені – 32 см, мойын қалыңдығы – 16 см, негіз ені – 50 см, бел тұсы – 46 см. Мүсін толық пластика техникасында, жеке бөлшектерін бедерлі (барельеф) тәсілмен көрсету арқылы орындалған.

Мүсінде еңкіш иықты, бұлшық еттері айқын, белі жіңішке ер адамның бейнесі сомдалған. Қолдары иықтан шынтаққа дейін жуан, бұлшық еттері шығыңқы, төмен қарай жіңішкеріп түскен. Қол киімдерінің жең сызықтары ойық түрінде берілген, сол қолдың жеңі алақан деңгейінен жоғарырақ бедерленген.

Мойнында ені 1,5 см доға тәрізді әшекей бейнеленген, оның үстінде 3×3 см ромб пішінді бедер бар. Одан екі жаққа қарай ені 1 см-ге дейін жететін доға сызықтар кетеді, бұл, шамасы, бет бейнесінің шекарасын көрсетеді. Ромб тәрізді бедер, болжам бойынша, мойын әшекейін білдіреді.

Киімнің жағасы үшбұрышты қайырмалар түрінде төмен қарай жалғасып, белге дейін түсетін кең белдік жолақтармен біріктірілген. Белдік сызығының ортасында ені 0,4 см қыр бедері киімнің түйіскен жерін көрсетеді.

Оң қолында диаметрі 10,5 см кішкене тостаған бейнеленген, ол оны алақанында ұстап тұр. Саусақтардың тек бас бармағы ғана айқын көрсетілген. Сол қол қару сабына (сабля болуы мүмкін) қойылған. Қару белдікке көлденең бекітілген, сабы белден сәл жоғары орналасқан. Қылыштың ұшы сынған, тұтқасы төртбұрышты әрі қалың. Ножналар бейнеленген бөлігі зақымданғандықтан, қарудың нақты түрін анықтау қиын. Тұтқаның көлемі мен пішініне қарап, оны қылыш деп болжауға болады. Сол қолдың барлық саусақтары айқын, аты жоқ саусақ сәл сыртқа қарай бүгілген.

Белбеу ені 4 см, егжей-тегжейлі бөлшектері көрсетілмеген. Белдің оң жағында жарты ай пішінді қалта не кресало бейнеленген, сол жағында 3–3,5 × 8 см көлемдегі тікбұрышты зат ілінген, бұл, мүмкін, қаптарғақ (құрал немесе қалта) болуы ықтимал.

Мүсіннің арқасы ауыл шаруашылығы техникасының әсерінен қатты зақымданған. Арқа тұсында алты өрім шаш бейнеленген болуы мүмкін, олар жіңішке сызықтармен бөлінген ұзынша бедер түрінде байқалады. Арқа мен бел тұсында екі үлкен сынған жер бар, бұл шаш өрімін нақты анықтауға мүмкіндік бермейді.

Мүсіннің түбі арт жағынан қиғаш кесілген. Бедер биіктігі 5–6 мм-ден 1,5 см-ге дейін өзгереді. Ең биік бедер қолдар мен тостаған бөлігінде, ал киімнің жағасы, белдігі және қылыш тұсы төмен бедермен көрсетілген.

Ақтөбе облысы аумағынан табылған аз ғана тас мүсіндердің бірі де өз назарын аудартады. Бұл ескерткіш те дене пропорцияларының ұқсас бейнесімен – қуатты кеуде мен жіңішке белдің айқын берілуімен ерекшеленеді. Аталған мүсін Қазақстан Республикасының Ақтөбе облысы, Әйтеке би ауданындағы Талдық өзенінің жағасынан табылған. Мүсінде екі қолымен ыдыс ұстаған адам бейнеленген [17, 3-б.]. Зерттеуші А.А. Бисембаев сол жақ қолдың астындағы кеңейтілген бөлікті ескере отырып, мүсін иесінің отырған қалыпта бейнеленген болуы мүмкін деген болжам жасаған [17, 141-б.].

Ерекше назар аудартатыны – иектің астында орналасқан, ортасында ромб түріндегі тасы бар бедерлі жолақ түріндегі әшекей. Мұндай әшекейлер зерттеушілердің пікірінше, гривна деп аталатын алқалардың бейнесін білдіреді және олар түркі, қыпшақ және половец мүсіндерінің беттерінде де кездеседі. Орта ғасыр кезеңінде де бұл әшекей иесінің жоғары әлеуметтік мәртебесін білдіретін белгі ретінде сақталған.

Көз жүгіртсек, дәл осындай тамшы пішінді тасы бар гривналар Самарқандтағы Афрасиаб қалашығында табылған бірнеше беделді түркілердің мойнында бейнеленген. Мерке ғибадат-ханасында бір немесе екі гривна әйел бейнесіндегі кейбір мүсіндердің мойнында орналасқан [18, 53-б.].

Мүсіндердің қандай мақсатта орнатылғаны туралы мәселе бүгінде жан-жақты зерттелген тақырыптардың бірі. Егер бұл мәселенің зерттелу тарихы ұлы ғалым, Шыңғыс ұрпағы Ш.Уәлихановтың «бұл балбалдардың нені білдіретіні және кімдер орнатқаны әлі анықталмаған» деген пікірінен басталса, қазіргі кезде оған арналған еңбектер көлемі айтарлықтай артқан. Л.Р. Қызласовтың пікірінше, мұндай мүсіндер жерленген адамның орнын оның ас беру рәсімдерінде символикалық тұрғыдан алмастыру мақсатында қойылған [2, 207-б.]. Кейбір зерттеушілердің ойынша, бұл мүсіндер адамдар мен құдайлар арасындағы делдалдарды бейнелеп, олардың ерекше ерлік істері арқылы ата-баба рухтарына тілек жеткізушілер ретінде қабылданған.

Мүсіндердің «құрбандық-тойлану қалпында» бейнеленуінің символикасын Л.Н. Ермоленко өз еңбегінде егжей-тегжейлі қарастырған [3, 61-б.]. Ол бойынша, «марқұм өлгеннен кейінгі рәсімде құрбандық шарасына қатысушы ретінде бейнеленген». Қазақ топонимиясы деректері де еске алу, ас беру дәстүрімен байланысты наным-сенімдердің кең таралғанын дәлелдейді, мұнда марқұмның тұлғасы мен оның қоғамдағы рөлі ерекше орын алған.

Нәтижесі. Зерттеу нәтижесінде түркі дәуіріндегі тас мүсіндердің әскери-идеологиялық мазмұны мен олардың қоғамдағы символдық қызметі кешенді түрде айқындалды. Талдау барысында анықталғандай, тас мүсіндер тек бейнелеу өнерінің үлгісі емес, сонымен қатар ежелгі түркілердің саяси билік құрылымы мен әскери идеологиясын бейнелейтін күрделі рәміздік жүйенің маңызды элементі болып табылады.

Біріншіден, археологиялық және этнографиялық деректерді салыстырмалы талдау нәтижесінде VI-VIII ғасырлар аралығында Орхон, Енисей және Талас өңірлерінде кең тараған тас мүсіндер билік иелері мен батырларға арналған мемориалдық кешендердің ажырамас бөлігі болғаны анықталды. Бұл мүсіндер арқылы түркі қоғамында батырлық идеалының, ерлік пен отансүйгіштіктің рухани бейнесі қалыптасып, ұрпаққа өнеге ретінде беріліп отырған.

Екіншіден, мүсіндерде бейнеленген қару-жарақ, белбеу, тостаған, алқа сияқты заттар тек тұрмыстық немесе сәндік элемент емес, қоғамның әлеуметтік иерархиясын және билік легитимділігін айқындайтын символдар ретінде қызмет еткені дәлелденді. Зерттеу нәтижелері бойынша, қару-жарақтың бейнеленуі батырдың мемлекетті қорғаушы ретіндегі миссиясын, ал тостаған мен алқа элементтері рухани тазалық пен мәртебенің белгісі болғанын көрсетеді.

Үшіншіден, ғылыми еңбектерге сүйене отырып, тас мүсіндердің мерзімделуі мен бейнелеу тәсілдеріндегі айырмашылықтар олардың аймақтық және хронологиялық ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік берді. Мәселен, қылыш, палаш, сабля сияқты қарулардың бейнеленуі VII–X ғасырлар аралығындағы әскери мәдениеттің дамуын сипаттайды.

Төртіншіден, Т. Хаяши және отандық зерттеушілер келтірген деректерге сүйене отырып, тас мүсіндердің Еуразия кеңістігіндегі таралу аймағының кеңдігі анықталды. Бұл құбылыс түркі өркениетінің мәдени ықпалының кең ауқымын және ортақ әскери-рухани идеологияның қалыптасқанын дәлелдейді.

Бесіншіден, зерттеу барысында археологиялық тұрғыдан нақты қарулардың сирек табылуы, бірақ олардың бейнелерінің мүсіндерде жиі кездесуі ерекше назар аударылды. Бұл жағдай мүсіндердің реалистік бейнелеуден гөрі идеологиялық және ритуалдық мәнге ие болғанын көрсетеді.

Қорытындылай келе, жүргізілген зерттеу нәтижелері түркі тас мүсіндерінің әскери-идеологиялық мазмұны мен рәміздік жүйесі түркі мемлекеттілігінің рухани іргетасын айқындайтынын дәлелдеді. Тас мүсіндер арқылы ежелгі түркілер батырлық культін, ерлік дәстүрін және мемлекет тұрақтылығының идеясын ұрпақ санасына сіңіріп отырған. Осылайша, тас мүсіндер түркі өркениетінің мәдени коды мен тарихи жадының айшықты көрінісі ретінде бағаланады.

Қорытынды. Түркі кезеңіндегі тас мүсіндер – ежелгі түркі өркениетінің рухани және саяси дүниетанымын айқындайтын аса құнды мәдени мұра. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бұл мүсіндер тек бейнелеу өнерінің үлгісі ғана емес, сонымен қатар әскери-идеологиялық жүйенің көрінісі болып табылады. Әрбір тас мүсін белгілі бір тұлғаның әлеуметтік мәртебесін, ерлік жолын және қоғамдағы беделін сипаттай отырып, түркі қоғамының әскери-иерархиялық құрылымын бейнелейді. Мүсіндердің бет әлпеті, киім үлгісі мен қару-жарақ детальдары арқылы түркілердің батырлық идеалы, жауынгерлік рух пен ел қорғау ұғымдары көрініс табады.

Зерттеу барысында анықталғандай, тас мүсіндер мемориалдық мәнге ие ғана емес, сондай-ақ саяси идеологияны нығайтудың және биліктің легитимділігін дәлелдеудің символдық құралы болған. Мүсіндердің кеңістіктегі орналасуы мен композициялық құрылымы арқылы билеуші мен батырлардың рухани беделі дәріптеліп, қоғам мүшелерін ерлікке, отансүйгіштікке шақыратын мәдени код қалыптасқан. Бұл көркемдік шешімдер түркі шеберлерінің тек техникалық шеберлігін емес, сонымен қатар олардың философиялық ойлау жүйесін, дүниені тұтас әскери және рухани кеңістік ретінде қабылдауын айқын көрсетеді. Сондықтан түркі кезеңіндегі тас мүсіндерді зерттеу тек археологиялық немесе өнертанушылық тұрғыда ғана емес, идеологиялық және тарихи-философиялық тұрғыдан да аса маңызды. Бұл ескерткіштер түркі халықтарының ұлттық бірегейлігін, мемлекеттілік дәстүрлерін және әскери рухтың мәңгілік идеясын танытатын құнды тарихи дереккөз ретінде бағалануы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хабдулина М.К., Султанова А.К. Роль российских исследователей XVIII-XIX вв. в музеефикации тюркских каменных изваяний на территории Казахстана // *Bylye Gody*. – 2025. – №20(3). – С. 1085-1094.
2. Кызласов Л.Р. О назначении древнетюркских каменных изваяний, изображающих людей // *Советская Археология*. – 1964. – №2. – С. 27-39.
3. Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяния казахстанских степей. – Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2004. – 133 с.
4. Маргулан А.Х. Каменные изваяния Улытау // *Сочинения*. В.14. Т.3-4. – Алматы, 2003. – 9-46.
5. Евтюхова Л.А. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии // *МИА № 24. Материалы и исследования по археологии Сибири*. Т. 1. – М.: 1952. – С. 72-120.
6. Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого Средневековья. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 1997. – 159 с.
7. Овчинникова Б.Б. Тюркские древности Саяно-Алтая в VI-X веках. – Свердловск: УрГУ, 1990. – 223 с.
8. Досымбаева А., Нускабай А. Тюркский археолого-этнографический комплекс Кумай. – Астана, 2012. – 146 с.
9. Касенова А.Д. История изучения древних и средневековых каменных изваяний Сарыарки. – Кемерово, 2019. – 187 с.
10. Маргулан Ә.Х. Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер // *Ежелгі мәдениет куәлары*. – Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1966. – Б. 8-52.
11. Самашев З., Базылхан Н., Баяр Д. Древнетюркские каменные изваяния Евразийских степей // *Культурное наследие*. – Астана, 2009. – №1 (22). – С. 30-39
12. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния // *Свод археологических источников*. – М.: Наука, 1974. – Вып. Е 4-2. – 200 с.
13. Чариков А.А. Каменные скульптуры средневековых кочевников Прииртышья // *Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана*. – Алма-Ата, 1980. – С. 130-140
14. Хасенова Б.М. Средневековый Тургай: погребальные сооружения, жертвенно-поминальные комплексы, предметный мир // *Культура населения Тургай и сопредельных регионов: человек и эпоха*. Алматы: ИА КН МОН РК, 2017. – С. 51-97

15. Боталов С.Г. Каменные изваяния и жертвенно-поминальные комплексы Урало-Ишимского междуречья // Новое в археологии Южного Урала. Челябинск: Рифей, 1996. – С. 210-244.
16. Базарбаева Г., Джумабекова Г., Сеитов А., Жамбулатов К. К археологии Притоболья: анализ случайных находок наконечников стрел (VI-IV вв. до н.э.) из окрестностей г. Житикара (Северный Казахстан) // Археология Казахстана. – 2023. – №2(20). – С. 103-116.
17. Бисембаев А.А. Кочевники средневековья Западного Казахстана. – Актөбе: ИП Жанадилов С.Т., 2010. – 248 с.
18. Досымбаева А.М. Мерке – сакральная земля тюрок Жетысу. – Тараз: Изд-во «Сенім», 2002. – 108 с.

References:

1. Habdulina M.K., Sultanova A.K. Rol rossiiskih issledovatelei XVIII-HH vv. v muzeifikacii tyurkskih kamennyh izvayanii na territorii Kazakhstana [The role of Russian researchers of the XVIII-XIX centuries in the museification of Turkic stone sculptures in Kazakhstan] // Bylye Gody [Bylye Gody], 2025, S. 1085-1094. [in Russian]
2. Kyzlasov L.R. O naznachenii drevnetyurkskih kamennyh izvayani, izobrazhayushchih lyudei [About the purpose of ancient Turkic stone sculptures depicting people], Sovetskaya Arheologiya [Soviet Archeology], 1964. S. 27-39. [in Russian]
3. Ermolenko L.N. Srednekovyye kamennyye izvayaniya kazakhstanskikh stepei [Medieval stone sculptures of the Kazakh steppes], Novosibirsk: Izd-vo Instituta arheologii i etnografii SO RAN, 2004. 133 s. [in Russian]
4. Margulan A.H. Kamennyye izvayaniya Ulytau [Stone sculptures of Ulytau] Sochineniya [Writings]. Almaty, 2003. S. 9-46. [in Russian]
5. Evtuyhova L.A. Kamennyye izvayaniya Yuzhnoi Sibiri i Mongolii [Stone sculptures of Southern Siberia and Mongolia] Materialy i issledovaniya po arheologii Sibiri [Materials and research on the archeology of Siberia], M., 1952. S. 72-120. [in Russian]
6. Hudyakov YU.S. Vooruzhenie kochevnikov Yuzhnoi Sibiri i Central'noi Azii v epokhu razvitogo Srednekov'ya [The armament of the nomads of Southern Siberia and Central Asia in the era of the advanced Middle Ages], Novosibirsk, 1997. 159 s. [in Russian]
7. Ovchinnikova B.B. Tyurkskie drevnosti Sayano-Altaya v VI-X vekah [Turkic antiquities of Sayano-Altai in the 6th-10th centuries]. Sverdlovsk, 1990. 223 s. [in Russian]
8. Dosymbaeva A., Nuskabai A. Tyurkski arheologo-etnograficheski kompleks Kumai [The Turkic archaeological and ethnographic complex of Kumai], Astana, 2012. 146 s.
9. Kasenova A.D. Istoriya izucheniya drevnih i srednekovykh kamennykh izvayani Saryarki [The history of the study of ancient and medieval stone sculptures of Saryarka]. Kemerovo, 2019. 187 s. [in Russian]
10. Margylan A.H. Ulytau tonipegindegi tas mycinder [Stone sculptures around Ulytau], Ezhelgi madeniet kualary [witnesses of Culture]. Almaty, 1966. B. 8-52. [in Kazakh]
11. Samashev Z., Bazylhan N., Bayar D. Drevnetyurkskie kamennyye izvayaniya Evrazijskikh stepei [Ancient Turkic stone sculptures of the Eurasian steppes], Kul'turnoe nasledie [Cultural Heritage]. Astana, 2009. S. 30-39 [in Russian]
12. Pletneva S.A. Poloveckie kamennyye izvayaniya [Polovtsian stone sculptures], Svod arheologicheskikh istochnikov [A set of archaeological sources]. M., 1974, 200 s [in Russian]
13. Charikov A.A. Kamennyye skul'ptury srednekovykh kochevnikov Priirtyshiya [Stone sculptures of medieval nomads of the Irtysh region] Arheologicheskie issledovaniya drevnego i srednekovogo Kazakhstana [Archaeological research of ancient and medieval Kazakhstan]. Alma-Ata, 1980. S. 130-140 [in Russian]
14. Hasenova B.M. Srednekovyy Turgai: pogrebal'nye sooruzheniya, zhertvenno-pominal'nye komplekсы, predmetnyi mir [Medieval Turgai: funerary structures, sacrificial and memorial complexes, the objective world], Kul'tura naseleniya Turgaya i sopredel'nykh regionov: chelovek i epokha [Culture of the population of Turgai and adjacent regions: man and epoch], Almaty, 2017. S. 51-97 [in Russian]

15. Botalov S.G. Kamennye izvayaniya i zhertvenno-pominal'nye komplekсы Uralo-Ishimskogo mezhdurech'ya [Stone sculptures and sacrificial memorial complexes of the Ural-Ishim interfluvium], Novoe v arheologii Yuzhnogo Urala [New in the archaeology of the Southern Urals.]. Chelyabinsk, 1996. S. 210-244 [in Russian]

16. Bazarbaeva G., Dzhumabekova G., Seitov A., Zhambulatov K.K arheologii Pritobol'ya: analiz sluchainykh nahodok nakonechnikov strel (VI-IV vv. do n.e.) iz okrestnostei g. Zhitikara (Severnyi Kazakhstan) [To the archaeology of the Volga region: analysis of accidental finds of arrowheads (VI-IV centuries BC) from the vicinity of the city of Zhitikar (Northern Kazakhstan)], Arheologiya Kazakhstana [Archeology of Kazakhstan]. 2023. №2(20). S. 103-116 [in Russian]

17. Bisembaev A.A. Kochevniki srednevekov'ya Zapadnogo Kazakhstana [The nomads of the Middle Ages of Western Kazakhstan]. Aktobe, 2010. 248 s [in Russian]

18. Dosymbaeva A.M. Merke – sakral'naya zemlya tyurkov Zhetysu [Merke – the sacred land of the Zhetysu Turks]. Taraz, 2002. 108 s [in Russian]

FTAXP/MPHTI / IRSTI: 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC 91(573).07

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.022>

Е.Е. Жақсылық ^{*1}, Қ.О. Сейтқазина ², К.Е. Мурзамсеитова ³

¹«Қазақстан тарихы» кафедрасының докторанты

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақстан Республикасы, Астана,
e-mail: kz-erlan-kz@mail.ru

²т.ғ.к. «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті,
Астана қ., Қазақстан Республикасы,
e-mail: seitkazina_ko@enu.kz

³«Жалпы тарих және музей ісі» кафедрасының аға оқытушысы,

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент,
e-mail: g_bekzat1963@mail.ru

«ҚҰРАН ҚҰРСАУЫ» ЖӘНЕ МҰСЫЛМАН ЗИЯЛЫ ҚАУЫМ ӨКІЛДЕРІНЕ ҚАРСЫ ІС: ЖАҢА ЗЕРТТЕУЛЕР (1930-1940)

Аңдатпа

Кеңес дәуіріндегі ғылыми әдебиеттер мен шығыстану саласындағы зерттеулер 1920-1940 жылдар аралығындағы саяси репрессиялар тарихында ислам факторының рөлін толыққанды ашып көрсете алмады. Бұл кезеңде исламдық органдың әлеуметтік, мәдени және рухани құрылымдарына жасалған қысым жүйелі түрде жүзеге асырылғанына қарамастан, оның тарихи салмағы мен табиғаты зерттеушілер назарынан тыс қалды. Мұсылман халқының аймақтық ерекшеліктерін ескерсек, мәселенің өткірлігі айқындала түседі: сол кезеңде көптеген ұлттық республикаларда ауылдық мұсылман тұрғындарының үлесі 10–60 пайыз аралығында құбылып отырды, ал көшпелі және жартылай көшпелі қауымдастықтарда бұл көрсеткіш одан да жоғары болды.

1930-жылдары күшейген кеңестік репрессиялық аппараттың қызметі қоғамның барлық әлеуметтік топтарына әсер етті және мұсылман қауымын да айналып өткен жоқ. 1937–1938

жылдардағы «Үлкен террор» науқаны дәстүрлі діни және ұлттық элиталардың жаппай қудалануы мен жойылуына әкелді. Осы үрдістің аясында ислам институттары, діни білімі бар тұлғалар, медресе ұстаздары, қазылар, имамдар және рухани көшбасшылар кеңестік биліктің идеологиялық бақылау объектісіне айналды.

1920-жылдардың соңы мен 1930-жылдардың соңына дейінгі кезеңде кеңестік қауіпсіздік органдары ислам ортасына қарсы мақсатты, бірізді және жүйелі саясат жүргізді. Бұл саясат діни сословиені қоғамдық өмірден ығыстыру, исламның институционалдық негіздерін әлсірету, орталықтандырылған діни басқару жүйесін тарату, рухани көшбасшылардың беделін төмендету және мұсылман қауымын «потенциалды қауіп көзі» ретінде таныту бағытында өрбіді.

Кеңестік идеологиялық аппарат исламды саяси және әлеуметтік тұрақтылыққа қауіп төндіретін күш ретінде көрсетуге ұмтылды. Панисламизм мен пантүркизм идеялары жасанды түрде «контрреволюциялық құрал» ретінде сипатталды. Исламдық элитаның кез келген мәдени, діни немесе ағартушылық қызметі билік тарапынан «саяси идеологияның көрінісі» деп бағаланып отырды.

Осы тарихи жағдайлар 1940 жылы «Құран құрсауы» деп аталған ірі саяси істің қалыпташуына алғышарт жасады. Бұл іс ислам институттарына қарсы бағытталған кеңестік репрессивтік саясаттың шарықтау шегіне айналып, мұсылман зиялыларына қарсы жасалған ең күрделі және көлемді қудалау науқанының бірі ретінде тарихта қалды.

Түйін сөздер: Құран, Кеңес Одағы, ислам, қуғын-сүргін, дін, идеология, репрессия, мұсылман элитасы.

Е.Е. Жақсылық¹, Қ.О. Сейтқазина², К.Е. Мирзамсеитова³

¹ докторант кафедры «История Казахстана» ЕНУ имени Л.Н. Гумилева
Республика Казахстан, Астана,
e-mail: kz-erlan-kz@mail.ru

² к. и. н. заведующий кафедрой «История Казахстана»
Евразийского Национального доцент Университета, г. Астана, Республика Казахстан,
E-mail: seitkazina_ko@enu.kz

³ Старший преподаватель кафедры «Всеобщая история и музейное дело»,
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Республика Казахстан, г. Шымкент,
mail: g_bekzat1963@mail.ru

ДЕЛО «ЦЕПЬ КОРАНА» И РЕПРЕССИИ ПРОТИВ МУСУЛЬМАНСКИХ ЭЛИТЫ: НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ (1930-1940)

Аннотация

Советская историческая литература и исследования в области востоковедения в недостаточной степени раскрыли роль исламского фактора в политических репрессиях 1920–1940-х годов. Несмотря на то что давление на социальные, культурные и духовные структуры мусульманской среды в этот период осуществлялось системно и последовательно, его историческое значение и масштабы долгое время оставались вне поля зрения исследователей. Масштаб проблемы становится очевидным, если учитывать региональные особенности: в ряде национальных республик численность сельского мусульманского населения в 1930-е годы колебалась от 10 до 60 процентов, а среди кочевых и полукочевых общин была ещё выше.

Развитие советского репрессивного аппарата в 1930-е годы охватило практически все социальные группы общества и, естественно, не обошло мусульманскую общину. «Большой террор» 1937–1938 годов привёл к массовому преследованию и уничтожению представителей традиционной национальной и религиозной элиты. В рамках этих процессов исламские

институты, духовные лидеры, казии, имамы, преподаватели медресе и иные религиозные деятели были поставлены под жёсткий идеологический контроль государства.

С конца 1920-х до конца 1930-х годов органы государственной безопасности проводили целенаправленную и системную линию в отношении исламской среды. Эта политика была направлена на вытеснение религиозного сословия из общественной жизни, подрыв институциональных основ ислама, разрушение централизованных форм религиозного управления, снижение авторитета духовных лидеров и формирование образа мусульман как «потенциально опасной социальной группы».

Советский идеологический аппарат стремился представить ислам как силу, якобы угрожающую политической и социальной стабильности государства. Идеи панисламизма и пантюркизма искусственно конструировались как «контрреволюционный инструмент». Любая культурная, просветительская или религиозная деятельность исламской элиты интерпретировалась как проявление политической нелояльности.

Именно эти исторические условия создали предпосылки для формирования в 1940 году крупного политического дела, вошедшего в историю под названием «Цепь Корана». Данное дело стало кульминацией репрессивной политики советской власти в отношении исламских институтов и одним из наиболее масштабных и сложных преследований мусульманской интеллигенции.

Ключевые слова: Коран, Советский Союз, ислам, репрессии, религия, идеология, мусульманская элита.

E.E. Zhaksylyk¹, K.O. Seitkazina², K.E. Mirzamseitova³

¹*doctoral student of «History of Kazakhstan» L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: kz-erlan-kz@mail.ru*

²*candidate of Historical Sciences, Head of the Department of "History of Kazakhstan" Eurasian National University Associate Professor, Astana, Republic of Kazakhstan, E-mail: seitkazina_ko@enu.kz*

³*Senior Lecturer of the Department of General History and Museum Studies, M. Auezov South Kazakhstan University, Republic of Kazakhstan, Shymkent, e-mail: g_bekzat1963@mail.ru*

«THE CHAIN OF THE QURAN» AND THE REPRESSION OF THE MUSLIM ELITE: NEW RESEARCH (1930-1940)

Abstract

Soviet historical scholarship and Oriental studies did not sufficiently examine the role of the Islamic factor in the political repressions of the 1920s–1940s. Although pressure on the social, cultural, and spiritual structures of the Muslim community during this period was systematic and consistent, its historical significance and scope remained largely overlooked by researchers for decades. The scale of the issue becomes evident when regional demographics are taken into account: in many national republics, the proportion of rural Muslim population ranged from 10 to 60 percent, and among nomadic and semi-nomadic communities it was even higher.

The expansion of the Soviet repressive apparatus in the 1930s affected virtually all social groups, and naturally did not spare the Muslim population. The “Great Terror” of 1937–1938 resulted in mass persecution and elimination of representatives of the traditional national and religious elite. Within

this broader process, Islamic institutions, spiritual leaders, qadis, imams, madrasa instructors, and other religious figures came under close ideological scrutiny by the state.

From the late 1920s to the late 1930s, Soviet security organs pursued a deliberate and systematic policy toward the Islamic milieu. This policy aimed to remove the religious class from public life, weaken the institutional foundations of Islam, dismantle centralized forms of religious administration, undermine the authority of spiritual leaders, and construct an image of Muslims as a “potentially dangerous social group.”

The Soviet ideological apparatus sought to portray Islam as a force allegedly threatening political and social stability. Pan-Islamism and pan-Turkism were artificially depicted as “counterrevolutionary tools.” Any cultural, educational, or religious activity undertaken by the Islamic elite was interpreted as an expression of political disloyalty.

These historical circumstances created the conditions for the emergence, in 1940, of a major political investigation later known as the “Chain of the Qur’an.” This case became the culmination of Soviet repressive policy toward Islamic institutions and one of the most extensive and complex campaigns targeting the Muslim intelligentsia.

Keywords: Quran, Soviet Union, Islam, repression, religion, ideology, Muslim elite.

Кіріспе. КСРО-дағы қуғын-сүргін тақырыптарын бейнелейтін көптеген ғылыми және публицистикалық еңбектердің ішінде 1930-1940 жылдардағы драмалық оқиғаларға исламдық фактордың ықпалына қандай да бір түрде әсер ететін басылымдарды кездестіру өте сирек кездеседі. 1937-1938 жж. әртүрлі “мұсылман” және “мұсылман емес” аймақтардағы діни жетекшілерді қудалаудың шарықтау жылдарындағы материалдар тым сирек кездеседі.

КСРО НКВД Мемлекеттік қауіпсіздік бас басқармасы мен оның Республикалық және облыстық мекемелерінің қойнауында пайда болған екі іс жатыр: Біріншісі, “Мұсылмандардың Орталық діни басқармасы басшыларының қастандығы туралы іс (“МОДБ ісі”) (1936-1938 жж.), Бұл РСФСР мұсылмандарына әсер етті және “Құран құрсауы” (1940) – КСРО құрамындағы мұсылман элитасына қарсы қуғын-сүргін туралы ірі іс. Біріншісінің материалдарын ғылыми айналымға ішінара орыс исламтанушысы, тарихшы А.Б. Юнусова енгізді [1]. Екіншісі тарихнамада көрініс таппады.

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі. “Құран құрсауы” мұрағат ісі екі бөлімнен тұрады: талдау бөлімі (түсіндірме жазба) және жауап алу хаттамалары мен бетпе-бет кездесулердің бір бөлігі (он айыпталушының 29 хаттамасы). Бөлімдердің әрқайсысының жеке-жеке, реттік нөмірлері бар, өйткені оларды Қазақ КСР НКВД-ның әр түрлі қызметкерлері дайындаған. Бөлімдер 1940 жылдың қазан айында қорытынды дайындық кезінде бір іске біріктірілді. Ал құжаттардың үштен бір бөлігі зерттеушілерге қолжетімді болмаса да – барлық айыпталушылардан жауап алу хаттамалары бар сегіз томдық – мұрағаттық материалдар оқиғаның жан-жақты бейнесін береді.

Екі іс те іс жүзінде “Орта Азия республикалары аумағындағы ірі панисламистік көтерілісшілер ұйымы” туралы бір істің екі бөлігін құрайды. Мысалы төмендегі көрсетілген істерде НКВД тікелей тапсырымен орындалып отырған.

Мағди (Мағади) Мағқұллы Мағқұлов (1874 – 1937) – қазақ, қазі (судья) Орталық атқару комитеті. 1926 жылы ол Қазақ КСР Петропавл қаласы дінбасыларынан Мекке конгресі делегациясының мүшесі болған, 1937 жылы 28 ақпанда тұтқындалып, 1937 жылы 22 желтоқсанда атылды (1960 жылы 23 мамырда ақталды) [2].

Кашаф (Кашаффутдин) Тарджиманов, А.Б. Юнусова, 1936 жылы сәуірде мүфти Р.Фахретдинов қайтыс болғаннан кейін мүфтидің орынбасары болған, мүфти лауазымына үміткер болған. 1936 жылы мамырда тұтқындалып, Уфа түрмесінде отырған. “МОДБ ісі” бойынша негізгі айыпталушы ретінде өтті. Оның кейінгі тағдыры белгісіз. Болжам бойынша, ол 1940 жылдардың басында түрмеде қайтыс болған. Осыған ұқсас айыптаулар оңтүстік

Қазақстандықтар туралы істе де болды "панисламистік" ұйымдардың 1937-1938 жж. жалғыз айырмашылығы, олардың саяси көзқарастарында болды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында негізінен архивтік деректер пайдаланылды. Соның ішінде ең басты материалдар ретінде «Мұсылмандардың Орталық діни басқармасы (МОДБ) ісі» (1936–1938 жж.) және «Құран құрсауы» ісі (1940 ж.) қарастырылды. Бұл істердің тергеу хаттамалары, жауап алу жазбалары, айыптау қорытындылары және НКВД қызметкерлерінің есептері зерттеудің негізгі дереккөзі болып табылады. Сонымен қатар, ғылыми айналымда жарияланған тарихи еңбектер мен орыс исламтанушыларының зерттеулері материал ретінде қолданылды, атап айтқанда А.Б. Юнусованың зерттеулері маңызды ақпарат көзі ретінде пайдаланылады.

Зерттеу әдістемесі тарихи-аналитикалық тәсілге негізделген. Бұл тәсіл архивтік құжаттарды сыни тұрғыдан талдауға, олардың мазмұны мен контекстін салыстыра зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар салыстырмалы-тарихи талдау әдісі қолданылды, ол республикалық және облыстық деңгейдегі НКВД іс-әрекеттерін салыстыра отырып, қуғын-сүргін процестерінің аймақтық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Себеп-салдарлық талдау әдісі арқылы діни көшбасшылардың әрекеттері мен репрессиялық саясат арасындағы өзара байланыс қарастырылды.

Зерттеу барысында кросс-контекстуалды талдау әдісі де қолданылды, яғни Қазақстандағы, Еділ-Орал өңіріндегі және Орта Азиядағы жағдайларды салыстыра отырып, панисламизм ұғымының, шетелдік барлау байланыстарының және қуғын-сүргін саясатының ерекшеліктерін жүйелеу жүзеге асырылды. Мұндай әдістемелік тәсіл зерттеуге деректердің объективтілігін қамтамасыз етіп, КСРО мұсылман элитасының әлеуметтік-саяси жағдайын жан-жақты талдауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер. Көптеген "мұсылман емес" сюжеттердегідей, ислам лидерлерінің шетелдік барлау органдарының пайдасына жасаған жұмыстары, әдетте, ел ішіндегі "диверсиялық" әрекеттермен тығыз байланысты болды: "1937-1938 жылдары болған халық жауларына қатысты сот процестері көрсеткендей, панисламистік-пантүркістандық қайраткерлер Орта Азия троцкистік-бұхаралық Отанға опасыздық жасаушылар тобымен тығыз байланыста болды және онымен бірге Кеңес Одағына дұшпандық империалистік державалардың агенттері үшін тікелей олжа болды және, ең алдымен, фашистік Германияның тікелей одақтасы болды деп есепке алынды. Сонымен бірге аталған шетелдік "тыңшылық" орталықтары мен КСРО-ның сыртқы саясатының векторы арасындағы тікелей тәуелділік назар аудартады.

Қазақ КСР НКВД жедел уәкілдерінің "жедел деректеріне" сәйкес, "Құрсау" 350-ден астам адамды "шатастырып" алған. Күдіктілердің көпшілігі КСРО аумағында тұрды, ал сегіз адам өкілдер ретінде тағайындалған эмигранттар болды

Иран мен Ауғанстандағы "Адайлардың эмигранттық орталықтарының", "антисоветтік", "шпиондық", "панисламистік" ұйымдар Қазақстанда болған (мұнда 225 күдікті тұрған), сол жерден РСФСР, Өзбекстан, Түркіменстанға байланыс орнатылып көзқарастары таратылып отырған [3].

НКВД-ның қарсы барлаушылары ұжымдастыруға қарсы Адай көтерілісі нәтижесінде Қазақ КСР-нен кетіп, Қытай, Ауғанстан және Иран шекаралас аймақтарына қоныс аударған имигранттарды "адайлар" деп атады. Бұл 1931 жылы республиканың сол кездегі Адай уезінің Табын, Ойыл, Гурьев облыстарында болған. Адай көтерілісі ісі бойынша барлығы 740 адам жауапқа тартылып, оның 559-ы қамауға алынды. 130-дан астам айыпталушы ең жоғары жазаға кесілді (олардың барлығы дерлік кейіннен ақталды). Бұл істің мән-жайына егжей-тегжейлі тоқталмай-ақ, мән-жайлармен байланыстылығына байланысты біздің назарымызды аударған айыпталушылар берген айғақтардың мынандай үзінділері бар.

"МОДБ істері", "Айыпталушы Қадырбердиев Адай дінбасылары Хазірет Жаналиев Хасанмен, Дербасалиев Сасенбаймен бірге 1926-1927 жылдары Уфадағы ҚДБ басшыларымен байланысқа шығып: Фахретдинов Р., Магкулов М., Кашдаулетов К. және Тарджиманов К.,

соңғыларының нұсқауымен бұрынғы Адай уезінің аумағында ірі көтерілісшілер - панисламистік ұйым құрды, оған дінбасылар мен байларды біріктіріп, 1930 жылы қарулы көтеріліс дайындады" - деген, сияқты айыпау айғақтары бар.

Сәражетдин Қадырбердиев (1896 жылы туған) – қазақ, молда, бай. Ол бұған дейін екі рет сотталған: 1930 жылы – бап бойынша. 109 РСФСР Қылмыстық кодексінің, 1934 жылы – бап бойынша. Ұсталғанға дейін ол атындағы қой кеңшарының заңгері болып жұмыс істеген. Ақтөбе облысындағы №1 пролетариат болып саналған. Айыпталушы Қадырбердиев аталған ұйымды құрудағы өзінің көшбасшылық рөлі туралы жауап алу кезінде көрсетті:

"Мен, Қадырбердиев, 1925 жылы бұрынғы Адай уезіндегі антисоветтік панисламистік ұйымның жетекшісімін. Қазақстандағы панисламистік ұйымдар Уфа қаласындағы орталық діни басқарманың тікелей нұсқауы бойынша құрылды. Жергілікті жерлерде, Қазақстанның аудандарында ұйымдастыру жұмыстарын жүргізу үшін Орталық думаның арнайы өкілдері барды" деп көрсетілген [4].

1927 жылы көтерілісшілер мен панисламистік ұйымның басқа басшыларының қатарында айыпталушы Қадырбердиев панисламистік ұйымдардың Уфа съезіне делегат болып сайланды. Бұл жерде қателік жіберілді: КСРО мұсылман дінбасыларының соңғы съезі 1926 жылы 25 қазан - 4 қараша аралығында өтті. Уфа қаласында жүргенде Қадырбердиев МОДБ мүфтиінің орынбасары Қ.Таржимановтан контрреволюциялық нұсқаулар алып, съезді күтпестен бұрынғы Адай уезіне қайтып оралып, сол жерде антисоветтік әрекеттерді бастады. 1927 жылдың аяғында Қадырбердиев панисламистік ұйымның атқарған жұмыстары туралы Орталық Атқару комитетіне есеп беру үшін тағы да Уфаға кетті. Осы сапарында Қадырбердиев Уфадан қайтып келгендермен тауда кездесті.

Түркияда өткен дүниежүзілік мұсылмандар съезінен Мағқұлов М. және Таржиманов К., олардан Қадырбердиев барлау тәртібі туралы тапсырма алып, өзінің практикалық антисоветтік қызметінде осы тапсырманы орындап, Мағқұлов пен Таржимановқа ауыл тұрғындарының саяси көңіл-күйі туралы мәліметтерді ұсынды және Қазақстан экономикасының жағдайы туралы мәліметтер берілді.

"Дүниежүзілік мұсылмандар съезі" бойынша айыптау қорытындысында 1926 жылғы Мекке конгресі айтылды, оған КСРО билігімен келісе отырып, мүфти Р.Фахретдинов кіретін кеңес мұсылмандарының өкілді делегациясы қатысты [5]. Делегация құрамында сонымен қатар, Кашшафетдин Таржемани, Астраханнан Габдеррахман Гомери, Қазаннан Тахир Илияс, Қырымнан Мослахетдин Халил, Сібірден Махди бен-Макул (Мағди Мағкулов), Түркістаннан Абдель-Вахед эль-Кари болды. Кейін съезге Мұса Бигиев келді.

Болжам бойынша, Орталық Думаның және жеке Кашафетдин Таржимановтың, Ризаэтдин Фахрутдиновтың, Мағдия Мағкуловтың тапсырмасы бойынша "панисламистік ұйымның активі тыңшылық-барлау жұмыстарын жүргізуге міндетті болған", яғни МОДБ-не халықтың Кеңес үкіметінің іс-шараларына қатынасы туралы есеп беруі, Айыпталушы Қадырбердиев Таржиманов пен Мағқұловтың тапсырмасы бойынша өзінің барлау қызметі туралы мынаны көрсетті:

«Мұндай басшы мүфтидің орынбасары Таржиманов болса, мұхтасибтер ишандар мен имамдар арқылы түрік барлауына мәлімет жинап, жергілікті жердегі барлау жұмыстары бойынша МОДБ-нің резиденттері болған...Мен өзім екі рет Мағқұловқа тыңшылық туралы ақпаратты өзім тапсырдым» [6].

Материалдар мен зерттеу әдістері. "Құран Құрсауы" ісі бойынша айыптау қорытындысында былай делінген: "Жалпы МОДБ шетелдік барлау органдарының және жергілікті жерлердегі мұхтасибтердің пайдасына барлау функцияларын айыпталушы Баяртиев өз айғақтарында әшкереледі. Аймұрат Баяртиев 1892 жылы туған, қазақ, молда, жұмыссыз, бұрын сотталмаған, Ахтанов Бақтияр Ахтанов 1889 жылы туған, қазақ, молда, кеңшарда шопан болып жұмыс істеген Чкалов (Орынбор) облысы, Орск қаласындағы "Советский", бұрын сотталмаған және Қадырбердиев болды. Мәселе мынада, жергілікті жерлердегі панисламистік ұйымдар, олардың орталық органы МОДБ сияқты, Кеңес өкіметін құлатуды

және біртұтас мұсылман мемлекетін құруды түпкі мақсатына қойды. Сонымен, мәселе Кеңес Одағындағы мұсылмандардың көтерілісшілер қозғалысына қарулы көмек көрсетуге Түркия мен басқа мұсылман мемлекеттерінің кепілдігімен ғана қойылуы мүмкін еді [7].

Осылайша, МОДБ және жергілікті жерлердегі панисламистік ұйымдар өздерінің антисоветтік әрекеттерінің сәттілігін жалпы антисоветтік күрестегі басты серіктес ретінде Түркияның көмегіне тәуелді етіп, механикалық түрде өзгерді Түркия барлау органдарының филиалы... панисламистік ұйымдар желісі бойынша барлау ісін ұйымдастыруды мүфтидің орынбасары Тарджиманов басқарды".

Іс бойынша айыптау қорытындысында: "Екі шетелдік державаның Жапония мен Түркияның барлау қызметі. КСРО-да МОДБ (Фахретдинов Р., Тарджиманов К.) бастаған мұсылмандар арасында тыңшылық-диверсиялық контрреволюциялық ұйым құрды. Шілдеде 1936 ж. контрреволюциялық орталық Мәскеуде таратылды және КСРО аумағында оның филиалдары таратылды Тергеу барысында Қ.Тарджиманов "Кеңес өкіметін құлатуды мақсат еткен контрреволюциялық панисламистік көтерілісшілер ұйымын" құрғаны туралы куәлік берген және тәуелсізді орнату мұсылман мемлекетінің, жапон, түрік және ауған барлауымен байланысын "мойындады" [8]. 1936 жылы мамырда Кашафутдин Тарджиманов тұтқындалғаннан кейін тағы 25 адам, оның ішінде Ташкент молдалары да шынжырмен қамауға алынды. Мүфти орынбасарының 1936 жылғы 16 шілдедегі жауап алу хаттамасында мыналар жазылған: "Контрреволюциялық ұйымның орталығына Камалетдинов Парвазетдин, Орталық Атқару Комитетінің мүшесі; Шамсутдинов Абдулла, Орталық атқару комитетінің Мәскеудегі комиссары және Мәскеу молдасы; Тарпи Ибрахим, Қырымның бұрынғы мүфтиі, Ташкентте тұрады; Махмудов Хазивали, бұрынғы Уфа молдасы, Ташкентте тұрады". А.Б. Юнусованың мәліметі бойынша Хазивали (Хазигали) Шағимарданұлы Махмұдов 1872 жылы, 1914 жылға дейін және 1923 жылғы жағдай бойынша дүниеге келген [9].

НКВД-ның республикалық және облыстық басқармалары жергілікті жерлерде ұйымның ұяшықтарын іздеуге белсене араласты. Сонымен, Куйбышевский (Самара) Мұхтасибтің тергеу ісінің материалдарында М.Ф. Муртазин (1937-1938) Тарджиманов пен Фахретдиновтың Жапониямен, Германиямен және Түркиямен байланысы бар, молдаларды бүкіл Кеңес Одағына агент ретінде пайдаланған деген мәліметтер келтірілген[10]. Тарджимановтың ұлы, бәлкім, 1930 жылдардың басында Татарстаннан Ташкентке көшіп келген, сондықтан Муртазиннің Ташкентке барған кезде Тарджимановтың ұлымен кездесуі ғажап емес[11]. 1936 жылы мұхтасиб Самарқандқа да барып, қуғын-сүргіннен қашқан молдалармен кездесті. Нәтижесінде оған Ташкент, Самарқанд және Бұхара молдалары арасында МОДБ тапсырмасы бойынша және жеке өзі Қ.Тарджимановтың тапсырмасы бойынша жалдау жұмыстарын жүргізді деген айып тағылды. Шындығында, біз Уфа мүфтиятының басшылығына қатысты дәл осындай айыпты "Құран құрсау" ісінен де табамыз.

Осылайша, НКВД-ның Оңтүстік Қазақ және Ақтөбе облыстарындағы бөлімдерінде жүргізілген жеті жедел іс Қазақ КСР- в НКВД-ға біртұтас "Құран құрсауы" ісіне біріктірілген кезде (бұл 1940 жылы 20 маусымда болған). РСФСР-дің әртүрлі қалаларында олармен байланыста болған Орталық думаның көптеген қайраткерлері мен имамдары атылды, ал басты айыпталушы – Қ.Таржеманов төрт жылдан бері Уфа түрмесінде отырды [12].

"МОДБ ісі" өз кезегінде "Идел-Орал ұйымының ісімен" (1938) қатар дамыды, ол Мәскеудің, Еділ-Орал өңірінің және Орта Азияның діни-ұлттық элитасын ұлтшыл пантүркістандық мемлекет құрды деп айыптады. Құжаттарда идея пайда болды "Ұлы Тұранды" Кеңес мұсылмандары "КСРО-ның түркітілдес халықтар қоныстанған аумақтарынан - Татарстан, Башқұртстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан және Қазақстаннан Шығыс Түркістанның (Батыс Қытай) қосылуымен" салуға әрекеттенген" деп болжайды [13]. Бір қызығы, 1938 жылы Татар АССР НКВД-сы өз жұмысының негізгі бағыттарының бірі ретінде "жапон және неміс барлау агенттерінің басшылығымен кең ауқымды антисоветтік шпиондық-

диверсиялық-көтерілісшілер ұйымын панисламистік бағытпен жоюды ерекше атап өтті және ол іс Орталық думаға барады" [14].

Талқылау. Біздің назарымызда тұрған материалдарды салыстырмалы түрде талдау олардың айыптау сипатында да (ұлттық және діни аспектілерді байланыстыру), сондай-ақ мұсылмандар қоныстанған аудандарға, РСФСР-да және республикаларда таралған МОДБ-нің теріс "панисламистік" ықпалын мойындаудағы түбегейлі ұқсастығын көрсетеді.

Молдалардың Еділ бойындағы аштықтан зардап шеккендерге көмек көрсету жөніндегі мұсылман ұйымының жетекшісі ретінде Ресей мұсылмандарының ұлттық-діни өміріне белсенді қатысуы ал қазыя (судьялар) Орталық атқару Комитетінің өкіметі мен жұртшылығы назардан тыс қалған жоқ [15].

Мүфтидің "оң қолы" ол партия-кеңес басшылығымен диалог құруға көп күш жұмсады. Мәскеуге тұрақты сапарларымен, мұсылман съездеріндегі мемлекетшіл риторикасымен ол Ресей үмбетін толғандырған күрделі мәселелерді шешуге де ұмтылды. Татарстанда 1923 жылғы тамыздағы баяндамасында Мәскеуде орналасқан Орталық Атқару Комитетінің мүшесі К. Тарджиманов дінбасылар съезінің атынан (Бүкілресейлік МОДБ съезі 1923 жылы 10-25 маусымда Уфада өтті) мешіттерде "дінді оқыту" пәнінен араша түсуге тырысады, "Қазанда көшбасшы рөлін атқарады және барлық өзекті мәселелер ол қазандықтардың көмегімен қарастыруға және талқылауға тырысады.

Еділ-Орал өңірінен келген молдалар Түркіменстанға тұрақты сапарлар жасап тұрды. МОДБ мұны жан-жақты ынталандырды, ал 1926 жылдың аяғында оның өкілдерінің бірі сол жерге жіберілді. Селім-ишанға (Ташауз уезі) мұхтасибаттарды ұйымдастыруға мандат берілді. Ташауз және Чарджуй аудандарында Уфаның позициясын нығайтуға қолайлы жағдай болды [16].

1926 жылы өткен Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне Өзбекстан делегациясы қатысты: мүфти Захретдин Аглям, Ташкент діни басқармасының төрағасы Ғабдул Хафия, Самарқанд діни басқармасының өкілі Ғабдулла Хужа, Қоқан діни басқармасының мүшесі Мьянкудратулла. Съезд жұмыс істеген күндері делегаттар Уфа басшыларына "қырғыздарды, қазақтарды және қарақалпақтарды" тартқаны және басқаларды шақырғаны үшін алғыстарын білдірді "ағайындылар Орталық думаға қосылсын"[17].

1927 жылғы жағдай бойынша Ташкент, Самарқанд, Қоқан, Әндіжан, Наманған, Маргелан, Ескі Бұхара, Хиуа және Қырғызстанда негізінен Уфа мүфтиятының үлгісінде ұйымдас-тырылған діни басқармалар болды [18]. Орталық думаның ұйымдастырушылық тәжірибесін қолдана отырып, 1926 жылғы съезден оралғаннан кейін діни қызметкерлер бүкіл Өзбекстан-ның біртұтас діни басқармасын құруға күш салды. МОДБ-нің Шығыс бөлімінің материал-дарында мыналарға назар аударылды.

Қазақстандағы Еділ-Орал мұсылмандарының ерекше белсенді жұмысы үшін, Бұл ауданды Орталық Атқару Комитетінің қарамағында ұстау қажеттілігі бір жағынан белгілі бір қуатты жоғалтпау, екінші жағынан өзінің экономикалық базасын нығайту ниетінен туындады, өйткені Қазақстан ақша қаражаттарының ең бай көздерінің бірі болды, оның мөлшері Орталық банктің жалпы бюджетінде маңызды орын алды". Осыған байланысты қазии Мағқұлов пен Бәйгілдин өздерін өте белсенді көрсетті, олар елді мекендерге сапар шегіп, мұхтасибтерге Орталық атқару Комитетін экономикалық жағынан қолдау және сепаратизмнің жағымсыздығы туралы директивалық хаттар жіберді. М. Мағқұлов "Қазақстандағы діни жұмыстарды ұйымдастыруға жауапты болды және осы аймақтағы мешіттерге жетекшілік етті.

Сондықтан қазии М. Мағқұлов "Мухлиса Бобинскаяның ісі" (1937) бойынша айыпталушы ретінде өтті. Оның басшылығымен тергеу мәліметтері бойынша Башқұртстанның "контр-революциялық буржуазиялық-ұлтшылдық" ұйымының Қазақстанда және басқа облыстарда филиалдары болған. Рөлге "тергеушілер" Қазақстандық байланысшы қазии Мағди Мақұловты" таңдады, ол ұлты қазақ, ол оны жүзеге асырды деп болжанған Орта Азиямен "антисоветтік байланыс". 1937 жылы 22 желтоқсанда ол атылып, Башқұрт АССР Жоғарғы Соты

Төралқасының 1960 жылғы 23 мамырдағы қаулысымен "қылмыс құрамының болмауына байланысты" ақталды [19].

МОДБ-ның "панисламистік" ұмтылыстарының шындығы туралы мәселеге қайта орала отырып, келтірілген фактілер аймақтық рухани көшбасшылардың бірлескен бастамаларды қолдауға деген сөзсіз өзара мүдделілігін растайтынын, бірақ екі тарапты да мемлекетке қарсы ашық әрекетке күдіктенуге негіз бермейтінін атап өтеміз. Елдің мұсылман басшыларына қарсы барлау қызметі тарапынан тағылған айыптардағы бірқатар қарама-қайшылықтар мен сәйкессіздіктерді атап өтпеу мүмкін емес [20].

Ұлттық қайшылықтарды пайдалана отырып, бұл белгілі Орталық Азия аймағы және орталықтың әкімшілік ресурсы, МОДБ-ның Шығыс бөлімі Уфа мүфтиятынан "шығыс" республикаларының діни басқармаларының автономиясы үшін қозғалыс ұйымдастырды.

1928 жылы Орталық думадағы "қазақ" бөлімі өз жұмысын тоқтатты. "Қырғызстан ресми түрде, Орталық Атқару Комитетінің жарғысына сәйкес, соңғысының қызмет саласына кірмеген және бұл аталған аймақтың бөлінуін жеңілдеткен, сонымен бірге Орталық Атқару Комитетінің және жалпы алғанда, барлық ықпалы оқшауланған. Мұсылман дінбасылары Орта Азияда" [21]. Осы кезеңде "маңызды мәселелерді практикалық тұрғыдан тұжырымдаудағы бірқатар сәтсіздіктердің арқасында Орталық діни басқарманың мұсылмандық діни ағымдағы рөлі айтарлықтай әлсіреді". Қарсы барлаушылардың өздерінің қорытындысы бойынша мүфтияттың белсенді ішкі және сыртқы саяси жұмысы 1920 жылдардың аяғында-ақ тоқтатылды [22].

Нәтижесінде біз мынаны көреміз: МОДБ-нің ықпалы төмендеді, мұсылмандардың бүкіл-ресейлік және жергілікті съездері өткізілмеді, бірақ соған қарамастан мүфтият пен оның мүшелері тұтқындалғанға дейін "панисламистік" жұмыстарды жалғастырды. 1928-1936 жылдары олар оны қандай нақты нысандарда жүргізуді жалғастырды деген сұрақтың жауабын, өкінішке орай, ешбір құжаттан таба алмаймыз [23].

1936 жылы "қос билік" және мүфтидің ауысуы жағдайында бұл аймақтар (Қазақстанның 11 қаласы және Қырғызстанның екі қаласы) оның қарсыласы – көрнекті ишанның ұлы Г.Расулевті қолдап сөз сөйледі [24]. Тарджиманға қарсы көңіл-күй туралы ақпаратты ресми және бейресми дереккөздер растамайды.

1920 жылдары Уфа Орталық думасының барлық қызметі "панисламистік" белгісі жапсырылды, бірақ кеңестік қарсы барлаушылардың "панисламизм" ұғымына не салғанын түсіну оңай емес. Біз зерттеген 1920 жылдардағы МОДБ-дың Шығыс бөлімінің құжаттарында және "МОДБ істері" мен "Құран құрсауы" материалдарында анықтама жоқ. Кейінірек, 1944 ж., "Орталық Азия мен Тәжікстандағы панисламистік-пантүркілік қозғалыс" деп аталатын НКВД погондары бар кеңестік мұрағатшылардың тарихи жазбаларында бұл құбылыстың өте қарама-қайшылықты түсіндірмесі бар: "Панисламизм барлық мұсылмандарды исламды қорғау туы астында біріктіруді алға тартады. сонымен бірге Түркияның олардың мемлекеттік бірлестіктеріндегі көшбасшылық рөлін жоққа шығармайды" [25].

Нақты белгіленген критерийлер болған жоқ: мемлекеттік қауіпсіздік органдарының қызметкерлері мұсылман халықтарының даму перспективаларына қатысты мұсылман дінбасылары мен ұлттық көшбасшыларды бөлуде айқын қиындықтарға тап болды. Үшін біртұтас иерархиялық басқару құрылымын құруды жақтаған діни көшбасшы елдің мұсылмандары, қарсы барлау қызметкерлерінің көзқарасы бойынша, "панисламистер" санатына кірді, ал ұлттық негізде өзін-өзі ұйымдастыруды талап еткендер стигманы алды "ұлтшыл, пантүркішіл" [26]. Концептуалды бұлыңғырлық ұлттық-діни сәйкестендірудің кез келген көріністеріне теріс көзқараспен бірге большевиктер билігіне бұл терминдерді өз еркімен қолдануға мүмкіндік берді. Тарджиманова олардың арасындағы шекаралардың шарттылығын жақсы суреттейді. Мұның бәрі мұсылман халықтары деп аталатын қоғамдық ұйымдарды біріктіру жөніндегі кез келген күш-жігердің большевиктер билігінің қатаң репрессия түріндегі жауабына неліктен бас игенін түсіндіреді [27].

"МОДБ басшыларының қастандығы" және "Құран құрсауы" істері, сондай-ақ 1930 жылдардағы Татарстан, Башқұртстан және "мұсылман" республикалары ішіндегі "халық жауларына" қатысты процестердің тұтас кешені РСФСР-дің зайырлы және діни-ұлттық мұсылман элитасына әсер етті. Еділ-Орал аймағы және Орта Азия. Бір іске қатысу басқа іске қатысу үшін дәлелді дәлелге айналды. Сондықтан болар, КСРО-ның шет аймақтарында қуғын-сүргін ұшқынының біртіндеп ашылуы болды: Ішкі" Ресей мен Орта Азия, Солтүстік Кавказ мұсылмандарына қысым көрсету деңгейі біркелкі болмады, күш қолдану шаралары алдымен (1937-1938 жж.) модернизацияланған аймақтарда сыналды [28].

Орталықта (Мәскеу, Уфа) болып жатқан оқиғаларды біртұтас "панисламистік желіге" шебер байланыстырған КСРО НКВД ГУГБ қызметкерлерінің логикасы Орталық Азия республикаларында ұлттық-діни элитаның жеңілісімен айқын көрінеді[29]. Айыптаулардың "құрсауына" бірнеше ғасырлар бойы іскерлік және гуманитарлық мәселелердің кең ауқымы бойынша тұрақты байланыста болған қазақ және Еділ-Орал ұлттық-діни лидерлері "бұғауланған" болып шықты[30].

Жоғарыда келтірілген материалдар көрсеткендей, МОДБ, НКВД қызметкерлерінің санасында барлық мұсылман аймақтары бір-бірімен тығыз байланысты болған. Сонау 1920 жылдардың басында қарсы барлаушылар бұрынғы Ресей империясының әртүрлі мұсылман аймақтары басшыларының байланыстарын анықталған, мысалы, Татарстандағы жұмысты "шығыс республикаларында - Түркістанда, Башқұртстанда, Сібірде" болып жатқан оқиғалармен байланыстырды [31]. Мұның бәрі "панисламистік" қауіптің таралу аймағын кеңейту жөніндегі кейінгі міндеттерді алға тартты, ал Уфа мүфтиятының 1920 жылдардағы өзінің әлеуметтік және діни ұстанымдарын сақтау мен кеңейтудегі белсенділігін айтарлықтай жеңілдетті [32]. КСРО-да және шетелде қуғын-сүргінді бүкіл Одақ аумағында өрістетуге қолайлы сылтау болды. Қазақстан қуғын-сүргіннің негізгі нысаны ретінде кездейсоқ таңдалған жоқ: ол дәстүрлі түрде Орталық Атқару комитетімен ең тығыз байланыста болды және салыстырмалы түрде көбірек болды [33].

Жоғарыда қарастырылған материалдар КСРО-дағы 1930–1940 жылдардағы мұсылман зиялы қауымына қарсы жүргізілген қуғын-сүргіннің күрделі механизмін көрсетеді. «Мұсылмандардың Орталық діни басқармасы басшыларының қастандығы» (МОДБ ісі) және «Құран құрсауы» істері тек діни көшбасшыларға ғана емес, олардың әлеуметтік желілері мен аймақтық ықпалын таратуға арналған күрделі қуғын-сүргін механизмін сипаттайды.

Біріншіден, зерттелген іс-әрекеттер мұсылман элитасына қатысты айыптаулардың көпқабатты табиғатын айқын көрсетеді. Айыптаулардың мазмұны көбіне «панисламистік», «антисоветтік», «шетелдік барлау агенттерімен байланыс» деп сипатталған. Бұл, бір жағынан, кеңестік биліктің діни институттарға деген күмәнді, саяси бақылауға бағытталған стратегиясын, екінші жағынан, айыпталушылардың нақты әрекеттерін немесе олардың ұлттық-мәдени ықпалын дұрыс бағалаудың қиындығын көрсетеді.

Екіншіден, құжаттарда КСРО НКВД қызметкерлерінің логикасы мен қылмыстық тергеу әдістері айқын көрінеді. Айыптау қорытындылары көбіне «контрреволюциялық ұйым» мен «шпиондық қызмет» ұғымдарымен негізделген. Алайда талдау көрсеткендей, кейбір айыптаулардың нақты дәлелдері әлсіз немесе гипотетикалық сипатта болған, бұл Кеңес билігінің саяси қысымын күшейтуге арналған. Мұндай тәсілдер мұсылман зиялы қауымының әрекеттерін толық тарихи контекстен тыс бағалауға әкелді.

Үшіншіден, МОДБ және жергілікті панисламистік ұйымдардың құрылымы мен қызметі күрделі және көпқабатты болды. Айыпталушылардың куәліктерінен көрініп тұрғандай, олар өз әрекеттерін діннің әлеуметтік және мәдени рөлін сақтау және дамытуға бағыттады, бірақ кеңестік биліктің бағалауында бұл «контрреволюциялық» сипатқа ие болды. Түркия, Жапония, Германия сияқты шетелдік қатынастардың жалпылама қатысы арқылы да айыптау саяси мәнге ие болды.

Төртіншіден, құжаттық база зерттеушілер үшін ерекше құнды, өйткені көптеген айыпталушылардың жауап алу хаттамалары, тергеу материалдары және жеке куәліктер оқиғаның толық көрінісін береді. Бұл материалдар Қазақстандағы және Еділ-Орал өңіріндегі мұсылман зиялы қауымның рөлі мен ықпалын, олардың мемлекеттік құрылымдармен өзара байланысын зерттеуге мүмкіндік береді.

Қорытынды. Зерттеу көрсеткендей, 1930–1940 жылдардағы КСРО-дағы қуғын-сүргін процесстері мен саяси репрессиялардың исламдық факторға әсері мәселесі ғылыми айналымда әлі де жеткілікті деңгейде қарастырылмаған. «Мұсылмандардың Орталық діни басқармасы (МОДБ) ісі» (1936–1938 жж.) және «Құран құрсауы» (1940 ж.) сияқты архивтік материалдар арқылы көрініс тапқан деректер бұл кезеңдегі діни элитаның Кеңес билігімен қарым-қатынасының күрделілігін ашып көрсетеді. Екі іс те біртұтас «панисламдық» қозғалыс шеңберінде қарастырылып, НКВД тарапынан жүргізілген қуғын-сүргін әрекеттерінің жүйелі сипатын айқындайды.

Тарихи деректер бойынша, мұсылман жетекшілердің, оның ішінде Мағди Мағқұлов, Кашаф Тарджиманов және Сәражетдин Қадырбердиев сияқты тұлғалардың қызметі жиі шетелдік барлау органдарының ықпалымен байланыстырылып, «антисоветтік» әрекеттер ретінде бағаланған. Алайда архив құжаттары бұл айыптаулардың бірқатар қарама-қайшылықтарға ие екенін көрсетеді, яғни көптеген іс-шаралар, ұйымдастырылған іс-әрекеттер мен саяси бастамалар нақты антисоветтік ниетке емес, діни және әлеуметтік тұрғыдан қоғамды басқару мен ықпал етуге бағытталған. Бұл «Құран құрсауы» ісіндегі және МОДБ ісіндегі айыптау материалдарында анық көрініс тапқан.

Сонымен қатар, зерттеу аймақтық және республикалық деңгейдегі репрессиялық саясаттың ерекшеліктерін де көрсетеді. Қазақстандағы, Өзбекстандағы, Түркіменстандағы және Еділ-Орал өңіріндегі мұсылман көшбасшылары әртүрлі тәсілдермен қысымға ұшыраған. НКВД қызметкерлері үшін «панисламизм» ұғымы әрі саяси, әрі идеологиялық құрал ретінде қолданылып, жергілікті және орталық биліктегі діни элитаны бақылауда ұстаудың негізі ретінде қызмет еткен. Бұл түсінік КСРО-ның шетелдік барлау органдарының ықпалымен байланысын айқын көрсетті.

Архив материалдарының талдауы көрсеткендей, «МОДБ ісі» мен «Құран құрсауы» істері КСРО-дағы мұсылман элитасын жойып, олардың әлеуметтік және саяси ықпалын төмендетуге бағытталған құрылымдық шаралар болды. Алайда, зерттелген деректер мұсылман көшбасшыларының әрекеттерінің қарапайым «антисоветтік» сипатқа ие еместігін, көбіне ұйымдастырушылық және акпараттық функцияларға қатысты болғанын дәлелдейді. Сонымен қатар, бұл істердің нәтижесінде КСРО аумағындағы мұсылман қоғамының құрылымы өзгеріп, діни басқармалар мен ұлттық көшбасшылардың әрекеттеріне бақылау күшейтілді.

Қорытындылай келе, 1930–1940 жылдардағы КСРО-дағы қуғын-сүргін саясаты тек саяси-идеологиялық сипат қана емес, сонымен бірге ұлттық және діни факторларды қамтыған кешенді процесс ретінде қарастырылуы тиіс. Архивтік материалдар арқылы көрінгендей, мұсылман элитасының әрекеттері мен олардың НКВД-мен қарым-қатынасы көбіне шынайы тарихи контексте, кейде айыптау сипатындағы қарама-қайшылықтармен сипатталған. Бұл зерттеу КСРО кезеңіндегі діни және ұлттық элитаны қуғын-сүргін арқылы бақылаудың механизмдерін, сондай-ақ панисламизм және шетелдік барлау тақырыбындағы тарихи пікірталастардың ғылыми негізін айқындауға мүмкіндік береді.

Осылайша, «МОДБ ісі» мен «Құран құрсауы» істерінің жан-жақты талдауы КСРО-дағы мұсылман элитасының әлеуметтік, саяси және діни өмірін терең түсінуге, сондай-ақ қуғын-сүргін процесстерінің аймақтық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда сипаттауға жол ашады. Бұл деректер болашақ зерттеулер үшін маңызды дерек көзі болып табылады және КСРО-дағы ұлттық-діни саяси динамиканы түсінудің негізін қалыптастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚКД мұрағаты. Оп. 1. Үй 703.
2. Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚКД мұрағаты. Оп. 1. Д. 702. Л. 10.
3. Қойгелдиев М.Қ. 1920–1940 жылдардағы Қазақстандағы сталинизм және қуғын-сүргін. Алматы, 2009.
4. Ресей Федерациясының Мемлекеттік мұрағаты (РФ ГА). Ф. Р-5325. Оп. 4. Д. 117. Л. 35.
5. Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚКД мұрағаты. Оп. 1. Д. 702. Л. 14.
6. Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚКД мұрағаты. Оп. 1. Д. 703. Л. 29.
7. Романенко В.С. XX ғасырдың 20-жылдарындағы кеңестік дипломатия мен КСРО мұсылман дінбасыларының ынтымақтастығы. Н. Новгород, 2005. Б. 44–62.
8. Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚКД мұрағаты. Оп. 1. Д. 703. Л. 13.
9. Юнусова А.Б. Баиқұртстандағы ислам. Уфа, 1999. Б. 187.
10. Нижний Новгород облысының орталық мұрағаты (ОАО). Ф. 2209. Оп. 3. Д. 9095. Л. 285; Сенюткина О.Н., Гусева Ю.Н. Орта Еділ бойындағы мұсылмандар Кеңес өкіметінің репрессиялық саясатының құрсауында (Нижний Новгород және Самара облыстарының материалдары негізінде). М.; Н. Новгород, 2013. Б. 116.
11. Юнусова А.Б. Баиқұртстандағы ислам. Уфа, 1999. Б. 174.
12. Самара облысы бойынша ФСБ басқармасының мұрағаты (УФСБ СБ мұрағаты). Д. 7880.
13. Гусева Ю.Н. Мұхаммед-Фатих Мұртазин (1875–1937): беттер.
14. Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚКД мұрағаты. Д. 702. Л. 2.
15. Миннуллин И.Р. Татарстандағы мұсылман дінбасылары мен билігі (1920–1930 жж.). Қазан, 2006. Б. 138; Гайнетдинов Р.Б. Түркі-татар саяси эмиграциясы: XX ғасырдың басы – 30-жылдар. Набережные Челны, 1997. Б. 132.
16. Сенюткина О.Н., зерттеушілердің еңбектерінде көрсетілгендей; Ю.Н. Орта Еділ бойындағы мұсылмандар Кеңес өкіметінің қуғын-сүргін саясатының құрсауында (Нижний Новгород және Самара облыстарының материалдары негізінде). М.; Н. Новгород, 2013. Б. 114, 125.
17. Степанов А.Ф. Лимит бойынша ату. Қазан, 1999. Б. 167.
18. Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚКД мұрағаты. Оп. 1. Д. 702. Л. 9.
19. Ресей Федералдық қауіпсіздік қызметінің орталық мұрағаты (Ресей ФСБ ОА). Ф. 2. Оп. 1. Д. 689. Л. 5.
20. Зерттеушілердің еңбектерінде көрсетілгендей Ю.Н. Кеңес мемлекетінің «Ислам саясаты» және 1920 жылдардың басындағы ашаршылық Еділ бойында: Мұсылмандардың Орталық діни басқармасының аштықпен күрес жөніндегі комиссиясының қызметінің белгісіз беттері // Ресей ғылым академиясының Самара ғылыми орталығының жаңалықтары. 2013. Т. 15. № 1-1. Б. 79–83.
21. Ресейдің Орталық ФСБ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 690. Л. 44.
22. Зерттеушілердің еңбектерінде көрсетілгендей Ю.Н. XX ғасырдың 20-жылдарындағы мұсылмандардың Орталық Діни басқармасы қызметінің бірігу тенденциялары // Ғасырлар алазы = Ғасырлар жаңғырығы. 2013. № 1/2. 50–55 беттер.
23. Зерттеушілердің еңбектерінде көрсетілгендей Ю.Н. XX ғасырдың 20-жылдарындағы мұсылмандардың Орталық Діни басқармасы қызметінің бірігу тенденциялары // Ғасырлар алазы = Ғасырлар жаңғырығы. 2013. № 1/2. 122 бет.
24. Ресейдің қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік мұрағаты (РГАСПИ). Ф. 62. Оп. 2. Д. 1145. Л. 35–68; Ислам және кеңестік мемлекет (1917–1936): Құжаттар жинағы. Том 2. Мәскеу, 2010. Б. 112.
25. РГАСПИ. Ф. 62. Оп. 2. Д. 1145. Л. 35–68. Ислам және кеңестік мемлекет (1917–1936)... Б. 115.
26. Ислам және Кеңес мемлекеті (1917–1936)... Б. 111.

27. *Ислам және Кеңес мемлекеті (1917–1936)...* Б. 107.
28. *Ислам және Кеңес мемлекеті (1917–1936)...* Б. 111.
29. Ресейдің Орталық ФСБ. Ф. 2. Оп. 6. Д. 493. Л. 1.
30. Рахимов С. «Мен өзімді кінәлі деп таппадым»: Мухлиса Бобинскаяның тергеу ісінің материалдары // *Ғасырлар аязы = Ғасырлар жаңғырығы*. 2000. № 1/2. 217–223 беттер.
31. Қойгелдиев М.Қ. 1920–1940 жылдардағы Қазақстандағы сталинизм және қуғын-сүргін. Алматы, 2009. Б. 256, 257.
32. Ресейдің Орталық ФСБ. Ф. 2. Оп. 6. Д. 493. Л. 3.
33. Ресейлік материалдар бойынша Поволжье // *Ресей ғылым академиясының Самара ғылыми орталығының еңбектері*. 2011. Т. 13. № 3-2. Б. 427–430.

References:

1. *Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (NSC RK) for the city of Almaty. Op. 1. File 703.*
2. *Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (NSC RK) for the city of Almaty. Op. 1. File 702. Sheet 10.*
3. Koigeldiev M.Kh. *Stalinism and Repressions in Kazakhstan in 1920–1940*. Almaty, 2009.
4. *State Archive of the Russian Federation (GARF). F. R-5325. Op. 4. File 117. Sheet 35.*
5. *Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (NSC RK) for the city of Almaty. Op. 1. File 702. Sheet 14.*
6. *Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (NSC RK) for the city of Almaty. Op. 1. File 703. Sheet 29.*
7. Romanenko V.S. *Soviet Diplomacy and Cooperation with the Muslim Clergy of the USSR in the 1920s*. Nizhny Novgorod, 2005. pp. 44–62.
8. *Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (NSC RK) for the city of Almaty. Op. 1. File 703. Sheet 13.*
9. Yunusova A.B. *Islam in Bashkortostan*. Ufa, 1999. p. 187.
10. *Central Archive of Nizhny Novgorod Region (TsANO). F. 2209. Op. 3. File 9095. Sheet 285; Senyutkina O.N., Guseva Yu.N. Muslims of the Middle Volga Region under the Repressive Policy of Soviet Power (Based on Materials from Nizhny Novgorod and Samara Regions)*. Moscow; Nizhny Novgorod, 2013. p. 116.
11. Yunusova A.B. *Islam in Bashkortostan*. Ufa, 1999. p. 174.
12. *Archive of the FSB Directorate for Samara Region (Archive of the UF SB). File 7880.*
13. Guseva Yu.N. *Muhammad-Fatikh Murtazin (1875–1937): Pages*.
14. *Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (NSC RK) for the city of Almaty. File 702. Sheet 2.*
15. Minnullin I.R. *Muslim Clergy and Authority in Tatarstan (1920–1930s)*. Kazan, 2006. p. 138; Gainetdinov R.B. *Turkic-Tatar Political Emigration: Early 20th Century – 1930s*. Naberezhnye Chelny, 1997. p. 132.
16. Senyutkina O.N., as indicated in the works of researchers Yu.N. *Muslims of the Middle Volga Region under the Repressive Policy of Soviet Power (Based on Materials from Nizhny Novgorod and Samara Regions)*. Moscow; Nizhny Novgorod, 2013. pp. 114, 125.
17. Stepanov A.F. *Execution by Quota*. Kazan, 1999. p. 167.
18. *Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (NSC RK) for the city of Almaty. Op. 1. File 702. Sheet 9.*
19. *Central Archive of the Federal Security Service of the Russian Federation (CA FSB RF). F. 2. Op. 1. File 689. Sheet 5.*
20. As indicated in the works of researchers Yu.N. “The ‘Islamic Policy’ of the Soviet State and the Famine of the Early 1920s in the Volga Region: Unknown Pages of the Activities of the Commission for Combating Famine under the Central Spiritual Administration of Muslims” // *Proceedings of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*. 2013. Vol. 15. No. 1-1. pp. 79–83.

21. Central FSB of Russia. F. 2. Op. 1. File 690. Sheet 44.
22. As indicated in the works of researchers Yu.N. "Integration Tendencies in the Activities of the Central Spiritual Administration of Muslims in the 1920s" // Gasyrlar Avazy = Echo of Centuries. 2013. No. 1/2. pp. 50–55.
23. As indicated in the works of researchers Yu.N. "Integration Tendencies in the Activities of the Central Spiritual Administration of Muslims in the 1920s" // Gasyrlar Avazy = Echo of Centuries. 2013. No. 1/2. p. 122.
24. Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI). F. 62. Op. 2. File 1145. Sheets 35–68; Islam and the Soviet State (1917–1936): Collection of Documents. Vol. 2. Moscow, 2010. p. 112.
25. RGASPI. F. 62. Op. 2. File 1145. Sheets 35–68. Islam and the Soviet State (1917–1936)... p. 115.
26. Islam and the Soviet State (1917–1936)... p. 111.
27. Islam and the Soviet State (1917–1936)... p. 107.
28. Islam and the Soviet State (1917–1936)... p. 111.
29. Central FSB of Russia. F. 2. Op. 6. File 493. Sheet 1.
30. Rakhimov S. "I Did Not Consider Myself Guilty": Materials of the Investigation Case of Mukhlisa Bobinskaya" // Gasyrlar Avazy = Echo of Centuries. 2000. No. 1/2. pp. 217–223.
31. Koigeldiev M.Kh. Stalinism and Repressions in Kazakhstan in 1920–1940. Almaty, 2009. pp. 256, 257.
32. Central FSB of Russia. F. 2. Op. 6. File 493. Sheet 3.
33. Based on Russian materials, the Volga Region // Proceedings of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences. 2011. Vol. 13. No. 3-2. pp. 427–430.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC 37.091.31+94(574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.023>

Г.И. Кушенова^{1*}, Е.А. Абдраимов²

^{1*} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
қауымдастырылған профессоры, т.ғ.к.
Астана, Қазақстан Республикасы, e-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты
Астана, Қазақстан Республикасы, e-mail: erla-n@mail.ru

ЖӘДИТТІК БІЛІМ РЕФОРМАЛАРЫ АЯСЫНДА ХУСАИНОВТАР МЕДРЕСЕСІНІҢ ТӘЖІРИБЕСІ: ТАРИХИ-ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей империясы құрамындағы түркі-мұсылман қауымдарында орын алған интеллектуалдық жаңғыру үдерісі мен дәстүрлі білім беру жүйесінің реформалануы қарастырылады. Зерттеу жәдитшілдік қозғалысының қалыптасуы мен эволюциясын айқындай отырып, оның практикалық жүзеге асуының нақты үлгісі ретінде Хусаиновтар медресесінің қызметін тарихи-деректанулық әдістер негізінде талдайды.

Зерттеу нысаны ретінде архив қорларында сақталған Хусаиновтар медресесінің оқу бағдарламалары, Жарғысы және педагогикалық кадрлар құрамына сүйене отырып, оның білім беру сапасы зерделенді.

Алынған нәтижелер жәдиттік қозғалыстың қалыптасуы көпқырлы тарихи алғышарттардың, оның ішінде империялық басқару, өңірлік діни-рухани өзгерістер және жаһандық ықпалдар тоғысында пайда болғанын айқындайды. Осы контекст ішінде Хусаиновтар медресесінде дарынды шәкірттерді қажылық сапарына жіберу және олардың діни-ғылыми дайындық деңгейін арттыруға арналған арнайы ережелер жүйесінің қалыптасуы білім беру реформаларының нақты жүзеге асырылу жолдарын көрсетеді. Мұндай басқару және ұйымдастыру тетіктері оқу ордасының өңірлік шеңберден шығып, мұсылман әлемінің интеллектуалдық дәстүрлерімен тікелей байланыс орнатуға ұмтылғанын дәлелдейді.

Сонымен қатар, Хусаиновтар медресесінің тәжірибесі білім беру реформаларының нақты іске асу жолдарын көрсете отырып, Орталық Азиядағы ислам модернизмі мен мұсылман қоғамындағы білім беру тарихын зерттеуде маңызды тарихи әрі ғылыми мәнге ие екендігін дәлелдейді.

Кілт сөздер: жәдитшілдік, Хусаиновтар медресесі, білім бағдарламасы, жарғы, дәстүрлі діни білім.

Алғыс айту: Жұмыс «Исламишылдық, түрікшілдік және Алаш қозғалыстарының тарихы: дәстүрлер диалогы мен ұлттық бірегейлікті қалыптастыру ерекшеліктері» (ІРН АР23484987) гранттық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

Г.И. Кушенова ¹*, Е.А. Абдраимов ²

¹ Ассоциированный профессор

Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, к.и.н.
Астана, Республика Казахстан, e-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com

² Докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан, e-mail: erla-n@mail.ru

ОПЫТ МЕДРЕСЕ ХУСАИНОВЫХ В РАМКАХ ДЖАДИДСКИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕФОРМ: ИСТОРИКО-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье рассматриваются процессы интеллектуального обновления и реформирования традиционной системы образования у тюрко-мусульманских обществ, входивших в состав Российской империи в конце XIX - начале XX века. Исследование, выявляя формирование и эволюцию джадидистского движения, анализирует деятельность медресе Хусаиновых как конкретный пример практической реализации этого течения, опираясь на историко-источниковедческие методы.

В качестве объекта исследования на основе архивных фондов были проанализированы учебные программы, Устав и состав педагогических кадров медресе Хусаиновых, что позволило оценить качество образования в данном учебном заведении.

Полученные данные свидетельствуют о том, что формирование джадидского движения происходило в условиях сложного взаимодействия исторических факторов, включая особенности имперского управления, региональные религиозно-духовные трансформации и глобальные влияния. В медресе Хусаиновых формировалась система правил, направленных на организацию хаджа для одарённых учеников и повышение их религиозно-научной подготовки, что отражает конкретные механизмы реализации образовательных реформ. Эти организационные практики демонстрируют стремление учебного заведения выходить за пределы регионального уровня и устанавливать связи с интеллектуальными традициями мусульманского мира. Полученные результаты позволяют рассматривать медресе Хусаиновых как важный центр джадидского просвещения с влиянием, выходящим за рамки региона.

Кроме того, опыт медресе Хусаиновых, демонстрируя практические пути реализации образовательных реформ, подтверждает его важное историческое и научное значение для изучения исламского модернизма и истории образования мусульманского общества в Центральной Азии.

Ключевые слова: джадидизм, медресе Хусаиновых, образовательная программа, устав, традиционное религиозное образование.

Благодарность: Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках грантового финансирования «История движений исламизма, тюркизма и Алаш: диалог традиций и особенности формирования национальной идентичности» (ИРН AP23484987).

G.I. Kushenova^{1*}, Ye.A. A.Abdraimov²

¹ Associate Professor at L.Gumilyov Eurasian National University, Candidate of Historical Sciences Astana, Republic of Kazakhstan. e-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com

² PhD student at L.Gumilyov Eurasian National University Astana, Republic of Kazakhstan. e-mail: erla-n@mail.ru

THE EXPERIENCE OF THE HUSAINOV MADRASAS WITHIN THE FRAMEWORK OF JADIDIST EDUCATIONAL REFORMS: A HISTORICAL AND SOURCE-CRITICAL ANALYSIS

Abstract

The article examines the processes of intellectual renewal and the reform of the traditional education system in Turkic-Muslim societies within the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries. The study, by tracing the formation and evolution of the Jadidist movement, analyzes the activities of the Husainov madrasas as a specific example of the practical implementation of this movement, relying on historical and source-critical methods.

As the object of study, archival materials were used to analyze the curricula, charter, and composition of teaching staff of the Husainov madrasas, which made it possible to assess the quality of education provided in this institution.

The data indicate that the development of the Jadidist movement took place within a complex set of historical conditions, including aspects of imperial governance, regional religious and spiritual changes, and broader global influences. At the Khusainov madrasa, a system of regulations was established to organize the Hajj for selected students and to enhance their religious and scholarly training, reflecting specific mechanisms for implementing educational reforms. These organizational practices suggest that the institution sought to extend its activities beyond the regional level and engage with broader intellectual traditions within the Muslim world. The findings support the characterization of the Khusainov madrasa as a center of Jadidist education with influence extending beyond its immediate region.

Furthermore, the experience of the Husainov madrasas, demonstrating practical pathways for implementing educational reforms, confirms their significant historical and scholarly value for the study of Islamic modernism and the history of education in Muslim societies in Central Asia.

Keywords: Jadidism, the Khusainov Madrasah, Educational Program, Charter, Traditional Religious Education.

Acknowledgement: The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. AP23484987) within the framework of the grant funding «The History of the Islamist, Turkist, and Alash Movements: Dialogue of Traditions and Specific Features of National Identity Formation».

Кіріспе. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей империясындағы түркі-мұсылман халықтары арасында интеллектуалдық серпіліс байқалып, білім беру жүйесін реформалау үдерісі айтарлықтай қарқын алды. Бұл тарихи құбылыстың мазмұны жәдитшілдік қозғалысының қалыптасуы мен дамуы арқылы айқындалады. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу жұмысы архивтік материалдар негізінде жәдиттік білім ордасы ретінде танылған Хусаиновтар медресесінің қызметін тарихи-деректанулық әдістермен кешенді түрде талдауды мақсат етеді.

Аталған қозғалыстың табиғатын тереңірек түсіну үшін ең алдымен сол кезеңде қалыптасқан негізгі ұғымдардың мазмұнын нақтылау қажет болды. Осы мақсатта қолжетімді деректерге сүйене отырып, «исламшылдық» және «жәдитшілдік» ұғымдарына ғылыми негізделген анықтамалар ұсынылды.

Әсіресе, «исламшылдық» ұғымы (еуропалық зерттеушілердің «панисламизм» ұғымымен ұштасады) кең талқыланды. Ол ғылыми әдебиеттерде нәсіліне, тіліне немесе этникалық құрамына қарамастан барлық мұсылман халықтарын ортақ исламдық бірегейлік аясында біріктіруді мақсат еткен идеология ретінде сипатталады. Бұл бағыттың негізгі міндеті – ислам мемлекеттері мен мұсылман қауымдарын саяси және рухани байланыстарға сүйене отырып біртұтас қауымдастыққа айналдыру болып табылады [1. 69].

Исламшылдық идеялардың ықпалы Ресей империясына да жетіп, жергілікті мұсылман қоғамында реформаторлық үдерістердің басталуына жағдай жасады. Осы контекстте, зерттеуші А. Халидтің пікірінше, XX ғасырдың басында Орта Азияға енген модернистік исламдық реформалар «жәдитшілдік» деген атаумен қалыптасып, жергілікті ерекшеліктерге ие болды. Бұл қозғалыс негізінен XIX ғасырдың соңында дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесін сынға алумен басталып, кейін қоғамдық өмірдің көптеген салаларын жан-жақты жаңғыртуды насихаттаумен өз шарықтау шегіне жеткен болатын [2, 128]. Бұхара әмірлігінде жәдитшілдік идеяларды жүзеге асыруға белсене араласқан топ өздерін «Жас бухарлықтар» деп атады. Сөйтіп, олар Осман империясындағы «Жас түріктер» қозғалысымен салыстырылды [3, 5-6].

Алайда, модернистік бағдарды ұстанған жәдитшілердің әрекеттері дәстүршіл ұстанымдағы «қадимшылар» тарапынан айтарлықтай қарсылыққа ұшырады. Осылайша, жәдитшілдік пен қадимшілдік арасындағы пікірталастар күрделі идеологиялық сипатқа ие болды. Бұл өз кезегінде XX ғасырдың басындағы Орталық Азиядағы ислам модернизмінің мәнін және оның жергілікті қоғамға әсерін тереңірек зерттеудің қажеттілігін көрсетеді. Өйткені, зерттеушілердің пікірінше, қолда бар деректердің басым бөлігі ұлттық немесе кеңестік тарихнаманың шеңберінде қарастырылғандықтан, қозғалыстың исламдық мәні мен рухани аспектілері көп жағдайда жеткілікті түрде көрінбей қалып отыр. Ал, аталмыш қозғалысты «жәдитшілік», яғни ислам модернизмі ретінде қарастыру мұсылман әлемінің модернизммен ықпалдасуын кеңірек түсінуге, сондай-ақ мұсылман қоғамдарын зерттеуде қалыптасқан көптеген ұғымдар мен категорияларды қайта қарауға мүмкіндік береді [4, 16].

Осы тұрғыда, жәдитшілдік идеяларын нақты іске асырудағы тәжірибелік үлгілердің бірі ретінде Хусаиновтар медресесінің рөлі ерекше қызығушылық тудырады. Бұл білім ордасы жәдиттік білім реформаларын енгізуде нақты әрекеттер атқарып, олардың қоғамдағы ықпалын бағалауға мүмкіндік беретін практикалық алаң ретінде қызмет етті.

Соған орай, зерттеудің өзектілігін былайша айқындауға болады: Хусаиновтар медресесінің тәжірибесін талдау жәдиттік реформалардың нақты жүзеге асу жолдарын көрсетуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан, оқу бағдарламасы, оның мазмұны және жарғысы арқылы қозғалыстың мәдени және әлеуметтік ықпалы жан-жақты көрініс табады, қоғамдағы жаңғыру идеялары мен әлеуметтік қатынастарға әсер ету механизмдері айқындала түседі. Сонымен қатар, медресе діни және зайырлы білімді үйлестіре отырып, жаңа оқыту әдістерін енгізгендіктен, оның тәжірибесі қазіргі білім жүйесінің тарихи негіздерін түсінуде маңызды негіз құрайды. Сол себепті, Хусаиновтар медресесінің тәжірибесін айқындаушы негізгі құжаттар Орталық Азиядағы исламдық жаңғыру үдерісін зерттеуде түпнұсқа дереккөз ретінде ғылыми құндылыққа ие.

Қорытындылай келе, зерттеудің ғылыми маңызы – жәдиттік білім реформаларының медресе тәжірибесінде нақты жүзеге асырылуын көрсету арқылы Орталық Азиядағы ислам модернизмі мен білім беру тарихын жаңа қырынан талдауға мүмкіндік беруінде жатыр. Бұл тарихи, мәдени және педагогикалық зерттеулер үшін маңызды ғылыми негіз болып табылады.

Зерттеу әдіснамасы мен материалдар. Зерттеу XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы саяси, экономикалық және рухани жағдайларды контекстік талдау арқылы тарихилық пен объективтілік принциптерін ұстана отырып, жәдитшілік қозғалысын кең ауқымды модернизация үрдісінің бөлігі ретінде түсіндіретін өркениеттік және әлеуметтік мәдени тәсілдер негізінде жүргізілді.

Осыған байланысты, зерттеу жұмысында тарихи-деректанулық талдау негізгі әдіс ретінде қолданылды. Бұл әдіс нақты мұрағат деректеріне негізделіп, медресенің мазмұнын, құрылымын және өзгерістер динамикасын жан-жақты зерттеуге, сонымен қатар, медресе қызметінің ұйымдастырылу формалары арқылы қоғамға әсер ету механизмдерін дәлелді түрде айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында қолданылған тарихи-салыстырмалы әдіс аймақтағы жәдиттік реформаларға дейінгі және кейінгі жағдайды тарихи деректер негізінде салыстыруға мүмкіндік береді.

Ал тарихи-хронологиялық әдіс зерттеу тақырыбының уақыттық шектерін дәл айқындап, қарастырылып отырған құбылыстың қалыптасуы мен дамуының кезеңдік динамикасын ашуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс жәдиттік білім реформаларының басталу алғышарттарын, олардың жүзеге асырылуын және тарихи үдерісті бірізді талдауға көмектеседі.

Тарихи-генетикалық әдіс тақырыпқа қатысты ұғымдардың пайда болу алғышарттарын, даму динамикасын және тарихи үдерістің себеп-салдарлық байланыстарын анықтауға мүмкіндік беретін маңызды ғылыми тәсіл болып табылады. Бұл әдіс зерттеліп отырған құбылысты өз дәуірінің идеологиялық, әлеуметтік және мәдени контекстімен байланыстырады.

Сондай-ақ контент-талдау әдісі Хусаиновтар медресесіндегі жәдиттік реформалардың мазмұнын дәл және терең көрсетуге мүмкіндік беретін негізгі зерттеу құралдарының бірі болып табылады. Бұл әдіс архивтік деректердің сапалық және сандық сипаттамаларын пайдалана отырып, медресе тәжірибесінің педагогикалық, ұйымдастырушылық және әдістемелік ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан талдауға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, қолданылған әдістер мен методологиялық ұстанымдардың жиынтығы жәдиттік білім реформаларының жүзеге асырылуын Хусаиновтар медресесінің мысалында жан-жақты әрі объективті түрде зерттеуге, білім беру жүйесіндегі құрылымдық және мазмұндық өзгерістерді анықтауға және олардың тарихи маңызын айқындауға мүмкіндік береді.

Сонымен, зерттеу тақырыбы аясында мынадай түпнұсқа дереккөздер мен монографиялар, ғылыми мақалалар қолданылды.

Басты түпнұсқа дереккөздер ретінде Ресей Федерациясының Орынбор қаласында орналасқан Орынбор облысының Біріктірілген мемлекеттік архивінде сақталған «Сведения о медресе Хусаиновых в г. Оренбурге» [5] және «Устав попечительного совета о магометанских училищах и мектебе имени умершего Ахмета Галеевича Хусаинова» [6] атты № 213 қордың материалдары пайдаланылды.

Бұған қоса, Ресей Мемлекеттік тарихи архивінің №821 қорында сақталған «Рапорт коллежского советника А.А. Кологринова о командировке в Степной край для изучения причин усиленного развития сектантства» [7] атты іс қолданылды.

Сондай-ақ жаңа әдісті білім бағдарламасының негізін қалаған И. Гаспринский [8] мен қазақ зиялыларынан А.Бөкейханның [9] шығармалар жинағы зерттеудің деректік базасын толықтыра түсті. Бұл деректер ғылыми талдау жүргізуге қажетті контекстті қамтамасыз етіп, зерттеу тақырыбының теориялық және тарихи ауқымын кеңейтеді.

Зерттеу жұмысының ғылыми теориялық негізін әзірлеуде Г. Кушенова, А.Ауанасова, Р.Дрозд [1], А.Халид [2; 4] және К.Ауанасова, Е. Нұрпейсов, А.Ибраева [3], Р.Х. Калимуллин [10] жеке және ұжымдық еңбектері қолданылды.

Зерттеушілер Г.Кушенова, А.Ауанасова, Р.Дрозд XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы қазақ даласындағы исламдық қозғалыстардың жаһандық үрдістермен байланысына назар аударып, аймақтың саяси-мәдени эволюциясына ықпал еткен факторларды тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы зерделейді. Ал А. Халидтің еңбектері мұсылмандық модернизм, отарлық және постколониалдық дискурстар, білім беру реформалары мен діни практикалардың трансформациясы сынды салалардағы теориялық негіздерді айқындайды. Автор исламдық реконфигурация үдерісін құрылымдық-тарихи талдау, интеллектуалдық тарих және әлеуметтік антропология тәсілдерін ұштастыра отырып қарастырады.

Осы ғылыми-теориялық тұғырнама негізінде А. Ауанасова, К. Ауанасова, Е. Нұрпейсов және А. Ибраеваның еңбектерінде жәдиттік қозғалыстың ұлттық сана қалыптастырудағы, аймақтық автономия идеяларын алға жылжытудағы және жаңа саяси элита қалыптастырудағы рөлі кешенді тарихи-саяси талдау арқылы сипатталады. Бұл бағыт жәдиттік реформизмнің тек білім беру саласымен шектелмей, кең ауқымды мемлекеттік және қоғамдық құрылымдарға бағытталған модернизациялық бағдар ұсынғанын көрсетеді.

Осы жалпы ғылыми контекст империя билігінің ислам дініне қатысты нақты саяси ұстанымдарын жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік береді. Даниэль Брауэр империялық діни саясаттың күрделі, көпқырлы және үнемі өзгеріп отырған үдеріс болғанын, онда діни төзімділік, прагматикалық мүдделер мен геосаяси факторлардың өзара байланысы шешуші рөл атқарғанын атап өтеді [11]. Осыған ұқсас тұжырым И.В. Волковтың еңбегінде де кездеседі [12]. Ол империяның панисламизмге қатысты саясатын жекелеген оқиғаларға берілген кездейсоқ реакция емес, жүйелі сипатқа ие тұрақты мемлекеттік ұстаным ретінде түсіндіреді.

Империялық биліктің исламға қатысты мұндай ұстанымы, Батыстың сол кезеңдегі интеллектуалдық ықпалы және мұсылмандық білім беру мен діни тәжірибедегі тоқыраушылық құбылыстары жергілікті мұсылман қоғамдарындағы реформаторлық үрдістерге, соның ішінде білім беру саласындағы жаңашылдықтардың жеделдеуіне ықпал етті. Осы реформаторлық қозғалыстардың ең көрнекті көріністерінің бірі – жәдиттік мектептердің қалыптасуы мен кеңеюі болды. Сөйтіп, империя аумағындағы жәдит мектептердің саны мен маңызы айтарлықтай өсті. Зерттеуші М.М. Гумеров жәдит мектептерін зерттеу нәтижесінде олардың көпшілігі оқу-әдістемелік тұрғыдан бір-біріне айтарлықтай ұқсас болғанын айқындайды [13]. Ал М. Тунаның пікірінше, реформаланған медресе шәкірттері исламға берілгенділіктен ауытқып, улемдер қатарынан шыға бастаған. Ол сондай-ақ шәкірттердің Осман империясы мен Мысырдағы батыстандырылған секулярлы оқу орындарының түлектері сияқты секулярлы және космополиттік әлемге енгенін атап өтеді [14, 569-570]. Шәкірттердің дүниетанымындағы мұндай өзгерістер жәдиттік реформалардың тек оқу үдерісін жаңғыртумен шектелмей, кең әлеуметтік-мәдени ықпалға ие бола бастағанын көрсетеді.

Осындай жалпы империялық ауқымдағы реформаторлық үдерістердің жергілікті деңгейде қалай іске асқанын көрсету тұрғысынан А.А. Шариповтың «Роль медресе «Хусаиния» в формировании и возрождении мусульманского образования в Оренбургском крае» атты диссертациясы ерекше назар аударуға тұрарлық [15]. Зерттеуші ұйымдық және қаржылық қамтамасыз етілу деңгейінің жоғары болғанына қарамастан, «Хусаиния» медресесі революцияға дейінгі кезеңде реформаланған мұсылман бастауыш мектептері үшін педагогикалық кадрларды жаппай даярлау міндетін толық орындай алмағанын айтады. Оның пікірінше, мұндай нәтиженің негізгі себебі – медресенің консервативті бағыттағы басшылығы мен либералды көзқарастағы студенттері арасындағы шешілмеген ішкі қайшылықтардан туындаған [15, 17]. Зерттеушінің бұл тұжырымы жәдиттік білім беру тәжірибесінің күрделілігін, сондай-ақ оның аймақтық ерекшеліктерге тәуелді сипатта дамығанын айқын көрсетеді. Осыдан келіп, жәдиттік білім беру жүйесіндегі өзгерістер империялық деңгейдегі діни-саяси ұстанымдардың ықпалымен ғана емес, жергілікті қоғамдағы әлеуметтік-мәдени трансформациялардың да маңызды құрамдас бөлігіне айналғанын байқаймыз. Бұл құбылысты тереңірек түсіндіру мақсатында тағы өзге зерттеушілердің, атап айтқанда А. Мұсабекқызы

[16], Е. Нұрахмет [17], М. Ә. Жолсейітова, Ш.Б.Сембиева [18], С. У. Абжалов, К. К. Базарбаев, Ж. Е. Нұрматов және Т. К. Абдрасиловтің [19] жеке және ұжымдық еңбектеріне жүгінілді.

Қорыта келгенде, қолданылған ғылыми зерттеу әдістері мен дереккөздер кешеніне сүйене отырып жүргізілген зерттеу жәдиттік реформалардың тек білім беру жүйесін ғана емес, сонымен қатар аймақтың әлеуметтік-мәдени дамуын да айтарлықтай өзгертетін кешенді әрі әмбебап феномен екендігін айқындайды.

Талқылау. XIX ғасырдың соңына қарай Ресей империясындағы діни, саяси идеологиялық үдерістер барған сайын күрделене түсті. Конфессиялық кеңістікте бұрыннан жасырын байқалып келген ішкі қайшылықтар айқын көрініс берді. Айталық, осы кезеңде жергілікті христиан халықтары арасында ресми православ шіркеуінің канондық ұстанымдарын толық қабылдамаған баптистер, адвентистер, менониттер, штундистер, молокандар және өзге де сектанттық бағыттағы қауымдардың белсенді миссионерлік жұмыс жүргізіп, дәстүрлі конфессиялық жүйеге елеулі ықпал ете бастады [7, 2]. Сонымен қатар бірқатар архив құжаттарында: «Қазіргі уақытта Дала өлкесі тек православие дінін ұстанатын шаруалардың ғана емес, тіпті кейбір священник-тердің де баптизмге еш кедергісіз және жаппай өтуіне куә болып отыр», – деп [7, 2], тиісті шара қолдануды сұраған өтініштер де кездеседі. Ал осыған параллель түрде Дала өлкесінде ғана емес, империядағы түркі-мұсылман халықтары арасында исламшылдық, түрікшілдік және ислам модернизмі идеялары да айтарлықтай белсенділік таныта бастады. Бұл үрдістер мұсылман қауымының діни-идеологиялық сана-сезіміне жаңа серпін беріп, аймақтық діни-саяси ахуалдың жалпы трансформациясымен өзара тығыз байланыста қалыптасты. Салыстырмалы түрде қарағанда, империя аумағындағы конфессиялық кеңістіктің өзгеруі мен қоғамдық наразылықтар-дың өсуі мемлекеттің саяси әлсірей бастаған кезеңімен сәйкес келетінін байқауға болады. Осы-ған орай, шиеленістің одан әрі тереңдеуінің алдын алу мақсатында саяси билік өзінің діни саясатының мазмұны мен басымдықтарын қайта қарауға мәжбүр болған деп пайымдауға болады.

Сөйтіп, билік тарапынан жарияланған 1905 жылғы манифест империя халықтарына белгілі бір деңгейде діни еркіндік беруді көздеді. Алайда, оның практикалық іске асырылуы реттеу тетіктеріндегі ішкі қайшылықтармен және әкімшілік шектеулермен қатар жүрді. Патша әкімшілігі, әсіресе мұсылман қауымына қатысты сақтық пен күмәнге негізделген көзқарасын жалғастыра берді [11, 583]. Сақтық шаралары мұсылман баспасөз құралдарына қатысты айқын көрініс тапты: Орынбордағы «Вакыт», Бақшасарайдағы «Тарджиман», Қазандағы «Йолдыз», «Баянуль-Хақ», «Қазан мөһбири», «Идел», «Каспий» және басқа да мерзімді басылымдарды жаздыратын немесе сатып алатын тұлғалар арнайы бақылауға алынды [12, 81]. Бұл әрекеттер қозғалыстарды белгілі деңгейде бақылауда ұстауға ықпал еткенімен, халықтардың өз діни-мәдени мұрасын сақтап, оны заманауи талаптарға бейімдеуге бағытталған интеллектуалдық ізденістерінің қарқынды дамуына жол ашты. Соның бірі XX ғасырдың басына қарай кең тараған әлеуметтік қозғалыстардың бірі – жәдитшілдік қозғалысы болды.

Зерттеуші А.Халидтің пікірінше, жәдитшілер «өз қауымының құлдырауы мен әлсіздігін исламның шынайы жолынан ауытқуына» байланыстырды. Өйткені, жәдитшілердің пайымдауынша, мұсылмандар шынайы исламды ұстанған дәуірлерде білім мен күш жағынан әлемнің алдыңғы қатарында тұрған еді. Соған орай, мұсылман қауымының әл-ауқатын арттырудың басты жолы – «шынайы исламға» қайта оралу қажеттігі деп санады. Сонымен қатар, олардың түсінігіндегі «шынайы ислам» дәстүрлі ұғымнан айтарлықтай ерекшеленіп, тек мәтіндік дереккөздерді терең меңгеру мен білімге сүйенуді басты өлшем ретінде қарастырды [4, 16]. Нәтижесінде, Ресейдегі түркі-мұсылман халықтарының тарихында бұл үдеріс исламның моральдық және рухани құндылықтарын сақтай отырып, мұсылман мәдениетін модернизациялауға бағытталған ерекше үрдіс ретінде қарастырылады. Ол тек діни немесе зайырлы сипатпен шектелмей, екі аспектінің синтезі ретінде дамып, қоғамдағы әлеуметтік, мәдени және саяси өзгерістерге ықпал етті.

Егер XVIII ғасырда Ғабдуррахим бин Гусман Утыз Имени мен Абуннасыр Ғабдуннасыр әл-Қурсави Бұхарадағы дәстүрлі исламдық білім мен оның Еділ-Жайық өңірі мұсылмандарының күнделікті өміріндегі практикалық маңызын қайта қарауды ұсынса [14, 542-543], XIX ғасырдың соңына қарай білім беру реформалары нақты тәжірибеге айнала бастады. 1880-жылдары мұны қырымдық педагог және қоғам қайраткері Исмаил Гаспринский бастатты. Ол жаңа фонетикалық оқыту жүйесін енгізіп, оны тәжірибеде қолданды. И.Гаспринскийдің идеялары Ресей империясының мұсылман қауымында кең таралып, жәдиттік мектептердің құрылуына серпін берді [9, 355-356]. Сөйтіп, 1880-1915 жылдары Еділ-Жайық өңірлерінде жаңа әдістемеге негізделген білім беру орталықтары біртіндеп қалыптаса бастады.

Мысалы, Самара губерниясында 1881 жылдан 1900 жылға дейін 65 мектеп пен 17 медресе ашылып, жалпы саны 170 мектеп пен 47 медресеге жетті. Алайда, жаңа әдістемелік оқу орындарының ашылу қарқыны салыстырмалы түрде баяу жүрді. 1898 жылы губерния аумағында барлығы 28 жәдит мектебі жұмыс істеді [13, 861].

Осы кезеңдерде Қазандағы «Мұхаммадия», Уфадағы «Ғалия» медреселері кеңінен танымал болды. Аталмыш білім ордалары аймақтағы діни-ағартушылық қозғалыстың дамуына ықпал етумен ғана шектелмей, түркі-мұсылман білім беру жүйесінің жетекші орталықтарына айналды. Деректерге сүйенсек «Ғалия» медресесі батыстық үлгіге бейімделген оқу бағдарламасына ие болып, діни пәндерден бірге химия, тарих, психология және орыс тілі курстарын қамтыған [14, 544]. 1907-1917 жылдар аралығында мұнда білім алған 950 шәкірттің 154 қазақ болған. Олардың арасында мүфтилікке емтихан тапсырған 59 қазақ баланың 51 мүдәріс болып шықса, 8 имам хатиб мұғалімі болып шыққан [16].

Сондай-ақ татар-башқұрт өңірлерімен тарихи-мәдени тұрғыда тығыз байланыста болған қазақ даласында да ұқсас ағартушылық үрдістердің дамығанын байқауға болады. Орынбор генерал-губернаторлығының әкімшілік орталығында ағайынды Хусаиновтар негізін қалаған медресе өңірдегі жетекші ағартушылық мекемелердің бірі ретінде танылды.

Аталмыш білім ордасы да Орталық Азия мен Еділ өңірінен келген көптеген шәкірттерді қабылдау арқылы кең ауқымды интеллектуалдық орта қалыптастыруға мүмкіндік ашты. Деректерге сәйкес, медресенің жатақханасында (пансионда) 141, ал сырттан келушілер қатарында 138 шәкірт тіркелген, яғни жалпы саны 279 шәкірт білім алғаны көрсетілген [5, 4⁶]. Алайда бұл мәліметтің нақты қай жылдарға қатысты екені дереккөзде көрсетілмеген.

Сонымен қатар, Жетісу жерінде де ағартушылық бастамалардың қарқын алғаны байқалады. Осы тұрғыдан алғанда, аймақтағы маңызды білім беру орталықтарының бірі ретінде «Мамания» мектебін атап көрсетуге болады. Бастапқыда дәстүрлі оқу бағдарламасымен жұмыс жасаған мектеп, жәдитшілдіктің ықпалымен кейіннен жаңа әдістемеге көшті. Мұнда 1913-1914 оқу жылдары 17 мұғалім жұмыс істеп, 200-дей шәкірт білім алды [16]. Бұдан әрі, өңірдің ағартушылық кеңістігін толықтыра түскен оқу орындарының бірі Верный қаласындағы Ысқақ Ғабдулвалиев негізін қалаған 1883 жылғы медресені атап өтуге болады. Бұл медреседе балаларға алты жылдық оқу бағдарламасы ұсынылып, бастапқы кезеңде шәкірттер саны шамамен 130 адамды құраған. Олар негізінен өңірдегі қазақ, қырғыз, ұйғыр, татар балалары болған.

Сонымен бірге, аймақта жәдиттік бағыттағы қыздар мектептерінің ашылуы білім беру жүйесінің әлеуметтік аясын кеңейткен маңызды құбылыс болды. Мұндай оқу орындары Верныйда, Қапалда және Жаркентте жұмыс істеп, олардың қызметін қаржыландыруға өңірдің дәулетті қазақ, ұйғыр және татар азаматтары белсенді түрде атсалысты [18, 33].

Айта кету керек, аталған үрдістердің жалғасып жатқанын көрсету мақсатында Семейден Сәдуақас Мұса Шорманов «Тарджиман» газетінің редакциясына қырғыз елінде тұрақты мешіттер мен мектептердің бар екендігі және көптеген балалардың ауылдар мен қалаларда діни білім алып жатқаны туралы хабарлама жолдаған болатын [8, 57].

Осы тәжірибелік бағыттың кең ауқымда дамуы империялық Түркістан өңірінде де байқалды. Бұл аймақта жәдиттік білім беру жүйесі қарқынды дамып, 1902-1903 оқу жылдары

Ферғана, Қоқанд және Ескі Марғилан соттарының рұқсатымен жаңа әдістемелік бағыттағы мектептер ашылды. Мысалы, Суфи Бадал Ишан мектебінде 140 оқушы төрт мұғалімнің жетекшілігімен білім алған, Қасымбай мектебінде 145 оқушы бір мұғалім және үш көмекшінің басшылығымен оқытылған, ал Машраб мектебінде 50 оқушы бір мұғалімнің үш көмекшісінің жетекшілігімен білім алған [19, 134].

Осылайша, мектептер – бастауыш мектеп, медреселер – орта және жоғары деңгейде оқытуды жүзеге асырды. Негізінен оқу бағдары діни мәтіндерді және араб-парсы классикалық әдеби мұрасын зерттеуге бағытталды. Ұзақ уақыт бойы дәстүрлі исламдық оқу орындарына сүйенген күйінде сақталды.

Дәстүрлі мектептер мен медреселердің «жаңа әдісті» оқу орындарынан негізгі айырмашылығы онда ресми бекітілген оқу бағдарламалары мен жарғысы болмады. Яғни, әрбір мұғалім өз білімі мен тәжірибесіне сүйене отырып сабақ өткізді. Бұған қарамастан, дәстүрлі оқу орындары арасында пәндерді оқыту әдістемелері тұрғысынан аса ерекшелік байқалмады [10, 53].

Осы бағытта іргелі зерттеу жүргізген Калимуллиннің еңбегінде көрсетілгендей, мектептердегі оқу мерзімі нақты бекітілмеген болып, әдетте үш-төрт жылға созылды. Шәкірттер бастапқыда әріптердің дыбыстық мәнін емес, олардың атауларын үйренді. Әліппені игергеннен кейін оларды «Иман шарты» және «Афтияк» (Құранның ең ежелгі үзіндісі, оның жетіден бір бөлігіне тең) кітаптары арқылы араб мәтінін ескі, буындық-әріптік әдіс бойынша оқытты.

Дәстүрлі оқу орындарында білім сапасының төмендеуіне ықпал еткен маңызды факторлардың бірі – білім беру үдерісінің молданың көмекшілері болып табылатын хальфтар арқылы жүзеге асырылуы болды. Бұл дәстүрлі оқыту әдісінде молда-мұғалімнің барлық шәкірттерге бір уақытта сапалы білім беру мүмкіндігінің шектеулі болуымен түсіндіріледі. Сондықтан олар өздеріне көмекшілерді тағайындауға мәжбүр болды. Мысалы, 1896 жылы Бирский уезінің Курдымово ауылындағы мектепте 138 бала оқыған және 20 хальф жұмыс істеген. Хальфтардың әрқайсысы әдетте үш-төрт оқушымен айналысса, тәжірибелілері 7-12, тіпті 20-30 оқушыдан тұратын топпен жұмыс істеген [10, 55]. Осылайша, хальф институты білім сапасының төмендеуіне белгілі бір дәрежеде ықпал еткенімен, педагогикалық кадрлар тапшылығын жою мақсатында мәжбүрлі түрде қолданылған шара болды.

Муазин, имам, хатип, факих, мұғалім, мударрис, қазы және мүфтилерді даярлаған медреселер өз заманында университеттердің теология факультеттерімен, діни семинариялармен немесе академиялармен тең дәрежеде саналды. Медреселердегі оқу мерзімі мектептердегідей нақты уақытпен шектелмесе де, оқу үдерісінің ұйымдастырылу тәртібі бойынша толық курсты меңгеру үшін кемінде 10-15 жыл қажет болды [10, 55-56].

Осындай жағдайда ағарту саласындағы кемшіліктер мен олқылықтарға қарсы жаңа әдісті мектептердің ашылуы заманауи және тиімді әлеуметтік шешім болып табылды.

Жаңа әдісті білім беру ордаларының ашылуы негізінен прогресшіл мұсылман зиялылары мен бай кәсіпкер көпестердің жеке тұлғалық немесе бірігіп атқарған қолдауымен жүзеге асырылды. Кәсіпкер көпестер жас мұсылмандарды капиталистік және жаһандық тұрғыдан интеграцияланған экономиканың талаптарына бейімделуге қажетті дағдылармен қамтамасыз ету қажеттілігін сезінген болатын [14, 544]. Соған сәйкес, бұл жаңашылдыққа айтарлықтай үлес қосқан түркістандық жәдиттік қозғалыс жетекшілері – Махмудхожа Бехбуди, Абдурауф Фиртат және Садриддин Айниді атап өтуге болады. Олар жаңа әдісті мектептердің ашылуына атсалысып қойған жоқ, сонымен бірге белсенді әдеби қызметпен де айналысты [3, 5].

Зерттеу тақырыбының негізгі нысаны болған ағайынды Хусаиновтардың қызметі ерекше назарға лайық. Олар Ресейдегі ең ірі мұсылман кәсіпкер көпес отбасыларының бірі болды. Олар Орал өңірінде орналасқан кемінде екі ірі медресенің – Орынбордағы Хусаиновтар және Уфадағы Усмания (Ғусмания) – реформалық бастамаларын қаржыландырды. Ал Усмания медресесінің түлегі Зия Кемали (1873-1942) Уфаның мұсылман қайырымдылық қоғамының шәкіртақысы бойынша Каирде білім алып, 1904 жылы Уфаға оралғаннан кейін бай мұсылман-дардың қолдауымен Еділ бойы, Орталық Азия, Қазақстан аумағына жоғары білімді оқытушы мамандар даярлаған прогресшіл бағыттағы білім ордасы Ғалия медресесінің негізін қалады [14, 544].

Ал, Хусаиния медресесінің Қамқоршылық және Бақылаушы кеңестерінің мүшелері бұл оқу орнының тұрақтылығын қамтамасыз етіп, білім беру үдерісінің үздіксіз жүзеге асуына қолдау көрсетті. Олардың қатарында Орынбор қаласының 1-ші гильдия көпесі Махмуд Галеевич Хусаинов, Махмуд Сайфульмулюкович Усманов, Мухамед-Шакир Мухамедсадыкович Рамеев, Мухамед-Закир Мухамедсадыкович Рамеев, Молда Габдул-Галим Габдулғалимович Давлетшин, Гайса Камидулович Еникеев (Қазан қаласында, Екатеринин көшесі, Рахматуллин үйінде тұрады), Насрулла Камалбаевич Ядгаров, Мұхамед Фатиха Гильманович Каримов, Мирза Закир Магиахмедович Хаиров, Мирза Габдулхамит Габдулганилевич Хусаинов [6, 77] бар еді. Кеңеске мүше болғысы келетін тұлғалар немесе ұйым өз атынан Кеңеске және оның Жарғысында көрсетілген мақсаттарға арнайы қайырымдылық жарнасын төлеуі тиіс болды. Сонымен қатар, ынталы тұлғаның жылдық табысы кемінде 500 рубльден кем болмауы қажет болды [6, 1^б]. Біздіңше, бұл шарттарды медресенің тұрақты жұмысын қамтамасыз етудің айрықша кепілдемесі ретінде қарастыруға болады. Осылайша, қаржылық талаптар мен қайырымдылық жарналардың енгізілуі оқу орнының басқаруындағы тұрақтылықты нығайтып, білім беру бағдарламаларының үздіксіз жүзеге асырылуына жағдай жасағанын атап өту қажет.

Қорыта айтқанда, прогресшіл тұлғалар жәдитшілдік идеяларын заманауи педагогикалық тәсілдермен біріктіріп, оқу орындарының құрылымын жаңғырту, оқу бағдарламаларын жетілдіру және оқушыларды өмірге қажетті біліммен қамтамасыз ету арқылы еуропалық озық мемлекеттердің білім жүйесіне қол жеткізуді негізгі бағыт ретінде қарастырды.

Дегенмен, бұл мақсаттарды іс жүзінде жүзеге асыру күрделі кедергілерге тап болды. Дәстүрлі жүйені қолдаушылар реформалық бастамаларға қарсылық танытып, олардың жүзеге асуына айтарлықтай тосқауыл қойды. Сол кезеңде жаңа педагогикалық әдістерді тәжірибеге енгізетін мектептердің ашылуы, өз кезегінде, реформалардың нақты нәтижелерін айқындады, білім жүйесін модернизациялау процесін нақты қадамдармен ілгерілетті.

Осы тарихи контекст аясында жаңа әдістемеге сәйкес білім беретін оқу орындарының ерекшеліктерін тереңірек түсіну үшін Хусаиновтар медресесінің жарғысы мен оқу бағдарламасын талдау маңызды болып табылады.

Нәтижелер. Архивтік деректерге сәйкес, ағайынды Хусаиновтар негізін қалаған медресе 1891 жылғы 1 қаңтарда Орынбор қаласындағы Соборлық мешіттің жанында ашылды. Оны имам-хатиб және мүдариіс Габдулғалим Габдулғалламұлы Дәулетшин басқарды. Ол аталмыш лауазымға 1890 жылғы 31 желтоқсанда Орынбор губерниясы басқармасының бұйрығымен тағайындалды [5, 1].

Көптеген ғылыми еңбектерде бұл оқу орны «Хусаиния» атауымен белгілі болғанымен, Орынбор облысының Біріктірілген мемлекеттік архивінде сақталған ресми құжаттарда мұндай атау қолданылмайды. Архивтік деректерге сәйкес, медресе – ағайынды Хусаиновтар медресесі ретінде көрсетіледі. Бұл мәлімет оның тарихи атауы мен кейінгі ғылыми әдебиеттерде қалыптасқан атауының арасында айырмашылық бар екенін аңғартады.

Аталған оқу орнының қызметіне келсек, ашылған кезінен бастап жаңа әдістеме бойынша білім берген бұл медресе дәстүрлі оқыту жүйесін модернизациялау үдерісінде маңызды рөл атқарды. Қысқа уақыт ішінде өңірдегі жәдитшілдік бағыттағы білім реформаларының негізгі орталықтарының біріне айналып, жергілікті мұсылман қауымының ағартушылық дамуына елеулі ықпал етті.

Хусаиновтар медресесінде орыс сыныбының ашылуы Ресей империясының мұсылман оқу орындарын мемлекеттік білім жүйесіне біртіндеп жақындату, орыс тілін тарату және оқу үдерісін әкімшілік тұрғыдан бақылауды күшейтуге бағытталған жалпы империялық саясаттың құрамдас бөлігі болды. Осы саясаттың аясында Халық ағарту министрлігінің келісімімен медреседе орыс сыныбы ашылады. Бұл Орынбор оқу округінің құрылтайшысының 1894 жылғы 21 наурыздағы №1017 рұқсатымен жүзеге асырылып, хабарлама А.Г. Хусаиновқа 1894 жылғы 23 наурызда Орынбор губерниясының Халық училищелері дирекциясы арқылы №290 хатпен жеткізілді [5, 1^а].

Медресенің оқу бағдарламасы тек орыс сыныбымен шектелмей, жаңа әдістемелік принциптерге негізделіп, діни пәндермен қатар дүниелік сипаттағы пәндерді де қамтылды [5, 1^б]. Бұл оның білім беру бағытындағы жаңашылдық деңгейін айқын көрсетті.

№ 1 кесте. Медресенің білім бағдарламасы

№	Пән атауы
1	Ана тілде діни оқыту
2	Мұсылман теологиясы: ана тілінде және араб тілінде
3	Құран
4	Құранның түсіндірмесі
5	Пайғамбар Мұхаммедтің сөздері (араб тілінде)
6	Мұсылман құқық ілімі (араб тілінде)
7	Мұсылман құқық ілімінің негіздері (араб тілінде)
8	Догматикалық теология (араб тілінде)
9	Мұхаммедтің (ғ.с. - автор) өмірбаяны (ана тілінде)
10	Ислам тарихы (ана тілінде)
11	Ана тілі
12	Араб тілі
13	Логика (араб тілінде)
14	Орыс тілі
15	Арифметика (ана тілінде және орыс тілінде)
16	Геометрия (ана тілінде)
17	Алгебра (ана тілінде)
18	География (ана тілінде және орыс тілінде)
19	Физика және химия (ана тілінде)
20	Жаратылыстану (ана тілінде)
21	Құқық негіздері (ана тілінде)
22	Гигиена (ана тілінде)
23	Педагогика (ана тілінде)
24	Қаріп жазу және сызу
25	Гимнастика (орыс тілінде)

Ұсынылған №1 кестеге сәйкес, медреседе діни пәндер жүйелі түрде тереңдетіп оқытылып, шәкірттерге исламның негізгі қағидалары мен моральдық-этикалық принциптері жан-жақты үйретілген. Бұл пәндер тек теориялық тұрғыда ғана емес, сонымен қатар діни тәжірибе мен күнделікті өмірде қолдану аясында да қарастырылған. Дереккөздерге сәйкес, дүниелік сипаттағы пәндер тек шолу деңгейінде қарастырылып, негізгі түсініктер мен әдістер қарастырылған [5, 1^б]. Бұл шәкірттердің заманауи ғылым мен білімге алғашқы қадамдарын жасауына бағытталған еді. Сондай-ақ олардың кейінгі кәсіби және ғылыми дамуына іргетас қалады.

№ 2 кесте. Пәндердің оқу құралдарымен қамтамасыз етілуі

Пән атауы	Кітап атауы, авторы, жарық көрген қала, жылы
Мұхаммед пайғамбар (ғ.с.) өсиеттері	Китабуттажидь, Хусаин Забири, Каир.
Мұсылман құқықтану	Китабу Деярь Менгля-Хасру, Константинополь. Альманджаля Салим Ферис, Константинополь.
Мұсылман заңдарының негіздерін оқу	Альманарь, Қазан.
Догматикалық теология	Рисаля Таухидь, Мухамед-Габди, Каир.
Қасиетті тарих	Тарихь-Анбия, Каримов, Орынбор
Мұхаммед пайғамбар (ғ.с.) өмірбаяны	Нуриль-Якин Мухамед-Хузари, Қазан.

Ислам тарихы	Тарихуль-Исламъ, Каримов, Орынбор
Логика	Шамсия Кутубутдин Разия, Санкт-Петербург, 30 сәуір 1896 ж.
Ана тілі	Блик-Юрди, Искендеров, Уфа, 1912 ж., Сарыф-Наху, Ибрагимов, Қазан.
Араб тілі	Мабдуль-Кираатъ, Бикбулатов, Қазан, 1911 ж. Мабдулгарабия, Рашид-Шертуви (Шертуни), Бейрут. Солясатель-Кираатъ, Саркиса, Бейрут, 1912 ж. Гарабия Сариф (Сариф) Арави, Қазан.
Орыс тілі	Букварь, оқу кітаптары I, II және III, Давис. Грамматика. I, II және III бөлімдері, Некрасов.
Арифметика орыс тілінде	Вишневский, Сахаров және Соколовтың есептер жинақтары
Орыс тарихы	Отсегоорскийдің Қысқаша тарихы
География	Пуцковичтің Географиясы
Арифметика ана тілінде	Валишевтің Есептер жинағы, Қазан, 1911 ж.
География ана тілінде	Фейзуллиннің Тағлим-Аграфия, Қазан, 1907 ж.
Жалпы тарих ана тілінде	Мурат-Бей. Тариху-Гамуми, Қазан.
Жаратылыстану	Фейзуллин. Гильми-Адья Табиғаттану, Қазан, 1907 ж.
Зоология және ботаника	Хусаин-Рамзи. Мавлюд-Саляса, Константинополь.
Химия	Кимия Ширнасия, Қазан
Физика	Хикмат. Салих Закия, Константинополь
Геометрия	Гандас
Алгебра	Альлабер (дұрыс оқылмайды). Фанни Мусалласат. Гизат Бей
Құқықтану	Криковский, Товетольстың еңбегі, Вильна, 1909 ж.
Педагогика	Усул-Тәдис (әріптер анық емес), Шинасия, Қазан.
Гигиена	доктор Басимидің Хифау-Сихат, , Константинополь.
Гимнастика	Оқу құралынсыз, ауызша оқытылады

Медресенің оқу бағдарламасы аясында қарастырылатын оқу құралдарына тоқталсақ, діни оқыту негізінен Қазан қаласында жарық көрген Максүдидің «Ғибадату-Исламия» және Халидидің «Мұғамолят» еңбектеріне сүйене отырып жүргізілді. Аталмыш оқу құралдары медреседегі оқу үдерісінің құрылымын қалыптастыруда және шәкірттердің теориялық және практикалық дағдыларын дамытуда негізгі рөл атқарды. Теология пәні бойынша оқыту Құран-ның түсіндірмесі арқылы жүзеге асырылып, шәкірттердің діни мәтіндерді оқу, түсіну және талдау дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік берді. Әсіресе, Құран мен оның түсіндірмелері арқылы жүргізілген оқыту шәкірттердің исламдық құқық (фикх), сенім қағидалары (акида) және моральдық-этикалық нормаларды жүйелі түрде меңгеруіне жағдай жасады. Оқу бағдарламасында ұсынылған барлық пәндер оқу әдістемелік құралдар кешенімен қамтамасыз етілді. Ол № 2 кестеде ұсынылды [5, 2].

№ 3 кесте. Медресенің педагогикалық кадрлары

№	Аты-жөні	Педагогикалық кадрлардың атағы, білім деңгейін және оқытатын пәндері
1	Ғабдулғалим Ғабдулғалиямович Дәулетшин	Меңгеруші, имам мүдәріс. Ол Қашқар медресесінде, Қазан губерниясында білімін жетілдірген және Орынбор губерниялық басқармасының куәлігін алған.
2	Сунгатулла Бикбулатов	Араб тілі және Құранның түсіндірмесі пәндерінің мұғалімі. Ол Хусаинов медресесінде білім алған. Орынбор Мұсылман діни мәжілісінің шешімімен имам, хатып және мүдәріс атағы берілген куәлікке ие.

3	Айдаров Қараматулла Ахметшин	Діни пәндер мен Пайғамбар Мұхаммедтің хадистерін оқытқан, сондай-ақ діни құқық пәндері бойынша дәріс берген. Ол Хусаиновтар медресесінде білім алған, Қашқар мен Қазан губерниясында дайындықтан өткен және орыс тілінде бастауыш мұғалім атағы берілген куәлік алған.
4	Вахидов Шагилулла	Араб тілі және діни ілімдер пәндерін оқытқан. Ол Хусаиновтар медресесінде білім алған және Орынбор Мұсылман діни мәжілісінің шешімімен хатып және мүдәріс атағы берілген куәлік алған.
5	Мухемедиев Валиахмед	Арифметика мен геометрия пәндерін оқытқан. Ол Яркент медресесінде білім алған және Орынбор Мұсылман діни мәжілісінің шешімімен хатып және мүдәріс атағына куәлік алған.
6	Бекиров Мұхамед- Ханафи	Жаратылыстану және физика пәндерін оқытқан. Ол Троицк қаласындағы медреседе білім алған.
7	Мавлумбердиев Мұхамед-Мажид Аллабердин	Тарих және татар әдебиетін оқытқан. Ол Қазан қаласындағы медреседе білім алған.
8	Бинчантаев Ибрагим Мұхамед-Ярович	Ана тілі, ислам тарихы және арифметика пәндерін оқытқан. Ол Хусаиновтар медресесінде білім алған және куәлікке ие.
9	Валитов Замалитдин	Ана тілін оқытқан. Ол Қазан қаласындағы медреседе білім алған және Орынбор Мұсылман діни мәжілісінің шешімімен хатып және мүдәріс атағына куәлік алған.
10	Валишев Нурихмед Мухамедзянович	География мен арифметика пәндерін оқытқан. Ол Хусаиновтар медресесінде білім алған және куәлікке ие.
11	Камалитдинов Салахутдин	Көркем жазу және сурет салу бойынша мұғалім. Қазан медресесінде білім алған және Орынбор Мұсылман діни мәжілісінің шешімімен имам хатып атағына куәлікке ие.
12	Алиев Мирза- Мунавир	Ана тілін және арифметика пәндерін оқытқан. Ол Вятский губерниясында Бобинко медресесінде білім алған.
13	Якупов Мұхамед- Шариф	Арифметика мен ана тілі пәндерін оқытқан. Ол Орынбор губерниясының Сеитовка поселкесіндегі медреседе білім алған.
14	Туктамышев Мирсаяф Мухамедзянович	Жоғары сыныптарда орыс тілі пәнін оқытқан. Ол Қазан татар мұғалімдер мектебінде білім алған және мұғалім атағына куәлікке ие.
15	Еникев Нигметжан Исхаков	Орыс сыныбының меңгерушісі. Орыс тілі, арифметика, орыс тарихы мен географиясы пәндерін оқытқан. Ол Қазан татар мұғалімдер мектебінде білім алған және мұғалім атағына куәлікке ие.
16	Рамиев Хаджихмед	Орыс сыныбының екінші мұғалімі. Орыс тілі, арифметика, тарих пен география пәндерін оқытқан. Ол Қазан татар мұғалімдер мектебінде білім алған және мұғалім атағына куәлікке ие.
17	Хакбердин Хусаин	Орыс сыныбының үшінші мұғалімі. Орыс тілі және арифметика пәндерін оқытқан. Ол Қазан мұғалімдер мектебінде білім алған және мұғалім атағына куәлікке ие.
18	Лебедев Александр Александрович	Гимнастика пәнінің оқытушысы. Казак офицері.

Медресенің педагогикалық құрамына назар аударсақ, № 3 кестеде кейбір мұғалімдердің осы оқу ордасының түлектері болғанын байқауға болады [5, 2^б-3]. Көптеген оқытушылар алғашқы кеңестік оқулықтардың, сөздіктердің, географиялық және тарихи карталар мен атластардың авторына айналды. Оқытушылардың құрастырған оқулықтары мен құралдары Еділ - Жайық өңірі, Сібір және Түркістандағы мұсылман мектептерінде кеңінен қолданылды [15, 21].

№ 4 кесте Оқытылған пәндердің мазмұны

№	Пән атауы	Мазмұны
1	Діни ілім	Құдайға, пайғамбарларға, періштелерге, қасиетті кітаптарға және Қиямет күніне сенім. Дәрет, намаз, сауда және оның ережелері, құрбандық шалу, зекет, ораза және қажылық. Сонымен қатар, некелеу, ажырасу, ант беру, өсиетнама.
2	Теология	Иман мен исламның мәні, Құдайдың қасиеттері, Құдайға сенім, пайғамбарларға, періштелерге, қасиетті кітаптарға, өмірден кейінгі өмірге сенім және пайғамбарлардың кереметтері. Құран және оның түсіндірмесі, Мұхаммед пайғамбардың өсиеттері, ислам құқығы, пайғамбарлар туралы қасиетті тарих.
3	Ислам тарихы	Араб түбегі, пайғамбардың ата-бабалары, оның пайғамбарлық жолы және өмірі. Исламның таралуы, пайғамбар Мұхаммед, сахабалар, Әбу Бәкір, Омар, Осман және Әли, халифтер, Омейядтар, Аббасидтер, Андалусия, шағын мемлекеттердің өмірі және крест жорықтары.
4	Пайғамбар Мұхаммедтің өмірбаяны	Уахийдің басталуы, уағыз, пайғамбардың өмірлік іс-әрекеттері, қарсыластарының әрекеттері, Мұхаммед пайғамбардың ізбасарларының Абиссинияға көшуі, Мұхаммедтің Мединаға қоныс аударуы, соғыстар.
5	Ана тілі	Әріптер мен дыбыстармен танысу, түсіндірмелі оқу, оқылған мәтіннің мазмұнын баяндау, өлеңдер, ертегілер, оқу және оларды мәнерлеп оқу, этимология мен синтаксисті меңгеру, әдебиет.
6	Араб тілі	Араб тілінде оқу, араб тілінің грамматикасы, араб тілінің сөздігі мен әдебиеті, белгілі араб жазушыларының шығармаларынан үзінділер мен өлеңдерге талдау жасау.
7	Логика (араб тілінде)	Түсініктер туралы ғылым, оларды түсіндіру, пайымдаулар, дәлелдер мен қорытындылар жасау туралы ілім.
8	Орыс тілі:	Дыбыстар мен әріптермен танысу, түсіндірмелі оқу, күнделікті әңгімелесу сабақтары, айналадағы және басқа да түрлі тақырыптар бойынша суреттермен жұмыс жасау, оқылған мәтіннің мазмұнын баяндау, өлеңдер мен ертегілерді жаттау, этимология мен синтаксисті меңгеру.
9	Тарих (орыс тілінде)	Острогорскийдің оқулығы бойынша орыс тарихы.
10	География (орыс тілінде)	Дүниежүзілік және Ресей империясы.
11	Арифметика (орыс тілінде)	Сандармен жұмыс жасау, кез-келген өлшемдегі сандар бойынша төрт амал (қосу, азайту, көбейту, бөлу). Құрама сандар, бөлшектер, жай және ондық бөлшектер және олармен жұмыс, өлшем жүйелері.
12	Арифметика (ана тілінде)	Жай сандармен, құрама сандармен, жай және ондық бөлшектермен төрт амал (қосу, азайту, көбейту, бөлу). Қатынас, пропорция, пайыздар, вексельдер есептеу.
13	Геометрия	Геометриялық фигуралар, теоремалар, үшбұрыштар, көпбұрыштар, шеңберлер, қатынастар, пропорциялар және стереометрия.
14	Алгебра	Төрт негізгі алгебралық амалдар, алгебралық белгілер мен бөлшектер, дәрежелер, түбірлер, теңдеулер мен теңсіздіктер, квадрат теңдеулер, белгілі көпмүшеліктермен шешімдер және шешімдерді табу тәсілдері.
15	География	Дүниежүзі, мемлекеттер, Ресей империясы, аймақтар, өнеркәсіп жағдайлары, өндіріс, фабрика зауыттық қазып алу, өңдеу, жол қатынастары.
16	Тарих (ана тілінде)	Орыс тарихы және жалпы тарих.
17	Физика	Кіріспе, дене қасиеттері, ауырлық күші, қозғалыс, құлау, күштер жұмысы, сұйықтықтар, газдар және бу.
18	Химия	Металлдар мен химиялық элементтер және олардың қосылыстары, химиялық процестер, заңдылықтар, кристалдану, химиялық белгілер, қасиеттері, элементтердің бөлінуі және қолданылуы.

19	Жаратылыстану бойынша	Ботаника. Өсімдіктердің сипаттамасы және топтастырылуы, өсімдік органдарын зерттеу, өсімдіктердің таралуын зерттеу. Зоология. Жануарлардың жеке түрлерін зерттеу, оларды сыныптарға бөлу, сүтқоректілер, құстар, бауырымен жорғалаушылар, олардың таралуы.
20	Гигиена	Микробтар, су, ауа, жылу алмастырғыштар, азық-түлік, ішімдік, жұқпалы аурулар, асқазан-ішек аурулары.
21	Педагогика	Физикалық тәрбие, отбасы, мектеп, денсаулық сақтау, гимнастика, рухани тәрбие, сыртқы және ішкі сезімдер, әдістеме мен дидактика туралы түсінік.
22	Заңтану	Мемлекет, министрліктер, жергілікті басқару туралы түсінік.
23	Гимнастика	Физикалық жаттығулар, параллельді брусаларда жаттығу, әскери әзірлік және сапқа тұруды үйрету.

Ұсынылған №4 кестеде медреседе оқытылатын пәндер, негізінен, діни және дүниелік білімдердің үйлесімділігіне бағытталған [5, 3^б-4^б].

Оқу бағдарламасын ұсынылған пәндердің мазмұны арқылы мынадай қорытынды жасауға болады. Оқу үдерісінің мазмұны шәкірттердің діни танымын тереңдетумен қатар, олардың жалпы білімдік және интеллектуалдық қабілеттерін дамытуға ықпал еткен. Оқу бағдарламасында қарастырылған діни пәндер арқылы шәкірттерге исламның негіздері мен рухани құндылықтарын үйрету, діннің терең мәнін түсіндіру көзделген деп топшылауға болады. Аталған пәндер шәкірттерді мұсылмандық сенім мен исламның моральдық-этикалық қағидаттарына сәйкес өмір сүруге тәрбиелеуге бағытталған болуы ықтимал. Сонымен қатар, араб тілі мен логика сияқты пәндер діни мәтіндерді терең түсіну мен талдау дағдыларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарған деп санауға болады. Бұл пәндер шәкірттерді теологиялық біліммен қатар, аналитикалық ойлау қабілеттерін дамытуға да ықпал еткен.

Сонымен қатар, оқу бағдарламасының мазмұнынан жаратылыстану және табиғат ғылымдарына, сондай-ақ практикалық білімдерге ерекше мән берілгені байқалады. География, тарих, арифметика, геометрия, алгебра, физика, химия және жаратылыстану пәндері шәкірттерге әлемнің құрылымы мен заңдылықтарын түсінуге, ғылыми ойлау қабілетін дамытуға ықпал еткен деп қарастыруға болады. Аталған пәндердің ғылыми білім мен практикалық дағдыларды қалыптастырудағы рөлі де осы тұрғыдан бағалануы мүмкін.

Бұған қоса, медреседе әлеуметтік және денсаулыққа қатысты пәндердің оқытылғаны шәкірттерге денсаулық сақтау, адамгершілік тәрбие, сондай-ақ қоғамдық заңдар мен нормалар туралы білім беру мақсатында ұйымдастырылған болуы мүмкін деп тұжырымдауға болады. Гигиена, педагогика, заңтану және гимнастика пәндері шәкірттерді әлеуметтік жауапкершілік пен дене шынықтыру дағдыларымен қамтамасыз етіп, олардың денсаулығы мен қоғам алдындағы жауапкершілігін арттыруға бағытталған деп қарастыруға болады.

Осылайша, медресе білім беру жүйесі діни, ғылыми және әлеуметтік білімдерді біріктіре отырып, шәкірттердің интеллектуалдық, моральдық және әлеуметтік құзыреттерін жан-жақты дамытуға ықпал ететін құрылым ретінде қарастырылуы мүмкін.

Ал архив қорларында сақталған медресенің Жарғысының жобасына тоқталатын болсақ, Ахмед Галеевич Хусаинов қайтыс болғаннан кейін құрастырылғанын айтамыз. Өйткені, құжатта «Уставъ Попечительнаго Совѣта о магометанскихъ училищахъ, медресе и мектебе, имени умершаго казанскаго купца Ахмета Галеевича Хусаинова въ гор. Оренбургъ» [6,1], - деп жазылған.

Жарғы жалпы 8 бөлім, 61 тармақтан құрастырылған. Атап айтқанда: 1) «Қамқоршылық кеңесінің мақсаты және құрамы, оның құрылтайшылары және мүшелерді сайлау тәртібі»; 2) «Қамқоршылық кеңестің қаражаты»; 3) «Қамқоршылық кеңестің істерін басқару құрылымы»; 4) «Жалпы жиналыс»; 5) «Қамқоршылық кеңестің Басқармасы»; 6) «Қамқоршылық кеңестің сметасы»; 7) «Хусаинов медресесі жанындағы Педагогикалық кеңес»; 8) «Қамқоршылық кеңесі заңды тұлға ретінде», - деп аталатын бөлімдерден тұрады.

Мысалы, Жарғының 5-Бөлім, §19-тармағында шәкіртақылардың тағайындалуы туралы көптеген тармақшалар келтірілген. Соның «л» тармақшасында: «Кеңесте қарастырылатын А.Г.Хусаинов атындағы Орынбор қаласындағы медресе мен мектептің, сонымен қатар олардың жанындағы ауруханалардың, сондай-ақ оларға қызмет көрсететін дәрігерлік және әкімшілік персоналдың қажетті шығындарының мөлшерін педагогикалық кеңестің ұсыныстарына сәйкес анықтау» [6, 4⁶], - деп көрсетілген.

Сонымен қатар, 7-Бөлімнің §54-тармағында медресе жанында дәрігер тағайындалатыны және қызметі үшін айлық алатыны көрсетілген. Осы бөлімнің §55-тармағында дәрігердің міндеттері былайша нақты сипатталған: медресе жанындағы аурухананы басқаруы; науқас тәрбиеленушілерге, барлық мұғалімдер мен қызметкерлерге, сондай-ақ олардың отбасыларына медициналық көмек көрсетуі; шәкірттердің дұрыс дамуы мен физикалық шынығуына жағдай жасауы; медресе мен пансион ғимаратында қажетті гигиеналық талаптардың сақталуын қадағалауы; пансионерлерге берілетін тамақтың сапасына бақылауы; жұкпалы аурулары бар балалардың медресеге қабылданбауын қамтамасыз етуі.

Яғни, жоғарыда берілген тармақшалардың мазмұнынан медресе басшылығының әлеуметтік және денсаулық сақтау қызметтерін жүйелі түрде ұйымдастыруға деген ұстанымы нақты көрінеді. Бұл тұрғыдан алғанда, медресе тек білім беру орны ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік және денсаулық сақтау қызметтерін жүзеге асыратын кешен ретінде құрылым-данған деп тұжырымдауға болады.

Ал, Жарғының 6-Бөлімінің §30-тармағында шәкіртақылар мен басқа да аударымдарға қарастырылған қаражат көлемі нақты белгіленіп қана қоймай, сонымен бірге қаржылық дағдарыс немесе кіріс аз болған жағдайда қорғау шаралары да бекітілген. Онда капитал кірістерінен жыл сайын 129 696 рубль бөлінетіні туралы нақты, тұрақты сомма белгіленген. Соның ішінде: «500 рубль медресе үшін оқу құралдарын басып шығару, ысырапшылдыққа, маскүнемдікке, моральдық тұрмыстың ыдырауына қарсы, жалпы діни және ғылыми-мораль-дық мазмұндағы кітаптарды шығару үшін; § 19 тармағының “п” тармақшасына сәйкес – 1300 рубль; “р” тармақшасына сәйкес – 800 рубль; “с” тармақшасына сәйкес – 1200 рубль; “т” тармақшасына сәйкес – 1200 рубль; “у” тармақшасына сәйкес – 2000 рубль; «х» тармақшасына сәйкес – қажетті сомма және «ц» тармақшасына сәйкес жәрдемақы қарастырылады. Барлық осы сомаларды аударғаннан кейін қалған артық кірістер Кеңестің басқа іс-шараларына жұмсалады. Алайда кірістер жеткіліксіз болған жағдайда шәкіртақылар көлемі осы Жарғының § 19 тармағының «п», «р», «с», «т», «у» тармақтарына сәйкес қысқартылатыны [6, 6] көрсетілген.

Осы жерде «х» тармақшасы назар аудартады. Ол жерде қажылыққа жіберу туралы тармақша былай қарастырылады: «Хусаинов медресесінің өте қабілетті екі шәкіртін Қажылыққа тандау және жіберу, оларға Қажылықтан кейін Педагогикалық кеңесте көрсетілгендей, мұсылмандық діни кітаптар жазылған араб тілін жетік меңгеруді жетілдіру міндеттемесі жүктеледі. Егер медреседе мұндай шәкірттер болмаған жағдайда Басқармаға басқа медреселерден шәкірттерді Қажылыққа тандау құқығы беріледі» [6, 5-5⁶]. Бұл ереже медресенің жетекшілігінің жеке медресе шеңберінен шығып, дарынды шәкірттерді жалпы қолдау саясатын жүзеге асырғанын, сондай-ақ діни және мәдени білімнің дамуына бағытталған қоғамдық жауапкершілікті мойындағанын айқындайды.

Қорыта айтқанда оқу бағдарламасының модернизациясы, жаңа педагогикалық әдістер, зайырлы пәндердің енгізілуі мен оқыту сапасының артуы медресені жәдиттік ағартушылықтың тірек орталығына айналдырды.

Қорытынды. Жәдитшілдік қозғалысы білім беру кеңістігінде терең құрылымдық өзгерістерге алып келіп, бірқатар дәстүрлі медреселердің өз оқу бағдарламаларын жаңғыртуына, зайырлы пәндерді енгізуіне және жаңа әдісті мектептердің қалыптасуына негіз болды. Сондай-ақ түркі-мұсылман халқының мәдени бірегейлігін сақтау мен дамытуға бағытталған рухани-интеллектуалдық қозғалыстың құрамдас бөлігіне айналды. Алынған нәтижелер көрсеткендей, бұл үдеріс ұлттық сананы қалыптастыруға, әлеуметтік-мәдени өзгерістерге және аймақтық интеллектуалдық элитаны дамытуға да әсер етті.

Архив материалдары ағайынды Хусаиновтар медресесінің жәдиттік қағидаттарды тек формалды түрде қабылдап қойған оқу орны емес, оларды жан-жақты және жүйелі түрде іске асырған кешенді білім беру институты болғанын дәлелдейді. Медресенің Жарғысында белгіленген басқару құрылымы, тұрақты қаржыландыру тетіктері, шәкіртақы жүйесі, сондай-ақ медициналық және санитарлық қызметтің ұйымдастырылуы оқу орнының әлеуметтік жауапкершілікті, мәдени-ағартушылық қызметті және білім сапасын біртұтас модель ретінде үйлестіре білгенін көрсетеді.

Сонымен қатар, мұсылман мектептері үшін педагогикалық кадрларды көптеп даярлауды толыққанды жүзеге асыра алмағанына қарамастан медресені өңірлік деңгейден шығып, кең ауқымды қамтыған модернистік ағартудың стратегиялық орталығы ретінде бағалауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Kushenova G., Auanasova A., Drozd R. *Islamist Movement In The Kazakh Steppe: A Historical Analysis In Global Context* // *European Journal of Science and Theology*. – 2025. – Vol.21. – № 2. – P.63-78.

2 Khalid Adeeb. *Being Muslim in Soviet Central Asia, or an Alternative History of Muslim Modernity* // *Journal of the Canadian Historical Association. Revue de la Société historique du Canada*. – 2007. – Vol. 18. – №2. – P. 123-143.

3 Auanasova A., Auanasova K., Nurpeissov Y. & Ibrayeva A. *The role of the Jadid movement in state-building processes in Central Asia: The creation and legacy of Turkestan autonomy* // *National Identities*. 2025. P. 1-18. <https://doi.org/10.1080/14608944.2025.2477043>

4 Khalid Adeeb. *Jadidism in Central Asia: Islam and Modernity in the Russian Empire* // *ISIM Newsletter. Leiden*. – 1999. – Vol.2. – Issue 1. – P.16. URL: <https://hdl.handle.net/1887/17145>

5 Сведения о медресе Хусаиновых в г. Оренбурге. Государственное бюджетное учреждение Объединенный государственный архив Оренбургской области. – Ф. 213. – Оп. 1. – Д. 5. – Л. 4.

6 Устав попечительного совета о магометанских училищах и мектебе имени умершего Ахмета Галеевича Хусаинова. Объединенный государственный архив Оренбургской области. – Ф.213. Оп. 1. – Д. 63. – Л. 9.

7 Рапорт коллежского советника А.А. Кологривова о командировке в Степной край для изучения причин усиленного развития сектантства. Российский государственный исторический архив. – Ф.821. – Оп. 133. – Д. 289. – Л. 64.

8 Наши корреспонденции// Гаспринский И. Полное собрание сочинений. Т. III. Публицистика: 1887–1890 гг. / Гл. ред. Р. С. Хакимов; сост. С. А. Сеитмететова. – Казань – Симферополь: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. – 560 с. ISBN 978-5-94981-271-6. ISBN 978-5-94981-321-8 (т. III).

9 Исмайыл бек Гаспрински// Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан (1866-1937) Шығармаларының 7 томдық жинағы. Полное собрание сочинений в 7-и томах. Астана: «Сарыарқа» БҰ, 2010, 560 б. V том. ISBN 978-601-277-062-9.

10 Калимуллин Р.Х. Модернизированный джадидизм в России: монография.- Уфа: Изд-во БГПУ, 2011. – 126с. ISBN 978-5-87978-702-3

11 Brower Daniel. *Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire* // *Slavic Review. Cambridge University Press*. – 1996. – Vol. 55. – № 3. P. 567-584.

12 Волков И.В. Панисламизм, власть и сыск в царской России: Туркестанский азимут // *Отечественная история/National History*. – 2024. – Кlio. – № 01(205). – С. 79-84. DOI: 10.24412/2070-9773-2024-1-79-84.

13 Гумеров М.М. Джадидизм как новое явление в системе образования мусульман Самарской губернии на рубеже XIX-XX вв. // *Minbar. Islamic Studies*. – 2022. – №15(4). – С. 856–868. DOI: 10.31162/2618-9569-2022-15-4-856-868.

14 Tuna Mustafa. *Madrasa Reform as a Secularizing Process: A View from the Late Russian Empire // Comparative Studies in Society and History*. – 2011. – №53(3). – P. 540–570. doi:10.1017/S0010417511000247

15 Шарипов А.А. Роль медресе «Хусаиния» в формировании и возрождении мусульманского образования в Оренбургском крае. – Автореферат дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук. – Казань. – 2014. – 27 с.

16 Мұсабекқызы А. XX ғасыр басындағы азарту мектептерінің дәстүрін жалғау мүмкін бе? // https://el.kz/khkh-asyr-basynda-y-a-artu-mektepterini-d-st-rin-zhal-au-m-mkin-be_51875/

17 Нұрахмет Е. Қазақ байлары: Мамания мектебінің тарихы // <https://e-history.kz/kz/news/show/32626>

18 Zholseitova M.A., Sembiyeva Sh.B. *Some Aspects Of The Activities Of The Kazakh Intelligentsia In The Jadid Movement In Kazakhstan (late 19th - early 20th centuries) // Bulletin of history*. – 2021. – №1 (100). – P. 28-38. ISSN 1563-0269, eISSN 2617-8893.

19 Abzhalov S.U., Bazarbayev K.K., Nurmatov Zh.Y., Abdrassilov T.K. *An Analysis Of Contribution Of Jadid Movement In Modernisation And Reform Of Education In Central Asia // Дінтанулық және исламтанулық зерттеулер. Религиоведческие и исламоведческие исследования. Adam Alemi*. – 2024. – №1 (99). – P. 129-142. <https://doi.org/10.48010/aa.v99i1.385>.

References:

1 Kushenova G., Auanasova A., Drozd R. *Islamist Movement In The Kazakh Steppe: A Historical Analysis In Global Context // European Journal of Science and Theology*. – 2025. – Vol.21. – № 2. – R.63-78. [in English].

2 Khalid Adeeb. *Being Muslim in Soviet Central Asia, or an Alternative History of Muslim Modernity // Journal of the Canadian Historical Association. Revue de la Société historique du Canada*. – 2007. – Vol. 18. – №2. – R. 123-143. [in English].

3 Auanasova A., Auanasova K., Nurpeissov Y. & Ibrayeva A. *The role of the Jadid movement in state-building processes in Central Asia: The creation and legacy of Turkestan autonomy // National Identities*. 2025. P. 1-18. <https://doi.org/10.1080/14608944.2025.2477043>. [in English].

4 Khalid Adeeb. *Jadidism in Central Asia: Islam and Modernity in the Russian Empire // ISIM Newsletter. Leiden*. – 1999. – Vol.2. – Issue 1. – P.16. URL: <https://hdl.handle.net/1887/17145>. [in English].

5 Svedeniya o medrese Husainovyh v g. Orenburge. *Gosudarstvennoe byudzhetnoe uchrezhdenie Ob'edinennyj gosudarstvennyj arhiv Orenburgskoj oblasti*. – F. 213. – Op. 1. – D. 5. – L. 4. [in Russian].

6 Ustav popechitel'nogo soveta o magometanskikh uchilishchah i mektebe imeni umershego Ahmeta Galeevicha Husainova. *Ob'edinennyj gosudarstvennyj arhiv Orenburgskoj oblasti*. – F.213. Op. 1. – D. 63. – L. 9. [in Russian].

7 Raport kollezhskogo sovetnika A.A. Kologrivova o komandirovke v Stepnoj kraj dlya izucheniya prichin usilennogo razvitiya sektantstva. *Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv*. – F.821. – Op. 133. – D. 289. – L. 64. [in Russian].

8 Nashi korrespondencii// Gasprinskij I. *Polnoe sobranie sochinenij. T. III. Publicistika: 1887–1890 gg. / Gl. red. R. S. Hakimov; sost. S. A. Seitmemetova*. – Kazan' – Simferopol': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2019. – 560 s. ISBN 978-5-94981-271-6. ISBN 978-5-94981-321-8 (t. III). [in Russian].

9 Ismajyl bek Fasprinski// Alihan Nurmuhameduly Bokeyhan (1866-1937) *Shygarmalarynyn 7 tomdyq zhinagy. Polnoe sobranie sochinenii v 7-i tomah*. – Astana: «Saryarqa» BY. 2010. – 560 b. V tom. ISBN 978-601-277-062-9. [in Russian].

10 Kalimullin R.H. *Modernizirovanny dzhadidizm v Rossii: monografiya*. – Ufa: Izd-vo BGPU. – 2011. – 126 s. ISBN 978-5-87978-702-3. [in Russian]

11 Brower Daniel. *Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire // Slavic Review. Cambridge University Press*. – 1996. – Vol. 55. – № 3. R. 567-584. [in English].

12 Volkov I.V. Panislamizm, vlast' i sysk v carskoj Rossii: Turkestanskij azimut // *Otechestvennaya istoriya/National History*. – 2024. – Klio. – № 01(205). – S. 79-84. DOI: 10.24412/2070-9773-2024-1-79-84. [in Russian].

13 Gumerov M.M. Dzhadidizm kak novoe yavlenie v sisteme obrazovaniya musul'man Samarsoj gubernii na rubezhe XIX-XX vv. // *Minbar: Islamic Studies*. – 2022. – №15(4). – S. 856–868. DOI: 10.31162/2618-9569-2022-15-4-856-868. [in Russian].

14 Tuna Mustafa. Madrasa Reform as a Secularizing Process: A View from the Late Russian Empire // *Comparative Studies in Society and History*. – 2011. – №53(3). – R. 540–570. doi:10.1017/S0010417511000247. [in English].

15 Sharipov A.A. Rol' medrese «Husainiya» v formirovanii i vozrozhdenii musul'manskogo obrazovaniya v Orenburgskom krae. – Avtoreferat diss. na soiskanie uch. stepeni kand. ist. nauk. – Kazan'. – 2014. – 27 s. [in Russian].

16 Musabekqyzy A. XX gasyr basyndagy agartu mektepterinin dasturin zhalgau mumkin be? // https://el.kz/khkh-asyr-basynda-y-a-artu-mektepterini-d-st-rin-zhal-au-m-mkin-be_51875/ [in Kazakh]

17 Nurahmet E. Qazaq baylary: Mamaniya mektebinin tarihy // <https://e-history.kz/kz/news/show/32626> [in Kazakh].

18 Zholseitova M.A., Sembiyeva Sh.B. Some Aspects Of The Activities Of The Kazakh Intelligentsia In The Jadid Movement In Kazakhstan (late 19th - early 20th centuries) // *Bulletin of history*. – 2021. – №1 (100). – R. 28-38. ISSN 1563-0269, eISSN 2617-8893. [in English].

19 Abzhalov S.U., Bazarbayev K.K., Nurmatov Zh.Y., Abdrassilov T.K. An Analysis Of Contribution Of Jadid Movement In Modernisation And Reform Of Education In Central Asia // *Dintanulyq zhane islamtanulyq zertteuler. Religiovedcheskie i islamovedcheskie issledovaniya. Adam Alemi*. – 2024. – №1 (99). – P. 129-142. <https://doi.org/10.48010/aa.v99i1.385>. [in English].

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.01.07
ӘӘЖ / УДК /UDC 930.2

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.024>

S.T. Tulenbergenova¹, K.M. Rustem^{2*}, C.A. Suteeva³

¹PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: tsaule@hotmail.com

²PhD, Postdoctoral researcher, Hacettepe University, Turkey, Ankara, e-mail: kamshat_hist@mail.ru

³Doctor of Historical Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: suteeva51@mail.ru

INTERDISCIPLINARY RESEARCH IN HISTORICAL SCIENCE

Abstract

At this time, the issue of interdisciplinarity is being investigated in almost all sciences, both natural and social-humanities. The study of a subject from the perspective of different sciences has become relevant as science and technology have developed. Interdisciplinary research in historical science was first proposed by the Annales school in the 1960s. Since then, the issue of interdisciplinarity has undergone dramatic change and has brought changes to the research.

Interdisciplinarity is a characteristic feature of postnonclassical science, i.e. the modern stage of science formation. Consequently, works on interdisciplinary research in different fields of science are increasing, which makes the issue of studying the essence and methodology of interdisciplinarity relevant.

The field of historical research is vast, so one of the leaders of interdisciplinary research is history. The establishment of links between historical science and natural, social and humanities sciences is increasingly intensified and becomes necessary in many studies.

The article discusses the emergence of interdisciplinarity, the definition of the object and subject of interdisciplinary research, the search for its methodology, as well as its application in historical cognition, the relationship of history with other sciences. Also the question of the possibility of using the synthesis of knowledge of different sciences in research.

Keywords: interdisciplinarity, history, methodology, post-non-classical science, synthesis of knowledge

С.Т. Туленбергенова¹, К.М. Рүстем^{2*}, К.А. Сутеева³

¹PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы, e-mail: tsaule@hotmail.com

²PhD, Постдокторант, Хаджеттене Университеті, Түркия, Анкара, e-mail: kamshat_hist@mail.ru

³Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы, e-mail: suteeva51@mail.ru

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ПӘНАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа

Қазіргі уақытта пәнаралық байланыс мәселесін зерттеу жаратылыстану және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласымен қатар, барлық дерлік ғылымдарды қамтып отыр. Пәнді әртүрлі ғылымдар тұрғысынан зерттеу ғылым мен техниканың дамуына байланысты өзекті бола бастады. Тарих ғылымындағы пәнаралық зерттеулерді алғаш рет 1960 жылдары Анналдар мектебі ұсынған. Содан бері пәнаралық байланыс мәселесі түбегейлі өзгерістерге ұшырап, зерттеулердің түрлерін өзгертті.

Пәнаралық байланысқа ғылымның қалыптасуының қазіргі кезеңі, яғни постнеклассикалық ғылыми сипат тән. Демек, ғылымның әртүрлі салаларындағы пәнаралық зерттеулер бойынша жұмыстар көбеюде, ал ол өз кезегінде пәнаралықтың мәні мен әдістемесін зерттеу мәселесін өзекті етеді.

Тарихи зерттеулердің өрісі кең болуына байланысты, тарих пәнаралық зерттеулерде көшбасшылардың бірі болып табылады. Тарих ғылымының жаратылыстану, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар арасындағы байланыстарды орнатуы барған сайын күшейіп, көптеген зерттеулерде қажеттілікке айналуда.

Мақалада пәнаралық байланыстың пайда болуы, пәнаралық зерттеудің объектісі мен пәнін анықтау, оның әдістемесін іздестіру, сонымен қатар оның тарихи танымда қолданылуы, тарихтың басқа ғылымдармен байланысы мәселелері қарастырылады. Сондай-ақ, әртүрлі ғылымдардан алынған білімдердің жинағын зерттеуде пайдалану мүмкіндігі туралы мәселе де бар.

Кілт сөздер: пәнаралық байланыс, тарих, әдістеме, классикалық емес ғылым, білім синтезі.

С.Т. Туленбергенова¹, К.М. Рустем², К.А. Сутеева³

¹PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, Алматы, e-mail: tsaule@hotmail.com

²PhD, Постдокторант, Университет Хаджеттепе, Турция, Анкара, e-mail: kamshat_hist@mail.ru

³Доктор исторических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, Алматы, e-mail: suteeva51@mail.ru

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Аннотация

В данное время вопрос междисциплинарности исследуется почти во всех науках, как в естественных, так и в социально-гуманитарных. Исследование предмета с точки зрения разных наук стало актуальным по мере развития науки и техники. Впервые междисциплинарные исследования в исторической науке были предложены школой Анналов в 1960 годах. С тех пор вопрос междисциплинарности претерпел сильные изменения и изменил сам облик исследований.

Междисциплинарность является характерной чертой постнеклассической науки, т.е. современного этапа становления науки. Следовательно работы по междисциплинарным исследованиям в разных областях науки увеличиваются, что делает вопрос изучения сущности и методологии междисциплинарности актуальным.

Поле исторического исследования обширно, вследствие чего одним из лидеров междисциплинарных исследований является история. Установление связей исторической науки с естественными, социальными и гуманитарными науками все более усиливается и становится необходимым во многих исследованиях.

В статье рассматриваются вопросы появления междисциплинарности, определения объекта и предмета междисциплинарного исследования, поиски ее методологии, а также ее применение в историческом познании, связи истории с другими науками. Также вопрос возможности использования синтеза знаний различных наук в исследованиях.

Ключевые слова: междисциплинарность, история, методология, постнеклассическая наука, синтез знаний.

Introduction

As the scientific world in the world has become communities organized into disciplines, special forms of communication have developed within each discipline, disciplines have created their languages, developed new publication forms, these disciplines have developed common values and common practices for their scientific practices, and have caused the formation of paradigms in each discipline as suggested by Thomas Kuhn. When a paradigm dominates a scientific discipline for a certain period, the questions asked and the forms of explanation become limited, and in this case, the validity of the knowledge produced begins to be determined by the micro-sociology of the members of that discipline rather than the realities of the outside world [1].

If the Enlightenment is the birthplace of the modern disciplines, it is also the birthplace of modern interdisciplinary studies—a particular instance of the general truth that the Enlightenment gave to modernity both «itself» and the grounds of «its own» negation. To approach this from a different angle, not only the epistemological foundation but also the conceptual power of interdisciplinary studies lie in the historical conditions of disciplinary division [2, p. 19].

Relevance of the topic: consideration of the problem of interdisciplinary research in historical science is one of the key issues in order to identify new trends in interdisciplinary research, to determine its essence, low-studied aspects of its development, to outline existing methodological problems, as well as to understand its future for historical science.

The object of the study is modern trends in interdisciplinary research.

The subject of the study is the process of genesis and development of interdisciplinarity in historical science.

Purpose of the study: to determine the essence, development and methodology of interdisciplinary research in historical science.

Objectives of the study:

- To identify and analyze the concepts of interdisciplinary research, its object and subject;
- To analyze the definitions of classical, non-classical and post-non-classical research methodology and their relation to interdisciplinary research;
- Identify the methodological basis of interdisciplinary research;
- Determine the significance of interdisciplinary cooperation of history with other sciences;

Materials and methods of research: for writing the article used general scientific methods: analysis of literature on the topic of research, synthesis and interpretation of knowledge obtained from various articles and books, i.e. identification of common and different in the general concept of interdisciplinary research and similar studies in historical science, generalization, including a common understanding of interdisciplinarity, modeling of the research problem, system method - creating a specific structure of the object as a system, genetic method - consideration of the interdisciplinarity in it is genesis. In this paper we analyzed articles and works on the theory, practice and methodology of interdisciplinarity of representatives of various fields of knowledge, such as: philosophy, economics, history etc.

Literature review: In the article was used literature that includes consideration of theoretical and methodological problems of interdisciplinary knowledge both in various sciences and in historical science. The article presents the works of philosophers speculating about the logic of interdisciplinary synthesis, modern transformation of interdisciplinarity. Also works of historians, revealing the issues of interdisciplinary approach in historical knowledge and interdisciplinary methods in historical research. In these works, the authors consider the strengths and weaknesses of the interdisciplinary approach, the feasibility of interdisciplinary synthesis and other relevant issues of application of interdisciplinary approach in various fields of knowledge.

Results and discussion.

The essence of interdisciplinarity.

It is interesting that despite the relatively recent emergence of interdisciplinarity, research is already underway to understand its nature.

One initial issue to consider when discussing interdisciplinarity is what it is to be contrasted against. What is interdisciplinarity an alternative to? According to the most common, and simplest, taxonomy of ways in which academic disciplines interact, interdisciplinarity is placed between multidisciplinary on the one hand and transdisciplinarity on the other [3, p. 22].

Any attempt to understand the concept of interdisciplinarity is complicated by significant differences of opinion about its origins. For some, for example, interdisciplinarity is quite old, with roots in the ideas of Plato, Aristotle, Rabelais, Kant, Hegel, and other historical figures who are described as “interdisciplinary thinkers”. For others, on the other hand, interdisciplinarity is a purely twentieth-century phenomenon, with roots in modern educational reforms, applied research, and interdisciplinary movements. According to Aram, the concept of interdisciplinarity has been used since the early Middle Ages to denote a way of organizing knowledge for teaching and learning. However, there are various studies that show that the first attempts at modern interdisciplinarity began in the 1920s and 1930s [4, p. 5].

In multidisciplinary, interdisciplinary, and transdisciplinary research, values and a common conception of the object/system of inquiry are rarely articulated and shared. The object of inquiry is often defined by one discipline, thereby entitling their methodological approach and epistemology, imposing a particular set of values – epistemological sovereignty [5].

Thus, with the increase of interdisciplinary works, the search and definition of the essence of interdisciplinarity will only increase in various fields of knowledge, and accordingly it will be possible to come to its general categorization, principles, and a deeper understanding of the object and subject of its study, the development of its methodology.

Object and subject of interdisciplinary research

One of the important stages of research is the determination of the object and subject of the study.

The question arises how the subject of each discipline changes as a result of its merger with another field of knowledge. When defining the subject of interdisciplinary knowledge, it is important to take into account that «slice» of the object under study, those sides of it, those problems that attracted the attention of the scientist [6, p. 14]. Thus, the first principle of knowledge integration can be called the «principle of additionality». Its essence is that the systemic vision of the object of cognition is possible due to the construction of a theoretical model that includes elements of different sciences in the presence of a common object of cognition [6, p. 15].

However, the object of research itself depends on the stage of formation of science and research methodology.

When we say interdisciplinary relationship, we understand the combination of knowledge from studies conducted in two or more different disciplines in the research of a subject, in the actions developed to solve a problem [1].

Interdisciplinarity is a phenomenon that is usually defined by referring to the limitations of a particular discipline's level of analysis and the establishment of knowledge on the basis of reciprocity. For example, according to a common definition, interdisciplinary studies express «a process aimed at solving a subject or problem that is too complex or comprehensive to be adequately addressed by a single discipline or field of expertise». However, this definition mentions the functions of the concept rather than explaining its methodological features. It is clear that using the concepts and methods of different disciplines alone does not make a research interdisciplinary. In Stember's words, the interdisciplinary approach involves the integration of knowledge produced by different disciplines on a particular subject. However, this integration does not simply mean integration [7, p. 75].

By contrast, the widely recognized 1972 UNESCO classification describes interdisciplinary as the «interactions» between disciplines. Never specifying what «interactions» (or integration) might entail substantively, the interactions «may range from simple communication of ideas to the mutual integration of organising concepts, methodology, procedures, epistemology, terminology, data, and organisation of research and education in a fairly large field» [8, p. 783].

In the philosophy of history, classical, non-classical and post-non-classical research methodologies can be distinguished. Classical methodology was based on the monistic approach, which was developed by scientists oriented to positivism, among whom, first of all, we should note V.O. Kliuchevsky, M.M. Kovalevsky, N.A. Rozhkov [9, p. 150].

The other two methodologies also have their own research approaches, the results of which constitute a certain picture of the world, and represent a synthesis of different directions in science.

Non-classical methodology of cognition in the philosophy of history develops mainly the ideas of pluralistic approach, relying on the biosphere and noosphere ideas of V.I. Vernadsky, cosmic determinism of A.L. Chizhevsky, cybernetic methodology of S.Y. Yankovsky, as well as systemic, informational, humanistic and other approaches [9, p. 150-151].

Post-non-classical methodology relies on the «sciences of the complex», synergetics, virtualistics, universal synthesis of humanitarian and natural-scientific knowledge, cognitive approaches. When considering the historical process, it is necessary to rely on open evolving systems, taking into

account bifurcations, possible catastrophes, fluctuations, various forms of self-organizing chaos and dynamic equilibria [9, p. 152].

Post-non-classical science studies not only complex, complexly organized systems, but also supercomplex systems, open and capable of self-organization. The object of science becomes also «human-sized» complexes, the integral component of which is a human being (global-ecological, biotechnological, biomedical, etc.) [10].

If we take a closer look at the theories within the framework of post-non-classical science and the works that have been carried out, we can note the following key studies in different fields of knowledge.

The affirmation of the whole set of ideas of nonlinearity, probability, chaos, etc. occurs in the 70s-80s simultaneously in the most diverse areas of both natural-scientific and socio-humanitarian knowledge. It is connected with the development of interdisciplinary studies of the formation of ordered structures, the theory of self-organization (synergetics of Hermann Haken (Germany), the theory of dissipative structures of Ilya Prigozhin (Belgium) and the theory of catastrophes of Tom René (France). The subject of the theory of self-organization (synergetics) is complex systems in conditions of unstable equilibrium and their self-organization near bifurcation points, where a small impact turns out to be significant and unpredictable in its consequences for the behavior of the system as a whole. An object is not an existing thing but an emergent thing [10].

Today it is quite obvious that there are parallels between post-non-classical science with its uncertainty, incompleteness, and unverifiability and the fundamental methodological principles of postmodernism. «Modern» world, including the social world, was organized by the categories of determinism, universality, certainty and directionality of development. Postmodern social theory uses the categories of uncertainty, nonlinearity, and multivariability. It reconciles with the essentially pluralistic nature of the world and its inevitable consequence - the ambivalence and randomness of human existence [10].

From a postmodern perspective, interdisciplinarity has two forms. In its most ambitious modern version, it dreams of the end of the disciplines with their hideous jargons and false divisions of knowledge; it wants to unify the disciplines, rendering them translucent. Insofar as postmodern thinking seeks to multiply the differences and respect heterogeneities, the recent proliferation of (inter)disciplines is an encouraging turn. The postmodern version of interdisciplinarity seeks, therefore, not to unify or totalize but to respect the differences. And, significantly, it predicates internal and external differences as ineradicable [11].

In this context, each discipline itself is always already infiltrated by some other discipline. Physics has mathematics, astronomy, and chemistry not only as neighbors but also as guests. Literary studies, a more permeable discipline than most, is entangled with history, mythology and religion, psychology, linguistics, philosophy (especially aesthetics), folklore and anthropology, and political economy. And I have omitted areas (theater, sociology, gender studies, cultural studies) [11, p. 129].

While the postmodernist position claims that there is no scientific method that can make a claim to truth, the interdisciplinary position is content to say that different methods have their strengths and weaknesses, and therefore that every discipline can contribute to the integrative approach. At the same time, the interdisciplinary position either does not explicitly state the radical position of the postmodernists, which prioritizes intuition over reason and rejects the idea of progress altogether, or does not adopt a radical stance in this area. As mentioned earlier, one of the most significant features that distinguishes the interdisciplinary position from the postmodernist position is the interdisciplinary approach's belief in the integrative approach and its ability to produce truth claims [7, p. 78].

Thus, the characteristic features of post-non-classical science are integration, interdisciplinarity, destruction of the myth of the omnipotence of science, comprehensive approach, etc. The approach of post-non-classical science is to create more accurate and complete models of the world.

Denoting the concept of scientific research and interdisciplinarity, scientists use different formulations in order to reveal this concept and establish a connection.

Post-non-classical science has not only a theoretical component, which is used to designate new processes in science, but also an applied component, with the help of which problems related to the development of technology in various fields, such as information technology, biotechnology, etc., are solved.

However, research is not production because research is conducted in institutions, but on the contrary, institutions are necessary because science as research itself has the character of production. Consequently, all sciences, including the socio-humanities, have a productive character, which creates a prerequisite for their unity and interdisciplinarity; and it is not about reductionism itself, but about its deeper, objective foundations [12, p. 9].

Modern scholars also point out the need for interdisciplinarity because of its feature of research assistance, in order to obtain the result in a shorter time.

Interdisciplinarity implies an attitude towards problems that have arisen in one or another science, the solution of which is facilitated, or even made possible only by means developed in another field of knowledge [13, p. 32].

And since interdisciplinarity is a characteristic feature of post-non-classical science, the utmost importance of post-non-classical science is to influence the worldview of modern man, such as taking into account cultural, economic, political, social factors in different countries when conducting research.

Methodology of interdisciplinarity

One important question for a researcher with an interdisciplinary research subject is the use of interdisciplinary methods, that is, what methods and theories can be used in the research. Is it necessary to understand and utilize the methods of all disciplines involved in the research? or is it sufficient to utilize the results of their research?

The qualitative distinction between the subjects and methods of natural sciences and socio-humanities occurred during the period of non-classical science, which replaced classical science.

Also at this time the influence of interdisciplinarity on research methods is very high, which is one of the features of research methodology and approaches.

Interdisciplinarity concerns the transfer of methods from one discipline to another. Like multidisciplinary, interdisciplinarity overflows disciplines, but its goal still remains within the framework of disciplinary research [14, p. 19].

On the one hand, however, the actors of interdisciplinarity (i.e., scientists doing interdisciplinary research) are not always very clear on the methodologies they employ. As observed by Robertson et al., for example, while the desirability of interdisciplinary inquiry has been widely acknowledged, indeed has become ‘the mantra of science policy’, the methods of interdisciplinary collaboration are opaque to outsiders and generally remain underdescribed. Many have analysed interdisciplinarity, especially in relation to the creation of new disciplines and institutions. ... Still, there currently persists a silence about the methods of interdisciplinary collaboration itself. On the other hand, the analysts of interdisciplinarity (i.e., historians, sociologists and philosophers of interdisciplinary science) do not agree on whether such a method exists, or even whether it would be desirable to find it [15, p. 245].

To date, the methodology of interdisciplinary research has not been formed. A number of specialists believe that these functions are performed by system analysis, synergetics. However, if this were true, scientific research in a relatively short time would reveal new subjects, technologies of their study, areas of application for new theoretical results [16, p. 54].

A significant characteristic of interdisciplinary research is its problem orientation, leading to the emergence of fundamentally new knowledge at the intersection of particular disciplines.

The base of methodology of the interdisciplinary research is the common object of the humanities and social sciences, that is the person with his/her life activity. Every social and humanities disciplines have its own research methods and results of researches are interpreted differently.

On the example of such a complex phenomenon as culture it is possible to note the significance of using the methods of one or another science. Cultural studies a priori assume the versatility of the object of research and, accordingly, call for the use of special approaches.

The complex multidimensionality of cultural phenomena, combining activity-creative, value-meaning and socio-natural aspects, requires for its study a combination of different methodological approaches and research directions: historical, sociological, psychological, anthropological, axiological and others. Thus, interdisciplinary studies of culture are emerging and developing, and with them arises the methodological problem of the subject of these studies [17].

This is also the case in religious studies, for example.

Scholars of religion recognized long ago that the study of religion is inherently cross-disciplinary. Religion is a cultural phenomenon that must be explored philosophically, historically, psychologically, sociologically, politically, scientifically, geographically, literarily, theologically, ethically, aesthetically, and so on. Philosophical fields too must be examined in terms of their historical development and social relevance: metaphysics, ontology, epistemology, aesthetics, and ethics all operate in ways that are shaped by their adaptations to changing social values and applications [18, p. 67].

Thus, the development of methodology of interdisciplinary research was the goal of scientists of various directions, who saw the facilitation of their research in the search for research methods, application of common theories and concepts, in the development of some common methodology.

The fundamental and deeply developed formulation of the methodological problem of the subject of interdisciplinary research was realized in the domestic literature by G.P. Shchedrovitsky in the early 80s of the last century [17, p. 188].

Consequently, today the elaboration of interdisciplinary methodology is one of the key issues in the philosophy of science, which is reflected in the interdisciplinary research that has become so popular in our time. And requires evidence regarding the possibility of its application in a particular field of study. At the moment, one of the important aspects of methodology is the synthesis of knowledge of different sciences.

Interdisciplinarity in historical knowledge

«Interdisciplinary history» means historical scholarship which makes use of the methods or concepts of one or more disciplines other than history [19, p. 428].

For a full reflection of historical events, it becomes inevitable to use the methods, results of other sciences. And with the development of various directions and disciplines, their contribution to historical science grows.

Historical science has a complex disciplinary structure and sets itself the task of complete immersion in the life processes of people of past eras and therefore it actively uses an interdisciplinary approach, and in this context it occupies a leading place among the humanities.

At any rate, a pioneering role in «humanistic» interdisciplinary studies was played by the «history of ideas» school established in the United States by Arthur O. Lovejoy in the 1920s and 1930s, culminating in the establishment of the Journal of the History of Ideas in 1940 [19, p. 441].

During the period of formation of interdisciplinarity, history used methods of various sciences, but today historical science is a sphere of interdisciplinary research. Historical science uses theoretical and practical achievements of humanitarian, social, exact and even natural sciences. With an interdisciplinary approach, it is possible to study the object of research in its entirety, synthesize data obtained by specialists of different disciplines, which contributes to the emergence of new concepts that help to consider various historical events in a more comprehensive and deeper way and thereby enrich scientific knowledge.

However, despite the widespread use of interdisciplinary approaches, historical science has its own conditions for their application. History studies specific events and phenomena of the past in a certain socio-cultural context, which gives it an empirical character. To go beyond empiricism, to

expand its intellectual horizons and possibilities, history can primarily through the use of the conceptual apparatus and methodological tools of related sciences [20, p. 6].

A significant contribution to the understanding of the use of interdisciplinary approaches in history was made by the Annales school and outlined the range of its interests.

The Annales School, unlike the traditional dominant historiography that focuses on political history, has evaluated the subjects of historical studies (such as purely political, economic or social) in a holistic manner, rather than singularly. Thus, they have emphasized taking into account all human activities as much as possible. This, on the one hand, has ensured a diversity of sources and ensured that not only archival sources but everything that human touch and can reach is accepted as the raw material of history, on the other hand, it has brought to the agenda the necessity for historians to benefit from different disciplines [21, p. 51].

But only in the 20th century, within the framework of the «Annales» school, interdisciplinarity in the study of history was justified as a fundamental principle of scientific cognition of the past. Its importance stemmed from the whole system of historical-theoretical ideas about history as a global science of man in society, which should study the past in the organic unity of all its constituent elements and, accordingly, with the help of the sciences that study them. Global history required a global methodology for its study. Just as it broke down the boundaries that separated separate scientific disciplines, so the method of this new science had to synthesize the possibilities of different disciplines studying various aspects of the socio-historical life of man and man himself as a social being [22, p. 21-22].

With the emergence of interdisciplinarity and the development of science, research is becoming more and more focused on a certain specific field of knowledge, which were not previously in the field of scientists' attention.

If interdisciplinary work is a methodological necessity in historical research, then the historian who is trying to understand the past must definitely cooperate with social science experts such as anthropologists, sociologists, psychologists, philologists, archaeologists, geographers, theologians, linguists, political scientists, writers, economists, architects, art historians. He/she must also be in close contact with experts in fields such as climatology, botany, geology, medicine, chemistry, econometrics, statistics, materials engineering, digital sciences, and geodesy [23].

Also recently, more and more research has been conducted at the intersection of history and sociology.

Historical research is strongly influenced by global trends in various fields of knowledge, such as «linguistic turn», «cultural turn», «anthropological turn».

Within the framework of an interdisciplinary understanding of history, it is possible to synthesize research from the humanities and social sciences on the human past, and thereby reflect two realities in the context of the historical environment - this is the reality of nature and society and the personal reality of a person, which is formed from his social and cultural conditions.

The tasks facing historical knowledge require the use of results obtained by various sciences, thereby identifying and analyzing the directions and nature of the development of an individual and humanity as a whole. The method inherent in one science has some limitations and can only provide one-sided knowledge. Therefore, the basis of interdisciplinary research is the synthesis of methodologies of various sciences.

History is not just about what humans have done, there are countless stakeholders in the story of humanity and the universe we live in. Therefore, interdisciplinarity is a necessity for every science, especially for social sciences and history that study humans [23, p. 21].

Thus, interdisciplinary research in historical science continues its development, each time coming into contact with more and more sciences and developing different topics. The change of trends in various sciences is also reflected in historical research, which shows the close interconnection and interdependence of all sciences.

Conclusion

The emergence of interdisciplinarity in historical science is due to the fact that history as a science stopped serving the political elite, describing only events related to politics, and pulled out of his role as a predictor of the future. At the same time, history «went to the masses» and became interested in the fate of the «little man», i.e. an ordinary citizen. And accordingly, in order to penetrate into the depth of human life and society, more extensive information covering all spheres of its life activity is needed. Thus, the results of research and methods of related sciences and even natural sciences were needed. Cooperation with different disciplines enriches historical discipline, both in terms of knowledge, methodology, etc., but most importantly historical science sets itself more and more different goals and learns more methodological techniques to achieve them. Due to the openness of historical science to new experiments and sources of knowledge, it becomes more understandable to the average person.

The question of methodology of interdisciplinarity remains open in every interdisciplinary research, the researcher tries to realize the boundaries of his discipline and related sciences, to understand what he can use in his research and what not.

But as it was said above, the use of interdisciplinary approaches is inevitable, which is dictated by the time itself and the modern stage of science development.

References:

1. İlhan Tekeli. *Disiplinlerarasılığın Tarih Yazıcılığına Getirebildikleri ve Getiremedikleri Üzerine* // <https://ilhantekeli.academia.edu/research#drafts> [in Turkish].
2. McKeon M. *The Origins of Interdisciplinary Studies*. // *Eighteenth-Century Studies*. - 1994. - Vol. 28. - No. 1. - Pp. 17-28.
3. Thorén H., Nagatsu M., Schönach P. *Interdisciplinarity*. In *Situating Sustainability: A Handbook of Contexts and Concepts*, edited by C. P. Krieg and R. Toivanen. - Helsinki: Helsinki University Press. - 2021. - Pp. 21-37. DOI: <https://doi.org/10.33134/HUP-14-2>.
4. Mehmet Akif Sözer, Burcu Sel. *Disiplinlerarası Yaklaşım ve Eğitime Yansımalar*. Pegem Akademi: Ankara. - 2023. - 140 p. [in Turkish].
5. Miller T. R., Baird T. D., Littlefield C. M., Kofinas G., Chapin F. S., Redman C. L. *Epistemological Pluralism: Reorganizing Interdisciplinary Research*. // *Ecology and Society*. - 2008. - 13(2): 46. <http://www.jstor.org/stable/26268006>
6. Balashenko I. V., Gansova E. A. *Methodology and logic of interdisciplinary synthesis*. // *Perspectives. Socio-political journal. Series: philosophy*. - 2015. - №2(64). C. 12-19. [in Russian].
7. Değirmenci K. *Sosyal Bilimlerde Disiplinlerarasılığı ve Disipliner Ayrımları Yeniden Düşünmek*. // *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*. - 2011. №15. - Pp. 72-80. [in Turkish].
8. Graff H. J. *The «Problem» of Interdisciplinarity in Theory, Practice, and History*. // *Social Science History*. - 2016. - Vol. 40. No. 4. - Pp. 775-803. [doi:10.1017/ssh.2016.31](https://doi.org/10.1017/ssh.2016.31)
9. Danilova V. S., Kozhevnikov N. N. *The philosophy of history in the formation of a historical picture of the world*. // *Bulletin of the North-Eastern Federal University after M.K. Ammosov*. - 2010. - ol. 7. - No.2. - Pp. 150-155. [in Russian].
10. Sudas L. G. *Postmodernism*. <https://www.academia.edu/5957304/Postmodernism> [in Russian].
11. Leitch V. B. *Postmodern Interdisciplinarity*. // *Profession*. 2000. - Pp. 124-131. <http://www.jstor.org/stable/25595710>.
12. Ostanina O. A. *On the investigation of preconditions of the interdisciplinarity of social sciences and humanities*. // *Herald of Vyatka State University*. - 2017. - No.12. - Pp. 6-12. [in Russian].
13. Markova L.A. (2014). *Transformations of interdisciplinarity in the context of social epistemology*. // *Philosophy of science. Issue 19: Epistemology in interdisciplinary Research* / Ed. by I.A. Gerasimov. Moscow: IF RAS. - 2014. - Pp. 27-37. [in Russian].

14. Nicolescu B. *Multidisciplinarity, Interdisciplinarity, Indisciplinarity, and Transdisciplinarity: Similarities and Differences*. // *RRCC Perspectives*. - 2014. - No. 2. - Pp. 19-26. <http://www.jstor.org/stable/26241230>
15. Politi V. *The interdisciplinarity revolution*. // *THEORIA. An International Journal for Theory, History and Foundations of Science*. - 2019. - No. 34(2). - Pp. 237-252. <https://doi.org/10.1387/theoria.18864>
16. Razumov V. I. *Methodology of interdisciplinary research*. // *Herald of Omsk University*. - 2017. - No. 4(86). - Pp. 53-60. DOI: [10.25513/1812-3996.2017.4.53-60](https://doi.org/10.25513/1812-3996.2017.4.53-60) [in Russian].
17. Elentuh I. P. *The methodological problem of the subject of interdisciplinary research*. // *Tomsk State Pedagogical University Bulletin*. - 2013. - No. 11(139). - Pp. 188-192. [in Russian].
18. Jesse J. G. *Reflections on the Benefits and Risks of Interdisciplinary Study in Theology, Philosophy, and Literature*. // *American Journal of Theology & Philosophy*. - 2011. - Vol. 32. - No. 1. - Pp. 62-73. <https://doi.org/10.2307/27944533>
19. Horn T. C. R., Ritter H. *Interdisciplinary History: A Historiographical Review*. // *The History Teacher*. - 1986. - Vol. 19. - No. 3. - Pp. 427-448. <https://doi.org/10.2307/493382>
20. Porshneva O. S. O. S. (2013). *Role of interdisciplinary collaboration in integration of history and social sciences: phenomenon of socio-scientific history*. // *Vestnik Rossiiskogo universiteta družby narodov. Seriya: Istoriya Rossii*. - 2013. - No. 3. - Pp. 5-19. [in Russian].
21. Avcı Y., Dağ M. *Anneles Ekolü'nde ve Türkiye'de Yerel Tarih Çalışmalarında Disiplinlerarası Çalışma Yönteminin Kullanımı (1939-2000)*. // *Sosyal Bilimler Dergisi*. - 2022. - 6(1). - Pp. 50-80. <https://doi.org/10.33709/ictimaiyat.1004327> [in Turkish].
22. Mogilnitskiy B. G. *History of Historical Thought of the Twentieth Century: A Course of Lectures. Issue III: Historiographical Revolution / scientific ed. by I. Y. Nikolaeva*. Tomsk: Tomsk University Press. - 2008. - 554 p. [in Russian].
23. Ertaş M. Y. *“Tarih Ve Diğer Bilimler Geçmişin Peşinde Disiplinlerarası Bir Kılavuz.” Tarih Ve Diğer Bilimler Geçmişin Peşinde Disiplinlerarası Bir Kılavuz*. İstanbul. - 2021. [in Turkish].

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. İlhan Tekeli. *Disiplinlerarasılığın Tarih Yazıcılığına Getirebildikleri ve Getiremedikleri Üzerine* // <https://ilhantekeli.academia.edu/research#drafts>
2. McKeon M. *The Origins of Interdisciplinary Studies*. // *Eighteenth-Century Studies*. - 1994. - Vol. 28. - No. 1. - Pp. 17-28.
3. Thorén H., Nagatsu M., Schönoch P. *Interdisciplinarity*. In *Situating Sustainability: A Handbook of Contexts and Concepts*, edited by C. P. Krieg and R. Toivanen. - Helsinki: Helsinki University Press. - 2021. - Pp. 21-37. DOI: <https://doi.org/10.33134/HUP-14-2>.
4. Mehmet Akif Sözer, Burcu Sel *Disiplinlerarası Yaklaşım ve Eğitime Yansımalar*. Pegem Akademi: Ankara. - 2023. - 140 p.
5. Miller T. R., Baird T. D., Littlefield C. M., Kofinas G., Chapin F. S., Redman C. L. *Epistemological Pluralism: Reorganizing Interdisciplinary Research*. // *Ecology and Society*. - 2008. - 13(2): 46. <http://www.jstor.org/stable/26268006>
6. Балащенко И.В., Гансова Э.А. *Методология и логика междисциплинарного синтеза*. // *Перспективы. Социально-политический журнал. Серия: философия*. - 2015. - №2(64). С. 12-19.
7. Değirmenci K. *Sosyal Bilimlerde Disiplinlerarasılığı ve Disipliner Ayrımları Yeniden Düşünmek*. // *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*. - 2011. №15. - Pp. 72-80.
8. Graff H. J. *The «Problem» of Interdisciplinarity in Theory, Practice, and History*. // *Social Science History*. - 2016. - Vol. 40. No. 4. - Pp. 775-803. doi:[10.1017/ssh.2016.31](https://doi.org/10.1017/ssh.2016.31)
9. Данилова В.С., Кожевников Н.Н. *Философия истории на пути к формированию исторической картины мира* // *Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова*. - 2010. - Т. 7. - № 2. - С. 150-155.
10. Судас Л. Г. *Постмодернизм*. <https://www.academia.edu/5957304/Postmodernism>

11. Leitch V. B. *Postmodern Interdisciplinarity*. // *Profession*. 2000. - Pp. 124-131. <http://www.jstor.org/stable/25595710>.
12. Останина О. А. Об исследовании предпосылок междисциплинарности социально-гуманитарных наук. // *Вестник Вятского государственного университета*. - 2017. - № 12. - С. 6-12.
13. Маркова Л. А. Трансформации междисциплинарности в контексте социальной эпистемологии. // *Философия науки*. Вып. 19: Эпистемология в междисциплинарных исследованиях / Отв. ред. И.А. Герасимова. М.: ИФ РАН. - 2014. - С. 27- 37.
14. Nicolescu B. *Multidisciplinarity, Interdisciplinarity, Indisciplinarity, and Transdisciplinarity: Similarities and Differences*. // *RRCC Perspectives*. - 2014. - No. 2. - Pp. 19-26. <http://www.jstor.org/stable/26241230>
15. Politi V. *The interdisciplinarity revolution*. // *THEORIA. An International Journal for Theory, History and Foundations of Science*. - 2019. - No. 34(2). - Pp. 237-252. <https://doi.org/10.1387/theoria.18864>
16. Разумов В. И. Методология междисциплинарных исследований. // *Вестник Омского университета*. - 2017. - № 4 (86). - С. 53-60. DOI: [10.25513/1812-3996.2017.4.53-60](https://doi.org/10.25513/1812-3996.2017.4.53-60)
17. Элентух И. П. Методологическая проблема предмета междисциплинарных исследований // *Вестник Томского государственного педагогического университета*. - 2013. - Вып. 11(139). - С. 188-192.
18. Jesse J. G. *Reflections on the Benefits and Risks of Interdisciplinary Study in Theology, Philosophy, and Literature*. // *American Journal of Theology & Philosophy*. - 2011. - Vol. 32. - No. 1. - Pp. 62-73. <https://doi.org/10.2307/27944533>
19. Horn T. C. R., Ritter H. *Interdisciplinary History: A Historiographical Review*. // *The History Teacher*. - 1986. - Vol. 19. - No. 3. - Pp. 427-448. <https://doi.org/10.2307/493382>
20. Поршнева Роль междисциплинарности в интеграции истории и социальных наук: феномен социально-научной истории. // *Вестник РУДН. Серия История России*. - 2013. - № 3. - С. 5-19.
21. Avcı Y., Dağ M. *Anneles Ekolü'nde ve Türkiye'de Yerel Tarih Çalışmalarında Disiplinlerarası Çalışma Yönteminin Kullanımı (1939-2000)*. // *Sosyal Bilimler Dergisi*. - 2022. - 6(1). - Pp. 50-80. <https://doi.org/10.33709/ictimaiyat.1004327>
22. Могильницкий Б.Г. *История исторической мысли XX века: Курс лекций. Выпуск III: Историографическая революция* / науч. ред. И. Ю. Николаева. - Томск: Издательство Томского университета. - 2008. - 554 с.
23. Ertaş M. Y. "Tarih Ve Diğer Bilimler Geçmişin Peşinde Disiplinlerarası Bir Kılavuz." *Tarih Ve Diğer Bilimler Geçmişin Peşinde Disiplinlerarası Bir Kılavuz*. İstanbul. - 2021.

ГТАХР/МРНТИ/IRSTI: 03.20.00

ӘӨЖ/УДК/UDC:574

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.025>

А.М. Мамырбеков¹, Б.Б. Токишадиров^{2*}, Д.К. Садыков³

¹Т.ғ.к., «Alikhan Bokeikhan University»,
Семей, Қазақстан, e-mail: arafat_kz@mail.ru

²Тарих кафедрасының меңгерушісі, «Шәкәрім университеті» КеАҚ,
Семей, Қазақстан, e-mail: botabek87@mail.ru

³Докторант, «Шәкәрім университеті» КеАҚ,
Семей, Қазақстан, e-mail: sadykov.daryn@mail.ru

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ «ТҮРІК, ҚЫРҒЫЗ, ҚАЗАҚ ҺӘМ ХАНДАР ШЕЖІРЕСІ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ТАРИХИ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа

Бұл мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының 1911 жылы жарық көрген «Түрік, қырғыз, қазақ Һәм хандар шежіресі» еңбегі қазақ тарихнамасы мен ұлттық тарихи сананың қалыптасу үдерісі контекстінде кешенді түрде талданады. Шежіре (араб. Шаджарат - бұтақ, тармақ) халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тарих ғылымының бір тармағы. Ру тайпалардың өрбуін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген, қалыптасқан ресми шежіре мәдениетті елдерде кездеседі. Шәкәрім шежіресі бұл анықтама аясынан да кең мәселелерді қамтиды, қозғаған мәселелері аса ауқымды. Онда бір ғана халықтың шығу тегі, даму тарихы емес одан әлдеқайда кең көлемдегі мәліметтер сараланады.

Зерттеу барысында еңбектегі қазақ этногенезі мәселесі, түркілік тарихи сабақтастық идеясы, хандық биліктің генеалогиялық легитимациясы және шежіренің мәдени жады институты ретіндегі қызметі қарастырылады. Шәкәрім қазақ халқының шығу тегін Нұх – Яфас – Түрік - Оғыз желісі арқылы жүйелеп, қазақ тарихын исламдық және түркілік өркениеттік кеңістікпен байланыстыра түсіндіреді.

Мақалада шежіренің тек генеалогиялық мәтін емес, ұлттық тарихи сананы қалыптастыруға бағытталған концептуалдық еңбек екендігі ғылыми тұрғыдан негізделеді. Деректанулық, мәтінтанулық және тарихи-салыстырмалы әдістер арқылы еңбектің мазмұндық құрылымы мен тарихнамалық орны айқындалады. Зерттеу нәтижелері Шәкәрім шежіресінің қазақ халқының тарихи субъектілігін бекітудегі маңызын көрсетуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: шежіре, қазақ тарихы, хандар, тарихи сана, этногенез, деректану, түркі өркениеті.

Алғыс айту: Бұл зерттеу жұмысы ҚР Ғылым және Жоғары білім министрлігінің «Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасын әдеби-мәдени, тарихи-этнографиялық, географиялық, лингвистикалық тұрғыдан кешенді зерттеу: цифрлық интеграция және этнотуризм» бағдарламасы аясында жүргізілді. (тіркеу номері: BR28712491)

А.М. Мамырбеков¹, Б.Б. Токишадиров^{2*}, Д.К. Садыков³

¹К.и.н., «Alikhan Bokeikhan University»
Семей, Казахстан, e-mail: arafat_kz@mail.ru

²Заведующий кафедрой истории, НАО «Шәкәрім университет»,
Семей, Казахстан, e-mail: botabek87@mail.ru

³Докторант, НАО «Шәкәрім университет»,
Семей, Казахстан, e-mail: sadykov.daryn@mail.ru

ШАКАРИМ КУДАЙБЕРДИЕВ И ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА И ФОРМИРОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В ЕГО ТРУДЕ «РОДОСЛОВНАЯ ТЮРОК, КИРГИЗ-КАЗАХОВ И ХАНОВ»

Аннотация

В данной статье комплексно анализируется труд Шакарима Кудайбердиева «Родословная тюрок, киргиз-казахов и ханов», изданный в 1911 году, в контексте становления казахской историографии и формирования национального исторического сознания. Шежире (араб. шаджарат — ветвь, ответвление) является одним из направлений исторической науки, повествующим о происхождении и расселении народов. Традиция передачи родоплеменной генеалогии из поколения в поколение в форме устной и письменной родословной характерна для культурно развитых обществ. Однако шежире Шакарима выходит далеко за рамки узкого генеалогического описания и охватывает значительно более широкий круг исторических проблем. В труде рассматриваются не только вопросы происхождения и исторического развития одного народа, но и обобщаются материалы более широкого цивилизационного масштаба. В ходе исследования анализируются проблемы этногенеза казахского народа, идея тюркской исторической преемственности, генеалогическая легитимация ханской власти, а также роль шежиры как института культурной памяти. Шакарим систематизирует происхождение казахов через линию Нух — Яфас — Тюрк — Огуз, связывая историю казахского народа с исламским и тюркским цивилизационным пространством. В статье научно обосновывается положение о том, что шежире представляет собой не только генеалогический текст, но и концептуальный труд, направленный на формирование национального исторического сознания. На основе источниковедческого, текстологического и сравнительно-исторического методов определяется содержательная структура труда и его место в историографии. Результаты исследования позволяют выявить значение шежиры Шакарима в утверждении исторической субъектности казахского народа.

Ключевые слова: шежире, история Казахстана, ханы, историческое сознание, этногенез, источниковедение, тюркская цивилизация.

Благодарность: Настоящее исследование выполнено в рамках программы Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Комплексное исследование духовного наследия Шакарима Кудайбердиева в литературно-культурном, историко-этнографическом, географическом и лингвистическом аспектах: цифровая интеграция и этнотуризм» (регистрационный номер: BR28712491).

A.M. Mamyrbekov¹, B.B. Tokishkadirov², D.K. Sadykov³

¹ *Candidate of Historical Sciences, «Alikhan Bokeikhan University»
Semey, Kazakhstan, E-mail: arafat_kz@mail.ru*

² *Head of the Department of History, NPJSC «Shakarim University»,
Semey, Kazakhstan, E-mail: botabek87@mail.ru*

³ *Doctoral student, NPJSC «Shakarim University»,
Semey, Kazakhstan, E-mail: sadykov.daryn@mail.ru*

SHAKARIM KUDAIBERDIEV AND THE PROBLEMS OF KAZAKH HISTORY AND THE FORMATION OF HISTORICAL CONSCIOUSNESS IN HIS WORK “THE GENEALOGY OF THE TURKS, KYRGYZ-KAZAKHS AND KHANS”

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of Shakarim Kudaiberdiev's work “The Genealogy of the Turks, Kyrgyz-Kazakhs and Khans” (1911) within the context of the development of Kazakh historiography and the formation of national historical consciousness. Shezhire (Arabic shajarat — branch, offshoot) represents a branch of historical knowledge that narrates the origin and settlement of peoples. The tradition of transmitting tribal genealogy from generation to generation, both orally and in written form, is characteristic of culturally developed societies. However, Shakarim's shezhire goes far beyond a narrow genealogical description and encompasses a much broader range of historical issues. The work addresses not only the origin and historical development of a single people but also synthesizes materials of a wider civilizational scale. The study examines the problems of the ethnogenesis of the Kazakh people, the idea of Turkic historical continuity, the genealogical legitimization of khan authority, and the role of shezhire as an institution of cultural memory. Shakarim systematizes the origin of the Kazakhs through the line Noah – Japheth – Turk – Oghuz, linking Kazakh history to the Islamic and Turkic civilizational space. The article scientifically substantiates the argument that the shezhire is not merely a genealogical text but a conceptual work aimed at forming national historical consciousness. Based on source criticism, textual analysis, and comparative-historical methods, the internal structure of the work and its place in historiography are determined. The results of the study reveal the significance of Shakarim's shezhire in affirming the historical subjectivity of the Kazakh people.

Keywords: shezhire, history of Kazakhstan, khans, historical consciousness, ethnogenesis, source studies, Turkic civilization.

Acknowledgment: *This research was conducted within the framework of the program of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan titled “Comprehensive Study of the Spiritual Heritage of Shakarim Kudaiberdiev in Literary-Cultural, Historical-Ethnographic, Geographical, and Linguistic Aspects: Digital Integration and Ethnotourism” (registration number: BR28712491).*

Кіріспе.

Қазақ халқының тарихын жүйелі түрде зерттеу мәселесі ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында ерекше маңызға ие болды. Бұл кезең қазақ қоғамының отаршылдық қысымға ұшырап, ұлттық болмысы мен тарихи жадын жоғалту қаупі күшейген уақытпен сәйкес келеді. Осындай тарихи жағдайда ұлттық интеллигенция өкілдері халықтың өткенін тану арқылы ұлттық сананы оятуды басты мақсат етті. Солардың бірі, қазақ зиялыларының көшбастаушысы – Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегі. Бұл еңбек қазақ тарихын ғылыми тұрғыда зерделеуге бағытталған алғашқы кешенді зерттеулердің бірі. Ш.Құдайбердіұлы бұл еңбегінде қазақ халқының шығу тегі, ру-тайпалық

құрылымы, хандық басқару жүйесі және түркі халықтарымен тарихи байланысын кеңінен қарастырады. Сонымен қатар, еңбек ұлттық тарихи сананы қалыптастыруды көздейтін идеялық-ағартушылық мазмұнымен ерекшеленеді. Бұл шежіре турасында Ә.Бөкейхан: «Мұнан бұрын қазақ шежіресі қазақ тілінде кітап болып басылған жоқ. Шәкерімнің бұл кітабы – қазақ шежіресінің тұңғышы; қазақ шежіресін білмек болған аға-іні іздегенді осы кітаптан табасың. Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі Шәкерім кітабын әбден білмей қадам баспа» [1], – дейді.

Ал, М.Әуезов: «Шәкерімнің шежіресі – қазақтың ата-тегін ғылыми жүйеге түсірген тұңғыш тарихи-философиялық еңбек» [2], - деп зор баға береді.

Қазақ халқының ата шежіресі ерте кезден сақталған. Оған «Жеті атасын білмеген жетесіз», «Жеті атасын білген ер – жеті рулы елдің қамын жер, Жалғыз өзін білген ұл – құлағы мен жағын жер» деген аталы сөздер дәлел бола алады. Орта ғасырлардан бері шамамен мың жылға жуық кезеңде жазылған тарихи шығармалардың құрылымдық сипатына, баяндау тәсіліне және мазмұндық арқауына назар аударсақ, олардың басым көпшілігі ауызша тарих айту дәстүріне негізделгенін көреміз. Бұл еңбектердің композициялық құрылымы көбіне белгілі бір тұлғаны немесе әулетті тірек етіп баяндауға құрылған. Сонымен бірге баяндау стилі жағынан да шежірешілдік дәстүрдің ықпалы айқын байқалады. «Монғолдың құпия шежіресі», «Шара Туджи», Лубсан Данзанның «Алтын топшысы», Рашид ад-диннің «Жылнамалар жинағы», Жамал Қаршидің «Оғыз-қыпшақ» және «Қарахан шежіресі», Бейбарыс пен Халдунның «Қыпшақ шежіресі», Заһир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнамасы», Дулат Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашидиі», Осман Кухистанидің «Тарих-и Абул-Хайр-ханий», Әбілғазы Баһадүр-ханның «Түрік шежіресі», Ұлықбектің «Сұлтандар шежіресі», Қадырғали Жалайырдың «Жәми-әт-тауарихы», Өтеміс Қажының «Шыңғыс-нама» еңбегі – барлығы да генеалогиялық желіге құрылған тарихи баяндамалар [3]. Бұл дәстүр кейінгі кезеңдерде де жалғасын тапты. Шоқан Уәлихановтың «Ұлы жүз шежіресі», Шәкерім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» [4], Нұржан Наушабайұлының «Манзумат қазақиясы», Ғұсманғали Сыдықовтың «Тарих-и қырғыз-қазақ шад-маниясы», Құрбанғали Халидтің «Тауарих хамсасы», Мұхамеджан Тынышбайұлының «Қырғыз-қазақ халқының тарихына қатысты материалдары», Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Қазақ шежіресі», Сәбит Мұқановтың «Халық мұрасы», Әлкей Марғұланның «Наймандары», Мұсатай Ақынжановтың «Қазақтың тегі туралы» және «Ұлы жүздің шежіресі», Марат Мұқановтың «Орта жүздің шежіресі», «Кіші жүздің шежіресі», Жамбыл Артықбаевтың «Еуразия көшпелілері ғасырлар мен мыңжылдықтар шендесуінде», «Қазақстан тарихы», «Этнос және қоғам», Қойшығара Салғараұлының «Қазақтың қилы тарихы» сияқты еңбектер де мазмұндық негізінде халық жадында сақталған шежірелік деректерге сүйенеді. Бұл шығармалардың барлығы, ең алдымен, дала өркениетінде тарих жазудың өзіндік мектебі қалыптасқанын көрсетеді. «Қазақ қоғамында тарихи сананың қалыптасуына шежіренің ықпалы зор. Шежіреде ержүрек қазақ батырларының, халықтың бірлігі мен берекесін сақтауда ерекше рөл атқарған, ел ішіндегі алауыздықты тоқтата білген, ел тәуелсіздігі үшін күресте рухани жағынан арқау болып, елге рух берген дана билердің бейнелері де болды» [5]. Яғни, ауызша шежірешілдік дәстүр осы мектептің іргетасын қалап, тарихи білімді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің негізгі тетігіне айналды. Мың жылға жуық уақыт ішінде жазылған осындай көлемді еңбектер көшпелі қоғамда тарихтың үздіксіз сақталып, дамып отырғанын және оның негізінде шежірешілдік дәстүрдің жатқанын айқын дәлелдейді.

Өз кезінде Ш. Уәлиханов қазақ шежіресін: «ішіндегі айтылып отырған оқиға, мақал-мәтелі, халық әдеті қазақ халықның өткен тарихы және рухани өмірін суреттейді, қазақ тарихын жазу, оның шығу тарихын анықтау үшін таптырмайтын дерек» [6], - деп бағалайды. Расында да, қазақ мәдениетінде, төл әдебиетінде үлкен деректік қор бар. Қазақ шежірелерінің тарихи мәліметтерін сын көзқарас тұрғысынан тексеру, нақты ғылыми тәсілдермен

шындыққа сәйкес келетін ақиқатын анықтау, қажетінше ғылыми айналымға енгізу – мемлекет, ұлт және мәдениет тарихын деректік тұрғыда зерттеуді жаңа деңгейге көтеретін келелі мәселе.

Материалдары мен әдістер. Зерттеу жұмысының деректік және әдіснамалық негізін Шәкәрім Құдайбердіұлының 1911 жылы Орынбор қаласында жарық көрген «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегі. Шәкәрімнің шежірелік трактатын тарихи контексте саралау мақсатында ортағасырлық және жаңа дәуірдегі түркі-исламдық тарихнамалық шығармалар да пайдаланылды.

1. Тарихи-салыстырмалы әдіс

Бұл әдіс арқылы Шәкәрім еңбегіндегі этногенездік модель мен генеалогиялық құрылым ортағасырлық түркілік және исламдық тарихнамалық дәстүрмен салыстырылды. Бұл тәсіл Шәкәрімнің дерек пайдалану ерекшеліктерін, тарихи интерпретациясының жаңашылдығын және дәстүрлік сабақтастығын анықтауға мүмкіндік берді.

2. Деректанулық талдау

Бұл әдіс Шәкәрім пайдаланған дерек көздерінің табиғатын, сенімділік деңгейін және мазмұндық құрылымын анықтау мақсатында қолданылды. Шежірелік деректердің ауызша дәстүрге негізделгендігі, автордың шығыстық жазба деректерге сүйенуі, тарихи тұлғалар мен хронологиялық мәліметтердің берілу логикасы ғылыми сын тұрғысынан талданды. Бұл әдіс еңбектің тарихи дерек ретіндегі құндылығын және интерпретациялық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік берді.

3. Тарихнамалық талдау әдіс

Бұл әдіс арқылы Шәкәрім еңбегінің зерттелу эволюциясы қарастырылды. М. Тынышпаев «Материалы к истории киргиз-казахского народа», Ә. Марғұлан «Ежелгі жыр, аңыздар», М.Қозыбаев «Тарих зердесі», Қ. Салғараұлы «Қазақтың қилы тарихы», С. Толымбеков «Қазақ ру-тайпаларының тарихы», Т. Омарбеков «Қазақ тарихының өзекті мәселелері», Ж.Артықбаев «Қазақ шежіресі», «Этнос және қоғам» т.б. Революцияға дейінгі кезеңдегі, кеңестік дәуірдегі идеологиялық интерпретациялар және тәуелсіздік жылдарындағы ғылыми тұжырымдар жүйеленді.

Бұл тәсіл еңбектің ғылыми айналымдағы орнын және оның бағалануының тарихи динамикасын көрсетуге мүмкіндік берді.

4. Теориялық интерпретациялық тәсілдер

Зерттеуде мәдени жады теориясы (cultural memory), этносимволизм тұжырымдамасы және постколониалдық талдау элементтері пайдаланылды. Бұл теориялық тәсілдер шежірені тек тарихи дерек ретінде ғана емес, ұлттық тарихи сананы қалыптастыру тетігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, қолданылған кешенді әдіснамалық жүйе Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегін көпқырлы ғылыми деңгейде талдауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылаулар.

Шәкәрім Құдайбердіұлы тарихты жазуда тек ауызша деректерге сүйенбей, шығыс және батыс дереккөздерін салыстыра пайдалануға ұмтылды. Оның тарихшылық қызметі қазақ тарихнамасында ерекше орын алады, себебі ол шежірелік деректерді ғылыми тұрғыда жүйелеуге талпынды. Бұл еңбек қазақ тарихын аңыздық деңгейден шығарып, тарихи таным деңгейіне көтеруге бағытталды.

Тарихшы ғалымдар: «Алғашқылардың бірі болып қазақ тарихшыларының ішінен шежіредегі нақты тарихи білім жүйесін тұрмыстық, әдеби-фольклорлық элементтерден бөліп-жарып қарауға ұмтылған Шәкәрім Құдайбердіұлы болды. Сондықтан Шәкәрімнің тарихнамалық мұрасынан шежіре құбылысын таза тарихи білім ретінде қарауға үндегенін анық аңғарамыз» [7], - деп бағалайды.

Ш. Құдайбердіұлы «Түрік, қырғыз, һәм хандар шежіресін» жазумен көп жыл бойы шұғылданып, зор еңбек еткен (1877 жылдан 1911 жылға дейін, 34 жыл). Мазмұны терең, ой нысанасы айқын, композициялық жағынан біртұтас, жүйелі жазылған еңбекте Адам ата мен Хауа анадан бергі шежіре жолына барлау жасалынған. Кітап «Шежіреден бұрын», «Шежіре басы», «Қазақтың қайдан шыққаны», «Хан шежіресі», «Шыңғысхан шежіресі», «Стамбулдағы түрік нәсілі», «Сарт», «Өзбек», «Ноғай», «Башқұрт», «Қалмақ һәм телеуіт», «Түрікмен», «Яқұт», «Оранхай», «Енисейдегі түрік», «Күншығыс Түркістандағы түрік» деп аталатын ірілі-ұсақты бірнеше тараудан тұрады. Кітап соңында оның «Максұт» «Қазақ», «Насихат», «Тағы сорлы қазақ», «Қош» [8] деп аталатын өлеңдері берілген.

Шәкәрім шежіресінің қара сөзбен жазылған бөлігіндегі аталынған тақырыпар тарихи деректерді жүйелі баяндаумен берілген. Қазақ халқының ежелгі түркі ру-тайпалары жүйесіндегі ең негізгі құрамды танытатыны барлық тарауларда да анық байқалады. Шежіреден байқалатын ең басты ерекшелік Шәкәрім өзі сөз етіп отырған мәліметтерді тек өзіне ғана телмейді. Әрбір деректерді қай еңбектен оқығанын қайдан алғанын үнемі баяндап отырады. Шежірелік дерек төңірегінде әртүрлі тарихшылардың пікірлерін салыстыра көрсетеді. Еңбектің «Шежіре басы» атты бөлімінде Шәкәрім түрік нәсілінің шығу тегі жайында ойларын бере отырып, Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре түрік» еңбегіндегі Нұх пайғамбардың ұлы Яфистен тараған 8 баланың бірі түрік болғаны жайлы деректі, Радловтың «Ұйғырлар туралы кітабындағы түрікті ағаштан жаралды» деген болжамдарын, Қытай шежіресіндегі түрік жұртын қасқыр мен адамның қосылуынан болды деген сөзді, еш сөзге қисынбайды деп өз көзқарасын білдіреді. Шежіре еңбегінің ең басты құндылығы өткен замандағы түрлі жазбалар мен кітаптардың мәліметтерін салыстыра топтап-жинап, елестіріп ұсынуында. Шәкәрім кітаптардың көбін түпнұсқа күйінде оқып танысқан. Шәкәрімнің Меккеге бару сапары да таза діншілдік ниеттен, тек қана қажы атану ойынан тұмаған. Оның бұл сапарында өзге де мақсатының болғандығы анық. Ол жөнінде ақынның өзі былай деген: «Меккеге бара жатқан сапарымда Стамбулда 13 күн, бері келе жатқанда тағы 13 күн болып тарихты ақтардым, керек кітаптарды почтамен үйге жіберіп отырдым. Меккенің де, Мединенің де тарихтарын ақтардым, жол қатынасы жайсыз болып Мысырға (Египетке) баруға рұқсат ала алмадым. Сол сапарда Шығыс, Батыс ғалымдарымен сөйлесіп пікірлестім, ерте кезеңде шыққан ғалымдар шығармаларын жаздырып алдым» [9].

Шежіре жанры туралы ғалым Б.Кенжебаевтың: «XIX-XX ғасырлардағы қазақ әдебиетінің тарихында дәстүрлі шежірелік шығармалар қара сөзбен де, өлеңмен де жазылды. Ұлы Абайдың «Бір сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы», Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі». М.Ж.Көпейұлының «Қазақ шежіресі», «Ұлы жүз туралы» т.б. туындылар қазақ тарихын баяндайтын шығармалар» [10], - деген тұжырымы шежірені тарихи дерек ретінде зерттеуге негіз болады.

Ақынның «Жасымнан жетік білдім түрік тілін» деп жырлауы сондықтан, қандай еңбекке болса да зерделей үңіліп, оның дәнін алып, көпшілікке мәлімдей білу оның қаламгерлік болмысына тән. «Қазақтың қайдан шыққаны» деп аталатын ең ірі тарауында қазақ халқының шыққан тегі, жүріп өткен тарихи жолы, қазақтың үш жүзі, хандары, жекелеген рулар тарихы турасында мол мағлұматтар берілген. Шәкәрім бір рудың шежіресін таратқанда нақты мысалдар негізінде еңбектің көркемдік қалпын, мазмұнын әрлендіре түседі, құрғақ деректерге бой ұрмайды. Тарихи аңыз әңгімені пайдаланып Әбілғазы Баһадүр мен Аристов кітаптарындағы мағлұматтарға сүйеніп Шәкәрім бір мәселе туралы былай деп жазады: «Біздің қазақтың үш жүзге бөлінгенін қазақтар былайша айтады: Өз Жәнібек қазақты Қашғардағы Шағатай нәсіліне қаратқан соң кешікпей сол кезде қазақты һәм көшпелі басқа елдерді Жүніс ханның Ахмед деген баласы билеп, оның ағасы Жәнікей, шын аты Махмұд деген Ташкентте үлкен хан болыпты», – дей келіп Ахмед ханның қазақтан әскер жасақтап, қалмақты шапқанын баяндайды. «Қалмақты шаба берген соң, делінген шежіреде, қалмақтар Ахмед ханды «алашы» қойыпты, мағынасы жан алғыш дегені. Оны естіген Ахмед хан,

қалмақ бұл атты қорыққан соң қойды, енді қалмақты шапқанда «алашылап» шабындар деген соң, қазақтар «алашы» деп шауып сол қазаққа ұран болыпты. Алаш – алаш болғанда, Алашы хан болғанда, қалмаққа не қылмақ, – деп мақтанатыны сол», – дейді Шәкәрім.

Ғалым Қ. Мәдібай: «Абай мен Шаһкерім баяндап жазған осындай тарихи мағлұматтарды бес томдық «Қазақ ССР тарихы» кітаптарынан да, Қазақ Совет энциклопедиясынан да қанағаттанып оқи алмаймыз. Тарих кітабында Юнус ханның баласы Ахмед – Алаша хан аталғанымен, оның «Алаша хан» аталуы туралы айтылмайды және ол жайында Абай, Шаһкерім жазған мағлұматтар кездеспейді» [11], - дейді. Яғни бұл Алашы немесе алаша хан туралы тек шежіреде ғана кездестіреміз. Осы мысал негізінде ақ тарихты дұрыс көрсетуге тырысқан. Қазақ тарихын баяндай келіп ол Қобыланды батыр туралы мынандай бір деректі алға тартады: Қара қыпшақ Қобыланды бірде Әбілқайыр ханның сүйікті қазысы Дайыр қожаны өлтіріп кетеді. Әз Жәнібек хан Қобыландыны өлтіру туралы бұйрық береді. Әбілқайыр Қобыландыны жақсы көреді, әрі ел тыныштығын ойлап дауды үш кісінің құнын төлетумен тәмамдайды. Сонда Дайыр қожаның әкесі Қыдан баласының сүйегін айналып жүріп: «Қара қыпшақ Қобыланды да нең бар еді құлыным», – деп қапаланса керек. Кейінірек бұл сөз қазақ ішінде кең тарап кетсе керек. Шәкәрім шежіресінде Қобыланды батыр қазақ атаулы елдің ноғайлы атымен жүрген заманының адамы. Жырда адасқанын жолға салдың бұл ноғайлы елінің деп келетін ұйқас қазақ атаулы рулардың ол кезде ноғайлы болып жүргенін көрсетеді. Мұндай тарихи деректер шежіреде көп кездеседі. «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Күлтөбенің басында күнде кеңес», «Еңсегей бойлы ер Есім», «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» сияқты ел ішінде көп айтылатын мән-мағыналы көпшілікке түгел таныс емес ұғымдар астарына үңіліп, әрқайсының шығу этимологиясы, онымен сабақтас жағдайлар турасында айтылатын деректер осының айғағы. Қазақтар 1723 жылы қалмақтан жеңіліп үдере көшкен тұста Шәкәрімнің баяндауынша «аш-жалаңаш» жаяу шұбап бір көлдің басына келіп, көлді айнала жатса бір ақсақал: «Балаларым адам басынан кешкен жақсылықты қандай ұмытпаса, жаманшылық көргенін сондай ұмытпау керек, біздің бұл көрген бейнетіміздің аты «ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» болсын» депті. Табанымыз ағарғанша жаяу жүріп, көлді айналып жатқан деген күн мағынада айтылса керек қария сөзі. Және сол жолда айтылған қазақтың ескі өлеңінде ауыл көшкенде Қаратаудан көш асқанда енесін артып алған бір тайлақ көшті жанап боздайды, қарындасын жақынын қалмақтар өлтірген жылаулар оны жоқтап, ол да зарлайды. Бұл шежіреде көрсетілген ел басына түскен ауыр кезең болатын.

Шежіренің екінші бөлімі өлеңмен жазылған. «Максұд» атты өлеңі Жаратушы Аллаға («Бір Алла бергеніңе сансыз шүкір») мінәжат етуден басталады. Автор шежіре жазудағы мақсатын, халықтың өткен тарихын жазу арқылы ұрпақтарға адамгершілік тәрбиесі ықпалын жасау мұратын білдіреді. Халықтың да, билеуші хандардың да татулықпен еңбексүйгіштікпен ғана өсіп-өркендейтін ұлағатын уағыздайды. Шежіренің «Қазақ» атты бөлігінде ұлттық өркендеуіне кедергі болып отырған кесапатты қылықтар өткір тілмен сыналады. Ғылымды, өнер-білімді игеруге құлықсыздықты, ағайын ішіндегі араздықты, ұрлық, өтірік т.б. кертартпалықты сынайды. Шежіренің «Нәсихат» атты бөлімінде халқының үлкендерін де, жастарын да ғылымды игеруге шақырады. Шежіредегі «Қазақтың түп атасы» – тарихи дастан түрінде жазылған шығарма. Оны мынандай тақырыпшалар арқылы саралауға болады: біріншісі – қазақтың түркі оғыз тайпалары бірлестігі кезеңі; екіншісі – түркі-моңғол тайпалары бірлестігі кезеңі; үшіншісі – Алтын Орда қыпшақ дәуіріндегі қазақ тарихы; төртіншісі – Сақа, Осман түріктерінің тарихы; бесіншісі – қазақ хандығы кезеңіндегі оқиғалар; алтыншысы – XVIII ғ. Абылай хан басқарған кезең, қазақ-қалмақ соғыстары. Бұл тарихи дастан-шежіреден халқымыз тарихындағы көрнекті тұлғаларға деректік сипаттама көрсетілгенін байқаймыз.

Ш.Құдайбердіұлы еңбегіндегі негізгі мәселелердің бірі - қазақ халқының шығу тегі. Автор қазақ халқын түркі халықтарының тарихи дамуы аясында қарастырып, оның

қалыптасуын ұзақ этникалық үдерістермен байланыстырады. Ол қазақ халқының негізін құраған тайпалардың тарихын тарқата отырып, олардың ортақ этникалық бірлікке бірігу жолын көрсетеді. Шәкәрім этногенез мәселесін қарастыруда шежірелік мәліметтерге сүйеніп қана қоймай, тарихи еңбектерді салыстыра пайдаланады. Бұл әдіс оның еңбегін қарапайым шежіреден ғылыми зерттеу деңгейіне көтереді.

Ғалым М. Мырзахметов «Шәкәрім шежіресінің, басты ой-қазығы қазақтардың шығу тегі, нәсілі арабтардан емес, түп төркіні көне түркі әлемінде жатқанын ғылыми дәлелдеді, нақтылы тарихи деректер көзімен аша отырып, абай бағдар берген тарихи танымды одан әрі жетілдіре жалғастыруында жатыр» [12], - дейді.

Шәкәрім шежірені қазақ тарихының маңызды дереккөзі ретінде қарастырады. Ол шежірелік мәліметтерді сын көзбен қарап, олардың тарихи шындыққа сәйкестігін анықтауға тырысады. Автордың бұл ұстанымы деректану ғылымының алғашқы элементтерін қазақ тарихына енгізгенін көрсетеді. Шежіре арқылы қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы, рулық жүйесі, тарихи көші-қон процестері айқындалады. Осы тұрғыдан алғанда, Шәкәрім еңбегі қазақ халқының дәстүрлі тарихи жадының ғылыми өңделген нұсқасы болып табылады. Яғни, шежірелік туындылар тарихшылар үшін ғана емес, барша қазақ халқы үшін рухани құндылық, білімнің бастауы, қазақтың тарихи жолының символы болып жоғары бағаланады. Бұл жөнінде Л.Н.Гумилев: «олар үшін тарих – ұрпақтарының генеологиясы; эталон – оқиға немесес институт емес, ... ата-баба. Еуропалықтарға осындай ұрпақтар тізімі мағынасыз болып көрінуі мүмкін, бірақ ол уақыт ағымын дәл ғылымдағы кез келген өлшем сияқты көрсетеді» [13], - деп тарихи, ғылыми маңызын анықтап береді.

Қазақ контекстінде шежіре үш қырына алып талданады:

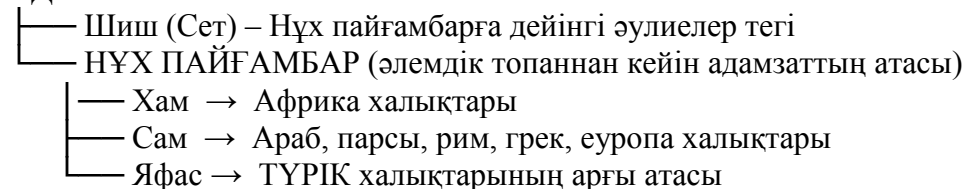
- Генеологиялық (ата-тек, некелік тияым, «жеті ата»);
- Тарихи-саяси (хандық легмитация, ру-тайпа одақтары т.б);
- Әдеби-поэтикалық (мифтік бастау, эпикалық мотивтер, прозалық аңыздар, өлеңдер).

Шәкәрім Құдайбердіұлының осы еңбегі, шежіре деп аталғанымен, қазақ тарихына арналған үлген зерттеу. Шежіреде қазақ тарихының алдында тұрған, бүгіндері де өзекті болып табылатынын үш мәселеге көңіл аударған. Олар: қазақтың халық болып қалыптасуы, қазақ хандығының құрылу тарихы және хандар генеологиясы. Екінші бөлігі-дәстүрлі рулар шежіресі. Әрине, еңбектің бұл бөлігінде рулар генеологиясымен бірге толып жатқан қызықты аңыз әңгімелер де берілген.

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегіндегі генеологиялық сызбасы төмендегідей [14].

1. Адам атадан басталатын шығу тек

АДАМ АТА

2. Түрік тектерінің бастауы

ЯФАС

- └─ ҰЙҒЫР
- └─ ТҮРКМЕН және басқа түркі жұрттары

Шәкәрім Құдайбердіұлының түсіндіруінде «түрік» сөзі барлық түркі халықтарының түп негізі ретінде қаралады.

3. Қазақ ру-тайпаларының шежіресі

ТҮРІК

- └─ ҚАЗАҚ
 - └─ ҰЛЫ ЖҮЗ
 - └─ Үйсін
 - └─ Дулат
 - └─ Албан
 - └─ Шапырашты
 - └─ ОРТА ЖҮЗ
 - └─ Арғын
 - └─ Найман
 - └─ Қоңырат
 - └─ Қыпшақ
 - └─ Керей
 - └─ КІШІ ЖҮЗ
 - └─ Әлімұлы
 - └─ Байұлы
 - └─ Жетіру

4. Арғын руының тегі (Шәкәрімнің өз текті)

ОРТА ЖҮЗ → АРҒЫН → Тобықты → Ырғызбай → Құнанбай → ШӘКӘРІМ

Толық тізбек:

Түрік → Қыпшақ → Арғын → Тобықты → Ырғызбай → Өскенбай → Құнанбай → Шәкәрім

Шәкәрім өз еңбегінде бұл тізбекті «Менің жеті атам» үлгісінде көрсетеді және арғы тегін түрік пен Яфас пайғамбарға дейін жалғайды.

5. Хандар мен билеушілер шежіресі (тарихи хронологиялық желі)

Афрасияб (Ежелгі түрік патшасы)

- └─ Түркі хандары
 - └─ Оғыз хан
 - └─ Қарахан, Қаңлы, Алшын, Найман, т.б.
 - └─ Шыңғыс хан
 - └─ Жошы → Орда Ежен → Шайбан → Қазақ хандары
 - └─ Тоқта Темір
 - └─ Өзбек хан
 - └─ Әз Жәнібек хан
- └─ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ХАНДАРЫ
 - └─ Керей мен Жәнібек (XV ғ.)
 - └─ Қасым хан
 - └─ Хақназар хан
 - └─ Есім хан
 - └─ Тәуке хан
 - └─ Абылай хан

└─ Кенесары хан

6. Генеалогияның идеялық-тарихи маңызы

Деңгей	Тұлға / Тайпа	Мағынасы
I	Адам ата, Нұх	Адамзаттың жаратылу негізі
II	Яфас, Түрік	Түркі жұртының рухани бастауы
III	Қазақ	Ұлттық бірліктің тарихи түпнегізі
IV	Арғын–Тобықты	Рулық бірлік пен ата-баба ұлағаты
V	Құнанбай–Шәкәрім	Рухани және мәдени сабақтастық

7. Көркемдік сызба (схемалық көрініс)

АДАМ АТА

Бұл сызба Шәкәрім шежіресінің төмендегідей табиғатын айқын көрсетеді:

1. Әлемдік-діни деңгей – Адам атадан Нұхқа дейін;
2. Түркілік өркениет деңгейі – Яфастан бастап түрік, қазақ этногенезіне дейін;
3. Ұлттық-рулық деңгей – Қазақтың үш жүзі, оның ішінде Арғын-Тобықтының тегі;
4. Жеке-рухани деңгей – Құнанбай мен Шәкәрім әулетінің жалғастығы.

Еңбекте қазақ хандарының тарихы мен хандық билік жүйесіне ерекше назар аударылады. Шәкәрім қазақ хандығының құрылуын ұлттық мемлекеттіліктің бастауы ретінде бағалайды. Ол хандардың шығу тегі, олардың ел басқарудағы рөлі мен тарихи миссиясын нақтылауға ұмтылады. Автор хандық билікті қазақ қоғамының тұтастығын сақтаған саяси институт ретінде көрсетеді. Бұл көзқарас қазақ мемлекеттілігінің тарихи заңдылығын дәлелдеуге бағытталған.

Шәкәрім қазақ тарихын түркі халықтарының ортақ тарихымен байланыстыра қарастырады. Ол түркі халықтарының шығу тегі, мәдениеті мен саяси тарихындағы ортақ белгілерді айқындайды. Мұндай көзқарас қазақ халқының тарихи тамырының тереңдігін көрсетіп, оны әлемдік өркениет контекстінде танытуға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл ұлттық тарихты оқшауламай, кең өркениеттік кеңістікте түсіндірудің үлгісі болып табылады. «Шежірені бүгінгі ұрпақтарға дейін таркату, өз руынан шыққан тарихи тұлғалар (батыр, ақын, би, шешен, т.б.) туралы шежірешіден артық ешкім білмеуі де мүмкін. Шежіре, тарихи тұлғаға қатысты деректер аңыз, жыр, әңгіме арқылы атадан балаға, баладан немере, шөбереге жалғасын тауып отырады» [15], - яғни шежіре дегенмізді қазақ халқы үшін өте маңызды.

Шәкәрім еңбегінің басты идеялық бағыты - ұлттық тарихи сананы қалыптастыру. Автор халықтың өз тарихын білуін ұлттық рухтың негізі деп түсінеді. Ол отаршылдық саясат

жағдайында бұрмаланған тарихи түсініктерге қарсы тұрып, қазақ халқының дербес тарихы бар екенін дәлелдеуге тырысады. Бұл еңбек тарихи зерттеу ғана емес, сонымен қатар ұлттық сананы оятуға бағытталған рухани-ағартушылық туынды болып табылады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

Тарихи-салыстырмалы және деректанулық талдау негізінде Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегіндегі қазақ этногенезі концепциясы кешенді түрде сараланып, оның түркілік және исламдық тарихнамалық дәстүрмен сабақтастығы ғылыми тұрғыдан негізделді;

Шежіренің тек генеалогиялық мәтін емес, қазақ халқының тарихи субъектілігін бекітуге бағытталған ұлттық-тарихи концепция екендігі дәлелденіп, оның тарихи легитимация тетігі ретіндегі қызметі айқындалды;

Шәкәрім еңбегінің отарлық кезеңдегі империялық тарихнамалық дискурсқа интеллектуалдық жауап ретіндегі сипаты анықталып, қазақ тарихи санасын жаңғыртудағы рөлі көрсетілді;

Еңбектің мәтінтанулық және деректанулық ерекшеліктері талданып, оның дәстүрлі ауызша тарихи білімнен модерн ұлттық тарихнамалық модельге өтудің маңызды кезеңі екендігі жүйелі түрде тұжырымдалды.

Бұл зерттеу нәтижелері:

тарихи дерек ретіндегі шежіренің ғылыми айналымдағы орнын айқындауда және дәстүрлі генеалогиялық білімнің қазіргі ұлттық идеологиямен байланысын саралауда;

қазақ халқының этногенезі мен мемлекеттілік тарихын оқыту барысында, тарих, саясаттану, этнология және мәдениеттану бағытындағы академиялық-оқу бағдарламаларын әзірлеуде;

түркі халықтарының тарихи сабақтастығы мен мәдени тұтастығын ғылыми негізде түсіндіруде, түркі елдері арасындағы мәдени-гуманитарлық ынтымақтастықты дамыту бағытындағы зерттеулерде кеңінен пайдалануға болады.

Зерттеу негізінде келесі нақты ұсыныстар беріледі:

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегін ұлттық тарихи сана қалыптастырудың теориялық негіздерінің бірі ретінде оқу бағдарламаларына жүйелі енгізу

Осы мақсатта жоғары мектепте «Қазақстан тарихы», «Деректану», «Тарихнамалық зерттеулер» пәндері аясында арнайы элективті курстар әзірлеу ұсынылады.

Шежіренің академиялық ғылыми басылымын дайындау

1911 жылғы түпнұсқа басылым мен қолжазба нұсқаларын мәтінтанулық және деректанулық сараптамадан өткізіп, толық ғылыми түсініктемелермен қамтамасыз етілген сын басылым әзірлеу қажет. Бұл еңбектің ғылыми айналымдағы дәлдігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қазақ этногенезін зерттеуде пәнаралық ғылыми тәсілді енгізу Шәкәрім еңбегіндегі этногенездік модельді археологиялық, антропологиялық, этнологиялық және жазба деректермен салыстыра зерттеу мақсатында кешенді ғылыми жобалар ұйымдастыру ұсынылады.

Шәкәрім шежіресін ұлттық тарихи легитимация мен мәдени жады феномені ретінде жүйелі зерттеу.

Еңбектің отарлық кезеңдегі империялық дискурсқа интеллектуалдық жауап ретіндегі сипатын, қазақ халқының тарихи субъектілігін бекітудегі рөлін ғылыми тұрғыдан кеңейтілген талдау қажет.

Түркі халықтарының тарихи сабақтастығын нығайту бағытында ғылыми ынтымақтастықты дамыту

Түркі академиясы, ТҮРКСОЙ және Түркі академиясы аясында бірлескен академиялық бағдарламалар, студенттік алмасу, жазғы мектептер мен ғылыми конференциялар өткізу қажет.

Тарихи білімді қазіргі этносаяси тұрақтылықты қамтамасыз ету тетігі ретінде пайдалану

Шәкәрім еңбегіндегі тарихи сабақтастық пен этникалық тұтастық идеяларын қазіргі қоғамдық келісім мен ұлттық бірегейлікті нығайту үдерістерінде ғылыми негіз ретінде қолдану қажет.

Шәкәрім Құдайбердіұлының шежірелік еңбегін кешенді ғылыми тұрғыда зерттеу тек тарихи мәселелерді нақтылауға ғана емес, ұлттық тарихи сананы нығайтуға, мәдени сабақтастықты сақтауға және қазіргі қоғамдағы рухани тұтастықты қамтамасыз етуге де қызмет етеді.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегінің қазақ тарихнамасы мен ұлттық тарихи сананың қалыптасу үдерісіндегі маңызын жан-жақты ашып көрсетеді. Деректанулық, мәтінтанулық және тарихи-салыстырмалы әдістерді қолдану негізінде еңбектің мазмұндық құрылымы, тарихи интерпретациялық тәсілі және идеологиялық астары кешенді түрде талданды. Зерттеу нәтижесінде Шәкәрім шежіресінің тек генеалогиялық сипаттағы туынды емес, қазақ халқының тарихи субъектілігін бекітуге бағытталған тұтас тарихи-идеялық жоба екендігі анықталды. Шәкәрім қазақ этногенезін Нұх – Яфас – Түрік – Оғыз желісі арқылы жүйелеу арқылы қазақ халқының тарихи тамырының тереңдігін дәлелдеуге ұмтылған. Бұл тәсіл қазақ тарихын исламдық және түркілік өркениеттік кеңістікпен сабақтастыра отырып, ұлттық легитимация тетігін қалыптастыруға бағытталған. Еңбектегі хандық биліктің генеалогиялық негізделуі қазақ мемлекеттілігінің тарихи сабақтастығын көрсетуге қызмет еткен. Шежірелік құрылым арқылы билік легитимділігі тарихи-рухани негізде түсіндіріліп, қазақ қоғамының саяси дәстүрінің тамыры тереңде жатқандығы айқындалған.

Зерттеу барысында шежіренің мәдени жады институты ретіндегі рөлі де нақтыланды. Шәкәрім еңбегі тарихи уақытты жүйелеп, этникалық бірегейлікті бекітіп, ұжымдық тарихи сананы қалыптастыруда маңызды қызмет атқарған. Бұл тұрғыдан алғанда, шежіре тек тарихи дерек көзі емес, ұлттық тарихи сананы институционализациялау құралы ретінде бағаланады. Қорытындылардың шынайылығы тарихи мәтінді кешенді талдау арқылы және алынған нәтижелердің қазақ тарихи ойының эволюциясымен сәйкес келуі арқылы дәлелденеді. Өйткені XX ғасыр басындағы ұлттық қозғалыстар кезеңінде тарихи нарративтер халықтың өзін-өзі тану үдерісінде шешуші рөл атқарды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы Шәкәрім еңбегін бұрынғыдай жай шежірелік жинақ ретінде емес, қазақ тарихи санасын қалыптастыруға бағытталған концептуалдық мәтін ретінде қарастырумен ерекшеленеді. Бұл еңбек дәстүрлі ауызша тарихи білім мен модерн ұлттық тарихнаманың тоғысқан кезеңін айқындайтын маңызды интеллектуалдық құбылыс ретінде бағаланады. Алынған нәтижелер негізінде қазақ тарихи ойының қалыптасуы мен ұлттық бірегейліктің эволюциясына қатысты ғылыми таным тереңдетілді деп айтуға болады. Бұл зерттеу:

қазақ этногенезі мәселесін жаңаша пайымдауға мүмкіндік береді;

ұлттық тарихи сананың қалыптасу механизмдерін түсіндіруге негіз болады;

шежірелік дәстүрдің деректік және идеологиялық маңызын айқындайды;

қазақ тарихнамасының модернизация кезеңіндегі интеллектуалдық үдерістерді кешенді бағалауға жағдай жасайды.

Осылайша, Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегін кешенді зерттеу қазақ тарихи ойының дамуын, ұлттық сана эволюциясын және мәдени жадының қалыптасу үдерісін терең түсінуге мүмкіндік береді. Бұл бағыттағы ізденістер алдағы уақытта да қазақ тарихнамасының теориялық және деректанулық мәселелерін одан әрі жетілдіруге негіз бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бөкейханов Ә. Шығармалары. - Алматы: Қазақстан, 1994. - 210.
2. Әуезов М. Шығармалар жианғы, 12 – т., Алматы: Жазушы, 1969. – 259 б.
3. Сыдықов Е., Сләмов А., Шәкәрім шежіресі. Евразия орталығы. Ғылыми журнал. Семей, 2008. №2 (11). 114 б.

4. Зекенұлы Қ. Шәкәрім шежіресі түп тамырымыздың тірегі. <https://abaialemi.kz/post/view?id=1158> (16.01.2026)
5. Тургунбаев Е.М. Қазақ тарихын зерттеудегі шежіренің орны. *KazNU Bulletin. History series.* №2 (81). 2016. 292-300 б.
6. Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2010. Т 2. – 464 б.
7. Алтысбек М. Қазақ шежірелері – тарихи дерек ретінде. Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2007. – 53 б.
8. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. Алматы: Қазақстан; Сана, 1991.-80 б.
9. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары: Роман, қара сөздер, мақалалар, аудармалар. II том. - Алматы: Жібек жолы, 2007.-624 б.
10. Кенжебаев Б. Шығармалар жинағы. Алматы. - Алматы, 2018. Т 2. -336 б.
11. Мәдібай Қ. Шәкәрім шежіресі. <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/12349>
12. Мырзахметов М. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі туралы. Алғы сөз. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. Алматы: Қазақстан; Сана, 1991.-80 б.
13. Гумилев Л.Н. Истоки ритма кочевой культуры Срединной Азии: опыт историко-географического синтеза. НАА. 1966; 4: 78., 44 с.
14. <https://chatgpt.com/g/g-NgAcklHd8-scispace/c/698cbaa7-4d70-838c-aac6-2ca18dab8dca>
15. Onal M.N., Saltakova Zh.T., The historicity of Kazakh genealogy storytelling (zhyr). <https://doi.org/10.26577/EJPh-2019-3-ph6>

References:

1. Bokeikhanov A. Shygharmalary. – Almaty: Qazaqstan, 1994. – 210 b.
2. Auezov M. Shygharmalar zhinary, 12-t. – Almaty: Zhazushy, 1969. – 259 b.
3. Sydykov E., Slamov A. Shakarim shezhiresi. Evraziya ortalıgy. Gylimi zhurnal. – Semey, 2008. – №2 (11). – 114 b.
4. Zekenuly Q. Shakarim shezhiresi tup tamyrymyzdyng tiregi. Available at: <https://abaialemi.kz/post/view?id=1158> (16.01.2026)
5. Turgunbaev E.M. Qazaq tarihin zertteudegi shezhirenin orny. *KazNU Bulletin. History series.* – 2016. – №2 (81). – 292–300 b.
6. Ualikhanov Sh. Kop tomdyq shygharmalar zhinary. – Almaty, 2010. – T.2. – 464 b.
7. Alpysbek M. Qazaq shezhireleri – tarihi derek retinde. Tarih gylimdarınyng doktory gylimi darezhesin alu ushin dayyndalghan dissertatsıyanıng avtoreferaty. – Almaty, 2007. – 53 b.
8. Qudaiberdiuly Sh. Turik, qyrghyz-qazaq ham khandar shezhiresi. – Almaty: Qazaqstan; Sana, 1991. – 80 b.
9. Qudaiberdiuly Sh. Shygharmalary: Roman, qara sozder, maqalalar, audarmalar. II tom. – Almaty: Zhibek zholy, 2007. – 624 b.
10. Kenzhebaev B. Shygharmalar zhinary. – Almaty, 2018. – T.2. – 336 b.
11. Madibai Q. Shakarim shezhiresi. Available at: <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/12349>
12. Myrzakhmetov M. Turik, qyrghyz-qazaq ham khandar shezhiresi turaly. Algys soz. In: Qudaiberdiuly Sh. Turik, qyrghyz-qazaq ham khandar shezhiresi. – Almaty: Qazaqstan; Sana, 1991. – 80 b.
13. Gumilev L.N. Istoki ritma kochevoy kul'tury Sredinnoi Azii: opyt istoriko-geograficheskogo sinteza. *Narody Azii i Afriki.* – 1966; 4: 78–92.
14. <https://chatgpt.com/g/g-NgAcklHd8-scispace/c/698cbaa7-4d70-838c-aac6-2ca18dab8dca>
15. Onal M.N., Saltakova Zh.T. The historicity of Kazakh genealogy storytelling (zhyr). <https://doi.org/10.26577/EJPh-2019-3-ph6>

ГТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.01.07

ӘӨЖ/УДК/ UDC 94.09

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.026>

М.Қ. Муталиев¹, Ч. Кая², Б.Н. Темирханов^{3*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан Республикасы, Тарих және құқық факультетінің оқытушысы, PhD,
e-mail: meiirbols9293@gmail.com

²Кастамону университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті,
Тарих кафедрасы, доцент, доктор (PhD), Кастамону, Түркия
e-mail: ccetinkayaa.58@gmail.com

^{3*}Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Теология кафедрасының аға оқытушысы, PhD,
e-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

ТҮРКИЯДА ШАҒАТАЙ ҰЛЫСЫН ЗЕРТТЕУ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Аңдатпа

Шағатай Хандығы XIII ғасырдың ортасынан XVII ғасырдың соңына дейін Орта Азияда өмір сүрген маңызды моңғол мемлекеттерінің бірі болып табылады. Ол бастапқыда Ұлы қағандыққа бағынышты болса, кейін дербес саяси күшке айналды. Хандықта Ислам дінінің таралуы, әкімшілік-экономикалық реформалар және ішкі саяси күрестер оның дамуына тікелей әсер етті. Уақыт өте келе хандық Батыс және Шығыс болып екіге бөлініп, XVI–XVII ғасырларда тарихи сахнадан біртіндеп жоғалды.

Бұл мақалада Түркия мен әлемде жүргізілген Чағатай Хандығы зерттеулерінің тарихи дамуы әдебиеттерге шолу жасау әдісі арқылы талданды. XIX ғасырдан бастап жарық көрген монографиялар, энциклопедиялық мақалалар, ғылыми мақалалар және аударма еңбектер зерттелді. Әсіресе *D'Ohsson*, *Barthold*, *Grousset*, *Rıza Nur*, *Zeki Velidi Togan* және *Mustafa Kafalı* еңбектерінің бұл саладағы орны ерекше екені анықталды. Зерттеу нәтижесінде 2000 жылдан кейін, әсіресе 2010 жылдан бастап Чағатай Хандығы туралы зерттеулердің саны мен сапасы айтарлықтай артқаны анықталды. Жаңа зерттеулер хандықтың тек саяси тарихын ғана емес, оның әлеуметтік, экономикалық және мәдени құрылымын да жан-жақты қарастыра бастады. Чағатай Хандығы зерттеулері уақыт өте келе дербес ғылыми бағыт ретінде қалыптасып, Орта Азия тарихын түсінуде маңызды орынға ие болды.

Кілт сөздер: Шағатай Ұлысы, Алтын Орда, Түркия

M.K. Mutaliyev¹, C. Kaya², B.N. Temirkhanov^{3*}

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Republic of Kazakhstan, Senior Lecturer of the Faculty of History and Law, PhD
e-mail: meiirbols9293@gmail.com*

²*Kastamonu University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History,
Associate Professor, Ph.D. Kastamonu, Türkiye
e-mail: cetinkayaa.58@gmail.com*

³*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan,
Senior Lecturer Department of Theology, PhD
<https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>
E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com
Corresponding author

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF STUDIES ON THE CHAGATAI KHANATE IN TURKEY

Abstract

The Chagatai Khanate was one of the significant Mongol states that existed in Central Asia from the mid-thirteenth century to the end of the seventeenth century. Initially subordinate to the Great Khanate, it later emerged as an independent political power. The spread of Islam within the khanate, administrative and economic reforms, and internal political struggles directly influenced its development. Over time, the khanate split into Western and Eastern parts and gradually disappeared from the historical scene during the sixteenth and seventeenth centuries.

This article analyzes the historical development of Chagatai Khanate studies conducted in Turkey and worldwide through a systematic literature review. Monographs, encyclopedia entries, scholarly articles, and translated works published since the nineteenth century were examined. In particular, the works of D'Ohsson, Barthold, Grousset, Rıza Nur, Zeki Velidi Togan, and Mustafa Kafalı were identified as having a significant place in this field. The study reveals that since 2000, and especially after 2010, the number and quality of studies on the Chagatai Khanate have increased considerably. Recent research has expanded beyond political history to include social, economic, and cultural aspects of the khanate. As a result, Chagatai Khanate studies have evolved into an independent field of research and gained an important place in understanding the history of Central Asia.

Keywords: Chagatai Ulus, Golden Horde, Türkiye

М.К. Муталиев¹, Ч. Кая², Б.Н. Темирханов^{3*}

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Республика Казахстан, преподаватель факультета истории и права, PhD
e-mail: meiirbols9293@gmail.com

²Кастамонуский университет, факультет гуманитарных и социальных наук,
кафедра истории, доцент, доктор (PhD)
Кастамону, Турция,
e-mail: cetinkayaa.58@gmail.com

^{3*}Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан,
PhD, старший преподаватель
<https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>
e-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com
*Корреспондент автор

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИССЛЕДОВАНИЙ ЧАГАТАЙСКОГО ХАНСТВА В ТУРЦИИ

Аннотация

Чагатайское ханство было одним из важных монгольских государств, существовавших в Центральной Азии с середины XIII до конца XVII века. Первоначально оно находилось в зависимости от Великого каганата, однако со временем превратилось в самостоятельную политическую силу. Распространение ислама в ханстве, административно-экономические реформы и внутренние политические противоречия оказали непосредственное влияние на его развитие. Со временем ханство разделилось на Западную и Восточную части и постепенно исчезло с исторической сцены в XVI–XVII веках.

В данной статье проанализировано историческое развитие исследований Чагатайского ханства в Турции и мире на основе метода обзора литературы. Были изучены монографии, энциклопедические статьи, научные публикации и переводные труды, изданные с XIX века. Особо отмечена значимость работ D'Ohsson, Barthold, Grousset, Rıza Nur, Zeki Velidi Togan и Mustafa Kafalı в формировании данного направления. В результате исследования установлено, что после 2000 года, особенно с 2010-х годов, количество и качество исследований, посвящённых Чагатайскому ханству, значительно возросло. Современные исследования рассматривают не только политическую историю ханства, но и его социальную, экономическую и культурную структуру. В итоге исследования Чагатайского ханства сформировались как самостоятельное научное направление и заняли важное место в изучении истории Центральной Азии.

Ключевые слова: Чагатайское Улус, Золотая Орда, Турция

Кіріспе. Шағатай ұлысы – XIII ғасырдың ортасынан XVII ғасырдың соңына дейін Орта Азия аумағында өмір сүрген моңғол мемлекеті. Бұл мемлекет өз атауын Шыңғыс ханның ұлы Шағатайдың (1218–1242) есімінен алған. Шағатайдың қайтыс болғанынан кейін ұлыс біраз уақыт Қарақорымдағы Ұлы қағанатқа бағынышты болып қалды. Тек оның немересі Алғу (Алғуй) ханның (1261–1264) билігі тұсында Шағатай ұлысы дербес саяси күшке айналды. Одан кейін таққа отырған Мүбәрәк шах (1264–1265) – ислам дінін қабылдаған алғашқы Шағатай билеушісі болды. 1265 жылы билікке келген Барақ хан қағандық билік үшін болған күрестерден кейін әлсіреген ұлыстың ішкі тәртібін қалпына келтіруге талпынғанымен, ол әрекеттері нәтижесіз аяқталды. Осы кезеңде Шағатай ұлысы Үгедей әулетінен шыққан Хайду ханның (1269–1303) үстемдігіне өтті.

Хайду қайтыс болғаннан кейін Шағатай ұлысының ханы Дува (Тува) (1277–1307) мемлекет билігін Үгедей әулетінің ықпалынан толықтай азат ете алды. Кебек ханның (1318–1326) билігі кезінде елдің астанасы Алмалық қаласынан Мәуераннахрға көшіріліп, экономикалық және әкімшілік реформалар жүргізілді. Ал оның мұрагері Тармаширин ханның (1326–1334) дәуірінде ислам діні ұлыс аумағында кеңінен тарала бастады. Алайда бұл жағдай көшпелі тайпалар арасында наразылық туғызып, соның салдарынан Тармаширин хан тақтан тайдырылып, кейін өлтірілді.

Тармаширин ханның өлімінен кейін ұзаққа созылған ішкі саяси тұрақсыздықтың нәтижесінде Шағатай ұлысы екі бөлікке бөлінді. Мәуераннахр аймағында түркі және мұсылман халқы басым болған өңір – ұлыстың батыс бөлігін, ал Жетісу мен Іле аңғарында мекендеген көшпелі моңғол тайпалары қоныстанған аймақ – шығыс бөлігін құрады. Батыс Шағатай ұлысында түркімен бектері мен әмірлерінің ықпалы күшейгенімен, бұл билік тармағы XIV ғасырдың 1370 жылдары Әмір Темірдің саяси күшеюімен бірге өз дербестігінен айырылды. Ал Шығыс Шағатай ұлысы Алмалық, Қашқар (Қашғария) және Ақсу орталықтарында өз өмірін жалғастырғанымен, XVI ғасырда Шайбани әулетінің, ал XVII ғасырдың соңына қарай аймақтың діни көшбасшыларының билікті иеленуі нәтижесінде тарихи аренада мүлде жойылды.

Түрік тарихнамасында Шағатай ұлысын зерттеу. Түркияда моңғол тарихына арналған зерттеулер аясында жүргізілген библиографиялық еңбектердің маңызды үлгілері Осман Гази Өзгүденли [1. бб. 169-248], Ганбат Лхүндэв [2. бб. 249-266], Күршат Ыылдырым [3. бб. 529-534] және Алтай Тайфун Өзжан [4. бб. 597-666] сияқты зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапқан. Алайда бұл зерттеу өз аясын тек Шағатай ұлысымен шектейді және осы мемлекетке қатысты ғылыми еңбектерді негізгі зерттеу нысаны ретінде қарастырады. Осылайша, зерттеуіміз неғұрлым нақты бағытқа ие болып, Шағатай ұлысын зерттеудің тарихнамалық дамуын жүйелі түрде айқындауды мақсат етеді.

Материалдар мен әдістер. Бұл зерттеуде Түркия мен әлемде Шағатай хандығы бойынша жүргізілген ғылыми зерттеулердің тарихи даму үдерісі жүйелі әдебиетке шолу жасау әдісі арқылы талданды. Зерттеудің негізгі материалдық базасын XIX ғасырдан бүгінгі күнге дейін жарияланған монографиялар, энциклопедиялық мақалалар, рецензияланатын ғылыми журналдардағы мақалалар, кітап тараулары және аударма еңбектер құрайды. Әсіресе ерте кезең зерттеушілері Д’Охссон, Бартольд және Груссе еңбектері мен Республика кезеңінен кейінгі түрік тарихнамасында жарық көрген зерттеулер салыстырмалы тұрғыдан қарастырылды. Сонымен қатар Мұстафа Кафалымен бастау алған Шағатай хандығына арналған дербес зерттеулер және 2000 жылдан кейін жарияланған академиялық еңбектер талдау нысанына енгізілді. Зерттеуде сапалық (нәтижелік) зерттеу әдісі қолданылып, библиографиялық шолу, мазмұндық талдау және салыстырмалы-тарихи талдау тәсілдері пайдаланылды. Алдымен тақырыпқа қатысты еңбектер хронологиялық тұрғыдан жүйеленді; кейін олардың қарастырған негізгі мәселелері (саяси тарих, әкімшілік құрылым, әскери ұйым, діни үдерістер, әлеуметтік және экономикалық құрылым, әулеттік күрестер және т.б.) айқындалды. Осылайша әдебиеттің қай кезеңдерде қарқынды дамығаны, қандай мәселелерге басымдық берілгені және қай бағыттарда зерттеу олқылықтарының бар екені анықталды. Сондай-ақ 2010 жылдан кейін жарияланған мақалалар мен монографиялар жеке қарастырылып, осы кезеңде зерттеу тақырыптарының кеңеюі мен әдіснамалық ұстанымдардың өзгеруі сарапталды. Алынған деректер Шағатай хандығы зерттеулерінің жалпы моңғол тарихы әдебиетіндегі орнын айқындау және оның дербес ғылыми бағыт ретінде қалыптасу үдерісін түсіндіру мақсатында талданды. Осы әдіснамалық негізде жүргізілген жұмыс тарихнамалық тұрғыдан талдау ұсынумен қатар, болашақтағы зерттеулер үшін теориялық-әдіснамалық база қалыптастыруды көздейді.

Нәтиже мен талқылаулар. Түркия мен әлемде моңғол тарихына арналған зерттеулер бастапқы кезеңде моңғолдарды түрік тарихының бір бөлігі ретінде қарастыру ұстанымына негізделі отырып қалыптасты [3. бб. 529-534]. Осы көзқарас аясында Абрахам Константин

Мураджа Д'Оссон 1834 жылы жазған *“Histoire des Mongols depuis Tchinguis-Khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan”* атты еңбегі моңғол тарихын, соның ішінде Шағатай ұлысының алғашқы кезеңдерін сипаттайтын маңызды дереккөз болып табылады. Бұл еңбек 1920-жылдардың басында Мұстафа Рахми тарапынан француз тілінен түрік тіліне аударылған. Кейіннен еңбектің латын қарпіне көшіру жұмысын Экрем Қалан [5. 2014] мен Мұрат Уғраш [6. 2023] жүзеге асырған.

Түрік зерттеушілері тарапынан жарық көрген және Шағатай ұлысына қатысты мәліметтер қамтылған алғашқы заманауи еңбектің Түркия Республикасының жариялану кезеңімен шамалас уақытта жазылғаны байқалады. Бұл тұрғыда Рыза Нұрдың 1924 жылы жазған *“Türk Tarihi”* атты еңбегі – Түркиядағы Шағатай ұлысын зерттеуге арналған алғашқы заманауи ғылыми еңбек ретінде қарастырылады [7. 1994]. Осы еңбектен кейін Түркия Республикасы Білім министрлігінің шешімімен *“The Encyclopaedia of Islam”* атты энциклопедиялық еңбектің кеңейтілген нұсқасы 1940 жылы түрік тіліне аударылған. Аталған энциклопедияның үшінші томында Василий Владимирович Бартольд жазған *“Çağatay”* атты мақала – Түркияда Шағатай ұлысына қатысты академиялық зерттеулердің дамуына жол ашқан маңызды еңбек ретінде бағаланады. [8. бб. 266-270]. 1946 жылға келгенде Зәки Велиди Тоғанның *“Umumi Türk Tarihine Giriş”* атты еңбегінде Шағатай ұлысына байланысты кең көлемді тарихи мәліметтер беріліп, бұл тақырып түркі тарихнамасында ғылыми негізде қарастырыла бастады [9. бб. 1981].

1980 жылға қарай Рене Груссенің 1939 жылы жазған *“L'Empire des Steppes”* атты еңбегі М. Ришат Үзменнің аудармасымен түрік тіліне енгізілді [10. 2006]. Бұл еңбек біздің заманымызға дейінгі дәуірлерден бастап XVIII ғасырға дейінгі кең тарихи кезеңді қамтып, Түркістан өңірінің даму барысына тұтас көзқарас ұсынады. Груссенің әсіресе Шыңғыс ханның мұрагерлеріне қатысты тарауларды жан-жақты талдауы бұл еңбекті Шағатай ұлысының тарихын зерттеудегі негізгі дереккөздердің бірі деңгейіне көтерді.

Осы кезеңнен кейін, Василий Владимирович Бартольдтың 1900 жылы жазылған *“Turkestan v epokhu mongol'skogo nashezhdia”* атты еңбегі 1981 жылы Хаккы Дурсун Йылдыздың аудармасымен *“Moğol İstilasına Kadar Türkistan”* деген атпен түрік тіліне аударылды. Түркістан тарихына қатысты кең көлемді мәліметтер қамтылған бұл еңбек Шағатай ұлысы жөнінде де аса құнды деректер береді және аталмыш тақырып бойынша ғылыми әдебиетте маңызды орын алады [11. 1981].

Түркияда түрік зерттеушісі тарапынан Шағатай ұлысына арналған алғашқы дербес ғылыми еңбек 1986 жылы жарық көрген Надир Девлеттің *“Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi”* атты еңбегінің IX томындағы *“Çağatay Devleti”* атты тарау болып табылады [12. бб. 301-310]. Бұл еңбек Шағатай ұлысының саяси және мәдени тарихын жүйелі түрде қарастырған алғашқы академиялық зерттеу ретінде ерекшеленеді.

Аталған еңбектен кейін 1991 жылы Мехмет Алпарғуның *“Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi”* журналында жарияланған *“Çağatay Hanlığı”* атты мақаласы жарық көрді. Одан соң, 1992 жылы Мұстафа Кафалы Түркия Диянет Қоры Ислам Энциклопедиясы үшін Шағатай билеушілерінің бірі — Барақ хан туралы жеке мақала жазды [13. бб. 63-64]. Ал 1993 жылы сол энциклопедияның келесі томында Абдулкадыр Ювалы *“Çağatay Hanlığı”* [14. бб. 177-178] және *“Çağatay Han”* [15. бб. 176-177] атты мақалаларды даярлап, Шағатай ұлысына қатысты түрік тарихнамасындағы зерттеулерді жаңа деңгейге көтерді.

2000-шы жылдары Шағатай ұлысына қатысты мәліметтер қамтылған алғашқы зерттеу Неслихан Дурак тарапынан жазылған. Аталған еңбекте Үндістанға солтүстіктен жасалған жорықтар қарастырылып, ұлыстың оңтүстік бағытындағы саясатына қатысты маңызды тұжырымдар берілген [16. 2000]. Бұл кезеңде сонымен қатар Жан-Поль Ру 1993 жылы француз тілінде жариялаған *“Histoire de l'Empire Mongol”* атты еңбегі 2001 жылы Айкут Казанджил мен Айше Берекет тарапынан түрік тіліне *“Moğol İmparatorluğu Tarihi”* деген атпен аударылып, сала әдебиетіне елеулі үлес қосты [17. 2001]. 2002 жылы жарық көрген *“Türkler”* атты көптомдық еңбектің VIII томында орналасқан *“Çağatay Hanlığı”* [18. бб. 345-354] және *“Çağatay Devleti”*

[19. бб. 355-358] атты бөлімдер де Түркиядағы осы тақырыпқа қатысты ғылыми әдебиетті кеңейткен маңызды еңбектердің қатарында саналады. Соңында, 2005 жылы Мұстафа Кафалының жарық көрген “*Çağatay Hanlığı (1227–1345)*” атты еңбегі — бұл тақырып бойынша Түркияда жазылған алғашқы дербес монографиялық еңбек болып табылады [20. 2005].

2010-шы жылдардың соңына қарай Түркияда Шағатай ұлысын зерттеумен айналысатын ғалымдардың саны айтарлықтай артты, бұл өз кезегінде тақырыпқа қатысты ғылыми еңбектердің көбеюіне негіз қалады. Осы кезеңде Омер Субашы 2016 жылы Шағатай хандаларының бірі – Ясавурдың Хорасандағы саяси қызметін талдаған ғылыми мақала жариялады [21. бб. 278-303]. Сол жылы Хайрунниса Аланның “*Avrasya’nın Sekiz Asrı: Çengizogulları*” атты еңбегіндегі “*Çağatay Hanlığı*” атты тарауы ұлыстың саяси, әкімшілік және мәдени құрылымына жан-жақты талдау жасады [22. бб. 68-97]. 2017 жылы Айкут Өзбайрактар Шағатай ұлысы дәуірінде болған Тараби көтерілісін тақырып еткен мақаласымен әдебиетке өз үлесін қосты [23. бб. 211-227]. Ал 2018 жылы Бетүл Сүмейра Тахталы мен Кемал Өзжан Шағатай ұлысы аумағында қызмет атқарған мұсылман және түркі текті билеушілерге арналған еңбектерін жариялап, бұл тақырыпқа тың көзқарас енгізді [24. бб. 178-189].

2019 жылы Шағатай ұлысына қатысты жүргізілген зерттеулердің саны айтарлықтай артты және бұл кезеңде жарияланған еңбектер өз маңыздылығымен ерекшеленді. Осы жылы Самет Дурмаз Шағатай ханы Барақ пен Ильхан (Елхан) билеушісі Абақа арасындағы соғысты талдаған ғылыми мақала жариялады [25. бб. 209-210]. Сол кезеңде Орхан Чынар Шағатай тағына біраз уақыт регенттік (уәкілдік) еткен Эргэнэ хатун [26. бб. 3924-3927] туралы зерттеуін жарыққа шығарып, сонымен қатар Арық Бұға мен Құбылай арасындағы қағандық билік тартысының Шағатай ұлысына әсерін қарастырған басқа бір еңбегін ұсынды [27. бб. 3791-3795]. Курбан Дурмушоғлу болса Абақа хан дәуіріндегі Ильхандықтардың (Елхан) сыртқы саясатын талдай отырып, өз еңбегінде Ильхан (Елхан) —Шағатай қарым-қатынастарына да арнайы тоқталды [28. бб. 221-244]. Бұл жылмен қатарлас кезеңде Омер Субашы тегі мен әулеттік қатыстылығы жөнінде пікірталас туғызған Қарауналар (Negüderi (Nikudāri) туралы мақаласын жариялады [29. бб. 853-886]. Сол жылы Юнус Емре Тансу мен Баран Гүвенч бірігіп жазған еңбектерінде Шағатай ұлысының маңызды билеушілерінің бірі Тармаширин ханның саяси қызметін талдап, тақырыпты жаңа қырынан қарастырды [30. бб. 6169-6173].

2020-шы жылдар Түркияда Шағатай ұлысына қатысты зерттеулердің әрі сапалық, әрі сандық тұрғыдан айтарлықтай дамыған кезеңі ретінде сипатталады. Бұл дәуірдің басында Сениха Сами Моралы В.В. Бартольдтың моңғол шапқыншылығына арналған еңбегін қайтадан түрік тіліне аударып, жаңа басылым ретінде жарыққа шығарды [31. 2020]. Сол жылдары Четин Кая Шыңғыс хан тарапынан Шағатай ханның қызметіне берілген Шағатай ноянның өмірі мен қызметіне арналған ғылыми мақала жазды [32. бб. 374-379]. Ал Орхан Чынар Шығыс Шағатай ұлысының билеушілерінің бірі Тоғылық Темір [33. бб. 201-208] мен Тармаширин ханға [34. бб. 902-906] арналған екі жеке еңбегін жариялап, Шағатай тарихнамасына елеулі үлес қосты.

2021 жылы Түркияда Шағатай ұлысына қатысты зерттеулер жаңа серпін алды [35. бб. 37-54] және түрлі бағыттағы еңбектермен байыды. Сол жылы Четин Кая екі маңызды [36. бб. 23-34] мақала жариялады: олардың бірінде Шыңғыс ханның мұрагерін таңдау үдерісінде Шағатайдың атқарған шешуші рөліне назар аударылса, екіншісінде Ұлы Моңғол империясы тағына Толуй (Төле) ұлдарының келуімен байланысты төңкерістің Шағатай ұлысы мен өзге хандықтарға тигізген ықпалы талданды. Омер Субашы сол жылы моңғол қоғамындағы әйел бейнесін зерттеген еңбегін жарыққа шығарып, онда Шағатай ұлысындағы әйелдің қоғамдық және саяси рөліне де тоқталды [37. 2021]. Курбан Дурмушоғлу 1256–1353 жылдар аралығындағы Хорасандағы Шағатай мен Ильхан (Елхан) ұлыстары арасындағы саяси бәсекені қарастырған мақаласын жариялады [38. бб. 81-94]. Иса Ерйылмаз өз кезегінде Шағатай ұлысында ислам дінінің таралу процесіне арналған зерттеуін ұсынды [39. бб. 71-84]. Билен Йылмаз Жамал

Каршидің “*al-Mulhaqāt bi’s-Şurah*” атты еңбегінің моңғол әулеттеріне қатысты бөлігін орыс тілінен түрік тіліне аударып, деректану саласына маңызды үлес қосты [40. бб. 293-296]. Сонымен қатар, Тимоти Мэйдің Шағатай ұлысы жөнінде құнды мәліметтер беретін “*Moğol İmparatorluğu*” атты еңбегі Үлке Еврим Уйсалдың аударуымен түрік оқырмандарына ұсынылды [41. 2021].

2022 жылы Шағатай ұлысына қатысты ғылыми зерттеулер Түркияда жаңа мазмұндық бағыттармен толықты. Осы жылы Орхан Чынар [42. бб. 1259-1263], Омер Гёк және Ызгүр Түркер [43. бб. 112-128], Шағатай ұлысының соңғы кезеңдеріндегі ішкі қақтығыстар мен көтерілістерді талдаған мақалаларын жариялады. Сонымен қатар Орхан Чынар әйгілі араб саяхатшысы Ибн Баттутаның сапарнамасында Шағатай ұлысы туралы келтірілген деректерді жүйелеп, арнайы ғылыми мақала ретінде ұсынды [44. бб. 166-173]. Сол жылы Раккуш Қарадұман Шыңғыс ханның ұлдары Үгедей мен Шағатайдың жұбайларына арналған еңбегін жарыққа шығарды [45. бб. 565-576]. Билен Ыылмаз моңғол дәуіріндегі Алмалық қаласының тарихи рөліне арналған кітап бөлімін жариялады [46. бб. 1231-1238]. Ахмет Селчукоғлу болса Тараби көтерілісін тақырып еткен мақаласымен Шағатай дәуіріндегі әлеуметтік толқуларды зерттеуге үлес қосты [47. бб. 227-243]. Сондай-ақ, сол жылы Кембридж университеті тарапынан жарық көрген Орталық Азия тарихына арналған еңбектің түрік тіліне аударылуы нәтижесінде, оның құрамындағы Майкл Брайанның Үгедей мен Шағатай әулеттеріне қатысты тарауы да түрік тілінде оқырманға жол тартты [48. бб. 100-132].

2023 жылы Шағатай ұлысына қатысты зерттеулер Түркияда жаңа сапалық деңгейге көтерілді. Сол жылы Четин Кая Шағатай ұлысы мен Ұлы қағанат арасындағы саяси қатынастарды жан-жақты талдаған еңбегін жариялап, Мұстафа Қафалының еңбегінен кейін Шағатай әулетіне арналған екінші дербес монографиялық кітаптың авторы атанды [49. 2023]. Нуреддин Избасар XV–XVI ғасырлардағы Шығыс Шағатай ұлысының мұрагерлік құрылымдары мен Ойраттар арасындағы қатынастарды зерттеген мақаласын жарыққа шығарды [50. бб. 19-40]. Ал Казым Узун Мәмлүк мемлекетінің Ильхандықтармен (Елхан) соғыс жүргізген кезеңінде Шағатай ұлысымен одақ құруға бағытталған дипломатиялық бастамаларын қарастырған ғылыми зерттеуін жариялап, Шағатай дипломатиясын аймақтық халықаралық қатынастар контекстінде талдады [51. бб. 41-57].

2024 жылы Шағатай ұлысына қатысты зерттеулер экономикалық және нумизматикалық бағыттарда тереңдей түсті. Сол жылы Мұстафа Калкан Ұлы Моңғол қағанаты мен Шағатай ұлысы кезеңінде соғылған монеталардың ерекшеліктерін талдаған мақаласын жариялады [52. бб. 67-95]. Фатих Орта болса Шағатай ұлысының экономикалық жүйесі мен салық саясатына арналған зерттеуін ұсынып, ұлыстың қаржылық құрылымын ғылыми тұрғыдан зерделеді [53. бб. 1-10]. Ал Шүкрү Özdemir Шағатай ханның өмірі мен билігіне арналған биографиялық сипаттағы мақаласын жарыққа шығарды [54. бб. 431-450].

2025 жылға келсек, Орхан Чынар Мұстафа Қафалы мен Четин Каядан кейін Шағатай ұлысына арналған үшінші дербес монографиялық еңбектің авторы атанды [55. 2025]. Сол жылы Фатих Ортаның екі мақаласы да назарға ілікті: олардың бірі Шағатай билеушілерінің бірі — Кебек ханның өмірбаянына [56. бб. 574-585], ал екіншісі ұлыстың әлеуметтік және мәдени өміріне арналған зерттеу ретінде бағаланды [57. бб. 56-80].

Қорытынды. Түркия мен әлемде Шағатай ұлысына (Шағатай хандығына) қатысты жүргізілген зерттеулердің тарихи даму үдерісі талданғанда, соңғы жылдары бұл саланың сандық және сапалық тұрғыдан едәуір ілгерілеу көрсеткені байқалады. Алғашқы кезеңдегі еңбектер Моңғол тарихын Түрік тарихының құрамдас бөлігі ретінде қарастыратын жалпы тұжырымдамалық шеңберде қалыптасты. Осы тұрғыда D’Ohsson, Barthold және Grousset сынды зерттеушілердің еңбектері түрік тіліне аударылып, ғылыми әдебиеттің негізін қалады. Республика кезеңінің алғашқы жылдарынан бастап Рыза Нұр мен Зәки Уәлиди Тоған секілді

ғалымдардың еңбектері арқылы бастау алған академиялық қызығушылық, әсіресе 1980-жылдардан кейін жүйелі сипатқа ие болды. Мұстафа Кафалының «*Şağatay Hanlığı (1227–1345)*» атты еңбегі Түркияда осы бағытта жарық көрген алғашқы дербес ғылыми зерттеу ретінде бетбұрыс кезеңді білдіреді. Одан кейін жарияланған мақалалар мен кітап бөлімдері хандықтың саяси, әкімшілік, әскери және мәдени құрылымдарын әр қырынан қарастырды. 2010-жылдардың соңынан бастап Шағатай ұлысы бойынша зерттеу жүргізетін ғалымдар санының айтарлықтай артуы жарияланымдардың сан алуандығы мен тақырыптардың тереңдей түсуіне жол ашты. Ясавур көтерілісі, Тармаширин хан дәуірі, Илхан мемлекеті мен Шағатай ұлысы арасындағы қатынастар, әйелдердің саяси рөлі, әулеттік тартыстар, салық жүйесі мен нумизматикалық типология сияқты арнайы мәселелерге арналған зерттеулер хандықты тек саяси тарих аясында ғана емес, әлеуметтік, мәдени және экономикалық тұрғыдан да қарастыру үрдісінің қалыптасқанын көрсетеді. 2020-жылдары жарық көрген дербес монографиялар мен сапалы ғылыми мақалалар Шағатай ұлысы зерттеулерінің дербес ғылыми бағыт ретінде орныққанын айқындайды. Әсіресе Ұлы Моңғол қағанатымен саяси байланыстар, Батыс және Шығыс Шағатай тармақтарының жіктелу үдерісі, Мәуереннахрдағы билік үшін күрестер және исламдану мәселелері аналитикалық әрі салыстырмалы әдіс тұрғысынан зерделене бастады. Сонымен қатар, ғылыми әдебиетте әлі де болса шешімін күтетін мәселелер бар екендігі аңғарылады. Әсіресе мұрағаттық құжаттар, эпиграфикалық деректер мен археологиялық материалдарға негізделген пәнаралық зерттеулерді кеңейту қажеттілігі айқын көрінеді.

Қорытындылай келе, Түрік тарихнамасында Шағатай ұлысына қатысты зерттеулер бастапқыда жалпы Моңғол тарихы аясында қалыптасып, уақыт өте келе дербес әрі терең ғылыми бағытқа айналды. Қазіргі таңда жинақталған ғылыми қор хандықтың саяси және әскери тарихымен шектелмей, оның әлеуметтік құрылымы, мәдени өмірі, экономикалық жүйесі және діни трансформация үдерістерін де қамтиды. Бұл үрдіс Шағатай ұлысының Орталық Азия тарихындағы орнын неғұрлым объективті әрі кешенді бағалауға мүмкіндік беріп, болашақ зерттеулер үшін берік әдіснамалық және библиографиялық негіз қалыптастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Осман Гази Өзгүдени, «Түркияда Моғол тарихы мен мәдениеті зерттеулерінің қалыптасуы және дамуы (1923–2017)», Түрік-Моғол тарихы, ред. Күршат Йылдырым, Йедитепе баспасы, Ыстанбул-2018.- 169–248-бб.
2. Ганбат Лхүндэв, «Түркияда Моғол империясы тарихы бойынша зерттеулер», Түрік-Моғол тарихы, ред. Күршат Йылдырым, Йедитепе баспасы, Ыстанбул, 2018, 249–266-бб.
3. Күршат Йылдырым, «Түркияда Моғол тарихы бойынша жүргізілген зерттеулерге шолу», Тарих журналы, № 81, 2023, 529–534-бб.
4. Алтай Тайфун Өзжан, «Түркияда Моғол тарихы зерттеулерінің дамуы (Шыңғыс хан және оның мұрагерлері кезеңіндегі Ұлы хандық пен Алтын Орда ханлығы)», Тарих журналы, № 81, 2023, 597–666-бб.
5. Абрахам Константин Мураджа Д’Оссон, Моғол тарихы, ауд. Экрем Қалан, IQ Мәдениет және өнер баспасы, Ыстанбул, 2014.
6. Абрахам Константин Мураджа Д’Оссон, Шыңғыс ханнан Темірге дейінгі Моғол тарихы, ауд. Мұрат Узраш, Дорлион баспасы, Анкара, 2023.
7. Рыза Нур, Түрік тарихы, I–II томдар, құраст. Й. Токер, Х. Тунджай, Токер баспасы, Ыстанбул, 1994.
8. Василий Владимирович Бартольд, «Шағатай», Ислам энциклопедиясы, III том, Ұлттық білім беру министрлігі баспасы, Ыстанбул, 1979, 266–270-бб.
9. Зәки Велиди Тоған, Жалпы түрік тарихына кіріспе, Эндерун кітап үйі, Ыстанбул, 1981.
10. Рене Груссе, Дала империясы, ауд. М. Решат Узмен, Өтүкен баспасы, Ыстанбул, 2006.

11. Василий Владимирович Бартольд, *Моңғол шапқыншылығына дейінгі Түркістан, Керван баспасы, Ыстанбул, 1981.*
12. Надир Девлет, «Шағатай мемлекеті», *Ежелден бүгінге дейінгі Ұлы Ислам тарихы, IX том, Чағ баспасы, Ыстанбул, 1986, 301–310-бб.*
13. Мұстафа Кафалы, «Барақ хан», *Түркия Діни қоры Ислам энциклопедиясы, VIII том, Түркия Діни қоры баспасы, Ыстанбул, 1992, 63–64-бб.*
14. Абдулқадыр Ювалы, «Шағатай ханлығы», *Түркия Діни қоры Ислам энциклопедиясы, V том, Түркия Діни қоры баспасы, Ыстанбул, 1993, 177–178-бб.*
15. Абдулқадыр Ювалы, «Шағатай хан», *Түркия Діни қоры Ислам энциклопедиясы, VIII том, Түркия Діни қоры баспасы, Ыстанбул, 1993, 176–177-бб.*
16. Неслихан Дурак, *Үндістанға солтүстіктен жасалған жорықтар, Асам баспасы, Анкара, 2000.*
17. Жан-Поль Ру, *Моңғол империясының тарихы, ауд. Айкут Казанджыл, Айше Берекет, Кабалджы баспасы, Ыстанбул, 2001.*
18. Мұстафа Кафалы, «Шағатай ханлығы», *Түріктер, VIII том, Жаңа Түркия баспасы, Анкара, 2002, 345–354-бб.*
19. Сабри Хизметли, «Шағатай мемлекеті», *Түріктер, VIII том, Жаңа Түркия баспасы, Анкара, 2002, 355–358-бб.*
20. Мұстафа Кафалы, *Шағатай ханлығы (1227–1345), Берикан баспасы, Анкара, 2005.*
21. Омер Субашы, «Хорасандағы саяси өмір және Шехзаде Йесәвур көтерілісі (1317–1320)», *MANAS Әлеуметтік зерттеулер журналы, 5-том, № 1, 2016, 278–303-бб.*
22. Хайрунниса Алан, «Шағатай ханлығы», *Еуразияның сегіз ғасыры: Шыңғыс ұрпақтары, құраст. Х. Алан, И. Кемалоглу, Өтүкен баспасы, Ыстанбул, 2016, 68–97-бб.*
23. Айкут Өзбайрактар, «Махмуд Тараби көтерілісі (1238)», *Түрік мәдениеті және Қажы Бекташ Вели зерттеулер журналы, № 84, 2017, 211–227-бб.*
24. Бетүл Сүмейра Тахталы, Кемал Өзжан, «Шағатай ханлығында мұсылман және түрік мемлекет қайраткерлері», *Адам және қоғам ғылымдары зерттеулер журналы, 7-том, № 5, 2018, 178–189-бб.*
25. Самет Дурмаз, «Шағатай ханы Барақ пен Илхан Әбака арасындағы күрестер», *Жалпы түрік тарихы зерттеулері журналы, 1-том, № 2, 2019, 209–220-бб.*
26. Орхан Чынар, «Моңғол әлеміндегі Түркістанның ықпалды әйелдері: Төрегене хатун және Орғана хатун», *International Social Sciences Studies Journal, 5-том, № 40, 2019, 3924–3927-бб.*
27. Орхан Чынар, «Моңғол империясындағы Арық Бұқа–Құбылай күресі: Шағатайлықтардың алғашқы тәуелсіздік талпыныстары», *International Social Sciences Studies Journal, 5-том, № 39, 2019, 3791–3795-бб.*
28. Құрбан Дурмушоглу, «Әбака хан дәуіріндегі (1265–1282) Илханлылардың сыртқы саясаты (Алтын Орда, Шағатай және Мәмлүк мысалында)», *Journal of Turkish Research Institute, № 65, 2019, 221–244-бб.*
29. Омер Субашы, «Моңғол некудерілерінің шығу тегі мен қызметтері», *Беллетен, 83-том, № 298, 2019, 853–886-бб.*
30. Юнус Емре Тансу, Баран Гүвенч, «Шағатай хан Тармаширин дәуіріне қысқаша шолу», *International Social Sciences Studies Journal, 5-том, № 49, 2019, 6169–6173-бб.*
31. Василий Владимирович Бартольд, *Моңғол шапқыншылығы дәуіріндегі Түркістан, ауд. Сениха Сами Моралы, Түрік тарих институты баспасы, Анкара, 2020.*
32. Четин Кая, «Сөнід тайпасынан шыққан нояндардан Шағатай (Сөнитеи)», *Әлеуметтік ғылымдар зерттеулері журналы, 15-том, № 2, 2020, 374–379-бб.*
33. Орхан Чынар, «Шығыс Шағатай ханлығының алғашқы билеушісі: Тұғлық Темір хан және оның дәуірі туралы зерттеу», *Asos Journal, 8-том, № 106, 2020, 201–208-бб.*

34. Орхан Чынар, «Түркістан тарихында мұсылман моңғол билеушісі: Тармаширин хан және оның дәуірін бағалау», *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 6-том, № 32, 2020, 902–906-бб.
35. Четин Кая, «Ұлы Моңғол ұлтының хандық ауысу процесі және саяси әсерлері», *Еуразия халықаралық зерттеулер журналы*, 9-том, № 27, 2021, 37–54-бб.
36. Четин Кая, «Ұлы Моңғол ұлтының алғашқы ұлы хан тағайындалуы жөніндегі зерттеу», *Селчук университеті Селчук зерттеулері журналы*, № 14, 2021, 23–34-бб.
37. Омер Субаши, *Моңғолдарда әйел, некелер және сыртқы саясат*, Селенге баспасы, Ыстанбул, 2021.
38. Курбан Дурмушоғлу, «Хорасанның әкімшілік бюрократиясында Илхан шехзаделері және мемлекет қайраткерлері (1256–1335)», *Ортағасыр зерттеулері журналы*, 4-том, № 1, 2021, 81–94-бб.
39. Иса Ерейылмаз, «Шағатай ханлығы дәуірінде моңғолдар арасында ислам», *Халықаралық тарих зерттеулері журналы*, 5-том, № 1, 2021, 71–84-бб.
40. Билен Йылмаз, «Моңғол хандарының еске алынуы және олардың тарихының баяндалуы», *Ортағасыр зерттеулері журналы*, 4-том, № 2, 2021, 293–296-бб.
41. Тимоти Мэй, *Моңғол империясы*, ауд. Үлке Эврим Уйсал, Кроник кітап, Ыстанбул, 2021.
42. Орхан Чынар, «Батыс Түркістанда ұлт әмірлерінің билік үшін күрестері (1343–1370)», *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 8-том, № 56, 2022, 1259–1263-бб.
43. Омер Гёк, Ызгүр Түркер, «Шағатай ханлығының ыдырауынан кейін Тұғлық Темір ханның орталықтандыру саясаты және Әмір Камеруддин көтерілісі», *Түрік тарихы зерттеулері журналы*, 7-том, № 1, 2022, 112–128-бб.
44. Орхан Чынар, «Ибн Баттута эт-Танжис саяхатнамасында Мавераннахир және Мавераннахир сұлтандары», *International Journal of Arts and Social Studies*, 5-том, № 9, 2022, 166–173-бб.
45. Раккуш Қарадуман, «Нәсіб-наме-и Мүлүк (Шуаб-и Пенджгана) және Мүизү'л-Әнсаб атты еңбектерге сәйкес Өгедей хан мен Шағатай ханның хатундары», *Жалпы түрік тарихы зерттеулері журналы*, 4-том, № 8, 2022, 565–576-бб.
46. Билен Йылмаз, «Моңғолдар дәуірінде бір түрік ислам қаласы: Алмалық», *Әлеуметтік ғылымдардағы қазіргі талқылаулар 11*, ред. З. Караджагыл, Билгин мәдениет және өнер баспасы, Анкара, 2022, 1231–1238-бб.
47. Ахмет Селчукоғлу, «Мистикалық және идеологиялық сөз байламы тұрғысынан Баба Ишақ пен Махмуд Тараби көтерілістерінің ортақ негізі», *Түрік мәдениеті және Қажы Бекташ Вели зерттеулер журналы*, № 103, 2022, 227–243-бб.
48. Майкл Брайан, «Шыңғыс ханның шапқыншылығынан Темірдің көтерілуіне дейінгі Орта Азиядағы моңғолдар: Өгедей және Шағатай әулеттерінің басқарулары», ауд. Алтай Тайфун Өзжан, *Орталық Азия тарихы: Шыңғыс дәуірі*, Кроник кітап, Ыстанбул, 2022, 100–132-бб.
49. Четин Кая, *Шағатай ханлығы – Ұлы Моңғол қағандығы арасындағы саяси қатынастар (Басталудан 1320 жылға дейін)*, Пост баспасы, Ыстанбул, 2023.
50. Нуреддин Избасар, «Ойраттардың Шығыс Шағатай ханлығы мен Яркент ханлығымен қатынастары», *History Studies*, 15-том, № 1, 2023, 19–40-бб.
51. Казым Узун, «Мәмлүк-Шағатайлық қатынастарға қатысты кейбір тұжырымдар және бағалаулар», *Түрік әлемі зерттеулері журналы*, 23-том, № 1, 2023, 41–57-бб.
52. Мұстафа Калкан, «Ұлы Моңғол және Шағатай тиындарының типологиялық ерекшеліктері», *Қаратеңіз халықаралық ғылыми журналы*, № 62, 2024, 67–95-бб.
53. Фатих Орта, «Шағатай ханлығында салық», *Anasay*, № 28, 2024, 1–10-бб.
54. Шүкрү Өздемир, «Шағатай ханға қатысты», *Еуразия халықаралық зерттеулер журналы*, 12-том, № 38, 2024, 431–450-бб.

55. Орхан Чынар, *Шағатай ханлығы (саяси және әскери тарихы)*, Билгеоғуз баспасы, Ыстанбул, 2025.

56. Фатих Орта, «Шағатай ханлығы (1227–1370) дәуірінде Кебек хан (1319–1326) және оның әрекеттері», *Академиялық тарих және ой зерттеулері журналы*, 12-том, № 3, 2025, 574–585-бб.

57. Фатих Орта, «Шағатай ханлығының әлеуметтік және мәдени құрылымы туралы», *Оғыз-Түрікмен зерттеулері журналы*

References:

1. Osman Gazi Ozgudenli, “Turkiye’de Mogol Tarihi ve Kulturu Arastirmalarinin Dogusu ve Gelisimi (1923-2017), Turk Mogol Tarihi, Ed. Kursat Yildirim, Yeditepe Yayinlari, Istanbul 2018, s. 169-248.

2. Ganbat Lkhundev, “Turkiye’de Mogol Imparatorlugu Tarihi Uzerine Arastirmalar, Turk Mogol Tarihi, Ed. Kursat Yildirim, Yeditepe Yayinlari, Istanbul 2018, s. 249-266.

3. Kursat Yildirim, “Turkiye’de Mogol Tarihi Uzerine Yapilan Calismalara Dair Bir Degerlendirme”, *Tarih Dergisi*, S. 81, 2023, s. 529-534.

4. Altay Tayfun Ozcan, “Turkiye’de Mogol Tarihi Calismalarinin Gelisimi (Cengiz Han ve Ardillari Zamaninda Buyuk Hanlik ile Altin Orda Hanligi)”, *Tarih Dergisi*, S. 81, 2023, s. 597-666.

5. Abraham Constantin Mouradzea D’ohsson, *Mogol Tarihi*, Tr. Ekrem Kalan, IQ Kultur Sanat Yayinlari, Istanbul 2014.

6. Abraham Constantin Mouradzea D’ohsson, *Cengiz Han’dan Timur’a Mogol Tarihi*, Tr. Murat Ugras, Dorlion Yayinlari, Ankara 2023.

7. Riza Nur, *Turk Tarihi*, C. I-II, Haz. Y. Toker, H. Tuncay, Toker Yayinlari, Istanbul 1994.

8. Vasilij Viladimirovic Barthold, “Cagatay”, *Milli Egitim Bakanligi Islam Ansiklopedisi*, C.III, Milli Egitim Basimevi, Istanbul 1979, s. 266-270.

9. Zeki Velidi Togan, *Umumi Turk Tarihine Giris*, Enderun Kitabevi, Istanbul 1981.

10. Rene Grousset, *Bozkir Imparatorlugu*, Cev. M. Resat Uzman, Otuken Yayinlari, Istanbul 2006.

11. Vasilij Viladimirovic Barthold, *Mogol Istilasina Kadar Turkistan*, Kervan Yayinlari, Istanbul 1981.

12. Nadir Devlet, “Cagatay Devleti”, *Dogustan Gunumuze Buyuk Islam Tarihi*, C. IX, Cag Yayinlari, Istanbul 1986, s. 301-310.

13. Mustafa Kafali, “Barak Han”, *Turkiye Diyanet Vakfi Islam Ansiklopedisi*, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfi Yayinlari, Istanbul 1992, s. 63-64.

14. Abdulkadir Yuvali, “Cagatay Hanligi”, *Turkiye Diyanet Vakfi Islam Ansiklopedisi*, C. V, Türkiye Diyanet Vakfi Yayinlari, Istanbul 1993, s. 177-178.

15. Abdulkadir Yuvali, “Cagatay Han”, *Turkiye Diyanet Vakfi Islam Ansiklopedisi*, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfi Yayinlari, Istanbul 1993, s. 176-177.

16. Neslihan Durak, *Hindistan’a Kuzeyden Yapilan Akinlar*, Asam Yayinlari, Ankara 2000.

17. Jean Paul Roux, *Mogol Imparatorlugu Tarihi*, Trc. Aykut Kazancigil-Ayşe Bereket, Kabalci Yayinlari, Istanbul 2001.

18. Mustafa Kafali, “Cagatay Hanligi”, *Turkler*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayinlari, Ankara 2002, s. 345-354.

19. Sabri Hizmetli, “Cagatay Devleti”, *Turkler*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayinlari, Ankara 2002, s. 355-358.

20. Mustafa Kafali, *Cagatay Hanligi (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.

21. Omer Subasi, “Horasan’da Siyasi Hayat ve Sehzade Yesavur Isyani (1317-1320)”, *MANAS Sosyal Arastirmalar Dergisi*, C. 5, S. 1, 2016, s. 278-303.

22. Hayrunnisa Alan, "Cagatay Hanligi", *Avrasya'nin Sekiz Asri Cengizogullari*, Haz. H. Alan - I. Kemaloglu, Otuken Nesriyat, Istanbul 2016, s. 68-97.
23. Aykut Ozbayraktar, "Mahmud Tarabi Isyani 1238", *Turk Kulturu ve Hacı Bektas Veli Arastirma Dergisi*, S. 84, 2017, s. 211-227.
24. Betül Sumeyra Tahtali - Kemal Özcan, "Cagatay Hanligi'nda Musluman ve Turk Devlet Adamlari", *Insan ve Toplum Bilimleri Arastirmalari Dergisi*, C. 7, S. 5, 2018, s. 178-189.
25. Samet Durmaz, "Cagatay Hani Barak ile Ilhan Abaka Arasindaki Mucadeleler", *Genel Turk Tarihi Arastirmalari Dergisi*, C. 1, S. 2, 2019, s. 209-20.
26. Orhan Cinar, "Mogol Dunyasinda Turkistan'in Guclu Kadinlari: Toregene Hatun ve Organa Hatun", *International Social Sciences Studies Journal*, C. 5, S. 40, 2019, s. 3924-3927.
27. Orhan Cinar, "Mogol Imparatorlugunda Yasanan Arik Buka-Kubilay Mucadelesi: Cagataylilarin Ilk Bagimsizlik Tesebbusleri", *International Social Sciences Studies Journal*, C. 5, S. 39, 2019, s. 3791-3795.
28. Kurban Durmusoglu, "Abaka Han Donemi (1265-1282) Ilhanlilar'da Dis Siyaset (Altin Orda, Cagatay ve Memluk Ornegi)", *Journal of Turkish Research Institute*, S. 65, 2019, s. 221-244.
29. Omer Subasi, "Mogol Nekuderilerin Kokeni ve Faaliyetleri", *Belleten*, C. 83, S. 298, 2019, s. 853-886.
30. Yunus Emre Tansu - Baran Guvenc, "A Brief Overview Of The Era Of The Chagatai Khan Tarmashirin", *International Social Sciences Studies Journal*, C. 5, S. 49, 2019, s. 6169-6173.
31. Vasilij Viladimirovic Barthold, *Mogol Istilasi Devrinde Turkistan*, Cev. Seniha Sami Morali, Turk Tarih Kurumu Yayinlari, Ankara 2020.
32. Cetin Kaya, "Sonid Boyu Noyanlarindan Cagatay (Sonitey)", *Sosyal Bilimler Arastirmalari Dergisi*, C. 15, S. 2, 2020, s. 374-79.
33. Orhan Cinar, "Dogu Cagatay Hanligi'nin Ilk Hukumdari: Tugluk Timur Han ve Donemi Hakkinda Bir Inceleme", *Asos Journal*, C. 8, S. 106, 2020, s. 201-208.
34. Orhan Cinar, "Turkistan Tarihinde Musluman Mogol Hukumdar: Tarmasirin Han ve Doneminin Degerlendirilmesi", *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, C. 6, S. 32, 2020, s. 902-906.
35. Cetin Kaya, "Buyuk Mogol Ulsu'nda Hanedan Degisim Sureci ve Siyasi Etkileri", *Avrasya Uluslararası Arastirmalar Dergisi*, C. 9, S. 27, 2021, s. 37-54.
36. Cetin Kaya, "Buyuk Mogol Ulsu'nda Ilk Veliaht Tayini Hususuna Dair Bir Inceleme", *Selcuk Universitesi Selcuklu Arastirmalari Dergisi*, S. 14, 2021, s. 23-34.
37. Omer Subasi, *Mogollarda Kadin, Evlilik ve Dis Siyaset*, Selenge Yayinlari, Istanbul 2021.
38. Kurban Durmusoglu, "Horasan'in Idari Burokrasisinde Ilhanli Sehzadeleri ve Devlet Adamlari (1256-1335)", *Ortacag Arastirmalari Dergisi*, C. 4, S. 1, 2021, s. 81-94.
39. Isa Eryilmaz, "Cagatay Hanligi Doneminde Mogollar Arasinda Islamiyet", *Uluslararası Tarih Arastirmalari Dergisi*, C. 5, S. 1, 2021, s. 71-84.
40. Bilen Yilmaz, "Mogol Hanlarinin Anilmasi ve Tarihlerinin Anlatilmasi", *Ortacag Arastirmalari Dergisi*, C. 4, S. 2, 2021, s. 293-296.
41. Timothy May, *Mogol Imparatorlugu*, Cev. Ulke Evrim Uysal, Kronik Kitap, Istanbul 2021.
42. Orhan Cinar, "Bati Turkistan'da Uls Emirlerinin Iktidar Mucadeleleri (1343-1370)", *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, C. 8, S. 56, 2022, s. 1259-1263.
43. Omer Gok - Ozgur Turker, "Cagatay Hanligi'nin Dagilmasi Sonrasi Tugluk Timur Han'in Merkezilesme Politikasi ve Emir Kameruddin Isyani", *Turk Tarihi Arastirmalari Dergisi*, C. 7, S. 1, 2022, s. 112-128.
44. Orhan Cinar, "Ibn Battuta et-Tanci'nin Seyahatnamesinde Maverounnehir ve Maverounnehir Sultanlari", *International Journal of Arts and Social Studies*, C. 5, S. 9, 2022, s. 166-173.

45. Rakkus Karaduman, “Neseb-Name-i Muluk (Suab-i Pencgane) ve Muizu’l-Ensab Adli Eserlere Gore Ogedey Han ve Cagatay Han’in Hatunlari”, *Genel Turk Tarihi Arastirmalari Dergisi*, C. 4, S. 8, 2022, s. 565-576.
46. Bilen Yilmaz, “Mogollar Caginda Bir Turk Islam Sehri: Almalik”, *Sosyal Bilimlerde Guncel Tartismalar 11*, Ed. Z. Karacagil, Bilgin Kultur Sanat Yayinlari, Ankara 2022, s. 1231-1238.
47. Ahmet Selcukoglu, “Mistik ve Ideolojik Soylem Baglaminda Baba Ishak ve Mahmud Tarabi Isyanlarinin Musterek Zemini”, *Turk Kulturu ve Haci Bektas Veli Arastirma Dergisi*, S. 103, 2022, s. 227-243.
48. Michal Brian, “Cengiz Han’in Istilasindan Timur’un Yukselisine Orta Asya’da Mogollar: Ogedey ve Cagatay Soyunun Idareleri”, Cev. Altay Tayfun Ozcan, *Ic Asya Tarihi Cengiziler Cagi, Kronik Kitap*, Istanbul 2022, s. 100-132.
49. Cetin Kaya, *Cagatay Hanligi – Buyuk Mogol Kaganligi Arasindaki Siyasi Iliskiler (Baslangictan 1320 Yilina Kadar)*, Post Yayinlari, Istanbul 2023.
50. Nureddin Izbasar, “Oyratlarin Dogu Cagatay Hanligi ve Yarkent Hanligiyla Iliskileri”, *History Studies*, C. 15, S. 1, 2023, s. 19-40.
51. Kazim Uzun, “Memluk–Cagatayli Iliskilerine Dair Bazi Tespit ve Degerlendirmeler”, *Turk Dunyasi Incelemeleri Dergisi*, C. 23, S. 1, 2023, s. 41-57.
52. Mustafa Kalkan, “Buyuk Mogol ve Cagatay Sikkelerinin Tipolojik Ozellikleri”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, S. 62, 2024, s. 67-95.
53. Fatih Orta, “Cagatay Hanligi’nda Vergi”, *Anasay*, S. 28, 2024, s. 1-10.
54. Sukru Ozdemir, “Cagatay Han’a Dair”, *Avrasya Uluslararası Arastirmalar Dergisi*, C. 12, S. 38, 2024, s. 431-450.
55. Orhan Cinar, *Cagatay Hanligi (Siyasi ve Askeri Tarihi)*, Bilgeoguz Yayinlari, Istanbul 2025.
56. Fatih Orta, “Cagatay Hanligi (1227-1370)’nda Kebek Han (1319-1326) ve Faaliyetleri”, *Akademik Tarih ve Dusunce Dergisi*, C. 12, S. 3, 2025, s. 574-585.
57. Fatih Orta, “Cagatay Hanligi’nin Sosyal ve Kulturel Yapisi Uzerine”, *Oguz-Turkmen Arastirmalari Dergisi*, C. 9, S. 1, 2025, s. 56-80.

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

**ҒТАХР/МРНТИ/IRSTI: 03.20
ӘОЖ/УДК/UDC 94**

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.027>

К.Ж. Абдрахманова¹, А.А. Ахатова², С.М. Аралбай³

¹*Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси білімдер кафедрасының профессор-асистенті, КеАҚ Қарағанды медицина университеті, Қазақстан, Қарағанды, e-mail: kamkgmu@mail.ru*

²*заң ғылымдарының магистрі, КеАҚ Қарағанды медицина университеті, Қазақстан, Қарағанды, e-mail: aigul-479@mail.ru*

³*PhD, КеАҚ Қарағанды медицина университеті, Қазақстан, Қарағанды, e-mail: saken_aralbai@mail.ru*

**ӨКІТАЙ ӘЛИХАНҰЛЫ БӨКЕЙХАНОВТЫҢ ҒЫЛЫМНЫҢ ДАМУЫНА СІДІРГЕН
ОРАСАН ЗОР ЕҢБЕГІ**

Аңдатпа

Бұл мақала ХХ ғасырдың орта шенінде Қазақстандағы геология ғылымының дамуына зор үлес қосқан көрнекті ғалым Өкітай Әлиханұлы Бөкейхановтың өмірі мен ғылыми қызметіне арналған. Ол Алаш қозғалысының жетекшісі Әлихан Бөкейханның ұлы болғандықтан, оның тағдыры күрделі тарихи кезеңдермен тығыз байланысты болды. Әкесінің саяси қызметі мен туыстарына жасалған саяси репрессиялар салдарынан Өкітайдың өмірі мен еңбектері ұзақ уақыт бойы жабық күйде қалды. Мақалада авторлар мұрағаттық деректерді және сирек құжаттарды ғылыми айналымға енгізіп, оның өмір жолын жан-жақты талдайды. Әсіресе Жезқазған мен Қарсақпай өңірлеріндегі геологиялық барлау жұмыстарына қосқан үлесі кеңінен қарастырылады. Сонымен қатар оның Қаныш Сәтбаевпен ғылыми байланысы мен ынтымақтастығы да сипатталады. Зерттеу барысында тарихи деректер мен бұқаралық ақпарат құралдары материалдары сараланып, ғалымның Қазақстандағы тау-кен өндірісін дамытудағы рөлі айқындалады. Оның еңбектері елдің индустриялық дамуына негіз болып, табиғи ресурстарды игеруге үлкен мүмкіндік берді. Осылайша, Өкітай Бөкейхановтың ғылыми мұрасы ұлттық ғылым тарихында маңызды орын алады және бүгінгі күні де өзекті болып қала береді. Бұл зерттеу соны толық дәлелдей түседі.

Кілт сөздер: Әлихан Бөкейхан, Қазақстан, Жезқазған, Қаныш Имантайұлы Сәтбаев, Қарсақпай, Атбасар, Ұлытау, геология.

К.Ж. Абдрахманова ¹, А.А. Ахатова ², С.М. Аралбай ³

¹ ассистент-профессора кафедры истории Казахстана и социально-политических дисциплин, НАО Карагандинский медицинский университет, Казахстан, Караганда.
e-mail: kamkgmu@mail.ru

² магистр юридических наук, НАО Карагандинский медицинский университет, Казахстан, Караганда.
e-mail: aigul-479@mail.ru

³ PhD, НАО Карагандинский медицинский университет, Казахстан, Караганда.
e-mail: saken_aralbai@mail.ru

ОГРОМНЫЙ ВКЛАД УКИТАЯ АЛИХАНОВИЧА БУКЕЙХАНОВА В РАЗВИТИЕ НАУКИ

Аннотация

Данная статья посвящена жизни и научной деятельности Окитая Алихановича Букейханова — выдающегося ученого, внесшего огромный вклад в развитие геологической науки Казахстана в середине XX века. Будучи сыном лидера движения «Алаш» Алихана Букейханова, его судьба была тесно переплетена со сложными историческими периодами. Из-за политической деятельности отца и репрессий в отношении родственников, сведения о жизни и трудах Окитая долгое время оставались закрытыми. В статье авторы вводят в научный оборот архивные данные и редкие документы, проводя всесторонний анализ его жизненного пути. Особое внимание уделяется вкладу ученого в геологоразведочные работы в регионах Жезказгана и Карсакпая. Также описывается его научная связь и сотрудничество с Канышем Сатпаевым. В ходе исследования анализируются исторические факты и материалы СМИ, определяющие роль ученого в развитии горнодобывающей промышленности Казахстана. Его труды легли в основу индустриального развития страны и открыли большие возможности для освоения природных ресурсов. Таким образом, научное наследие Окитая Букейханова занимает важное место в истории национальной науки и сохраняет свою актуальность по сей день.

Ключевые слова: Алихан Букейхан, Казахстан, Жезказган, Каныш Имантаевич Сатбаев, Карсакбай, Улытау, геология, Атбасар.

K.Zh. Abdrakhmanova ¹, A.A. Akhatova ², S.M. Aralbai ³

¹ assistant Professor of the Department of History of Kazakhstan and Socio-political Disciplines, Karaganda Medical University, Kazakhstan, Karaganda.
e-mail: kamkgmu@mail.ru

² master of Law Degree, Karaganda Medical University, Kazakhstan, Karaganda.
e-mail: aigul-479@mail.ru

³ PhD, Karaganda Medical University, Kazakhstan, Karaganda.
e-mail: saken_aralbai@mail.ru

THE ENORMOUS CONTRIBUTION OF UKITAY ALIHANOVICH BUKEIKHANOV TO THE DEVELOPMENT OF SCIENCE.

Abstract

This article is dedicated to the life and scientific legacy of Okitay Alikhanuly Bokeikhanov, a prominent scientist who significantly contributed to the development of geological science in Kazakhstan during the mid-20th century. As the son of Alikhan Bokeikhan, the leader of the Alash

movement, his destiny was inextricably linked with turbulent historical periods. Due to his father's political activities and the subsequent political repressions against his relatives, Okitay's life and achievements remained largely obscure for a long time. In this paper, the authors introduce archival data and rare documents into scientific discourse to provide a comprehensive analysis of his life journey. Special emphasis is placed on his contributions to geological exploration in the Jezkazgan and Karsakpay regions. Furthermore, the article highlights his scientific relationship and collaboration with Kanysh Satpayev. Through the analysis of historical records and mass media materials, the study defines the scientist's role in the advancement of Kazakhstan's mining industry. His works laid the foundation for the country's industrial development and paved the way for the efficient utilization of natural resources. Consequently, Okitay Bokeikhanov's scientific heritage holds a significant place in the history of national science and remains highly relevant today.

Keywords: Alikhan Bukeikhan, Kazakhstan, Zhezkazgan, Kanysh Imantaevich Satbaev, Karsakbay, Ulytau, geology.

Кіріспе. Зерттеліп отырған тақырып тарих ғылымындағы ақтандақ беттер тобына жатады. Тақырып мүлдем зерттелмеген десек те болады. Ұлт көсемі Әлихан Бөкейхан «халық жауы» болып, қуғын-сүргін құрбаны болғандықтан тұлғаның туғандары да солақай саясаттың құрбаны болды. Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың еңбектері тарих беттерінен сызылып, көлеңкеде еленбей қалған. Осы мақаланы жазуға арқау болған Қазақстанда сақталған жалғыз ғылыми мақаласы. Ғалымның 1934 жылы КСРО Ғылым академиясының ғылыми сессиясында жасаған «Жезқазғанның құрылымдық және кенді аудандары» атты баяндамасы 1935 жылы 700 беттік «Үлкен Жезқазған» монографиясында жарияланды [1]. Монография бүгінде Ұлытау облысы Жезді ауданындағы музейдің сирек қор фондысында сақталған. Белгілі ғалым, геолог, Өкітай(Сергей)Бөкейхановтың туысы Сырым Райымжанұлы Бөкейхановтың 2004 жылы Алматыда жарық көрген «Өткен күнде белгі бар» атты естелік кітабында автор қысқаша автобиографиясын жазды. Тағы да БАҚ материалдарында Өкітай(Сергей) Бөкейханов туралы заманындағы ғалым-геологтардың естеліктері туралы пікірлері кездеседі. Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың өмір жолы, тағдыры, Қазақстанға сіңірген ерен еңбегі зерттеуді қажет ететін ақтандақ тақырып. Ғалымның елге сіңірген адал еңбегін, ғылыми мақалаларын зерттеу Қазақстан тарихы ғылымындағы өзекті мәселе екені сөзсіз. Бұл мақаланың басты мақсаты тұлғаның өмір жолын, еңбегін бүгінгі ұрпаққа таныстыру, геология ғылымындағы лайықты бағасын беру. Үлкен Жезқазған мыс алыбын зерттеу барысындағы тұлғаның еңбегіне лайықты баға беру. Зерттеу тақырыбы ғалымның Орталық Қазақстанның кенді аудандарын барлау барысында қолданған ерекше әдістерін, кәсіби біліктілігін көрсету, бүгінгі геология ғылымын зерттеушілерге насихаттау [2].

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысы тарихи-ғылыми талдау әдістеріне негізделген. Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың өмірі мен ғылыми қызметін кешенді түрде қарастыру мақсатында пәнаралық тәсіл қолданылды. Мақалада тарихи, деректанулық және салыстырмалы талдау әдістері ұштасып, ғалымның өмір жолына, ғылыми мұрасына және оның замандастарымен ғылыми байланыстарына жан-жақты талдау жүргізілді.

Біріншіден, деректану әдісі арқылы архивтік материалдар мен сирек кездесетін құжаттар жүйеленіп, ғылыми айналымға енгізілді. Екіншіден, тарихи реконструкция әдісі Өкітай Бөкейхановтың өмір кезеңдерін және оның геологиялық зерттеулердегі нақты рөлін қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Үшіншіден, салыстырмалы талдау әдісі ғалымның қызметін сол кезеңдегі басқа геологтардың еңбектерімен салыстыра отырып, оның ғылыми ерекшелігін айқындауға бағытталды.

Сонымен қатар, зерттеу барысында баяндау және интерпретация әдістері қолданыла отырып, БАҚ материалдары мен тарихи деректер сарапталды. Бұл әдістер Өкітай Бөкейхановтың Қазақстандағы геологиялық ғылымның қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесін кешенді бағалауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылау. 20-ншы жылдары Жезқазғанның мыс кенінде, Қарсақпайдың темір рудасында, Байқоңыр-Қияқты көмір кендерінде жүргізілген алғашқы тұрақты геологиялық барлау жұмыстары Ұлытау-Жезқазған аймағында ғана емес, бүкіл Қазақстан бойынша қазба байлықтардың өндірістік қорын жоспарлы түрде зерттеудің және ашудың бастамасы болды. Нәтижесінде республикада алып минералды-шикізат базасы құрылды, Жезқазған өңірі қысқа уақытта мыс алыбына айналды.

Қ.И.Сәтбаевтың ұйымдастырушылық қабілеті осы жерде ерекше байқалды рас. Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың басқаруымен филиал қысқа мерзімде Қазақстандағы ғылымның нағыз орталығына айналды. Иә, Қ.И.Сәтбаев осы игі істердің ұйытқысы және ұйымдастырушысы болды. Қаныш Сәтбаевпен бірге Жезқазған мыс кендерін ашуда ерен еңбек еткен ғалым, геологтардың бірі, бірегейі Өкітай, (орыстардың арасында өскендіктен Сергей деп атап кеткен) Әлиханұлы Бөкейханов.(1910-1957 жж.)

Жезқазған мыс кенді ауданы Орталық Қазақстан өңірінде орналасқан, сұр ізбесті құмдақ пен қызыл-сұр құмды-сазды қабаттар, әрі пермо-тас көмірлі конгломерттен тұратын аймақ екенін 1934 жылы белгілі ғалым Қ.И.Сәтбаев «Үлкен Жезқазғанды игеру үшін» деген мақаласында жазады. «Үлкен Жезқазған мыс алыбы» атты мақаласында Қаныш Имантайұлы Сәтбаев Бетпақдаланың шөлінде қазір де Одақта бірінші орын алып отырған Жезқазған мыс кені барын, ерте уақытта Жезқазғаннан 1 млн тонна мыс алынғанын, 1847ж бұған дейін мәлім болмаған Жезқазғанды Ушаков дейтін көпес басқа капиталистерге алып-сатарлық жолмен сату үшін маңындағы қазақ елінен сатып алынғанын айта келіп, 1904ж Жезқазғанды ағылшын капиталистері Ушаков тұғымдарынан 260 мың сомға сатып алып, зерттеу жұмысын жүргізгенін, Жезқазған кенінен жылына 5 мың т мыс шығармақ болып құрылысы басталған Қарсақпай зауытын Қазан революциясының басталуына орай аяқтай алмай кеткенін жазған. Яғни Жезқазған алыбында 3 млн. 500 мың т мыстың бар екені анықталды дей келе, бүкіл Оралдағы зерттелген мыстың шамасы 2 млн. 500 мың тоннадай болса, Жезқазған алыбының қоры бүкіл Оралдан 1 млн тоннаға асқанын, алдағы уақыттағы зерттеу жұмыстары Жезқазған байлығын бұдан да өсіріп отырмақшы екенін тағы да көрсетеді. «Ұлы Жезқазғандай ірі зауыт әлемде жоқ екенін, Американың ең үлкен мыс зауыттары жылына 125 мың т мыс берсе, қазіргі салынып жатқан Балқаш мыс зауыты жылына 100 мың т мыс береді, ал Ұлы Жезқазған комбинаты Балқаштан өндіріс жағынан 2 есе артық береді» [3, 664 б.]

Ғалым «Үлкен Жезқазғанның болашағы» атты мақаласында еліміздегі мыс кені шығатын аудандардың ең үлкені, ең кенге бай жері Жезқазған, мұндағы 3510 мың т мыс қорының 1330 мың тоннасы жоғары сапалы мыс екенін, мұндай сападағы мыс бүкіл Кеңестер Одағындағы мыс өндірістерінде әлі де айқындалмағаны, Жезқазғанның мыс қоры бүкіл Жер жүзіндегі мыс қорының 3,2%-ы, ал Кеңес Одағындағы мыс қорының 20,5%-ы екені, мыс кенінің зерттелуі арзанға түсумен қатар, тереңдігі небары 200 м жерден табылатынын айтады. Жезқазған комбинатынан шығатын өнім Американың солтүстік штатынан шығатын өнімнің 55%-ындай болатыны және шет елдердегі мыс қорытатын зауыттардың қайсынан болса да Жезқазған мыс қорыту комбинаты асып түсетіні, Үлкен Жезқазғанда жылына 14 600 т мыс кенін шығаратын кеніш, күніне 45 мың т кен қорытатын байыту фабрикасы және 6 пеші бар, жыл сайын 1120 т мыс қорытатын металлургия зауыты салынатыны жайлы сөз қозғайды. Жезқазғанды өкіметтің бекіткен мерзімінде бітіруге бүкіл Қазақстан болып кірісу керектігін айтып, Жезқазғанның байтақ даласындағы кенді зерттеуде көп еңбек сіңірген азаматтарды көрсетеді. Өкінішке орай, Жезқазғанның кен орындарын зерттеуде үлкен еңбек сіңірген саусақпен санарлық геологтардың бірі Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың есімі жазылмайды. «Бөкейхановты Қарсақпайға баруға біржола көндірген сияқтымын...» депті Қ.И.Сәтбаев 1929 жылы 25 желтоқсанда Мәскеуден жұбайы Т.А.Кошкинаға жолдаған хатында. Бұл Сәтбаевтың Жезқазғанда кен барлауды дербес жүргізуге қам жасап, жер жерден инженер-техниктер, бұрғылау мамандарын іздеген қысылтаяң кез еді. Өкітай (Сергей) Бөкейханов 1930 жылдың басында Ұлытауға келіп, Қарсақпай комбинатының геология бөлімінде аудандық геолог

болып жұмысқа кіріседі. «Байырғы жезқазғандықтар оны Ақтай деп атаған. Жас геолог өз міндетін тиянақты атқарған. КСРО Ғылым Академиясының Үлкен Жезқазған мәселесін жан-жақты талқылаған 1934 жылдың қараша айындағы төтенше ғылыми сессиясында мінбеге көтеріліп, баяндама жасаған. (1935 ж. Мәскеуде жарық көрген «Большой Джекказған» жинағында жарияланған)» [4, 111 б.].

«Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов бірнеше жыл Қаныш Сәтбаевпен бірге оның кешенді геологиялық-барлау тобында еңбек етіп, Үлкен Жезқазғанды ашуға белсене қатысқан. Кейіннен Оңтүстік Оралда, Хакасияда геологиялық экспедицияларды басқарған. Түсті металдарды барлау мәселелері жайында тау-кен өнеркәсібі қызметкерлерінің Бүкілодақтық мәжіліінде әзірлеген баяндамасы қазіргі күнге дейін өте құнды саналады. Алайда сол кездегі солақай саясаттың салдарынан «халық жауының баласы» ретінде өзіне тиесілі марапаттарды алуға құқығы болмайтын» [5, 784 б.].

Жезқазғанның кен байлығын зерттеуде үлкен еңбек сіңірген Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов тарихтан лайықты бағасын алуға тиісті. Орталық Қазақстанның елі сирек даласындағы Жезқазған маңы Совет үкіметі тұсында геологиялық зерттеу жүргізуі нәтижесінде жер қойнауындағы байлығының саны және неше алуандығы жағынан Советтер Одағындағы ең алдыңғы қатарлы ауданның бірі болуы, мұндағы дүниежүзіндегі ең ірі мыс кенінің бірі Жезқазғанның атын шығарған ірі тұлға

XX ғ. басындағы қазақ зиялыларының көшбасшысы, Ұлт көсемі Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның баласы. “Ол жылдары Әлихан Бөкейхан өкімет сескенетін саяси серке болып қалыптасты. Самарада Жер банкінде жұмыс істеп жүргенде 1910ж Әлихан Бөкейханның отбасында мұрагер дүниеге келді. Ол бертін келе орыс тілділердің ортасында болып, тағы бір есімге ие болып, Өкітай(Сергей) атанды” [6, 62 б.].

1929 жылы Мәскеудегі Кен академиясын геолог мамандығымен бітіріп, еңбек жолын Қарсақпай, Жезқазған өңірін зерттеуден бастаған ірі ғалым. 1929 жылы “Атбасцветмет” тресінде геологиялық барлау бөлімшесі ашылып, сол жылдың соңында Жезқазғанда тұрақты барлау жұмыстары жүргізілді. Геологиялық комитет қызметкерлері мен білімдар жас инженерлердің арасында үлкен тартыс болғаны тарихтан белгілі. Олар Жезқазғанды ұсақ қана кен орны бар, онда көп қор жоқ деп тұжырымдаса, Қ.И.Сәтбаев, С.Ә.Бөкейхановтар Жезқазғанда үлкен қор жатыр деп жазды. Яғни ғылыми айтыстарының мәселесі Жезқазғанды индустрияландыру жоспарына кіргізбей, үлкен мыс комбинатының құрылысына жол бермеу болатын. Осындай кедергілерге қарамастан Жезқазған 1931 жылдың аяғында мыс қоры жағынан Одақ бойынша 1-ші орынға шықты. 1934 жылы деректер бойынша Американың мыс провинцияларын басып озды. “Қ.И.Сәтбаевтың қарсыластары 1938 жылдың аяғына дейін құрылыс жұмыстарына кедергі жасаумен болды. 1938 жылдың 10 ақпанында жаңа Жезқазған комбинатының құрылысын бастау туралы №50 тарихи бұйрық келді” [7, 784 б.].

Бұл жерде Қаныш Имантайұлы Сәтбаевпен бірге Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың да еңбегі зор. Әкесі “халық жауы” деп репрессияға ұшырағандықтан, ол уақытта Бөкейхановтың фамилиясы жүйеден қысым көріп, ылғи да көлеңкеде атаусыз қалып отырды. Еңбегі бағаланбады, аты аталмады. Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың Қазақстанның жер асты, жер үсті пайдалы кен қазбалары, түрлі-түсті металдар туралы бірнеше ғылыми мақаласы белгілі. Мақалалары геология ғылымында үлкен қызығушылық туғызып, осы күнге дейін маңызын жойған жоқ. Өмірінің кейінгі жылдары жайында дерек өте аз, өйткені ол кездері мемлекеттік тапсырмамен жабық және құпия болып келген уран рудниктерін ашып, сол жерде басқару жұмыстарын ұйымдастырған. «Соңғы жұмысы – Хакасия автономиялық облысының Сор қаласындағы геологиялық барлау экспедициясының бас инженері қызметін атқарды. Мыс және уран кендерінің сипаты жөнінде бірнеше ғылыми еңбектер жариялаған» [8, 165 б.].

КСРО Ғылым Академиясының Үлкен Жезқазған мәселесін жан-жақты талқылаған 1934 жылғы қараша айындағы төтенше ғылыми сессиясында Қаныш Сәтбаевпен бірге мінбеге

көтеріліп “Жезқазғанның кен аймағы және структурасы” деген тақырыпта баяндама жасау құрметіне Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов ие болады.

Жезқазған қаласынан солтүстік-батысқа 25 км қашықтықта орналасқан Жезқазған мыс кен орындары туралы Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың ең көлемді зерттеу жұмысы “Жезқазғанның құрылымдық және кенді аудандары” деп аталады. Монографияда Орталық Қазақстанның Жезқазған-Ұлытау аудандарының табиғи ресурстарын игеру және жан-жақты зерттеу мәселелеріне арналған материалдар жинақталған.

Кен орнында энеолит заманында (б.з.б. 6000-5000) сақтар кен өндіріп, мыс пен қоланы балқытқан. “1927 жылы геолог Қ.И.Сәтбаев “Жезқазған ауданындағы мыс кендері” мақаласында “Жезқазған кендерін орыстардың бірінші рет ашық түрде 1837-38 жылдардағы Кенесары жорығының кезінде көруі ықтимал”- екендігін тарихи жағынан да анықтай түскен”- деп жазады.

“Қазіргі заманғы алғашқы мыс кәсіпшілігін 1847 ж. Н.А.Ушаков ашқан. 1904 ж. кен орны ағылшындардың “Атбасар мыс кентасы” қоғамына концессияға берілді.”

Жас ғалым Сәтбаев мақаласында ағылшын кен барлаушысы С.Х.Боллдың өз қолымен жазып кеткен кітапшасындағы деректерді келтіре отырып “ағылшындар 1915 жылға дейін Жезқазғанда 234 ұңғыма жүргізген, 19 жерден шахта қазған бұрғы мен шахталар арқылы Жезқазған кен орындарының жалпы шамасы мен жобалы реттері қазірде аз да болсын ашылып, анықталып отыр” - деп жазды [9, 244 б.].

Жете барлау жұмыстары 1926 жылдан басталады. Ең алғашқы отандық мыс 1928 ж. Қарсақпай комбинатында балқытылды. Сол кездегі мықты геологтар Қ.И.Сәтбаев, С.А.Бөкейхановтардың 1929 ж. қолға алуымен басталған геологиялық барлау жұмыстарын 1931 жылдан Жезқазған экспедициясы үздіксіз жүргізіп келеді. “Жезқазған мыс кендерінің геологиялық құрылысы тас көмір , пермь және кайнозой шөгінділерінен құралған. Тас көмір жүйесінің орта және жоғары бөлімдерін қамтитын кен қабаттары Тасқұдық, Жезқазған свиталарына жіктеледі. Қалыңдығы 250-300 м Тасқұдық свитасы 3 кенді горизонт құрайтын қызыл және сұр түсті 16 қабаттан тұрады. Қалыңдығы 350-400 м Жезқазған свитасы 7 кенді горизонт түзетін қызыл және сұр түсті 36 қабаттан тұрады. Бұл қабатар литологиялық құрамы бойынша қызыл және сұр түсі аргиллит, алевролит құмтастан және аз мөлшерде жұмыртас, жентектас, әктас қабаттарынан тұрады. Кен сұр түсті құмтас қабаттарында шоғырланған. Тектоникалық құрылымына шығыс жағын шектейтін меридиан бағыттағы Шыңғыс-Ұлытау оңтүстігінен Теректі терең жарылымдары кіреді. Жезқазған синклинали аумағында орналасқан кенді алаң Спасск мұльдасы, Ақши күнбезі, Златоуст мұльдасы, Кресто күмбезі, Анненск мұльдасы және Анненск күмбезі атты бірінен бірі флексуралармен бөлінген құрылымдардан тұрады” [10, 259 б.].

“Жезқазғанның құрылымдық және кенді аудандары” С.Әлиханұлы Бөкейхановтың ғылыми еңбегі. Ғалым Жезқазғандағы барлау тарихын баяндап, оның зор мүмкіндігін атап өтіп, сол істі жүзеге асыратын мәселерді көрсетеді. “Геологиялық-тектоникалық ерекшелігіне негіздей отырып Жезқазғанның барлық мыс-кенді ауданын құрылымды ауданға бөліп зерттейді.

1. Орталық кенді аудан
2. Спасск опырмалы ойысының батыс қанаты (Петропавлс опырығының аймағы)
3. Спасск опырмалы ойысының шығыс қанаты (Спасск тектоникалық опырылу аймағы)
4. Кеңгір антиклиналының Оңтүстік және Оңтүстік-батыс қанаты
5. Кеңгір антиклиналының Солтүстік- батыс қанаты

Жезқазғанның барлық 13 кенді аудандары осы жоғарыда аталған 5 құрылымдық аудандарына кіреді” - деп жазады [11, 260 б.].

Осылардың ішіндегі ең ірісі аумағы және қоры бойынша Орталық кенді аудан. Орталық кенді ауданға батыстан Петропавл опырығы қосылады. Бұл ауданның өндірістік-барлау қорлары 1544,4 мың тонна мысты құрайды. Категория бойынша барлық Жезқазғанның жалпы қорының 89% құрайды екен. Жезқазғандағы кен минералды кварц дала шпаты мол сұр

құмтастың тоғыз қабатқа дейін қатталып теңбілденген шұбар түрде кездесіп, жарықшақтарды толтырған құмтастардың құрамында кейде жер қыртысының тереңдегі қалпында ұшырасатыны жайында айта келіп, соған орай, мынандай тұжырым жасайды: кенді құмтастар Жезқазғанда берік және тұтқыр түрде кездеседі, жерастының қазындылары ешқашанда опырылмайды, яғни ұңғуды тіреусіз жүргізуге болады, тіреу ағаштары мүлдем қажет емес, кеніш ішінде су болмаса, секундына литрдің небары оннан бір бөлшегін құрайды; кен қабаттарының қалыңдығы 20-30м біртекті кендер қалпында кездеседі, демек кенді шығарғанда өндірудің тиімді әдісін пайдалануға мүмкіндік береді, кеніштің кейбір кен шоғырдары бірінің үстіне бірі дестеленіп жатады, бұл жағдайда кейде қабаттасқан, бір ғана шахта оқпанынан қазуға мүмкіндік береді; Жезқазғанда ашық карьерлік жұмыстарды кенінен жүргізуге мүмкіндік бар. Осының барлығы Жезқазған мыс кендерінің ерекшелігін (әлем бойынша 3 орын) және кендерді шығару мен өндіру технологиясы өте тиімді екенін аңғартады дейді ғалым.

“Орталық кенді ауданға келесі аудандарды кіргізеді: 1) Кресто, 2) Покровский, 3) Петро, 4) Златоуст, 5) Беловский, 6)Тасқұдық. Осылардың ішіндегі ең ірілірі Кресто және Златоуст”- деп көрсетеді ғалым. Оның ішінде Кресто кен аудан 45%, Златоуст кенді ауданы 25%, барлық Жезқазғанның қорларын құрайды екен [12, 261-265 б.].

Жалпы Жезқазған мыс кендері алты геологиялық-өндірістік аудандарға бөлінген: Ақиш-Спасск, Оңтүстік-Батыс Покро, Солтүстік Покро, Златоуст, Кресто және Анненск. Бұл аудандардағы кеннің минералдық құрамы: борний, халькозин, халькопирит, галенит, бегехтинит, сфалерит, пирит, арсенопирит, альгондит, домейкит. Тереңдігі 10-60м тотығу белдемінде азурит, малахит, хризоколла, куприт, элит және таза мыс түзіледі. Бұл туралы С.Бөкейханов мақаласында атап көрсетеді.

Ғалым Кресто ауданын жан-жақты зерттеген. Ауданның ерекшелігін атап көрсетеді. Жезқазғанның барлық кенді аудандарының ішінде “Кресто көбінесі бөлшектенген, төбешікті рельефтерге ие. Құрылымдық және территориялық белгілеріне байланысты Кресто ауданының кенді аумағы 3 участокке бөлінеді

Покров ауданы, Жезқазғанның басқа кенді аудандарына қарағанда орталыққа қарай оңтүстік бөлігінде Тасқұдық-Покров брахиантиклиналында орналасқан. Ауданның рельефі төбешікті. Жекелеген төбелердің салыстырмалы биіктігі 10-15 метрден аспайды [13, 290 б.].

Петро ауданы Покров ауданынан батысқа қарай құлайды. Ауданның рельефі төбешікті. Ауданның шығысында Петров төбешігінде орналасқан. Құрылымдық ерекшелігіне байланысты Петро ауданы 2 участокке бөлінеді: шығыс участок- Петро төбешігі және батыс участок- Петро опырығы. Ғалым ауданның минералды құрамына дейін зерттеп, тиянақты есептеп көрсетеді.

Тасқұдық ауданы Покров ауданынан солтүстікке қарай 6 км жерде орналасқан. Рельефіне байланысты кенді аумағы жазықта көрсетілген.

“Златоуст ауданы Покров ауданынан 4 км солтүстікке қарай жатыр. Бұл жерде қазір кен өндіріліп жатыр,” – деп көрсетеді автор. Рельефі жағынан төбешікті, биіктігі салыстырмалы түрде метрден аспайды.

Ғалым осы аудандардың әрқайсысын тиянақты зерттеп, құрамын, ерекшелігін, құрылымын қағаз бетіне тәптіштеп түсірген. Жезқазған өңірінің жер қойнауында халық шаруашылығы үшін аса зор маңызды түсті металдар, қара металдар, сирек кездесетін, бағалы металдар, жанатын заттар, химия өнеркәсібі үшін минералдық шикізат, кен-руда шикізаты, құрылыс материалдарын тегіс көрсетіп жазады. Жезқазған өңірі мысқа бай. Оның рудасындағы қорғасынның да мөлшерін көрсетеді. Жезқазған рудасының ерекшелігі қатпарланған түрде кездесетінін жазған. Кен орындарының геологиялық құрылымына сипаттама жүргізіп, шикізаттық сапасы мен санын бағалау, оларды зерттеу мен барлау жұмыстарының болашағы мен комплексті бағдарламасында жазады [14, 245 б.].

“Ғалымның тағы бір ерекшелігі зерттеудің әртүрлі ғылыми әдістерін меңгере отырып, Қазақстанның геологиялық зерттеу жұмыстарын жоғары деңгейге көтере білгендігі”

Заманында Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов Одаққа танымал ғалым, бірегей геолог-барлаушы, тұлға ретінде ортасында ерекшеленеді. Бұған дәлел Өкітай(Сергей) Әлиханұлына берілген жоғарғы баға. Қалыптасып тұрған саяси жүйеге қарамастан ғалымдардың Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейханды жоғары бағалап, мойындауы. Өкітай(Сергей) Бөкейханов туралы белгілі ғалым, немере інісі болып келетін Сырым Бөкейханов “Мен талай жыл жұмыс істеген Политехникалық институттың геологиялық барлау факультетінде Евгений Дмитриевич Шлыгин деген ғалым жұмыс істеді. Ол Қазақстанның аймақтық геологиялық құрылымының теориясы мен моделін алғаш жасағандардың бірі. Геолог, геология ғылымдарының докторы, профессор. Бір жолы мен сөз сөйлеген жиналыстың соңында, аса қадірлі академик маған келіп: “Сіз Өкітай(Сергей) Әлиханұлымен жақындағыңыз бар ма?”-деп сұрады. Мен біздің жақындығымызды әңгімелеп бердім. Е.Д.Шлыгин осыны естігенде жанып кетті, өзінің 40-50 жж. Қарсақпай-Жезқазған мысты өңіріндегі экспедицияның құрамына қалай қосылғанын, онда Өкітай(Сергей) Әлиханұлымен танысқанын ерекше әңгімелеп берді. Өкітай(Сергей) Әлиханұлының кемел білімін, кәсіби деңгейінің жоғарылығын, еңбекқорлығын, адами парасаттылығын баса айтты [15, 125-127 б.].

Академик Е.Д.Шлыгин Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың ғылыми және өндірістік еңбегінің жемісті болғандығын Мәскеуде КСРО Ғылым Академиясының кезекті сессиясында, “Жезқазғанның құрылымдық және кенді аудандары” атты баяндамасы дәлелдеп отыр, ғалымның жасаған баяндамасы осы күнге дейін құндылығын жоғалтпаған ғылыми еңбек екенін айтады. Бүгінде техникалық өндіріс саласындағы ғалымдар баяндаманың құндылығын әлі де атап көрсетеді. Зерттеу жұмысының ерекшелігін, бірігейлігін, мойындайды.

Белгілі геолог Василий Иванович Штифанов “Қазақ КСР-ның еңбек сіңірген геологы, социалистік еңбек ері, Жезқазған кен барлау кеңсесінде геолог(1938-1941жж), Қ.Сәтбаев Алматы қаласына қызметке ауысқан соң В.И.Штифанов Жезқазған геологиялық барлау кеңсесінің (1941-1957 жж.) және Жезқазған геологиялық барлау экспедициясының (1957-1985жж) бастығы болып еңбек еткен.”

Жезқазған-Ұлытау өңірі жер қойнауын жан-жақты зерттеу жұмысына, осы өңірдегі кен орындарын барлауға көп еңбек сіңірген ғалым И.В.Штифанов Өкітай(Сергей) Әлиханұлының кәсіби біліктілігін өте жоғары бағалаған. “Мен Өкітай(Сергей) Бөкейхановты 1944ж Мәскеуде КСРО Түсті Металлургия Министрлігі өткізген бір беделді кеңесте көріп, баяндамасын тыңдадым. Өкітай(Сергей) Әлиханұлы осында мазмұны терең ойлы, зерттеу жұмысын ұсынып, баяндама жасады. Ол кезде Өкітай(Сергей) Бөкейханов Оңтүстік Оралдағы геологиялық экспедицияны басқаратын [16, 567 б.].

Григорий Никифорович Щерба-ғалым, геолог, профессор. КСР ҒА-ның академигі (1972 ж.) 1937-1948 жж. Қазақ КСР ҒА-ның геологиялық ғылымдар институтында аға ғылыми қызметкер. Академик Қ.И.Сәтбаевпен 1948 ж әріптес болып, Орталық Қазақстан металлогендік болжау карталарын құруға қатысқан. Өкітай(Сергей) Бөкейхановтың кәсіби деңгейін жоғары бағалаған ғалымдардың бірі.

Қ.И.Сәтбаевта Өкітай(Сергей) Әлиханұлының еңбегін, біліктілігін, кемел білімін бағаламауы мүмкін емес. Қаныш Имантайұлы Сәтбаев 1929 жылы Үлкен Жезқазған мәселесін жан жақты зерттеу үшін Одақтағы білікті ғалым геологтарды шақырғанда Өкітай(Сергей) Әлиханұлын да назардан тыс қалдырған жоқ. Себебі Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың кәсіби біліктілігін жете бағалады.

Жезқазған мыс кен орнының геологиялық құрылысын, таскөмір жүйесінің орта және жоғары бөлімдерін қамтитын кен қабаттары Тасқұдық, Жезқазған свиталарын алғаш жіктеген ғалымдардың бірі Өкітай(Сергей) Бөкейханов. Қалыңдығы 250-300 м Тасқұдық свитасының 7 кенді горизонт түзетін қызыл және сұр түсті 36 қабаттан тұратындығын, олардың литологиялық құрамын да тектоникалық құрылымын да алғаш зерттеген Өкітай(Сергей) Бөкейханов екені ғылыми ортада белгілі болған. Жезқазған мыс кені алты геологиялық өндірістік учаскіге бөлінгенін: Ақши-Спасск, Оңтүстік-Батыс Покро, Солтүстік

Покро, Златоуст, Кресто және Анненск учаскілерін ғылыми зерттеп, зерделеген де Өкітай(Сергей) Бөкейханов еді.

Қорытынды. Мақалада қарастырылған барлық мақсаттарға сәйкес зерттеу жұмысы аз да болса, ғалымның Орталық Қазақстанның кенді аудандарындағы барлау жұмыстарын, қолдану әдістерін, есептеулерін жарыққа шығару еді. Ғалымның шығу тегі, өскен ортасы, тұлға ретінде қалыптасу тарихымен таныстыру да болды. Аталған тақырып зерттеуді қажет етеді.

Қазақ халқының біртуар перзенті, бірегей тұлғасы, көрнекті ғалым Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов тарихтан лайықты бағасын алу керек. КСРО геология ғылымының дамуына қосқан ерен еңбегі бағалану үшін еңбектері архивтен көтеріліп, зерттеуді қажет етеді. Есіл ер, асылдың сынығы, солақай саясаттың құрбаны болды, рас [17]. Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың есімі Жезқазған мыс кен орындарын зерттеуде Қаныш Имантайұлы Сәтбаевпен қатар тұратын уақыт жетті. Тектілік тек жатпайды. Тарихта көлеңкеде қалған тақырыпты, мүмкіндігінше ашуға талпыныс болды. Дегенмен де дереккөздері өте аз. Уақыт өте келе оң нәтиже болатыны сөзсіз, себебі бұл адами парызымыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Еңбегі ұмытылған қайран геолог // [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://www.facebook.com/share/1AL9hBNVuR/?mibextid=wwXlfr>. 20.01.2025
2. Қошке Кемеңгерұлы. Таңдамалы. – Алматы: Өлке, 2002.
3. Қаныш Сәтбаев. Энциклопедия / Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 664 б.
4. Сәрсек М. Қазақтың Қанышы: роман-эссе. – Алматы, 1999. – 111 б.
5. Әлихан Бөкейхан. Энциклопедия / Бас ред. Ж. Тойбаева. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018. – 784 б.
6. Ақышев К.А., Әлжанов Т.М. Таңдамалы. I том. – 2-ші басылым. – Шымкент: Оңтүстік полиграфия, 2007. – 62 б.
7. Әлихан Бөкейхан. Энциклопедия / Бас ред. Ж. Тойбаева. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018. – 784 б.
8. Бөкейхан Әлихан. Шығармалары – Сочинения. Т. 1. – Астана, 2016. – 165 б.
9. Қаныш Сәтбаев. Энциклопедия / Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 244 б.
10. Большой Джезказган. Сборник материалов. – Москва: Академия наук СССР, 1935. – 256 б.
11. Большой Джезказган. Сборник материалов. – Москва: Академия наук СССР, 1935. – 260 б.
12. Большой Джезказган. Сборник материалов. – Москва: Академия наук СССР, 1935. – С. 261–265.
13. Большой Джезказган. Сборник материалов. – Москва: Академия наук СССР, 1935. – 290 б.
14. Қаныш Сәтбаев. Энциклопедия / Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 245 б.
15. Бөкейханов С.Р. Өткен күнде белгі бар. – Алматы, 2004. – С. 125–127.
16. Қазақ Совет энциклопедиясы: 12 томдық. – Алматы, 1972. – 567 б.
17. Абдрахманова К.Ж. Алыптың ұрпақтары. Асылдың сынақтары // Ұлытау газеті. – 06.03.2021.

References:

1. Enbegi umytylgan kairan geolog // [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.facebook.com/share/1AL9hBNVuR/?mibextid=wwXlfr>. 20.01.2025
2. Kemengeruly Koshke. Tandamaly. – Almaty: Olke, 2002.

3. Kanysh Satbaev. Entsiklopediya / Ed. B.O. Zhakyp. – Almaty: Kazakh entsiklopediyasy, 2011. – 664 p.
4. Sarseke M. Kazaktyn Kanyshy: roman-esse. – Almaty, 1999. – 111 p.
5. Alikhan Bokeikhan. Entsiklopediya / Ed. Zh. Toibaeva. – Almaty: Kazakh entsiklopediyasy, 2018. – 784 p.
6. Akyshev K.A., Alzhanov T.M. Tandamaly. Vol. 1. – 2nd ed. – Shymkent: Ongtustik poligrafiya, 2007. – 62 p.
7. Alikhan Bokeikhan. Entsiklopediya / Ed. Zh. Toibaeva. – Almaty: Kazakh entsiklopediyasy, 2018. – 784 p.
8. Bokeikhan Alikhan. Shygarmalary – Sochineniya. Vol. 1. – Astana, 2016. – 165 p.
9. Kanysh Satbaev. Entsiklopediya / Ed. B.O. Zhakyp. – Almaty: Kazakh entsiklopediyasy, 2011. – 244 p.
10. Bolshoi Dzhzhkazan. Sbornik materialov.–Moscow: Akademiya nauk SSSR, 1935.–256 p.
11. Bolshoi Dzhzhkazan. Sbornik materialov.–Moscow: Akademiya nauk SSSR, 1935.–260 p.
12. Bolshoi Dzhzhkazan. Sbornik materialov.–Moscow: Akademiya nauk SSSR, 1935. – Pp. 261–265.
13. Bolshoi Dzhzhkazan. Sbornik materialov.–Moscow: Akademiya nauk SSSR, 1935.–290 p.
14. Kanysh Satbaev. Entsiklopediya / Ed. B.O. Zhakyp. – Almaty: Kazakh entsiklopediyasy, 2011. – 245 p.
15. Bokeikhanov S.R. Otken kunde belgi bar. – Almaty, 2004. – Pp. 125–127.
16. Kazakh Sovet entsiklopediyasy: in 12 vols. – Almaty, 1972. – 567 p.
17. Abdrakhmanova K.Zh. Alyptyn urpaktary. Asyldyn synaktary // Ulytau gazetі. – 06.03.2021.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘОЖ /УДК/ UDC 920: (74)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.028>

Р.Б. Ермаханова¹, З.О. Дүкенбаева²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің докторанты,
Астана қ., Қазақстан, e-mail: yermahanova.raya@mail.ru

²т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің профессоры,
Астана қ., Қазақстан, e-mail: dukenbaevazo@mail.ru

Ш.МҰРТАЗА ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа

Ш. Мұртаза қазақ қоғамына ең алдымен жазушы ретінде танылған тұлға, оның қаламынан туындаған мақалалар мен эсселер, әңгімелер мен романдары әрдайым көкейтесті мәселерді көтеруімен де құнды. Бұл мақалада Шерхан Мұртаза шығармаларының біз үшін маңыздылығы оның тарихи тақырыптарды кең көлемде қамтыған мақалаларында, эсселерінде тіпті күнделіктерінің өзінде тарихи мәселелерге үнемі айналып соғып отырған өзіндік ерекшелігі мол жазушы екенін көрсеттік. Шығармашылық мұрасы мен жеке мұрағат қоры оның қоғамдық, қайраткерлік қызметінің және ғылыми–шығармашылық еңбектерінің құндылығын ашуға көмектеседі және зерттеудің өзегі болып табылады. Жамбыл облысы әкімдігі мен мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасының Шерхан Мұртаза атындағы руханият және тарихтану орталығының дайындауымен жарық көрген «Ауылды сені сағынам» жинағындағы Жуалы ауданы, Талапты ауылындағы үйінде сақталған қолжазбаларынан үзінділер, студент шағындағы хаттары мен күнделіктері ғылыми мақаланы жазу барысында осы жеке қоры

пайдаланылды. Зерттеудің басты мақсаты Ш. Мұртаза күнделіктері мен хаттарын тарихи тақырыпқа жазған әңгімелері мен эсселерін талдау арқылы жазушының шығармашылық және тұлғалық қалыптасу жолдарын айқындау. Осы мақсатқа сәйкес міндеттері, яғни жазушының шығармашылығындағы күнделіктер мен хаттарының рөлі анықталады, тарихи әңгіме, эсселердің тарихилық сипаты талданады. Мақалада ретроспективті, салыстырмалы әдістер қолданылды. Ш. Мұртаза күнделіктері мен хаттарындағы, әңгімелері мен эсселеріндегі тарихи тұжырымдар, З. Валиди еңбектері, Думан Анаш сұхбаттары мен қосымша құжатқа негізделген деректер арқылы тарихи шындығы негізделді. Ш. Мұртазаның күнделіктері хаттары, эсселері мен тарихи шығармалары арқылы біз жазушының әдебиетімізбен қатар төл тарихымызға да зор үлес қосқанын көрсеттік.

Түйін сөздер: шығармалар, тарихилық, хаттар, күнделіктері, мақалалары, эсселері, естеліктер, жазушы, репрессия.

Р.Б. Ермаханова¹, З.О. Дүкенбаева²

¹ докторант Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан, e-mail: yermahanova.raya@mail.ru

² д.и.н., профессор Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан, e-mail: dukenbaevazo@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ПРОИЗВЕДЕНИЙ Ш. МУРТАЗЫ

Аннотация

Ш. Муртаза-личность, признанная казахским обществом прежде всего как писатель, чьи статьи и эссе, рассказы и романы, вдохновленные его пером, всегда поднимают насущные вопросы. В этой статье мы показали, что важность произведений Шерхана Муртазы для нас заключается в том, что он самобытный писатель, который постоянно обращается к историческим проблемам в своих статьях, эссе и даже в своих дневниках, которые широко освещают исторические темы. Творческое наследие и личный архивный фонд помогают раскрыть ценность его общественной, деятельной и научно-творческой деятельности и являются ядром исследований. Выдержки из рукописей, хранящихся в доме в селе Талапты Жуалынского района из сборника «Ауылды сені сағынам», изданного акимом Жамбылской области и центром духовности и историографии имени Шерхана Муртазы управления культуры, архивов и документации, в ходе написания научной статьи были использованы письма и дневники. Основная цель исследования-выявить пути творческого и личностного становления писателя путем анализа его дневников и писем Ш. Муртазы на историческую тематику его рассказов и очерков. В соответствии с этой целью определяются задачи, то есть роль дневников и писем в творчестве писателя, анализируется исторический характер исторических повествовательных эссе. В статье использовались ретроспективные, сравнительные методы. Исторические выводы в дневниках и письмах, рассказах и очерках Ш. Муртазы, труды З. Валиди, интервью Думана Анаша и данные, основанные на дополнительном документе, обосновывали историческую реальность. В дневниках, очерках и исторических произведениях Ш. Муртазы мы показали, что писатель внес большой вклад как в нашу литературу, так и в нашу историю.

Ключевые слова: сочинения, историография, письма, дневники, статьи, очерки, мемуары, писатель, репрессия

R.B. Ermakhanova¹, Z.O. Dukenbayeva²

PhD student of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyev, Astana, Kazakhstan
e-mail: vermahanova.raya@mail.ru

D.h.s., professor of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyev, Astana, Kazakhstan
e-mail: dukenbaevazo@mail.ru

HISTORICAL CHARACTER OF THE WORKS OF S. MURTAZA

Abstract

Sh.Murtaza is a person recognized in the Kazakh society primarily as a writer, articles and essays, stories and novels arising from his pen are always valuable for raising pressing issues. In this article, we showed the importance of Sherkhan Murtaza's works for us that he is a writer with a great originality, who constantly turns to historical issues in his articles, essays, and even in his diaries, covering a wide range of historical topics. The creative heritage and personal archive fund help to reveal the value of his public, figure activities and scientific and creative works and are the core of his research. Excerpts from the manuscripts of the collection "Auyldy Sen sagynam", published by the Sherkhan Murtaza Center for spirituality and historical studies of the akimat of Zhambyl region and the Department of culture, archives and documentation, stored in the House in the village of Talapty, Zhualinsky district, in the course of writing a scientific article, letters and diaries in the student's youth were used by this personal fund. The main goal of the study is to determine the ways of creative and personal formation of the writer by analyzing the diaries and letters of Sh.Murtaza, his stories and essays on historical topics. In accordance with this goal, the tasks are determined, that is, the role of diaries and letters in the work of the writer, the historical story is analyzed the historical nature of the essays. The article used retrospective, comparative methods. Historical conclusions in the diaries and letters of Sh.Murtaza, stories and essays, the works of Z.Validi, interviews with Duman Anash and data based on an additional document were substantiated by historical reality. Through the diaries, letters, essays and historical works of Sh.Murtaza, we showed that the writer made a great contribution to our history, as well as to our literature.

Key words: works, historicity, letters, diaries, articles, essays, memoirs, writer, repression

Кіріспе Шерхан Мұртаза – халқымыздың рухани және қоғамдық өмірінде өшпес із қалдырған тұлға. Шерхан Мұртаза шығармаларының біз үшін маңыздылығы сонда, ол тарихи тақырыптарды кең көлемде қамтыған өзінің романдарында, мақалаларында, эсселерінде тіпті күнделіктерінің өзінде тарихи мәселелерге үнемі айналып соғып отырған өзіндік ерекшелігі мол жазушы. Ш. Мұртазаның бойында аға буынның ерлік бітімімен сабақтасқан қозғаушы күш өршіл рух болды. Белгілі тарихшы Ж. Артықбаев атап көрсеткендей «Соған қарамастан, XX ғасырға дейін дала кеңістігінде бүлікшілік рух бар еді, оған мысал 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы 1917-1920 жылдардағы шаруалар қозғалысы, 30-шы жылдары Кеңес мемлекетіндегі қуғын-сүргінге қарсы күрес, Алаш саяси қозғалысы, қазақ халқының көшпелілік көбірек сақталған аудандарындағы 30-жылдардағы Кеңес мемлекетінің түрлі күштеу және репрессиялық іс-шараларына қарсы қарулы күресі дәлел. Тарихи үдерісті фактологиялық материалдар, сандар арқылы түсіндіру мүмкін емес, себебі тарихи қозғаушы күші рух, ол әртүрлі идеяларда қалыптасады» [1]. Ш. Мұртазаның шығармашылығына тарихи тұрғыдан баға беріп өз зерттеулерінде тұлға проблемасын арқау еткен тарихшылар М. Қозыбаев [2], Ж. Артықбаев [1], М. Асылбеков [3], М. Қойгелдиев [4], Б. Аяған [5], М. Алпысбес [6], Б. Қыздарбеков [7], С. Жолдасов [8], Т. Хазірет [9], Ж. Сүлейменов [10] т.б тарихшылар еңбектерін атап өтуге болады. Ш. Мұртазаның шығармаларындағы тарихилықты зерттеуші филологтар Р.С. Тұрысбек пен Қ.М. Байтанасованың «Қазіргі кезең әдебиеті» атты еңбектерінен де көруге

болады [11]. Сонымен қатар Ш. Мұртаза шығармалары драмаға, халықтың басынан өткен, өтіп жатқан трагедияға толы шығармалар. Өмірдің өзінен алынған шынайылығынан болар Шерхан Мұртаза шығармаларын халқымыздың өте жылы қабылдап тебірене пікірлерін білдіргені.

Ш. Мұртазаның да елімізге жасаған еңбегін сандар арқылы түсіндіру мүмкін емес оны алға жетелеген қазақ халқына қалтқысыз қызмет ету идеясы еді. Ш. Мұртаза шығармалары әдеби тұрғыда зерттеліп өз бағасын алғанымен жазушының шығармалары тарихилығы тұрғысынан әлі толық зерттеу нысанына айналмаған. Сонымен қатар Ш. Мұртазаның тұлға ретіндегі қалыптасуы мен қоғамдық қызметі де зерттеуден тыс қалған

Материалдар мен әдістер. Ш. Мұртаза тұлғасы мен шығармашылық жолын терең түсіну үшін оның күнделіктерін де талдау нысаны еттік. Ш. Мұртазаның күнделіктері алдыңғы буын жазушы ағаларының дәстүрі іспетті мысалы – Ғ.Мүсіреповтің «Күнделік» деп аталатын естелік еңбегі [12], Ө. Нұршайықовтың соғыс жылдарында жазған әскери күнделіктері [13]. Халқымыздың ұлы жазушысы. М. Әуезовтың «Америка әсерлері» мен «Америка сапары (Жолжазбалар)», «Жапония күнделіктері» мен «Индия очерктері» күнделік жазудың тамаша үлгісі іспетті жазбалар [14]. Сонымен қатар қоғам қайраткері, ғалым М. Жолдасбековтың «Күнделіктерінде» Ш. Мұртазаның жеке өміріне қатысты да мәліметтер бар. Ш. Мұртаза күнделіктерін талдау, оның шығармаларының қалай дүниеге келгенін, тарихи деректерді табу жолындағы қажырлы ізденістерін түсінуге жол ашады. Сонымен бірге біз мақаланы жазу барысында жазушының туыстарына, бауырларына, құрбы-құрдастарына жазған хаттарына да біршама тоқталуды мақсат еттік. Бұл мақсатта жазушының жеке архивіндегі материалдар пайдаланылды. Сондай-ақ мақалада жазушының «Салауат саздары», «Баласағұн жұмбағы», «Кітап теңізіндегі жиһангез», «Ататүрік-Ұлттық рух», «Сталинмен қоштасу» атты тарихи тақырыптың төңірегіндегі эсселері мен мақалаларына талдау жасалынды [15]. Мақаланы жазу барысында Заки Валиди сынды белгілі тұлғалардың «Естеліктер» сынды еңбектері де дереккөз ретінде пайдаланылды [16]. Мақаланы жазуда автор ретроспективті әдістерді, салыстырмалы, тарихилық әдістерін қолданды

Нәтижелер мен талқылау Ш.Мұртаза күнделіктері оның жазушылық лабораториясы мен шығармашылық тарихнамасы десек те болады. Кейбір күнделік жазбаларына шолу жасасақ онда былай деген:

20.03.1980. - Ташкент – 715 [автор бұл жазбасымен Ташкент қаласындағы Өзбекстан Республикасы Орталық архивіндегі қор номерін меңзейді. Аталмыш қорда Әулиеата кезеңіндегі, Тұрар Рысқұловқа қатысты көптеген құжаттар сақтаулы]. Массив Чилинзар кв I дом 43 кв 16 -771673- Тұрсынходжаев Зікірулла Садуллаевич.

4.IV.80. -Автор «Письма пятерки», Ғ.Мүсірепов: – 1932 жылы Крайком мені Голощекин қол қойған мандатпен Ташкентке жіберді. Оқу бітірген қазақтарды Қазақстанға қайтару мәселесі. Абдолла Бөкейханов Шымкент губисполкомы. Бөкейханов: – Біздің уездің көп қазақтары Өзбекстанға ауып кетті, қайтарып беріңіздер! А.Икрамов, средазбюро председателі: – Қазақстанда болған коллективизация Өзбекстанда да болды. Аш қазақтарға біз Ташкентте 40 жерден қазан көтердік. Соны өздеріңіз неге істемейсіздер? Голощекинге сәлем айт... Әуелі сол аштар үшін ауқат, жұмыс дайындасын, сонда қайтарамыз. Осыны мен, Мүсірепов өз құлағыммен есіттім. «Қарт коммунист жазбаларынан» деп жазбақ ойым да бар. Бірақ Рысқұлов сенің тақырыбың [17].

8.IV.80. Ташкент. Партархив института ист. парти при ЦК Компартии Узбекистана. Хабиб Турсунов ака: – Сіздің қадамыңыз игі қадам. Тарихи қайраткерлерді жазу құрметті жұмыс. Кімде қате болмаған. Т.Р. сол қатені ерлерше мойындай білген адам. Ср.Ходжиев аз қателесіп пе? «18-дің хаты» ше? Ф.Х. ісі екені белгілі. Ал, бірақ кейін түзелді ғой. Т.Рысқұловтың А.Икрамовқа хаты қандай? Керемет қой. Азиз Лазиз-зада оны жақсы біледі. Өзім жолықтырамын. Рысқұловты өте сыйлайтын адам. Бірге істескен.

Ш.Мұртазаның бұл күнделік жазбаларынан біз негізінен оның өмірлік мұратына айналған қазақ халқының аяулы да ұлы тұлғасы Т. Рысқұлов турасындағы «Қызыл Жебе» романын

жазуға материал жинап Ташкентке архивтерге барған сапарлары мен осы мақсатпен түрлі тұлғалармен соның ішінде Ғ. Мүсірепов сынды тұлғалармен пікірін тыңдап жазған жазбаларын көреміз. Мұнда Голощекиннің Қазақстанда қолдан жасаған аштық жылдарында, туысқан Өзбек халқының аштықтан қашып барған қазақтарға жасаған қамқорлығын көрген Ғ.Мүсіреповтың естелігінен бір үзік сыр жазылған. Жалпы Өзбекстанда отызыншы жылдары аштық болмаған, оны мына куәгерлердің сөзі де растайды «-Ия отызыншы жылдары Өзбекстанда ашаршылық болған жоқ, аштыққа ұшыраған қазақтар солай қарай ағылды ғой. Сондықтан Қалибек те аштықтан қашқан елмен бірге Ташкентке келген екен - деді Жарқынбек қария» [23].

Мына төмендегі күнделіктегі жазбалардан Ш. Мұртазаның қазақ халқының біртуар ұлы, сол дәуірдегі Қазақстан Орталық Комитетінің Бірінші Хатшысы болған Д.А. Қонаевтың да қабылдауында болып өз өтінішін жеткізгенін көруге болады:

26-31. V.80. Члену Политбюро ЦК КПСС. Первому секретарю ЦК Компартии товарищу Кунаеву Д.А. Дорогой Динмухамед Ахмедович! Я написал роман о Тураре Рыскулове. Перед этим я много изучал жизнь и деятельность этого замечательного и сложного человека. К его 60-летним юбилею считаю своим партийным и писательским долгом поделиться с вами, дорогой Динмухамед Ахмедович, некоторыми своими соображениями. Первое: до сих пор не названы труды Турара Рыскулова. Второе: было бы целесообразно переименовать (Жамбылская обл) станцию Луговое и районный центр Тюлкибаского района Чимкентской области с.Ванновка именем Рыскулова [17].

5.VIII.80. Д.Қонаевтың қабылдауы. сағ. 11.00. вокруг книги и о Т. Рыскулове. Д.Қонаев: – 28 жылы бұрынғы гимназия, ол кездегі КазПИ үйінде Т.Р. сөз сөйледі. «Бір кезде осы үйге мен қожаның балаларын оқуға күймемен тасушы едім. Табалдырығын аттау арман еді, енді төрінде сөз сөйлеп тұрмын, бақыттымын» деді. Мен оны өз құлағыммен есіттім. Мен Әзиза жеңгеміздің інісі Рашидпен бірге ойнап өскен адаммын. Рысқұлдың оқиғаларын білемін. – Білсеңіз, соның бәрі осы кітаптың ішінде бар. – Оқып шығамын. Орысшаға түсірілді ме? (аударылды ма дегені). – Иә, аударылды. Бірақ, шыққан жоқ. Рысқұловқа салқын қарайтындар әлі бар. Тірілкендердің бірі және бірегейі өзіңіз. Бірақ, әлі өз дәрежесінде оның халыққа сіңірген қызметін лайық бағалай алмай жүрміз. Мысалы, биыл ТүрікСібтің 50 жылдығы деп шулап жатырмыз. Ал, ТүрікСібке Рысқұловтай еңбегі сіңген ешкім жоқ. Ал, ТүрікСіб бойында тым болмаса бір разъезд соның атымен аталмайды. Мыс. Луговое. – Ол қиын. Карта, т.б. бәрін қайта жасау керек. Карта, почта, толып жатқан документтер, халықаралық қағаздар... – Онда аудан орталықтарының бірі. Мыс. Ванновка... – Оны ойланайық. Тағы не? – Мен үшінші кітап үстіндемін. ИМЛ, Москваға бара беруге мүмкіндік жоқ. Партия тарихы инстдегі материалдарға рұқсат еткізіңіз. – Оны айтам, тапсырамын. – Тағы не? – Болдым. – Жаз. Жаза бер, Шәке! «Шәке» дегені... жоқ, ирония емес, шыны. Тағы да: – 60 жылдыққа арналған баяндамада арнап тұрып айтамын. – Алдына таман атаңыз. – Оны көреміз [17].

30.I.81.

Выступил Т. Рыскулов на II Всесоюзном совещании коммунистов тюркских народов. В Москве в марте 1921 г. Т.Р. утвержд. нац. вопрос неправильно решается в Ср. Азии. Ком.партия на словах гов. о принципах нац. вопроса, но на деле не выполняет их. Тюрккомиссия ничего не делает в обл. разрешения нац. вопроса. поэтому политика РСФСР в отношении народов Востока, как колонизаторская политика, стоит на разрешении Лондонской – конференции и в наших переговорах в Турции. (Ориентация на Ататюрка Кемаля) (К.А. Гафурова стр. 107-199) Ленин полн. собр. соч. т.41 стр. 166-168., 198,74. Письмо Турккомиссии Ленину от 21.III.1921 г, «Рыскулов и его группа здесь весьма популярны... Он (Рыскулов) умнее всех других, в его группе много дельных людей. Он популярен, чего нельзя сказать об Атабаеве и Тюракулове....» ЦПА ИМЛ Ф.5 оп.1 д.1403 л.2 Письмо Турккомиссии Туркбюро РКП (б) от 15 октября 1920 г. на имя ВЦИК СНК РСФСР, ЦК РКП (б) и лично Ленину. «Тов. Рыскулов Турар – один из наиболее выдающихся партийных работников с именем, которого связана целая полоса в

истории развития сов. власти и компартии в Туркестане. Имя тов. Рыскулова – это знамя, вокруг которого группируются определенные слои партработников и с которым в то же время связана борьба другой группы, отличительная черта легла в основу т.н. «Рыскуловщины» – что поворот в сторону большого выявления и самоопределения национальных сил Киргизского (Казахского) народа, идущих в ногу с советской властью. Обладая большой силой воли, крупными организаторскими дарованиями, прямолинейностью в своих принципах тов. Рыскулов сумел создать себе авторитет и имя. Будучи теоретически развитым, имея и неплохую марксистскую подготовку, в то же время в своей работе часто поддается национальным мотивам, которые доминируют над классовыми...» ЦПА ИМЛ Ф.5. Оп.1. И.Кельднев. Материалы по истории Компартии Таджикистана стр.70 Незаурядную – в источнике [17].

Тұрар Рысқұловтың өмірбаянын Ш. Мұртаза өзінің отыз жыл уақытын сарп еткен шығармасына текке арқау етпеген. Ол Тұрар Рысқұловтың халықаралық деңгейдегі ұлы тұлға болуы бір тараптан болса, екіншіден ол да Ш. Мұртаза сынды Әулиеатаның топырағынан шыққан тұлға. Екеуінің бастаулары бір, тағдырлары да ұқсас жетімдіктің зардабын көріп өскен жандар. Оны мына архивтік материалдан да көруге болады Т. Рысқұловтың Әулие-Атадағы революциялық қызметі туралы сол дәуірдегі комсомол белсендісі Р.У. Урунтаевтың дерегі: «Қай айдың есімде жоқ, бірақ жалпы, 1918 жылдың жазының соңында бізге Әулие Ата қаласына Рысқұлов Тұрар (қазіргі РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары) келді. Келгеннен кейін тағы бір күні ол барлық қазақ, қырғыз және өзбек жастарын жинады, соның ішінде Мен де болдым. Бізді барлығымызды езгіге қарсы революция үшін күресу - патша шенеуніктері, олардың қолбасшылары, байлар, манаптар мен кулактарға қарсы күреске шақырды. Біз тек социалистік революция езілген халықтарды патшалықтың ғасырлар бойғы құлдығынан босата алады деп терең сендік, сондықтан Рысқұловтың үндеуіне бірауыздан жауап беріп, пәрменді үгіт-насихат жұмыстарын өрістеттік. - Романовтар үйін көпшілік алдында одан әрі беделін түсіру бойынша түсіндірме жұмыстарын жүргіздік [24].

Мына күнделіктегі жазбаларда Ш. Мұртаза туған жері Мыңбұлаққа тарихи өлкетанулық шолу жасайды. Осынау Бичуриннің жазбасы Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша» романында аңыздың желісі ретінде баяндалған.

Мың-бұлақ Ол Су- (Шу) өзенінен батысқа қарай төрт жүзге жуық жол жүріп өтіп, Мыңбұлаққа жетті. Мын-бұлақ елінің аумағы шамамен 200 шаршы лиді құрайды. Жері мол орман өсімдіктері керемет. Көктемнің соңғы айында түрлі-түсті жер сәнді кестеленген кілем сияқты. Мұнда жылдам ағатын суы бар көптеген су қоймалары бар, сондықтан олардың атауы Мыңбұлақ (мың бұлақ). Хан ту-киу (түрік.) жыл сайын осында келіп, жазғы ыстықтан құтылады. Мұнда кішкентай қоңыраулар мен сақиналармен безендірілген көптеген бұғылар кездеседі, олар адамдарға үйреніп қалған және оларды көргенде қашып кетпейді. Хан бұғыларды жақсы көреді және оларды тамашалауды ұнатады. Ол өз азаматтарына жарлық шығарды, онда кім бір бұғыны өлтірсе, оны аяусыз өлтіреді деп жазылған. (Сюань-Цзянь, 1,1-16) Қытай монахи VII б.д.) [25].

Ш. Мұртаза өзінің Д. Анашқа берген сұхбатында былай дейді: «Ал, бүгін Тұрар Рысқұловтың қайда жерленгені анықталып отыр. Оның зираты «Бутовада» емес, Ішкі істер комиссары болған Ягоданың үлкен саяжайында жерленген болып шықты. Ягода да сотталып, 1937 жылы атылып кеткен. Оны саяжайда жерлегеннен кейін үлкен заң қызметкерлерін, биліктегі адамдарды жерлейтін орынға айналып кеткен ғой. Үкіметтің үлкен дәрежедегі қызметкері болғандықтан, Рысқұловты да сонда жерлеген. Бірақ, олардың басында белгі жоқ. Мен мұны Еркін бауырым түсірген фильмнен көрдім. Жатқан дала. Айнала ағаштың ортасындағы алаңқайда зират бар. Бірақ, жермен-жексен болып, өсімдік қаулап кеткен. Қай жерде не бар екені белгісіз. Бірақ, тізімі жазылған қағазы бар [26].

1960 жылы «Социалистік Қазақстан» газетінде Рахмалы Байжасаров деген кісінің «Тұрар Рысқұлов» деген үлкен мақаласы жарияланды. Сол кезден бастап мен Рысқұловты зерттеуге,

соның ізіне түстім. Оған жаңағы мақаламен бірге суреті де себеп болған еді. Тұрардың суретін мен ретушқадан сұрап алғанмын. Бертінге дейін бұл сурет менде сақталды. Кейін бір суретші көшіріп аламын деп сұрап алып, сол күйі бермей кетті. Бірақ, көшірмесі бар.

Мен Тұрар Рысқұловтың жерленген жерін 30 жыл іздедім. Көп уақытым архивтерде өтті. Ташкентте, Таразда, Орынборда, Мәскеуде архивтерде отырдым. Ол кезде бұл тақырып жабық күйінде еді. Оның зираты тұрмақ, есімін атауға тыйым салынған кездер болды. Сондай қиын кезеңдер өтті. Делоны береді. Керек жерін көшіресің. Бәрін көшіріп алу мүмкін емес. Кетерде жазбаңның бәрін алып қалады. Ертеңінде қайтып келесің. Өзіңе береді. Бірақ, көп жері қырқылған болады. Қайшымен қырқып алып қалғаны көрініп тұрады. Мен мұрағаттарда отырғаннан кейін менің дәптерлерімді, қолжазбаларымды алып қоятын. Кейбір тұстарын қиып тастайтын. Өйткені, көп нәрсені жазуға шектеу бар еді. Қазір барлығын ашық айта бересің. Бәрі ашылып, зерттеліп жатыр. Ал, менің жұмыс істеген уақытымда бұған мүмкіндік болмады» [26].

«Коммунарка» – қазақ қайраткерлері жерленген құпия қабірстан. Бұл айтылғандарды мына деректер де айғақтай түседі: «В период массовых сталинских репрессий Турар Рыскулов был объявлен "врагом народа" и расстрелян 10 февраля 1938 года. По данным ФСБ России, переданным в фонд «Мемориал», в списке захороненных на спецобъекте НКВД под названием «Коммунарка» имеется сведения о захоронении Т. Рыскулова. В 1956 г. реабилитирован посмертно» [27].

Ал осы сұхбаттағы Рахмалы Байжасаров кім еді? Бұл кісі Ш. Мұртазаның жазбаларында басқа да деректерге қарағанда 1909 жылы Алматы облысы Қаскелең ауданында 1909 жылы дүниеге келген. Қарағанды қалалық партия комитетінің 2-ші хатшысы болып қызмет етіп тұрған жерінен 1938 жылы 8 маусымда тұтқындалып, 1941 жылы РСФСР ҚК 58-2, 58-7, 58-9, 58-11 баптары бойынша яғни, саяси жаламен репрессия құрбаны болып, айыпталып 8 жылға бас бостандығынан айыруға сотталған. Жазасын Магадан, Красноярск өлкелерінде өтеп кейін, қайта жаза кесіп тек 1955 жылы ғана ақталғанын көреміз [28].

Думан Анаштың Ш. Мұртазамен сұхбатында тағы бір пікір бар, ондай былай делінген: «Мұстафа Шоқайдың көп уақыты Францияда өтті. 1923 жылы Тұрар Рысқұлов Түркістан аймағын басқарып тұрған кезінде 33-34 баланы Германияға оқуға апарды. Сөйтіп, сол жерде оған Мұстафа Шоқаймен кездесуге мүмкіндік туады. Мұстафа Франциядан келеді. Екі тұлғаның Германиядағы кездесуінде не туралы сөйлескенін, қалай сөйлескенін ешкім білмейді. Бірақ, кездескені рас. Ал, Мұстафа Шоқай кітабында не деп жазды, неге оның пікірі өзгеше болды? Оның өз себебі бар. Тұрар әлі Кеңес Одағының қызметкері және жауапты қызметкері. Халком кеңесі төрағасының орынбасары, өзі коммунистік партияның мүшесі. Осылай болғанда оның Алаш орда партиясының қайраткерлерімен ашық әңгімеде болуы мүмкін бе, жоқ па?! М. Шоқайдың пікірі жөнінде мынадай деректер бар: «Рассказывая историю о грабеже и изгнании народов Туркестана, он опирается на доводы Турора Рыскулова и Сорокина. Эти господа – люди, сыгравшие большую роль в жизни Туркестана. Первый — бывший председатель ЦИК Туркестана, ныне депутат Совета Народных Комиссаров РСФСР, его книга издана в Уздавнашре, столице Узбекистана. Второй – бывший заместитель председателя Совнаркома Туркестана. Взяв выдержки из большевистской газеты «Правда Востока» в Ташкенте и журнала «Большевик за партию», среди других публикаций, г-н Чокаев показывает, как российская империалистическая и националистическая колонизация увековечивается в Туркестане [29].

Ш. Мұртазаның студенттік, жастық шағы турасындағы мәліметтерді оның ауылына, бауырлары мен қатар-құрбыларына жазған хаттарынан алуға болады. Қыркүйек-қазан, 1950 ж. Сүйікті бауыларым Қаржау, Батырхан деп басталатын хатта Ш. Мұртаза өзінің студенттік өмірі турасында жазған. Бұл хаттан Кеңес үкіметінің тұсында студенттердің тұрмыс-жағдайы біршама тәуір болғанын көруге болады. «Баласының дені сау, бұғыдай. Тамағы тоқ, киімі бүтін, жатқаны пружиналы кровать, жаққаны тезек емес, электр тогі болмаса Саратов газі.

Жүрсе, тұрса мінгені трамвай, троллейбус, метро – бәрі тегін, болмаса арзан, студенттерге солай» Ал мына хатында аздап студенттік өмірдің қиыншылығын бастан өткере бастағаны сезіледі онда былай делінген «13.XI.1950 ж. Ардақты, Батырхан Білмеймін, посылка сала алсаңдар жақсы болар еді. Тез арада, кәзір аздап қысылып, тұрмын, үйткені жіберген 500 сомға киім алып едім. Мұнда, қыс қатты» [17].

17.0I.1951 ж. қарындасы Құрмашқа жазған хатынан Ш. Мұртазаның сабақ үлгерімі де жақсы болғанын көреміз «Жарты жылдық сын тапсырып 4 пәннен өте жақсы деген баға алдым. Қалған пәндерді де солай өткізуге тырысудамын. Саушылық болса, енді көктемгі сынды тапсырып, барып қалармын. Апа! Мені көп ойламаңыз, маған ренжіп те жүрген боларсыз, өсірдім, бақтым, қайырымсыз, жүгенсіз өз бетімен кетті деп. Бір жәрдемшіге жалбарынып, амандық тілеңіз, бәрі болады. Денсаулығыңызды сақтаңыз. Жазда өзім дәрігерге қаратамын» Анасына, бауырларына қамқорлық, олардың халін бір сәт те естен шығармағаны жас Шерханның адамгершілік, бауырмалдық қасиетінің жоғары болғанын байқатады.

Хаттар. 06.Y.1952 ж. «Қымбатты Кеңесбек» деген хатында оқудағы жерлес бауырына «оқудағы қиындықты жеңе біл, факультет ауыр дегенді қой деп кеңес беріп жігерлендіреді. Ал 13.I.1953 ж. «Қымбатты Қаржау» - деп басталатын хатында Қаржау атты тағы бір інісіне мамандықты дұрыс таңдауға ағалық ақылын айтып жол көрсетеді. «Біздің ауылдан тек агроном мамандарынан басқалар шықпауы керек пе деп, мамандық таңдауда қателеспеудің өмірдегі ең басты таңдауды дұрыс жасауды қатты тапсырып айтады. Бұл хаттан туған жерге деген патриоттық сезімнің нышанын да көреміз. 11.II.1952 ж. «Ардақты Әбдуәлі» - деген құрдасына жазған хатында қандай кітаптарды оқып жатқанын жазады. «Бальзак, Стендаль, Шекспир, Сервантес, Гете т.б. сөз жоқ, бос уақыттарда Ленин библиотекасына барып қазақ жазушыларын да оқуға тырысамын». Жас Ш. Мұртазаның тұлғалық қалыптасуында осынау кітаптардың игі әсері болғаны дау тудырмас. Ал 24-25.XII.1949 ж. жазған хатында С.Ерубаевтың «Менің құрдастарым» атты романын оқып шықанын, ал фильмдерден «Александр Невский», «Возвращение с победой», «Немая баррикаданы» көргенін айтады. 23.IV.1951 ж. «Әбеке, хатыңды жақында алдым» - деп басталатын хатында да құрбы-құрдасына жол сілтеп Мәскеуге оқуға келе қалса қандай оқу орнына келгені жөн екені турасында, әр Жоғары оқу орынының конкурсы қалай болғаны турасында ақпарттар айтып бағыт-бағдар береді [17].

Мұнан да біз жас Шерханның кішіге де құрбы құрдасқа да қамқор болып тек жеке басын емес, қауымның қамын ойлайтын тұлға болып жетіліп келе жатқанын аңғарамыз. Халықтың қамын жеп мұңын жоқтаған болашақ қайраткердің, осынау өзгелелер үшін де өмір сүру қасиетінің бойында тіпті ана сүтімен қалыптасқан қасиет сынды екенін көруге болады.

18.Y.1955 ж. мына қарындасы Құрмашқа жазған хатынан оның оқу бітіріп елге қайтуға дайындалып жұмыс орнын белгіленгенін көреміз. «Құрмаш! Сау-саламат болуларыңды күн санап тілеп, сәлем жолдаушы Шерхан. Есен-саумын. Енді аз уақыттан соң, дәлірек айтқанда, 1 ай 10 күннен соң жолға шығамын. Жұмыс орны әзірше Алматы болып белгіленді, басшылар солай ұйғарды» [17].

Ш.Мұртазаның бұл күнделік мәтіндерінде қазақ тілінің мол қорымен қатар, халықтық фразеология, афористік тіркестер және тіл қорғаушыларына тән риторика кеңінен қолданылған. Дәл осы ерекшелік күнделіктерге этнографиялық және лингвистикалық құндылық қана беріп қоймай, оларды сол дәуірге тән ерекше интеллектуалдық ахуалдың көрінісі ретінде танытады.

Филипп Лежённің, эго-құжат (ego-document) — «автор, баяндаушы және протагонист бір тұлғада тоғысатын» мәтін анықтамасы тұрғысыан алғанда [18], Ш. Мұртазаның күнделіктері жеке рефлексияның ұжымдық жад деңгейіне көтерілетін кеңістік ретінде көрінеді. Йоахим Хелльбектің атап өткеніндей, посттоталитарлық қоғамдарда күнделіктер «ішкі қарсылықтың» аренасына айналып, моральдық алаңдаушылықтарды артикуляциялаудың тәсілі қызметін атқарады [19]. Бұл тұжырым 1990-жылдардағы Қазақстан жағдайына да толықтай сәйкес келеді.

Осы негізде, Шерхан Мұртазаның күнделіктерінің тарихи дереккөз ретіндегі ғылыми маңызы олардың зерттеушіге ұлттық қалыптасудың субъективтік өлшеміне тікелей қол жеткізу мүмкіндігін беруінде жатыр. Ресми түрде қалыптастырылған әрі редакцияланған дереккөздерден айырмашылығы, бұл мәтіндер «сезім құрылымдарын» [20], яғни парламенттік стенограммалар мен партиялық есептерден байқау мүмкін емес саяси өзгерістердің эмоциялық және моральдық негіздерін қайта құрастыруға жол ашады. Дәл осы күнделіктерде ресми күн тәртібінен гөрі, тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі Қазақстанға тән жасырын шиеленістер мен идеологиялық жіктер айқын бейнеленеді.

Күнделіктерді тарихи дереккөз ретінде зерттеу қазіргі гуманитарлық ғылымдарда, әсіресе ұжымдық жадтың, тарихи сананың және бірегейліктің трансформациясы аясында маңызды орын алады. Эго-құжаттану, мәдени жады және тарихи антропология тоғысындағы бағыттар шеңберінде [21], [22] күнделіктер қосалқы нарратив ретінде емес, субъективті тәжірибе арқылы дәуірдің болмысын ішкі қырынан танытатын толыққанды тарихи дереккөз ретінде қарастырылады.

Бұл тәсіл посттоталитарлық қоғамдар үшін ерекше өзекті, өйткені мұндай жағдайда жеке жазба «ішкі қарсылықтың» кеңістігіне, сондай-ақ моральдық алаңдаушылықтарды артикуляциялау құралына айналады [19].

Шерхан Мұртазаның күнделік жазбалары Қазақстанның мәдени және зияткерлік тарихындағы бірегей құбылыс болып табылады. Дәстүрлі автобиографиялық жанр шеңберінен әлдеқайда асып түсетін бұл жазбалар сталиндік репрессия дәуірінен кейінгі кезеңнен бастап тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің қалыптасуына дейінгі бірнеше дәуірді қамтитын көпқабатты тарихи дереккөзге айналады. Алпыс жылдан астам уақыт бойы жүргізілген бұл күнделіктер ауқымдылығымен, ішкі шынайылығымен және мәдени әрі саяси ишараларға бай мазмұнымен ерекшеленеді.

Қалай болғанда да, кез келген эго-құжат сияқты, Ш. Мұртазаның күнделіктері селективтілік, жеке интерпретация және көркемдік стильдеу белгілерін өз бойына сіңіреді. Алайда дәл осы ерекшеліктер олардың басты құндылығын айқындайды. Бұл жазбалар классикалық саяси тарих үшін тек фактологиялық материал берумен шектелмей, ресми дереккөздерде көрініс таппайтын уақыттың эмоциялық құрылымдарына [20] бойлауға мүмкіндік береді.

Ш. Мұртазаның «Салауат саздары» атты эссесі де тарихи тақырыпты тебірене жазған шығарма [15]. Мұнда Ш. Мұртаза Орынбор қаласының 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін екі бірдей елдің Қазақстан мен Башқұртстанның астанасы болған деген фактіні келтіреді. Ия көпшілік біле бермейтін бірақ тарихи шындық. Орынборда Қазақстан үкіметімен қатар Башқұртстан үкіметі құрылып, оның төрағасы болып Шәріп Манатов және Заки Валиди болды деген тарихи деректі жазады Ш. Мұртаза. Кейін араға біраз уақыт салып Башқұртстан астанасы Стерлитамаққа көшірілді. Осы эссесінде Ш. Мұртаза «башқұрт» сөзінің қайдан шыққанына біраз болжамдар жасап салыстырмалы теңеулер келтіреді. Эсседе Салауат Юлаевтың Пугачев бастаған көтеріліске қатысып, 22 жасында Пугачевтан генерал атағын алғанын жазады. Салауаттың көркем, келісті жігіт болғанын сипаттай отырып 1775 жылы патша әскерінің қолына сатқындардың көрсетуімен садақпен қаруланған Салауаттың тұтқынға түскенін, содан Паташаның жендеттері оның тілін, құлағын тіпті мұрнының бір ұшын кесіп азаптап, сонау Эстонияның ар жағына Балтық теңізінің Рогервик дейтін аралына жер аударғанын, жанында әкесі Юлайды қоса жібергенін айтады. Онда кісенде жүріп тас тасып, ауыр жұмыстар атқарады. Аралда алдымен әкесі Юлай қайтыс болады, ал соңынан Салауат қайтыс болады. Осы эссесінде Ш. Мұртаза башқұрттардың тарихына да біршама шолу жасайды. Салауаттың алдында башқұрт жерінде болған орыс патшасына қарсы көтерілістер, олардың көсемдерінің аты жөндерін атап көрсетеді. Тіпті патша үкіметінің айдап салуымен қазақтар мен башқұрттардың да жанжалдасқанын, екі туысқан халықты бірі-біріне айдап салып орыс патшасының зымиян саясат жүргізгенін, қазіргі таңда башқұрттар өз жерінде орыстар мен татарлардан кейін азшылыққа айналғанын жазады. Туысқан екі халықтың

қайғылы тарихын салыстырады. Башқұрттар қазір Башқұртстанда 23-ақ пайыз деп жанашырлықпен жазады Ш. Мұртаза [15].

Осы мақаласында Ш.Мұртаза сонау тоталитарлық Кеңес үкіметінің өзінде Мағжан Жұмабаевты «Ұлы ақын Мағжанды ақтаңдар» деп Д. Қонаевқа сексен беттен тұратын хат жазған Башқұртстанның үлкен жазушысы Сәйфи Құдаш турасында соны пікірлер жазып жаңа бір ой тұжырымын жасайды. Сонымен бірге Ш. Мұртаза Заки Валиди турасында «Салауаттың ісін жалғастырушы» деп, Валидидің Совет үкіметі орнаған сәттен бастап автономия талап еткені бұл талапты Лениннің өзі алғашында қолдап 1919 жылы 20 наурызда Ленин, Сталин, Валиди қол қойған құжатпен Башқұртстанға автономия бергені кейін, он төрт ай өткенде ол құжаттың күшін жойып қайтадан Империяның улы тырнағының астына салғанын кәсіби тарихшыдай жазады. Осы мәселеден кейін Заки Валиди Лениннің өзіне ашық та батыл хат жазып, оның құйтырқы саясатын бетіне басады. Кейін Түркияға кетіп сонда ірі ғалым болады-деп тұжырымдайды. Ш. Мұртазаның бұл жазбасын Заки Валиди Тоғанның «Естеліктер» деп аталатын еңбегінде Өзінің 1920 жылы 12 қыркүйекте РКП Орталық Комитетіне соның ішінде Ленин, Сталин, Троцкий мен Рыковқа арнап жазған хаты да дәлелдейді [16].

Жоғарыда аталған эссенің өзінен- ақ Ш. Мұртазаның тек жазушы емес тарихшы сынды талантына да тәнті боламыз. Ш. Мұртаза тарихымыздың жанашыры. Ол М.Х. Дулатидың Тарихи-Рашиди еңбегінің орасан зор маңызын атап көрсетіп «Қазақстан, Орта Азия, Шығыс Түркістан, Үндістан, Пакистанның орта ғасырдағы тарихы турасында еңбек жазған тарихшылардың қайсібірі болмасын осы еңбекке сүйене соқпай өтпейді» деп өте орынды пікірін білдіреді [15]. Ол М. Хайдар Дулатидың қазақ халқының тұңғыш тарихшысының атын дәріптеу жөнінде өз мақаласында жазып бұл бағытта тек ғалым А. Дербісәлінің ғана қажырлы еңбектеніп, жер шарының түкпір- түкпірінен Дулати турасында деректер жинап жүргенін тілге тиек етеді.

Оның Кашмирдегі зиратын іздеп тапқанын да ырзашылықпен айтып өтеді. Сонымен қатар Тараз Университетінің сол кезеңдегі ректоры У. Бишімбаевтың осы университетте екі рет Дулатиге арнап халықаралық конференция ұйымдастырғанын айтады. Университет алдына Дулатидің ескерткішін қойдырғанын жазады. Дулати тану орталығы ашылғанын айтып енді Дулатидің туғанына 500 жыл толу мерей тойын астанада өткізген жөн деп ұсыныс тастайды.

Ш.Мұртаза «Баласағұн жұмбағы» деп аталатын эссесінде де көп мәселеге тарихи тұрғыдан қарап талдау жасаған [15]. Мысалы ол Жүсіп Баласағұнның «Құтты Білік» шығармасын әлдекімдердің тек ұйғыр тілінде жазылған, ұйғыр халқына ғана тән деген пікіріне қарсы, 1970 жылғы Құтты Білік шығармасының жазылғанына 900 жыл толуына орай өткен конференцияның нәтижесін айтып, «бұл шығарма тілі сонау Орхон жазуларына барып тіреледі. Демек Күлтегіндер сөйлеген түркі тілі, ендеше бұл шығарма күллі түркі халықтарына соның ішінде қазаққа да ортақ шығарма» - деп ой тұжырымын жасайды. Сонымен бірге Баласағұн қаласын да Қарахандар әулетінің астаналарының бірі болған бұл қала негізінде V ғасырда салынған, ал XIII ғасырда қиратылған. Қиратқан қытайдың Гур хан деген ханы болған. Сол дәуірде бұл қала соның билігіне өткен.

Гурхан бір соғыс жорығына кетіп, дәлірек Хорезм шах пен Гур хан Талас маңында соғысып ол соғыста Гур хан жеңіліп қашып, Баласағұн қаласына келеді. Гур хан оралғанда оның жоқтығын пайдаланып, оны жек көрген қала халқы оны қалаға кіргізбей қақпаларды ашпай қояды. Бұған ашуланған Гур хан өзі билеп тұрған қаланы шабуылдап он алты күн дегенде әзер алып, қаланы талқандап тіпті өртеп жіберген. Жат жерлік билеуші қалаға тіпті де жаны ашымастық танытып қаланың түбіне жеткен. Қарахан кісі аты емес титуль, дәреже екенін Мұртаза тарихшыдай анықтай жазады.

Сонымен бірге «Кітап теңізіндегі жихангез» деп аталған эссесінде Ә. Каримуллиннің Татар халқының шығу тегін орыстың демократ, ойшылы Н.Г. Чернышевскийдің «Филофиядағы антропологиялық принцип» деп аталатын еңбегіне сүйене отырып айтқан пікіріне тоқталады [15]. Бұл еңбек бойынша татарлар деп жүрген халқымыз Еділ бойын мекендеген -

бұлғарлар. Чернышевскийдің жазуынша «олар Бату бастаған монғолдар бұл аймақты жаулап алудан көп бұрын осы жерді мекендеген бұлғарлар болған» - дейді Каримуллин.

Бұл бұлғарлардың бір бөлігі сонау қадым замандарда Аспарух ханның бастаумен Еуропаға дейін барып қазіргі Болгар мемлекетінің негізін қалаған. Сол бұлғарлардың біразы Кавказда қалып қазіргі карашай, балкар халықтарын құраған. Бір бөлігі Қазан өзенінің бойынан «Қазан» деп аталған қала салып астана етіп, хандықтарының орталығы еткен. Содан бастап Бұлғар хандығы Қазан хандығы деп аталған деп тарихи көпшілікке беймәлімдеу деректерді зерттеуші Ш. Мұртаза талдап жазады. Одан әрі ол бұл халықтың қалай татар атауымен аталғанына тоқталады. 1552 жылы орыстың қатігез патшасы Иван Грозный Қазан қаласын жаулап алған кезде қаланы, мұсылман дінінен миссионерлердің көмегімен христиан дініне енгізу басталған. Сол сәтте христиан дініне кірігісі келмегендерді Грозныйға жамандау аясына көшкен миссионерлер, «бұлар сонау монғолдардан қалған татарлар» - деп жамандап содан «татар» деп аталып кеткен деп Ә. Каримуллиннің пікіріне тоқталып өтеді Ш. Мұртаза.

Мұртазаның тарихқа деген, білімге деген құштар қасиеті мұнымен тоқтамай, «ал сонда шын татарлар кім болған?» деген сұраққа жауап іздейді. Сөйтіп біздің заманымыздың бесінші ғасырында Монғолияның солтүстік-шығыс жақ аймағын монғол тектес та-та деген халық мекендеген. Қытай диалектісі қосылып олар р дыбысын қосып татар атанған. Тіпті Шыңғыс ханның әкесі Есугей батырды өлтірген осы татарлар екен, сондықтан оларды Шыңғыс ханның өзі қырып салуға бұйырған деген пікір айтады. Бірақ оларды қырып тауысу мүмкін болмаған, татар атауы тіпті Еуропаға дейін жеткен. Каримуллиннің зерттеу аясына тіпті сонау Америка үндістерінің тілі де кіреді. Ондағы көп сөздердің түркі сөздерімен бірдей екеніне, мұның өзі кездейсоқ емес қой деп тіпті кейбір ертегілері мен ою-өрнектері де ұқсас екенін, сонда олар бір замандарда Полинезия, Алеут аралдары арқылы Америка құрлығына өтуі әбден мүмкін деген болжамды ой айтып, болашақ зерттеулерге жол нұсқайды. «Ататүрік-Ұлттық рух» деген Түркияға арналған эссесінде Ш. Мұртаза Түркия тарихын сипаттайды [15].

Онда Осман империясының бастауында тұрған Ер Тұғырылдың ұлы Османнан бастап Мехмет, Сәлім, Сүлеймен, Мұрат сұлтандардың есімін еске алады. Баязит сұлтанның тағдырына аяныш білдіреді. Себебі оны өзге емес өз тектесі деуге болатын тағы бір түркінің жаханға мәлім болған қолбасы Әмір Темірдің қолынан опат болғаны аянышты халін ашына жазады. Бұл екі ұлы тұлғаға не жетпеді екен деп ой толғайды. Ақсақ Темір Баязитті Индиядан әкелген пілдердің көмегімен жеңді дейді. Сонымен тынбай Ақсақ Темір Ресейді ауыздықтап тұрған Тоқтамысты талқандап Алтын Орданың құлауын жеделдетті. Осынау үш тұлғаның түркі текті тұлғалардың басы бірікпеді - деп Ш. Мұртаза тарихи тұрғыдан ой сабақтайды. Олардың қателігін кейінгі ұрпақтары да қайталамауға тырысты, әйтседе көбі опат болды.

Заки Валиди Түркияны паналап тірі қалды. Осман империясы алты ғасыр бойы Еуропаны уысында ұстайды дейді Ш. Мұртаза, ақырында кәрі арыстанның кейпін киді. Соны сәтті пайдаланған Француз, ағылшын елдері, еуропаның Антанта одағы, гректер сияқты басқа да жаулаушы елдер Түркияда Осман империясы кезінде кеткен кегін алмаққа анталай ұмтылды. Сонда тарих сахнасына Мұстапа Кемал Ататүрік сынды тұлға шықты. Ол Түркияны бөлшектеуден аман алып қалды. Еуропаның анталанған жаулаушыларына күйрете соққы берді. Ататүріктің түрік халқын әлем таныған халық деңгейінде көтеру үшін жасаған іс-әрекетін Ш.Мұртаза жүйелеп көрсетеді. Әсіресе оның шет елдік жаулаушыларды, түрік ұланының рухын көтере отырып тойтарыс берген соң, аштыққа ұрынған халықты аштықтан алып шыққан ерлігіне бас иеді. Ш. Мұртаза Сонымен қатар Ататүріктің түрік тілі туралы айтқан терең мағыналы сөздерін келтіреді. Түрік ұлтының ұлттық бейнесін сақтап қалу үшін айтқан ұран сөздерін мысал етіп жазады. Осынау ұлы тұлғаның ұлт үшін бүкіл ғұмырын сарп еткен тамаша өнегесін еліміз ұландарына үлгі етіп ұсынады.

«Сталинмен қоштасу» атты шығармасында Ш.Мұртаза Сталиннің жеке басына табынудың зардаптарын суреттейді. «Бүгін Сталинмен қоштасу күні. Борис Фардзинов екеуіміз бірге баруға келістік. Әсіресе бүгін жалғыз-жарым жүру өте қиын. Баратын жеріміз – Колонна залы»

деп басталатын әңгіме Жеке басқа табынудың қандай құлдық сананы қалыптастыратын-дығын, бұқараның психологиялық күйін сипаттайды. Жеке басқа табыну фанатизмі салдарынан қалың нөпірде адамдардың құрбан болып жатқанына өзі куә болған оқиғаны, тірісінде неше мың адамның қанын жүктеген Сталин өлген соң да қаншама адамдардың өліміне себепкер болғанын жазады. Осы шығармасы арқылы да Ш. Мұртаза Сталинизм дәуірін айыптайды. «Сталинмен қоштасу» да тарихи шындыққа негізделген еңбек [15].

Қорытынды Мақала барысында Ш.Мұртазаның күнделіктері мен хаттары кең түрде талдау нысанына айналды. Ш. Мұртазаның күнделіктерінің, естеліктерінің ерекшелігі, кез-келген басқа мемуаристің шығармасынан айырмашылығы, айқын кәсіби зерттеу тәсілінде, өткен күндердің оқиғаларын, олардың эмоционалды және нақты жақтарын сипаттай отырып, автор ерекше ғылыми ойлау стиліне байланысты оларды жазушының көзқарасымен талдайды. Қазіргі заманның көптеген сұрақтарына жауап беруге тырысады, үнемі тарихи өткенге жүгінеді.

Ш. Мұртаза күнделіктері кейде фактілерді құрғақ түрде жазады, бірақ, әдетте, жазбалар болып жатқан оқиғаларды аналитикалық түсіну мен бағалауды білдіреді. Көптеген жазушылар ғылыми және саяси әлемде болып жатқан оқиғаларды тіркеуге саналы көзқараспен қарады, сондықтан Ш. Мұртаза күнделіктері әртүрлі ақпараттарымен, соның ішінде "бастапқы" деңгейдің нақты материалымен, ұсақ-түйектерімен ерекше, тек куәгерлерден алуға болатын мәліметтер. Ш. Мұртаза күнделіктерінің құндылығы да сонда. Сонымен қатар мақалада Ш.Мұртазаның туыстарына, бауырлары мен құрбы-құрдастарына жазған студенттік кездегі хаттарына да біршама талдау жасалынды. Бұл хаттар арқылы біз Ш. Мұртазаның болашақ елдің қамын жан-жүрегімен ойлайтын тұлға болып қалыптасуын, мұндай өзгелер үшін өмір сүруге бейім қасиеттің оның бойында жастық шағынан қалыптаса бастағанын көрсетуге тырыстық. Шерхан Мұртаза - жазушы ретінде тарихи тақырыпқа қалам тартқан аға буын ұстаздары Мұхтар Әуезовтың, Ілияс Есенберлиннің дәстүрін жалғаған жазушы екендігіне баса назар аудардық. Осы тұрғыда Ш. Мұртазаны жазушы әрі тарихшы деуге болады.

Себебі Шерхан Мұртазаның тарихи тақырыптағы түрлі жанрдағы шығармалары өте көп. Айта кетер болсақ: «Қызыл Жебе», «Ай мен Айша» сынды тарихи дерекке негізделген романдарынан бастап, тарихи тақырыптағы: «Сталинге хат», «Бесеудің хаты», «Әзиза», «Ноқтаға басы сыймаған» пьесалары құжаттық деректермен жазылған шығармалар. Біз мақаламызда соның ішінде тарихи әңгімелері «Сталинмен қоштасу» және тарихи эсселері «Тұрар Рысқұлов», «Баласағұн жұмбағы», «Кітап теңізіндегі жихангез», «Салауат саздары», «Ататүрік ұлттық рух», «Байтеректің тамыры мен бұтақтары» сынды эсселері мен тарихи шығармалары арқылы жазушының әдебиетімізбен қатар төл тарихымызға да зор үлес қосқанын көрсеттік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Артықбаев Ж.О. *Тарих философиясынан лекциялар. Оқу құралы. 1бөлім.* - Алматы: CyberSmith. 2019. – 244 б.
2. Қозыбаев Манаи. *Шығармалары.* – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013 Т.3 – 328 б.
3. Асылбеков М, Төленова З. Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері /М.Асылбеков, З.Толенова. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2014 - 280 бет
4. Қойгелдиев М. *Тарих –күрес алаңы:мақалалар,сұхбаттар.* - Алматы «Қаратау КБ» ЖШС; «Дәстүр»,2015. – 388 б.
5. Аяган.Б. *Смутное время Нейизвестное страницы известной истории /Б .Аяган, А. Ауанасова, Е. Нурпейсов.* - Алматы: ТОО ЛИТЕР – М., 2017. – 254 с.
6. Алпысбес М.А. *Тарихи жады деректері және айтылған тарих әдісінің маңызы хақында заманауи ғылыми ой.* Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки», №2 (49), 2016 г.
7. Қыздарбеков. Б. *Қазақстанның қазіргі заман тарихы (Кеңес дәуірі 1917-1991 жж.)* Оқулық-Қарағанды, Medet Group ЖШС. 2019. - 254-бет.

8. Жолдасов С. Шежірелі Оңтүстік .Көне заманнан бүгінге дейін Қаз ақпарат 2002 - 234 бет
- 9.Тұрсын Х.М., Мамбетов Б. Отандық тарихи тұлғатану әдіснамасындағы ұлттық мүдде. ҚазҰПУ. Хабаршы. Тарих сериясы. №2 (93). 2019 ж.
10. Сүлейменов Жұмажан Мақалалар: Қазақтың Шерағасы: Жинақ / Құраст. А.Т. Кембаева. - 9- кітап. – Тараз: ТИГУ Редакциялық-баспа бөлімі, 2017. 188 б
- 11.Тұрысбек Р.С., Байтанасова Қ.М. Қазіргі кезең әдебиеті. Оқулық - Астана: Фолиант, 2014. – 360 бет.
12. Ғ. Мүсірепов Күнделік. Алматы: Ана тілі, 1997. - 288 бет
13. Әскери күнделік. 1-кітап / Ә. Нұршайықов. - Алматы : "Өнер", 2010. - 560 бет.
14. М. Әуезов Шығармалары елу томдық толық жинағы. 38-том. Алматы: «Жібек жолы». 155-253 беттер.
- 15.Мұртаза Ш. Ақындар мен Әкімдер Мақалалар,эсселер,публицистикалық толғамдар Құраст. Қ. Назырбаев Астана Елорда ,2002. – 808 бет.
- 16.Заки Валиди Тоган. В 20 Воспоминания: Книга 2. – Уфа: Башкирское издательство «Китап», 1998. – 185 с.
17. Мұртаза Ш. Ауылды сені сағынам. Шерхан Мұртазаның студент шағындағы хаттары және кейінгі жылдары жазылған пьесалары, әңгімелері мен күнделіктері. Құрастырушылар: Алма Мұртаза, Назым Қожамарова – Алматы. «Darmen Media» баспасы, 2022 ж. – 272 бет
- 18 Lejeune P. On Autobiography / Trans. by K. Leary. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989. – 320 p.
- 19 Hellbeck J. Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006. – 448 p.
20. Williams R. Marxism and Literature. – Oxford: Oxford University Press, 1977. – 392 p.
- 21 Lejeune P. Le pacte autobiographique. – Paris: Éditions du Seuil, 1989.
- 22 Nora P. Les Lieux de mémoire. – Paris: Gallimard, 1989.
23. Аиаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника :куәгерлер естеліктері, аиаршылық туралы жазылған кітап-жинақтар материалдары, көркем әдебиет үзінділері / Жауапты редактор-құрастырушы Б. Әбдіғалиұлы. — Нұр-Сұлтан: Фолиант,2021 — 604 б.
24. АПРК Ф.141.оп.1.д.13139.Л53-60.
25. Описание Чжуньгарии и Восточного Туркистана в древнем и нынешнем состоянии : [ч. 1-2] / переведено с китайского монахом Иакинфом. — Санкт-Петербург : Тип. Карла Крайя, 1829. — XLVI, 270, [3] с., [2] л. цв. ил. : табл. : 21
26. Думан Анаи «Коммунарка.Алматы Ақшамы», №123, 20-қазан, 2011 жыл .
27. Турар Рыскулов – Выдающейся представитель казахской ителлигенции Ибраев Галимбек Мадиебекович – магистр педагогических наук «Мұстафа Шоқай және түркі әлемі: тарихтан тағылым мен идеялық сабақтастық» халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның ғылыми еңбектер жинағы. 31 қазан 2024 ж., Қызылорда - 270 б.
28. Жақсылықбаева Р.С. Автореферат.Алматы,2002. 15-16бб
29. Мустафо Чұқай. Туркистон Шўролар ҳоқимияти даврида // “Эрк” (Тошкент), – № 14, 1990 йил 28 август.

References:

1. Artykbaev Zh.O. Lectures on the philosophy of history. Tutorial 1. - Almaty: CyberSmith. 2019- 244 p
2. Kozybaev Manash. Works -Almaty: "Kazakh Encyclopedia," 2013 T.3 – 328 p
3. Asylbekov M. Tolenova Z. Academician M.K. Kozybaev: scientist, major public figure /M.Asylbekov, Z. Tolenova-Almaty: "Eltanym basmasy," 2014 - 280 pp

4. M. Koigeldiev History- wrestling area: articles, interview-Almaty of Karatau KB LLP; "Tradition," 2015 – 388 p
5. Ayagan. B. Muddy time Neusvestnoe page of famous history/B. Ayagan, A. Auanasova, E.Nurpeisov-Almaty: LLP LETTER – M., 2017 – 254 p
6. Alpsbes M.A.Modern scientific thought on the meaning of the stated method of history and memory data of. Tarihi. Bulletin of KazNPUimAbay, series "Historical and socio-political sciences," No2 (49), 2016
7. Modern History of Kazakhstan (Soviet era 1917-1991) Textbook-Karaganda, Medet Group LLC 2019-254 page
8. Dzholdasov S. Shezhireli Yuzhno - Information from 2002 - 234 pp
9. Tursyn H.M., Mambetov B. National interests in the methodology of domestic historical identity. KazNPP, Khabarshi, History series. №2 (93). 2019
10. Suleimenov Zhumazhan Articles: Kazakh Sheraga: Collection/K, rast. Kembayeva. - book 9. - Tarazsky: Editorial and Publishing Department of TIGU, 2017. 188 p
11. Turysbek R.S., Baitanasova K.M. Literature of the modern period. Textbook-Astana: Tome, 2014-360 pp
12. G. Musrepov Diary of Almaty: Native language, 1997.- 288 pp
13. War Diary. Book 1/A. Nurshaykov. - Almaty: "Art," 2010. - 560 pages
14. M. Auezov Works fifty-volume complete collection. Volume 38. Almaty: "Silk Road". Pages 155-253.
15. Murtaza Sh. Akims Articles, essays, journalistic interpretations Collection, K. Nazyrbayev Astana, 2002-808 pp
16. Zaki Validi Toghan. In 20 Memoirs: Book 2, - Ufa: Bashkir publishing house "Book," 1998. – 185p
17. Murtaza Sh. Miss the village. Student letters of Sherhan Murtaza and plays, stories and diaries written in subsequent years. Compiled by: Alma Murtaza, Nazym Kozhamarova - Almaty. Publishing house "Darmen Media," 2022. - 272 p
- 18 Lejeune P. On Autobiography / Trans. by K. Leary. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989. – 320 p.
- 19 Hellbeck J. Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006. – 448 p.
20. Williams R. Marxism and Literature. – Oxford: Oxford University Press, 1977. – 392 p.
- 21 Lejeune P. Le pacte autobiographique. – Paris: Éditions du Seuil, 1989.
- 22 Nora P. Les Lieux de mémoire. – Paris: Gallimard, 1989.
23. Hunger. Hunger. 1928–1934. Documentary chronicle: recollections of witnesses, materials of collection books about hunger, fragments of fiction/Executive editor-compiler B. Abdygaliuly. - Nur-Sultan: Foliant, 2021 - 604 p.
24. APRK .141funds. Ilist.13139cases.L53-60sheet.
25. Description of Zhungaria and East Turkestan in ancient and present state: [part 1-2]/translated from Chinese by the monk Iakin. - St. Petersburg: Type. Carla Craia, 1829. - XLVI, 270, [3] p., [2] l. zv. sludge: tab.: 21
26. Duman Anash "Kommunarka.Almaty Akshamy," No. 123, October 20, 2011.
- 27, Turar Ryskulov - An outstanding representative of the Kazakh intelligentsia Ibraev Galimbek Madibekovich - master of pedagogical sciences collection of scientific works of the international scientific and theoretical conference "Mustafa Shokai and the Turkic world: knowledge of history and ideological continuity." October 31, 2024, Kyzylorda - 270 p.
- 28, R.S. Zhaksylykbaeva Avtoreferat.Almaty, 2002, pp. 15-16
29. Mustafay Chokay. Turkestan during the reign //" Erk" (Tashkent), - No. 14, 1990 August 28.

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

ӘОЖ / УДК / UDC 930:94 (574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.029>

Г.Б. Тастекова¹, Р.Ж. Байдалы^{2*}, Г.З. Балгабаева³

¹тарих магистрі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан, Қостанай, e-mail: tastekova.guldana@gmail.com

²PhD, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан, Қостанай, e-mail: rbaidali@mail.ru

³ т.ғ.к., қауымдастырылған профессоры,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан, Қостанай, e-mail: balgabaeva.gauhar@mail.ru

МЫРЗАҒАЗЫ ЕСПОЛОВТЫҢ ПУБЛИЦИСТИКАСЫ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІНІҢ БІР АСПЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың басындағы қазақ халқының ұлттық мүддесін қорғау жолында белсенді қызмет атқарған Алаш қозғалысының қайраткері Мырзағазы Есполовтың публицистикалық қызметі жан-жақты талданады. Зерттеу нысаны ретінде оның «Қазақ», «Ақ жол» газеттері мен «Шолпан» журналында жарияланған мақалалары алынып, публицистикалық мұрасы саяси-тарихи контекст аясында қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – Мырзағазы Есполов публицистикасының қалыптасу кезеңдерін, тақырыптық бағыттарын және қоғамдық ойды қалыптастырудағы рөлін айқындау. Мақалада Есполовтың публицистикалық қызметі хронологиялық тұрғыдан жүйеленіп, оның қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметімен сабақтастырыла талданады. Зерттеу барысында Мырзағазы Есполовтың 1915-1917 жылдары «Қазақ» газетінде жарияланған мақалаларында жер мәселесі, әлеуметтік теңсіздік, ағарту ісі, Бірінші дүниежүзілік соғыс уақытында тылға алынған қазақ жігіттерінің ахуалы сияқты өзекті мәселелер көтерілгені көрсетіледі. Сонымен қатар мақалада Есполовтың 1917 жылы Земгор жанындағы бұратана бөліміндегі қызметімен байланысты жарияланымдары қарастырылып, оның сол уақыттағы қызметі мен баспасөздегі жарық көрген материалдарының өзара тығыз байланысы айқындалады. Мырзағазы Есполовтың мақала жазу кезінде қолданған бүркеншік аттары туралы мәселе мақалада арнайы қарастырылып, ғылыми тұрғыдан талданады. Зерттеудің маңызды бөлігі Мырзағазы Есполовтың Ташкент қаласындағы қызмет кезеңіне арналған. Бұл уақытта ол Түркістан Жер-су халық комиссариаты мен Түркістан Орталық Атқару Комитеті жүйесінде қызмет атқара отырып, жер-су мәселесі, аграрлық саясат және мал шаруашылығын дамытуға арналған талдамалық мақалалар жариялайды. Осы кезеңде оның публицистикасында ресми-аналитикалық сипат күшейіп, авторлық дискурстың қалыптасқаны анықталады.

Кілт сөздер: М. Есполов, публицистика, «Қазақ» газеті, «Ақ жол» газеті, «Шолпан» журналы.

Г.Б. Тастекова¹, Р.Ж. Байдалы^{2*}, Г.З. Балгабаева³

¹магистр истории, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Казахстан, Костанай. e-mail: tastekova.guldana@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0007-9403-7611>

²PhD, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Казахстан, Костанай. e-mail: rbaidali@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8497-8430>

³к.и.н., ассоциированный профессор, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Казахстан, Костанай. e-mail: balgabaeva.gauhar@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-0146-8126>

ПУБЛИЦИСТИКА МЫРЗАГАЗЫ ЕСПОЛОВА КАК ОДИН ИЗ АСПЕКТОВ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье всесторонне проанализирована публицистика деятеля Алаш Мырзагазы Есполова, который активно выступал в защиту национальных интересов казахского народа в начале XX века. Объектом исследования являются его статьи, опубликованные в газетах «Қазақ», «Ақ жол» и журнале «Шолпан», публицистическое наследие которых рассматривается в политико-историческом контексте. Основная цель исследования – определение этапов становления, тематических направлений и роли публицистики Мырзагазы Есполова в формировании общественной мысли. Кроме этого в статье анализируется публицистическая деятельность Есполова с хронологической систематизацией и связью с его общественно-политической и государственной деятельностью. В ходе исследования определено, что в статьях Мырзагазы Есполова, опубликованных в газете «Қазақ» в 1915-1917 гг., освещались такие актуальные проблемы, как земельные вопросы, социальное неравенство, просвещение, состояние казахских парней, реквизируемых на тыловые работы в годы Первой мировой войны. В статье также рассматриваются публикации Есполова, связанные с его деятельностью в 1917 году в инородческом отделе при Земгоре, и определяется тесная взаимосвязь его деятельности и опубликованных материалов. Особый интерес представляет научно-обоснованный тезис о псевдонимах Мырзагазы Есполова, использованных им при написании статей. Важная часть исследования посвящена периоду деятельности Мырзагазы Есполова в Ташкенте. В это время он публикует аналитические статьи по земельно-водным вопросам, аграрной политике и развитию животноводства, работая в системе Туркестанского Народного Комиссариата земледелия и Туркестанского Центрального Исполнительного комитета. В этот период в его публицистике усиливается официально-аналитический характер и определяется формирование авторского дискурса.

Ключевые слова: М. Есполов, публицистика, газета «Қазақ», газета «Ақ жол», журнал «Шолпан».

G.B. Tastekova¹, R.Zh. Baidaly^{2*}, G.Z. Balgabaeva³

¹*Master of History, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kazakhstan, Kostanay.
e-mail: tastekova.guldana@gmail.com*

²*PhD, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kazakhstan, Kostanay.
e-mail: rbaidali@mail.ru*

³*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kazakhstan, Kostanay.
e-mail: balgabaeva.gauhar@mail.ru*

MYRZAGAZY ESPOLOV'S JOURNALISM AS ONE OF THE ASPECTS OF SOCIO-POLITICAL ACTIVITY

Abstract

The article comprehensively analyzes the journalism of the activist Alash Myrzagazy Espolov, who actively advocated for the national interests of the Kazakh people in the early XX century. The object of the research is his articles published in the newspapers "Kazak", "Ak Zhol" and the magazine "Sholpan", the journalistic legacy of which is considered in a political and historical context. The main purpose of the research is to determine the stages of formation, thematic areas and the role of Myrzagazy Espolov's journalism in the formation of public thought. In addition, the article analyzes Espolov's journalistic activities with chronological systematization and connection with his socio-political and state activities. The study determined that Myrzagazy Espolov's articles published in the newspaper "Kazak" in 1915-1917 highlighted such topical issues as land issues, social inequality, education, and the condition of Kazakh boys who were requisitioned for logistical work during the First World War. The article also examines Espolov's publications related to his activities in 1917 in the foreign department at Zemgor, and identifies the close relationship between his activities and published materials. Of particular interest is the scientifically based thesis on the pseudonyms of Myrzagazy Espolov, used by him when writing articles. An important part of the study is devoted to the period of Myrzagazy Espolov's activity in Tashkent. During this time, he published analytical articles on land and water issues, agrarian policy and livestock development, working in the system of the Turkestan People's Commissariat of Agriculture and the Turkestan Central Executive Committee. During this period, the official analytical character of his journalism intensified and the formation of the author's discourse was determined.

Keywords: M. Espolov, journalism, newspaper «Kazakh», newspaper «Ak zhol», magazine «Sholpan».

Кіріспе. XX ғасырдың басы қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік және рухани өмірінде түбегейлі өзгерістер орын алған күрделі кезең болды. Осы тарихи жағдайда қазақ зиялылары ұлттық мүддені қорғаудың, қоғамдық ойды қалыптастырудың және халықты ағартудың негізгі құралдарының бірі ретінде мерзімді баспасөзді кеңінен пайдаланды. Публицистика сол кезеңде қоғамдық сананы оятудың, өзекті әлеуметтік-саяси мәселелерді талқылаудың және ұлттық идеяны таратуының маңызды тетігіне айналды.

Осы тұрғыдан алғанда, Мырзағазы Есполовтың публицистикалық қызметі ерекше назар аударуды қажет етеді. Мырзағазы Есполов – XX ғасырдағы қазақ зиялыларының көрнекті өкілі, Алаш қозғалысының қайраткері. Революцияға дейін Минск қаласындағы Земгор (Бүкілресейлік земство және қалалық одақтардың армияны жабдықтау жөніндегі бас комитеті) жанындағы бұратана бөлімінде қызмет атқарған. 1918-1919 жж. Алаш-Орданың Торғай

бөлімшесінің Әскери кеңесінің төрағасы болды. Сондай-ақ азаматтық соғыс жылдарында Алаш милициясын құру мен қалыптастыру ісіне белсене қатысты [1, 815-829 бб.]. Мырзағазы Есполов өз заманындағы өзекті мәселелерге белсенді түрде үн қосып, қазақ баспасөзінде жарияланған мақалалары арқылы қоғамдық пікір қалыптастыруға атсалысты. Қайраткердің публицистикалық мұрасы оның қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметімен тығыз байланысты бола отырып, қазақ қоғамындағы аграрлық, әлеуметтік және басқару мәселелерін түсіндіру мен талдауға бағытталды.

Сонымен бірге, М. Есполовтың публицистикалық қызметі ғылыми әдебиетте жеткілікті қарастырылмаған. Осыған байланысты оның публицистикалық еңбектерінің жарияланған орны мен тарихи контекстіне қарай қарастыру ғылыми тұрғыдан өзекті болып табылады.

Аталған мақалада Мырзағазы Есполовтың публицистикалық қызметі екі негізгі кезең аясында талданады: біріншісі – оның Алаш қозғалысы кезеңінде «Қазақ» газетінде жарияланған мақалалары, екіншісі – Ташкент қаласында қызмет атқарған жылдарындағы публицистикалық мұрасы. Мұндай құрылым автор публицистикасының мазмұндық және әдіснамалық эволюциясын көрсетуге, сондай-ақ оның қоғамдық ойдағы орнын тереңірек ашуға мүмкіндік береді.

Зерттеудің негізгі мақсаты – Мырзағазы Есполов публицистикасының қалыптасу кезеңдерін, тақырыптық бағыттарын және қоғамдық ойды қалыптастырудағы рөлін айқындау. Осы мақсатқа жету үшін зерттеу барысында төмендегі міндеттер қойылды:

- Мырзағазы Есполовтың публицистикалық қызметінің негізгі кезеңдерін айқындау;
- «Қазақ» газетіндегі жарияланымдарының тақырыптық және идеялық мазмұнын талдау;
- Ташкент кезеңіндегі («Ақ жол», «Шолпан» басылымдары) мақалалардың ерекшеліктерін анықтау;
- Автордың публицистикалық мәтіндеріндегі негізгі проблемаларды (жер мәселесі, әлеуметтік саясат, аграрлық реформалар) саралау.

Материалдар мен әдістер. Тарихи дерек көзі ретінде ХХ ғасырдың 20-шы жылдарында жарық көрген ұлттық баспасөз «Қазақ», «Ақ жол» газеттерінің, «Шолпан» журналының материалдары пайдаланылды. Аталған басылымдарда Мырзағазы Есполов белсенді түрде мақалаларды шығарды. Сонымен қатар жазба дереккөзі ретінде ғылыми басылымдар мен құжаттық жинақтардың материалдары пайдаланылды, ғалымдардың тақырыпқа қатысты зерттеу еңбектерінің материалдарына сілтемелер жасалынды. 2022 жылы жарыққа шыққан «Алаш ісі. 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» жинағынан маңызды мәліметтер алынды.

Зерттеу барысында тарихи деректерді сыни тұрғыдан талдау қағидаттары басшылыққа алынды. Әсіресе авторлықты анықтау, мәтіндердің мазмұндық және хронологиялық сәйкестігін салыстыру мәселелерінде деректанулық сын әдістері қолданылды. Бүркеншік атпен жарияланған мақалаларды анықтау кезінде биографиялық мәліметтер, тақырыптық бағыт, мәтіндердің стилистикалық және әдіснамалық ерекшеліктері кешенді түрде қарастырылды. Әдіснамалық тұрғыдан алғанда, зерттеу тарихилық және жүйелілік қағидаттарына негізделеді. Мырзағазы Есполовтың публицистикалық қызметі нақты тарихи кезеңнің әлеуметтік-саяси жағдайымен тығыз байланыста қарастырылды. Сонымен қатар салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы әртүрлі кезеңдерде жарияланған мақалалар арасындағы мазмұндық және идеялық сабақтастық анықталды. Мәтіндерді талдау барысында контент-талдау және дискурстық талдау элементтері қолданылды. Бұл тәсілдер публицистикалық мәтіндердегі негізгі тақырыптарды, аргументация тәсілдерін және авторлық ұстанымды айқындауға мүмкіндік берді. Осы әдістер мен дереккөздер кешені Мырзағазы Есполовтың публицистикалық қызметін оның қоғамдық-саяси және кәсіби қызметімен өзара байланыста қарастыруға мүмкіндік береді.

Талқылау. Мырзағазы Есполовтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларының тарихын зерттеуге арналған еңбектерде белгілі бір деңгейде

көрініс тапқанымен, оның публицистикалық мұрасы арнайы нысан ретінде кешенді түрде қарастырылған жоқ. Алаш қозғалысының тарихына арналған еңбектерде қазақ зиялыларының мерзімді баспасөздегі қызметі ұлттық идеяны қалыптастырудың маңызды факторы ретінде бағаланады. Бұл зерттеулерде «Қазақ» газетінің қоғамдық-саяси рөлі, оның негізгі авторлары мен идеялық бағыты жан-жақты сипатталады. Алайда Мырзағазы Есполовтың осы басылымдағы мақалалары көбіне жалпы авторлар қатарында ғана аталып, олардың мазмұны мен ерекшеліктері арнайы талдауға түспеген.

Қазақ мерзімді баспасөзі мен публицистикасының тарихы Б. Кенжебаев [2], Қ. Бекхожин [3], Қ. Атабаев [4], Ү. Субханбердина [5], Н.О. Омашев [6], С. Смағұлова [7], Ж. Нұсқабайұлы [8] еңбектерінде кеңінен талданғанымен, бұл зерттеулерде Есполовтың публицистикалық қызметі жалпы ұлттық баспасөз үдерісі аясында ғана аталып өтеді немесе жекелеген тақырыптар контекстінде қарастырылады. Осыған байланысты Мырзағазы Есполовтың публицистикасы кешенді әрі мақсатты ғылыми талдауды қажет ететін өзекті зерттеу нысаны болып қала береді.

Мырзағазы Есполов жайлы деректерде оның тегі әр түрлі нұсқада Есполов, Есболов, Испулов, Исполлов, Еспулов түрінде кездеседі. Бірінші нұсқа қазақ тілінің орфоэпиялық ал, екінші нұсқа орфографиялық ережелеріне сай келеді. Ол өз тегін қазақ тіліндегі құжаттарда Есполов, Есболов қолданса, орыс тіліндегі құжаттарда Испулов деп қолданған. Мысалы, «Қазақ» газетіне мақалаларын жариялағанда М. Есболов, Есполов немесе Мырзағазы деп жазған.

Мырзағазы Есполов 1891 жылы бұрынғы Торғай облысы Қостанай уезі Аманқарағай болысының №4 Жолдыбай ауылында дүниеге келген. Қазіргі Қостанай облысы Әуликөл ауданы Аманқарағай ауылы. Алғашқы білімін Мырзағазы Есполов Әуликөлдегі екі кластық қазақ-орыс училищесінде алады. Оқуын жақсы нәтижемен аяқтағаннан соң, білімге құштарлығы осымен тоқталмай, 1910 жылы Орынбор қаласындағы орыс-қазақ мұғалімдер мектебіне оқуға түседі [9].

Оқуда жүрген кезде Петербург қаласында жарық көрген «Мусульманская газета» басылымында «Вопль в степи» мақаласын жариялайды [10, 2-3 бб.]. Сол мақаланың жарияланғаны туралы, сондай-ақ аталған жарияланымға байланысты редакцияға 400 сомға айыппұл қолданылғанын тергеу материалдарында атап өтеді [11, 474 б.]. Көрсетілген мақала «Степняк» деген бүркеншік атпен басылған, бұл XX ғасырдың басындағы анонимді және псевдонимдік публицистикаға тән кең тараған тәжірибеге сәйкес келеді. Сонымен бірге қазақстандық тарих ғылымында «Степняк» бүркеншік аты Алихан Бөкейхановпен тұрақты түрде байланыстырылады. Осыған байланысты Есполовтың «Вопль в степи» мақаласын еске алуы оның авторлығына тікелей дәлел ретінде қарастырылмайды, керісінше, бүркеншік атпен жарияланған мақаланың авторлығын айқындау мәселесін өзекті етіп, қосымша деректанулық талдауды талап етеді.

«Вопль в киргизской степи» мақаласы XX ғасырдың басындағы әлеуметтік-саяси публицистиканың проблемалық-әшкерелеуші бағытындағы үлгілерінің бірі болып табылады. Мақала атауының өзі мәтіннің эмоционалдық реңкін айқындап, қоғамдық наразылықты бейнелейтін «жан айқайы» метафорасы арқылы қазақ даласындағы күрделі әлеуметтік жағдайды жинақтап көрсетеді. Жанрлық тұрғыдан алғанда, мақалада: публицистикалық очерк, әлеуметтік шағым, отаршылдық әкімшілік тәжірибеге қарсы бағытталған саяси памфлет элементтері тоғысады. Мақаланың мазмұндық өзегін қазақ халқының отарлық басқару жағдайындағы әлеуметтік-экономикалық күйзелісі құрайды. Автор бұл ахуалды келесі факторлармен байланыстырады:

Біріншіден, Ресей империясының жер саясаты;

Екіншіден, қоныс аудару қозғалысының күшеюі;

Үшіншіден, жергілікті әкімшілік тарапынан орын алған әділетсіздік пен заңсыздық;

Төртіншіден, байырғы халықтың құқықтық қорғалмауы.

Мақалада жердің қоныстанушыларға бөлінуі көшпелі шаруашылықтың экономикалық негіздерін әлсіретіп қана қоймай, тұтас әлеуметтік дағдарысқа алып келгені көрсетіледі. Сонымен қатар ресми билік тарапынан қабылданған шешімдердің жергілікті жағдай мен халықтың тұрмыс-тіршілігін ескермей жүзеге асырылғаны сынға алынады. Осы тұрғыдан алғанда, мақаладағы «жан айқайы» ұғымы жекелеген әлеуметтік топтың наразылығын емес, далалық қоғамның жинақталған үнін білдіреді. Мақаланың мазмұны оны тек мұсылман қауымына ғана емес, Ресей империясының ауқымды қоғамдық-саяси кеңістігіне бағытталған мәтін ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Петербургте шығатын басылымда жариялануы мақаланың саяси салмағын арттырып, қазақ даласындағы жер мәселесін жалпыимпериялық деңгейде көтеруге бағытталғанын көрсетеді. Автор қазақ даласындағы әлеуметтік дағдарысты жергілікті сипаттағы құбылыс емес, мемлекеттік маңызы бар мәселе ретінде таныстыруға ұмтылады.

Оқуды аяқтағаннан кейін Мырзағазы Есполов Қостанай уезінің Забеловский 2-сыныптық училищеге мұғалім қызметіне тағайындалады. 1916-шы жылы қарашада Мырзағазы Есполов қызметтен шығып, «Қазақ» газетінің үндеуі бойынша майдандағы тыл жұмысында жүрген қазақтарға көмектесу үшін Орынборға келеді. Орынбордан Ахмет Байтұрсыновтың нұсқауымен Мәскеудегі Әлихан Бөкейхановқа жолығады. Мырзағазы ел азаматтарымен бірге қара жұмысқа алынып, Батыс майданда қара жұмыс істегендердің ортасында жүріп, ұйым құрып, үкімет арқылы олардың тұрмыстық жағдайын жеңілдетуге бар күшін салды. Мырзағазы Есполов Әлихан Бөкейхановпен бірге 1916 жылдың 23 желтоқсанынан 1917 жылдың 12 қаңтары аралығында Минскі маңындағы Батыс майдандағы Земгордың қол астындағы тыл жұмысындағы қазақтарды аралап, олардың жағдайларымен танысып, үкімет тарапынан берілетін жеңілдіктердің орындалу-орындалмауын қадағалады. Сонымен қатар, М. Есполов Минскідегі жұмысшы қазақтардың жағдайын зерттеуге тапсырма алады. Зерттеудің негізінде баяндама дайындап комитетке ұсынады. Басты талаптарының бірі – орыс бөлімі сияқты комитеттің жанынан қазақ жұмысшылары бөлімін ашуды ұсынады. 1917 жылы 5 ақпанда Минскідегі «Земство және қала одақтары» жанында өзара жұмысқа алынғандарға көмек көрсететін «бұратаналар бөлімі» ашылды. Алғашында Минскідегі бұратана бөлімінің басшысы Әлихан Бөкейхановтың орынбасары қызметін атқарса, кейіннен Киевте ашылған бұратана бөлімінің басқарушысы болады [12, 199-200 бб.].

Нәтижелер. Мырзағазы Есполовтың публицистикалық қызметі XX ғасыр басындағы қазақ ұлттық баспасөзінің жетекші басылымдарының бірі – «Қазақ» газетімен тығыз байланысты. Ол өз мақалаларын бұл басылымда 1915-1917 жж. аралығында жариялай бастады. Есполовтың газет беттерінде көрінуі оның қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуымен сәйкес келді. «Қазақ» газеті Есполов үшін тек ақпарат тарату алаңы ғана емес, сонымен қатар ұлттық мүддені қорғау, ағартушылық идеяларды насихаттау және әлеуметтік мәселелерді ашық көтеру мүмкіндігін берген маңызды мінбер қызметін атқарды. Оның мақалаларында жер мәселесі, білім беру ісі, әлеуметтік теңсіздік, сондай-ақ соғыс жағдайындағы тыл жұмысына алынған қазақ жігіттерінің ахуалы сияқты өзекті тақырыптар қамтылып, автордың азаматтық позициясы айқын көрініс тапты.

«Қазақ» газетінің №114-де (1915 ж. 28 наурыз) жарияланған «Жер туралы» мақаласында Мырзағазы Есполов XX ғасыр басындағы қазақ даласындағы жер қатынастарының күрделі әрі қайшылықты сипатын нақты аймақтық деректер негізінде ашады [13, 158 б.]. Автор Торғай облысы Қостанай уезіндегі Дамбар болысында жүргізілген жер өлшеу және қоныстандыру шараларының қазақ ауылдарына тигізген әлеуметтік салдарын көрсетеді. Мақалада әкімшілік өкілдерінің уәделері мен нақты іс-әрекеттері арасындағы сәйкессіздік, жергілікті халықтың құқықтық тұрғыдан қорғалмауы және жерден ығыстырылу үдерісі сын тұрғысынан баяндалады. Есполов 33 үйдің жағдайын мысалға ала отырып, отарлық басқару жүйесінің қазақ қауымын тығырыққа тірегенін көрсетеді: бір жағынан бұрынғы ауылынан шығарылып, екінші жағынан қоныс аударатын жерден айырылған қазақтардың әлеуметтік бейберекет күйі айқын суреттеледі. Осы арқылы Есполов жер мәселесін жеке оқиға шеңберінде емес,

жалпыұлттық деңгейдегі өзекті проблема ретінде көтеріп, «Қазақ» газеті арқылы қоғамдық пікір мен заңдық кеңеске жүгінеді.

«Қазақ» газетінің №141-де (1915 ж. 15 шілде) шыққан «Үлгі алатын іс» мақаласында Мырзағазы Есполов XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы ағарту ісінің өзекті мәселелерін нақты аймақтық мысал арқылы көтереді. Автор Қостанай уезіндегі реалдық училищеде қазақ балаларын оқытуға бағытталған қаржылық қолдау бастамасының қалай пайда болып, кейін жергілікті билік пен ішкі тартыстар салдарынан тоқырауға ұшырағанын көрсетеді. Мақалада игі ниетпен басталған қоғамдық істің тұрақты түрде жүзеге асуы үшін тек әкімшілік рұқсаттың ғана емес, сонымен қатар ел ішіндегі ынтымақ пен жауапкершіліктің маңыздылығы айқындалады. Автор оқу-ағарту ісіне бөлінген қаражаттың мақсатты пайдаланылмауы мен басқару жүйесіндегі олқылықтарды сынға ала отырып, білім беру мәселесін ұлттық мүдде деңгейінде қарастырады. Есполовтың ойынша, мұндай игі бастамалардың сәтті жүзеге асуы халықтың өзара келісімі мен азаматтық сергектігіне тікелей байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, «Үлгі алатын іс» мақаласы Мырзағазы Есполов публицистикасындағы ағартушылық бағыттың айқын көрінісі болып табылады [13, 347-348 бб.].

«Қоян» мақаласында («Қазақ» газеті. №162. 1915 ж. 23 желтоқсан) Мырзағазы Есполов Қостанай уезіндегі табиғи-климаттық қолайсыздықтардың ауыл шаруашылығына және қазақ қоғамының әлеуметтік жағдайына тигізген салдарын талдайды. Автор ауа райының күрт өзгеруі, жаңбыр мен аяздың алмасуы нәтижесінде пайда болған көк мұздың мал шаруашылығына, әсіресе жылқы өсіруге әкелген зардаптарын нақты деректер арқылы сипаттайды. Табиғи апаттың салдарынан егін мен шөптің дұрыс жиналмай қалуы шаруалардың экономикалық жағдайын әлсіреткені көрсетіледі. Тілші өткен жылдардағы жұттармен (1880, 1892 жж.) салыстыру арқылы қазіргі жағдайдың қауіпті сипатын айқындайды және оның ықтимал әлеуметтік салдарларына назар аударады. Қазақ шаруашылығының шөпке тәуелділігі, ал көрші қоныстанушылардың экономикалық артықшылықтары салыстырмалы түрде көрсетіліп, әлеуметтік теңсіздік мәселесі астарлы түрде көтеріледі [13, 501-502 бб.].

«Қоян» мақаласының тағы бір маңызды ерекшелігі – бұл еңбекте Мырзағазы Есполовтың «М.Шағырша» бүркеншік атын қолдануы. Ол өз мақалаларын кейде бүркеншік аттармен, кейде өз атымен жариялағанын атап өткен жөн. Бүркеншік аттарды қолдану қазақ зиялыларына тән дәстүрлі мәдени-интеллектуалдық тәжірибемен тікелей байланысты еді. XX ғасырдың басындағы қазақ баспасөзінде авторлар саяси-әлеуметтік себептерге, цензуралық шектеулерге байланысты және жеке әрі қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында бүркеншік аттарды жиі пайдаланған. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «Шағырша» псевдонимі Мырзағазы Есполовқа тиесілі. Бұл бүркеншік аттың қолданылғанын дәлелдейтін ресми құжаттарда тікелей көрсетілімдер сақталмағанымен, алайда талдау нәтижесінде бұл есімнің дәл Мырзағазы Есполовқа тиесілі екені жөнінде негізделген ғылыми болжам жасауға мүмкіндік береді. Ең алдымен, биографиялық фактор назар аударады: Еспол әулетінің генеалогиялық тізбегі – Ақымбет – Өтей – Сұлтангелді – Шағырша – Мәтен – Торғай. Торғайдан Еспол мен Доспол тарайды [14, 211 б]. Мырзағазының кейбір еңбектерін «Шағырша» деп жариялауының сыры атасының атынан келіп шықса керек. Бұл XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары арасында әулеттік немесе туыстық есімдерді әдеби және публицистикалық псевдоним ретінде қолдану тәжірибесіне толық сәйкес келеді.

1916 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған Мырзағазы Есполовтың мақалаларына тоқталсақ, осы жылы 4 мақаласы жарияланды, олардың үшеуінде М.Шағырша бүркеншік аты қолданылған. 1916 ж. 17 мамыр №181-де жарық көрген «Қостанай уезінен (Жер мәселесі)» атты мақалада Мырзағазы Есполов қоныстандыру саясатының жергілікті қазақ қауымына тигізген әлеуметтік және құқықтық салдарын нақты фактілер арқылы талдайды [15, 230-231 бб.]. Автор 1913-1915 жылдары Құмақ болысында жүргізілген жер бөлу шараларының ресми уәделер мен шынайы нәтижелер арасындағы алшақтығын ашып көрсетеді. Жер өлшеу мен «қала болу» туралы насихаттың қазақ ауылдарына тиімді балама ұсына алмағаны, керісінше, оларды

құқықтық тұрғыдан әлсіз әрі тәуелді жағдайға түсіргені мақалада айқын көрініс табады. Тілші ақсақалдар мен жергілікті әкімшілік арасындағы келіссөздерге, қабылданған қаулыларға (приговорларға) және қоныстандыру мекемелерінің шешімдеріне ерекше назар аудара отырып, қазақтардың жерге иелік ету құқығының жүйелі түрде шектелгенін көрсетеді. Қала болудан бас тартқан ауылдардың жерсіз қалу қаупі, арыз-шағымдардың жауапсыз қалуы отарлық басқару жүйесінің формалды сипатын әшкерелейді. Сонымен қатар мақалада «қала болу» ұғымының қазақ қоғамы үшін әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан дайындалмаған жоба екені дәлелденеді. Автор жерден айырылу қаупі, салықтық міндеттемелер және шаруашылықтың күйреуі сияқты салдарларды көрсету арқылы қоныстандыру саясатына сын көзқарас білдіреді.

«Қазақ» газетінің осы нөмірінде «Үлгілі мектеп» атты мақаласында Мырзағазы Есполов қазақ қоғамындағы ағарту ісінің нақты әрі табысты үлгісін сипаттайды [15, 232 б.]. Автор Қостанай уезі Жетіқара болысындағы Отарбай, Ахметжан және Сейітжан Қондыбай балалары салдырған мешіт-мектептің материалдық жағдайы, оқыту жүйесі және оқу-тәрбие үдерісін егжей-тегжейлі баяндай отырып, жеке азаматтардың бастамасымен іске асқан білім беру ісінің маңызын көрсетеді. Мектептің тұрақты жұмыс істеуі, мұғалімдерге жалақы төленуі және оқушылардың білім деңгейі мақалада оң үлгі ретінде ұсынылады. Тілші бұл оқу орнының қызметін жалпы қазақ қоғамындағы білім беру ісімен салыстыра отырып, ағартушылықтың ұлттық дамудағы шешуші рөлін айқындайды. Автор оқу ісінің ілгерілеуі тек мемлекеттік қолдауға емес, жергілікті ауқатты азаматтардың әлеуметтік жауапкершілігі мен ел ішіндегі ынтымаққа да байланысты деген тұжырымға келеді.

1917 жылы газет «Қазақ» беттерінде жарияланған Мырзағазы Есполовтың мақалалары оның сол кезеңдегі қызметтік және қоғамдық іс-әрекетімен тікелей байланысты болды. Атап айтқанда, «Күнбатыс майданы» (1917 ж. №221), «Майданнан хат» (1917 ж. №230), «Жұмысшылар жайынан доклад» (1917 ж. №234), «Адасқан жігіттер» (1917 ж. №250) атты жарияланымдар автордың Земгор жанындағы бұратаналар бөліміндегі қызметі аясында жинақтаған нақты деректер мен бақылауларға негізделген [16]. Бұл мақалаларда тыл жұмыстарына алынған қазақ жігіттерінің әлеуметтік жағдайы, тұрмыс-тіршілігі, еңбек ету барысындағы қиындықтары және әкімшілік құрылымдармен қарым-қатынасы жан-жақты сипатталады. Ресми сипаттағы жарияланымдарымен қатар, 1917 жылы Мырзағазы Есполов «Қазақ» газеті беттерінде бұратана бөлімінің қызметі туралы жүйелі түрде мәлімет беріп отырды. Аталған кезеңдегі мақалалары белгілі бір дәрежеде аталған бөлімнің атқарған жұмысы жөніндегі жария сипаттағы есеп қызметін атқарып, оның негізгі бағыттары, өзекті мәселелері мен күн тәртібіндегі міндеттерін қамтыды.

Ақпан төңкерісінен кейін тыл жұмысына алынған жігіттерді елге қайтару кезінде де Мырзағазы Есполов елеулі еңбек атқарды. Уақытша үкіметтің қара жұмысқа алынғандарды қайтару туралы жарлығы үлкен қуанышты жаңалық еді. Майдандандағы жұмысшылар елге қайтуымен бұратаналар бөлімінің жұмысы тоқталып қалмады. Әлихан Бөкейханов Торғай облысы комиссары болып тағайындалып елге қайтқан соң, бөлімнің басшыларының бірі ретінде барлық жұмысты Мырзағазы Есполов өз қолына алды. Бұратаналар бөлімінің ендігі міндеті деп жазды Есполов: «1) былтырдан бері адасып жүргендерді, аурып қалғандарды іздеп қарастыру; 2) жұмыста жүріп қол аяқ көзден айрылып, кем кетік болып қалғандарға қазынадан жәрдем әперу шарасын табу» [16, 240 б.]. Өздеріне артта түрлі қалаларда ауруханаларда қалған, жоғалып кеткен жігіттерді іздеп тауып, қамқорлық жасап, елге жеткізуде барлық күш жігерлерін жұмсады. Осылайша, 1917 жылғы мақалалар Мырзағазы Есполовтың публицистикасы мен практикалық қызметінің өзара тығыз байланысын көрсететін маңызды дереккөздер қатарын құрайды.

Мырзағазы Есполовтың публицистикасындағы келесі маңызды кезең Ташкент қаласындағы қоғамдық-саяси қызметімен байланысты. Ташкент кезеңінің (1920-1924 жж.) публицистикасы оның мемлекеттік құрылымдардағы кәсіби қызметімен ерекшеленді, атап айтқанда Түркістан жер-су комиссариаты (Жер халкомы) жүйесіндегі және Түркістан Орталық

Атқару Комитеті (ТүрОАК) құрамындағы қызметімен тығыз байланысты болды [17]. Осында ресми шығып тұрған «Ақжол», «Шолпан» газет-журналдарына еңбектерін жариялап тұрды. Есполов мақалаларының негізгі бағыты сол заманның негізгі өткір мәселесі болып табылатын жер, шаруашылық және отарлау саясатына байланысты болды. Осы кезеңдегі мақалаларында Мырзағазы Есполов жер мәселесін теориялық деңгейде ғана емес, нақты саяси-әкімшілік тәжірибе тұрғысынан талдауға ұмтылды. Оның еңбектерінде аграрлық саясаттың аймақтық ерекшеліктері, жерді қайта бөлу үдерісіндегі қайшылықтар, сондай-ақ жергілікті халықтың мүддесін қорғау мәселелері басым тақырыпқа айналды. Ташкент кезеңіндегі публицистикасында автордың талдамалық деңгейі тереңдеп, жер мәселесі ұлттық мүдде мен мемлекеттік саясат тоғысындағы күрделі проблема ретінде қарастырылады. Осы кезеңдегі мақалалар «М.Шағырша» бүркеншік атпен жарық көрді.

«Ақ жол» газеті – XX ғасырдың 20-жылдарының басында Ташкент қаласында жарық көрген қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси басылым. Газет кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарында ұлттық зиялы қауым өкілдерінің пікір алмасу алаңы ретінде қызмет атқарып, жер мәселесі, аграрлық саясат, ағарту ісі және қоғамдық-әлеуметтік өзгерістерге қатысты өзекті мәселелерді көтерді. «Ақ жолға» әр кезеңде С. Қожанов, Қ. Құлетов, С. Оспанов, И. Тоқтыбаев, Н.Төрекұлов, Т. Байқасқаұлы, М. Қайыпназар сынды Алаш азаматтары басшылық жасайды. Алғашқы редакторы Сұлтанбек Қожанов болды [7, 70-71 бб.].

1921 жылғы сәуір айында шыққан «Ақ жол» газетінің № 50 санында М. Шағырша псевдонимімен ТүрОАК мәжілісіне және Түркістандағы жер-су мәселесін шешудегі кеңес өкіметінің мақсаттарына арналған «Түркістанда кеңесшіл хүкіметтің мақсаты» атты мақала жарияланды [18, 130-133 бб.].

Мақалада автор Түркістан Республикасындағы жер-су мәселесін кеңестік биліктің стратегиялық міндеттерінің бірі ретінде қарастырып, аграрлық реформаның мақсаттары мен жүзеге асырылу тетіктерін жүйелі түрде баяндайды. Есполов ең алдымен Түркістан Республикасының IX кеңестер съезінен кейін қабылданған қаулыларға сүйене отырып, жер-су мәселесін шешудің саяси-құқықтық негізін көрсетеді. Мақалада нақты даталар, қаулы нөмірлері, әкімшілік құрылымдар мен жауапты мекемелер аталып, баяндау ресми-талдамалық сипат алады. Бұл Есполов публицистикасының осы кезеңде ақпараттық сипаттан аналитикалық деңгейге көтерілгенін көрсетеді. Автор жер реформасын кездейсоқ немесе уақытша шара ретінде емес, патша үкіметінің отаршылдық саясаты салдарын «тамырымен жоюға» бағытталған жүйелі саяси бағдар ретінде ұсынады. Мақаланың негізгі идеялық өзегі – жергілікті еңбекші халықты, әсіресе қазақ-қырғыз кедейлерін жер-су ресурстарын пайдалану құқығы тұрғысынан әлеуметтік теңдікке жеткізу. Автор 1916 жылдан кейінгі демографиялық, әлеуметтік күйзелістерді атап өтіп, жерінен айырылған жергілікті халықты тарихи мекендеріне қайтару қажеттігін әділеттілік принципімен негіздейді. Бұл тұста Есполов кеңестік риториканы пайдалана отырып, ұлттық мүддені әлеуметтік-таптық ұғымдар арқылы қорғауға ұмтылады.

Жарияланымда қоныстанушылар мәселесіне де ерекше назар аударылады. Автор патша заманында іштен қоныс аударылған келімсектердің артық жерін қайтарып, оларға тек «еңбек мөлшерімен» жер қалдыру қағидатын алға тартады. Бұл ұстаным арқылы жерге меншік құқығы еңбекпен тікелей байланыстырылып, «жуан жұдырықтар» мен еңбекші кедейлер арасындағы әлеуметтік жіктеліс айқындалады. Мұндай тәсіл Есполовтың аграрлық саясатты әлеуметтік әділеттілік өлшемімен бағалағанын көрсетеді. Сонымен қатар мақалада жер реформасын жүзеге асырудың нақты аймақтары, көлемі және болжамды нәтижелері сандық деректер арқылы көрсетіледі. Жетісу, Сырдария және Ферғана облыстарындағы уездер, қоныстанушы ауылдардың саны мен жер көлемі нақты есептермен беріледі. Бұл деректер публицистикалық мәтінді маңызды статистикалық дереккөз деңгейіне көтереді және оны XX ғасыр басындағы Түркістан өңірінің аграрлық саясатын зерттеуде маңызды материал ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Мақаланың маңызды қырларының бірі – жер мен судың ажырамас біртұтас мәселе ретінде қарастырылуы. Автор сусыз жердің шаруашылық тұрғыдан

құнсыз екенін атап өтіп, жер реформасымен қатар су пайдалану жүйесін реттеудің қажеттігін көрсетеді. Қорытындысында автор жер реформасының әлеуметтік-саяси маңызын көрсетіп, оны жергілікті халықты қоныстанушылармен нақты, практикалық деңгейде теңестіру құралы ретінде бағалайды.

Мырзағазы Есполов тілші ретінде «Шолпан» журналына да жәрдемдесті. Шолпан журналы – Ташкентте 1922 жылдың қазан айынан 1923 жылдың маусымына дейін жарық көріп тұрған саясат, шаруашылық, білім-әдебиет туралы айына бір рет шығатын басылым [2, 35 б.]. Бар болғаны 8 ғана саны жарық көрген журналдың көтерген жүгі ауыр. Халықтың мұң мұқтажын сөз еткен сол кез үшін ең зәру мәселелер қозғалған. Бас редакторы – Иса Тоқтабаев. Журнал маңына Алаштың ұлтжанды азаматтары, қоғам қайраткерлері шоғырланған. Олар: Нәзір Төрекұлов, Сұлтанбек Қожанов, Санжар Асфендияров, Тұрар Рысқұлов, Ораз Жандосов, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Әбубәкір Диваев, Мырзағазы Есполов және тағы басқалар. Журнал араб қаріпімен басылған.

1922 жылғы қазан айындағы «Шолпан» журналының «Шаруашылық» бөлімінде Мырзағазы Есполовтың «Түркістанда мал шаруашылығының осы күнгі жайы һәм оның ілгері басуы турасында» атты мақаласы М. Шағырша бүркеншік атпен жарияланды [19, 37-42 бб.]. Мақалада Түркістан өңіріндегі мал шаруашылығының сол кезеңдегі нақты ахуалы, оның құлдырау себептері мен салдары, сондай-ақ бұл саланы қалпына келтіру және дамыту жолдары кең ауқымда талданады. Автор ең алдымен мал шаруашылығын Түркістандағы қазақ халқының дәстүрлі тіршілік негізі ретінде қарастырады. Ол жергілікті халықтың экономикалық өмірі мен әлеуметтік тұрақтылығы тікелей мал шаруашылығымен байланысты екенін атап өтіп, бұл саланың әлсіреуі жалпы өңірлік дағдарысқа алып келгенін көрсетеді.

Мақалада мал санының азаюы нақты статистикалық деректер арқылы дәлелденеді. Автор облыстар бойынша мал түрлерінің (ірі қара, жылқы, қой-ешкі, түйе) азаю динамикасын кестелер арқылы көрсетіп, жұт, соғыс, отаршылдық саясат және қоныс аудару үдерістерінің салдарын сандық деректермен негіздейді. Бұл тәсіл жарияланымның деректік құндылығын арттырып, оны публицистикалық мәтінмен қатар тарихи-экономикалық дерек көзі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Есполов мал шаруашылығының күйреуін табиғи факторлармен ғана байланыстырмайды. Ол патша үкіметінің отаршылдық саясаты, жерді әділетсіз бөлу, келімсектерді шұрайлы аймақтарға орналастыру, қазақ халқының дәстүрлі жайылымдық жерлерден ығыстырылуы сияқты құрылымдық себептерге ерекше назар аударады. Автор бұл саясаттың нәтижесінде жергілікті халықтың тіршілік кеңістігі тарылып, мал бағу мүмкіндігі күрт шектелгенін көрсетеді.

Мақаланың маңызды қырларының бірі – мал шаруашылығы мен жер мәселесінің өзара тығыз байланыста қарастырылуы. Есполовтың пайымдауынша, мал шаруашылығын дамыту үшін ең алдымен жер-су қатынастарын реттеу қажет. Ол жайылым, шабындық және су көздерін тиімді пайдалану мәселесін көтеріп, жерді шаруашылықтың нақты түріне сәйкес бөлудің маңызын атап өтеді. Бұл автордың мәселені тек салалық емес, кешенді түрде қарастырғанын аңғартады. Сонымен қатар Есполов мал шаруашылығын жетілдіру жолында ғылыми және тәжірибелік шараларды ұсынады. Ол мал тұқымын асылдандыру, аурулармен күресу, шөп қорын алдын ала дайындау, халықты ветеринарлық және шаруашылық біліммен қамтамасыз ету қажеттігін көрсетеді. Мақалада кеңестік биліктің жаңа экономикалық саясат аясындағы міндеттері де сыни тұрғыда бағаланады. Автор үкіметтің мал шаруашылығына қатысты салық саясатын жеңілдету, жергілікті халықты қолдау, бұрынғы қателіктерді түзету қажеттігін ашық жазады. Сандық көрсеткіштердің жүйелі қолданылуы жарияланымға публицистика шеңберінен шығып, ғылыми зерттеу сипатын береді. Аталған мақаланың жалғасы 1922 жылғы қараша-желтоқсан айларындағы журналдың 2-3 сандарында жарияланды, бұл оның өзектілігі мен маңыздылығын көрсетеді [19, 133-138 бб.].

1923 жылы «Шолпан» журналының шаруашылық бөлімінде Мырзағазы Есполовтың «Шағырша» псевдонимімен жазылған «Түркістанда жер мәселесі қайдан шықты?» [20, 44-47 бб.]

және «Түркістанда жер алынудың қысқаша тарихы» атты мақалалары жарияланды [20, 315-329 бб.]. Бұл жарияланымдарда автор Түркістандағы жер мәселесінің генезисін ашып, жерді тартып алу тарихын кезең-кезеңімен талдап, аграрлық өзгерістерді кең тарихи және әлеуметтік-экономикалық контексте қарастырады.

«Түркістанда жер мәселесі қайдан шықты?» мақаласында М. Есполов Түркістандағы жер дауының пайда болу себептерін кездейсоқ немесе жекелеген әкімшілік шешімдердің салдары ретінде емес, ұзақ уақыт бойы қалыптасқан отаршылдық саясаттың нәтижесі ретінде түсіндіреді. Автор мақаланың басында Түркістан халқының тіршілік негізі ауыл шаруашылығы екенін атап көрсетіп, оның басты салалары – егіншілік пен мал шаруашылығы екенін айқындайды. Осы арқылы Есполов жер мәселесін экономикалық өндіріс жүйесімен тікелей байланыстырады. Ол Түркістанның табиғи-климаттық ерекшеліктерін талдай отырып, өңірдің ауыл шаруашылығы үшін зор әлеуетке ие екенін, алайда бұл мүмкіндіктің толық пайдаланылмай отырғанын көрсетеді. Мақалада Түркістан жерінің көлемі мен сапалық құрылымы нақты сандық деректер арқылы сипатталады. Автор өңірдегі жарамды және жарамсыз жерлерді, суармалы егіншілікке қолайлы аймақтарды, жайылымдық жерлердің көлемін жеке-жеке талдайды. Бұл деректер публицистикалық баяндауды статистикалық негізбен күшейтіп, мәтінді деректік тұрғыдан құнды етеді. Есполовтың есептеулеріне сүйенсек, Түркістан жерінің едәуір бөлігі ауыл шаруашылығына жарамды болғанымен, оны тиімді пайдалану отаршылдық саясат салдарынан мүмкін болмаған.

Мақаланың маңызды идеялық қырларының бірі – кеңестік билікке артылған үміт. Автор Қазан төңкерісінен кейін жер мәселесін әділ шешуге мүмкіндік туғанын атап өтіп, кеңес өкіметі бұл түйінді сөз жүзінде емес, іс жүзінде шешуі тиіс деген ойды алға тартады. Бұл тұста Есполов кеңестік идеологиялық тіл шеңберінде сөйлей отырып, жергілікті халықтың мүддесін қорғауды басты мақсат ретінде ұсынады. Сонымен қатар автор жер мәселесін шешудің алғышарттарын да айқындайды. Ол Түркістандағы жердің нақты көлемін, халықтың саны мен шаруашылық түрлерін есепке ала отырып, ғылыми негізделген жер саясатын жүргізу қажеттігін көрсетеді. Жер реформасы халықты шаруашылық тұрғысынан орнықтыруға, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс деген тұжырым жасайды.

Зерттеу барысында Мырзағазы Есполовтың мерзімді баспасөзде жарияланған мақалалары анықталып, тақырыптық және хронологиялық тұрғыдан жүйеленіп, 1-кестеде ұсынылды.

1 кесте – Мырзағазы Есполовтың мақалалары

Басылым	Мақала атауы	Жарияланған жылы/ нөмірі	Авторлығы (өз аты/ бүркеншік аты)
Мусульманская газета	Вопль в киргизской степи	1914 ж. №2	Степняк
Қазақ газеті	Жер туралы	1915 ж. №114	М. Есполұғлы
	Үлгі алатын іс	1915 ж. №141	М. Есболұғлы
	Қоян	1915 ж. №162	М. Шағырша
	Қостанай уезінен (жер мәселесі)	1916 ж. №181	М. Шағырша
	Үлгілі мектеп	1916 ж. №181	Мырзағазы
	Аманқарағай болысында	1916 ж. №208	М. Шағырша
	Арзан қаракөл	1916 ж. №211	М. Шағырша
	Құнбатыс майданынан	1917 ж. №212	Әлихан, Мырзағазы, Тел, Мұса, Хасен
	Құнбатыс майданынан	1917 ж. №215	Әлихан, Мырзағазы, Тел
	Құнбатыс майданы	1917 ж. №216	Әлихан, Мырзағазы
	Құнбатыс майданынан	1917 ж. №217	Әлихан, Мырзағазы

	Минск – II/7	1917 ж. №218	Мырзағазы
	Доклад	1917 ж. №220	Әлихан, Мырзағазы, Тел, Мұса, Хасен
	Жігіттердің жұмыс істеулері.	1917 ж. №221	Мырзағазы
	Жәрдем жию керек. Минск.	1917 ж. №222	Әлихан, Әбубәкір, Ажар, Ғиса, Міржакып, Мырзағазы
	Минск – III/15	1917 ж. №223	Әлихан, Міржакып, Мұса, Шаһмардан, Мырзағазы, Хасен, Шапағат, Сұлтанбек, Иса, Мұхаметқызы, Хайыруддин, Райымбек, Нәзір, Тел
	Земгор қарамағындағы жігіттер есебі	1917 ж. №225	Мырзағазы Есполов
	Минск – IV/12	1917 ж. №226	Есполов
	Псков – IV/26	1917 ж. №228	Мырзағазы
	Майданнан хат	1917 ж. №230	Елдес, Мырзағазы
	Минск	1917 ж. №231	Мырзағазы
	Бұратана бөлімінің қызметі	1917 ж. №232	Мырзағазы
	Жұмысшылар жайынан доклад	1917 ж. №234	Мырзағазы
	Адаққан жігіттер	1917 ж. №250	Мырзағазы Есполов
Ақ жол газеті	Түркістанда кеңесшіл хукіметтің мақсаты	1921 ж. сәуір №50	М. Шағырша
	«Ақ жол» басқармасынан	1925 ж. №530	Мырзағазы
Шолпан журналы	Түркістанда мал шаруашылығының осы күнгі жайы һәм оның ілгері басуы турасында	1922 ж. қазан	М. Шағырша
	Түркістанда жер мәселесі қайдан шықты?	1923 ж.	М. Шағырша
	Түркістанда жер алынудың қысқаша тарихы	1923 ж.	М. Шағырша

Мырзағазы Есполов публицистикалық қызметімен қатар аудармашылық қызметпен де айналысқан. 1925 жылы «Ақ жол» газетінің №530 санында жарияланған «Ақ жол басқармасынан» атты мақаласында ол неміс ғалымы Вагнердің «Су хақындағы әңгімелер» атты еңбегінің өз аудармасына қатысты айтылған сын-пікірлерге жауап береді [21, 102-104 бб.]. «Ақ жол» газетінің бетінде жарық көрген бұл мәтін Мырзағазы Есполовтың тек публицист әрі аудармашы ретінде ғана емес, сонымен қатар ғылыми-сыни пікірталасқа ашық автор ретіндегі болмысын айқын көрсетеді. Жауап мақала «Сана» журналында жарияланған «Арқа» атты автордың сыни мақаласына арналған және аударма еңбектің сапасы, редакциялық жауапкершілік, сын мәдениеті мәселелерін қамтиды.

Есполов ең алдымен әдеби сынның маңызын теріске шығармай, керісінше оны әдеби үдерістің ажырамас бөлігі ретінде мойындайды. Ол сынның «әдебиеттің кем-кетігін көрсететін» қажетті құрал екенін атап өтіп, сын айтушының негізгі тұжырымдарымен ішінара келісетінін білдіреді. Бұл ұстаным оның өз еңбегіне қатысты кері пікірден қашпайтынын, сыннан қорытынды шығара білетін интеллектуалдық жауапкершілігін көрсетеді. Сонымен

қатар автор сынның әділдік шегінен аспауына назар аударады. Ол кітаптағы барлық кемшілікті тікелей аудармашының мойнына жүктеуді орынсыз деп есептеп, баспа ісіндегі техникалық және редакциялық қателерге арнайы тоқталады. Есполов баспаханаларда жұмыс істеген әріп түзушілердің қазақ тілін толық меңгермеуінен туындайтын бұрмалауларды нақты мысалдар арқылы көрсетіп, аударма мен баспа арасындағы жауапкершілікті жіктейді. Бұл пікірлер оның баспа мәдениеті мен мәтін тағдырына кәсіби көзқараспен қарағанын аңғартады.

Жауап мақаланың тағы бір маңызды қыры – терминология мен атаулар мәселесіне қатысты ұстанымы. Автор аудармада қолданылған ғылыми атаулардың өздігінен ойлап табылмағанын, бұрын жарық көрген еңбектердегі (әсіресе Қазақ-қырғыз білім комиссиясы бекіткен) терминдерге сүйеніп алынғанын дәлелдейді. Осы арқылы Есполов аудармашының еркіндігі шексіз емес екенін, ғылыми бірізділік пен ортақ норманы сақтау қажеттігін алға тартады. Мәтіннің жалпы мазмұны Есполовтың кері байланыстан қашпағанын, өз еңбектерін жария сын кеңістігінде қорғауға дайын болғанын және пікірталасты мәдени, дәлелді деңгейде жүргізгенін көрсетеді. Ол өзін мінсіз автор ретінде емес, ғылыми-әдеби үдерістің бір қатысушысы ретінде танытып, сын мен жауап арқылы сапаны арттыруға ұмтылады. Бұл ерекшелік Мырзағазы Есполов публицистикасының интеллектуалдық деңгейін ғана емес, XX ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ зиялыларына тән ашық пікір алмасу дәстүрін де айқындайды. Мақалада Мырзағазы Есполовтың аударма қызметіне қатысты деректердің кездесуі осы бағыттағы еңбектерін жүйелеу қажеттігін көрсетті. Осыған байланысты Есполовтың аудармаларын жеке бөліп көрсетуді жөн көрдік (2-кесте).

2 кесте – Мырзағазы Есполовтың аудармалары

Түпнұсқа	Автор	Аударылған жылы	Қазақша атауы
Рассказы о воде	Ю. Вагнер	1924 ж.	Су хақындағы әңгімелер
Как жили люди в старину	Д. Кудрявский	1924 ж.	Арғы мәдениет
Курс начальной географии	Г. Иванов	1926 ж.	Бастауыш география дәрістігі
Вычеты и удержания из заработной платы рабочих и служащих	авторсыз	1927 ж.	Жұмыскерлер мен қызметкерлердің алатын жал ақысынан берімсілердің жаңа ұстап қалу туралы

Қорытынды. Мақалада Мырзағазы Есполовтың публицистикалық қызметі XX ғасыр басындағы қазақ ұлттық баспасөзінің қалыптасу және даму үдерістері аясында кешенді түрде талданды. Зерттеу барысында төмендегідей негізгі ғылыми нәтижелерге қол жеткізілді:

1. Мырзағазы Есполовтың газет-журналдарда жарияланған мақалалары анықталып, олардың жарияланған орындары мен уақыттары негізінде публицистикалық қызметінің негізгі кезеңдері жүйеленді;

2. «Қазақ» газеті беттерінде (1915-1917 жж.) жарияланған мақалаларының мазмұнын талдау арқылы М. Есполов публицистикасының негізгі тақырыптық бағыттары айқындалды. Бұл жарияланымдарда жер мәселесі, ағарту ісі, әлеуметтік теңсіздік, сондай-ақ Бірінші дүние-жүзілік соғыс жылдарындағы қазақ жұмысшыларының жағдайы кеңінен көтерілгені анықталды;

3. Мырзағазы Есполовтың публицистикалық қызметі оның қоғамдық-саяси және қызметтік тәжірибесімен тығыз байланыста қалыптасқаны көрсетілді. Атап айтқанда, 1917 жылғы мақалалары Земгор жанындағы бұратана бөліміндегі қызметімен сабақтасып, тыл

жұмыстарына алынған қазақ жігіттерінің жағдайын сипаттайтын маңызды дерек көзі ретінде қарастырылды;

4. Ташкент кезеңіндегі (1920-1924 жж.) «Ақ жол» газеті мен «Шолпан» журналында жарияланған мақалалары негізінде Есполов публицистикасының жаңа кезеңі анықталды. Бұл кезеңде оның еңбектерінде аграрлық саясат, жер-су мәселесі және мал шаруашылығының дамуы сияқты мәселелерге арналған талдамалық сипаттың күшейгені байқалды;

5. Зерттеу барысында Мырзағазы Есполовтың кейбір мақалаларының бүркеншік атпен жарияланғаны анықталды;

6. Мырзағазы Есполовтың публицистикалық мұрасы XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық және саяси үдерістерін зерттеуде маңызды деректік база ретінде қарастырылатыны айқындалды.

Осылайша, Мырзағазы Есполовтың публицистикасы оның қоғамдық-саяси қызметінің маңызды құрамдас бөлігі екендігі зерделеніп, XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы өзекті мәселелерді түсіндіруде және ұлттық қоғамдық ойды қалыптастыруда маңызды рөл атқарғаны анықталды. Сонымен қатар зерттеу нәтижелері Мырзағазы Есполов публицистикасының отандық тарихнамада әлі күнге дейін дербес ғылыми зерттеу нысаны ретінде арнайы қарастырылмағанын көрсетті. Осы тұрғыдан алғанда, оның публицистикалық мұрасы XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси және экономикалық үдерістерін зерделеуде маңызды деректік әрі ғылыми әлеуетке ие. Есполов еңбектерін кешенді түрде зерттеу ұлттық баспасөз тарихын тереңірек түсінуге және Алаш зиялыларының қоғамдық қызметін жаңа қырынан бағалауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тастекова Г.Б., Алтысбес М., Ураков Д.Ж. Мырзағазы Есполов – Алаш қайраткері // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. С. 815-829. (Қаз.). DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_815-829
2. Кенжебаев Б. Қазақ баспасөзінің тарихынан. – Алматы: Мектеп, 1950. – 38 б.
3. Бекхожин Х. Қазақ баспасөзінің даму жолдары (1860-1930 жылдар). – Алматы, 1964. – 276 б.
4. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 358 б.
5. Субханбердина Ү. «Қазақ» газеті. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1998. – 556 б.
6. Омашев Н.О. Қазақ журналистикасы. 1 том: Қазақ Баспасөзі. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. – 352 б.
7. Смағұлова С. Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20-30 жж.). – Алматы: Елтаным, 2011. – 428 б.
8. Нұсқабайұлы Ж. Қазақ журналистикасының тарихы: (1870-2008 жылдар). – Алматы: Білім, 2018. – 400 б.
9. ҚР ОМА (Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві), И-95-қор, I-тізім, III-іс, 2-п.
10. Мусульманская газета 1914 г. №2
11. «Алаш ісі. 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» // «Алашское дело 1920-1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ». В двух томах. Том первый: Тургайское дело. 1922-1926 гг. Сост.: М.К. Койгелдиев (ответ ред.), З.Б. Мырзатаева, Р.М.Мирзакулова. – Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2022. – 984 с.
12. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: оқу құралы. – Алматы, «Санат». 1995. – 368 б.
13. «Қазақ» газеті. 1915 жыл / Құраст.: С.О. Смағұлова, Г.М. Абиқова. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2017. – 528 б.

14. Булатова Д. Есполов. 90 лет спустя: Забытая глава Алаш-Орды. – Алматы: Үміт, 2013. – 232 с.
15. «Қазақ» газеті. 1916 жыл / Құраст.: Ф. Әнес, Т. Замзаева. – Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2023. – 624 б.
16. «Қазақ» газеті. 1917 жыл / Құраст.: Ф. Әнес, Т. Замзаева. – Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2023. – 568 б.
17. ӨР ОМА (Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві). 86-қор, 1-тізім, 796-іс, 1-10 нн.
18. Ақ жол (газеті). 3 том. / Құраст. Х. Есенқарақызы. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2020. – 384 б.
19. Алаш көсемсөзі. 1 том. Шолпан. – Алматы: Өнер, 2010. – 352 б.
20. Алаш көсемсөзі. 2 том. Шолпан. – Алматы: Өнер, 2010. – 360 б.
21. Ақ жол (газеті). 21 том. / Құраст. Х. Есенқарақызы. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2020. – 384 б.

References:

1. Tastekova G.B., Alpısbes M.A., Urakov D.Zh. Myrzagazy Espolov – Alash qajratkeri [Myrzagazy Espolov – activist Alash]// Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 815-829. (In Kaz.). DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_815-829 [in Kazakh].
2. Kenzhebaev B. Qazaq baspasozinin tarihyndan [From the history of the Kazakh press]. – Almaty: Mektep, 1950. – 38 p. [in Kazakh].
3. Bekhozhin H. Qazaq baspasozinin damu zholdary (1860-1930 zhyldar) [Ways of development of the Kazakh press (1860-1930)]. Almaty, 1964. – 276 p. [in Kazakh].
4. Atabaev Q. Qazaq baspasozini Qazaqstan tarihyndyq derek kozi (1870-1918) [Kazakh Press source of the history of Kazakhstan (1870-1918)]. Almaty: Qazaq universiteti, 2000. – 358 p. [in Kazakh].
5. Subhanberdina Y. «Qazaq» gazeti [«Kazakh» newspaper]. Almaty: «Qazaq enciklopediyasy» bas redakciyası, 1998. – 556 p. [in Kazakh].
6. Omashev N.O. Qazaq zhurnalistikasy. 1 tom: Qazaq Baspasozini [Kazakh journalism. Volume 1: Kazakh Press]. Almaty: «Tajmas» baspa uji, 2008. – 352 p. [in Kazakh].
7. Smagulova S. Qazaq merzimdi baspasozini: shygu tarihy men derektik manyzy (XX g. 20-30 zhzh.) [Kazakh Periodical Press: history of origin and source significance (20-30 years of the XX century)]. Almaty: Eltany, 2011. – 428 p. [in Kazakh].
8. Nusqabajuly Zh. Qazaq zhurnalistikasynyn tarihy: (1870-2008 zhyldar) [History of Kazakh journalism: (1870-2008)]. Almaty: Bilim, 2018. – 400 p. [in Kazakh].
9. QR OMA (Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arhivi). II-95-q, 1-t, 111-is, 2-p.
10. Musul'manskaya gazeta 1914 g. №2. [in Russian]
11. Alash isi. 1920-1930 zhzh. OGPU zhurgizgen zhasandy tergeu isinin quzhattary men materialdary // Alashskoe delo 1920-1930 gg. Dokumenty i materialy sledstvennogo dela, sfabrikovannogo OGPU. Tom pervyi: Turgaiskoe delo. 1922-1926 gg. [The Alash affair of 1920-1930 Documents and materials of the investigative case fabricated by the OGPU. Volume one: The Turgai affair. 1922-1926]. Sost.: M.K. Koigeldiev, Z.B. Myrzataeva, R.M. Mirzakulova. Almaty: LEM Publ., 2022. – 984 p. [in Russian /in Kazakh]
12. Qoigeldiev M. Alash gozgalysy: oqy quraly [Alash movement]. Almaty, «Sanat». 1995. – 368 p. [in Kazakh].
13. «Qazaq» gazeti. 1915 zhyl [«Kazakh» newspaper. 1915] / Qurast.: S.O. Smagulova, G.M. Abikova. – Almaty: «Eltany baspasy», 2017. – 528 p. [in Kazakh].
14. Bulatova D. Espolov. 90 let spustia: Zabytaia glava Alash-Ordy [Espolov. 90 years later: The Forgotten Head of the Alash Horde]. Almaty: Umit. 2013. – 232 p. [in Russian]
15. «Qazaq» gazeti. 1916 zhyl [«Kazakh» newspaper. 1916] / Qurast.: G. Anes, T. Zamzaeva. – Almaty: «Alashorda» qogamdyq qory, 2023. – 624 p. [in Kazakh].

16. «Qazaq» gazeti. 1917 zhyl [«Kazakh» newspaper. 1917] / Qurast.: G. Anes, T. Zamzaeva. – Almaty: «Alashorda» qogamdyq qory, 2023. – 568 p. [in Kazakh].
17. OR OMA (Ozbekstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arhivi). 86-q., 1-t., 796-is, 1-10 pp.
18. Aq zhol (gazeti) [Ak Zhol (newspaper)]. 3 tom. / Qurast. H. Esenqaragyzy. – Nur-Sultan: «Alashorda» qogamdyq qory, 2020. – 384 p. [in Kazakh].
19. Alash kosemsozi. 1 tom. Sholpan [Alash leadersword. Volume 1. Sholpan]. Almaty: Oner, 2010. – 352 p. [in Kazakh].
20. Alash kosemsozi. 2 tom. Sholpan [Alash leadersword. Volume 2. Sholpan]. Almaty: Oner, 2010. – 360 p. [in Kazakh].
21. Aq zhol (gazeti) [Ak Zhol (newspaper)]. 21 tom. / Qurast. H. Esenqaragyzy. – Nur-Sultan: «Alashorda» qogamdyq qory, 2020. – 384 p. [in Kazakh].

FTAXP/MPHTI/IRSTI:03.20.00
ӘӨЖ/УДК/ UDC 94(374)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.030>

Zhurasova A. ¹, Myrzabayeva B. ²

¹ University of West Kazakhstan named after M.Utemisov, candidate of historical sciences,
Uralsk, Republic of Kazakhstan,
e-mail: azhurasova@mail.ru

² University of West Kazakhstan named after M.Utemisov, senior lecturer, Uralsk, Republic of
Kazakhstan,
e-mail: bakit_murza82@mail.ru

FROM THE HISTORY OF ABULMAMBET KHAN'S FOREIGN POLICY

Abstract

The diplomatic service plays an important role in the complex process of state building. The formation of diplomatic service was especially manifested in the times of the Kazakh khanate. The development of international relations and diplomacy of the Kazakh khanate was not inferior in its level to strong states that had their place in the world system, and was an important indicator of statehood and independence. It fell under the jurisdiction of the khans who ruled in the Kazakh khanate and was considered a privilege recognized by both the people of the country and neighboring states.

This article sets the task of studying the activities of a personality who left his mark in the historical development of the nation to realize an important humanistic task. If we say that the evaluation of a historical personality from the national point of view generates respect for the history of the nation and a sense of patriotism, then one of the personalities that can be turned into the object of such a study is Abulmambet Khan. Within the framework of the article the authors analyze Kazakh-Russian, Kazakh-Jungar relations as factors that reveal the political and social activity of Abulmambet Khan – a historical personality who ruled the country in the XVIII century. Also considered are the khan's goals in foreign policy, his influence on the socio-political situation of the Middle zhuz, relations with the Younger zhuz, as well as diplomatic activities of specially trained officials of the khanate and representatives of the Kazakh aristocratic group.

The scientific novelty of the article lies in the fact that this is the first study in the Kazakh language, which separately considers the foreign policy of Abulmambet Khan. In the course of the study, the authors identify the peculiarities and versatility of Abulmambet Khan's foreign policy using specific examples.

Keywords: Abilmambet, Khan, politics, diplomacy, Turkestan, Dzungarian, strategy.

А.Журасова¹, Б.Мырзабаева²

¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, тарих ғылымдарының кандидаты,
Орал қаласы, Қазақстан Республикасы,
e-mail: azhurasova@mail.ru

²М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, аға оқытушысы,
Орал қаласы, Қазақстан Республикасы,
e-mail: bakit_murza82@mail.ru

ӘБІЛМӘМБЕТ ХАННЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мемлекеттік құрылыстың күрделі үрдісінде дипломатиялық қызмет маңызды роль алады. Әсіресе дипломатиялық қызметтің қалыптасуы қазақ хандығы тұсында айқын көрініс алды. Әлемдік жүйеде өзіндік орын алған мықты мемлекеттермен қатар Қазақ хандығының халықаралық қатынастары мен сыртқы дипломатиясы мемлекеттіліктің және оның тәуелсіздігінің маңызды көрсеткіші болып табылды. Ол қазақ хандығында билік құрған хандардың құзыреттілігіне енді және елдің адамдары да, көрші мемлекеттер де сөзсіз мойындайтын артықшылық болып табылды.

Осыған орай мақалада ел халқының тарихи даму жолында өзінің ізін қалдырған жеке тұлғаның қызметін зерттеу арқылы үлкен гуманистік міндетті жүзеге асыру міндеті қойылды. Себебі тарихи тұлғаға ұлттық көзқарас тұрғысынан баға беру ұлт тарихын құрметтеу мен отаншылдық сезімді қалыптастырады десек, сондай зерттеу объектісіне айналдыруға болатын тұлғаның бірі – Әбілмәмбет хан.

Сондықтан мақалада авторлар ХҮІІІ ғасырдағы ел билеген тарихи тұлға Әбілмәмбет Болатұлының саяси-қоғамдық қызметін ашып көрсететін факторлар ретінде қазақ-орыс, қазақ-жоңғар қатынастары, ондағы хан мақсаты, оның орта жүздің саяси-әлеуметтік жағдайына әсері, Кіші жүзбен өзара байланыстар, патшалықтың арнайы жіберілген шенеуніктері мен қазақ ақсүйек тобы өкілдерінің қызметіне талдау жасайды. Мақаланың жаңашылдығы бұл Әбілмәмбет ханның сыртқы саясатын жекелей алып қарастырған қазақ тіліндегі алғашқы зерттеу болып табылады. Нәтижеде авторлар Әбілмәмбет ханның сыртқы саясатының ерекшеліктері мен көпқырлығын нақты мысалдармен анықтайды.

Кілт сөздер: Әбілмәмбет, хан, саясат, дипломатия, Түркістан, жоңғар, стратегия.

А.Журасова¹, Б.Мырзабаева²

¹Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, кандидат исторических наук,
Уральск, Республика Казахстан,
e-mail: azhurasova@mail.ru

²Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, старший преподаватель,
Уральск, Республика Казахстан,
e-mail: bakit_murza82@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ АБУЛМАМБЕТ ХАНА

Аннотация

Дипломатическая служба играет важную роль в сложном процессе государственного строительства. Становление дипломатической службы особенно проявилось во времена Казахского ханства. Развитие международных отношений и дипломатии Казахского ханства не уступало по своему уровню сильным государствам, имеющим свое место в мировой системе, и являлось важным показателем государственности и независимости. Оно попадало под юрисдикцию ханов, правивших в Казахском ханстве, и считалось привилегией, признаваемой как народом страны, так и соседними государствами.

В данной статье ставится задача изучения деятельности личности, оставившей свой след в историческом развитии народа для реализации важной гуманистической задачи. Если говорить, что оценка исторической личности с национальной точки зрения порождает уважение к истории нации и чувство патриотизма, то одной из личностей, которую можно превратить в объект такого исследования является Абулмамбет-хан. В рамках статьи авторы анализируют казахско-русские, казахско-джунгарские отношения как факторы, раскрывающие политико-общественную деятельность Абулмамбет-хана – исторической личности, правившей страной в XVIII веке. Также рассмотрены цели хана во внешней политике, его влияние на социально-политическое положение Среднего жуза, взаимоотношения с Младшим жузом, а также дипломатическая деятельность специально подготовленных чиновников ханства и представителей казахской аристократической группы.

Научная новизна статьи заключается в том, что это первое исследование на казахском языке, в котором отдельно рассматривается внешняя политика Абулмамбет-хана. В ходе исследования авторы на конкретных примерах определяют особенности и многогранность внешней политики Абулмамбет-хана.

Ключевые слова Абулмамбет, хан, политика, дипломатия, Туркестан, джунгар, стратегия.

Introduction. At the beginning of the XVIII century, the Kazakh Khanate is experiencing serious difficulties in foreign and domestic policy. Fragmentation and discord, the struggle for economic and political power between the zhuzs hinder the strengthening of the Kazakh statehood. Such chaos is exacerbated by Dzungarian aggression. The loss of livestock and pasture lands, the destruction of migration routes and traditions, the decline in the craft profession and trade, the great and Middle zhuz are subject to economic stress. The decline in the population and territory under his rule weakened the power of the Khans and accelerated the political and territorial fragmentation of the Kazakh Khanate. In such a difficult situation, the ruling representatives, who wanted to preserve the Khanate and the integrity of the territory, begin to step forward. One of the rulers who occupies a place among such personalities is Abilmambet Khan. Information about the life of such figures helps to understand the diverse and complex system of international relations of the Kazakh khanates, which is freely distributed between the three centers of power: the Russian and Qın empires and the Islamic world. The Khans who ruled in Kazakh society and their activities were left out of research

and distorted. In fact, in the modern geopolitical space, the preservation of the vast territory of Kazakhstan, as a country where the countries of the world are considered, is the result of the wisdom and foresight of the rulers of this Great Steppe, the skill of diplomacy of the rulers of the steppes. The steppe rulers, as powerful empires of that time, withstood the pressure of the Russian Kingdom and the Qin Empire, the Dzungarian state and the influence of internal strife, while maintaining the integrity of the national and land territory. Among them, Abilmambet Khan, the grandson of Tauke Khan, who came from the surname of the main Kazakh Khans, who was recognized by Abylai, Baba tutkan, will also take a special place.

Materials. The volume of Special Research on the foreign policy and diplomacy of individual Kazakh Khans in the late Middle Ages and modern times is very narrow. There is only a collection of partial studies and documents on international relations, which studied relations with different countries. The history of the foreign policy of the Kazakh Khans was reflected in the works of R.B.Suleimenov, V.Ya. From the work of V.Moiseev, information can be obtained regarding Kazakh-Dzungarian relations, the policy of Abilmambet Khan in it.

In the works of Zh.Kassymbayev, N.Mukametkanovich and others, issues of relations between the Kazakh zhuzs and neighboring states are discussed. In the work of I.V.Erofeeva, there are data on the relations of Abulkhair and Abilmambet Khan, who were contemporary rulers.

Among the new data, the works of E.Sadykov and A.Mukhtar, K.Sh.Hafizova, K.Abuev, A.K.Akhmetov are of great importance.

In the study of the topic, along with domestic researchers, the study of the Japanese researcher Jin Noda "the Kazakh Khanate between the Russian and Qin empires", in addition to providing an analysis of the problem of Khanate power, citizenship, general research, examines the issues of the relationship of the Kazakh Khanate with the Russian state and the Qin Empire.

These studies add new information to the series of facts related to Abilmambet Khan as one of the key figures of the Kazakh Khanate in the XVIII century. Referring to the fact that in the studies we have highlighted, the identity of Abilmambet Khan to the Khan's family, his socio-political activities are described, it can be noted that it is important to consider the main positions and directions of his policy in foreign policy as a separate analytical work. His activities are generally related to the activities of contemporaries, such as Abulkhair Khan, as well as to the general problems of the Kazakh Khanate.

In the process of writing the article, a collection of documentary materials, published written data, research materials were used. To study the topic, information from a number of scientific literature was analyzed.

Among the documentary materials are the XVI-XVIII centuries. we used the materials of the collection of documents on Kazakh-Russian relations, the collection of Eastern diplomacy within civilizations, Chinese details about Kazakhstan. These materials are real sources.

Materials and methods. In the course of the study, we relied on the principle of historicity, which consists in studying the problem in its development and the relationship of historical events and phenomena from the position of maximum objectivity. In the analysis of issues related to the study of Kazakh-Russian, Kazakh-Dzungarian and Kazakh-Chinese diplomatic relations under abilmambet Khan, along with general scientific methods such as analysis, synthesis, comparison, historical methods of cognition were used. For example, historical and typological methods were used to describe the development of events in historical-comparative, mutual relations in chronological order, which reveal the features of the emergence of diplomatic dialogue and confrontation between states, allowing to compare the methods and means used by the rulers and ambassadors in it.

The use of these methods made it possible to determine the historical situation in the studied period, determine the main goals and directions of the foreign policy of the state and embassy relations, compare and characterize the level of diplomatic skills of the rulers, and especially reveal the features of the position of Abilmambet Khan in foreign policy.

One of the largest officials of the Orenburg Province, P.I.Rychkov, in his work reflects the reasons that prompted the small and Middle zhuz Khans to accept Russian citizenship, the purpose of Abulmambet in it. In the work of A.I.Levshin, one can also see the Khan's actions in the process of joining Kazakhstan to Russia. Among the data materials published within the framework of the state program «cultural heritage» there are records of K.Miller's visit to Tashkent and the Dzungarian Khanate, who received the title of poruchik, and then major. The works of these authors are considered historical sources left by people who saw the events of that time.

Among the studies related to the personality of Abilmambet and his descendants, socio-political activities, one can single out the works of Doctor of historical sciences A.K.Mukhtar and information in his monographs «the Kazakh Khanate of the XVIII-XIX centuries», co-authored with E.B.Sadykov, as well as in the research of K.Sh.Hafizov.

Therefore, the scientific research and data considered by us fully prove that there is a reason to analyze and evaluate the foreign policy position of Abilmambet Khan.

Results and Discussion. The increase in the power of the Russian Empire, the strengthening of the power of the Qin dynasty in China, the expansion and lateral compression of the spheres of influence of these two large states have a great impact on international relations in Kazakhstan and the Central Asian region. Each of these powers develops a more specific plan for strengthening its course in relation to Kazakhstan.

It is in this difficult period for the Kazakhs that the threat of losing independence comes to the historical Arena Abilmambet. Abilmambet, who has been Khan since his Six Grandfathers, was not only the most famous branch of the Genghis family in the Kazakh people, but also the highest representative in rank. Personal organizational skills, political foresight and genius, courage and other qualities, coming out of the noble family, the support of the most influential Kazakh people elevate him to the rank of Khan. Thanks to this, he achieves success in domestic and foreign policy related to the strengthening of statehood and Khan's power in the Kazakh Khanate.

The question of the election of Khan is one of the most important issues of ancient times. According to K.Abuyev, there is an archival fact that the year of birth of Abilmambet Khan was about 1690, and the election of the Khan was 1739[1,88p]. It is indicated as different years of the Khan's election: 1730, 1734, 1739, 1748. These dates are associated with the presence of events that affected the position of the elevation of the authority of the grandson of Tauke Khan. In traditional nomadic Kazakh society, the title of Khan was given different meanings. Initially, he meant the right to lead an army during the war. In this regard, Abulmambet's biography shows his participation in the battle with the dzungarians in 1730 and 1734. From that moment on, Khan received the right to keep his personal seal, which was engraved with the word Bahadur Khan, the name of which Mullah Azan called.

At the next stage of career development, the Khan was elected a ruler who, along with military issues, was decisive in the internal issues of managing the clans enshrined in certain territories. At this time, the tribes had permanent seasonal migrations, and their rulers-winter fortresses. The fortress of abulmambet throughout the entire period of his Khanate was Turkestan, and in some years there were cases when he lost it or occupied only a part of it. The Fraternal tribes expanded at the expense of marriage and other alliances of the Kazakh upper classes. Abilmambet headed the Kipchaks, kongyrat, uak, Kerey and atygai clan units of the argyn tribe, which were given to him as the creation of his godmother, as well as the naimans and Abak-Kerey. When the sons grew up, according to tradition, Abulmambet gave them a share. Although the firstborn gave Bolat his name in northern Kazakhstan, Abylai grew stronger here. Therefore, it was attached to the Bulat, and after the death of his father, he inherited it.

The third date, which occupied an important place in the biography of abilmambet, is 1739. This is the time associated with the election of Abulmambet as Khan. During the establishment of relations between Kazakhstan and Russia, the Russian Kingdom received information about Abulmambet through the ambassadors of Abulkair and his letters. Abilmambet Khan is mentioned among them

when it comes to the Kazakh rulers located on the territory from the Syrdarya, Sarysu, Turgai rivers to Kishitau and Ulytau. It is said that in his power there are the cities of Tashkent, Turkestan and Sairam. At a certain time, Abilmambet received a large income from the settlements of Turkestan: Sauran, Otyrar, Syganak, etc. Evidence of his election to the Khan was found in the journal entry of Prince V. Urusov, who conducted direct negotiations with Abilmambet in 1740, «abilmambet is the grandson of Bolat Khan and last year Khan was elected in Turkestan on behalf of Argyn, Aktai and Wakkerei and other well-known Kyrgyz-kaisak tribes... it is described as» [2, 148p].

As we can see from this information, the ceremony of election of Abilmambet consisted of two stages: first he was elected ruler of the Turkestan ualayat, then he was seated on a white felt in the horde of his subordinate argyn, uak-Kerey. He directly contributed to the rise of batyr Niyaz Abilmambet to the Khan's throne in Turkestan. In fact, Abilmambet's rule in Turkestan was opposed by the descendants of Semeke Khan. His election was associated with the fact that Abilmambet led a detachment formed from his subordinates in the war with the oirats in 1738 and the death of his brother Sameke. During the reign of Samek, he had a great power. This is evidenced by The Diary of the visit of the guide Karl Miller from Orenburg to Tashkent between August 29, 1738 and June 5, 1739. In it, Miller reports that on October 26, together with the merchants, he met Abilmambet Sultan, who was summoned to Turkestan so that his cousin Sameke died and was elected Khan in his place, promising to protect the Russian caravans going to Tashkent. Podporuchik A. Kushelev, who was next to Miller, also writes that he met Abilmambet in Turkestan, but did not accept the Khanate by inheritance. In connection with the question of General V.A. Urusov on the issue of being elected Khan, Niyaz batyr said that «Khans are always elected both by inheritance and by kinship. If the Sultan who is a relative does not meet the Khan's Authority, another Sultan who is considered worthy can be elected» [2, 155p].

Therefore, one can fully agree with the statement of the Kazakh historian A. Mukhtar that Abilmambet Bolatovich ascended the Khan's throne in 1739 [3, 99].

The period of Abilmambet's reign is associated with important events in the history of the Kazakh country. The priority of relations with the Dzungarians in Abilmambet's diplomatic activities was associated with the policy of the dzungar rulers towards the Kazakhs. Because in 1739 with 24 thousand hands, in the winter of 1739-1740 with 30-35 thousand hands, the Kalmyks began to attack the countries of Abilmambet, Abylai, Barak from three sides: the Septen arm from the north, the Yellow Manzhi from the south, and the Lama Dorzhi from the middle, rising to the Or river, the main goal was to conquer the middle zhuz. The Kazakh tribes facing Abilmambet Khan and Barak Sultan between the Irtysh and Ishim rivers suffer heavy losses. In 1740, Abulkhair sent an ambassador to Kaldan Seren in search of a truce. Due to the resistance of the middle zhuz, the army led by Sary Manzhi spends the winter on the Kazakh land.

During such a difficult period, Abilmambet, who was accompanied by his father Bulat and Tolebi, grew up and followed the policy of Tolebi in the administration of the country, which was aimed at relying on Russia in the war against Kalmykia. His first attempt at such a policy took place in Orenburg in 1740, when he took an oath in Orenburg, agreeing to be loyal to the Russians as allies. Taking with him 128 Rubas and sultans of the middle zhuz, he takes an oath to the Tsarist representative V.A. Urusov, declaring his consent to be with the Russian. Among those who came with abilmambet to meet with Russian bureaucrats, the most reliable were the batyr Niyaz and Sultan Abylai. On August 28, 1740, V.A. Urusov met the middle zhuz Khan Abilmambet and his brother Abylai Sultan. In his report to the Russian Foreign Affairs Board on September 8, he reports that the middle zhuz Kazakhs of Khan and aby lai Sultan were sworn in and taken under the Tsar of Russia, and the Khan and Sultan were handed certificates.

That's what Rychkov said about it he said: «...After greeting and greeting, Abilmambet Khan placed on the right side of the portrait of His Majesty the ruler, aby lai with Lieutenant General on the left side and swore, after the tradition of swearing, they kissed the Koran and raised it above their

heads... After the Khan and the Sultan were congratulated by the staff officers, the 128 roubas and sultans who came with them took the oath in another tent...» [4,26p].

Of course, there is no doubt that the Kazakh rulers, when they swore by the Koran, actually begged for the well-being of the Kazakh people, and there was an act of desperation that asked for a way out of the difficulties they faced. The situation that forced the Khan and the Sultan to swear allegiance to the Russian Empire was the search for a reliable support in the fight against the destructive attacks of the Kalmyks in the East. This is what Kasymbayev said, «but I don't know. The oath of Abylai and Abilmambet was intended to bring the political situation closer to Russia and weaken the Dzungarian attacks against the Middle zhuz» showed [5,18p].

During the period under review, the inter-domestic political forces were also complicated. While Abulkhair Khan was close to Russia, Barak Sultan and many rulers of the Naiman clan went to diplomatic actions with Orenburg, but could not completely break away from the Dzungars. As a major center of power in the region's international relations, the Dzungarian Khanate also exerted its influence on the Kazakh Khanate. In foreign policy affairs, the influence of Abulkhair prevailed, he kept embassy contacts with the main images of the region in his hands. It was also facilitated by the economic situation of Abulkhair, the tribes dependent on him and the size of the controlled territory [6,232p]. In this regard, Abulmambet, like many Kazakh rulers, considered Abulkhair a worthy person who could lead the Kazakh troops and organize a fight against external enemies. The fact that during negotiations with the commander of the Orenburg expedition, Lieutenant General Prince V.Urusov, he did not allow a single negative comment on Abulkhair Khan indicates this.

Abulmambet sought to come to an agreement with Abulkhair, as well as with his sons, on the most important points of his relationship with Russia. Abulkhair did not want to be isolated from important negotiations, and although he did not come, he personally contributed to it and sent Abulmambet to meet with the commander of the Orenburg expedition and his two eldest sons. These actions showed that the rulers who ruled the two zhuz were unanimous in the common interest, regardless of their own interests.

Abilmambet Khan is well prepared for the Orenburg negotiations. The vast majority of his speech was related to all three hundred. The issues were as follows:

Return or reimbursement of goods plundered by Kazakhs who were sent from Orenburg to Tashkent in 1738;

Returning the prisoners, Zhanibek batyr was the first to give a list of Kazakhs and their cattle, driven by Cossacks and Kalmyks, and he himself took basybay Tatars, nogais, Kalmyks from Astrakhan and Orenburg to Russians and Russia in order to avenge them, and sold them into slavery to Khiva and Bukhara;

About the preparation of a new Russian caravan and its escort with support from the Kazakhs, where the Kazakhs believed that to ensure safety, it was not enough for merchants to pay two pieces of leather for one cargo on a camel. As a result, Tashkent agreed to pay in kopecks [7,43 p].

Abulmambet wished to send an embassy from two or three trusted people to the palace of the Princess. The Russian side offered to send more celebrities, so as not to return the Princess audience, and expressed the desire to give her children bail. Moreover, it was known to Abulmambet that in 1732 Abulkhair kept the first embassy in Orenburg, he was 11-12-year-old Yerally Sultan, and then the Khan voluntarily and forcibly replaced him with another son. The Russian side knew no other way to avoid the unfriendly actions of the Kazakhs than to obtain guarantees and keep in custody the brothers, children, parents and other relatives of the rulers: Khans, Sultans and batyrs.

At the same time, Abilmambet offered the Russian side not to keep the Kazakh people in Orenburg, but to keep them in Samara, under the guise of his special services.

At this time, Abulkhair sought to ask the Russian side to build a fortress in the Syrdarya and replace the family's hostages with the trust of the Middle Zhuz. Abulmambet did not agree with either of them. He did not take into account the fact that Russia would have real military assistance in the fight against the Dzungarian Khanate, and gave hope that the Russian side would also support it only

by diplomatic methods. Abulmambet offered Abulkhair to send his eldest son and heir, Nuraly Sultan, to Russia as a hostage. Thus, the senior wanted to demoralize the Khan. In any case, the main obstacle to the alliance of the two was the fact that Abulmambet did not want to lose Turkestan or give it to Abulkhair. Because the city of Turkestan has served as the permanent capital of Kazakhstan since the XU century, and the possession of this city, along with its high status, had a great political significance. When abyлай was released from captivity, Kaldan Seren offered Abyлай the power of the Turkestan city under his control, but he transferred power to Abilmambet through negotiations. This strengthens the political position of Abulmambet [8, 99 p].

Basically, during this period, the position of Russia in the west and north of Kazakhstan prevailed, in the south and East – the position of the Dzungarian Khanate. The Khans of the great zhuz were under the Protectorate of the Dzungarian Khanate. Abilmambet repeatedly stated this at a meeting in Orenburg. Abulmambet realized that through Dzungaria he could leave Turkestan and the villages dependent on him. He was fully convinced of this in half a year after the formal adoption of the Russian oath. This was the first and last meeting of Abulmambet in the territory controlled by Russia. After that, the ambassadors were received only on their own land. He did not break ties with Orenburg, nor did he leave the letters of Russian namestniks unanswered.

Although he received the obligation of subordination, none of the response letters to him did not fit into the accepted form. A copy of Abilmambet's letters to Anna Ionovna and Elizaveta Petrovna has been preserved in the Foreign Affairs Collegium. But the seal placed aroused great doubts in the experienced translator R.Urazin. R.Urazin wrote about him that «at the end of the appendix there is an ink stamp, it is difficult to distinguish what is depicted on it» [9,321p]. Thus, although Abulmambet Khan promised to send a special embassy, the Dzungarian case was important for his authorities in terms of specific results.

Moreover, the attack of the oirats in February 1741 made a significant change in the situation. This led to a change in the main forces of the Kazakhs in favor of the Dzungarian Khanate, on the other hand, during this period, Russia was in trouble with Palace strife over its internal throne issues and, in August, the Swedish declaration of war turned the Russian forces away from the East. Russia also acted with unfriendly intentions and in September 1742 banned the passage of Kazakhs through the Urals. The Kazakhs had to move only on the field surface and not approach the Russian fortress. At the same time, the rivalry between Abulkhair and Abulmambet also intensifies.

In this situation, Abulmambet, adhering to the goal of consolidating his position through the Kalmyks, proposes to the ruler of kalmak, Donduk-Dasha, to restore friendly relations, as in the days of Ayuke Khan. He said, «if you ask for our side, we are on this side of the Urals by the grace of God with the whole horde, and we wish you to be on the other side of the Urals with all the people. Both hordes are strictly forbidden to catch thieves, and there will be no theft or invasion on our side, you need to do the same and leave the war completely», the letter falls into the hands of the Russian administration under an unknown circumstances. This thought of him contradicted Abulkhair's attempts to move between the Urals and the Volga.

Soon Abilmambet sent ambassadors to the secret adviser I.I.Neplyuev, as well as to the Astrakhan Governor V.N.Tatishchev, expressing confidence that the Kazakhs would not steal in the Urals. On November 12, 1742, Khan Abilmambet promises to send his real ambassadors to Russia «in the coming spring» [10,174-175pp).

Following the policy of his followers, the governor of Orenburg I.I.Neplyuev, believing that there is no higher risk from abulmambet Khan, who is more concerned with relations with the dzungarians than Abulkhair, gives more support to the ambassadors of the middle zhuz Khan.

The Dzungarian offensive in winter-spring 1741 again caused trouble, the Kazakh land was invaded by galdan-Tseren troops, and Sultan Abyлай was captured. Abilmambet, together with his entourage, is looking for a way out of the current situation. In order to prevent the dzungars from completely subjugating the country, Abilmambet in the summer of 1741 sent the embassy led by Usora to Kaldan Serena for negotiations.

Kaldan Seren makes several demands during the negotiations. They are:

- Demand that Abilmambet Khan, Barak Sultan and other rulers and chief elders emigrate to Turkestan;
- The request of the bi-Sultans, led by Abulkhair Khan, to entrust their children;
- From each smoke of the middle and small zhuz, collect one belly and send it to Dzungaria;
- The hero, who struck Dzungaria with Karasakal, demanded that the Sultan explain his actions;
- Protection of trade routes Russia-Khiva-Tashkent;
- there was a demand for the return of Karasakal, who falsely claimed to be the son of a settler, Shuna hero [11,79-80 pp].

The ambassadors of Abilmambet returned to the country together with the Dzungarian ambassador in the spring of 1742. Then about a thousand and a half good people of the younger and Middle zhuz gather and hold a meeting. The council discusses in detail the demands of stopping the enemy, returning prisoners, and Dzungaria. He decides to give the trust despite the fact that there are partial disputes. This decision is not to the liking of the Russian side and attempts are made to take various measures of resistance.

In 1742, the Russian government sent a translator, Mr. R. Urazin, to persuade the Middle zhuz Khan Abilmambet to congratulate Elizabeth on her accession to the throne. The purpose of the Russian government here was to repeat the oath of the Kazakhs before the new ruler [2,216 p]. There was also negotiations with Kaldan Seren to release Abylai, who surrendered to Russia, from the captivity of the oirats.

In 1742, Abilmambet asked Queen Elizabeth not to keep her ambassadors: Aitym batyr, Karabash, Bulat, Karaman. They were sent to congratulate Elizaveta Petrovna on her accession to the throne and confirm the Khan's faith in loyalty. After returning from the negotiations near Orsk, the Kazakh rulers in loyalty to the Russian were subjected to great trials. The ambassadors of Abilmambet reported on the state of Kazakh-Dzungarian Affairs, asked for protection from the oirats, expressed their intention to consolidate trade and escort and protect the Central Asian and Russian trade caravans. On June 23, 1742, Elizabeth was given a certificate of return home with her comrades [2, 217p]. The Kazakh ambassadors will receive a special gift from the Queen on the way back.

At this time, according to Orenburg, Abilmambet moved to the same mouth of the Urals – on the upper reaches of the Ile River. According to the instructions given to the translator of the Orenburg Commission R. Urazin on July 7, 1742, he was given the task of persuading Abilmambet to come to Orenburg to meet with the secret adviser Neplyuev and to obtain information from his own lips about the relations of the Middle zhuz with Dzungaria [2,216 p].

The Russian side, along with Abilmambet, sends individual certificates to the Sultans Barak and Batyr sultans who came to the council in the event of their arrival to the council through the translator. But without informing about the certificates, he decides to hand it to each one individually. The task of R. Urazin in this place was to use all his strength to return the Kazakh rulers from the desire to entrust Kaldan to Serena. Together with R. Urazin, Siberian Ivan Lapin, who lived among the Kazakhs for a long time, mastered the Kazakh language. Basically, when analyzing the situation in relations at this time, it becomes clear that the position of the Russian Kingdom in relation to the Kazakhs was bilateral. On the one hand, it was supposed to protect the interests of the Kazakhs as their subjects, and on the other hand, it was to prevent the Kazakh rulers from compromising among themselves in order to reach a peace agreement with the oirats. Nevertheless, in accordance with the decision taken, Abilmambet Khan in August 1742 sent his second child Abulpeyiz to Dzungaria with the addition of Niyaz batyr [12,203p]. R. Urazin says that Abilmambet sent his son not to Amanat, but to see Abylai and to establish peace between the Kazakh-Dzungarian and solve the problem of settlement and pastures, and Kaldan Seren openly admitted that he was going to give Turkestan and 32 cities in addition. [2,124-125pp].

In fact, the main reason why Kaldan Seren freed Abylai from captivity was to make his ally the main ruler of the middle and great zhuz, his trustee. And the Russian government did not like Abulmambet's attempt to stabilize his situation, entrusting Dzungaria to him. During this period, the head of Orenburg I. I. Neplyuev intends to capture Abulmambet himself and his sons, who did not come to the Kazakh-Russian negotiations of August 23-30, 1742. Neplyuev himself openly says that by keeping his son in custody, it is a very effective way to control not only the Khans, but also the Sultans, the entire people.

Abilmambet, who did not offer full recognition to the actions of the Russian government, sent back the embassy led by Zhapek batyr, and in June 1743 the embassy released Abylai and returned to the country. I.I.Neplyuev reports that Abilmambet gave his son and, believing the promise of the dzungars, became too close with them. The dzungars also believed that they had legally established their influence on the Kazakhs by obtaining trust [13,63p].

It can be assumed that abulmambet Khan pursued an intermediate policy between the two empires and pursued his own interests, and the empires adopted the issue of citizenship from the point of view of their position.

Despite the efforts of the Russian government to prevent agreements between Abilmambet Khan and other sultans, Abilmambet was consulting with Barak, Abylai and other influential Sultans. In most cases, the Khan assigned them a specific case. For example, with the consent of Abilmambet, Abylai was first engaged in security, and then in international affairs. When he is released from captivity, he gives the task of managing the argyans and establishes contact with a number of Dzungarian rulers.

At the same time, it is noted that Abilmambet himself needed Abylai's business and performance skills and the authority of Barak, who ruled many tribes in the south and east of Kazakhstan and could communicate directly with the dzungars. Since Barak had a strong direct connection with the dzungars in that period, no case against the dzungars could be resolved without the consent of Barak Sultan. Abylai and Barak also often visited the Khan and communicated through ambassadors about important internal and external orders regarding the territories in their possessions.

For abilmambet Khan, the need for contact with the dzungaris was directly related to the issue of territory in relation to Turkestan and the Syrdarya region, which he owned. Abilmambet Khan, who well understood the strategic and economic importance of the Syrdarya cities for the Kazakhs, understood that it was possible to rule the region with the support of the Dzungarian Khan. Therefore, in order for him to keep Turkestan, which was the fortress of Khan during the reign of his grandfather Tauke Khan, in his hands, Abulmambet also had to take political steps, such as turning it into a temporary vassal of the Dzungarian Khanate and sharing the revenues from the city itself and its surrounding regions with Central Asian rulers and internal competitors.

Orenburg Governor A.I.Tevkelev and his assistant P.I.Rychkov reported to the Russian Foreign Affairs Board on the situation in the middle and small zhuz. For example, abulmambet left the Horde and in 1743 «inhabited Turkestan, owned the city itself and other lands (inhabited by Sarts and working people who were merchants)». In 1758, Khan returns to the Horde, because he is expelled from the city by his cousin eSIM. But the Khan does not agree with him, this problem is solved by Abylai, who has a good relationship with the name. After abylai reconciles the two, Abilmambet returns to Turkestan. In August 1758, Tevkelev reports that the Khan left the Horde and lived in Turkestan. As well as the geographer, researcher of the Kazakh region, the Russian chinovnik P.I.Rychkov «...for his own peace, he moved from the Horde to Turkestan. He has no objections to the Russian side» [7,50p]. Such reports indicate that the Khan, having secured his abode, regained the status of the Khan, which he had held for decades.

In the middle zhuz, Abilmambet's transfer of his son Abilpeyiz to Dzungaria solved two difficult problems. One is the release of aby lai Sultan from captivity, the other is the recapture of cities in the Turkestan region by the Kazakhs. Abilmambet Khan told the ambassadors Likhachev and Urazin from Orenburg about his situation: «Russia has no help, no defense. And Kaldan Seren, on the other

hand, annexed the former power of Turkestan with 32 nearby cities. If I don't give Kaldan my child, then we will have to fight, and if I do, will the Russians be able to stand up for us? No!» [9,270 p].

The position of Abilmambet in that time and his position in society are fully confirmed by documents for 25 years, especially the Journal Record of the negotiations of the Orenburg governorate with the Khans and sultans of the small and Middle zhuz in August 1740, the meeting of ambassadors who visited China on behalf of Abilmambet Khan in 1764, Qianlong's response letter to the Khan. These documents show that the position of Abilmambet Khan was also strong in the external Arena. Both the oirat, Central Asian Khans, Russia and the Qing Empire recognized Abilmambet as a dominant person in the status of the Khanate and treated him on an equal footing. As a Khan, he did not settle in one place, but traveled through the settlements of Turkestan and spent almost half of the year on the lands of Northern, Eastern and central Kazakhstan. Such a method of power was effective for the nomadic State, for the recognition of the ruler by the people.

Among Abilmambet's confidants in the conduct of his policy were his stepson Abilpeiz, Abylai Sultan, his son Bolat, Kazybek and his sons Bekbolat and Syrymbet, Kuleke batyr and his son Kulsary batyr. The Khan, considering the suggestions and opinions of these Sultan-batyr, also persuaded his influential people to take into account his own opinion. In addition, with their support, the son was able to strengthen the position of Steel in the North and Abulpeyz in the East. This was especially evident in the solution of external problems between Abilmambet and Abylai. For example, in their research, a number of researchers note that while Abilmambet's Khanate status was preserved, Abylai's growing influence was tried to be used by Russian officials, who aimed to turn the Kazakh land into their sphere of influence and strengthen it [14,106p]. However, Abylai, who respected Abilmambet as his father, insisted that Abilmambet, who «considers himself a father», would offer his neck to the Khan, constantly resolving the issue within the Khanate in agreement. Thus, Abylai himself, as a confidant of Abilmambet, not only understood his place in the ranks of power, but also clearly demonstrated the need for the principle of joint decision-making in the foreign policy and relations of the Khanate.

In general, in his foreign policy position, Abilmambet Khan, adhering to the goal of not breaking ties with the Dzungars, after Kaldan Seren's death, he did not advocate the internal strife of the country, the actions of the Kazakh sultans, who supported the competitors of Kaldan Seren's legitimate successor.

The years 1748-1749 indicate the formal domination of Abilmambet over other Kazakh khanates, a long stay on the Khan's throne, in the practice of Economic, economic and political management. Despite the provocative actions of Russia, Abilmambet pursues an effective policy for his power, as a politician he gains considerable authority, putting him on a par with Abulkair, who is associated with Russia, the Dzungarian, and the southern khanates.

Especially during this period, together with Abylai, Abilmambet contributes to the internal policy of Dzungaria. In connection with the internal struggle of Dzungaria and the defeat of the noyans in the course of the coup, Davatsi and Amirsana fled to the Kerei tribes and took refuge. Knowing about this situation, the Russian government believed that in the future Davatsi could ally with the Kazakhs if he became the ruler of Dzungaria, which was contrary to Russian interests.

In 1752, in response to the demand of the Dzungarian ruler Lama-Dorji to return the noyans, Abilmambet Khan proposed the need to return to avoid a new conflict. But a number of Sultans and batyrs support the game «noyans are useful for Kazakhs». Abylai sends an ambassador to the Dzungarian ruler with the fact that he cannot return them due to the voluntary arrival of the noyans. In 1752, a meeting of Kazakh leaders and batyrs was held in Karkaraly on the site of Kaiynsau, the purpose of which was to unite the country against the growing threat of Kalmyk. Despite the fact that the meeting was organized by Abylai, it was carried out through an agreement with Abilmambet, because the proof of this was that the meeting did not raise the issue of abilmambet's abdication, moreover, Abylai did not show a desire to take the throne from his brother abilmambet, whom he respected during his lifetime [15,127p]. This gathering will lead to a new Kazakh-Dzungarian war.

Abylai wins the war and soon takes the throne of Davatsi to replace the murdered Lama-Dorji. He sent an ambassador who wanted to live at peace with the Kazakhs, and the struggle between him and Amirsana led to the defeat of Amirsana, receiving support from China, and the defeat of the Dzungarian Khanate with the Chinese army.

The fall of Dzungaria will allow Kazakh-Chinese relations to be established. Abulmambet and Abylai instruct Abulpayiz to negotiate with the Chinese located on the border. Abilpaiz proposes to the Chinese to carry out a peace treaty and trade relations. Accepting the offer, the Chinese send Ambassador Dalika [1,127p].

Thus, Kazakh-Chinese relations begin in foreign policy. As the first Kazakh ambassadors, Abilpeiz and Abylai went to China on August 30, 1757. The embassy's request was to return Tarbagatai. Bogda Khan gives Abylai an edikt with the seal of the Qin Kingdom, which allowed his son to emigrate to the Altai Mountains in the area where the Kalmyks who fled to Russia lived. As a return to him, the country of China demands the return of Amirsana. He is informed that Abylai Amirsana is not in his country [16,13-14pp]. Under the pretext of searching for amirsan, the Chinese collect information about the Kazakh rulers.

In late 1758 and early 1759, the Chinese Ambassador Navan arrives with 11 ambassadors. And in February 1959, Abilmambet, as an ambassador, sent the Russian Sultan to the king of Qin.

Thus, the problem of relations with the Qin Empire in foreign policy developed with the actions of the Qin Empire in relation to the Kazakhs and dzungars, in connection with the Kazakh-Kyrgyz tensions. Since 1762, the Qin empire has established a border with nomadic Kazakhs and carried out several military actions to clear the border territories. It also provides for the establishment of a fortress along the Ili River and in Tarbagatai. From this policy of the Chinese empire, the tribes that migrated to the East and southeast of Kazakhstan, under the rule of Abilpeyiz and his sons, Kazbek bi, Kozhabergen, Kabanbai batyrs, suffer. One of Abulpeyiz's wives and Kozhabergen batyr are captured. He gives recommendations for the return of Refugee oirats to the lands liberated from the Kazakhs. Also, the conquest of East Turkestan by the Chinese empire, the call of the Uyghur Lords to protect their descendants to the leaders of Muslim countries led to the strengthening of the religious factor in international relations. This is also influenced by the lack of unity between the Central Asian Khans on this issue.

And in 1763, the Russian Empire also put pressure on the Kazakhs on the territory and banned the use of pastures on the right banks of the Urals and Irtysh. In this situation, on the one hand, the conflict with the Qin Empire, on the other hand, the Russian ban on grazing in the Urals and Irtysh, the spread of epidemics in the Syrdarya and the emergence of anthrax outbreaks in the Irtysh region, the addition of natural disasters, along with other Kazakh Khan-Sultans, put Abilmambet in a dead end. Shah Ahmet of the Durrani state, who intended to use the crisis in the internal situation of the Kazakh Khanate to create an anti-Cine coalition, sent ambassadors to the Central Asian Khans and sent a letter to Abulmambet Khan with a proposal to join the ghazuat against irreligious shurshites. Abulmambet, who always intends to solve internal problems together with other Khan-Sultans around him, sends invaders to familiarize other Khan-Sultans with the letter of Ahmet Shah and gathers to consult with everyone. This meeting, which gathered 6 thousand people, was held in Turkestan, which shows that the Kazakh rulers maintained internal unity in the Afghan issue [17,17p].

In general, in the diplomatic relations of the Kazakh Khanate with neighboring countries, the Kazakh Khans set themselves certain tasks on the basis of the rights to determine the country's foreign policy course [18,139 p]. Abilmambet Khan also shows that by doing this, the Kazakh Khanate fulfilled its task, which arose on the basis of the rights of one of the Kazakh Khans to determine the country's foreign policy course in its diplomatic relations with neighboring countries. Realizing that it is impossible to act individually on your own under all-round pressure, the council comes to the following decision:

First of all, inform the Nuraly and Kayip Khans about the current situation in External Relations and all related steps and agree with them. With the help of them and the Central Asian Khans, it is

believed that it is necessary to contact Ahmet Shah, because there is a response to the sent letter. Secondly, sending a letter to the Russian and Qing leaders of Russia and China demanding the return of captured people and stolen livestock, as well as sending joint ambassadors to the capitals of these states [7,54p].

Thus, Abilmambet, together with other Khan-Sultans, goes to political actions and diplomatic steps, pursuing the goal of resolving the current situation at his own discretion. This means unity and integrity among the representatives of the ruling Country at that time.

In this case, Abilmambet, in cooperation with other Khan-Sultans, gives priority to solving his problem by agreeing with Russia and the Qin Empire. But if this state does not fulfill their requirements, that is, the Chinese do not refuse to attack the Kazakhs of Tarbagatai and Ili, and the Russians do not put pressure on the Kazakhs of Siberia and the Western region, they will respond to the call of Akhmet Shah and decide to go to the holy war. The Kazakh Khans also took into account the need to warn China about the proposal of the Afghan Shah, and Abilmambet Khan prepares an embassy of United representatives.

In response to the letter of Abilmambet Khan on April 8, 1762, in response to the pressure of the border Qin rulers on the Kazakhs, Emperor Qianlong said: «Kazakh merchants brought Abilmambet's letter, written in a shortcut. The main point of the letter is that our detachments ask to return the captured people and cattle, and then go and fight. Only recently, Agui announced that he had sent a detachment led by Iletu to drive out the Kazakhs who crossed the border. He hasn't returned yet. We will do the same as last year, we will continue what we started. Kazakhs asked not to capture people and animals, but this year we intend to persecute them again, and then threaten them» [7,55p].

Agui orders Abilmambet to return the captured people and cattle, for which he sends Feng'an and two guards officers. In addition, Abilmambet said: «You, Kazakhs, violated the border with cattle, the Ili commanders reported this to the Great Emperor, you nevertheless continued the crime, in connection with which they asked to punish you again. However, in honor of your recent submission, the emperor has ordered you to pardon. Then keep your people at bay and live quietly on your land. If you do this again, we will punish the generals as they propose» [7,56]. But the Uyghur uprising of 1765 changed the situation, and with the arrival of Kazakhs in the guise of merchants, the Qin Emperor, having considered all the options for action, decided to stay in East Turkestan, reduce the pressure on the Kazakhs, and transfer the army across the border to East Turkestan. Kazakhs are allowed to pay rent for wintering in the territory belonging to the Ili governor-general. Although Ahmed Shah's conceived plan did not work out, it can be assumed that he contributed to the foreign policy steps of that time to a certain extent [19,177,187pp].

During the last reign of Abilmambet Khan, the struggle and rivalry between the descendants of Abilmambet, Barak and Abylai for the throne will also affect international relations. In foreign policy, the descendants of Abilmambet and Barak act in agreement with each other, while Abylai is left alone and acts individually. Abylai took a bilateral position with the Russian Queen Catherine II and the Qin Emperor Qianlong, at the same time, taking the same action and making the same promises. For example, in 1769, Beijing receives the ambassador of Abelpyiz and his infant son Jochi. At the same time, Abylai also sends his firstborn, 28-year-old Valisultan, to Beijing with a bang dance and other confidants, thus, for the first time in the history of the Kazakh Khanate, giving his eldest son to Amanat, ahead of his competitors in the political struggle. Also at this time, Syrymbet, the son of the influential Kazybek bi, takes the Russian oath in Omsk. Such actions in the political arena meant the weakening of Abilmambet's influence as a senior Khan or that he was in a state of illness. Although the partial mention of Abilmambet from 1766 to 1769 indicates that he had no influence in real power, foreign policy. Due to the instability of the internal situation and the deterioration of the foreign policy situation, there are opinions that the Kazakhs kept the absence of the senior Khan Secret. In fact, since 1764, Abilmambet has transferred true power to Abylai, and he himself deals with internal issues and acts as an adviser.

Conclusion. Thus, the materials of the analysis and research fully prove that Abulmambet was not excluded from the work of internal and external negotiations, determining the foreign policy direction of the state, as well as the rule of a certain territory, which is one of the fundamental rights and activities of the Khan's power. In some literature, the fact that the Sultan was mentioned along with the influential Khans of that time and adhered to his own principles in domestic and foreign policy, the fact that the Khan was elected in historical sources fully proves that he was a senior Khan. The personal, tribal relations, everyday life, foresight and culture, respect for traditions, which are characteristic of most Kazakh Khans, were also characteristic of Abilmambet Khan. It is obvious that Abulmambet's foreign policy strategy was strong under the rule of the Khanate, the main direction of which was to preserve Turkestan and its region as the center of the Khanate. At the same time, in the foreign policy direction of his reign, he used in foreign policy an element of a multi-vector course of foreign policy, adhering to normal relations with the Russian Empire, Dzungaria, which became an influential force of that time, and at the end of his life with the Qing Empire, the Afghan country. In diplomatic relations, the country maintains its integrity by using the trusteeship method, which has become widespread in the Kazakh Khanate as a guarantee of negotiations.

The ruler's talent and art in politics were clearly manifested in his diplomatic ties with neighboring countries. Therefore, as one of the rulers of the Kazakh Khanate, located in the center of the Eurasian continent, Abilmambet pursued a multi-vector policy in accordance with the strategic situation.

In his civil service as a whole, on the one hand, he maintained traditions, listened to the opinions of his vassals and offered a confession to the limitations of his power, on the other hand, his conservatism guaranteed the stability of the policies he adhered to, the persistence of the decisions he made. The main features and historical merit of Abilmambet's foreign policy is that the Kazakh statehood of the XVIII century, when the threat of being under the pressure of empires or not, makes flexible decisions, acts against foreigners, adheres to a multi-vector policy and contributes to preserving integrity.

References:

1. Abuev K. *Han Abylai i ego vremya. [Khan Abylai and his time].* Astana, 2006. – 304p.[in Russian].
2. *Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI-XVIII vv. [Kazakh-Russian relations in the XVI-XIX centuries] Sborniki dokumentov i materialov.* Alma-Ata, 1961, 573 p.[in Russian].
3. Mūqtar Ä.Q. *Tarih tūñǵyǵyndaǵy tūlǵalar.[Personalities in the depths of history].* Almaty, 2008. - 240 p. [in Kazakh].
4. Rychkov P.I., Rychkov N.P. *Kapitan jazbalary [Notes of the captain]/ aud. Şaimerdenov R.* Almaty, 1995. - 104 p.[in Russian].
5. Qasymbaev J. *Qazaqstandaǵy ūlt-azattyq qozǵalystar tarihy. [History of national liberation movements in Kazakhstan].* Almaty, 2012, 240 p. [in Kazakh].
6. Erofeeva I.V. *Han Abulhair – polkovodec, pravitel i politik. [Khan Abulkhair – commander, ruler and politician].* Almaty, 1999, 326 p.[in Russian].
7. Hafizova K.Sh. *Stepnye vlastiteli i ih diplomatiya v XVIII-XIX vekah. [Steppe rulers and their diplomacy in the XIII-XIX centuries] Monografiya.* Nur-Sultan, 2019.- 476 p.[in Russian].
8. Abuev K.Abylajhan. *Zamandastary zhane urpaqtary [Abylai Khan. Contemporaries and descendants].* Monografiya. Almaty, 2020.-330p. [in Kazakh].
9. *Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI-XX vv. [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries] – T.III. –Zhurnaly i sluzhebnye zapiski diplomata A.I.Tevkeleva po istorii i etnografii Kazahstana (1731-1759 gg.).* Almaty, 2005, T.III, 484 p.[in Russian].
10. Sulejmenov B.S., Basin V.Ya. *Kazakhstan v sostave Rossii v HUIII-nachale HH veka.[Kazakhstan as part of Russia in the XVIII-early XX century].* Alma-Ata, 1981.- 217 p.[in Russian].
11. *Russko-Dzhungarskie otnosheniya (konets XVII-60-e gg.XVIII v.) [Russian-Dzungarian relations]. Dokumenty i izvlecheniya.* Barnaul, 2006. - 359 p.[in Russian].

12. Levshin A.I. *Opisanie kirgiz-kazachih, ili kirgiz-kajsackih ord i stepei*. [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak hordes and steppes]. Spb 1832. Pod obshej redakciej akad. M.Kozybaeva. Almaty, 1996.- 656 p. [in Russian].

13. Noda Jin. *The Kazakh Khanates between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations during the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Boston: Brill, 2016.-370 p. [in English].

14. Lapin N.S. *Izbranie i utverzhdenie kazahskih hanov v uslovijah ukreplenija pozicij Rossijskoj imperii vo vtoroj polovine XVIII v.* [Election and approval of Kazakh khans in the context of strengthening the positions of the Russian Empire in the second half of the 18th century.] / *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija «Istorija. Filosofija»*. № 2(106) /2022.- Pp.104-113. [in Russian].

15. Omarbekov T. *Ūly dalanyñ dara tūlǵalary: Qazaq handary*. [Personalities of the great steppe: Kazakh khans]. Almaty, 2015.- 180 p. [in Kazakh].

16. *Qazaqstan turaly qytai derektemeleri*. [Chinese details about Kazakhstan]. Almaty, 2005, 80p. 132 japsyrma. [in Kazakh].

17. Mūqtar Ä.Q. *XVIII ǵasyrdaǵy qazaq-auǵan qatynastary jáne Abylai han*. [Kazakh-Afghan relations in the 18th century and Abylai Khan]. / *Otan tarihy*. №1 (65), 2014. -Pp.13-24. [in Kazakh].

18. *Qazaq handygynyn basqaru institutary: monografija* [Management institutions of the Kazakh Khanate: monograph]. Almaty, 2020, 242 p. [in Kazakh].

19. *Vostochnaya diplomatiya na styke civilizacii*. [Eastern diplomacy at the crossroads of civilization] *Sbornik dokumentov i materialov pod red. K.SH.Hafizova*. Astana, 2015, 400 p. [in Russian].

Список использованной литературы:

1. Абуев К. Хан Абылай и его время. Астана: Елорда, 2006.– 304 с.
2. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. Сборники документов и материалов. – Алма-Ата, 1961. – 573 с.
3. Мұқтар Ә.Қ. Тарих тұңғызындағы тұлғалар. – Алматы: «Арыс», 2008.–240 б.
4. Рычков П.И., Рычков Н.П. Капитан жазбалары/ ауд. Шәймерденов Р. – Алматы: Ана тілі, 1995.–104 б.
5. Қасымбаев Ж. Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы. Алматы: «Мектеп», 2012.–240 б.
6. Ерофеева И.В. Хан Абулхаир – полководец, правитель и политик. – Алматы: Категория, 1999. – 326 с.
7. Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках. Монография. – Нур-Султан: КИСИ при Президента РК, 2019.–476 с.
8. Әбуев К. Абылай хан. Замандастары және ұрпақтары: монография. – Алматы: ЖШС «Лантар Трейд», 2020. – 330 б.
9. История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. – Т. III. – Журналы и служебные записки дипломата А.И.Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.). – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – Т. III. – 484 с.
10. Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Казахстан в составе России в XVIII-начале XX века. – Алма-Ата, 1981.–247 с.
11. Русско-Джунгарские отношения (конец XVII-60-е гг. XVIII в.). Документы и извлечения. Барнаул, 2006. – 359 с. <https://search.rsl.ru/ru/record/01002980260> (қаралған уақыты 20.02.2025).
12. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб 1832. Под общей редакцией акад. М. Козыбаева. – Алматы: «Санат», 1996.–656 с.
13. Noda Jin. *The Kazakh Khanates between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations during the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Boston: Brill, 2016.-370 p.

14. Лапин Н.С. Избрание и утверждение казахских ханов в условиях укрепления позиций Российской империи во второй половине XVIIIв. / Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». № 2 (106) /2022.– с.104-113 // <https://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/13555>(қаралған уақыты 06.03.2025)

15. Омарбеков Т. Ұлы даланың дара тұлғалары: Қазақ хандары.–Алматы: «Эксклюзив КА», 2015.–180 б.

16. Қазақстан туралы қытай деректемелері. 2 том. Сұңғатай С. – Алматы. Дайк-Пресс, 2005. – 80 б. – 132 б. жапсырма.

17. Мұқтар Ә.Қ. XVIII ғасырдағы қазақ-ауған қатынастары және Абылай хан / Отан тарихы. №1 (65)/2014.–13-24 бб.

18. Қазақ хандығының басқару институттары: монография/жауапты ред., Б.Б.Кәрібаев.–Алматы: Қазақ университеті, 2020.– 242 б.

19. Восточная дипломатия на стыке цивилизации. Сборник документов и материалов под ред. К.Ш.Хафизова. –Астана: Ғылым, 2015. –400 с.

FTAXP / МРНТИ/ IRSTI 03.20

ӘӘЖ/УДК/UDC 94(574) 53

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.031>

Э.Т. Нурпеисова¹, Е.А.Әбіл², Р.К. Бекмағамбетов³

¹ магистр истории, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Республика Казахстан, Костанай,
E-mail: elmira.tylegen@gmail.com

² доктор исторических наук, профессор, депутат,

³ Мәжіліс Парламенты Республики Казахстан, Республика Казахстан, Астана,
E-mail: yerkinabil@gmail.com

² ассоциированный профессор,

Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы Казахстан, Костанай
e-mail: Ruslan69_07@mail.ru

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕЛДЕСА ОМАРОВА В НАРОДНОМ КОМИССАРИАТЕ ПРОСВЕЩЕНИЯ КАЗАХСКОЙ АССР (ОРЕНБУРГСКИЙ ПЕРИОД)

Аннотация

В статье рассматривается научная, педагогическая и организационно-просветительская деятельность представителя казахской интеллигенции начала XX века Елдеса Омарова в системе Народного комиссариата просвещения Казахской АССР в оренбургский период (1920–1925 гг.). На основе архивных материалов фонда № Р-81 Народного комиссариата просвещения (НКП) и Р-693 Общества изучения Киркыя НКП АССР Центрального государственного архива Республики Казахстан, фонда А1565 Государственного архива Российской Федерации рассматриваются основные направления его работы в сфере народного образования и науки. Особое внимание уделено участию Елдеса Омарова в деятельности Академического центра Наркомпроса, Киргизского научно-литературного совета, Казахского института народного образования и Общества изучения Киргизского края. Использование этих источников позволило реконструировать конкретные формы участия Елдеса Омарова в деятельности ключевых научно-образовательных институтов, проследить его вклад в разработку учебников, формирование научной терминологии, организацию педагогической подготовки кадров и

научно-исследовательской работы на казахском языке. Полученные результаты позволяют уточнить роль казахской интеллигенции в институционализации науки и системы образования Казахстана в 1920-е годы, а также вводят в научный оборот ранее неиспользованные архивные источники.

Ключевые слова: Елдес Омаров, Оренбург, Народный комиссариат провещения, Академический центр, общество, Кирккрай.

Э.Т. Нурпеисова¹, Е.А. Әбіл², Р.К. Бекмағамбетов³

¹ тарих магистрі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Қостанай,
E-mail: elmira.tylegen@gmail.com

² тарих ғылымдарының докторы, профессор, депутат,
Қазақстан Республикасының Парламент Мәжілісі, Қазақстан Республикасы, Астана,
E-mail: yerkinabil@gmail.com

³ қауымдастырылған профессор, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті, Қазақстан, Қостанай, e-mail: Ruslan69_07@mail.ru

ЕЛДЕС ОМАРОВТЫҢ ҚАЗАҚ АКСР ХАЛЫҚ АҒАРТУ КОМИССАРИАТЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ (ОРЫНБОР КЕЗЕҢІ)

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының көрнекті өкілі Елдес Омаровтың Қазақ АКСР Халық ағарту комиссариаты жүйесіндегі ғылыми, педагогикалық және ұйымдастырушылық-ағартушылық қызметі (Орынбор кезеңі 1920–1925 жж.) қарастырылады. Зерттеу Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің № Р-81 Халық ағарту комиссариаты (ХАК) және № Р-693 Кирккрайды зерттеу қоғамы қорлары, сондай-ақ Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивіндегі А1565 қорының архивтік материалдарына негізделген. Автор Елдес Омаровтың халық ағарту мен ғылым салаларындағы қызметінің негізгі бағыттарын айқындайды. Мақалада оның Наркомпростың Академиялық орталығы, Қырғыз (қазақ) ғылыми-әдеби кеңесі, Қазақ халық ағарту институты және Қырғыз (қазақ) өлкесін зерттеу қоғамы қызметіне қатысуына ерекше назар аударылады. Аталған дереккөздерді пайдалану Елдес Омаровтың жетекші ғылыми-білім беру институттарындағы нақты қызмет түрлерін қайта құрастыруға, оқулықтар әзірлеу, ғылыми терминологияны қалыптастыру, педагог кадрларды даярлау және қазақ тіліндегі ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруға қосқан үлесін айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері 1920-жылдардағы Қазақстанда ғылым мен білім беру жүйесін институционалдандыру үдерісіндегі қазақ зиялыларының рөлін нақтылап, бұрын ғылыми айналымға енгізілмеген архивтік деректерді пайдалануға жол ашады.

Кілт сөздер: Елдес Омаров, Орынбор, Халық ағарту комиссариаты, Академиялық орталық, қоғам, Кирккрай.

E. Nurpeissova¹*, Ye. Abil², R.K. Bekmagambetov³

¹*Master of History, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University,
Republic of Kazakhstan, Kostanay,
E-mail: elmira.tylegen@gmail.com*

²*doctor of historical sciences, professor, deputy,
Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, Republic of Kazakhstan, Astana,
E-mail: yerkinabil@gmail.com*

³*associate Professor, Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly,
Kazakhstan, Kostanay, e-mail: Ruslan69_07@mail.ru*

ACTIVITIES OF ELDES OMAROV IN THE PEOPLE'S COMMISSARIAT OF EDUCATION OF THE KAZAKH ASSR (ORENBURG PERIOD)

Abstract

The article analyzes the scholarly, pedagogical, and organizational-educational activities of Eldes Omarov, a prominent representative of the Kazakh intelligentsia of the early twentieth century, within the system of the People's Commissariat of Education of the Kazakh ASSR during the Orenburg period (1920–1925). The study is based on archival materials from Fond No. R-81 of the People's Commissariat of Education and Fond No. R-693 of the Society for the Study of the Kirghiz (Kazakh) Region housed in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, as well as Fond A1565 of the State Archive of the Russian Federation. The article identifies the main directions of Omarov's work in the fields of public education and science. Particular attention is paid to his participation in the Academic Center of the People's Commissariat of Education, the Kirghiz (Kazakh) Scientific-Literary Council, the Kazakh Institute of Public Education, and the Society for the Study of the Kirghiz (Kazakh) Region. The use of these sources made it possible to reconstruct specific forms of Omarov's involvement in key scientific and educational institutions and to trace his contribution to the development of textbooks, the formation of scientific terminology, the organization of teacher training, and the advancement of research activities in the Kazakh language. The findings clarify the role of the Kazakh intelligentsia in the institutionalization of science and the education system in Kazakhstan during the 1920s and introduce previously unused archival sources into scholarly circulation.

Keywords: Eldes Omarov, Orenburg, People's Commissariat of Education, Academic Center, society, Kirghiz Region.

Введение. Период 1920-х годов занимает особое место в истории становления системы народного образования, науки и культурной политики в Казахстане. Формирование институциональных основ просвещения в условиях раннесоветской модернизации сопровождалось активным участием национальной интеллигенции, выступавшей одновременно как инициатор, организатор и непосредственный исполнитель образовательных и научных проектов. В этой связи деятельность Народного комиссариата просвещения Казахской АССР и его структурных подразделений - Академического центра, научно-литературных советов, учебных заведений и научных обществ - представляет значительный интерес для исторической науки. Актуальность исследования заключается в необходимости углублённого анализа персонального вклада представителей казахской интеллигенции в формирование системы образования и науки в первые годы существования Казахской АССР. Несмотря на наличие обобщающих работ по истории Наркомпроса и образовательной политики 1920-х годов, деятельность отдельных деятелей, в том числе Елдеса Омарова, до настоящего времени освещалась фрагментарно и, как правило, в контексте более широких сюжетов, связанных с движением «Алаш», историей репрессий или развитием казахского языкознания. Между тем

его работа в структурах Народного комиссариата просвещения в оренбургский период позволяет выявить важные механизмы институционального становления национального образования и науки. *Научная новизна исследования* заключается во введении в научный оборот и комплексном анализе архивных материалов отечественных и зарубежных архивов, прежде всего протокольной и делопроизводственной документации Академического центра и Общества изучения Киркряя, представленной в материалах фондов Р-81 Наркомпроса и Р-693 Общества изучения Киркряя ЦГА РК, а также А1565 ГАРФ. На основе ранее неиспользованных архивных материалов впервые реконструированы конкретные формы участия Елдеса Омарова в работе Академического центра и Киргизского научно-литературного совета, уточнены направления его деятельности в системе Кирнаркомпроса: разработка учебников, формирование научной терминологии, участие в подготовке педагогических кадров. Введенные в научный оборот новые архивные документы (протоколы, служебная переписка, материалы заседаний), позволяют проследить участие Елдеса Омарова в институциональном становлении системы образования Казахской АССР.

Целью исследования является комплексное изучение деятельности Елдеса Омарова в системе Народного комиссариата просвещения Казахской АССР в оренбургский период (1920–1925 гг.) и определение его вклада в становление образовательных и научных институтов Киркряя. Для достижения поставленной цели в статье предполагается решение следующих задач:

- проанализировать институциональный контекст деятельности Народного комиссариата просвещения и его научно-образовательных подразделений;
- выявить основные направления административной, педагогической и научной деятельности Елдеса Омарова;
- охарактеризовать его участие в разработке и переводе учебной литературы, формировании научной терминологии и подготовке педагогических кадров;
- определить значение его научно-публицистического наследия для становления национальной научно-педагогической традиции.

Материалы и методы. При написании научной статьи использованы архивные материалы фонда № Р-81 Народного комиссариата просвещения (НКП) и Р-693 Общества изучения Киркряя НКП АССР Центрального государственного архива Республики Казахстан, фонд А1565 Государственного архива Российской Федерации. Большую часть делопроизводственных материалов составляют протоколы заседаний, но именно протоколы дают возможность проследить вклад комиссаров и других представителей казахской интеллигенции, осуществлявших различную деятельность в системе Народного комиссариата просвещения. Протокольные материалы фонда НКП в основном представлены документами заседаний Коллегии, которая решала весь комплекс социально-экономических вопросов, находившихся в ведении учреждения. В ходе исследования были проанализированы протоколы заседаний Коллегии Академического совета, протоколы заседания Киргизского научно-литературного Совета, делопроизводственные документы, включая Устав Общества изучения Киркряя, а также сборники Трудов вышеупомянутого Общества.

В процессе подготовки статьи применялись как общенаучные методы исследования – анализ и синтез, индукция и дедукция и др., так и специальные исторические методы. Теоретико-методологическую основу исследования составляет институциональный подход, позволяющий рассматривать деятельность Елдеса Омарова в контексте становления научных и образовательных институтов Казахской АССР. Одновременно используются элементы интеллектуальной истории, направленные на анализ роли национальной интеллигенции в формировании научно-образовательной политики и развитии национальной терминологии в 1920-е годы.

Обсуждение. Начало XX века это качественно новый этап в истории научных обществ и учреждений Казахстана. В отечественной историографии в совместном труде С. Зиманова,

С.Даулетовой и М. Исмагулова [1], посвящённом Казахскому революционному комитету, охарактеризованы мероприятия в сфере просвещения 1920-х годов. Деятельность Народного комиссариата просвещения Казахской АССР лишь фрагментарно отражена в работах Ш.Ж. Таукибаевой [2]. В коллективной монографии, посвящённой системе светского образования и просвещения, показана деятельность и реформы Наркомпроса, а также просветительская деятельность национальной интеллигенции [3]. Сведения о деятельности Общества изучения Казахстана содержатся в исследованиях Д.А. Аманжоловой [4], Л.И. Футорянского [5], Исследователь П. Степанов, анализируя деятельность Общества за двенадцатилетний период, предложил её периодизацию не только по территориальному признаку, но и по характеру научной работы, выделив оренбургский (1920–1925 гг.), кзылординский (1925–1929 гг.) и алма-атинский этапы (с 1929 г.) [6, с. 52].

Жизненный путь и научное наследие Елдеса Омарова получили освещение в работах А.Мектептеги [7] и др. В последние годы А. Шаяхметов и М. Шуакаевым [8] были введены в научный оборот архивные материалы из фондов КНБ РК, что расширяет источниковую базу его биографии. Его деятельность в движении «Алаш» и материалы судебно-следственных дел исследованы К. Нурпеисовым [9], Т. Журтбаевым [10] и М. Койгельдиевым [11].

Несмотря на наличие исследований, посвящённых истории Наркомпроса и деятельности казахской интеллигенции, деятельность Елдеса Омарова в системе Народного комиссариата просвещения до настоящего времени специально не рассматривалась. В существующих работах его имя упоминается эпизодически — преимущественно в контексте истории движения «Алаш», репрессий или развития казахского языкознания. В то же время институциональный аспект его деятельности в Академическом центре, Киргизском научно-литературном совете и Казахском институте народного образования остаётся недостаточно изученным, что определяет исследовательскую нишу настоящей работы.

Результаты. Елдес Омаров родился в ауле Кожай (№ 13) Дамбарской волости Костанайского уезда (ныне район им. Б. Майлина). По собственноручным его записям он родился 29 февраля, по другим источникам — 1 марта 1892 года. Семья, в которой он рос была небогатой по тем временам. Отец Елдеса — Омар, по рассказам старожилов, владел скотом и просторными пастбищами по берегам Тобола. В семье было четверо детей: три сына и дочь. Старшие сыновья Елдес и Искендер были подвергнуты репрессиям, а младший Абдеш умер от болезни в 1948 году. Дочь Марияш дожила до преклонного возраста и скончалась в 1990 году [8, с. 5].

Первоначальное образование Елдес получил у муллы, а затем в 1907 году с отличием окончил Кустанайское двухклассное русско-казахское училище, после окончания данного учебного заведения с прошения заведующего Кустанайским двухклассным русско-киргизским училищем в 1907 году инспектору Оренбургской киргизской учительской школы Омарулы Елдес поступает в Оренбург, выпускается в 1911 году. После окончания с прошения инспектора народных училищ Тургайского уезда от 11 сентября 1911 года возвращается на родину и устраивается на должность учителя в ауле Добай Комекской волости Кустанайского уезда [12, с. 428].

До февраля 1917 года служил в канцелярии местного суда. И в это время его приглашают на должность секретаря союза земства в Минске. Принял участие в организации и проведении 1-го и 2-го Всеказахских съездов, в создании правительства Алаш-орды. Работал помощником Торгайского уездного комиссара Временного правительства, председателем Торгайского областного гражданского комитета, был заместителем председателя Торгайского областного земства.

А в 1919 году при штабе Казахского Военного Комиссариата был основан историко-статистический отдел со «строго научной целью изучения давнего и недавнего прошлого Киргизского края и киргизского народа в географическом, историческом и этнографическом отношении», который просуществовал менее полугода. 10 апреля 1920 года, в связи с формированием гражданских органов управления, историко-статистический отдел был передан в ведение отдела Народного Просвещения Казахского Революционного Комитета (Казревкома) и стал называться Ученой комиссией [4, с. 11].

26 августа 1920 года декретом ВЦИК и СНК была образована Казахская АССР. Дополнение к декрету от 22 октября 1920 года предусматривало включение Оренбурга с прилегающими к нему районами в состав Казахской республики на правах губернии. Оренбург становился столицей Казахстана. С октября 1920 года, после образования Казахской АССР и ее Народного Комиссариата Просвещения (Наркомпроса) – Ученая комиссия была преобразована в Научный отдел Наркомпроса, который ведал вопросами науки, литературы и искусства, музеев и архивов [5, с. 54].

В августе 1921 года научный отдел был преобразован в Академический центр (Акцентр) Наркомпроса, куда вошли все научные и культурные силы, в том числе Ученая комиссия. Основные направления деятельности включали координацию работы в сфере народного просвещения, реализацию мероприятий по ликвидации неграмотности, разработку учебных программ для начального и среднего образования, а также формирование системы образовательных программ для высших учебных заведений. Значительное внимание уделялось руководству в области литературы и искусства, оказанию теоретической и методической помощи учебным заведениям, политико-просветительным учреждениям, издательскому делу, архивам, музеям и научно-исследовательским организациям. Под руководством А. Байтурсынова Акцентр осуществлял комплексную деятельность по всестороннему изучению казахской степи, регулировал издание необходимых учебников, программ и учебных пособий для казахских школ, а также способствовал подготовке научно-педагогических кадров. В работе Центра активно участвовали М. Дулатов, М. Жолдыбаев, К. Жубанов, Б. Майлин, Е. Омаров, Ш. Сарыбаев, С. Сейфуллин, Т. Шонанов, А. Чулошников и другие представители казахской интеллигенции. В это время, то есть в 1921 году Елдес Омаров выполняет обязанности школьного инструктора подотдела Киргизских школ Кирнакомпроса [13, с. 77].

Ахмет Байтурсынов, возглавлявший научно-творческую комиссию при Наркомпросе, поручил активной казахской молодежи подготовку учебников на казахском языке, поскольку, по его мнению, важнейшим условием эффективного учебного процесса являлось наличие качественных учебников и учебных программ. Из дополнительного опроса Елдеса Омарова от 18 октября 1927 года в г. Кызылорда известно, что он работал секретарем научной комиссии при Акцентре и принимал участие в рассмотрении терминов по алгебре и был докладчиком по рукописи Каныша Сатпаева [11, с. 168].

В рамках вышеупомянутого поручения Елдесу Омарову было задано написание учебника по физике; сам Ахмет Байтурсынов подготовил Методику по преподаванию букварю на киргизском (казахском) языке, грамматику и синтаксис киргизского (казахского) языка; Алихан Букейханов написал учебник по киргизской (казахской) географии, а Жусупбек Аймауытов — учебник по дидактике. В связи с этим 26 февраля 1923 года в городе Оренбурге между Елдесом Омаровым и председателем Акцентра Молдагали Жолдыбаевым, был заключён договор. Согласно условиям договора, Омаров обязался представить в Народный комиссариат просвещения рукопись учебника по физике на киргизском (казахском) языке не позднее 1 июля. Разделы по механике, газам и жидкостям должны были быть сданы до 1 апреля, по звуку и теплу — до 1 мая, по свету — до 1 июня, а разделы по магнетизму и электричеству — не позднее 1 июля. За каждый печатный лист предусматривалось вознаграждение в размере 64 рублей золотом, за каждую иллюстрацию и чертёж — по 3 рубля 20 копеек золотом. Общий объём рукописи должен был составлять не менее 30 печатных листов. В случае невыполнения условий договора автор обязан был уплатить неустойку в размере 10%. После выхода учебника в свет автору предоставлялось 25 бесплатных экземпляров.

В результате Елдес Омаров за учебник по физике, Алихан Букейханов — за учебник по киргизской (казахской) географии, Жусупбек Аймауытов — за учебник по дидактике получили по 200 000 рублей, тогда как Ахмет Байтурсынов за три вышеуказанных ранее труда получил 600 000 рублей вознаграждения.

По договору от 29 октября 1923 года Елдес Омаров обязался написать учебник по геометрии. Рукопись общим объёмом не менее 20 печатных листов должна была быть представлена до 1 июля 1924 года [14, с. 165].

В архивном фонде обнаружено пригласительное письмо, адресованное Омарову от имени заведующего сектором социального воспитания Народного комиссариата просвещения. В нём, в частности, говорится: «КирНаркомпрос приглашает Вас на совещание в помещение свое /Перовская № 5/ на 19 III к 6 часам вечера по вопросу о составлении и переводе киручебников. К данному совещанию Вы, согласно протокола от ... за № 1, обязываетесь предоставить отчёт о ходе Вашей работы по составлению и переводу киручебников. Явка обязательна» [15, с. 42]. Данный документ свидетельствует об участии Елдеса Омарова в практической работе по подготовке учебной литературы и позволяет рассматривать его как одного из участников формирования национальной системы учебников на казахском языке.

В указанный период Елдес Омаров активно занимается педагогической деятельностью и работает преподавателем в Казахском институте народного образования (КИНО), который первоначально находился в Оренбурге, а затем был переведён в Кызылорду. Данное учебное заведение было открыто в 1920 году и первоначально называлось Киргизским институтом народного образования. Институт готовил учителей для городских семилетних казахских и сельских школ. Обучение по учебным планам и образовательным программам велось исключительно на казахском языке. Партийные и советские органы уделяли значительное внимание укреплению материальной базы института, улучшению бытовых условий учащихся и обеспечению учебного процесса преподавательскими кадрами. Учебно-воспитательная работа института постепенно совершенствовалась; преподаватели и учащиеся активно участвовали в ликвидации неграмотности среди взрослого населения, борьбе с устаревшими обычаями и пропаганде новой советской культуры [3, с. 233].

В фондах государственного архива Российской Федерации имеются анкетные сведения о преподавателях КИНО на 1923/24 учебный год, Устав и Положение КИНО, информация об основных отделениях института, а также программа по физике, составленная и подписанная лично Елдес Омаровым [16, с.14]. Согласно Устава и Положения, КИНО: есть краевое учебное заведение высшего типа, преимущественно педагогическое, предусматривающее цели по подготовке работников просвещения для киргизского населения республики в областях дошкольной, школьной и внешкольной. Студенты должны иметь подготовку не ниже курса «мугаллимов» киргизских школ. Продолжительность обучения в Институте 4 года, а именно в подготовительном 1 год, в основном 2 года и факультетском 1 год [17, с. 4-5].

В списках преподавателей учебного заведения за 1923/24 учебный год числятся: бывший член ЦИКА Кирстеги, директор Бекетов Н.М., лекторы Байтурсунов А.Б., Ибрагимов Г., Шонанов Т., преподаватели Кадырбаев С., и имевший на тот момент 10-летний педагогический стаж Омаров И., проживавший в г. Оренбург по улице Татарская 12. Нужно отметить, что данный адрес указан и у Т. Шонанова. Учебные дисциплины распределялись и закреплялись за преподавателями на основании соответствующих постановлений. Так, преподавание урока рисование в объёме по 2 часа для младших и старших групп было поручено Ахмету Байтурсунову, также киргизская литература в объёме 5 часов и история культуры в объёме 1 часа для старших групп основного отделения. Елдес Омаров в данном учебном заведении преподавал физику (2 часа в 1-м классе; 2 часа во 2-м классе), а также математику (7 часов во 2-м классе) и историю тюркских народов (2- часа во 2-м классе) [18, с. 6].

А в 1924 г. при Акцентре создается Киргизский научно-литературный совет, имеющий своей целью: а) составление и перевод на киргизский язык учебников и учебных пособий для киргизских школ 1 и 2-й ступени, б) выработка киргизского языка и научных терминов, в) перевод на киргизский язык политической и политико-просветительной литературы, г) научную и литературную работу [19, с.54].

Киргизский научно-литературный совет издал и подготовил к печати около 30 наименований книг на киргизском языке переводных так и оригинальных трудов, главным образом учебники для школ 1 и 2 ступени, а также по общим политико-просветительным и педагогическим вопросам, но их было малое количество. Согласно выписки из протокола заседания Киргизского научно-литературного Совета от 7 марта 1923 года в состав Совета входили председатель А. Байтурсунов, члены Н. Кульжанова, М. Дулатова и секретарь

И.Омаров [20, с.24]. В рамках работы в Киргизском Научно-Литературном Совете Елдес Омаров выступит с докладом на Краевом Съезде ГУБОНО на тему «Подготовка и переподготовка учителей и мугаллимов» [21, с. 46]. А также, по поручению председателя Акцентра Кирнаркомпроса М. Джулдубаева А. Байтурсынову и Омарову необходимо было ознакомиться со структурой пишущей машины, после чего четко и крупно написать киргизский алфавит в самой упрощенной форме для отправки в Восточное издательство [22, с. 51].

Под эгидой Наркомпроса и Казобкома в период с 12 по 18 июня 1924 г. в Оренбурге состоялся исторический Первый научный съезд, который имел большое значение не только для казахского народа, но и для всех тюркских народов, став важным шагом на пути развития и определения стратегических ориентиров в сфере образования, науки и просвещения. На съезде были рассмотрены и приняты перспективные решения: по алфавиту, этнографии, терминологии, учебникам. В работе данного представительного форума приняли участие национальные лидеры и известные представители интеллигенции, чьи имена прочно вошли в историю. Делегаты прибыли от различных организаций и учреждений, в которых они осуществляли профессиональную деятельность. В частности, от Центральной организации по распространению восточной печати в Москве участвовали А. Букейханов и Н.Тюрякулов; от областного партийного комитета Казахстана А. Кенжеев; от Туркестана Х. Досмухамедов и И.Арабаев; от казахов Бухары М. Наурызбаев; от Казахского института в Оренбурге — М.Мырзаев. От Народного комиссариата просвещения Казахстана в заседаниях участвовали А.Байтурсынов, Е. Омаров, Н. Ералин, Н. Залиев, М. Жолдыбаев. Кроме того, в работе форума приняли участие представители Общества изучения Казахского края, в том числе М.Дулатов, а также представители редакций газет и журналов Оренбурга — Р. Сугиров и другие [23, 10].

Елдес Омаров, в своём докладе затрагивает вопросы терминологии и словообразования. Подчёркивая значение предметной лексики и научных терминов в формировании национального словарного фонда и научной терминологии, он указывает и на их непосредственную связь с сохранением языковой целостности нации, недопущением обеднения и засорения языка. В частности, он отмечает (перевод с казахского языка): *«В тех случаях, когда предметное слово невозможно найти в родном языке, допустимо заимствовать используемые в Европе латинские термины. Однако при заимствовании таких слов необходимо приспособить их к законам нашего языка. Если же заимствовать иноязычное слово, не изменяя его исходной формы, оно становится труднопроизносимым для казахского языка. Слова, не соответствующие законам нового казахского языка, невозможно преобразовать путём присоединения казахских аффиксов и окончаний. Такие слова не могут органично войти в казахский язык и всегда будут восприниматься как чуждые. Для того чтобы заимствованное слово окончательно вошло в казахский язык и стало его частью, оно должно быть лёгким в произношении и не резать слух, даже если его значение не вполне понятно. Слова, не отвечающие этим требованиям, не могут стать казахскими и остаются лишь книжными. В этом случае книжный язык отдаляется от народного, и книга перестаёт приносить пользу народу»* [23, 16]

Научную деятельность Елдеса Омарава можно проследить и через его публикационную активность. Например, в 1922 году в журнале «Қазақ күнтізбесі» была опубликована его обширная статья под названием «Из истории казахского народа». В ней автор рассматривает происхождение казахского народа, начиная с формирования древних племён (саков, гуннов и др.) и вплоть до образования Казахского ханства и периода его расцвета [24].

А также через деятельность в Обществе изучения Казахского (Киргизского) края. Среди научных организаций этого периода данное Общество было самым активным и результативным. Первое учредительное собрание вышеупомянутого общества состоялось 15 октября 1920 г. г. Оренбург. Общество являлось прямым преемником Оренбургской Ученой Архивной Комиссии и Оренбургского отдела Российского Географического Общества впредь до возобновления их деятельности. Главными задачами Общество ставит целью всестороннее изучение местного края, содействие своим членам в их научной деятельности, а также широкое распространение сведений о местности; район действия Общества охватывает территорию Кирреспублики, причем не исключалась и возможность изучения областей сопредельных с

Киргизской Республикой. В состав Общества входят действительные члены и члены-сотрудники. Действительными членами могут быть лица, занимающиеся научной работой в соответствующей области. Первоначальными действительными членами являются учредители Общества. В состав которого входили А. Байтурсынов, Е.Омаров, М. Жолдыбаев и др. Первым председателем Общества был избран А.П. Чулошников. Общество включало три секции: этнографическую, историко-археологическую и естественно-географическую, насчитывало от 70 до 80 человек. Результаты работ издавались в сборниках «Трудов общества изучения Киргизского края». Всего с 1921 г. в г. Оренбурге издано шесть выпусков. Все материалы, опубликованные в них актуальны и сейчас [25, 6]. Имя Елдеса Омарова упоминается в отчетах этнографического и историко-археологического отделов общества изучения киргизского края за 1921/923 годы [27, 11], а также в явочных листах Общества и списках действительных членов Общества Изучения Киргизского Края на 1923 и 1924 годы [28, 1]. Из архивных документов фонда 693 следует, что являясь членом Общества изучения Киргизского края Елдес Омаров принимал активное участие в сборе материала, публикации научных статей, прениях и обсуждениях.

Важным источником для понимания научных и общественно-просветительских ориентиров Елдеса Омарова является его статья «Учёная деятельность А.Б. Байтурсынова», опубликованная в *Трудах Оренбургского Общества изучения Киргизского края*, издание которого приуроченно к 50-летию со дня рождения Ахмета Байтурсынова. В данной работе Омаров рассматривает Ахмета Байтурсынова как основоположника национальной научно-педагогической традиции, подчёркивая системный характер его деятельности в области языкознания, реформы письменности и методики обучения. Особое внимание уделяется практической направленности научных трудов Байтурсынова, ориентированных на массовое образование и формирование национального самосознания. По мнению Омарова, научная деятельность Байтурсынова выходила за рамки узко академических задач и носила выраженный общественный характер, выступая важным инструментом культурной автономии и интеллектуальной подготовки национального движения. Тем самым Байтурсынов представлен не только как учёный, но и как духовный и интеллектуальный авторитет казахской интеллигенции, чьё влияние способствовало становлению поколения общественных деятелей начала XX века, включая самого Елдеса Омарова [28, 7].

В целом участие Елдеса Омарова в Обществе изучения Киргизского края демонстрирует характерную для казахской интеллигенции начала XX века связь научно-исследовательской, просветительской и общественно-политической деятельности. Этот опыт позволяет рассматривать Общество как важное пространство формирования региональной элиты и интеллектуальной базы национального движения.

Заключение. Проведённое исследование позволяет охарактеризовать деятельность Елдеса Омарова как многоплановую и институционально значимую для становления науки и системы образования в Казахстане в 1920-е годы. Архивные источники свидетельствуют об активном участии Елдеса Омарова в деятельности Народного комиссариата просвещения, а именно Академического центра, Киргизского научно-литературного совета, Казахского института народного образования и Общества изучения Киргизского края в г. Оренбурге в 1920-1925 годы. Он был непосредственно вовлечён в разработку и перевод учебников, формирование научной терминологии, подготовку педагогических кадров и преподавательскую работу, в том числе по авторским программам. Его участие в работе Общества изучения Киргизского края демонстрирует тесную связь научно-исследовательской и общественной активности, характерную для казахской интеллигенции рассматриваемого периода.

Научно-публицистические труды Елдеса Омарова, включая работы по истории казахского народа и исследование научной деятельности Ахмета Байтурсынова, отражают стремление к формированию национальной научно-педагогической традиции и осмыслению исторического опыта в условиях политических преобразований. В целом вклад Елдеса Омарова позволяет рассматривать его как одного из значимых представителей казахской интеллектуальной элиты, внесших существенный вклад в развитие научных и образовательных институтов Киргизского края.

Список использованной литературы:

1. Зиманов С.З. Казахский революционный комитет /С. Зиманов, С. Даулетова, М.Исмагулов. – Алма-Ата: Наука, 1981. — 193, (5). – с.21.
2. Таукибаева Ш. Ж. Становление государственных учреждений Казахстана по образованию, культуре и науке (1917–1936 гг.): автореф. дис. к. и. н. – Алматы, 1999. –35 с.
3. Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі: тарихы мен тағылымы (1920-1930 жылдар) Ұжымдық монография. / А.Т. Қайпбаева, О.Х. Мұхатова, А.М. Әбікей. –Алматы: «Мадияр» ЖК, 2022. – 320 б.
4. Аманжолова Д.А. «Центром временно намечается Оренбург», или, как Оренбург стал столицей Казахской АССР // Этнопанорама. – 2003. – № 3-4. – С.11.
5. Футорянский Л.И. Оренбург и становление государственности казахского народа // Этнопанорама. –2004. – №1. – С.54.
6. Степанов П. По Казахстану// Советское краеведение. Государственное издательство, 1932. – №11-12
7. Мектептегі А., С. Илиясқызы Елдес Омарұлы // Жалын.1996. – №7-8. –201-215 б.
8. Шуақиев М., Шаяхмет А. Шығармалары /Е.Омарұлы. – Астана: Фолиант, 2017. – 488 б.
9. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. –Алматы: Атамек, 1995. – 256 б.
10. Жұртбай Т. Ұраным – алаш!.. (түрме әфсанасы). – Алматы: «Ел шежіре», Т.1-2008.- 358 б./Т. 2– 2011. – 458 б./Т. 3– 2012. – 458 б.
11. Алаш ісі. 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу істерінің құжаттары мен материалдары / құрастырушы М. Қойгелдиев, З. Мырзатаева, Р. Мирзакулов. Т.1 –Алматы: Издательство LEM, 2022. – 984 с.
12. Nurpeissova E., Abil A., Bukanova R. Kazakh Lomonosov: Life and Educational Activities of Eldes Omarov//Edu.e-history.kz. Электрондық ғылыми журналы, 2024. – No 11 (2). – pp.424-434
13. Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее– ЦГА РК) Ф. Р-81. ОП.1. Д.7. Л.77
14. Нурпеисова Э. Ахмет Байтұрсынұлы шәкірті - Елдес Омаровтың халық ағарту комиссариатындағы қызметі // «Қазақстанның жоғары білім мен ғылымды дамыту тұжырымдамасы-адами капитал мен инновациялардың өсуінің негізі» атты «Байтұрсынов оқулары – 2024»: 2024 жылдың 19 сәуіріндегі Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары: Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, 2024. – С.164-167
15. ЦГА РК. Ф.81. ОП.1. Д.258. Л.42.
16. Государственный архив Российской Федерации (далее– ГАРФ) Ф.А1565. ОП.6. Д.294. Л.14.
17. ГАРФ. Ф.А1565. ОП.6. Д.294. ЛЛ.4-5.
18. ГАРФ. Ф.А1565. ОП.6. Д.294. Л.6.
19. ЦГА РК. Ф. Р-81. ОП.1. Д.823. Л.5.
20. ЦГА РК. Ф. Р-81. ОП.1. Д.613. Л.24.
21. ЦГА РК. Ф. Р-81. ОП.1. Д.613. Л.46.
22. ЦГА РК. Ф. Р-81. ОП.1. Д.613. Л.51.
23. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі /Д.Қыдырәлі. – Нұр-Сұлтан: Ғылым,2022. – 249 б.
24. Омаров Е. Қазақ халқының тарихынан// Қазақ календары. Орынбор: Қазбас., 1922
25. ЦГА РК. Ф.Р-693. ОП.1. Д.17. Л. 6.
26. ЦГА РК. Ф. Р-693. ОП.1. Д. 8. Л.11.
27. ЦГА РК. Ф. Р-693. ОП.1. Д.16. Л. 1.
28. Труды Общества изучения Киргизского края. Вып.3. – Оренбург:Киргосиздат,1922–220 с.

References:

1. Zimanov S.Z. Kazahskij revolyucionnyj komitet [Kazakh Revolutionary Committee] /S. Zimanov, S. Dauletova, M. Ismagulov –Alma-Ata: Nauka, 1981. — 193, (5). – s.21. [in Russian]

2. Taukibaeva Sh. Zh. Stanovlenie gosudarstvennyh uchrezhdenij Kazahstana po obrazovaniyu, kul'ture i nauke (1917–1936 gg.) [The Formation of State Institutions of Kazakhstan in the Fields of Education, Culture and Science (1917–1936)]: avtoref. dis. k. i. n. – Almaty, 1999. – 35 s. [in Russian]
3. Qazaqstandagy oqu-agartu zhujesi: tarihy men tagylymy (1920-1930 zhyldar) [The System of Education in Kazakhstan: History and Experience (1920–1930s)]. Uzhymdyq monografiya. / A.T. Qajpbaeva, O.H. Muhatova, A.M. Əbikej. – Almaty: «Madiyar» ZhK, 2022. – 320 b. [in Kazakh]
4. Amanzholova D.A. «Centrom vremennno namechaetsya Orenburg», ili, kak Orenburg stal stolicej Kazahskoj ASS [“‘Orenburg Is Temporarily Designated as the Center,’ or How Orenburg Became the Capital of the Kazakh ASSR”] // Etnopanorama. – 2003. – № 3-4. – S.11. [in Russian]
5. Futoryanskij L.I. Orenburg i stanovlenie gosudarstvennosti kazahskogo naroda [“Orenburg and the Formation of Kazakh Statehood”] // Etnopanorama. – 2004. – №1. – S.54. [in Russian]
6. Stepanov P. Po Kazahstanu [“Across Kazakhstan”] // Sovetskoe kraevedenie. Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1932. – №11-12 [in Russian]
7. Mekteptegi A., S. Ilyasqyzy Eldes Omaruly [Eldes Omaruly] // Zhalyyn. 1996. №7-8. 201-215 pp. [in Kazakh]
8. Shuaqae, 2017- Shuaqae M., Shayahmet A. Shygarmalary / E.Omaruly [Essays/ E. Omaruly] Astana: Foliant, 2017. 488 p. [in Kazakh]
9. Nurpeiisov, 1995- Nurpeiisov K. Alash ham Alashorda.- Almaty: Atatek, 1995. 256 p. [in Kazakh]
10. Zhurtbaj, 2008- Zhurtbaj T. Uranym – alash!.. (turme afsanasy). Birinshi kitap. [My maxim is Alash. First edition] Amaty: El shezhire, 2008. 358 p. [in Kazakh]
11. Alash isi, 2022 — Alash isi. 1920–1930 zhzh. OGPU zhurgizgen zhasandy tergeu isterinin quzhattary men materialdary [The Alash Case. Documents and Materials of Fabricated OGPU Investigations of the 1920s–1930s]. Comp. by M. Koigeldiev, Z. Myrzataeva, R. Mirzakulov. Vol. 1. Almaty: LEM Publishing House, 2022. 984 p. [in Russian]
12. Nurpeissova E., Abil A., Bukanova R. Kazakh Lomonosov: Life and Educational Activities of Eldes Omarov // Edu.e-history.kz. Электрондық ғылыми журналы, 2024. – No 11 (2). – pp.424-434
13. Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan] (dalee– CGA RK) F. R-81. OP.1. D.7. L.77
14. Nurpeisova E. Ahmet Bajtursynuly shakirti - Eldes Omarovtyn halyq agartu komissariatyndagy qyzmeti [Akhmet Baitursynovich student-Eldes Omarov's service in the people's Commissariat of Education] // «Qazaqstannyn zhogary bilim men gylymdy damytu tuzhyrymdamasy-adami kapital men innovaciylardyn osuinin negizi» atty «Bajtursynov oqulary – 2024»: 2024 zhyldyn 19 sauirindegi Halyqaralyq qylymi-tazhiribelik konferenciya synyn materialdary: Ahmet Bajtursynuly atyndagy Qostanaj onirlik universiteti, 2024. – S.164-167 [in Kazakh]
15. CGA RK. F.81. OP.1. D.258. L.42.
16. Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii [State Archives of the Russian Federation] (dalee– GARF) F.A1565. OP.6. D.294. L.14.
17. GARF. F.A1565. OP.6. D.294. LL.4-5.
18. GARF. F.A1565. OP.6. D.294. L.6.
19. CGA RK. F. R-81. OP.1. D.823. L.5.
20. CGA RK. F. R-81. OP.1. D.613. L.24.
21. CGA RK. F. R-81. OP.1. D 613. L.46.
22. CGA RK. F. R-81. OP.1. D 613. L.51.
23. Qazaq bilimpardarynyn tungysh siezi [The first Congress of Kazakh scientists]/D. Qydyrali–Nur-Sultan: Gylym, 2022. – 249 b. [in Kazakh]
24. Omarov, 1922- Omarov E. Qazaq halqynyn tarihy nan [From the history of the Kazakh people] // Qazaq kalendar, Orenburg: Kazbas, 1922 [in Kazakh]
25. CGA RK. F.R-693. OP.1. D.17. L. 6.
26. CGA RK. F. R-693. OP.1. D. 8. L.11.
27. CGA RK. F. R-693. OP.1. D.16. L. 1.
28. Trudy Obshchestva izucheniya Kirgizskogo kraya. Vyp.3. [Proceedings of the Society for the Study of the Kirghiz Region. Issue 3.] –Orenburg: Kirgosizdat, 1922–220 s. [in Russian]

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

FTAXP / МРИНТИ / IRSTI 03:20
ӘӨЖ / УДК / UDC: 94

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.032>

A.A. Tassilova * ¹

¹PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: tasilova.aikena@mail.ru

THE DOUBLE BURDEN PHENOMENON: THE CONTRIBUTION OF SOUTHERN
KAZAKHSTAN WOMEN TO VICTORY DURING THE WAR YEARS
(BASED ON ARCHIVE MATERIALS)

Abstract

The article analyzes the social and labor role of women in South Kazakhstan during the Second World War (1941-1945). The study examined the “double burden” and revealed the consequences of women simultaneously carrying out industrial and domestic duties. Based on archival documents, it is proven that the role of women in society during the war years was of particular importance. In addition, the phenomenon of social mobility is considered. This phenomenon, which first emerged from the research of the Russian-American sociologist Pitirim Sorokin, provides a great opportunity to study the formation of the role of women in society during the war years. During the war years, women took on the work and duties of men who went to the front. As a result, their position in society increased, and a kind of vertical social mobility was formed. Through work in the rear, industrial activity, and participation in public organizations, women gained new status and prestige. At the same time, new opportunities for professional training opened up during the war years, and the dynamics of the social structure intensified. During the war years, women played an important role in the humanitarian and medical fields, so their work was of great importance not only in material terms, but also in moral terms.

Keywords: women's work, South Kazakhstan, World War II, Double burden, social mobility, home front.

A.A. Тасилова * ¹

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ PhD докторанты, Алматы қаласы, Қазақстан
e-mail: tasilova.aikena@mail.ru

THE DOUBLE BURDEN ФЕНОМЕНІ: СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК
ҚАЗАҚСТАН ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ЖЕҢІСТЕГІ ҮЛЕСІ
(АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы (1941-1945) Оңтүстік Қазақстандағы әйелдердің әлеуметтік және еңбектегі рөлі талданады. Зерттеу барысында “Double burden” қосарланған еңбек жүктемесі қарастырылып әйелдердің өндірістік және тұрмыстық міндеттерді қатар алып жүруінің салдары анықталды. Архивтік құжаттар негізінде соғыс

жылдарындағы әйелдердің қоғамдағы рөлі айрықша маңызға ие болғаны дәлелденіп отыр. Сонымен қатар әлеуметтік ұтқырлық құбылысы қарастырылады. Алғаш рет орыс-американдық әлеуметтанушы Питирим Сорокиннің зерттеулерінен туындаған бұл құбылыс соғыс жылдары әйелдердің қоғамдағы рөлінің қалыптасуын зерттеуге үлкен мүмкіндік береді. Соғыс жылдары фронтқа кеткен ерлердің жұмыстары мен міндеттерін әйел адамдар өз мойнына алды. Нәтижесінде олардың қоғамдағы орны жоғарлап, вертикалды әлеуметтік ұтқырлықтың бір түрі қалыптасты. Тылдағы еңбек, өндірістік қызмет және қоғамдық ұйымдарға қатысу арқылы әйелдер жаңа мәртебе мен беделге ие болды. Сонымен қатар соғыс жылдары кәсіби даярлықтың жаңа мүмкіндіктері ашылып, әлеуметтік құрылымның динамикасы күшейді. Соғыс жылдары әйелдер гуманитарлық және медициналық салаларда маңызды рөл атқарды, сондықтан олардың еңбегі тек материалдық тұрғыдан емес, моральдық тұрғыдан да үлкен маңызға ие болды.

Кілт сөздер: әйел еңбегі, Оңтүстік Қазақстан, Екінші дүниежүзілік соғыс, Double burden, әлеуметтік ұтқырлық, тыл.

А.А. Тасилова *¹

¹PhD докторант, КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы Казахстан
e-mail: tasilova.aikena@mail.ru

ФЕНОМЕН THE DOUBLE BURDEN: ВКЛАД ЖЕНЩИН ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА В ПОБЕДАХ В ГОДЫ ВОЙНЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВА)

Аннотация

В статье анализируется социально-трудовая роль женщин Южного Казахстана в годы Второй мировой войны (1941-1945). В исследовании рассматривается «двойное бремя» и раскрываются последствия одновременного выполнения женщинами производственных и домашних обязанностей. На основе архивных документов доказывається, что роль женщин в обществе в военные годы имела особое значение. Кроме того, рассматривается феномен социальной мобильности. Этот феномен, впервые возникший в исследованиях русско-американского социолога Питирима Сорокина, предоставляет прекрасную возможность для изучения становления роли женщин в обществе в военные годы. В военные годы женщины брали на себя работу и обязанности мужчин, ушедших на фронт. В результате их положение в обществе повысилось, и сформировалась своеобразная вертикальная социальная мобильность. Благодаря работе в тылу, промышленной деятельности и участию в общественных организациях женщины обрели новый статус и престиж. В то же время в военные годы открылись новые возможности для профессиональной подготовки, усилилась динамика социальной структуры. В годы войны женщины играли важную роль в гуманитарной и медицинской сферах, поэтому их труд имел огромное значение не только в материальном, но и в моральном плане.

Ключевые слова: женский труд, Южный Казахстан, Вторая мировая война, Double burden, социальная мобильность, тыл.

Introduction.

The history of war is often told through the lens of battles, political decisions and strategies. But the experiences of women are frequently overlooked. The World War II profoundly reshaped social and economic structures across the Soviet Union, including South Kazakhstan. Women faced “double burden” managing domestic responsibilities while simultaneously contributing wartime labor and production. Their efforts encompassed not only maintaining households in the absence of men but

also participating in agriculture, industry, and other critical sectors supporting war effort. Archival sources provide vital evidence of women's contributions and the challenges they endured.

Since the mid-20th century, one of the most important gender issues in society has been the double burden. It studies the simultaneous burden of women with professional and everyday family responsibilities. The term was first used by A. Hochschild, who described it as "a woman's second job - the work spent on housework and child-rearing" [1, p. 43]. Feminist sociologists have argued that such a burden has negative consequences for women, in particular, on their health and psychological well-being [2, p. 58]. The double burden of the war years had a great impact on the psychological state of women. The complexity of the work and responsibility that was added to them requires in-depth analysis, according to archival data.

In research on women, it is better to pay attention to the changes in society that began to penetrate from the XIX-XX centuries. It is important to note the modernists, jadids in Central Asia. The jadids fought for equal rights for men and women in society, for equality. The jadidis have implemented reforms in the field of education and modernization processes in the field of education. Jadids paid special attention to the problem of women.

Ismail Gasprinsky is one of the founders of Jadidism and panturkism, and now it is important to mention his wife Zuhra Akchurina. In 1883, when the Terjiman newspaper began to publish in two languages, Russian and Tatar, Zuhra supported her husband. She translated newspaper publications into Tatar. When Gasprinsky was on trips, Zuhra was responsible for the work of the newspaper. She was the first journalist among Muslim women in Russia. In 1893, she opened her own school in Bakhchisarai. The school was for girls, it was in a program that taught in a new way. The school was run by Zuhra for about ten years. This means that new changes have begun to occur in society.

However, changes in society did not take place immediately. In the work of Mariana Kamp she wrote about the Hujum. It is assault or attack. And it was "the name that the Communist Party gave to its campaign, beginning in 1927, to change Uzbek women's lives rapidly, to bring them into public life, paid work, education, and membership in the Party. The Hujum had a key symbol: unveiling. In 1927 and for some years afterward, the Communist Party called on Uzbek women to remove the paranji and chachvon, a combination head-and-body covering robe with horsehair face veil. Tragically, many women were murdered for unveiling. Fearing violence, thousands of women resumed wearing their paranjis and chachvons, abandoning them years later" [3, p. 11].

"All for the front, all for the victory" was the main dream of every Soviet citizen during the war years. And it was one of the most famous slogans in the Soviet Union during the war years. The slogan emphasized total mobilization, urging both soldiers and civilians to dedicate all resources, labor and energy to achieving victory over the enemy. So there was "if the front demands it, it will be fulfilled". The level of patriotism among women in the republics of the Soviet Union was great [4, p. 25].

In the Soviet Union, posters and banners were a central tool of political communication and social mobilization. They allowed the state to convey ideological messages quickly to a broad audience, shaping public consciousness and promoting collective values such as patriotism and labor discipline. "Let's turn every Soviet factory into a fortress of socialist defense!" posters and banners like this with the slogan of the mass paramilitary campaign of Osoaviakhim could be found in the early 1930s on the territory of the largest enterprises. They were carried by Moscow workers at demonstrations near Red Square, this popular call was full of newspaper headlines, and speakers ended their speeches with it. Using the real facts of the worsening international situation, Soviet propaganda instilled the psychology of a "besieged fortress of socialism" opposing a hostile capitalist environment. The established title of "Fortress of Socialist Defense" was very honorable. The collectives of the enterprises fought for it, including through labor achievements. Among those awarded this title was the Moscow Electric Plant. In the early 1930s, unusual neon lamps appeared on the streets and squares of Soviet cities: a nickel-carved figure of Lenin was soldered into the bulb, symbolically illuminating the way to a future communist society [5, p. 11].

Materials and methods.

Most of the material is based on archival data, based on analytical research. The work of women in South Kazakhstan was analyzed using materials from the Turkestan Regional State Archive, Tolebi District State Archive and the Keles District State Archive. In addition, photographs were taken from The Central State Archive of Film, Photo Documents, and Sound Recording of the Republic of Kazakhstan and the Saryagash District Museum of local lore, Turkestan region.

In writing this article, I used comparative historical methods, social scientific methods, and statistical methods, as well as biographical methods.

First, I use social scientific methods and statistical methods, because I collect, analyze, and interpret data in a meaningful way.

Second, I use comparative historical methods. Therefore, I consider it appropriate to use archival data, the works of other historians, biographies, memoirs, or diaries. Also i used quantitative data cause it is numbers-based, countable, measurable. It was important to collect data on women. And qualitative data was important to this article, cause it is interpretation-based and descriptive. I used biographical method, cause we also can call it “method of life stories” and it was established as one of the main research methods. I mentioned in the article that we used photography, which is also one of the research methods. Photographs are becoming an increasingly valuable tool in historical research, providing a unique glimpse into the past. As primary sources, they can serve as evidence of the social, cultural, political, and economic conditions of a particular time and place. Using photographs as a historical research method requires careful consideration of context, meaning, and interpretation.

Discussion.

Despite the state's mass mobilization of women and the fact that approximately one million Soviet women served at the front, official discourse focused solely on the labor contributions of women in the home front [9, p.73]. The memoirs of women front-line soldiers reflect the material and everyday factors of the conditions of front-line life (food, service conditions, sanitary and hygienic conditions) and the peculiarities of women's assimilation of the culture of military life, which were extremely complex. Women's perceptions of frontline reality can be seen in their descriptions of everyday military conditions. Analyzing the source material and interviews with female front-line soldiers, it becomes clear that adapting to military life was extremely difficult. The women's recollections reveal an indelible trauma that has not faded even many years after the end of the war [9, p. 75].

Women not only actively defended their interests, but also joined organizations to develop a program for the women's movement. Among female workers and peasants, women's organizations received active support, although not massive. The women's department itself, according to Carol Hayden, emerged as a result of constant pressure from a small group of women from the party environment. Despite the fact that the October Revolution for the first time took decisive steps to overcome discrimination against women, their inclusion in the revolutionary coalition was not easy and convenient. From the very beginning, the Bolsheviks viewed “feminism” - the idea of creating women's organizations that protect the interests of women - with distrust and hostility. For them, not only the “bourgeois feminism” of the privileged classes was unacceptable, but also the feminism of women from working-class neighborhoods [6, p. 50]. Alexandra Kollontai almost single-handedly began the struggle for a separate women's organization. Subsequently, other women joined her, including women's activists, women's workers, and household workers (women who worked to improve and transform everyday life). Not much is known about these groups, but reports of meetings in the 1920s on women's organizations indicate that most of the women in these groups were poorly educated, and many were illiterate. Peasant women (59%) participated mainly in local meetings organized by women's departments, with a smaller number of female workers (14%), employees (8%) and housewives (10.5%). Approximately one in three was illiterate. Many party members, including women, often treated members of the women's department with disdain, believing that they were “politically retarded” and “preoccupied with trifles”. One Communist derisively called them “the least skilled workers in the party apparatus” [6, p. 51].

Since the beginning of the war, significant loads have been given to many states within the USSR. In addition to heavy industry brought from the West, there was great unrest in the popular peasantry. Working hours have become longer and the provision of rest has decreased. [7, p.104]. It is clear that the heavy loads on the population during the war also had a great impact on their psychological state and health. From the side of the Communist Party of Kazakhstan, women were involved in agricultural training, the number of which in October 1941 exceeded 10,000 women. In July-October 1941, 40,000 women completed the training of tractor drivers, combine harvesters and assistants, and 3,000 women drivers [7, p. 105].

It was important to survive every day in the rear. Women and children had a great contribution to the victory, they took the place of men in the rear and in the factories. This situation was also recognized by Stalin. Home-fire was also the main responsibility of women [8, p. 24].

Figure 1. Volunteers of the People's Militia leaving for the front at the beginning of the war. September 1941.

The USSR's human losses in the war amounted to approximately 27 million people killed and prematurely died. One in six people in the country perished. The cost of the destroyed state property alone amounted to hundreds of billions of rubles. Compared to the rate of capital investment, an entire five-year period was wasted. The task was restoration. Industrial production in the year of victory failed to reach the 1940 level. Civilian production suffered particularly. Villagers lived for years without soap. The main restoration work took place during the Fourth Five-Year Plan, 1946–1950. The most difficult period was the beginning of the Five-Year Plan: conversion (transferring technologies from military to civilian goods) was required. Moreover, some of the factories evacuated to the Urals, Siberia, and Kazakhstan were returned to the center of the country, forcing the machines to be shut down and relocated. In 1946, industrial production not only failed to increase, but even declined. But production began to increase as early as 1947. The restoration of the national economy is considered essentially complete by the end of the Fourth Five-Year Plan, the regions most affected by the war had reached pre-war levels by 1953. Stalin set new goals: even more coal, more metal, more oil - just as in the 1930s [10, p. 11].

Figure 2. Pupil of the school of labour reserves working at a ball bearing plant. 1942.

Important role during the war. The role of women in World War II cannot be discredited by anyone, whether on the front lines or in the home front. This ranged from operating equipment to working in medicine, industry, and filling jobs that women abandoned when men went to the front. Despite women's enormous contribution to the war, only one country openly supported women's participation at the front - the Soviet Union. It became a pioneer for most countries in including women in the war, and this bore fruit when Soviet women played a vital role in the allied victory and the defense of the Eastern Front. At the same time, this was a significant victory for the female population over patriarchal notions of war, setting an example for the rest of the world to follow [11].

In Mark Harrison's book emphasizes that economic factors such as GDP, population, and territory were key to mobilization potential. He presents a quantitative and historical analysis of how the economy influenced resource mobilization, military strength, and postwar development. The key to victory in war lay not only in initial economic strength but also in the ability to mobilize human and material resources. Particular attention is paid to the quality of mobilization - the training of the workforce and the technological level of production. [12, p. 22-25].

In the preface and early monologue cycles, Alexievich emphasizes that women's memory was long silenced. After the war, women were encouraged to remain silent, for example, to "not frighten children". The author argues that women's testimony reveals hidden aspects of war. In numerous monologues dedicated to the early years of the war, women describe not strategic operations, but the physical and emotional experience of war. "A man, he could endure it. He's a man, after all. But how a woman could, I don't know. Now, whenever I think about it, I'm overcome with horror, but back then, I could do anything: sleep next to the dead man, shoot by myself, see the blood. I distinctly remember the smell of blood being especially strong in the snow... I'm talking about it, and I feel sick already... But back then, it was okay, I could do anything. I started telling my granddaughter, but my daughter-in-law scolded me: why should a girl know such things? This woman, she said, is growing up... mother is growing up... And I have no one to tell. That's how we protect them, and then we're surprised our children know so little about us..." (Tamara Mikhailovna Stepanova, sergeant, sniper) [13, p.2]. In this book, we can understand not only the events, but also the psychological consequences of the war, it is not just a collection of documentary evidence, but also a profound study of human memory and its place in history.

Filtzer emphasizes that immediately after the war, the working class found itself in dire straits. Despite official slogans of victory, the real situation of the working class was characterized by

poverty, chronic fatigue, and extreme physical exhaustion. One of Filtzer's key conclusions is that in the postwar years, the state returned to the rigid labor management model characteristic of the 1930s. [14, p. 21]. It's demonstrates that the Soviet government sought to restore industry not by improving working conditions, but by tightening discipline and mobilization methods. Thus, the Stalinist system was not destroyed by the war, on the contrary, it was confirmed as “effective” in terms of governing the state.

One of the Sorokin's most important claims is that mobility increases during social crises [15, pp. 389-392]. This aligns historical evidence: WWI, the Great Patriotic war, revolutions, greatly expended women's access to new sectors of labor and public life. Although Sorokin did not explicitly address gender, his theoretical model helps explain us, why women historically experienced low vertical mobility, why crises temporarily increase opportunities for women. Applying Sorokin to gender studies demonstrates the adaptability and lasting relevance of his theory.

Figure 3. Taldy-Kurgan region. 1944. Tekeli mine. Women construction workers laying a narrow-gauge railway. [TsGA KFDZ RK. 2-37998]

Results.

While women had already assumed expanded roles in industry and agriculture, the 1942 directive formalized their involvement in military structures. Chimkent as a major center mobilized the largest number of women. Smaller districts such as Arys, Tulkubas and Sayram also participated in mobilization efforts, highlighting the comprehensive and nationwide nature of wartime labor redistribution.

Table 1.1 Based on Turkestan Regional State Archive [16, p.85]

District	Number of women mobilized
Chimkent	115 women
Arys district	10 women
Tulkubas district	15 women.
Sayram district	10 women

The mobilization of workforce during the World War II led to a substantial increase in the participation of women in various sectors, particularly agriculture and industry. In South Kazakhstan, archival records demonstrate that women assumed crucial roles in collective farms (kolkhozes), maintaining production under challenging wartime conditions. Recognition of their labor, including state awards, reflects both the importance of their contributions and broader socio-political efforts to honor achievements.

Data were collected from documents and protocols from the Saryagash district of South Kazakhstan.

Table 1.2 Female recipients of the medal “For Valiant Labor in the Great Patriotic War 1941-1945” [17, p. 1]

Worker name	Job position	Collective farm
Amanzholova Rapiya	Brigade Leader (Zvenevoi)	Kurama Kolkhoz
Alimbaeva Khadisha	Brigade Leader (Zvenevoi)	Lenin-Zhol Kolkhoz
Alimbaeva Sabahat	Tractor Operator	Lenin-Zhol Kolkhoz
Baitokova Safiya	Brigade Head	Socializm Kolkhoz
Baymatova Alima	Collective Farm worker	Zhanatalap Kolkhoz

Female leadership in collective farms ensured continuity of production during male labor shortages, highlighting the economic importance of women during the war.

The Order of the Badge of Honor was one of the Soviet Union’s significant civilian awards, granted and sustained excellence in labor. Its conferment upon a female brigade leader indicates the exceptional level of contribution. Both of them held positions as brigade leaders, suggesting that women were not merely participants but leaders responsible for organizing and supervising labor processes in their kolkhozes.

Table 1.3 Female recipients of the “The Order of the Badge of Honor” [18, p.6].

Worker name	Job position	Collective Farm
Kystaubayeva Zhaksula	Brigade Leader (Zvenovoi)	Stalin Kolkhoz
Taskhodzhaeva Nadya	Brigade Leader (Zvenovoi)	Kirov Kolkhoz

During the wartime agricultural production in the Soviet Union relied heavily on the labor of women. Shepherds and milkmaids were indispensable to food production. Their work ensured the steady supply of wool, meat and dairy products for military front.

Table 1.4 Female recipients of the medal “For Valiant Labor in the Great Patriotic War 1941-1945” from Khodja-Tugai [19, p. 1].

Worker name	Job position	Workplace
Adilbekova Raikhan	Shepherd	Khodja-Tugai Karakul State Farm
Azhenova Uldun	Worker	Khodja-Tugai Karakul State Farm
Andamasova Khaltash	Milkmaid	Khodja-Tugai Karakul State Farm
Ashirova Kusnai	Shepherd	Khodja-Tugai Karakul State Farm
Bardybekova Zubira	Milkmaid	Khodja-Tugai Karakul State Farm
Zhamankulova Ulbolsyn	Milkmaid	Khodja-Tugai Karakul State Farm

Ibraimova Ainash	Milkmaid	Khodja-Tugai Karakul State Farm
Myrzabekova Aziza	Worker	Khodja-Tugai Karakul State Farm

During the study materials from the Saryagash district, I identified a record of a war veteran named Akima Akzholova who served as a nurse during the World War II. In the postwar years she moved to Almaty.

Figure 4. . Saryagash .The photograph depicts Akzholova Akima during her school years together with her parents brother and neighbors. [From the Saryagash District Museum of local lore, Turkestan region]

Figure 5. Akzholova Akima [From the Saryagash District Museum of local lore, Turkestan region]

Coal mining has historically been a high-risk industry with frequent incidents caused by falling materials, heavy machinery and manual labor operations. Female workers were increasingly employed in the Soviet coal industry during the 1940's, yet their occupational risks and experiences remain underexplored. The cases highlight the specific experiences of women in coal industry:

- female workers were exposed to physical dangers
- during the 1940's women had limited occupational protections, increasing stress and potential for long-term disability
- even experienced female workers, such as Gregunova A., were not immune to accidents, pointing to gaps in safety training and protective measures for women
- workplace injuries could limit women's ability to perform duties, affecting professional advancement and social status.

Table 1.5 Data were collected from Tole bi State Archive records [20, p.12] and accident reports of the Lengerugol Trust [21, p.19]

Worker name	Age	Job position	Work Experience	Incident description
Umarova Khalinat	28	Face miner (Post No.2)	Not specified	Injured during routine face mining operations
Posvetova Frosena	27	Coal Miner	Not specified	Injured by a large falling lump of coal
Gregunova Alexandra	39	Hoist Machine Operator	Since 1941	Hand injury sustained during hoist machine operation

In the Soviet coal industry, underground workers were often recognized for long-term service with one-time awards. These awards were not only a form of financial compensation but also served as a measure of acknowledgment of dedication and experience.

Table 1.6 Data were extracted from protocols and payroll records documenting [22, p.197], [23, p.246], [24, p.265], [25, p.283], [26, p.440], [27, p.439] one-time service awards for underground coal workers.

Worker Name	Year of Birth	Work Location	Length of Service
Gamina Maria Kuprilnova	1918	Section 4	1 year 10 months
Makhotina Nina Illarionovna	1926	Section 5	4 year 2 months
Sinyatkina Evdokia Andreevna	1916	Section 5	1 year 6 months
Bolotova Maria Andreevna	1928	Section 6	2 year 6 months
Kovalenko Ekaterina Denisovna	1926	Section 3	1 year
Matrosova Olga Petrovna	1916	Section 3	1 year

The records illustrate several key points:

- women working underground were formally acknowledged for their service, indicating their integral role in coal production
- award eligibility varied with service period ranging from under 2 years to over 4 years, short-time workers were also recognized, suggesting that any dedicated contribution was valued

- the awards were distributed across multiple sections, reflecting a structured approach to workforce management and equitable recognition.

Conclusion.

In conclusion, the archival materials examined in this study provide picture of the expanding roles and significant contributions of women in South Kazakhstan during the war years. The documented numbers of mobilized women demonstrate that the state systemically integrated women into both industrial and military structures to compensate for wartime labor shortages. Women's high-level state distinctions underscores the essential role of women in maintaining agricultural productivity, particularly in collective farms and state farms across the Saryagash and Keles districts.

The archival evidence confirms that women in South Kazakhstan were indispensable to the wartime labor force and played a vital role in sustaining industrial output, military support operations. Their contributions were not only practical but also nationally recognized through formal awards, demonstrating the broader Soviet effort to acknowledge and institutionalize women's labor achievements. These findings contribute to a deeper understanding of gendered labor dynamics in wartime Soviet society and highlights the importance of regional archival sources in reconstructing this historical narrative.

The role of women during the war years is historically significant. The results of the study show that, in addition to fulfilling family responsibilities, women were actively involved in production, agriculture, and work at the front. This situation made them a clear example of the double burden phenomenon. Based on archival data, the work of women in South Kazakhstan during the war years was comprehensively analyzed. The experience of war gave women the opportunity to take on new social roles and responsibilities. The experience of women during the war years revealed the historical roots of gender inequality, the problem of valuing women's work, and the dependence of society on women during the war. Although women experienced physical and psychological difficulties, their role was a key component of the victory in the war.

References:

1. Hochschild, A. R., Machung, A. *The second shift: Working parents and the revolution at home*. New York: Viking Penguin. 1989. 309 P.
2. Connell R.W. *Gender. Polity*; Cambridge, United Kingdom. 2002. 184 P.
3. Marianne Kamp. *The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism*. - Seattle, WA; London: University of Washington Press, 2006. - 320 p.
4. Murmanceva V.S. *Sovetskie zhenshiny v Velikoj otechestvennoj vojne*. M. Mysl 1974, 272 s.
5. Zhuravlyov S.V., Muhin M.Yu. «Krepost socializma»: *Povsednevnost i motivaciya truda na sovetskom predpriyatii, 1928-1938 gg*. M.: ROSSPEN, 2004. 239 s.
6. Goldman V.Z. *Zhenshiny u prohodnoj. Tendernye otnosheniya v sovetskoj industrii (1917-1937 gg.)* / Vendi 3. Goldman ; [per. s angl. V. Yu. Lobovskoj]. — M.: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPEN) ; Fond «Prezidentskij centr B. N. Elcina», 2010, — 358 s.
7. Bisenova A. B *Materinstvo i detstvo : ocherki razvitiya ohrany materinstva i detstva v Kazahstane* / A.B Bisenova. - Alma-Ata : Kazahstan, 1965. - 206 s.
8. B.Fizeler Rodzher D. Markvik *Sovetskij tyl 1941-1945: povsednevnyaya zhizn v gody vojny / otv. sost. Beate Fizeler i Rodzher D. Markvik*. - M.: Politicheskaya enciklopediya, 2019. - 383 s.
9. *Gendernye aspekty istorii Velikoj Otechestvennoj vojny v Kazahstane i Rossii: makro- i mikrouroven: kollektivnaya monografiya* / A.S. Abdirajymova, E.V. Anufrieva, E.Yu. Volkova, N.V. Dulina, R.S. Zharkynbaeva, G.G. Lukyanov, M.N. Potemkina, O.V. Shnyrova; Pod obsh. red. R.S. Zharkynbaevoj, E.V. Anufrievoj. – Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 271 s.
10. Kirillov A.K. *Stalinskaya sistema posle vojny. 1946–1953: Uchebnoe posobie dlya izuchayushih istoriyu Rossii*. Novosibirsk: Parallel, 2015. 110 s.
11. J.Wahlang *Role of Soviet women in Second World War in comparative perspective*. *International Journal of Russian Studies* 10 (1), 2021.

12. M.Harrison *The Economics of World War II: Six Great Powers in. International Comparison.* Edited by Mark Harrison. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998. 307 P.
13. Aleksievich S.A. *U vojny – ne zhenskoe lico...* – Minsk: Mastackaya litaratura, 1985. – 317 s.
14. Filcer D. *Sovetskie rabochie i pozdnij stalinizm. Rabochij klass i vostanovlenie stalinskoy sistemy posle okonchaniya Vtoroj mirovoj vojny / D. Filtzer Per. s angl. Raskina A.L. — M.: ROSSPEN; Fond "Prezidentskij centr B.N. Elcina", 2011 - 357 s.*
15. Sorokin P.A. *Socialnaya mobilnost.* M.: Academia, LVS, 2005. 588 s.
16. *Turkestan Regional State Archive F.121, Op.6, D.23, 85L.*
17. *Keles District State Archive F.25, Op.1, D.43 a, 1L.*
18. *Keles District State Archive F.25, Op.1, D.43 a, 6L.*
19. *Keles District State Archive F.25, Op.1, D.43, 1 L.*
20. *Tolebi District State Archive F.120, Op.1, D.170, 12L.*
21. *Tolebi District State Archive F.120, Op.1, D.167, 19L.*
22. *Tolebi District State Archive F.120, Op.1, D.157, 197L.*
23. *Tolebi District State Archive F.120, Op.1, D.157, 264L.*
24. *Tolebi District State Archive F.120, Op.1, D.157, 265L.*
25. *Tolebi District State Archive F.120, Op.1, D.157, 283 L.*
26. *Tolebi District State Archive F.120, Op.1, D.157, 440L*
27. *Tolebi District State Archive F.120, Op.1, D.157, 439L.*
28. *TsGA KFDZ RK 2-37998.*

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Hochschild, A. R., Machung, A. *The second shift: Working parents and the revolution at home.* New York: Viking Penguin . 1989. 309 P.
2. Connell R.W. *Gender. Polity;* Cambridge , United Kingdom. 2002. 184 P.
3. Marianne Kamp. *The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism.* - Seattle, WA; London: University of Washington Press, 2006. - 320 p.
4. Мурманцева В.С. *Советские женщины в Великойотечественной войне.* М. Мысль 1974, 272 с.
5. Журавлёв С.В., Мухин М.Ю. *«Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928-1938 гг.* М.: РОССПЭН, 2004. 239 с.
6. Голдман В.З. *Женщины у проходной. Тендерные отношения в советской индустрии (1917-1937 гг.) / Венди З. Голдман ; [пер. с англ. В. Ю. Любовской]. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010, — 358 с.*
7. Бисенова А. Б *Материнство и детство : очерки развития охраны материнства и детства в Казахстане / А.Б Бисенова. - Алма-Ата : Казахстан, 1965. - 206 с.*
8. Б.Физелер Роджер Д. Марквик *Советский тыл 1941-1945: повседневная жизнь в годы войны /отв. сост. Беате Физелер и Роджер Д. Марквик. - М.: Политическая энциклопедия, 2019. - 383 с.*
9. *Гендерные аспекты истории Великой Отечественной войны в Казахстане и России: макро- и микроуровень: коллективная монография / А.С. Абдирайымова, Е.В. Ануфриева, Е.Ю. Волкова, Н.В. Дулина, Р.С. Жаркынбаева, Г.Г. Лукьянов, М.Н. Потемкина, О.В. Шнырова; Под общ. ред. Р.С. Жаркынбаевой, Е.В. Ануфриевой. — Алматы: Қазақ университеті, 2020. — 271 с.*
10. Кириллов А.К. *Сталинская система после войны. 1946–1953: Учебное пособие для изучающих историю России.* Новосибирск: Параллель, 2015. 110 с.
11. J.Wahlang *Role of Soviet women in Second World War in comparative perspective. International Journal of Russian Studies* 10 (1), 2021.
12. M.Harrison *The Economics of World War II: Six Great Powers in. International Comparison.* Edited by Mark Harrison. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998. 307 P.

13. Алексиевич С.А. У войны – не женское лицо... – Минск: Мастацкая літаратура, 1985. – 317 с.

14. Фильцер Д. Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны / D. Filtzer Пер. с англ. Раскина А.Л. — М.: РОССПЭН; Фонд "Президентский центр Б.Н. Ельцина", 2011 - 357 с.

15. Сорокин П.А. Социальная мобильность. М.: Academia, LVS, 2005. 588 с.

16. Түркістан облыстық мемлекеттік архиві 121-қ, 6-т, 23-іс, 85б.

17. Келес аудандық мемлекеттік архиві 25-қ, 1-т, 43а-іс, 1б.

18. Келес аудандық мемлекеттік архиві 25-қ, 1-т, 43а-іс, 6б.

19. Келес аудандық мемлекеттік архиві 25-қ, 1-т, 43-іс, 1б.

20. Төлеби аудандық мемлекеттік архиві 120-қ, 1-т, 170-іс, 12б.

21. Төлеби аудандық мемлекеттік архиві 120-қ, 1-т, 167-іс, 19б.

22. Төлеби аудандық мемлекеттік архиві 120-қ, 1-т, 157-іс, 197б.

23. Төлеби аудандық мемлекеттік архиві 120-қ, 1-т, 157-іс, 264б;

24. Төлеби аудандық мемлекеттік архиві 120-қ, 1-т, 157-іс, 265б.

25. Төлеби аудандық мемлекеттік архиві 120-қ, 1-т, 157-іс, 283б.

26. Төлеби аудандық мемлекеттік архиві 120-қ, 1-т, 157-іс, 440б.

27. Төлеби аудандық мемлекеттік архиві 120-қ, 1-т, 157-іс, 439б.

28. ЦГА КФДЗ РК 2-37998.

FTAXP / MPHTI/IRSTI 03.20.00

ӘӨЖ/УДК/UDC 94(574):325.1

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.033>

М.Н. Әбубәкір^{*1}

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: marlen_abubakir@mail.ru.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ҚЫЗМЕТІ: ТАРИХИ ТАЛДАУ

Аңдатпа

XX ғасырдың басындағы қазақ халқының саяси санасының серпінді оянуы мен ұлттық жаңғыру үдерісінің жарқын көрінісі – Алаш қозғалысы болды. Бұл мақалада аталған қозғалыстың Шығыс Қазақстан өңіріндегі, нақтырақ айтқанда, Семей орталығы аясындағы құрылымдық-институционалдық қызметі тарихи деректер мен архивтік материалдар негізінде кешенді түрде талданады. 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерістерінен кейін қазақ зиялылары ұлттық мемлекеттілікті қалыптастыру мақсатында нақты әрекеттерге көшіп, Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметін жариялады. Семей қаласы Алаш автономиясының уақытша астанасы ретінде таңдалып, осы өңір қозғалыстың саяси орталықтарының біріне айналды. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві мен Шығыс Қазақстан облыстық қазіргі заман тарихының құжаттама орталығы қорларындағы сирек кездесетін тарихи құжаттар кешені пайдаланылды. Олардың қатарында Алашорда Шығыс бөлімшесінің ресми хаттары, бұйрықтары, мөрі бар бланкілері, жергілікті билік органдарымен алмасқан хат-хабарлар, сондай-ақ өзге билік құрылымдарымен (Уақытша Сібір үкіметі, Колчак әкімшілігі, земстволар, қалалық думалар) байланыстарды көрсететін материалдар бар.

Зерттеудің мақсаты – Алашорда үкіметінің Шығыс бөлімшесінің құрылымын, функцияларын және саяси-құқықтық қатынастар жүйесін институционалдық деңгейде талдау.

Мақалада Алашорданың әскери, әкімшілік, сот және милиция жүйелерін құру жолындағы әрекеттері, жергілікті институттармен өзара ықпалдастық деңгейі және олардың автономия тұжырымдама-сындағы орны жан-жақты қарастырылған. Зерттеу барысында тарихи-генетикалық, институ-ционалдық, салыстырмалы және жүйелік талдау әдістері қолданылды. Ғылыми жаңалық ретінде Шығыс бөлімшенің қызметіне қатысты бұрын фрагментті сипатта қаралған деректерді жүйелі реконструкциялау арқылы тұтас тарихи-теориялық бейне жасалуы атап өтіледі. Бұл мақала Алаш қозғалысының өңірлік сипатын тереңірек ашып, қазақ мемлекеттілігінің алғашқы нышандарының қалыптасу үдерісін жаңа қырынан пайымдауға мүмкіндік береді. Тарихи таным тұрғысынан алғанда, бұл зерттеу XX ғасыр басындағы ұлттық модернизацияның институционалдық негіздерін түсінуге елеулі үлес қосады.

Кілт сөздер: XX ғасыр басы, Алаш қозғалысы, Алашорда, Шығыс бөлімше, Ұлттық автономия, Қазақ мемлекеттілігі, архивтік деректер, институционалдық құрылым, земство.

М.Н. Абубакир^{ID*}1

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: marlen_abubakir@mail.ru.

СТРУКТУРНО-ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛАШСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Настоящая статья посвящена институциональному развитию и региональной специфике Алашского движения на территории Восточного Казахстана в годы становления казахской национальной автономии в начале XX века. После Февральской и Октябрьской революций 1917 года казахская политическая элита предприняла конкретные шаги по реализации идеи националь-ного самоуправления. На II Всеказахском съезде в декабре 1917 года была провозглашена Алашская автономия и создано временное правительство — Алашорда. Город Семипалатинск был объявлен временной столицей, став важным политико-административным центром.

В статье впервые предпринята комплексная реконструкция организационной структуры и административной деятельности Восточного отдела Алашорды. Основу исследования составляют архивные документы из Центрального государственного архива Республики Казахстан и Центра документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области. Впервые вводятся в научный оборот уникальные источники — официальные письма, приказы, указы, заверенные печатью Восточного отдела, а также деловая переписка с местными органами самоуправления (земства, городские думы) и соперничающими властными структурами, такими как Временное Сибирское правительство и администрация Колчака.

Методология исследования включает междисциплинарный подход с применением институционального анализа, историко-генетического метода и сравнительно-политического анализа. Научная новизна работы заключается в выявлении и систематизации ранее фрагментарно рассмотренных данных о деятельности Восточного отдела Алашорды, а также в реконструкции механизмов государственного управления в условиях постимперского кризиса. Результаты исследования способствуют углубленному пониманию процессов становления казахской государственности и модернизации мусульманских обществ на периферии Российской империи в начале XX века.

Ключевые слова: Алашское движение, Казахская автономия, Правительство Алашорда, Восточный отдел, институциональная история, архивные источники, Постимперское государство.

M.N. Abubakir^{ID}*¹

¹Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan
e-mail: marlen_abubakir@mail.ru.

THE STRUCTURAL AND INSTITUTIONAL ACTIVITIES OF THE ALASH MOVEMENT IN EAST KAZAKHSTAN IN THE EARLY 20TH CENTURY: A HISTORICAL ANALYSIS

Abstract

The Alash Movement represented a vivid manifestation of the rapid awakening of political consciousness and national revitalization among the Kazakh people in the early twentieth century. This article provides a comprehensive analysis of the structural and institutional activities of the Alash Movement in East Kazakhstan, with particular attention to its center in the city of Semey. Following the February and October Revolutions of 1917, Kazakh intellectuals began to take concrete steps toward the establishment of national statehood by proclaiming the Alash Autonomy and forming the Alash Orda government. Semey was selected as the provisional capital of the autonomy, transforming the region into one of the movement's key political centers.

The study is based on a wide range of rare historical sources housed in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the Documentation Center of Contemporary History of the East Kazakhstan Region. These sources include official correspondence, orders, and letterheads bearing the official seal of the Eastern Division of the Alash Orda, as well as documents reflecting communication with local authorities and other power structures such as the Provisional Siberian Government, Kolchak's administration, zemstvo institutions, and city councils.

The aim of the research is to conduct an institutional-level analysis of the structure, functions, and political-legal interactions of the Eastern Division of the Alash Orda government. The article examines the efforts to establish military, administrative, judicial, and militia systems, the degree of cooperation with local institutions, and their respective roles within the broader concept of autonomy. The research employs historical-genetic, institutional, comparative, and systemic methods of analysis. The scientific novelty lies in the systematic reconstruction of previously fragmented data on the activities of the Eastern Division, offering a coherent historical and theoretical portrait of its operations. This article deepens understanding of the regional dimensions of the Alash Movement and provides a new perspective on the initial stages in the formation of Kazakh statehood. From a historical perspective, the study makes a valuable contribution to the comprehension of the institutional foundations of national modernization in the early twentieth century.

Keywords: early twentieth century, Alash Movement, Alash Orda, Eastern Division, national autonomy, Kazakh statehood, archival sources, institutional structure, zemstvo.

Кіріспе. XX ғасырдың басында қалыптасқан Алаш қозғалысы – қазақ халқының ұлттық жаңғыруы мен тәуелсіз мемлекеттік құрылымын құру жолындағы аса маңызды саяси-әлеуметтік құбылыс болды. 1917 жылғы Ресейдегі Ақпан және Қазан төңкерістері нәтижесінде қазақ зиялылары халықтың өзін-өзі басқару идеясын жүзеге асыруға нақты қадамдар жасады. 1917 жылдың желтоқсанында Орынборда өткен Екінші жалпықазақ съезінде Алаш автономиясы жарияланып, Алашорда атты уақытша Халық Кеңесі (үкіметі) құрылды. Алаш автономиясының уақытша астанасы ретінде Семей қаласы белгіленді. Осылайша, Шығыс Қазақстан өңірі – сол кездегі Семей облысы – Алаш автономиясының саяси орталықтарының біріне айналды. Азамат соғысы жылдарында (1918–1919 жж.) байланыс қиындықтарына байланысты Алашорданың Батыс және Шығыс бөлімшелері құрылып, соның ішінде Шығыс бөлімшесі Семей қаласында Әлихан Бөкейхановтың басшылығымен жұмыс жасады. Семейдегі бұл билік орталығы іс жүзінде Алаш автономиясының негізгі басқарушы органының рөлін атқарды деп бағаланады.

Алаш қозғалысының Шығыс Қазақстан өңіріндегі құрылымдық-институционалдық қызметін зерттеу – қазақ мемлекеттілігінің алғашқы қадамдарын түсінуге мүмкіндік береді.

Мақалада аталған өңірдегі Алашорданың басқару құрылымы, жергілікті институттардың қызметі, әскери жасақ құру әрекеттері мен өзге билік құрылымдарымен өзара қарым-қатынастары тарихи құжаттар негізінде талданады. Зерттеу жұмысының деректік негізін Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві мен Шығыс Қазақстан облысының қазіргі заман тарихының құжаттама орталығындағы (ШҚО ҚЖТҚО) мұрағат материалдары құрайды. Атап айтқанда, Семей қаласында сақталған Алашорда Үкіметінің Шығыс бөлімшесіне қатысты ресми хат-хабарлар, бұйрық-жарлықтар, жергілікті құрылымдармен алмасқан құжаттар пайдаланылды. Мұрағат құжаттары арасында Алашорданың ресми мөрі басылған бланкілері бар хаттар мен бұйрықтар сақталған, олар 1918 жылдың маусымынан 1919 жылдың қазанына дейінгі мерзімді қамтиды. Сонымен бірге, Алашорда басшылығының Семей облыстық земство басқармасы, уездік земстволар, қалалық думалар, облыстық комиссариат сияқты жергілікті билік органдарымен өзара әрекеттестігін көрсететін құжаттар анықталды. Аталған дереккөздерді кешенді талдау негізінде зерттеу жұмысы Шығыс Қазақстандағы Алаш қозғалысының құрылымдық-институционалдық қызметіне жаңаша, тұтас баға береді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – Шығыс бөлімшенің қызметін тұңғыш рет архивтік құжаттар мен тарихи деректерге сүйене отырып, институционалдық тұрғыдан жүйелі реконструкция жасауында.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің 2021 жылғы Қазақстан халқына арнаған Жолдауында ұлттың жаңа тарихи санасын қалыптастыру, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру және мемлекеттіліктің бастауларын терең зерделеу қажеттігін атап өткен болатын. Бұл бағытта Алаш қозғалысының саяси және институционалдық мұрасын жүйелі зерттеу – тарихи білімнің мазмұнын жаңғырту мен ұлттық идеологиялық бағыттарды тереңдетудің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының 2020–2025 жылдарға арналған білім мен ғылымды дамыту мемлекеттік бағдарламасында көрсетілгендей, тарихи сананы жаңғырту арқылы тұлғаның зияткерлік және рухани дамуына, ұлттық өзіндік сананың қалыптасуына ықпал ету – білім беру мен ғылыми зерттеудің негізгі басымдықтарының бірі болып отыр [1].

Осыған орай, ұсынылып отырған ғылыми зерттеу Алаш қозғалысы мен Алашорда үкіметінің Шығыс бөлімшесінің тарихи-институционалдық қызметін зерделеу арқылы еліміздің тәуелсіздік тарихын ғылыми негізде қайта пайымдауға бағытталған. Мақалада баяндалған ғылыми талдаулар жалпыадамзаттық, ұлттық, азаматтық және тарихи құндылықтарды сабақтастыра отырып, тарихи оқиғаларды объективті тұрғыда зерделеу мен тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге ықпал етуді көздейді.

Зерттеу барысында отандық архивтердегі нақты құжаттық материалдар мен заманауи ғылыми әдебиеттер пайдаланылып, академиялық адалдық және ғылыми дәйектілік принциптері қатаң сақталды. Барлық пайдаланылған дереккөздерге нақты сілтемелер жасалды. Зерттеу әдістері ретінде тарихи-салыстырмалы, құрылымдық-функционалдық, институционалдық және деректанулық тәсілдер қолданылды. Сонымен қатар, зерттеу жұмысы білім алушылармен өтілген практикалық сабақтар аясында жүргізіліп, ғылыми-теориялық ізденістермен сабақтастырылды.

Осы негізде атқарылған зерттеу – еліміздің ұлттық тарихын қайта бағамдау мен академиялық білім беруді жетілдіру, жас ұрпақтың тарихи жадын қалыптастыру және зерттеушілік дағдыларын дамыту жолындағы маңызды ғылыми-әдістемелік үлес болып табылады.

Зерттеу мақсаты мен міндеттері: Мақала XX ғасыр басындағы Шығыс Қазақстан аумағында Алаш қозғалысы аясында қалыптасқан басқару құрылымдары мен институттардың қызметін тарихи тұрғыдан талдауды мақсат етеді. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттер алға қойылды:

- Шығыс Қазақстандағы Алаш қозғалысының пайда болу алғышарттарын сипаттау; Алашорда үкіметінің Шығыс бөлімшесінің құрылуын және оның ұйымдастырушылық құрылымын анықтау;

- Семей өңіріндегі Алашорда басқару органдарының (жергілікті кеңестердің, милиция жасақтарының, сот жүйесінің) нақты қызметіне талдау жасау; мұрағат деректері негізінде

Алашорда мен сол кезеңдегі өзге билік құрылымдары (Уақытша Сібір үкіметі, Колчак әкімшілігі, жергілікті земство, кеңестер) арасындағы өзара қарым-қатынастарды зерделеу;

- зерттеу нәтижесінде Алаш автономиясының өңірдегі құрылымдық-институционалдық мұрасы мен тарихи маңызын айқындау.

Тақырыптың зерттелу деңгейі: Алаш қозғалысы тарихы бойынша біршама ғылыми еңбектер жарық көргенімен, оның өңірлік қырлары, соның ішінде Шығыс Қазақстандағы қызметі арнайы терең зерттеуді қажет етеді. Тәуелсіздік жылдарында қазақ ғалымдары К.Нұрпейісовтің «Алаш Һәм Алашорда» (1995) және М.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» (1995) атты іргелі монографиялары жарық көріп, Алаш қозғалысының жалпы тарихнамасы қалыптасты [2]. Сонымен қатар Алаш қозғалысына қатысты құжаттар жинақтары да жарияланды (мысалы, Н.Мартыненко құрастырған «Алаш Орда: Құжаттар жинағы» (Алматы, 1992) және М.Қойгелдиев, К.Нұрпейісов және т.б. ғалымдар әзірлеген үш томдық құжаттар жинағы, 2004). Дегенмен Шығыс бөлімше жөнінде арнайы зерттеулер аз. Ерлан Сайлаубайдың Семей өңіріндегі Алашорда тарихына арналған кандидаттық диссертациясы (2001) мен оның «Күншығыс Алашорда» атты мақаласы (2011) – бұл саладағы құнды еңбектер [3]. Сайлаубайдың зерттеуінде Семей архивіндегі материалдар алғаш жүйеленіп, Алашорданың Шығыс бөлімінің әскери, әкімшілік, сот және өзге салалардағы құжаттары мазмұндық топтарға жіктеліп талданған. Зерттеуде аталған бұрынғы зерттеулердің нәтижелері мен мұрағат деректері синтезделіп, мәселеге кешенді тарихи талдау жасалады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының әдістемелік негізін тарих ғылымындағы классикалық және қазіргі әдістердің үйлесімі құрайды. Біріншіден, тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды: Шығыс Қазақстандағы Алаш қозғалысы құбылыстары Қазақстанның өзге өңірлеріндегі және жалпы ұлттық-азаттық қозғалыстар аясындағы үдерістермен салыстырылып, ұқсастықтары мен ерекшеліктері айқындалды. Екіншіден, зерттеуде тарихи-жүйелілік әдісі басшылыққа алынып, оқиғалар мен құбылыстар тұтас кешен ретінде өзара байланыста қарастырылды. Үшіншіден, құжаттық талдау әдісі арқылы мұрағаттық материалдар мен жарияланған дереккөздер мазмұндық және деректанулық тұрғыдан талданды; әрбір құжаттағы мәліметтердің шынайылығы мен мәні бағаланды. Төртіншіден, мұрағаттық зерттеу әдісі – тікелей архив құжаттарымен жұмыс істеу арқылы бастапқы деректер жинау – негізгі орын алды: ҚР Орталық мемлекеттік архиві, ШҚО мемлекеттік архиві (қазіргі құжаттама орталығы) қорларындағы істер қаралып, олардан қажетті мәліметтер алынды. Атап айтқанда, ШҚО ҚЖТҚО-ның 133-қорында сақталған 1918–1919 жылдардағы Семей облыстық Қазақ комитеті мен Алашорда бөлімшесінің құжаттары сарапталды (мысалы, 133-қор, 1-тізбе, 2-іс, 3-парақта 1917 ж. желтоқсандағы облыстық қазақ съезінің хаттамасы сақталған). Бесіншіден, зерттеуде проблемалық-шығармашылық әдіс пайдаланылды, яғни Алаш қозғалысының өңірлік ерекшеліктеріне қатысты бұрын шешімі толық табылмаған мәселелер анықталып, олар бойынша авторлық тұжырымдар жасалды. Бұл ретте зерттеуші тарихи оқиғаларды тек сипаттап қоймай, олардың себеб-салдарлық байланыстарын ашып көрсетіп, балама көзқарастарды да ескерді. Алтыншыдан, концептуалдық тәсіл қолдану арқылы Алаш автономиясының құрылымдық-институционалдық қызметін түсіндіретін ұғымдар мен категориялар жүйеленді; мәселен, қазақ қоғамында сол кезеңде қалыптасқан «*ұлттық автономия*», «*халық кеңесі*», «*милиция*» сияқты ұғымдардың мазмұны заманауи мемлекеттік институттар тұрғысынан қарастырылды. Соңында алынған деректер мен тұжырымдарды жинақтау үшін индукция және дедукция тәсілдері, тарихи фактілерді кезеңдестіру үшін тарихи-хронологиялық әдіс қолданылды. Әдістерді осылайша үйлестіру зерттеу мәселесіне жан-жақты және объективті ғылыми талдау жасауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер. Алаш қозғалысының Шығыс Қазақстандағы алғышарттары айқындалды (1905–1917 жж.). Атап айтқанда, Шығыс Қазақстан өлкесіндегі (тарихи Семей облысындағы) қазақ зиялылары мен бұқарасы Алаш қозғалысының бастапқы кезеңдеріне белсене атсалысты. 1905 жылғы бірінші орыс революциясы тұсында патшалық отаршылдыққа қарсы өрбіген саяси

белсенділік қазақ даласына да таралды. Сол жылы Семей өңірінің Кереку (Павлодар) уезінде және Семей қаласында өтіп, патша үкіметіне қазақ халқының мұң-мұқтажын жеткізуді мақсат еткен жиындар Алаш қозғалысының ұшқындары болды. 1905 жылы қараша айында Семей облысының өкілдері қатысқан Уральск қаласындағы делегаттар съезінде алғашқы қазақ ұлттық саяси ұйымын құру идеясы көтеріліп, кейін бұл бастама «Алаш» партиясын құруға негіз болды. 1905 жылғы әйгілі Қарқаралы петициясы да (құрылтайшыларының бірі Ә.Бөкейханов) қазақ қоғамының саяси бағдарламалық талабы ретінде тарихқа енді [4].

1913–1917 жылдары Орынборда шыққан «Қазақ» газеті арқылы Алаш идеясы бүкіл қазақ даласына таралды. Семей облысының оқыған азаматтары Алаш идеологиясын жергілікті жерлерде насихаттады. Мәселен, Семей қаласында дәрігер Халел Ғаббасов, заңгер Райымжан Мәрсеков, журналист Жүсіпбек Аймауытов сынды қайраткерлер қазақ комитеттерін құрып, облыстағы саяси жұмысты үйлестірді. 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін Семей облыстық қазақ комитеті құрылып, төрағалығына Р.Мәрсеков сайланды. Осы кезеңде Семейде шығып тұрған «Сарыарқа» газеті Алаш партиясының ұстанымдарын халыққа жеткізуде маңызды рөл атқарды. 1917 жылы шілдеде Орынборда өткен І Жалпықазақ съезіне Семей облысынан да өкілдер қатысып, онда «Алаш» партиясының құрылғаны жарияланды. Ал желтоқсандағы ІІ Жалпықазақ съезінде Семей облысынан Халел Ғаббасов пен т.б. делегаттар қатысып, Алаш автономиясын құру туралы шешім қабылдауға атсалысты [5]. Съезд шешімі бойынша Алашорда үкіметінің (Халық Кеңесінің) 25 мүшесінің құрамына Семей өңірінің өкілдері де енді. Автономия астанасын уақытша Семей қаласына көшіру туралы қаулы қабылдануы Семей өңірінің қозғалыс үшін стратегиялық маңызын көрсетті.

1918 жылдың алғашқы айларында бүкіл Ресей аумағында азамат соғысының өршуі және кеңес өкіметінің өлкелерге күшпен орнығуы жағдайында қазақ автономиясын іске асыру ісі күрделене түсті. 1918 жылдың көктеміне қарай Орынбор, Торғай, Ақмола облыстарының көп бөлігінде Кеңес өкіметі орнап, Алашорда мүшелеріне ашық қызмет ету мүмкін болмай қалды. Мұндай жағдайда Алашорда үкіметі қазақ жерінде екі аймақтық бөлімше ретінде жұмыс істеуге мәжбүр болды. 1918 жылы маусым айында Ә.Бөкейханов бастаған Алашорда үкіметінің негізгі тобы Семей қаласына қоныс аударды. Семейде Алашорданың Шығыс бөлімшесі ұйымдастырылып, оның құрамына Семей, Ақмола, Жетісу облыстарындағы Алаш ұйымдарының өкілдері кірді деп тарихи деректер көрсетеді (бірақ Жетісу өлкесінде сол уақытта қарулы қақтығыстар жүріп жатқандықтан, байланыс әлсіз болды).

Семей қаласына келгеннен кейін Ә.Бөкейханов пен Алашорданың басқа мүшелері (Х.Ғаббасов, Ә.Ермеков, М.Тынышбаев және т.б.) жергілікті билікті өз қолына алуға кірісті. 1918 жылдың маусым айының соңында Семей қаласында облыстық земство ғимаратында Алашорда кеңесінің отырысы өтіп, онда Шығыс бөлімшенің төрағасы және мүшелері нақты бекітілгені туралы архивтік деректер бар. Алашорданың төрағасы Ә.Бөкейханов Семейде орналасқандықтан, Шығыс бөлімшенің іс жүзіндегі жетекшілігін де өзі атқарды. Семей облыстық комиссары (Уақытша үкіметтің бұрынғы өкілі) болған И.П.Яворский Алашордамен ымыраға келуге мәжбүр болды, сөйтіп жергілікті билік біртіндеп қазақ комитетінің бақылауына өтті [4].

Алашорданың Шығыс бөлімшесі ресми кеңсе жұмысын жолға қоюға талпынды. Мұрағатта сақталған құжаттарда 1918 жылдың жазында Семейдегі Алашорданың кеңсе ісқағаздары арнайы бланкілерге түсіріліп, оларға ресми мөр басылғаны аңғарылады. Бұдан Алашорданың аймақтық басқару аппараты қалыптасып, белгілі дәрежеде автономиялық үкімет сияқты қызмет ете бастағанын көруге болады. Шілде-тамыз айларында Семей, Өскемен, Зайсан уездерінде Алашорданың жергілікті комитеттері құрыла бастады. Мәселен, Павлодар (Кереку) уезінде Алашорда кеңесі жергілікті милиция жасақтап, уездегі билікті уақытша қолына алғаны туралы дерек бар [6]. Осылайша, Алашорданың Шығыс бөлімшесі жаз айларында шығыс өңірдегі кеңесті билікті ығыстырып, өз әкімшілік-билік жүйесін орнатуға кірісті.

Шығыс Қазақстандағы Алашорданың маңызды қызметінің бірі – ұлттық әскер (милиция) құру болды. Семейдегі Алашорда кеңесі 1918 жылдың жазында әр болыстан әскери іске жарамды жастарды шақырып, милиция жасақтарын жасақтау туралы шешімдер қабылдады. Халел Ғаббасовтың басшылығымен Семей қаласында алғашқы қазақ жүздігі (сотнясы) ұйымдастырылып, оған офицерлік құрамды дайындау үшін әскери нұсқаушылар тартылды. Қолда бар мәліметтерге қарағанда, 1918 жылдың күзіне қарай Семей облысында бірнеше жүздік қазақ милициясы құрылған [7]. Бұл әскери құрамалар Алашорданың қауіпсіздігін қамтамасыз етумен қатар, жергілікті тәртіпті орнату міндетін де атқарды.

Сонымен бірге, Алашорданың Шығыс бөлімшесі өңірде толыққанды азаматтық әкімшілік жүйесін жолға қоюға тырысты. Семей қаласында Алашордаға қарасты бірнеше бөлімдер жұмыс істей бастады: ішкі істер, қаржы, сот, ағарту және т.б. салалар бойынша жауапты тұлғалар белгіленді. Мәселен, Алашорданың сот бөлімінің қызметін Семей облыстық қазақ сотымен үйлестіру ісі жүргізілді [8]. 1918 жылдың күзінде Семейде Қазақ халқының облыстық соты құрылып, қазақи құқық нормаларын ескере отырып, дауларды шешумен айналысты. Алашорда үкіметі бұл сотты өз юрисдикциясына алуға күш салды. Мұндай әрекеттер ұлттық автономия институттарын қалыптастыру жолындағы маңызды қадамдар еді.

Алашорданың жергілікті билік органдарымен қарым-қатынасы да архив құжаттарында көрініс тапқан. 1918 жылы жазда Семей облыстық земство басқармасы құрамына қазақ қоғамының өкілдері (алашордашылар) енгізіліп, земство арқылы халықтан салық жинау, азық-түлік мәселелерін шешу сияқты жұмыстар атқарылды. Сол сияқты Семей қалалық думасымен де бірлесіп әрекет ету орын алған. Бұл кезеңде Семейдегі бұрынғы Уақытша үкіметтің облыстық комиссариаты Алашордамен мәмілеге келіп, ресми билік өкілі ретінде тануға жақын болды. Ә.Бөкейханов Семейге келгеннен кейін Омбыдағы Уақытша Сібір үкіметімен тікелей байланыс орнатуды қолға алды [4, 362 б.]. 1918 жылғы қыркүйекте Алашорда басшылығы Уақытша Сібір үкіметіне қазақ автономиясын мойындау және екі үкімет арасындағы қарым-қатынасты реттеу туралы ұсыныстар жолдады. Онда Алашорданы қазақ халқының ресми үкіметі ретінде тану, Алаш территориясында тәртіп орнату, милицияны бірлесіп жабдықтау, салық жинауды ұйымдастыру сынды талап-ұсыныстар болды.

Омбыдағы Сібір үкіметі бұл ұсыныстарды қарастырып, 1918 ж. қазан айында Алашорданы шартты түрде танитындығы жөнінде шешім қабылдады. Сібір үкіметінің қаулысында: «Алашорда қазақ халқын басқаратын өкімет органы ретінде мойындалсын; Алашордаға үй басынан салық жинауға рұқсат етілсін; Алашорда ұлттық сот жүйесін құруға құқылы; ұлттық армия құруға кіріссін, оның басшылық құрамын Сібір әскери министрлігі Алашорданың келісімімен тағайындайды» делінген [9]. Тарихшы К.Нүрпейісов бұл келісімді Алаш автономиясын жартылай мойындау деп бағалайды. Осылайша, Шығыс бөлімшенің жетекшілігі белгілі бір кезеңде ресми билік құрылымдарына балама үкімет ретінде танылып, өз алдына автономиялық басқару жүргізуге мүмкіндік алды.

Алашорданың сыртқы күштермен байланысы тек Сібір үкіметімен шектелген жоқ. 1918 жылдың жазында Жаһанша және Халел Досмұхамедовтер бастаған Батыс Алашорда өкілдері Самарадағы Құрылтай жиналысы комитетімен (Комучпен) байланыс орнатып, қару-жарақ алу жөнінде келіссөз жүргізсе, Шығыс бөлімше де сол тәжірибені қайталады. Семейдегі Алашорда басшылары Чехославак корпусы мен Омбыдағы антибольшевиктік күштерден қолдау іздеді. Алаш милициясын қаруландыру үшін Колчак әскерінен көмек алуға тырысты. Алаш әскерінің шығыс бөлігін жасақтауға капитан Х.Тоқтамышев сияқты әскери мамандар тартылып, олар Сібір үкіметі және Колчак штабы арқылы әскери жабдықтар алу мәселесін шешуге атсалысты [10]. Нәтижесінде, 1919 жылдың басында Алашорда милициясының бірқатар бөлімдері ақ гвардия-шылармен бірге Кеңес үкіметіне қарсы әскери қимылдарға қатысқандығы туралы деректер бар [11]. Мысалы, Семей өңірінде қазақ милиция жасақтары сол жылғы көктемде қызыл партизандарға қарсы бірнеше шайқасқа қатысқаны архивтегі ақпарларда кездеседі.

1919 жыл Алаш автономиясы үшін шешуші кезең болды. Сол жылы жазға қарай Ресейдегі Азамат соғысының беталысы өзгеріп, Колчак бастаған ақтар қозғалысы әлсірей бастады. Сібір және Орал бағыттарында Қызыл Армия шабуылға шықты. Бұл жағдай Алашорданың әрі қарайғы тағдырын айқындауға тікелей әсер етті [12].

1919 жылдың жазында Колчак өкіметі қазақ жеріндегі ұлттық автономияны мойындаудан үзілді-кесілді бас тартты. Оған қоса, Колчак пен атаман Анненковтың әскери жасақтары бейбіт қазақ ауылдарына зорлық-зомбылық көрсетіп, азып-тоздыра бастады. Мұндай жағдайды көрген Алашорда басшылары ақтармен одақтасудан түпкілікті үміт үзді. Ә.Бөкейханов бастаған Семейдегі Шығыс Алашорда қайраткерлері енді Кеңес өкіметімен келіссөз жүргізуге бет бұрды [13]. 1919 жылдың соңғы айларында Алашорданың шығыс бөлімшесі мүшелері Кеңес жағына өту туралы құпия кеңестер өткізді. 1919 ж. қараша-желтоқсанда Семей қаласында және жақын уездерде Кеңес билігі орнады. Сол кезге дейін қызмет еткен Алаш милициясы біртіндеп таратылды немесе қызыл әскер бөлімдеріне қосылды.

1920 жылдың наурыз айында Алашорда үкіметі ресми таратылып, оның бұрынғы мүшелерінің бір бөлігі Кеңес өкіметі құрылымдарына қызметке тартылды. Алашорданың Шығыс бөлімшесінің жетекші тұлғалары – Ә.Бөкейханов, Х.Ғаббасов, Ж.Аймауытов, М.Тынышбаев, Ә.Ермеков және т.б. – Кеңестердің Қазақ өлкелік басқармасында белгілі бір уақыт жұмыс істеді (мысалы, Ә.Ермеков Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесінде қызмет атқарды). Дегенмен 1920 жылдардың соңына қарай кеңестік қуғын-сүргін күшейіп, Алаш қозғалысының көптеген ардақтылары саяси репрессияға ұшырады. Бірақ олардың 1917–1919 жылдары Шығыс Қазақстан өңірінде жүргізген құрылымдық-институционалдық қызметі ұлт санасында терең із қалдырды [14]. Бұл қызмет қазақ халқының мемлекет құру жолындағы алғашқы практикалық тәжірибесі ретінде тәуелсіздік жылдарында тарихи тұрғыда әділ бағасын алуда.

Талқылау. Жүргізілген зерттеу нәтижелері XX ғасыр басындағы Шығыс Қазақстандағы Алаш қозғалысының құрылымдық-институционалдық қызметі қазақ қоғамының өзін-өзі басқару жолындағы батыл қадамы болғанын көрсетеді. Семей орталығында шоғырланған Алашорданың Шығыс бөлімшесі қысқа мерзім ішінде аймақтық үкімет тәрізді институттар жүйесін қалыптастыруға ұмтылды. Алаш автономиясының басқару құрылымы классикалық мемлекеттік биліктің барлық тармақтарын қамтуға тырысты: атқарушы билік (Алашорда Кеңесі және оның жергілікті комитеттері), қарулы күштер (милиция жасақтары), сот билігі (қазақ соттары) және т.б. Мәселен, Алашорданың ресми мөрі мен кеңсе бланкілерін пайдалануы, бұйрық-жарлықтар шығаруы – оның квазимемлекеттік құрылым сипатын иеленгенінің айғағы. Бұл деректер Алаш қайраткерлерінің мемлекет құру ісінде белгілі бір әкімшілік мәдениет пен тәжірибеге ие болғанын дәлелдейді.

Сонымен қатар, зерттеу Алашорданың Шығыс бөлімшесі өңірлік билік құрылымдарымен күрделі өзара әрекетке түскенін аңғартады. Бір жағынан, Семейдегі Алашорда кеңесі облыстық земство, қалалық дума секілді жергілікті институттармен іс жүзінде біте қайнасып, солар арқылы өз ықпалын жүргізді. Мұны қазіргі басқару ғылымы тұрғысынан алғанда «интеграцияланған басқару» деп сипаттауға болады – яғни ұлттық комитеттер мен бұрынғы империялық мекемелердің бір мезгілде қызмет етуі. Екінші жағынан, Алашорда сол кезеңдегі ірі билік орталықтарымен – Уақытша Сібір үкіметі, Колчак билігі, Комуч – дербес дипломатиялық байланыстар жүргізіп, өзін жеке субъект ретінде танытуға күш салды. Бұл Алашорданың жартылай танылуына (мойындалуына) алып келгені құжаттардан көрінеді. Ұлттық автономия басшыларының саяси маневрі бір жағынан отарлық езгіден құтылу стратегиясы болса, екінші жағынан алмағайып азамат соғысы жағдайында қазақ халқының мүддесін сақтап қалудың амалы еді.

Алашорданың құрылымдық-институционалдық қызметінің табыстары мен шектеулерін талдай отырып, оның бірнеше ерекшелігін атап өткен жөн. Біріншіден, уақыт факторының шектеулігі: Шығыс бөлімшенің белсенді қызмет кезеңі небәрі бір жарым жылдай уақытты (1918

жылдың ортасынан 1919 аяғына дейін) қамтыды. Осы қысқа мерзімде толық мемлекеттік аппарат құру, оны тұрақтандыру қиын еді [15]. Екіншіден, сыртқы қолдау мен қаржының тапшылығы: Алашорда өзін-өзі қаржыландыру үшін земство арқылы салық жинауға күш салғанымен, соғыс жағдайында бұл мүмкіндіктер шектеулі болды. Ресейдегі уақытша үкіметтерден (Комуч, Сібір үкіметі) алған қару-жарақ пен уәде етілген көмектер де мардымсыз болды. Үшіншіден, әскери-саяси ахуалдың қолайсыздығы: Азамат соғысында ақтар қолдау көрсеткенімен, олардың озбырлық әрекеттері Алашорданы халық алдында қиын жағдайда қалдырды. Ал большевиктер болса, алғашқы кезеңде Алашорданы жау элемент ретінде қарастырып, ымыраға келуден бас тартты. Төртіншіден, ішкі бірліктің сыналуы: Батыс және Шығыс бөлімшелердің оқшаулануы, кей мәселелерде келіспеушіліктердің туындауы (мысалы, Уфа Директориясына қатынас, Колчакқа көзқарас) Алаш қозғалысының тұтастығына әсер етті [16]. Дегенмен, осы қиындықтарға қарамастан, Алашорданың Шығыс бөлімшесі өз қызметін мүмкін болғанынша тиімді жүргізуге тырысты.

Зерттеу нәтижесінде анықталған тағы бір маңызды жайт – Алашорданың Шығыс Қазақстандағы қызметінің қазақ мемлекетілігі тарихындағы орны. Семей орталығындағы Алаш институттары қазақ халқының XX ғасыр басындағы саяси тәуелсіздікке ұмтылысының нақты іске асқан көрінісі болды. Яғни, қазақ қоғамы өз жерінде өз билігін жүргізе алатындығын іс жүзінде дәлелдеді. Бұл тәжірибе кеңес дәуірінде үзіліп қалса да, ұлттық жад пен тарихта сақталып, кейінгі ұрпақ үшін тәуелсіздік идеясын ұдайы еске салып отырды. Шығыс бөлімшенің қызметі көрсеткендей, қазақ зиялылары заңдық, әскери және әкімшілік салада белгілі бір қабілет танытып, шағын аумақта болса да мемлекеттік басқаруды жүзеге асыра алған. Бұны кейбір зерттеушілер қазақ мемлекеттілігінің алғашқы прототипі деп бағалайды. Шын мәнінде, қазіргі Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық негіздерінде Алашорда мұраттарының, соның ішінде жергілікті басқару, ұлттық құқық, өзін-өзі қорғау сияқты ұстанымдардың рухы сезіледі деп айтуға болады.

Ғылыми жаңалық тұрғысынан, бұл зерттеу алғаш рет Алашорданың Шығыс бөлімшесі қызметін құрылымдық-институционалдық қырынан толыққанды ашып көрсетті. Бұрын жекелеген еңбектерде қозғалыстың әскери немесе саяси аспектілері ғана айтылса, біз мұрағат құжаттарын кешенді талдау арқылы оның әкімшілік, сот, әлеуметтік қызметтерін де жүйелі түрде сипаттадық. Әсіресе, Семей архивіндегі деректер негізінде Алашорданың кеңсе жұмысын жүргізуі, халықтан салық алуы, милицияға жігіттер шақыруы, сот шешімдерін шығаруы сияқты мемлекеттік функцияларды орындағаны дәлелденді. Бұл нәтижелер Қазақстан тарихындағы Алаш кезеңін түсінуді жаңа деңгейге көтереді деп санаймыз.

Дегенмен, зерттеу мәселесі толық аяқталған деп айту қиын. Шығыс Қазақстандағы Алаш қозғалысына қатысты әлі де тереңдетуді қажет ететін аспектілер бар. Мысалы, Алашорда бөлімшесінің нақты құрылымын (мүшелердің атқарған қызметтерін, бөлімдер санын) егжей-тегжейлі қалпына келтіру үшін қосымша деректер керек. Сондай-ақ, Семей қаласы мен өңіріндегі қазақ ауылдарының Алашорданы қолдау деңгейі, халықтың күнделікті өмірінде автономия идеясын қабылдау ерекшеліктері арнайы зерттеуді қажет етеді. Бұған қоса, Алашорданың Шығыс және Батыс бөлімшелерінің өзара байланыс тетіктері тереңірек қарастырылуы тиіс. Алдағы уақытта табылуы мүмкін жаңа мұрағат құжаттары бұл сұрақтарға жауап беріп, зерттеушілерге Алаш тарихының ақтандақ беттерін толықтыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды. XX ғасырдың басындағы Шығыс Қазақстандағы Алаш қозғалысының қызметін талдау нәтижелері төмендегідей негізгі қорытындылар жасауға мүмкіндік береді: Біріншіден, Алаш қозғалысы аясында Семей өңірінде ұлттық автономия билігінің құрылымдары қалыптасты және қысқа мерзім болса да тиімді жұмыс істеді. Алашорда үкіметінің Шығыс бөлімшесі өзіне жүктелген үкіметтік функцияларды (әскер ұйымдастыру, жергілікті жерлерде тәртіп орнату, сот жүйесін жолға қою, т.б.) жүзеге асыруға талпынып, аймақтық деңгейде мемлекеттік басқарудың үлгісін көрсетті. Екіншіден, Шығыс бөлімшенің құрылымдық-институционалдық қызметі Алаш автономиясының өміршең болғандығын

айғақтайды. Семей қаласында автономиялық үкіметтің орталығы жұмыс істеп, төңірегіне жақын облыстарды да қамтуға ұмтылды; жергілікті атқарушы билік пен өзін-өзі басқару органдарын өз ыңғайына икемдеді; халықтан алым-салық жинап, милиция құрып, мемлекеттіліктің негізін қалады. Үшіншіден, тарихи жағдайдың күрделілігіне қарамастан, Алашорданың шығыс қанаты өз мақсаты жолында икемді саясат ұстанды – бір жағынан, уақытша одақтастармен (ақ гвардияшылар, Сібір үкіметі) тіл табысса, екінші жағынан, кеңес өкіметімен ымыраға келудің алғышарттарын дайындады. Мұның барлығы қазақ саяси элитасының сол кезеңдегі прагматизмін және халық мүддесіне адалдығын көрсетеді. Төртіншіден, Шығыс Қазақстандағы Алаш қозғалысы тәжірибесі қазақ халқының мемлекет құру қабілеті бар екенін іс жүзінде дәлелдеп, ұлттық азаттық идеясының ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуына негіз болды. Алашорданың құрылымдық-институционалдық мұрасы Қазақстанның тәуелсіздік идеологиясында маңызды рөл атқарып келеді – қазіргі қазақ қоғамы Алаш мұрасын тарихи сабақ ретінде бағалайды.

Қорыта айтқанда, Алаш қозғалысының Шығыс Қазақстан өңіріндегі қызметі – қазақтың ұлттық автономия жолындағы күресінің жарқын беті. Бұл тәжірибе бір жағынан отарлық жүйеге қарсы ұйымдасқан жауап болса, екінші жағынан, қазақ мемлекеттілігінің қайта жаңғыруының алғашқы қарлығашы еді. Зерттеу барысында алынған нәтижелер Алашорданың шығыс бөлімшесі туралы тарихи түсінігімізді тереңдетіп, Қазақстан тарихындағы Алаш дәуіріне берілген бағаларды нақты деректермен толықтыра түсті. Алдағы уақытта осы бағыттағы зерттеулер жалғасып, Алаш қозғалысының аймақтық тарихы жан-жақты зерделенген сайын, ұлттың өткенінен алар тағылымы да молая беретіні сөзсіз.

Мүдделер қақтығысы. Автор осы ғылыми мақалада келтірілген зерттеу нәтижелеріне, талдауына және қорытындыларына ықпал ететін қандай да бір қаржылық немесе академиялық мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді. Зерттеу барысында алынған барлық деректер мен тұжырымдар ғылыми объективтілік пен адалдық қағидаттарына негізделген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 2020–2025 жылдарға арналған білім мен ғылымды дамыту мемлекеттік бағдарламасы [Электрондық ресурс]. – Астана, 2019. – 112 б. – Қолжетімділік режимі: (<https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/>) (қаралған күні: 11.08.2025).
2. Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Атамек, 1995. – 256 б.
3. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.
4. Martynenko N. (құраст.) Алаш Орда: Құжаттар жинағы. – Алматы, 1992. – 272 б. (ҚР Орталық мемлекеттік архиві материалдары).
5. Сыдықов Е.Б., Сайлаубай Е.Е., Қадырова Л.К. (құраст.) Алашорда үкіметінің Шығыс бөлімшесі: құжаттар жинағы – Семей, 2010. – 320 б.
6. Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана (1917–1920 гг.). – Алматы: Таймас, 2009. – 412 с.
7. Сайлаубай Е.Е. Күншығыс Алашорда қызметі тарихынан // «Қазақ» газеті, №51–52, 23–30 желтоқсан 2011 ж. – 3 б.
8. Мұрсалим Б.С. Алаш әскері (1918–1920 жж.). – Алматы: Ел-шежіре, 2015. – 200 б.
9. Нұрпейісов К., Рүстемов С.К., Сайлаубай Е., Тілеубаев Ш., Чиликова Е.В. (құраст.) Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы (3 томдық). – Алматы: «Алаш» баспасы, 2004. – Т.1. – 552 б.
10. ҚР Орталық мемлекеттік архиві – 81-қор, 1-тізбе, 1127-іс, 5-парақ (Алашорда Үкіметінің хабарламасы, 1918 ж. тамыз).
11. ШҚО Қазіргі заман тарихының құжаттама орталығы (бұрынғы Семей облыстық мемлекеттік архиві) – 133-қор, 1-тізбе, 2-іс, 1–4-парақтар (Семей облыстық қазақ комитетінің 1917 ж. желтоқсандағы съезінің хаттамасы).
12. Alashorda: Entsiklopediya (2018). Алматы: «Алаш қоры».

13. Семей облыстық қазақ комитетінің хаттамалары (1917). Шығыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві, 44-қор, 1-тізбе, 123-іс.
14. Ғаббасов Х. (1918–1919). Хаттары. Қазақстан Республикасы Президентінің архиві, 811-қор, 20-тізбе, 5-іс.
15. Әуезов М. (1923). Қазан революциясы және қазақ интеллигенциясы. «Sotsialdy Qazaqstan», 30.08.1923.
16. Қалиева Г. (2016). Семейдің Алаш қозғалысындағы рөлі. *Oriental Studies*, № 3, 51–60-бб.

References:

1. State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020–2025 [Electronic resource]. – Astana, 2019. – 112 p. – Available at: (<https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/>) (accessed: 11.08.2025).
2. Nurpeis, K. *Alash häm Alashorda [Alash and Alashorda]*. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 p.
3. Koigeldiev, M. *Alash qozǵalysy [The Alash Movement]*. – Almaty: Sanat, 1995. – 368 p.
4. Martynenko, N. (Comp.). *Alash Orda: Qūjattar zhinaghy [Alash Orda: Collection of Documents]*. – Almaty, 1992. – 272 p. (Materials of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan).
5. Sydykov, E.B., Sailaubai, E.E., & Kadyrova, L.K. (Comps.). *Alashorda ykimetinin Shyǵys belimshesi: qūjattar zhinaghy [Eastern Division of the Alashorda Government: Collection of Documents]*. – Semey, 2010. – 320 p.
6. Amanzholova, D.A. *Na izlome. Alash v etnopoliticheskoi istorii Kazakhstana (1917–1920 gg.) [At the Turning Point: Alash in the Ethnopolitical History of Kazakhstan (1917–1920)]*. – Almaty: Taimas, 2009. – 412 p.
7. Sailaubai, E.E. *Kūnshyǵys Alashorda qyzmeti tarihy nan [From the History of the Eastern Alashorda's Activities]* // *Qazaq Newspaper*, No. 51–52, 23–30 December 2011. – 3 p.
8. Mursalim, B.S. *Alash әskerі (1918–1920 zhzh.) [The Alash Army (1918–1920)]*. – Almaty: El-Shezhire, 2015. – 200 p.
9. Nurpeisov, K., Rustemov, S.K., Sailaubai, E., Tileubaev, Sh., & Chilikova, E.V. (Comps.). *Alash qozǵalysy. Qūjattar men materialdar zhinaghy [The Alash Movement: Collection of Documents and Materials]* (in 3 vols.). – Almaty: “Alash” Publishing House, 2004. – Vol. 1. – 552 p.
10. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan – Fund 81, Inventory 1, File 1127, Sheet 5 (Message of the Alashorda Government, August 1918).
11. Documentation Center of Contemporary History of East Kazakhstan (formerly Semey Regional State Archive) – Fund 133, Inventory 1, File 2, Sheets 1–4 (Minutes of the Semey Regional Kazakh Committee Congress, December 1917).
12. *Alashorda: Entsiklopediya* (2018). [Alashorda: Encyclopedia]. Almaty: Alash qory.
13. *Semey oblystyq qazaq komitetinin khattamalary (1917). [Minutes of the Semey Regional Kazakh Committee]*. ShQO State Archive, F. 44, Op. 1, Is 123
14. Gabbasov Kh. (1918–1919) *Khattary. [Letters]*. Archive of the President of Kazakhstan, F. 811, Op. 20, Is 5.
15. Auezov M. (1923) *Oktyabr revolyutsiyasy zhane qazaq intelligentsiyasy. [The October Revolution and the Kazakh Intelligentsia]*. Sotsialdy Qazaqstan, 30.08.1923.
16. Kalieva G. (2016) *The Role of Semey in the Alash Movement. Oriental Studies*, No. 3: 51–60.

ГТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.01.07

ӘОЖ / УДК / UDC 930: (574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.88.1.034>

М.Г. Шолахов ¹

¹ PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Астана, e-mail: muri777@mail.ru

АНАЛИЗ ЕВРОПЕЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ХАНА ДЖАНИБЕКА

Аннотация

Цель настоящего исследования – комплексно проанализировать европейскую историографию, посвященную хану Джанибеку (1342–1357), и показать, каким образом его правление интерпретируется в контексте исламизации, политической централизации и культурной политики Золотой Орды. В качестве материалов используются европейские монографии и статьи, нумизматические исследования, музейные каталоги, а также нарративные источники, освещающие эпидемию чумы, деятельность джучидской элиты и внешнеполитические контакты улуса. Методологическая основа включает сравнительный историографический анализ, источниковедческую критику, элементы интеллектуальной истории и дискурс-анализа, что позволяет реконструировать логику формирования основных интерпретационных моделей эпохи Джанибека. Научная новизна заключается в систематической классификации европейских трактовок его правления (от образа «последнего сильного правителя» до фигуры, открывающей «эпоху кризиса») и в демонстрации зависимости этих трактовок от степени привлечения тюркоязычных и арабских источников. В статье предлагается активнее интегрировать казахстанские и шире тюркские исследования в европейское историографическое поле и пересмотреть традиционные схемы периодизации истории Золотой Орды. Основным вывод состоит в том, что эпоху Джанибека следует рассматривать не только как преддверие политического упадка, но и как ключевой этап идеологических и институциональных трансформаций Джучиева улуса. Анализ историографии хана Джанибека невозможен без привлечения российской историографии, поскольку она содержит значительный корпус источников и исследований, необходимых для комплексного рассмотрения данной проблемы.

Ключевые слова: Джанибек хан, Улус Джучи, Европейская историография, Исламизация, источниковедение, Золотая Орда.

Благодарность. Исследование выполнено в рамках проекта ИРН BR24992878 «Изучение этнополитической и социально-экономической истории Улуса Джучи в XIII–XV веках».

М.Г. Шолахов * ¹

¹ PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақстан, Астана, e-mail: muri777@mail.ru

ЖӘНІБЕК ХАННЫҢ ЕУРОПАЛЫҚ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Зерттеудің мақсаты – хан Жәнібекке (1342–1357) қатысты еуропалық историографияны кешенді талдап, оның билігі Золотая Ордадағы исламдану, саяси орталықтану және мәдени саясат тұрғысынан қалай түсіндірілетінін көрсету. Материалдар ретінде еуропалық зерттеушілердің монографиялары мен мақалалары, нумизматикалық еңбектер, музей каталогтары, сондай-ақ оба індеті, Жошы ұрпақтарының элитасы және сыртқы саясат жөніндегі нарративтік деректер пайдаланылады. Зерттеу әдістері салыстырмалы тарихнамалық талдауды, дереккөздерді сын

тұрғысынан қарастыруды, интеллектуалдық тарих элементтерін және дискурс-талдауды қамтиды; бұл тәсілдер Жәнібек дәуірін сипаттайтын негізгі интерпретациялық үлгілердің қалыптасу логикасын қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Жаңалығы – хан Жәнібек билігіне қатысты еуропалық тұжырымдарды бірнеше модельге бөліп жіктеу (мысалы, «соңғы қуатты билеуші», «дағдарыс кезеңінің басталу нүктесі») және олардың түркі және араб дереккөздерін пайдалану дәрежесіне тәуелділігін көрсету. Мақалада қазақстандық және жалпы түркітілдес зерттеулерді еуропалық историографиялық кеңістікке кеңінен енгізу, сондай-ақ Жошы Ұлысы тарихының дәстүрлі периодизациясын қайта қарау ұсынылады. Негізгі қорытынды – Жәнібек дәуірін тек құлдыраудың алдындағы кезең емес, Жошы ұлысының идеологиялық және институционалдық трансформациясының маңызды тораптық кезеңі ретінде қарастыру қажеттігі. Жәнібек хан тарихнамасын талдау ресейлік тарихнаманы ескермей мүмкін емес, өйткені бұл бағытта жинақталған деректер мен зерттеулер мәселені кешенді қарастыру үшін маңызды негіз болып табылатынын айтарлықтай маңызды негіз ретінде табылатынын айтарлықтай айтуға болады.

Түйін сөздер: Жәнібек хан, Жошы ұлысы, Еуропа тарихнамасы, исламдану, деректану, Алтын Орда.

Алғыс білдіру. Зерттеу IPH BR24992878 «XIII–XV ғасырлардағы Жошы ұлысының этносаяси және әлеуметтік-экономикалық тарихын зерттеу» жобасы аясында орындалды.

M.G Sholakhov*

*I PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: muri777@mail.ru*

ANALYSIS OF EUROPEAN HISTORIOGRAPHY OF KHAN JANIBEK

Abstract

This article aims to provide a comprehensive analysis of European historiography on Khan Janibek (1342–1357) and to clarify how his reign has been interpreted in terms of Islamisation, political centralisation and cultural policy in the Golden Horde. The source base includes European monographs and journal articles, numismatic studies, museum catalogues, as well as narrative accounts dealing with the Black Death, the Jochid elite and the foreign relations of the ulus. The methodological framework combines comparative historiographical analysis, source criticism, elements of intellectual history and discourse analysis, which together make it possible to reconstruct the logic behind the main interpretative models applied to Janibek's reign. The novelty of the study lies in the systematic classification of European interpretations – ranging from the image of Janibek as the “last powerful ruler” to that of a figure inaugurating an “age of crisis” – and in demonstrating how these models depend on the extent to which Turkic and Arabic sources are used or ignored. The article further proposes a stronger integration of Kazakhstani and, more broadly, Turkic scholarship into the European historiographical field and calls for a revision of conventional periodisation schemes of Golden Horde history. It concludes that Janibek's reign should be viewed not merely as a prelude to political decline but as a crucial stage in the ideological and institutional transformation of the Jochid polity. In doing so, the study helps to reframe Janibek's rule as a productive lens for reassessing broader patterns in the political and intellectual history of the Mongol successor states. The historiographical analysis of Khan Janibek cannot be conducted without engaging with Russian historiography, as it provides a substantial body of sources and scholarship essential for a comprehensive examination of the subject.

Keywords: Janibek Khan, Jochid Ulus, European historiography, Islamization, source studies, Golden Horde.

Acknowledgments. *This research was carried out within the framework of the project IRN BR24992878 “Study of the ethno-political and socio-economic history of the Ulus of Jochi in the 13th–15th centuries.”*

Введение. Анализ европейской историографии хана Джанибека представляет собой важное направление в изучении политической и культурной истории Золотой Орды. В западноевропейской научной традиции фигура Джанибека рассматривается не только как правитель периода стабильности, но и как участник процессов исламизации и централизации власти в Золотой Орде. Внимание исследователей сосредоточено на его внутренней политике, религиозной деятельности, внешнеполитических инициативах и влиянии Мамлюкского Египта. Несмотря на ограниченность источников и сложность интерпретации восточных хроник, европейские историки XX–XXI веков предпринимали попытки реконструкции образа Джанибека, обращаясь к дипломатическим, археологическим и нарративным данным. Цель данного исследования – проследить, как трансформировалось восприятие хана Джанибека в европейской историографии, какие нарративы доминировали в различные периоды и насколько критически оценивались религиозно-политические реформы этого правителя.

Материалы и методы исследования. При подготовке статьи использовались опубликованные источники и историографические исследования, охватывающие французскую, немецкую, русскую и английскую научные традиции, посвящённые истории Золотой Орды и фигуре хана Джанибека. Основное внимание было уделено анализу академических трудов, в которых отражаются различные подходы к оценке политической, религиозной и внешнеполитической деятельности Джанибека. Методологической основой послужил сравнительно-историографический анализ, направленный на выявление различий и общих черт в национальных историографиях, а также на прослеживание эволюции образа хана в контексте изменяющихся научных парадигм. Были использованы методы нарративного анализа, критики источников, а также контекстуального прочтения историографических текстов с учётом культурных, идеологических и академических условий, в которых формировались те или иные интерпретации.

Обсуждение и результаты. А. Грачев отмечал, что чеканка монет от имени Джанибек-хана велась в короткий период между 757 и 759 г.х.: в 757 г.х. он утвердил власть в Азербайджане, а уже в 759 г.х. эмир Вали овладел Астрабадом и начал выпуск анонимных монет. Монеты Джанибека, как и вассальные выпуски Буйан-Кули, вероятно, имели характер политической прокламации. Отсутствие упоминаний о завоевании Джурджана армией Джанибека при наличии описаний событий в Азербайджане позволяет предположить, что Джурджан лишь формально признавал власть Джучидов, а чеканка велась по инициативе местного правителя в целях собственной легитимации [1, с.101.].

Грачев также проанализировал поход Джанибека в Азербайджан [1356–1357 гг.]. Главной целью похода был контроль над южными торговыми путями, что позволяло укрепить казну Джучидов на фоне кризиса и сокращения торговли. Успеху похода также способствовали внутренний кризис Чобанидов, произвол Малика Ашрафа и широкое неприятие его владычества местными слоями общества. Психическая нестабильность Малика Ашрафа препятствовала организации эффективной обороны. Грачев также ставит вопрос о точной дате похода. Письменные источники указывают на 758 г.х., но нумизматические данные подтверждают, что поход был двухэтапным: первый – с 755 г.х., когда правитель Ширвана перешёл под сюзеренитет Джучидов, второй – с 757 г.х., когда войска перешли реку Куру и заняли Азербайджан. В ходе похода также чеканились монеты с именем Джанибека, что подтверждает эту датировку. Вопрос чеканки монет Бердибеком при живом Джанибеке остаются дискуссионными и нуждаются в дальнейшем изучении [2, с. 55-56.]. Ховорз отмечал, что успехи Джанибека в Азербайджане оказались недолговечными: назначенный им наместник Ахитшук вскоре был убит эмиром Шейхом Увайсом [3, с. 180.]. Этот эпизод, по мнению исследователя, свидетельствует о нестабильности власти Золотой Орды на периферии и о сопротивлении местной элиты попыткам централизованного контроля. Таким образом, кампания в Азербайджане, несмотря на первоначальные достижения, не привела к устойчивому укреплению ордынского влияния в регионе.

Французская исследовательница М. Фаверо, опираясь на данные средневекового автора Абу Бакра аль-Кутби аль-Ахри, отмечает, что последний восхвалял военную мощь Золотой Орды, утверждая, будто хан Джанибек собрал до 300 000 воинов. Современные исследователи рассматривают эту цифру как завышенную, полагая, что реальное количество войск составляло примерно треть от указанного. Тем не менее, вне зависимости от численности, кампания против Малика Ашрафа завершилась бесспорным успехом. После утраты западных территорий Толуидами Джучиды стремились утвердить своё лидерство в рамках постмонгольской мировой системы. В ознаменование победы Джанибек приказал чеканить монеты со своим именем в Тебризе и направил хвалебное послание мамлюкскому султану. Возвратившись на Нижнюю Волгу с трофеями и пленными, он оставил своего сына Бердибека управлять Тебризом, регионом Азербайджана и его населением. Малик Ашраф был казнён, а большинство местных эмиров признали сюзеренитет Орды [4, 312.]. С учётом ослабленного состояния державы Ашрафа, для осуществления этой военной кампании Джанибеку было вполне достаточно и в пять раз меньших сил, чем утверждалось в источнике, а возможно – и ещё меньшего контингента.

«Жан Поль Ру отмечал, что Джанибек, в отличие от своего отца, был менее устойчив к влиянию мусульманского фанатизма, хотя при этом понимал значение сохранения покровительства своим христианским вассалам и предоставления им всех необходимых гарантий. В то время, по его наблюдениям, представители ислама в Орде полагали, что настал момент окончательно покорить христиан [5, с. 487.]. Такая точка зрения представляет собой своего рода идеологизированное восприятие событий, концентрируя внимание на религиозном факторе, тогда как монгольская верхушка лишь поверхностно восприняла ислам и вовсе не являлась главными инициаторами подобных процессов.

Украинский историк Ю. Пилипчук отметил, что хан Тыныбек, а позднее и Джанибек вовсе не интересовались событиями в Европе [6, с.75.]. «Джанибек сосредоточил внимание прежде всего на Хулагуидах, поскольку на их территориях уже существовала сформированная монгольская государственная структура, что облегчало установление и укрепление власти. Европейские земли в то время представлялись ему второстепенной целью, так как находились значительно дальше, отличались политическим устройством и не были напрямую вовлечены в борьбу за господство внутри системы Чингизидов». Далее Пилипчук указывает на лишь косвенное влияние Джанибека на Европу: 1) Любарт-Дмитрий стал князем с санкции Узбек-хана, что означало не ликвидацию Галицко-Волынского государства, а лишь смену правящей династии. Он владел Берестейщиной и Восточной Волынью, платил хану дань и предоставлял военную помощь, в том числе в походах на Польшу и Венгрию (1340–1341). 2) Джанибек же проводил иную политику. Польский король Казимир III согласился платить дань с Галичины, что обеспечило ему покровительство Джанибека. В ходе войны с Польшей (1352) хан вторгся в Галичину, но главными его целями были Каффа и Азербайджан. Волынские Гедиминовичи, в отличие от других князей, не расширяли свои земли за счет Улуса Джучи и находились на его периферии [6, с. 75.]. Без сомнений, это стало стратегической ошибкой для Золотой Орды. Когда она потеряла инициативу на Западе и концентрировалась на других направлениях, смежные государства – Литва, Польша, Московское княжество — укрепились и набрали силы. В дальнейшем это позволило им потеснить Орду, освободиться из-под ее влияния и перейти к активной экспансии на земли, которые прежде находились под владычеством монголов. Отказ Золотой Орды концентрировать внимание на Западе явился одним из факторов ее ослабления и потери доминирования в Восточной Европе. Когда Османская империя, наоборот, вовремя поняла значение контроля над Балканами и Юго-Восточной Европой, это позволило ей укрепиться и превратиться в главнейшую средиземноморскую державу. Золотая Орда такого выбора не сделала – концентрировалась на других направлениях, что и стало одной из причин потери влияния на Западе и появления других центров силы. Концентрируя внимание на Юго-

Восточную Европу, Улус Джучи мог бы сохранить лидерство и влияние на континенте, но такого курса при Джанибеке и его преемниках не произошло.

Шпулер также полагал, что восшествие на престол Джанибека стало болезненным ударом для папского двора, поскольку, несмотря на призывы папы Климента VI сохранить веротерпимость, традиционное покровительство других вер препятствовало укреплению влияния католической миссии. Будучи ревностным мусульманином, он, несмотря на призывы нового римского папы Климента VI (1342–1352) сохранить традиционную терпимость к христианам, начал решительно препятствовать миссионерской деятельности францисканцев. С восшествием Джанибека на престол окончательно отпала надежда на обращение ханов Золотой Орды и, следовательно, большинства их подданных в христианскую веру. [7, с. 263-264]». Препятствия, чинимые Джанибеком католической миссии, были результатом комплекса факторов — повышения политической консолидации, повышения роли ислама в легитимности владыки и желания нейтрализовать внешнее влияние — что позволяло хану концентрировать власть и укреплять суверенитет государства. Рене Груссе отмечал, что именно при Джанибеке завершилась процессуальная исламизация Орды, когда прежняя религиозная терпимость чингизидов уступила место жёсткой версии ислама мамлюков. Он подчёркивал, что новая волна исламизации неразрывно связана с проявлениями враждебности к «западным» элементам, а влияние мамлюкского Египта стало чувствоваться во всех сферах политической и социальной жизни Золотой Орды [8, с. 422].

«Монголы даже после правления Узбека продолжали придерживаться принципа религиозной толерантности. В частности, с 1330 года было официально запрещено всякое оскорбление архиереев со стороны администрации Сарая — об этом пишет Шпулер. Однако к 1343 году, при правлении Джанибека, наблюдалось смещение акцентов в политике: хан издал грамоту, предусматривающую ряд ограничений на освобождение церковнослужителей от налогов, при чём при принятии такого рода распоряжений власть всё меньше ссылалась на старинный монгольский закон — Ясу. В случаях ограбления церковнослужителей, при определённых обстоятельствах функция верховной судебной инстанции возлагалась на самого хана. Впрочем, эти правила и льготы на освобождение от налогов не всегда тщательно соблюдались, что потребовало их подтверждения со стороны супруги хана Узбека — Тайдулы — 4 февраля 1351 года [7, с. 202].» «Такое давление, вероятно, стало следствием войны с итальянскими городами, а также общей слабости экономики Орды. В подобных условиях хан Джанибек был вынужден пересмотреть налоговые отношения с церковнослужителями, что позволяло смягчать финансовый дефицит и концентрировать ресурсы на других приоритетных задачах государства. Шпулер отмечал влияние Тайдулы на Джанибека и на политические решения хана. Джанибек был сильно привязан к своей матери — больше, чем другие ханы Улуса Джучи, — либо же сама Тайдула обладала особой тягой к власти. Историк Ю. Почекаев указывает, что именно при Джанибеке Орда оказалась в условиях политического кризиса; он также стал первым ханом, обложившим русскую церковь налогами и сборами. Однако, несмотря на это, в русских летописях он упоминается как «добрый хан» [9, с. 128].

«Яса Чингисхана предусматривала освобождение лиц духовного звания всех вероисповеданий от налогового бремени. Однако при правлении хана Джанибека возникла юридико-религиозная коллизия: с одной стороны, монгольское обычное право (Яса) подтверждало эту норму, с другой — исламский шариат предписывал обложение джизьей лиц других вероисповеданий из числа «ахль аль-китаб» (Людей Писание). Эти расхождения в правовых системах явились одной из причин изменения налоговой политики при Джанибеке. В ходе своего правления хан ввёл практику взимания налогов с лиц других вероисповеданий, что явилось прямым проявлением столкновения норм Чингисхана с требованиями ислама и показало смещение акцентов владыки Золотой Орды в сторону норм шариата.» «Джанибек ясно осознавал наличие противоречия между нормами монгольской ясы и требованиями исламского шариата, что диктовало потребность в правовых реформах. В ходе своего

правления он предпринял меры по смягчению такого противостояния, внедрив изменения в налогово-правовые практики с целью привести государственное устройство Золотой Орды в соответствие с нормами ислама и потребностями общества. Скорее всего, именно исламские советники хана пытались легитимировать джизью – налог, взимаемый с немусульман.

«Русская исследовательница из Казахстана Ерофеева проанализировала образ хана Джанибека в устной традиции казахов. Она показала, что долгое время героев фольклора ошибочно отождествляли с Жанибеком — правителем Казахского ханства (сыном хана Барака). Однако анализ былин и преданий подтверждает, что речь идет о его тезке — могущественном правителе Золотой Орды, сыне хана Узбека [10, с.157.]. Казахский поэт XIX века Мурат Мункелы действительно слагал стихи про Жанибека хана Улуса Джучи;

*«Алты жыл балишық бастырып,
Тоғыз жыл керіш соқтырып,
Сусыннын шайға қандырып,
Хандығына жұртын нандырып,
Адыра қалғыр, Аштархан,
Әз-Жәнібек хан салдырып,
Ақылын кәуірге алдырып,
Айласын құрып кеткен жер»* – что в переводе на русский звучит так:
*«Шесть лет месил глину,
Девять лет возводил стены,
Жажду свою утолил чаем,
Народ свой в ханство обратил.
Город Астрахань, покинутый судьбой,
Хан Джанибек возвёл,
Разум свой неверными смутил [11, с. 23.]*

Хитрость иссякла на той земле». Однако с помощью такого поэтического текста нельзя с точностью установить, был ли Астрахань основан самим Джанибеком но мог сыграть важную роль в её укреплении, расширении или превращении в центр власти. Следуя традиции монгольских правителей, в особенности Бату и Берке, которые закрепляли свою власть через основание новых столичных центров (Сарай-Бату и Сарай-Берке соответственно), хан Жанибек, вероятно, стремился утвердить свою легитимность аналогичным способом. На этом фоне выдвигается гипотеза, что город Астрахань мог быть либо основан, либо существенно перестроен именно в его правление. Археологические данные пока не дают однозначного ответа о точной дате основания Астрахани, однако косвенные свидетельства позволяют датировать её возникновение именно серединой XIV века – временем, когда хан Жанибек укреплял централизованную власть. Таким образом, если даже Астрахань не была основана Жанибеком, она вполне могла стать результатом его градостроительной политики, аналогичной инициативам его предшественников. Вероятнее всего, здесь подразумевается астраханский хан Джанбек, а не ордынский хан Джанибек, поскольку в ряде работ эти фигуры смешиваются и отождествляются. Ерофеева не в полной мере учитывала, что в источниках фигурируют несколько исторических деятелей с именем Джанибек, относящихся к различным политическим образованиям. В частности, следует различать казахского хана Жанибека, золотоордынского хана Джанибека, а также астраханского хана Джанибека; кроме того, это имя встречается и в узбекской среде. Игнорирование этих различий может приводить к смешению исторических контекстов.

Питер Франкопан также указывает на то, что в 1342 г. отношения городов-соперников – Генуи и Венеции – приобрели новый характер, и обе стороны стремились подорвать позиции друг друга. После убийства западными купцами одного из высокопоставленных подданных Джанибека правитель Улуса Джучи предпринял меры против обоих государств: он приказал заключать латинян в тюрьмы, а также ввёл запрет на торговлю и вывоз зерна. Исследователь

напрямую не возлагает на Джанибека ответственность за распространение чумы, но намекает на то, что заключение мира с Генуей и Венецией с Улусом Джучи не только разблокировало торговлю, но и содействовало проникновению инфекции [12, с. 311].

Джанибек присутствует на Каталонском атласе 1375 года: на карте монгольское государство Золотая Орда точно показано к северу от Каспийского моря. В атласе хан назван «Джамбех, сеньор де Сара», а также воспроизводится флаг Золотой Орды 13, с.29]. На изображении атласа Джанибек представлен с европейскими чертами лица – что не соответствует его реальному облику и этнической принадлежности. Этот факт отражает средневековое восприятие Востока европейскими картографами, которые воспроизводили образы правителей других народов с помощью привычных им визуальных деталей, что и стало причиной подобных неточностей. Изображение хана Джанибека в чалме, вероятно, имеет под собой основание. Как указывает Ю. Почекаев, арабские хронисты сообщают, что Джанибек активно занимался исламским строительством – возводил мечети, поддерживал медресе и ученых, поощрял эмирскую молодежь к изучению богословия. Более того, он издал указ, обязывающий ордынскую знать носить чалмы и фараджийат — традиционную длинную мусульманскую одежду. Несмотря на несоответствие тюрко-монгольским обычаям, это распоряжение было приведено в исполнение [9, с. 130]. Хан смог обязать представителей элиты носить мусульманскую одежду, указывает на отсутствие серьезной антиисламской оппозиции внутри правящего слоя. Религиозная идентичность орды в этот период уже не вызывала споров и воспринималась как норма.

Историк Никола де Космо отмечал, что итальянцы дважды были изгнаны из Золотой Орды, и торговля была прервана: в 1308 году (до 1315) по приказу хана Токты (гг. правл. 1291–1312) и в 1343 году по приказу Джанибека (гг. правл. 1341–1357). В обоих случаях реакция монголов была вызвана реальными или предполагаемыми юридическими нарушениями со стороны самих итальянцев [14 с.788–789].

Примерно в 1342–1343 гг. (743 г.х.) при дворе Золотой Орды начинает использоваться титул «хакан» (hāqān) с эпитетом «al-hāqān al-‘ādil» — «справедливый каган». Этот титул носили лишь двое правителей — Джанибек и Токтамыш — что позволяет говорить об уникальности такого титула в контексте среднеазиатской традиционной системы владычества [7, с. 283]. Использование «хакан» являет собой явное возвышение правителя до уровня верховного владыки всех чингизидских земель, что, с одной стороны, восходит к монгольской традиционной концепции верховной власти, с другой – легитимируется с помощью исламского эпитета «al-‘ādil», что говорит о смещении акцента с сугубо монгольских легитимирующих норм на смешанные, среднеазиатско-исламские. Не менее показательным, что исключительно на закавказских монетах Токтамыша, чеканённых около 1389–1391 гг., присутствует титул «bahādūr» — «герой», «богатырь». Судя по всему, эту форму правитель принял после серии побед на Кавказе, что подтверждает точку зрения некоторых исследователей о ситуативности такого титула, его связи с укреплением владыки на покорённых территориях и с целью повышения своего легитимно-монархического статуса. Еще одним уникальным случаем является употребление титула «al-malik al-‘ādil» («справедливый владыка»), которое, помимо Джанибека, засвидетельствовано лишь на монетах 1371–1372 гг. (773 г.х.) [7 с., 283]. Именно при Джанибеке начинается процесс полного потюркивания монголов. Имена Өзбек, Джанибек, Бердибек были нетипичными для монголов и отражали восприятие тюрко-мусульманских титулов. Эти имена сохранились у современных казахов и ногайцев, что подтверждает тюркизацию монгольской верхушки. Немецкий историк Йозеф фон Хаммер-Пургшталь указывал, что имя «Жанибек» на персидском языке может трактоваться как «князь духов» [3, с.179]. Имя Джанибек на казахском состоит из двух частей: «жан», что в тюркско-арабской традиции означает «душа», «дух» или «жизнь», и «бек» — древнетюркское слово, означающее «вождь», «господин» или «правитель». В целом имя можно истолковать как «правитель души», «духовный господин» или «властелин жизни. Это свидетельствует о том, что, несмотря на

принадлежность к разным языковым семьям, тюрки и персы находились в тесном культурно-лингвистическом взаимодействии. Впоследствии, в условиях исламизации, монголы перенимали иранизмы от тюркских народов. Ф. Шпулер отмечал, что хан Жанибек присоединил к своему имени элемент «Махмуд», являющийся архаичной формой имени «Мухаммад» и указывающий на стремление к подвижнической, благочестивой жизни [15, с. 21].

В среде Золотой Орды такого рода титулатура концентрируется вокруг правителей, которые стремились легитимировать свою власть с помощью норм ислама и традиционной монгольской легитимности одновременно. Эти изменения титулатуры являются показателями смещающегося акцента легитимности верховной власти: владыка пытается соединить традиционные монгольские конструкции с исламскими нормами владычества. Если хан Узбек ввёл ислам в качестве государственной веры, сохранив при этом верность нормам Яасы Чингисхана, то Джанибек, наоборот, начинает явно дистанцироваться от старомонгольских принципов, всё теснее ассоциируя себя с миром ислама. Эти изменения, с одной стороны, подтверждает наличие процесса акульгурации монгольской верхушки и повышения роли ислама в легитимности правителя, с другой – указывает на борьбу внутри самой Орды по вопросу соотношения старинных норм Чингисхана и новых, выстроенных на традиционных институтах ислама.

Британский историк Д. Лейн приводит слова Хондемира, который характеризовал Джанибека как справедливого, сострадательного и тщательно следующего религиозным предписаниям правителя. Хондемир также пишет, что Джанибек открыл двери своей столицы Сарая для религиозных деятелей и ученых-изгнанников, превратив город в образовательный центр, где покровительствовал таким людям, как Саад ад-Дин ат-Тафтазани, посвятившему ему ряд сочинений. Джанибек стремился изобразить свою активность на Западе и в Крыму, а также вторжения в Иран и Среднюю Азию, как борьбу за объединение чингизидских улусов. «Я иду покорять улус Хулагу. Сегодня три улуса находятся под моей властью» [16, с.137.]. Точку Лейна подтверждают и турецкие источники: Джанибек был справедливым правителем, обладателем религиозных знаний, любившим науку и учёных, таких как Кутб ад-дин Рази, Са'д ад-дин ат-Тафтазани, который составил специально для него «Шарх ал-мухтасар» в 757/1356 году, а также Хафиз ад-дин Рази, Ахмад аль-Худжанди и другие. К нему стремились приехать деятели науки, в результате чего он наполнил столичный город Сарай. Он же отправился в Азербайджан в 758/1363–1364 году — так сообщается в «Хабиб ас-сийар». Аль-Джанаби передаёт: «Это случилось в пределах 765/1363–1364 года. Единственно Аллах ведает истину». Далее сообщается о победе Джанибека над Ашрафом. Оставив Азербайджан своему сыну Тыныбеку, хан через год скончался. После его смерти участились выступления, продолжавшиеся до тех пор, пока Урус хан не стал самостоятельным. Здесь заканчиваются слова аль-Джанаби [17, с. 313.]. Белая Орда, расположенная в степях северо-восточного улуса, оказалась относительно изолирована от разорительных последствий чумы, косившей население в центральных и западных регионах. В отсутствие массовых эпидемий и социального упадка многие жители этих территорий, видя в Урусе более стабильного и защищённого правителя, начали переходить на его сторону, укрепляя тем самым его власть и ресурсы. Белая Орда находилась в стороне от климатических последствий Малого ледникового периода, затронувших южные и западные регионы Евразии, что обеспечило ей относительную экономическую стабильность и позволило Урус-хану укрепить свою власть.

Малый ледниковый период, начавшийся в XIV веке, пришёлся на правление хана Жанибека (1342–1357) в Улусе Джучи и стал особенно ощутим в годы после его смерти, в эпоху Великой замятни (1359–1380-е), когда Золотая Орда переживала политический кризис и гражданские войны. Похолодание привело к падению урожайности, массовому падежу скота, ухудшению условий кочевого скотоводства, ослаблению торговли и миграциям населения, что усугубило нестабильность в степях и ускорило деструктивные процессы внутри государства.

Правление хана Джанибек и научный прогресс его правлении отметил Морис Росаби: Ильханиды превосходили другие монгольские ханства в исламском мире, в частности Золотую Орду и Чагатаидов. Тем не менее, культура Золотой Орды и Чагатаидского ханства, несмотря на то что о научной жизни в этих государствах сохранилось мало сведений, демонстрирует некоторые черты научного обмена, схожие с теми, что наблюдаются в других регионах. Опустошительные последствия бубонной чумы XIV века, возможно, затормозили развитие культурной жизни в Золотой Орде. Однако в описании Старого Сарая Ибн Баттута упоминает приют Нумана ад-Дина аль-Хорезми – учёного-медика, с которым он там встретился. В столице Золотой Орды середины XIV века – Новом Сарае – существовала развитая сеть каналов и водохранилищ. Эти строительные инициативы стали каркасом для интеллектуальной жизни. В городе Хорезм (он же Куния-Ургенч), который тогда входил в состав Золотой Орды, Ибн Баттута нашёл больницу, во главе которой стоял директор по имени аль-Сахьюни, родом из города Сахьюн в Сирии. Улус Джучи принимала у себя выдающихся учёных, занимавшихся философией и каламом (рациональным богословием, направленным на осмысление природы Бога), областями, связанными с естественными науками. Кутб ад-Дин ар-Рази (ум. 1365) был активен при дворе Золотой Орды, а Са'д ад-Дин ат-Тафтазани (ум. 1389), родившийся в Хорасане, посвятил хану Жанибеку (правил в 1342–1357) свой труд Талхис аль-Мифтах («Краткое изложение „Ключа“»). Жанибек также стал адресатом комментария Камал ад-Дина ат-Туркмани, родившегося в Каире, к труду Джагмини аль-Мулаххас — исламскому введению в астрономию Птолемея, вызвавшему интерес у многих учёных. Присутствие в ханстве Золотой Орды учёных, родившихся в других регионах, свидетельствует не только о наличии развитой культурной жизни, но и о высоком уровне интеллектуального обмена между регионами [14, с. 55.]. Чрезмерно религиозная жизнь Узбек-хана оставила свой отпечаток на его сына Джанибека.

Лейн также ссылается на Хоуорза, «Гюлистан и Ирам», Бакиханова и Никоновскую летопись, которые сообщают, что Бердибек собственноручно убил своего отца Джанибека после того, как тот назвал его своим преемником, когда возвращался из Тебриза. Сообщалось, что полководец Тулугбек посоветовал Бердибеку поторопиться с переворотом, чтобы отец не успел изменить свое направление [16, с. 139.].

Другой британский историк Чарльз Тернер пишет, что при Джанибеке Золотая Орда присоединила часть Азербайджана. В то же время именно при его правлении стали проявляться явные тенденции к распаду государства, а с востока пришла чума 1346-го года. В ходе войны монголы с помощью катапульт обстреляли генуэзские фактории на севере Причерноморья, что негативно сказалось на обеих сторонах – и на осаждавших, и на защищавшихся [18, с. 101.]. Эти события показали, что Орда испытывает явный упадок, искусство осады снизилось, и, хоть монголы всё ещё могли одерживать победу в поле, говорить о дальнейшем завоевании Европы уже не представлялось возможным. Как Кордовский халифат ограничился пределами Испании и не распространил своё влияние на остальную Европу, так и Улус Джучи ограничился взаимодействием преимущественно с Русью. Отсутствие устойчивого влияния на Европу как со стороны Кордовского халифата, так и со стороны монголов объясняется не столько нехваткой военной мощи, сколько совокупностью факторов, включая неспособность их политических и социальных моделей эффективно адаптироваться к новым условиям. Исторический опыт этих государств подтверждает тезис о том, что для успешной экспансии необходимо не только военное превосходство, но и наличие действенных механизмов интеграции завоёванных территорий, которыми ни арабы в Испании, ни монголы в Европе в полной мере не располагали. Хан Джанибек стал жертвой не только чумной эпидемии, но и климатических изменений, связанных с Малым ледниковым периодом. Захват Азербайджана при этом оказался скорее следствием удачного стечения обстоятельств, вызванных внутренними смутами при дворе Малика Ашрафа, нежели результатом тщательно спланированной и стратегически выверенной

военной кампании. Жан-Поль Ру писал, что эпидемия чумы вынудила Золотую Орду отказаться от всех военных предприятий, однако она сумела воспользоваться анархией в Иране и занять азербайджанские земли (Ру, 2005: 488). Таким образом, отказ Золотой Орды от части военных предприятий вряд ли можно объяснять исключительно эпидемией чумы, поскольку к тому времени проявились и более глубокие военно-технические и политические ограничения ордынской экспансии. Чагатайский улус и Ильханат в большей степени обладали возможностями для адаптации к новым военно-политическим вызовам, поскольку были теснее связаны с регионами развитой городской и оседлой культуры, а также с традициями государственности, административного управления и осадной войны. В отличие от них, Золотая Орда в значительной мере опиралась на кочевую среду Дешт-и Кыпчака и на тюркские степные элементы, чьи военно-политические преимущества особенно ярко проявлялись в условиях мобильной войны, но были менее эффективны в длительных осадных кампаниях и в противостоянии укрепленным оседлым центрам. Кроме того, демографическая и экономическая база Золотой Орды в ряде регионов уступала более урбанизированным районам Ильханата и, отчасти, Чагатайского улуса, что также ограничивало её возможности в преодолении новых вызовов. Именно эти структурные слабости Золотой Орды во многом стали одной из причин победы Амира Тимура над Тохтамышем.

Историк из США Джон Сондерс, опираясь на точку зрения Бертольда Шпулера, считает, что поход Джанибека на Тебриз был ответной мерой на захват турками Дарданелл в 1355 году. Понимая, что Улус Джучи потерял прямой путь к Средиземноморью и Египту, хан пытался прорваться на юг через Азербайджан и Сирию. Однако Сондерс говорит про чрезмерное мудрствование Шпулера при интерпретации такого мотива, указывая на то, что главными задачами Джанибека были борьба за влияние в регионе и контроль над караванными путями, а не простой ответ на действия турок. Он также говорит, что Азербайджан был яблоком раздора между Персией и Кыпчаками. Далее Сондерс указывает на слабость сына Тыныбека [19, с. 230.]. Возможно, Шпулер излишне усложнил картину, пытаясь всё объяснить с помощью простой конструкции «удар в ответ», тогда как на деле Египет был лишь второстепенным, сиюминутно полезным союзником для Джучидов. Ранее с ним был заключен лишь короткий военный союз при Берке и Бейбарсе, но со временем такого рода связи потеряли значение для Улуса Джучи. Поход на Тебриз был, скорее, борьбой за влияние в регионе, а не прямым ответом на турецкие действия на Дарданеллах.

Ю. Почекаев в книге «Цари Ордынские» указывает, что ордынские лекари не смогли вылечить Джанибека, и его мать Тайдула обратилась за помощью к митрополиту Алексию, славившемуся своим целительством при дворе Орды. Ханша, не смея сообщать о болезни правителя напрямую, написала, будто сама нуждается в исцелении из-за заболевания глаз. Эти сведения впоследствии проникли в русские летописи. Митрополит посетил Орду, но его старания оказались напрасными – болезнь продолжала прогрессировать [9, с.138.]. Историю об исцелении Тайдулы митрополитом Алексием следует рассматривать в контексте средневековой агиографической традиции, основной целью которой было возвеличивание роли церковной власти, а не фиксация реальных медицинских заслуг духовных лиц. Хенри Ховорз отмечал, что, несмотря на то что Джанибек захватил престол посредством убийства, его правление отличалось образцовостью и высоко оценивалось восточными авторами за мудрость и справедливость. По словам ибн Хайдара, Джанибек был справедливым, богобоязненным правителем и покровителем достойных людей. Подобно своему отцу, он оказывал активную поддержку учёным, которые в большом числе приезжали в Сарай в годы его правления. После вступления на престол князя Руси, в частности Симеон, были приняты с почетом, тогда как митрополит Феогност подвергся задержанию и оказался под давлением с целью обложения духовенства налогами. Согласно Ховорзу, митрополиту удалось убедить хана ограничиться единовременной выплатой в размере 600 рублей [3, с. 173.]. Шпулер уточняет, что эта сумма стала компенсацией прежней задолженности, тем самым формализуя соглашение между ханом

и церковью [15, с. 99.]. Ю. Почекаев подчёркивает, что, несмотря на налогообложение церкви, ханша Тайдулла сумела смягчить последствия решения, запретив русским князьям вмешиваться в дела духовенства. Тем самым хан продемонстрировал верховную власть, а ханша — милосердие, благодаря чему вошла в летописную традицию как заступница православной церкви [9, с.133.].

Тернер, ссылаясь на летописца Му'йад ад-Дина Натанзи, сообщает, что через полгода после восшествия Бердибека хан Джанибек заболел. Тоглу-бай, один из столпов его двора, спешно вызвал Бердибека из Азербайджана, рассчитывая на его скорое восшествие на престол. Бердибек покинул Азербайджан и с небольшим сопровождением прибыл к Тоглу-баю. В это время Джанибеку стало лучше, и, узнав о возвращении сына, он потребовал Тоглу-бая на аудиенцию. Тот, опасаясь разоблачения, с помощью заговорщиков убил Джанибека и возвёл на престол Бердибека. Бердибек ликвидировал всех других царевичей, пощадив лишь грудного брата, но вскоре убил и его, несмотря на мольбы Тайдулы хатун. Он правил всего три года и вскоре сам потерял трон, что означало конец правящему роду Кок Орды [18, с. 105]. Неизвестно, к каким племенам принадлежал Тоглу-бай. Ю. Почекаев, описывая отношения с митрополитом Алексием, указывает, что новый правитель повёл себя по отношению к нему достаточно благожелательно. Уже в первые дни своего правления Бердибек выдал ярлык, полностью восстанавливающий льготы и привилегии русского духовенства. Возможно, таким образом хан — сознательно либо подсознательно — выражал митрополиту свою благодарность за то, что тому не удалось исцелить его отца [9, с.139.]. Бердибек, по-видимому, владел лишь поверхностными знаниями норм шариата. Об этом, в частности, свидетельствует его распоряжение вернуть налоговые льготы, что по сути означало отмену джизьи. Судя по всему, принц при легитимации своей власти опирался главным образом на старшинство, а не на политический талант. Отмена налога джизьи для Русской православной церкви в период правления хана Бердибека [1357–1359] может рассматриваться как симптом ослабления позиций ислама как государственной идеологии в Золотой Орде. Хотя ислам официально сохранял статус доминирующей религии, подобные шаги свидетельствуют о постепенной секуляризации ханской власти и об усилении прагматических, а не религиозных, мотивов в управлении разнородным населением.

Смерть Узбека (1341) и убийство Тинибек прервали налаживавшиеся контакты между Авиньоном и Сараем. Новый хан Джанибек поначалу не проявлял прежней благосклонности к христианам, о чём папу Климента VI информировал францисканец Илия. В булле *Ad sedem apostolicam* папа призывал Джанибека сохранить политику религиозной терпимости, однако тот, развернув репрессии против итальянских купцов и начав войну против Каффы, оставил папское приглашение без ответа. Лишь после неудачной войны с генуэзцами хан вернулся к курсу конфессиональной терпимости [20, с.86.]. Джанибек, будучи относительно «новым» правителем на золотоордынском престоле, унаследовал уже во многом завершённый процесс исламизации правящей элиты, который при нём достиг своего апогея и придал политике Орды более жёсткую конфессиональную окраску. Вместе с тем война с итальянскими колониями показала хану, что религиозно мотивированная конфронтация с латинянами не приносит реальных выгод, а ведёт лишь к торговым и финансовым потерям; поэтому его последующее возвращение к практике религиозной терпимости следует объяснять не только военными неудачами, но и осознанием экономической бессмысленности продолжения конфликта

Ислам при хане Джанибеке. Без сомнений, монголы Улуса Джучи практиковали ислам с явными чертами народных верований, что контрастировало с суфийской традицией. Историк Де Виз, ссылаясь на Демидова, пишет, что Хорезмийский суфий Гёзли Аты, по одним версиям, жил и проповедовал в горах Балхана (на востоке Каспия, на территории современного Туркменистана). Другие рассказывают, что до этого он находился при дворе хана Джанибека в Сарае. Там ему дали монеты и хлеб за зикр и монаджат, но он взял лишь хлеб, что разгневало хана. Ночью чилтаны явились хану и заставили смягчиться, возвратить Гёзли Аты и выдать за

него свою дочь Аксил. В итоге Гёзли Аты с женой покинули Сарай и поселились в горах Балхана [21, с. 143.]. С традиционной, ортодоксальной точкой зрения, суфийские сюжеты с чудесами — это своего рода «народное мифотворчество», целью которого было возвеличить духовных лиц и укрепить веру людей. В суннитской традиции главнейшим критерием истины считаются Коран и сунна, а всяческие сверхъестественные истории должны соотноситься с ними. Социально суфии сыграли главнейшую роль в распространении ислама, смягчая восприятие новой веры, но с позиции строгого ислама такого рода сюжеты считаются вымыслом либо аллегорией, а не точными фактами. Европейская историография в целом слабо учитывает вопросы теологии ислама и недостаточно глубоко разбирает эту сторону средневековых процессов.

Вопрос материальной культуры, связанной с ханом Джанибеком, в том числе судьба предполагаемой короны, стал предметом отдельного внимания в историографии, особенно в работах Н. Савельева. По его данным, В 1836 году Г. Цвик увёз корону из России в Германию. В 1839–1840 годах её вместе с коллекцией монет за 1000 талеров приобрёл Восточный кабинет в Йене через И. Штикеля. Тогда же в прессе появилась информация о «короне хана Джанибека, найденной в руинах Сарая». С 1850-х годов русские археологи безуспешно пытались получить её изображения; рисунки были опубликованы лишь в 1906 году, одновременно с первыми фотографиями. В том же году К. Фоллерс опубликовал отчёт Штикеля с гипотезой о принадлежности короны самому Джанибеку. Позднее её следы теряются: М.А. Очир-Горяева связывала это с Второй мировой, Ш. Хайдеман — с Первой. В 2000-х Ш. Хайдеман опубликовал фотографии короны, а вместе с прорисовками А.А. Спицына это позволило ввести предмет в научный оборот. Хотя сам артефакт оказался скромным золотым украшением, названным Спицыным «бляшкой», его значение было велико: он привлёк внимание к руинам у Царевского городища и стал толчком к первым археологическим раскопкам [22, с. 75.]. Необходимо учитывать, что традиция ношения корон была чужда монгольской аристократии, особенно в контексте Монгольской империи и её наследников — Юань и Улуса Джучи, где сохранялись кочевые и антиклерикальные нормы. У монгольских ханов отсутствовала практика громких почётных титулов и эпитетов. Прозвище «Добрый» Джанибек получил только в русской церковной традиции, что восходит к византийской и западноевропейской модели именования правителей. В самой же Орде память о ханах чаще сохранялась в воспоминаниях о «спокойствии» и «достатке» во время их правления. Так, период правления Джанибека воспринимался как последний этап относительного стабильного существования до начала кризисов. Подобные эпитеты сохранялись и в более поздней постордынской исторической памяти: например, эпоху правления хана Тәуке в Казахском ханстве называли «қой үстiне бозторғай жұмыртқалаған заман» — временем крайнего спокойствия и порядка.

Ещё один предмет материальной культуры — шлем, приписываемый хану Жанибеку, был рассмотрен Л. А. Бобровым и М. Ю. Рюминым. Исследователи пришли к выводу, что данный артефакт, вероятнее всего, принадлежал не Джанибеку Золотоордынскому, а одноимённому соратнику Мухаммеда Шайбани [23, с. 117]. У разных эпох и государств есть свои «Джанибеки», и именно поэтому в историографии всё время возникает путаница. Золотоордынский хан Джанибек (правление ок. 1342–1357 гг.) — это джучидский правитель Улуса Джучи, связанный с исламизацией знати, укреплением центральной власти и походом в Иран; именно о нём обычно говорят, когда обсуждают «расцвет» или «последний подъём» Золотой Орды. Астраханский хан Джанибек (Джаибек) — более поздний правитель астраханского улуса/ханства, действовавший уже в условиях распада ордынского пространства; его иногда ошибочно отождествляют с золотоордынским Джанибеком или переносят на него события середины XIV в., хотя речь идёт о совершенно другом политическом контексте. Казахский хан Жәнібек — один из основателей Казахского ханства вместе с Керей ханом, потомок джучидской династии, но живший в XV веке и связанный уже с

процессами формирования казахской идентичности и отделения от узбекского улуса. Наконец, узбекский соратник Шайбани (один из эмиров/султанов по имени Джанибек) относится к окружению Мухаммеда Шайбани и истории Шайбанидского государства в Мавераннахре на рубеже XV–XVI вв. Совпадение имён и общая джучидско-узбекская генеалогическая традиция приводят к тому, что в популярной литературе, переводах и даже в отдельных научных работах действия астраханского, казахского или шибанидского Джанибека по ошибке приписываются золотоордынскому хану Джанибеку, что создаёт серьёзную хронологическую и политическую путаницу и требует специального историографического разъяснения.

Заключение Европейская историография хана Джанибека представляет собой сложный и многослойный нарратив, в котором сочетаются как восприятие Золотой Орды сквозь призму внешнеполитических и торговых контактов, так и попытки интерпретации его правления в контексте исламизации и внутренней централизации власти. Историки, начиная с XIX века и особенно в трудах XX–XXI столетий, отмечают, что именно при Джанибеке Золотая Орда пережила важные трансформации — от упрочнения ислама как государственной идеологии до активизации дипломатических и военных инициатив на Кавказе и в Причерноморье. Особое внимание уделяется также антиевропейской политике Джанибека, связанной с временным разрывом торговых отношений с Генуей и Венецией, что западные источники интерпретируют как проявление религиозного ригоризма и политического прагматизма. При этом современные европейские исследователи всё чаще признают вклад Золотой Орды в интеллектуальную и культурную историю средневекового Востока, отмечая, что при Джанибеке наблюдается приток учёных, развитие научной инфраструктуры и интеллектуальных связей. Таким образом, образ Джанибека в европейской историографии прошёл путь от военного деспота до культурного и религиозного реформатора, что отражает более широкий пересмотр роли Золотой Орды в истории Евразии.

Список использованной литературы:

1. Грачев, А. И. Поход хана Джанибека в Иран в 1356–1357 гг. Анализ и реконструкция хронологии событий / А. И. Грачев // Золотоордынская цивилизация. – 2011. – № 4. – С. 47-58. – ЭДН РВТГУЗ. Стр. 101.
2. Грачев, А. И. О «управлении» хана Джанибека в Джурджане / А. И. Грачев // Нумизматика Золотая Орды. – 2011. – № 1. – С. 94-102. – ЭДН РУЖКСН. Стр 55-56.
3. Генри Ховорз. История монголов: с IX по XIX век. Лондон. Лонгманс, Грин и компания (1880) с.127
4. Favereau Marie. The Horde : how the Mongols changed the world /. Cambridge, Massachusetts : The Belknap Press of Harvard University Press, 2021.»
5. Жан Поль Ру. История империи монголов. Пер. с фр. З.З Сажиновой; науч. Ред. П. Б. Коновалов, С. Ш. Чагдуров. -Улан Удэ: Изд-во Бурятского госуниверситета
6. Пилипчук Я. В. Хан джанибек и князь Любартас-Дмитрий //Золотоордынское обозрение. – 2013. – №. 2. – С. 73-100.
7. Шпулер Б. Золотая Орда. Монголы в России. 1223–1502 гг. / Перевод с немец. яз. и коммент. М.С. Гатина. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016.
8. Груссе Р. Степные кочевники, покорившие мир. Под властью Атилы, Чингисхана, Тамерлана. Перевод с французского Вила Мирзаянова. 2001. Казань.
9. Почекаев Р. Ю.: Цари ордынские. Биография ханов и правителей Золотой Орды. Издательство Евразия.2019.
10. Ерофеева, И. В. «„Добрый“ или „Святой“ Джанибек-хан (1342–1357) в устной исторической памяти кочевников-казахов» // Золотоордынское обозрение. 2021. Вып. 1. С. 149–165.
11. Мұрат Мөңкеұлы. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2013. – 288

12. Франкопан П. : Как менялась Земля. Нерассказанная история. Издательство *Steppe and World publishing*. 2024.
13. Массинг, Жан Мишель; Альбукерке, Луис де; Браун, Джонатан; Гонсалес, Джей Джей Мартин (1 января 1991 г.). Около 1492 года: Искусство в эпоху открытий. Издательство Йельского университета. п. 29.
14. *The Cambridge History of the Mongol Empire 2 Volumes.* – Cambridge University Press, 2023. Biran M., Kim H. (ed.).
15. Бертольд Шнупер. Золотая Орда. Монголы на Руси. Пер. с нем. С.Ю. Чупрова. - М. ЗАО Центрполиграф, 2024.
16. Лейн Джордж. Краткая история: Монголы. [пер. с англ. Т. А. Сафина].- М.: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2020.-304 с.
17. Аширбек Муминов, Селехаддин Уйгур, Зафар Нажмиддинов. Золотая Орда в произведениях Османской историографии (XVI-XVII вв.). Астана. 2023 год
18. Тернер Чарльз, Чингизиды. Великие ханы Монгольской империи. Москва; Издательство АСТ, 2024.
19. Сондерс Джон. История монгольских завоеваний. Великая империя кочевников от опоры до упадка. Издательство ЦЕНТР Полиграф. 2020.
20. Хаутала Р. В землях «Северной Тартарии»: сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313–1341) – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. – 976 с.
21. Девин ДеВиз. Хорезмийский святой в Золотой Орде: Козлюк-Ата (Гозли-Ата) и социальные векторы исламизации. Стр. 143. 2018 год. Золотая Орда и исламизация евразийских степей
22. Савельев, Н. И. Корона Джанибека» в отечественной и зарубежной историографии / Н. И. Савельев // Российская археология. – 2013. – № 2. – С. 67-76. – EDN QYPLZX.
23. Бобров Л. А., Рюшин М. А. «“Шлем хана Джанибека” из собрания Музея искусств Метрополитен» // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – 2014. – Т. 20. – С. 115–117.

References:

1. Grachev, A. I. Pokhod khana Dzhaniyeka v Iran v 1356–1357 gg.: analiz i rekonstruktsiya khronologii sobytiy [The campaign of Khan Janibek to Iran in 1356–1357: Analysis and reconstruction of the chronology of events]. *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya*, 2011, no. 4, s. 47–58. EDN RVTGUZ.
2. Grachev, A. I. O “upravlenii” khana Dzhaniyeka v Dzhurdzhane [On the “governance” of Khan Janibek in Jurdjan]. *Numizmatika Zolotoy Ordyy*, 2011, no. 1, s. 94–102. EDN RUZHKS.
3. Howorth, Henry. Istoriya mongolov: s IX po XIX vek [History of the Mongols from the 9th to the 19th Century]. London: Longmans, Green & Co., 1880, s. 127.
4. Favereau, Marie. *The Horde: How the Mongols Changed the World*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2021.
5. Zhan-Pol’ Ru. Istoriya imperii mongolov [History of the Mongol Empire]. Per. s fr. Z. Z. Sazhinovoj; nauch. red. P. B. Konovalov, S. Sh. Chagdurov. Ulan-Ude: Izd-vo Buryatskogo gosuniversiteta.
6. Pilipchuk, Ya. V. Khan Dzhaniyeka i knyaz’ Lyubartas-Dmitriy [Khan Janibek and Prince Liubartas-Dmitriy]. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 2013, no. 2, s. 73–100.
7. Shpuler, B. Zolotaya Orda. Mongoly v Rossii. 1223–1502 gg. [The Golden Horde: The Mongols in Russia, 1223–1502]. Perevod s nem. yaza i komment. M. S. Gatina. Kazan’: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2016.
8. Grusse, R. Stepnye kochevniki, pokorivshie mir. Pod vlast’yu Attily, Chingiskhana, Tamerlana [Nomads of the steppe who conquered the world: Under the rule of Attila, Chinggis Khan, Tamerlane]. Perevod s frantsuzskogo Vily Mirzayanova. Kazan’, 2001.

9. Pochekaev, R. Yu. *Tsari ordynskie: biografiya khanov i pravitelej Zolotoj Ordy* [The tsars of the Horde: A biography of the khans and rulers of the Golden Horde]. Izdatel'stvo Evraziya, 2019.
10. Erofeeva, Irina Viktorovna. "Dobryj" ili "Svyatoj" Džhanibek-khan (1342–1357) v ustnoj istoričeskoj pamyati kevnikov-kazakhov ["Kind" or "Holy" Janibek Khan (1342–1357) in the oral historical memory of Kazakhs]. *Zolotoordynskoe obozrenie*, vyp. 1, 2021, s. 149–165.
11. Murat Monkeuly. *Murat Monkeuly* [Murat Mönkeuly]. Almaty: "Ana tili" baspasy ZhShS, 2013. 288 s.
12. Frankopan, Peter. *Kak menyalas' Zemlya: nerasskazannaya istoriya* [The Earth Transformed: An Untold History]. Izdatel'stvo Steppe and World Publishing, 2024.
13. Massing, Jean Michel; Albuquerque, Luis de; Brown, Jonathan; Gonzales, J. J. Martin. *Okolo 1492 goda: iskusstvo v epokhu otkrytiy* [Around 1492: Art in the Age of Discovery]. Yale University Press, 1991, p. 29.
14. *The Cambridge History of the Mongol Empire. Volume I: History; Volume II: Sources.* 15. Shpuler, Bertold. *Zolotaya Orda. Mongoly na Rusi* [The Golden Horde: The Mongols in Rus']. Per. s nem. S. Yu. Chuprova. Moskva: ZAO Tsentrpoligraf, 2024.
16. Lane, George. *Kratkaya istoriya: Mongoly* [A Short History: The Mongols]. Per. s angl. T. A. Safina. Moskva: KoLibri, Azbuka-Attikus, 2020. 304 s.
17. Ashirbek Muminov; Selekhattin Ujgur; Zafar Nazhmiddinov. *Zolotaya Orda v proizvedeniyakh Osmanskoj istoriografii (XVI–XVII vv.)* [The Golden Horde in works of Ottoman historiography (16th–17th centuries)]. Astana, 2023.
18. Terner, Charl'z. *Chingizidy: velikie khany Mongol'skoj imperii* [The Chinggisids: The great khans of the Mongol Empire]. Moskva: Izdatel'stvo AST, 2024.
19. Saunders, John. *Istoriya mongol'skikh zavoevanij: velikaya imperiya kochevnikov ot voskhozhdeniya do upadka* [The History of the Mongol Conquests: The great nomadic empire from rise to decline]. Izdatel'stvo Tsentrpoligraf, 2020.
20. Hautala, R. *V zemlyakh "Severnoy Tartarii": svedeniya latinskikh istochnikov o Zolotoj Orde v pravlenie khana Uzbaka (1313–1341)* [In the Lands of "Northern Tartary": Latin Sources on the Golden Horde during the Reign of Khan Özbek (1313–1341)]. Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2019. 976 s.
21. DeWeese, Devin. *Khorezmijskij svyatoj v Zolotoj Orde: Kozlyuk-Ata (Gozli-Ata) i sotsial'nye vektory islamizatsii* [A Khorezmian saint in the Golden Horde: Qozlyuk-Ata (Gözli-Ata) and the social vectors of Islamization]. *Zolotaya Orda i islamizatsiya evraziyskikh stepey* [The Golden Horde and the Islamization of the Eurasian Steppes], 2018, s. 143.
22. Savel'ev, N. I. "Korona Džhanibeka" v otechestvennoj i zarubezhnoj istoriografii ["Janibek's crown" in Russian and foreign historiography]. *Rossijskaya arkheologiya*, 2013, no. 2, s. 67–76. EDN QYPLZX.
23. Bobrov, L. A.; Ryumshin, M. A. "Shlem khana Džhanibeka" iz sobraniya Muzeya iskusstv Metropoliten ["Khan Janibek's helmet" from the collection of the Metropolitan Museum of Art]. *Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredel'nykh territorij*, 2014, t. 20, s. 115–117.